

Λάζαρος Αρσ. Αρσενίου

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ 1393 - 1881

Ιστορική και εθνολογική προσέγγιση

Η Θεσσαλία κατακτήθηκε το 1393 και απελευθερώθηκε το 1881. Η Τουρκοκρατία σ' αυτήν διήρκεσε 487 χρόνια, πέντε αιώνες. Στην διάρκειά τους η Θεσσαλία έχυσε ποταμούς αίματος και δακρύων. Θυσίασε χιλιάδες τέκνων της. Τα βουνά της υπήρξαν καταφύγια του έθνους και άσβεστες εστίες του ανεπανάληπτου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, του ανυπότακτου πνεύματος και της λεβεντιάς. Ανυψώθηκε στην πρωτοπορία της οικονομικής αναπτύξεως, με τις φημισμένες συντεχνίες της, και εισχώρησε στο ευρωπαϊκό εμπόριο χωρίς κρατική στήριξη ή επιδοτήσεις, αλλά με την συνέπεια και με προϊόντα ανώτερα ποιοτικώς ξένων ομοειδών. Με την παιδεία της, με τους διδασκάλους της και με τον Ρήγα, κατέχει πρώτη θέση στην προσπάθεια αφύπνισης της εθνικής συνείδησης. Στον ένοπλο αγώνα κατέλαβε αξιόλογη θέση με τα αμέτρητα ξεσπάσματα των αρματολών της και με τις επαναστάσεις των Διονύσιου, Νικοτσάρα, παπα-Βλαχάβα, Γεωργάκη Ολύμπιου. Αυτοί, ο Ρήγας, ο Άνθιμος Γαζής, ο Χριστόφορος Περραιβός κ.ά. διαπνέονταν από την Ιδέα Επαναστάσεως Εθνικής όχι Τοπικιστικής. Αυτή ακριβώς η Ιδέα αποτελεί το κύριο γνώρισμα της αγωνιζόμενης Θεσσαλίας. Στην διάρκεια της Επαναστάσεως του '21 πρόσφερε τον υπουργό στρατιωτικών Χρ. Περραιβό, πολεμιστή και λόγιο, τον αρχιστράτηγο Γεώργιο Καραϊσκάκη και αρκετές χιλιάδες έμπειρων πολεμιστών και καπετάνιων, που κατήλθαν και πολέμησαν στην Στ. Ελλάδα και στην Πελοπόννησο, αλλά δεν επέστρεψε κανένας στην πατρώα τους γη. Στο νεαρό ακόμα Ελληνικό Κράτος η Θεσσαλία πρόσφερε τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, τον Οικονόμου Εξ Οικονόμων, τον Διονύσιο Πύρρο, που με άλλους λογίους έδωσαν την μαγιά για την πνευματική αναγέννηση της ελεύθερης πατρίδας. Μ' αυτά και με άλλα επιτεύγματά της η Θεσσαλία προσήλθε στην μητέρα Ελλάδα με το κεφάλι ψηλά. Και με την βεβαιότητα ότι στην διάρκεια της μακράς δουλείας ανταποκρίθηκε στις παραδόσεις και στις προσδοκίες του Ελληνισμού.

ISBN: 960-233-

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο πρωτογράφτηκε το 1970-1973, με σκοπό τη σκιαγράφηση των σταδίων της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλία και των αγώνων των κατοίκων της κατά τη διάρκειά της. Μ' αυτούς οι Θεσσαλοί πραγματοποίησαν υπό ζυγόν θεαματική οικονομική ανάπτυξη και πέρασαν στο ευρωπαϊκό εμπόριο, ενώ παράλληλα δημιούργησαν εστίες ελληνικής παιδείας και διαφωτισμού, αποσπάσαντες την πρωτοπορία σε εθνικό επίπεδο. Ίσως η αναφορά σ' αυτές τις κατακτήσεις της προκαλέσουν ερωτήματα. Ατυχώς, η Θεσσαλία δεν ερευνήθηκε ιστορικά σε εύρος και σε βάθος. Απελευθερώθηκε το 1881, περίπου εξήντα χρόνια αργότερα από τη Νότια Ελλάδα, αλλά στη διάρκειά τους το πνευματικό δυναμικό της συνέχισε τους αγώνες για την απόκτηση της εθνικής ελευθερίας, ενώ αμέσως μετά την κατάκτησή της το 1881 συνέχισε νέους αγώνες, κοινωνικούς και εθνικούς (απελευθέρωση των σκλάβων αγροτών με απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, πόλεμοι 1912-1922 και 1940-41, Εθνική Αντίσταση 1941-44, Εμφύλιος Πόλεμος κ.λπ.). Και με τους νέους αυτούς αγώνες τους οι Θεσσαλοί ανύψωσαν την περιοχή τους σε πρώτη θέση στην Ελλάδα, αλλά άφησαν τη διερεύνηση του παρελθόντος της για καταλληλότερη περίοδο.

Από τους αγώνες της Θεσσαλίας γαλουχήθηκε νέα γενιά πνευματικού δυναμικού της, που με την αποκατάσταση των ελευθεριών και την ανασυγκρότηση της χώρας στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα στράφηκε προς την έρευνα του ιστορικού της παρελθόντος και παρέδωσε αρκετές ως τώρα εργασίες. Αυτή είναι η αρχή. Η προσπάθεια θα συνεχιστεί στο μέλλον ώστε να φωτιστεί περισσότερο η προσφορά της Θεσσαλίας στο έθνος, η οποία είναι σημαντική, κατά κοινή αναγνώριση Ελλήνων και ξένων.

Η έκδοση αυτή αποτελεί αποτέλεσμα της προσπάθειας για τη συμπλήρωση κενών και την απάλειψη λαθών του βιβλίου, το οποίο δημοσιεύθηκε με πρωτοβουλία του τότε Δημάρχου Κώστα Παπαστεργίου ως σχέδιο στο «Τρικαλινό Ημερολόγιο» του Δήμου Τρικάλων (1982, 1983 και 1984) και επανεκδόθηκε από την «Επικαιρότητα» Αθηνών το 1985. Ουσιαστικά, λοιπόν, η παρούσα αποτελεί την πρώτη συμπληρωμένη και βελτιωμένη έκδοση του σχεδίου εκείνου, που έγινε με τη βοήθεια Θεσσαλών επιστημόνων, τους οποίους αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω και από εδώ. Πρόκειται για τους:

- Απόστολο Βακαλόπουλο, καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την καλοσύνη του να επιτρέψει προθύμως τη χρησιμοποίηση των έργων του ως πηγών.

- Θεόδωρο Νημά, καθηγητή, για τη συνεργασία στην επισήμανση πηγών και τη συμπαράστασή του στην προσπάθειά μου.

Η ευθύνη για τα συμπεράσματα βαρύνει εξ ολοκλήρου εμένα.

Το θέμα της έρευνας των αγώνων της Θεσσαλίας ασφαλώς δεν εξαντλείται με την παρούσα έκδοση. Ελπίδα και ευχή όλων είναι η συνέχισή της σε εύρος και σε βάθος, ώστε να προβληθεί διαυγέστερα το πλούσιο παρελθόν της Θεσσαλίας.

Λάζ. Αρσ. Αρσενίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΕΝ ΣΥΝΤΟΜΙΑ

Η Θεσσαλία, γεωγραφική περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας, κειμένη μεταξύ των παραλλήλων 39,10 και 39,50 και των μοιρών 21,30 και 24,40 ανατολικώς του Γκρίνουιτς, κατέχει στρατηγική θέση στον χώρο της. Απ' αυτήν διέρχονται οι οδικές επικοινωνίες από Βορρά προς Νότο και αντίστροφα. Ενθυμούμενοι πολλοί το «εριβώλαξ Θεσσαλία» του Ομήρου, που αναφέρεται στους κάμπους της, θεωρούν ότι ιστορική και πολιτιστική σημασία έχουν μόνο οι κατοικήσαντες σ' αυτούς κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας μπέηδες, τσιφλικάδες και κολίγοι, παραβλέποντας ότι από τη σημερινή της έκταση των 13.654 τ.χλμ. μόνο τα 5.134 (37,6%), δηλαδή μόνο το ένα τρίτο είναι κάμποι, ενώ τα άλλα 8.515 (62,4%) είναι ορεινά. Και ότι σ' αυτά τα ορεινά υπάρχουν στρατηγικές θέσεις, ενώ υψώνονται τα μεγαλύτερα βουνά της χώρας, με δάση αιώνια, με πλούσια πανίδα, μεταξύ της οποίας και η καφετιά αρκούδα, που διαβιοί σε υψόμετρο πάνω από 400 μ. και γύρω από κατοικημένους τόπους. Πανάρχαια διαπίστωση: όποιος κατέχει την κορυφογραμμή της θεσσαλικής Πίνδου, από Κατάρα μέχρι Άγραφα, δεσπόζει και επί της ηπειρωτικής Ελλάδας. Επιπλέον, στην Τουρκοκρατία ένα τμήμα των Αγράφων με τα μεγάλα Βραγγιανά, τη Φουρνά κτλ., που τώρα υπάγεται στο διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας, ανήκε διοικητικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά στη Θεσσαλία[1], καθώς και ολόκληρος ο Όλυμπος και ο Δομοκός με την περιοχή του. Και παραβλέποντας, επίσης, ότι στην ομηρική περίοδο γνωστή ήταν μόνο η «εριβώλαξ» Θεσσαλία, ενώ η ορεινή παρέμεινε άγνωστη (πλην Ολύμπου, Πιερίων και Πηλίου), ενδεχομένως ακατοίκητη ή σχεδόν ακατοίκητη ακόμα.

Τα βουνά της Θεσσαλίας χρησιμοποιούσε το έθνος ως καταφύγια σ' όλες τις δοκιμασίες του. Γενιές εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων έζησαν ανά τους αιώνες εκεί, χωρίς να δουν Τούρκο ή άλλο κατακτητή. Κι έζησαν με αυτοδιοίκηση κι ένοπλη αυτοπροστασία, διατηρώντας άσβεστες εστίες ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, συμβάλλοντας έτσι στη συνέχιση του ελληνισμού.

Προϊστορική περίοδος

«Οι αρχές της Θεσσαλίας είναι προϊστορικές. Μάλιστα οι άφθονες και ποικίλες παραδόσεις καθιστούν την Θεσσαλία λίκνο του Ελληνισμού. (...) Σύμφω-

1. Θ. ΝΗΜΑΣ, «Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», σ. 52.

να δε με άλλη παράδοση η Θεσσαλία είναι η πρώτη Ελλάς και οι Θεσσαλοί οι πρώτοι Έλληνες»[2]. Η Θεσσαλία, λοιπόν, θεωρείται ορμητήριο ελληνικών φύλων, που εξαπλώθηκαν στον ελληνικό χώρο, και κοιτίδα ελληνικών μύθων και παραδόσεων.

Διαδοχικές ανασκαφές στη Θεσσαλία υπό των αρχαιολόγων καθηγητών Αποστόλου Αρβανιτόπουλου, Δημητρίου Θεοχάρη και Γεωργίου Χουρμουζιάδη καθώς και υπό του Βλαδίμηρου Μιλόισιτς, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, έφεραν στο φως απολιθωμένα οστά μεγάλων ζώων (μαμούθ κτλ.), παλαιολιθικά και νεολιθικά ευρήματα. Οι ανασκαφές σε νεολιθικούς οικισμούς των περιοχών Βόλου, Καρδίτσας και Λάρισας έφεραν στο φως απανθρακωμένους σπόρους δημητριακών (φακής, σίτου κτλ.), καθώς και οστά μικρών εξημερωμένων ζώων. Στο Μουσείο του Βόλου εκτίθεται πλούσια συλλογή τέτοιων ευρημάτων, που συγκεντρώθηκαν από τις ανασκαφές των Αρβανιτόπουλου, Θεοχάρη και Χουρμουζιάδη, καθώς και από έρευνες του συλλέκτη Άγγελου Μπάστη στα Παρακάρλια και άλλες περιοχές. Από τη μελέτη τους ο Χουρμουζιάδης συμπεραίνει ότι στη Θεσσαλία εξημερώθηκε πρώτα το γουρούνι, κατόπιν η πάπια και έπειτα το αιγοπρόβατο. Τα οστά γίδας και προβάτου δεν ξεχωρίζουν, αλλά, κατά τον Χουρμουζιάδη, τα δύο αυτά ζώα είχαν εξημερωθεί πριν από 5.000-6.000 χρόνια στη Θεσσαλία. Επίσης, ανακαλύφθηκαν άφθονα πέτρινα και κοκκάλινα εργαλεία. Εντυπωσιασμένος από την αφθονία των πέτρινων λεπίδων (μαχαιριδίων, αιχμών ακοντίων κτλ.), που ανακάλυψε ο Μιλόισιτς σε νεολιθικούς οικισμούς στις ανασκαφές το 1957 και το 1958 στην περιοχή της Λάρισας, διερωτήθηκε πού έβρισκαν οι κάτοικοί τους πυριτόλιθο για την κατασκευή τους, δεδομένου ότι δεν διαπίστωνε την ύπαρξη τέτοιου πετρώματος στην Κεντρική Θεσσαλία. Το επόμενο έτος στην ομάδα των ερευνητών για συνέχιση των ανασκαφών του στη Θεσσαλία ο Μιλόισιτς πρόσθεσε και τον γεωλόγο Σνάιντερ.

Μετά από έρευνες ο Σνάιντερ ανακάλυψε στη Θεόπετρα Καλαμπάκας σπήλαιο, «λατομείο» πυριτόλιθου, με διάσπαρτα κομμάτια μεγέθους μικρού πεπονιού. Ο ίδιος έγραψε σχετικό βιβλίο στη γερμανική. Ο Μιλόισιτς ανακοίνωσε στους δημοσιογράφους της Λάρισας ότι οι κάτοικοι νεολιθικών οικισμών της Κεντρικής Θεσσαλίας, ανέπλεαν από τον Πηνειό μέχρι τη Θεόπετρα και προμηθεύονταν από εκεί έτοιμα λεπίδια ή πυρήνα πυριτόλιθου, που τον κατεργάζονταν κατόπιν οι ίδιοι. Και είχαν τόση επιτηδειότητα, είπε ο Μιλόισιτς, ώστε το λεπίδιο το αποσπούσαν από πυρήνα με ένα και μόνο χτύπημα[3]. Η Θεόπε-

2. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, «Θεσσαλία»: λήμμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη, τ. ΙΒ'.

3. Τις ανακοινώσεις του Μιλόιτσις τις δημοσίευσε ο συγγραφεύς του παρόντος στην εφ. «Θεσσαλικά Νέα» Λάρισας, ενώ περιεργάστηκε και μάζα πυριτόλιθου που είχε πάρει από το σπήλαιο της Θεόπετρας ο Τάκης Τλούπας όταν το φωτογράφησε και το χάρισε στο Μουσείο Λάρισας όπου εκτίθετο.

τρα, λοιπόν, πρέπει ν' αποτελούσε τότε σημαντικό κέντρο, από το οποίο οι νεολιθικοί κάτοικοι της λοιπής Θεσσαλίας προμηθεύονταν την πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων και όπλων, όπως στην εποχή μας οι χώρες προμηθεύονται μηχανήματα και όπλα από εκείνες που διαθέτουν αναπτυγμένη τεχνολογία. Στη Θεόπετρα αναπτύσσεται τώρα, με υπεύθυνο την αρχαιολόγο Αικατερίνη Κυπαρίσση-Αποστολίκα, ένα από τα σημαντικότερα σπήλαια, που θα αποτελεί *«τη μόνη προϊστορική θέση στον ελληνικό χώρο για συνεχή κατοίκηση του ανθρώπου από τη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή»*, δηλαδή πριν από 50.000 μέχρι 3.500 χρόνια π.Χ.[4]

Στην πεδινή Θεσσαλία οι μαγούλες, που αποτελούν κατά τεκμήριο κατάλοιπα νεολιθικών οικισμών, απέχουν μία ώρα περίπου βάδην μεταξύ τους, πράγμα που σημαίνει πυκνοκατοίκηση. Ξένοι αρχαιολόγοι θεωρούν τα νεολιθικά ευρήματα της Θεσσαλίας τα καλύτερα από παρόμοια της Ευρώπης και συμπεραίνουν ότι από την Ελλάδα ίσως να διαδόθηκε ο νεολιθικός πολιτισμός και αλλού.

Κατά τον καθηγητή Arnold Hauser *«τα ομηρικά έπη ήσαν η άμεση συνέχιση της ποίησης της ηρωικής εποχής»*, που ο πυρήνας τους *«αποτελούνταν από λαϊκές θεσσαλικές μπαλάντες»*[5]. Κατά δε τον καθηγητή Αδαμάντιο Αδαμαντίου φαίνεται ότι η ακμή και η ευημερία ηγεμονιών και πόλεων της Θεσσαλίας υπήρξε «καταπληκτική προ του Τρωικού Πολέμου, εάν πιστεύσωμεν τον Όμηρον, όστις αφιερώνει εβδομήκοντα οκτώ όλους στίχους, διά να κατωνομάσει αυτάς, εις την Ιλιάδα Β', 681-759»[6]. Μεταξύ των πόλεων αυτών είναι η Πελασγική Λάρισα με τη λιθοδομή, η Τρίκκη με τον Ασκληπιό, η υπερήφανη, η «κλιμακώεσσα» Ιθώμη, η Φάρσαλος με τον Αχιλλέα και τους Μυρμηδόνες κ.ά. Πριν από τον Τρωικό Πόλεμο στη θεσσαλική Ιωλκό κατασκευάστηκε η «Αργώ» για την Αργοναυτική Εκστρατεία. Η κατασκευή της στην Ιωλκό δεν υπήρξε συμπτωματική, έγινε σχεδιασμένα. Το Πήλιο αποτελούσε τότε κράτος των Κενταύρων, που εκτείνονταν στο Μαυροβούνι μέχρι τη Λακέρεια και την περιοχή της Αγιάς. Οι Κένταυροι εξουσίαζαν και μέρος του κάμπου της Ανατολικής Θεσσαλίας, τον οποίο διέτρεχαν με άλογα, δίνοντας από μακριά την εικόνα του ανύπαρκτου στη φύση μισού ανθρώπου και μισού αλόγου. Ο Χείρων αναφέρεται ως ο σπουδαιότερος άρχων των Κενταύρων. Εκτός των άλλων δραστηριοτήτων του ανέδειξε το σημαντικότερο ιερατείο, που συγκέντρωνε τις αποκτώμενες γνώσεις και τις συστηματοποιούσε με τρόπο επιστημονικό, θα λέγαμε με την ορολογία της εποχής μας, ώστε να αξιοποιούνται χρήσιμα στην καθημερινή ζωή. Μ' αυτές τις γνώσεις μυήθηκε από τον Χείρωνα ο Ασκληπιός

4. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ, αρχαιολόγος, ανακοίνωση στο Β' Ιστορικό Συνέδριο Καλαμπάκας, 10 Μαΐου 2002.
5. ARNOLD HAUSER, «Κοινωνική ιστορία της τέχνης», τ. Α', σ. 90.
6. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, ό.π.

στην ιατρική. Το ιερατείο, λοιπόν, των Κενταύρων θα είχε συστηματοποιήσει τις γνώσεις των ναυπηγών της Ιωλκού και με αυτές θα σχεδιάστηκε η «Αργώ». Και με τις γνώσεις, επίσης, των Κενταύρων θα σχεδιάστηκε η Αργοναυτική Εκστρατεία και οι σκοποί της[7]. Μόνο η αναπτυγμένη σε αυτήν ναυπηγική μπόρεσε να κατασκευάσει σκάφος ικανό για το παράτολμο ταξίδι στον γνωστό και άγνωστο τότε κόσμο και να πλεύσει σε ανοιχτές μεγάλες θάλασσες, με κινδύνους και τρικυμίες. Όπως στην εποχή μας μόνο ορισμένες χώρες διαθέτουν τεχνολογία για διαστημικά ταξίδια.

Στον Όλυμπο είχαν τοποθετήσει οι αρχαίοι Έλληνες τους θεούς τους, ενώ *«είναι πλέον βέβαιο ότι η Θεσσαλική Πίνδος, στην Δυτική Θεσσαλία, αποτέλεσε το τελευταίο ορμητήριο των ελληνικών φύλων κατά την πορεία τους προς την Νότιο και Ανατολική Ελλάδα»*[8]. Το Κοινόν των Θεσσαλών χρησίμευσε ως πρότυπο για τη σύσταση της Αμφικτυονίας των Δελφών, χωρίς, όμως, να φτάσει στο ύψος του, αφού εκείνο διέθετε και κοινό νόμισμα, πράγμα που τώρα έχει και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι Αθηναίοι κόσμησαν τα αετώματα του Παρθενώνα τους με σκηνές από την Τιτανομαχία και την Κενταυρομαχία, που έγιναν στη Θεσσαλία.

Οι κάμποι της Θεσσαλίας απλώνονται στο κέντρο της σαν ταψί, περιβαλλόμενοι από βουνά. Από βορρά ο Όλυμπος με κορυφή 2.919 μ. και τα Χάσια με 1.381 μ. Από δυτικά η Πίνδος με κορυφές 1.974 μ. (Δοκίμι), 2.204 μ. (Τριγγία) και 2.225 μ. (Περιστέρι). Από νότια τα Άγραφα με κορυφές από 1.800 μ. μέχρι 2.144 μ. και η Όθρυς με 1.726 μ. Και από ανατολικά, από τη θάλασσα, ο Κίσαβος με 1.978 μ., το Μαυροβούνι (1.054 μ.) και το Πήλιο (1.618 μ.). Τα βουνά αυτά με δάση δύσβατα, χαραδρώσεις, ποτάμια και διακλαδώσεις δαιδαλώδεις, άφηναν λίγες υποχρεωτικές διαβάσεις. Προς τη Μακεδονία η Βολουστάνα με κορυφή 918 μ., προς την Ήπειρο ο Ζυγός με 1.650 μ. και προς τη Στερεά Ελλάδα η Όθρυς με 900 μ. Οι παραπάνω διαβάσεις απαιτούσαν περιορισμένο αριθμό ενόπλων για να εμποδίζουν το πέρασμα επιδρομέων. Στη νεότερη εποχή τόσο οι Ιταλοί όσο και οι Γερμανοί κατακτητές δεν κατόρθωσαν να ελέγξουν σταθερά τις διαβάσεις Καλαμπάκας - Μετσόβου και Ελασσόνας - Κοζάνης, παρά την ασύγκριτη διαφορά δύναμης και οπλισμού τους από τους Έλληνες αντάρτες.

Στους κάμπους της Θεσσαλίας παράγονταν και τότε σε αφθονία σιτηρά, όσπρια, σουσάμι, κηπευτικά, λάδια, δενδρώδη κτλ., καθώς επίσης και κτηνοτροφικά προϊόντα κυρίως στα ορεινά, όπως γάλα, τυριά, κρέας, μαλλιά, ξυλεία

7. Α. ΨΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυστική Αποστολή Χρυσόμαλλον Δέρας. Στα όρια του μύθου και της Ιστορίας».

8. Α. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Η Θεσσαλία από τις αρχές της ως το 1881», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. ΙΔ', και Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 53.

κτλ., όλα πολύτιμα. Η στρατηγική θέση της Θεσσαλίας και ο πλούτος της προσέλκυαν το ενδιαφέρον των κατά καιρούς επιδρομέων και κατακτητών της Ελλάδας.

Αρχαιότητα

Από τη Θεσσαλία πέρασε το 480 π.Χ. ο Ξέρξης με ένα *«τρομακτικό πλήθος»* περσικού στρατού 2.124.000 ανδρών, κατά την κάθοδό του προς Θερμοπύλες[9]. Μετά την ήττα του στη ναυμαχία της Σαλαμίνας ξαναπέρασε κατά την υποχώρησή του, αφήνοντας στη Θεσσαλία από το φθινόπωρο του 480 π.Χ. μέχρι τον Ιούνιο του 479 π.Χ. τον Μαρδόνιο με 300.000 άνδρες, οι οποίοι ήταν περισσότεροι από τους κατοίκους της περιοχής και τους απειλούσαν ότι θα φράξουν με ανάχωμα τα Τέμπη για να κατακλυστεί η Θεσσαλία, αν δεν τους τροφοδοτούν. Ο Γοδδελάς στην ιστορία του για τον Μέγα Αλέξανδρο (σ. 112) γράφει ότι ο Μαρδόνιος *«λεηλάτησε και ερήμωσε τις πεδιάδες μας»*. Ορισμένοι ηγεμόνες της Θεσσαλίας μήδισαν, όπως και η Λοκρίδα, η Βοιωτία και το Μαντείο των Δελφών, το οποίο μάλιστα έσπευσε να χρησμοδοτήσει για επικείμενη νίκη των Περσών. Η διέλευση ωστόσο και η παραμονή του περσικού στρατού στη Θεσσαλία δεν ήταν «φιλική» και προκάλεσε στους κατοίκους της συμφορές.

Έως ότου σταθεροποιηθεί η οικονομία της Θεσσαλίας απ' αυτές υπέστη την επέκταση του Φιλίππου της Μακεδονίας. Μέχρι τότε τα μικρά κρατίδια-πόλεις είχαν περιορισμένες οδικές επικοινωνίες. Για τις στρατιωτικές μεταφορές του ο Φίλιππος, από Μακεδονία προς Θεσσαλία και προς Νότια Ελλάδα, έπρεπε να διατηρεί συνεχώς «ανοιχτές» τις ορεινές διαβάσεις. Και για να το επιτύχει αυτό εγκατέστησε σε καίρια σημεία οδοφύλακες, αποτελούμενους από ντόπιους και στρατιώτες του. Η δεσποτική κυριαρχία του Φιλίππου στη Θεσσαλία και η αφαίμαξη του πλούτου της προκαλούσε *«δυσαρέσκειες εναντίον του»*. Για να τις κατευνάσει κατέβηκε ο ίδιος στη Θεσσαλία το 350-349 π.Χ. Έδιωξε τους Αλευάδες από τη Λάρισα και τους άρχοντες άλλων πόλεων. Τοποθέτησε νέους και τους ανέθεσε να διοικούν φαινομενικά αυτοί, αλλά ουσιαστικά με εντολές του, ώστε να εισπράττει όσους φόρους ήθελε και να παίρνει ό,τι άλλο επιθυμούσε. Παράλληλα αποίκισε τους Γόμφους και τους παραχώρησε δικαίωμα *«αυτοδιοικήσεως και εκδόσεως νομίσματος»*[10].

Οι Γόμφοι (Ραψίστα, υψ. 135 μ.), στις βορειοανατολικές υπώρειες του Ιτάμου, αποτέλεσαν προχωρημένη στρατιωτική βάση του μακεδονικού στρατού,

9. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», σ. 317 Β' τ.
10. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ ό. π.

για να ελέγχει την ανατολική έξοδο των στενών του Μουζακίου και της Πόρτας και για να διατηρεί, με κατοίκους των διάσπαρτων στο εσωτερικό της Πίνδου οικισμών, οδοφύλακες στο μήκος των δρομολογίων από Αιτωλία (με την οποία ο Φίλιππος βρισκόταν σε προστριβές) προς Άρτα - Αχελώο - Μουζάκι, και από Αθαμανία (με τους κατοίκους της οποίας βρισκόταν επίσης σε προστριβές) προς Ασπροπόταμο - Πόρτα.

Επακολούθησαν πολεμικές επιχειρήσεις μεταξύ Μακεδόνων και Ρωμαίων, καθώς και μεταξύ Ρωμαίων στη Θεσσαλία, προκαλώντας αναστατώσεις και καταστροφές. Τελικά οι Ρωμαίοι κατέκτησαν τη Θεσσαλία το 146 π.Χ. και παρέμειναν σε αυτήν και μετά την απόσχιση του Βυζαντίου από τη Ρώμη (το 325 μ.Χ.) περίπου έξι αιώνες. Για τη διατήρηση της εξουσίας της η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χρησιμοποιούσε και εντόπιους κατοίκους ως στηρίγματά της κατά περιοχές. Ειδικότερα, στη Θεσσαλία, οι Ρωμαίοι αναβίωσαν *«το Κοινόν των Θεσσαλών, ένα σύστημα που φαινομενικά ήταν δημοκρατικό αλλά στην πραγματικότητα συγκεντρωτικό ολιγαρχικό, το οποίο αποσκοπούσε στο να μη δυσαρεστούνται οι Θεσσαλοί όλων των τάξεων αλλά και η ρωμαϊκή επικυριαρχία ή η κυριαρχία να ασκείται άνετα και αβίαστα»*[11]. Για την υπέρβαση της κορυφογραμμής της Θεσσαλικής Πίνδου τους Ρωμαίους δεν τους εξυπηρετούσαν τα προαναφερθέντα δρομολόγια. Υποχρεωμένοι να κινούνται βορειότερα, στην κατεύθυνση Γιάννινα - Τρίκαλα, χρησιμοποίησαν το μοναδικό δρομολόγιο Μέτσοβο - Καλαμπάκα, συντομότερο από τα προηγούμενα και επιπλέον χωρίς δολιχοδρομίες στις δαιδαλώδεις χαραδρώσεις της Πίνδου, και περάσματα από τον Αχελώο χωρίς γεφύρια τότε. Αλλά για να κινούνται με ασφάλεια στο δρομολόγιο Μετσόβου - Καλαμπάκας, αναγκάστηκαν να συνεργαστούν με τους κατοίκους των εκατέρωθεν αυτού χωριών.

Το ημιονικό δρομολόγιο από την Καλαμπάκα έβαινε παραλλήλως προς τη νότια κοίτη του Πηνειού, σε μήκος περίπου είκοσι χιλιομέτρων, ενώ δεξιά και αριστερά του υπήρχαν ψηλότερα από το ποτάμι περισσότερα από δέκα χωριά, αυτά περίπου που υπάρχουν και τώρα. Ο συγγραφέας του παρόντος το διέσχισε μερικές φορές το 1932 και το 1933. Από τον Πηνειό ο δρόμος ανηφόριζε σε υψόμετρο περίπου 400 μ. προς Λάκκο του Οβριού, Σαΐτ Πασά και Ζυγό (υψ. 1650 μ.), διασχίζοντας πυκνό δάσος από πεύκα και οξιές. Ο Ζυγός αποτελούσε υποχρεωτική διάβαση για την υπέρβαση της κορυφογραμμής της Θεσσαλικής Πίνδου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1936, οπότε δόθηκε στην κυκλοφορία η αμαξιτή οδός Τρικάλων - Ιωαννίνων, μέσω Κατάρας. Ο Ζυγός, στην «κόψη» της κορυφογραμμής της Πίνδου, αποτελεί πραγματικό «ζυγό». Διαβαίνεται μόνο κατ' άνδρα. Από εκεί ο δρόμος κατηφορίζει προς το Μετσοβίτικο ποταμάκι (υψ. 800 μ. περίπου) και ανηφορίζει κατόπιν προς Μέτσοβο (υψ.

11. Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, ό.π., τ. ΙΔ', σ. 68.

1.000 μ.). Βγαίνοντας, όμως, από τον Ζυγό ο δρόμος διασχίζει απότομη και άδενδρη πλαγιά, καλυμμένη με πέτρες, μια «σάρα» σε μήκος 200 ως 300 μ. Και αυτός διασχίζεται μόνο κατ' άνδρα. Περίπτωση ανάπτυξης στρατού προς τα άνω ή προς τα κάτω του δρόμου αποκλείεται. Ενδέχεται στην αρχαιότητα να ήταν δασωμένη η πλαγιά. Αλλά και έτσι, η διέλευση ξένου στρατού από δασωμένο μονοπάτι ενείχε κινδύνους προσβολής του το καλοκαίρι. Το χειμώνα με τα πολλά χιόνια εκεί ο δρόμος παρέμενε μήνες κλειστός. Σε μια ολοήμερη διαδρομή σε δάση, από Μέτσοβο προς Καλαμπάκα ή αντίστροφα, λίγοι ορεινοί μπορούσαν να παρενοχλούν και να προκαλούν απώλειες σε μεγάλη φάλαγγα ξένου στρατού, να εμποδίζουν το πέρασμα μικρής, ακόμα και να την καταστρέφουν. Για να διατηρούν, λοιπόν, οι Ρωμαίοι «ανοιχτό» τον Ζυγό, συνεργάστηκαν αναγκαστικά με τους ορεινούς της Πίνδου και τους χρησιμοποιούσαν ως οδοφύλακες, αποδεχόμενοι τη διατήρηση της αυτοδιοικήσεως που είχαν από πριν[12].

Κατά τη διάρκεια των περίπου 500 χρόνων της ρωμαϊκής κατοχής στην ορεινή Θεσσαλία δημιουργήθηκε το ιδίωμα της βλαχικής γλώσσας. Αυτό ήρκεσε σε ξένους να θεωρήσουν ότι οι βλαχόφωνες δεν είναι Έλληνες, αλλά «εκλατινισθέντες πληθυσμοί». Την απάντηση είχε δώσει ήδη ο Κωνσταντίνος Κούμας, επικαλεσθείς τον Μ. Αλέξανδρο. *«Εάν»*, γράφει, *«ο παράδοξος ήρως της Μακεδονίας εις διάστημα δέκα ενιαυτών με δορικτησίας του εισήγαγε την ελληνικήν γλώσσαν εις όλην την Ανατολήν μέχρι της Ινδικής, τι το θαυμαστόν αν η κοσμοκράτωρ Ρώμη ενήργησε το αυτό εις τα υπήκοά της έθνη;»*[13]. Δηλαδή, έμαθαν και Ινδοί την ελληνική γλώσσα, αλλά δεν έγιναν Έλληνες. Όπως και οι ντόπιοι της Πίνδου έμαθαν παραφρασμένη λατινική, αλλά έμειναν Έλληνες και όχι Λατίνοι. Κατά τα άλλα, παρατηρεί ο Βακαλόπουλος, στη διάρκεια της Ρωμαιοκρατίας *«οι Έλληνες ζούσαν στο περιθώριο της απέραντης αυτοκρατορίας»*. Αλλά υπάρχει και η σύγχρονη πραγματικότητα. Στην Κατοχή των τεσσάρων περίπου μόνο χρόνων (1941-44), πολλοί Έλληνες και Ιταλοί για να συνεννοούνται χρησιμοποιούσαν ανάκατα ελληνοϊταλικά ή ελληνογερμανικά με τους Γερμανούς. Αλλά δεν έχασε κανένας από τους συνομιλούντας την εθνικότητά του.

Με την απαρχή της καταρρεύσεως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αι.), στην επιδίωξή τους οι ευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Αυστρία, Ρουμανία) να αρπάξουν εδάφη της, επινόησαν το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα, για να συστήσουν το δήθεν Αυτόνομο Βλαχικό Κράτος της Πίνδου, αλλά στην πραγματικότητα για να το προσαρτήσουν στην επικράτειά τους[14]. Ο καθηγητής και ακαδημα-

12. Ο συγγραφέας του παρόντος πέρασε βάδην τον ημιονικό δρόμο Καλαμπάκας - Μετσόβου αρκετές φορές. Πρώτη φορά τον Αύγουστο του 1932, οπότε διέμεινε 15 μέρες σε κατασκήνωση στο Σαΐτ Πασά.

13. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, «Ιστορία ανθρωπίνων πράξεων», τ. ΙΒ', σσ. 520-521. Πρβλ. ΑΠ.Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού», τ Α' Αρχές και διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 2, 1974, σελ. 35.

14. ΕΥ. ΑΒΕΡΩΦ, «Το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα». ΔΗΜ. ΑΝΕΣΤΗΣ, «Το Κουτσοβλαχικό». ΜΙΧ. Γ. ΤΡΙΤΟΣ, «Το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα».

ϊκός Αντώνιος Δ. Κεραμόπουλος, στο βιβλίο του «Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι» γράφει: *«Η ονομασία Βλάχοι απλώθηκε σε πολλά μέρη της Ευρώπης αλλά εντός των ορίων του ρωμαϊκού κράτους, και είχε την έννοια του ντόπιου χωρικού, όπως σε άλλες χώρες, κατακτημένες επίσης από τους Ρωμαίους, δόθηκαν άλλες, διαφορετικές σε κάθε μία ονομασία για τους χωρικούς· το όνομα Βλάχος έχει την έννοια του ντόπιου ανθρώπου που ασχολείται με την γεωργία, αλλά δεν ανήκει σε ορισμένο έθνος ή σε ορισμένη φυλή, ενώ με την ιδιότητα του γεωργού μπορεί να ανήκει σε οποιοδήποτε έθνος υπόδουλο των Ρωμαίων· στην διάρκεια της Τουρκοκρατίας επικράτησε η ονομασία Κουτσόβλαχος, που είναι σύμφυρμα εκ του τουρκικού Κιουτσιούκ Βλαχ, ήτοι Μικροί Βλάχοι, όπως ονόμαζαν οι Τούρκοι τους Βλάχους που κατοικούσαν στην Μικρή Βλαχία των Βαλκανίων, σε διάκριση από τους Βλάχους της πέραν του Δουνάβεως Μεγάλης Βλαχίας· οι ίδιοι οι Βλάχοι αυτοαποκαλούνται Αρωμούνοι, που ισοδυναμεί προς το Ρωμηοί ή Ρωμαίοι πολίται· η ονομασία Ρωμαίοι αφορούσε αρχικά τους πολίτες της Ρώμης, κατόπιν περιέλαβε όλους τους κατοίκους της Ιταλίας και τέλος όλους τους πολίτες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, φυσικά και τους Έλληνες».* (σσ. 7-13). Βλάχοι δεν ονομάζονταν όλοι οι Έλληνες γεωργοί και όλοι οι Έλληνες νομάδες, αλλά μόνο όσοι από αυτούς μετείχαν στην οικονομική ζωή της κοινωνίας και υποχρεώθηκαν από επαγγελματική ανάγκη να χρησιμοποιούν τη διαμορφωθείσα βλαχική γλώσσα, καθώς και όσοι χρησιμοποιούνταν από το στρατό των Ρωμαίων ως οδοφύλακες ορεινών διαβάσεων ή σε διάφορες άλλες υπηρεσίες τους. Επωφελούμενη η Ιταλία από την Κατοχή της Ελλάδας το 1941-44, επιδίωξε απροκάλυπτα την ίδρυση αυτού του Αυτόνομου Βλαχικού Κράτους της Πίνδου. Συγκέντρωσε στη Λάρισα τυχοδιωκτικά στοιχεία, οργάνωσε και εξόπλισε τη Λεγεώνα των Βλάχων με ευτελή άτομα και την εξαπέλυσε κατά των βλαχοφώνων, για να τους αναγκάσει να δεχτούν με βία την απόσπαση ελληνικού εδάφους από τα σύνορα μέχρι τον Δομοκό, προς εγκατάσταση αυτού του κράτους. Οι Βλάχοι αντιστάθηκαν και ανέλαβαν αγώνα κατά της λεγεώνας και κατά των Ιταλών. Οι ιταλικές αρχές απάντησαν με άγριο διωγμό. Συνέλαβαν και εκτόπισαν στην Ιταλία σημαίνοντες Βλάχους. Με τους λεγεωνάριους βασάνισαν χιλιάδες άλλους Βλάχους. Μερικοί πέθαναν, πολλοί τραυματίστηκαν. Τελικά, η αυτονόμηση της Πίνδου ματαιώθηκε χάρη στην αντίσταση των Βλάχων. Οι αγώνες τους κατά της αυτονομήσεως καταλαμβάνουν πολλές σελίδες στην ιστορία της θεσσαλικής αντίστασης[15].

Μεταπολεμικά επιδιώχθηκε η αναζωπύρωση του κουτσοβλαχικού ζητήματος, με σκοπό να οργανωθούν αυτήν τη φορά οι Βλάχοι ως μειονότητα. Και αυτό που δεν κατόρθωσε η Ιταλία με τα όπλα στην Κατοχή, επιχείρησαν να το πραγματοποιήσουν τώρα με προπαγανδιστικές θεωρίες ξένων, κυρίως Ρουμάνων, υποστηρίζοντας μ' αυτές ότι δήθεν οι Βλάχοι της Ελλάδας προέρχονται από κατάλοιπα κάποιας ρωμαϊκής λεγεώνας κτλ. Τις θεωρίες αυτές τις κατέρρι-

15. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Η Θεσσαλία στην Αντίσταση», τ. Α', σσ. 50-76.

ψε ο βαλκανιολόγος καθηγητής Αχιλλέας Λαζάρου, με ιστορικά ντοκουμέντα και με επιστημονικά επιχειρήματα.

Την ελληνικότητα των Βλάχων την επιβεβαιώνουν και πολιτιστικά στοιχεία. Ο γνωστός Ελβετός μουσικολόγος Samuel Baud Bovy, αυθεντία διεθνώς για δημοτικά τραγούδια, κατέγραψε πολλά τραγούδια των Βλάχων της Καλαμπάκας και του Μετσόβου. Από τη μελέτη τους διαπίστωσε ότι διαπλάστηκαν με στοιχεία της ελληνικής δημοτικής μουσικής και ότι είναι άσχετα με τραγούδια άλλων βαλκανικών λαών[16]. (Περισσότερα επ' αυτού στο Τρίτο Κεφάλαιο).

Οι Βλάχοι της Θεσσαλίας, που ενδιαφέρουν εδώ, αποτελούν κλειστή ομάδα, που διαμένει από αιώνων μονίμως σε περίπου εξήντα χωριά της. Περισσότερα από σαράντα βρίσκονται στον Ασπροπόταμο Καλαμπάκας και Τρικάλων, μερικά στην περιοχή του Ολύμπου (Λιβάδι, Αργυροπούλι, Γόννοι, Ροδιά κ.α.), σε χωριά του Συκουρίου, της Αγιάς και στην Αν. Θεσσαλία (Βελεστίνο, Ν. Περιβόλι, Άλλη Μεριά, Πουρί Πηλίου κ.α.). Στις θεσσαλικές πόλεις εγκαταστάθηκαν και Βλάχοι από τη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Αλβανία, τη Σερβία και άλλες περιοχές. Οι Βλάχοι αυτοί δημιούργησαν χωριστές συνοικίες, π.χ. οι Σαμαρινιώτες δική τους, οι Περιβολιώτες άλλη κ.ο.κ. Το καλοκαίρι στέλνουν τις οικογένειές τους στο χωριό της καταγωγής τους, όπου διατηρούν ανέκαθεν το «πατρικό» τους σπίτι. Οι καταγόμενοι από δύο γονείς Βλάχους υπολογίζονται σε 120.000 περίπου (20% των 600.000 κατοίκων της). Μέχρι τα μισά του 20ού αι. αποτελούσαν, όπως αναφέρθηκε, «κλειστή κοινωνική ομάδα». Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ήταν η ενδογαμία όχι απλώς μεταξύ μελών της, αλλά σχεδόν μόνο μεταξύ συγχωριανών. Ήθη, έθιμα, ενδυμασία, χοροί, τραγούδια τα διατήρησαν παραδοσιακά επί αιώνες και είναι ελληνικά. Μόνη διαφορά είναι η βλάχικη γλώσσα, την οποία μιλούσαν στα σπίτια τους. Οι ηλικιωμένες γυναίκες, ακόμα και όσες ζούσαν στη Λάρισα ή σε άλλες πόλεις, αγνοούσαν την ελληνική ως τα μέσα του 20ού αιώνα.

Οι Βλάχοι διακρίνονται για το δυναμισμό τους. Μετακινηθέντες από τα ορεινά προς τις πόλεις της Θεσσαλίας στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, πέρασαν στην πρωτοπορία της αναπτύξεως, όπως θα αναφερθεί σε επόμενο κεφάλαιο. Οι σπουδαιότεροι κλάδοι της οικονομίας και οι μεγαλύτερες μονάδες εμπορίου και κατεργασίας (ξυλεία, γαλακτοκομικά, κρέατα, υφαντουργία κτλ.) βρίσκονται σε χέρια Βλάχων. Σε κάποιες μάλιστα πόλεις εκλέγονται δήμαρχοι και βουλευτές Βλάχοι, ενώ η πλειονότητα των επιστημόνων είναι βλάχικης καταγωγής.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο επήλθαν έντονες διαφοροποιήσεις. Οι ιδιαιτερότητες των Βλάχων της Θεσσαλίας υποχωρούν. Η βλάχικη ενδυμα-

16. S. BAUD BOVY, Chansons Aromune de Thessalie - Κουτσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας, [[Φ.Ι.ΛΟ.Σ Τρικάλων - Σειρά Κείμενα και Μελέτες, αρ. 3]], Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1990, σ. 22.

σία, ανδρών και γυναικών, οι κλειστοί γάμοι μεταξύ μελών της ομάδας, όπως και άλλα, αφανίζονται από τον εκσυγχρονισμό. Ουσιαστικά χάθηκε ο διαχωρισμός από τους άλλους κατοίκους[17].

Μεσαίωνας

Με την έναρξη της απόσχισης από τη Ρώμη, το 325, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ανέπτυξε, ως κοσμοκράτειρα πλέον, δικό της πολιτισμό, αλλά η Θεσσαλία βυθίστηκε σε εφιαλτικό μεσαίωνα. Στη διάρκειά του έχασε ακόμα και την ταυτότητά της. Ονομαζόταν Κάτω Βλαχία και Βλαχία και οι κάτοικοί της Ρωμιοί. Συγκεκριμένα, από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου *«το εθνικό όνομα "Έλλην", επειδή ως έννοια συνάπτεται με τον κόσμο των θρησκευτικών ιδεών και δοξασιών των αρχαίων Ελλήνων, αρχίζει να δυσφημείται μετά την επικράτηση του χριστιανισμού (...) και να σημαίνη τον ειδωλολάτρη. Όταν μάλιστα πληθύνονται οι οπαδοί της νέας θρησκείας, αρχίζουν βαθμιαία να το αποφεύγουν και οι ίδιοι και δέχονται το επίσημο "Ρωμαίος", αφού μάλιστα είναι πολίτες της μεγάλης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας»*[18]. Με τον καιρό επικράτησε για όλους τους Έλληνες η ονομασία Ρωμαίος, που παραφραστικά έγινε Ρωμιός.

Τα επακόλουθα δυσκολεύονται να τα καταγράψουν οι ιστορικοί λόγω έλλειψης πηγών. Κατά τον καθηγητή Αδαμάντιο Αδαμαντίου διαδραματίστηκαν, σε γενικές γραμμές, τα εξής: Τον 5ο αιώνα εισβάλλουν Γότθοι *«ερημώσαντες την Θεσσαλία»* επί δεκαετίες. Ακολούθησαν Ούννοι και Άβαρες. Τον 6ο αιώνα πέρασε τον Δούναβη το πρώτο κύμα Σλάβων. Το 570 κατήλθαν οι πρώτοι στη Θεσσαλία, ενώ συνέχισαν να καταφθάνουν και άλλοι *«κατά κύματα»* μέχρι το τέλος του αιώνα, προκαλέσαντες *«φρικώδεις λεηλασίας και καταστροφάς»*. Μεταξύ 600 και 650 εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη Θεσσαλία άλλοι Σλά-

17. Για Βλάχους βλ. και ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Κοινωνικές ομάδες κατοίκων Ν. Τρικάλων», «Τα Τρικαλινά», τ. Η' (1988), σσ. 229-243, «Τα τσελιγκάτα», σσ. 28-34. ΑΝΤΩΝΗΣ Μ. ΚΟΛΤΣΙΔΑΣ, «Κουτσόβλαχοι, οι Βλαχόφωνοι Έλληνες», εθνολογική και γλωσσολογική μελετη. ΑΣ. ΚΟΥΚΟΥΔΗΣ, «Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι». ΓΙΩΡΓΗΣ ΕΞΑΡΧΟΣ, «Αυτοί είναι οι Βλάχοι». ΠΑΝ. ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ, «Από το Περτούλι του Ασπροποτάμου», «Θεσσαλικά Χρονικά» της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, τ. Δ' (1933), σσ. 146-161. ΑΛΕΚΟΣ ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ, «Από το Περτούλι Ασπροποτάμου», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. Ε' (1936), σσ. 139-147. «Θεσσαλικά», «Ασπροποτάμου λαογραφικά», τ. Γ', σ. 187. ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΓΚΟΥΜΑΣ, «Από τον λαϊκό πολιτισμό των Βλάχων του Βελεστίνου», Αρχείων Θεσσαλικών Μελετών Βόλου, τ. Ζ' (1985), σσ. 145-156. A. J. B. WACE - M. S. THOMSON, Οι Νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου, [Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τρικάλων: Σειρά κείμενα και Μελέτες, αρ. 2, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη 2009.

18. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

βοι και παρέμειναν επί περίπου πέντε αιώνες, από τα παράλια του Παγασητικού Κόλπου μέχρι τα ορεινά της Πίνδου, κρίνοντας από τα διατηρούμενα τοπωνύμια στην περιοχή. Η εγκατάσταση των Σλάβων στη Θεσσαλία *«δεν έβλαψε, διότι ένεκα της ταχείας συγχωνεύσεως αυτών μετά των Ελλήνων (...) η χώρα ευημέρησε, ενώ αναφέρεται ως πλουσία και πυκνώς κατωκημένη τον 9ο αιώνα»* γράφει ο Αδαμαντίου[19]. Και συμπληρώνει ο Παπαρρηγόπουλος ότι με τη συγχώνευση Ελλήνων και Σλάβων επικράτησε ο ελληνισμός. Στη διάρκεια του 7ου αι. εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία και λίγοι Εβραίοι, διωχθέντες από την Ισπανία από την Ιερά Εξέταση[20].

Η ειρηνική διαβίωση Σλάβων και Ελλήνων στη Θεσσαλία διαταρασσόταν συχνά από επιδρομές. Το 829 εισέβαλαν Βούλγαροι και αποχώρησαν αφού προκάλεσαν καταστροφές. Το 893 αποβιβάστηκαν από την Κρήτη στον Βόλο Σαρακηνοί κουρσάροι, *«προκαλέσαντες δεινήν σφαγήν και λεηλασίας»*. Οι ίδιοι εισχώρησαν και στο εσωτερικό της Θεσσαλίας, μέχρι ίσως τη Σαρακίνα Καλαμπάκας. Από το 976 μέχρι το 1016 εισβάλλουν κατά καιρούς πάλι Βούλγαροι, που έφτασαν μέχρι τη Στερεά Ελλάδα. Η Θεσσαλία επανήλθε στη διοίκηση του Βυζαντίου, το οποίο για να καλύψει τις δαπάνες του από τους συνεχείς πολέμους επέβαλε νέους φόρους. Οι Λαρισινοί εξεγέρθηκαν το 1066 κατά των φόρων αυτών[21]. Οι βαρείς φόροι, εκτός από τοπικές εξεγέρσεις, επέφεραν και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Από πολλούς αγρότες, τους «αδυνάτους», όπως ονομάζονταν, πήραν τα κτήματα οι λεγόμενοι «δυνατοί» επειδή δεν είχαν να πληρώσουν φόρους. Οι δυνατοί ήταν μεγάλοι γαιοκτήτες περιβαλλόμενοι με προνόμια βυζαντινών τιτλούχων, άρπαζαν με απληστία γαίες κρατικές και αδυνάτων αγροτών, τους οποίους μετέβαλλαν σε υποτελείς τους. Η συμπεριφορά τους συνετέλεσε στο να μειωθούν οι ελεύθεροι αγρότες και τα ελεύθερα χωριά τους στη Θεσσαλία. Στο μεταξύ οι επιδρομές βαρβάρων περιόριζαν βαθμιαία την εξουσία του Βυζαντίου στην περιοχή, ενώ οι τοπικοί άρχοντες τη θεωρούσαν ευκαιρία και ανέπτυσσαν συνεχώς *«τάση αποκέντρωσης έντονη οι δυνατοί (...). Ουσιαστικά αυτοί κηδεμονεύουν τους τοπικούς κοινοτικούς θεσμούς και διαχειρίζονται τα κοινά»*[22].

Φραγκοκρατία: Τους βάρβαρους επιδρομείς στη Θεσσαλία τους διαδέχθηκαν Ευρωπαίοι. Το 1081 εισβάλλουν Νορμανδοί στα Τρίκαλα. Ακολουθούν οι Φράγκοι, που πολιόρκησαν τη Λάρισα με αρχηγό τον Βοημούνδο. Έσπευσαν στρατεύματα του Βυζαντίου και τους ανάγκασαν να λύσουν την πολιορκία και να φύγουν. Το Βυζάντιο αποκατέστησε για ένα διάστημα την τάξη στη Θεσσα-

19. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, ό.π.
20. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 53.
21. Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, ό.π..
22. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

λία. Το εμπόριό της τονώθηκε και αυξήθηκε η εξαγωγή από τον Βόλο, όπου *«συναλλάσσονται Εβραίοι, Βενετοί, Γενοβέζοι»*[23].

Με την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους το 1204 η Φραγκοκρατία καθιέρωσε και στη Θεσσαλία το φεουδαρχικό σύστημα. Ουσιαστικά, όμως, είχαν δημιουργήσει την υποδομή του οι «δυνατοί» του Βυζαντίου. Καθένας τους είχε σχηματίσει μεγάλη γαιοκτησία και είχε μετατρέψει πολλούς αγρότες σε υποτελείς του. Οι Φράγκοι εγκατέστησαν σε εγκαταλειμμένες ή άλλες γαίες ως φεουδάρχες αξιωματούχους τους. Ταυτόχρονα τους δυνατούς Βυζαντινούς άρχοντες τους μετονόμασαν φεουδάρχες και τους αγρότες, που ήταν προηγουμένως πολίτες του Βυζαντίου με δικαιώματα, τους μετέτρεψαν σε δουλοπάροικους. Γράφει ο Α. Βακαλόπουλος: *«Οι άρχοντες αυτοί (Μελισσηνοί, Στρατηγόπουλοι, Γαβριηλόπουλοι κ.ά.) υπήρξαν φορείς όχι μόνο στοιχείων του βυζαντινού δικαίου, αλλά και φεουδαλικών συνηθειών στην κοινωνική οργάνωση των Σέρβων»*[24]. Άρχισαν, δηλαδή, οι δυνατοί να ασκούν, παράλληλα προς τη διοικητική εξουσία, και δικαστική. Ισπανός περιηγητής έγραψε γι' αυτούς: *«...σε κανένα μέρος του κόσμου οι ευγενείς* (δηλαδή οι δυνατοί) *δεν έχουν τόση ελευθερία* (εννοεί δικαιώματα), *όση στην Ελλάδα. Και πουθενά οι δουλοπάροικοι δεν βρίσκονται σε τέτοια εξάρτηση από αυτούς. Στην πραγματικότητα είναι σκλάβοι των ευγενών»*. Κάθε φεουδάρχης συγκρότησε δικούς του ενόπλους για να επιτηρεί και να δυναστεύει αυτούς τους δουλοπάροικους, που ως τότε ήταν αγρότες με δική τους γη, την οποία σφετερίστηκαν οι Βυζαντινοί εκείνοι άρχοντες με τη βοήθεια των Φράγκων. Ταυτόχρονα η Φραγκοκρατία διέδωσε τον καθολικισμό και ίδρυσε στη Θεσσαλία τρεις μητροπόλεις. Η φεουδαρχία επέφερε και άλλες διαφοροποιήσεις. Οι δυνατοί, π.χ., ως φεουδάρχες, δεν προβάλλουν αντίσταση ούτε στους Φράγκους ούτε σε άλλους επιδρομείς. Οι αδύνατοι, ως δουλοπάροικοι, αδιαφορούν ποιος θα είναι ο νέος επιδρομέας, αφού και με αυτόν θα παραμείνουν υποτελείς των δυνατών. Έτσι, χάθηκε η ιδέα και το καθήκον υπερασπίσεως του πάτριου εδάφους, καθόσον είχε πλέον περάσει στην κατοχή των φεουδαρχών και των Βυζαντινών «δυνατών».

«Με την εισβολή των Φράγκων», γράφει ο Βακαλόπουλος, *«το αιωνόβιο εκείνο οικοδόμημα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατέρρευσε σαν χάρτινος πύργος. Τα θεμέλιά του τα είχαν υποσκάψει οι βαρείς φόροι, οι καταπιέσεις των φορολογικών οργάνων σε βάρος των αδυνάτων, οι απαλλαγές αντίθετα των μονών και των δυνατών μεγαλοκτημόνων από φορολογικές υποχρεώσεις, η επεκτατική τους πολιτική, ο αντίστοιχος περιορισμός της ιδιοκτησίας των ελεύθερων γεωργών και η συνεχής εξαθλίωσή τους. (...) Μέσα στη σύγχυση και*

23. Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, ό.π.
24. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

στον τρόμο, που προκάλεσε η κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, άλλοι από τους δυνατούς τρέχουν να σωθούν και διασκορπίζονται εδώ κι εκεί, για να βρουν καταφύγιο και να οργανώσουν αντίσταση, και άλλοι μένουν στις πατρίδες τους, δίχως να προβάλλουν αντίσταση στον κατακτητή. Συνθηκολογούν μαζί του για να διατηρήσουν τις γαίες και ορισμένα προνόμια»[25].

Από διασκορπισθέντες «δυνατούς» σχηματίστηκε το Βασίλειον Νικαίας, στη Μικρά Ασία, και από άλλους το Δεσποτάτο της Ηπείρου στα Γιάννινα το 1222, στο οποίο εντάχτηκε και η Δυτική Θεσσαλία. Η αντιζηλία των δύο βασιλείων, για το ποιο θα διαδεχθεί το Βυζάντιο, ώθησε το Βασίλειο της Νικαίας να αποσπάσει στο τέλος του 13ου αι. από το Δεσποτάτο της Ηπείρου μέρος της Θεσσαλίας και να συστήσει χωριστό κράτος της Θεσσαλίας, με πρωτεύουσα το Πατρατζίκι (Υπάτη) και με επικεφαλής τους «δυνατούς» Μιχαήλ Γαβριηλόπουλο, Μελισσηνούς κ.ά. Αυτοί ιδιοποιήθηκαν κρατικές και θεσσαλικές γαίες και άρχισαν να συμπεριφέρονται ως Βυζαντινοί άρχοντες. Το κράτος τους περιλάμβανε ένα μέρος της Κεντρικής Θεσσαλίας. Η Δυτική, κυρίως η ορεινή, παρέμεινε στο Δεσποτάτο.

Στην Αλβανία ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος και πολλοί Αλβανοί κατήλθαν με τις οικογένειές τους μέχρι τη Θεσσαλία. Επειδή ο πόλεμος συνεχιζόταν εκεί, κατέρχονταν και άλλοι. Οι Αλβανοί, «έθνος Ιλλυρικόν, συγγενές προς το ελληνικόν», εγκαταστάθηκαν *«διά χρυσοβούλου και προστάγματος βασιλικού στην ορεινή Δυτική Θεσσαλία, στην περιοχή Φαναρίου κοντά στην Καρδίτσα. Φαίνεται ότι ήταν αρκετά ενοχλητικοί στους κατοίκους της, οι οποίοι ζητούν στα 1295 από τον αυθέντην της Θεσσαλίας Μ. Γαβριηλόπουλο να μην αποικήση αυτός ή διάδοχοί του άλλους και να μη βάλη φραγκική φρουρά στο κάστρο»*[26]. Οι Αλβανοί λεηλατούσαν, αλλά ο Γαβριηλόπουλος τους συγκέντρωνε και τους χρησιμοποιούσε ως μισθοφορικό στρατό. Με τους Αλβανούς αρχίζουν να κατέρχονται Αρβανιτόβλαχοι και Βούλγαροι. Οι Ηπειρώτες και οι ορεινοί της Δ. Θεσσαλίας με τους Σέρβους πολέμησαν εναντίον τους, καθώς και εναντίον των Φράγκων και τους απομάκρυναν όλους από τις περιοχές τους. Οι Αλβανοί τελικά κατήλθαν στην Αττική.

Οι πόλεμοι αυτοί δεν έγιναν στο όνομα του Βυζαντίου, αλλά για τη διατήρηση της τοπικής ανεξαρτησίας, που είχαν αποκτήσει Ηπειρώτες και κάτοικοι της Δ. Θεσσαλίας με το Δεσποτάτο. Αυτοί, όμως, οι πόλεμοι *«αφύπνισαν την εθνική συνείδηση των εντοπίων, προκάλεσαν, ιδίως στους πολιτικούς και πνευματικούς των ηγέτες, διάφορες ζυμώσεις, που τους προσανατόλιζαν προς την πραγματική δική τους εθνική υπόσταση, προς το παρελθόν, προς τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και τους οδηγούσαν προς την μεγαλύτερη συνοχή τους. Το νεοελληνικό έθνος δηλαδή διαμορφώνεται μέσα από τους σκληρούς αγώνες για την επιβίωσή του. (...) Την καμπή αυτή στην ιστορική εξέλιξη του ελληνισμού*

25. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.
26. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

την παρατηρούμε βέβαια σ' όλες τις ελληνικές χώρες, αλλά προπάντων στο κράτος της Ηπείρου, που περιλαμβάνει Ήπειρο, Ακαρνανία, Αιτωλία και μέρος της Θεσσαλίας»[27]. Σε αυτούς τους πολέμους *«και μέσα στο χάος των ερειπίων που δημιούργησε η Τέταρτη Σταυροφορία»*, τοποθετεί ο Βακαλόπουλος τις αρχές του νέου ελληνισμού και προσθέτει ότι *«η χρήση του ονόματος Ελλάς και Έλλην γενικεύεται από τον 14ο αι.»*. Παράλληλα, το Δεσποτάτο της Ηπείρου ζήτησε να μη διορίζει το Πατριαρχείο μητροπολίτες στην περιοχή του, αλλά τοπικά όργανα να εκλέγουν αυτούς καθώς και τον μητροπολίτη Λαρίσης, στον οποίο υπαγόταν θρησκευτικά και η Στερεά Ελλάδα. Στην πεδινή και κυρίως στην Κεντρική Θεσσαλία με τους άρχοντες της Υπάτης, που δεν μετείχαν στους προαναφερθέντες πολέμους, ενώ, αντίθετα, μάζευαν Αλβανούς και συνεργάζονταν με Φράγκους, η αφύπνιση της ελληνικής συνειδήσεως θα καθυστερήσει.

Το 1303 εισβάλλουν στην Κεντρική Θεσσαλία Λατίνοι. Καταλύουν το κράτος της και τοποθετούν δικούς τους φεουδάρχες, διατηρώντας όσους ντόπιους δεν αντιστάθηκαν. Για να τους διώξουν οι Βυζαντινοί κάλεσαν Καταλανούς, αλλά αυτοί κατέλαβαν τα φέουδα για λογαριασμό τους και άρχισαν να μεταχειρίζονται τους Έλληνες σαν κατώτερη εθνότητα. Τους Καταλανούς τούς έδιωξαν οι Βυζαντινοί, αλλά τους προσέλαβαν οι «σεβαστοκράτορες» της Υπάτης και τους ξανάστειλαν στη Θεσσαλία. Τελικά, διώχτηκαν όλοι οι ξένοι από την Κεντρική Θεσσαλία και παρέμειναν μόνο οι «σεβαστοκράτορες» της Υπάτης Μελισσηνοί, Στρατηγόπουλοι και Γαβριηλόπουλοι με λίγους Βενετσιάνους, που διατηρούσαν κάστρα στα ανατολικά παράλια (Λεχώνια, Πτελεός κ.α.).

Στα μέσα του 14ου αι. είχε καταλυθεί πλέον η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η Θεσσαλία περιήλθε το 1348 στον «Μέγα Αυτοκράτορα της Σερβίας, Ρουμανίας, Δεσποτάτου της Ηπείρου» Στέφανο Δουσάν, που τοποθέτησε διοικητή της τον ετεροθαλή αδελφό του Συμεών Ούρεση, τιτλοφορούμενος «βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων και Σερβών και παντός Αλβανού». Αυτός εγκατέστησε την αυλή του στα Τρίκαλα. Η σερβική κυριαρχία περιλάμβανε τη δυτική λεκάνη της Θεσσαλίας ως τα Φάρσαλα και τον Δομοκό. Στα ανατολικά παράλια παρέμειναν Βυζαντινοί και Βενετσιάνοι. Η σερβική διοίκηση υπήρξε ήπια και δεν προκαλούσε δυσφορίες. Ο Δουσάν και οι δικοί του απέβαλαν τον σερβικό χαρακτήρα τους και αφομοιώθηκαν με τον ελληνισμό, όπως και οι προηγούμενοι Σέρβοι.

Συνοπτικά, η Θεσσαλία επί περίπου οκτώ αιώνες ζει με τον εφιάλτη των επιδρομέων, των πολέμων και των λεηλασιών. Από το έδαφός της στην αρχαιότητα πέρασαν Πέρσες και Ρωμαίοι και στον Μεσαίωνα Άβαρες, Αλβανοί, Βενετσιάνοι, Βούλγαροι, Γότθοι, Καταλανοί, Λατίνοι, Νορμανδοί, Ούννοι, Σαρακη-

27. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

νοί, Σλάβοι, Φράγκοι κ.ά. Οι επιδρομείς αφάνισαν τα πάντα. Πόλεις ονομαστές, με υψηλό πολιτισμό και ηρωικό παρελθόν, όπως το Αιγίνιο, η Άρνη, η Γυρτώνη, η Ιθώμη, η Ιωλκός, το Κιέριο, η Μελίβοια, η Φαλώρεια και άλλες, χάθηκαν κάτω από βάτα και πουρνάρια, σε σημείο που δεν είναι δυνατός ο καθορισμός της αρχικής θέσης τους. Άλλες πόλεις, επίσης ονομαστές, οι Γόννοι, ο Κρανών, η Σκοτούσσα, οι Φερές κτλ., έμειναν ασήμαντα χωριά, ενώ όσες απέμειναν, όπως η Λάρισα, τα Φάρσαλα κτλ., καίγονταν και ξανακαίγονταν από επιδρομείς. Από τις 75 πόλεις, που αναφέρει ο Λατίνος Πλίνιος για την αρχαία Θεσσαλία, ο Παλαιολόγος βρήκε μόνο 17 κατά τη βυζαντινή περίοδο. Και από αυτές δεν θα βρουν καμιά όρθια οι Τούρκοι.

Μέσα σ' εκείνη την κοσμοχαλασιά και βαρβαρότητα οι κάτοικοι απώλεσαν και την ιστορική τους μνήμη. Ξέχασαν τα κλέη των προγόνων τους και τις επικές, περιβλημένες με θρύλους, τοπικές ονομασίες τους: Αίμονες, Κένταυροι, Λαπίθες, Μάγνητες, Μυρμηδόνες, Πελασγοί, Περραιβοί κ.ά. Και απέκτησαν άλλες, όπως Αγραφιώτες, Ασπροποταμίτες, Πηλιορείτες, Χασιώτες, Βλάχοι, Καραγκούνηδες κ.ά. Κλείνοντας την ανατριχιαστική εκείνη περίοδο ο καθηγητής Α. Αδαμαντίου γράφει:

> *«Ανέκαθεν η Θεσσαλία υπήρξε η ευρεία λεωφόρος των λαών, διά της οποίας κατήρχοντο προς Νότον από Βορρά είτε ως μετανάσται και έποικοι, είτε ως πολέμιοι, είτε ως απλοί επιδρομείς. Ως εκ της γεωγραφικής αυτής θέσεως η Θεσσαλία δεν ήτο δυνατόν να δημιουργήση ιδίαν ιστορίαν, διότι είναι το πεδίον μαχών, επιδρομών, προσωρινής εγκαταστάσεως ξένων λαών»*[28].

Αυτή η κατάσταση επικρατούσε στα πεδινά. Στα ορεινά της Θεσσαλίας επικρατούσε άλλη κατάσταση. Στη διάρκεια των επιδρομών κατέφευγαν σε αυτά Έλληνες, Ελληνόβλαχοι, Αλβανοί, Σλάβοι και άλλοι πεδινοί ως τότε. Μαζί τους μετέφεραν τις χειροτεχνίες τους (χρυσοχοΐα, ξυλογλυπτική κτλ.), τις οικοτεχνίες, τις βιοτεχνίες και άλλες παραγωγικές δραστηριότητές τους, μεταξύ των οποίων ασφαλώς και την κατασκευή όπλων. Με στήριγμα τα δύσβατα θεσσαλικά βουνά, με την οργανωμένη εκεί από πριν αυτοδιοίκηση και αυτοπροστασία, οι ορεινοί της Θεσσαλίας αναλάμβαναν ένοπλο αγώνα, εμποδίζοντας τους κατά καιρούς επιδρομείς να ανεβούν σε αυτά. Ακόμα και τους Βυζαντινούς, που μεσολαβούσαν σε διάκενα ξένων επιδρομέων, οι ορεινοί δεν τους πολυξεχώριζαν από άλλους κατακτητές επειδή ζητούσαν φόρους και αναγκάζονταν συχνά να έρχονται σε προστριβές μαζί τους.

Από την εξέταση αυτής της περιόδου διαπιστώνεται: πρώτον, η πεδινή Θεσσαλία ζει το μεσαίωνά της, ενώ τον ενδέκατο αιώνα οι κάτοικοί της από πολί-

28. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, ό.π.

τες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετέπεσαν σε δουλοπάροικους, υπόδουλους σε φεουδάρχες Έλληνες και ξένους. και δεύτερον, η ορεινή Θεσσαλία διατηρεί ελευθερίες και άσβεστες εστίες ελληνισμού. Συνεπώς, όταν εξετάζεται η περίοδος αυτή, πρέπει να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ πεδινής και ορεινής Θεσσαλίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

1.1. Η εγκατάσταση Τούρκων στην πεδινή Θεσσαλία

Οι Τούρκοι αναφέρεται ότι επιχείρησαν την πρώτη επιδρομή τους στη Θεσσαλία το 1363, επί σουλτάνου Μουράτ Α', και αποσύρθηκαν. Αλλά την κατέλαβαν το 1393, επί σουλτάνου Βαγιαζήτ. Αρκετές χιλιάδες Τούρκοι κατήλθαν από τη Βέροια στα Τρίκαλα αλλά αποχώρησαν, βιαστικά μάλιστα. Αιτία υπήρξε ο Μογγόλος Τιμούρ Λέγκ γνωστός ως Ταμερλάνος που συνέτριψε τον στρατό των Οθωμανών στην Άγκυρα αιχμαλωτίζοντας και τον ίδιο το Βαγιαζήτ που σε λίγους μήνες αυτοκτόνησε. Άφησαν, όμως, στη Θεσσαλία κάποιον θύλακά τους. Αναφέρεται ότι το 1410 ήταν μόνιμα εγκαταστημένοι στην πεδινή δυτική περιοχή, με έδρα τους τα Τρίκαλα[1]. Από το 1423 η Θεσσαλία φέρεται οριστικά κατακτημένη από τον Τουραχάν ή Τουρχάν μπέη, επί σουλτάνου Μουράτ Β'. Ο Τουραχάν ήταν διάσημος στρατηγός και ο σουλτάνος τού απένειμε τον τίτλο του μπεηλέρμπεη (τίτλος που απονεμόταν μόνο σε Τούρκο στρατιωτικό διοικητή μεγάλων επαρχιών) και σε ανταμοιβή τού δώρισε ως τιμάριο τη Θεσσαλία. Ο μέχρι τότε Σέρβος διοικητής της Θεσσαλίας, Ιωάννης Ούρος, έγινε καλόγερος με το όνομα «Βασιλεύς Ιωάσαφ»[2], χαρίζοντας σε μοναστήρι τη δική του και την περιουσία της αδελφής του.

Οι νίκες των Τούρκων επί του Βυζαντίου και επί Ευρωπαίων αποδίδονται στον καλύτερο εξοπλισμό τους, στην ανώτερη πολεμική τους τέχνη, στην πειθαρχία τους και στον θρησκευτικό φανατισμό με τον οποίο πολεμούσαν. Στην Ευρώπη, με φέουδα κατεσπαρμένα και περιορισμένα εδαφικά, οι μισθοφορικοί στρατοί τους, με πανοπλίες σιδερένιες, σπαθιά, δόρατα και τσεκούρια, δηλαδή με οπλισμό κατάλληλο για υπεράσπιση κάστρων, ήταν δυσκίνητοι και ακατάλληλοι για άλλες αποστολές. Οι Τούρκοι έφεραν από την Ασία την πολεμική τέχνη και τον οπλισμό νομαδικών φυλών. Φορούσαν ελαφρά υφαντά, διένυαν με το ιππικό τριπλάσιες και τετραπλάσιες αποστάσεις σε σύγκριση με τους Ευρωπαίους, αιφνιδίαζαν τον αντίπαλο ή τον παρενοχλούσαν να καταπονείται και κατόπιν εξορμούσαν και τον κατανικούσαν. Εκτός από τα δικά τους πλεονεκτήματα, υπήρχε και η φθορά της χιλιόχρονης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο στρατός της, ο καλύτερος πριν, τώρα αποτελούνταν κυρίως από ξένους μισθοφόρους.

1. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, ό.π.

2. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ηγούμενος της Μονής Μ. Μετέωρο, άρθρο στην εφ. «Μετέωρα» Καλαμπάκας, 11 Ιουνίου 1999.

Στη Θεσσαλία δεν χρειάστηκε να πολεμήσουν οι Τούρκοι. Την κατέκτησαν χωρίς μάχη. Το θεσσαλικό φεουδαρχικό σύστημα αδυνατούσε να οργανωθεί στρατιωτικά, ενώ από τους ντόπιους απουσίαζε η πατριωτική ιδέα. «*Η πολυάριθμος ισχυρά τάξη των αρχόντων της Θεσσαλίας εμφανίζεται πράγματι το 1304 με 6.000 ιππείς*», αλλά απ' αυτούς μόνο τους 1.200 κατόρθωσαν να παρατάξουν αδόξως στην περιοχή Φαναρίου - Δομοκού, με επικεφαλής τον «επιφανέστερο Γαβριηλόπουλο», άρχοντα της Υπάτης. Η προσπάθειά του δεν σχετιζόταν με εθνικά ιδεώδη αλλά με το πώς να διατηρήσει «*τας μεγάλας εδαφικάς εν Θεσσαλία γεωκτησίας*»[3]. Ο στρατός των Θεσσαλών φεουδαρχών αποτελούνταν από τόσους μισθοφόρους όσοι χρειάζονταν για να διατηρούν σε υποταγή τους ντόπιους, που τους είχαν μεταβάλει σε δουλοπάροικους. Και αδυνατούσαν να τους χρησιμοποιούν στρατιωτικά. Γιατί αν τους έδιναν όπλα, αυτοί θα τα έστρεφαν εναντίον των φεουδαρχών, αφού αυτοί ήταν ο πρώτος εχθρός τους. Οι ντόπιοι, επιπλέον, δεν είδαν την εισβολή των Τούρκων ως απειλή κατά της ανεξαρτησίας που δεν είχαν, αλλά σαν μια ακόμα αλλαγή αρχόντων, άσχετη με τη βελτίωση της θέσης τους. Στους κατοίκους δηλαδή της πεδινής Θεσσαλίας, άρχοντες και δουλοπάροικους, δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη εθνική συνείδηση.

Οι Τούρκοι είχαν αποκτήσει μεγάλη πείρα από τις κατακτήσεις λαών και είχαν διαμορφώσει κατάλληλη πολιτική για τη διατήρησή τους σε υποταγή. Αυτήν την πολιτική εφάρμοσαν και στη Θεσσαλία. Συγκεκριμένα: Ο σουλτάνος παραχώρησε στον Τουραχάν και σε στρατηγούς του τιμάρια, ως ανταμοιβή τους για την κατάκτηση της Θεσσαλίας. Κάθε τιμάριο περιλάμβανε μερικά χωριά. Οι εκτάσεις τους περιήλθαν στον τιμαριούχο και οι κάτοικοί τους έγιναν υποτακτικοί του, που τους επιτηρούσε και τους χρησιμοποιούσε παραγωγικά, σε καλλιέργειες.

Στη Θεσσαλία, παρά την κατάκτησή της υπό των Τούρκων, παρέμεινε κάποιο διάστημα η σερβοκρατία και μαζί μ' αυτήν παρέμειναν και οι «δυνατοί» Βυζαντινοί άρχοντες. Στη διάρκεια της σερβοκρατίας οι άρχοντες αυτοί «*υπήρξαν φορείς όχι μόνο στοιχείων του βυζαντινού δικαίου αλλά και φεουδαλικών συνηθειών. (...) Αυτοί επηρέαζαν και ουσιαστικά διαχειρίζονταν τα κοινά. Ακόμη, αντλώντας την σχετική εξουσία από τις άγραφες κοινοτικές "συνήθειες" ήταν οι δικαστές των κατοίκων της περιοχής τους*»[4]. Ουσιαστικά δυνάστευαν τους κατοίκους. Μαζί μ' αυτούς τους άρχοντες παρέμειναν και άλλοι «*μείζονές τε και μικροί και κοσμικοί και κληρικοί χρυσοβουλάτοι και εσκουσάτοι*» στο Φανάρι και σε Λάρισα, Τρίκαλα, Φάρσαλα, Δομοκό, δύο Αλμυρούς, Δημητριάδα[5]. Όλοι αυτοί οι «άρχοντες», μικροί και μεγάλοι, δεν αντιστάθηκαν στους Τούρκους.

3. Δ. ΤΣΟΠΟΤΟΣ, «Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας».
4. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.
5. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

Για να μην απασχολούν οι Τούρκοι δικές τους δυνάμεις στη διατήρηση των χωρών που κατακτούσαν, χρησιμοποιούσαν ντόπιους συνεργάτες τους. Αυτό έκαναν και στη Θεσσαλία. Χρησιμοποίησαν τους Βυζαντινούς άρχοντες, μικρούς και μεγάλους, που δήλωσαν υποταγή και προθυμία συνεργασίας μαζί τους, επιτρέποντάς τους να κρατήσουν τις γαιοκτησίες τους. Πολλοί όμως εκ των ελληνόφωνων και των βλαχόφωνων κατοίκων της πεδινής Θεσσαλίας αποτύρθηκαν στα ορεινά χωριά της Πίνδου-Αγράφων. *«Αν εξαιρέση λοιπόν κανείς τα υπολείμματα της παλιάς βυζαντινής στρατιωτικής ολιγαρχίας, που γίνονταν δεκτά στην στρατιωτική τάξη των Τούρκων τιμαριούχων (...) τιμάρια δεν παραχωρούνταν σ' άλλους. Επομένως, οι χριστιανοί ραγιάδες αποκλείονταν και έμεναν έξω από τα πλαίσια της στρατιωτικής τάξης και ιεραρχίας του οθωμανικού κράτους»*[6].

Εκτός από τους γαιοκτήτες, που χρησιμοποιήθηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως στήριγμα στη Θεσσαλία, οι Τούρκοι απασχολούσαν και χριστιανούς σε διάφορες υπηρεσίες τους, όπως τους σπαχήδες. Στηριζόμενος ο Βακαλόπουλος στο ότι κάποιος τιμαριούχος ονόματι Δημήτριος, γιος του Μιχαήλ που ήταν σπαχής το 1389-1402, συμπεραίνει ότι υπήρξε αυτός πρώτος σπαχής στη Θεσσαλία. Ένα από τα τιμάρια του σπαχή Mikira το νέμονταν χωριστά ο Δομένικος και ο Μουζεράκης. Αυτοί *«πρέπει να έχουν δώσει τα ονόματά τους στα σημερινά χωριά Δομένικο*[6α] *και Μουζιάρικο (Μελάνυδρο)»* της Θεσσαλίας. Ο σπαχής εισέπραττε φόρους, αναλάμβανε άλλες υπηρεσίες, από τις οποίες σπουδαιότερη ήταν να συνοδεύει τουρκικό στρατό σε εκστρατείες, κρατώντας λάβαρα, ή και να μετέχει σε επιχειρήσεις. Οι σπαχήδες ήταν *«μια τάξη χριστιανών στρατιωτικών, κατόχων γαιών, οι οποίοι χρωστούσαν την ύπαρξή τους στην ανοχή του τουρκικού κράτους. Η παραμικρή όμως υποψία ή κίνηση ανταρσίας ήταν αρκετή για να χάσουν τις γαίες τους»*[7]. Ο Βακαλόπουλος αναφέρει αρκετούς Αλβανούς, Αρβανιτόβλαχους, Βλάχους, Έλληνες και Σέρβους που έγιναν σπαχήδες στην περιοχή Τρικάλων.

Συχνά οι σπαχήδες περιβάλλονταν από φύλακες, χαβαλέδες και άλλα όργανα. Οι σπαχήδες της Βορείου Ηπείρου, Ηπείρου και Θεσσαλίας, ίσως και άλλων περιοχών, παρατηρεί ο Βακαλόπουλος, με τον καιρό εξισλαμίζονταν, αλλά κάποιοι απ' αυτούς διατηρούσαν την πίστη στο χριστιανισμό, καθώς και εικονίσματα σε υπόγεια, στα οποία προσεύχονταν μυστικά. Ήταν οι ονομασθέντες «κρυπτοχριστιανοί». Μια τέτοια περίπτωση αναφέρεται στη Λάρισα. Οικογένεια Βορειοηπειρωτών, θεωρούμενη μουσουλμανική, εγκαταστάθηκε κάποτε στη Λάρισα, αλλά αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης εμφανίστηκε χριστιανική. Και όπως αποδείχτηκε, διατηρούσε σε κατακόμβη καντήλια και εικονίσματα. Η οικογένεια αυτή ήταν συγγενής του ποιητή Σ. Σκίπη και διέ-

6. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

6α. Μάλλον τα ονόματά τους τα πήραν από τη διαχείρηση του δικαιώματος στα συγκεκριμένα χωριά - τιμάρια, αφού το τοπωνύμιο Δομένικο αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή ήδη από τον 12ο αι..

7. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

μενε στο δρόμο στον οποίο δόθηκε το όνομά του. Εκτός από χριστιανούς σπαχήδες διαπιστώθηκε στην περιοχή Τρικάλων η ύπαρξη 103 χριστιανών βοϊνούκων (ιπποκόμων), *«η οποία πρέπει να θεωρηθή φυσική, αν αναλογισθή κανείς την θεσσαλική πεδιάδα»*[8].

Κάθε τιμαριούχος τοποθετούσε στο τσιφλίκι του σούμπαση, με καθήκοντα να το διευθύνει, να δανείζει στους κολίγους, να εισπράττει τα δάνεια, να συλλαμβάνει, να μαστιγώνει και να φυλακίζει όποιον θεωρούσε απρόθυμο για καλλιέργεια ή όταν δεν την εκτελούσε με ζήλο. *«Ένας Τούρκος, Σούμπασης ονομαζόμενος»*, γράφει ο Κούμας (σ. 540), *«επιτροπεύων τον αγρόν εκ μέρους του κυρίου, επέχει και τόπον κυβερνήτορος, όστις ως επί το πλείστον μεταχειρίζεται ημέρως τους χωριάτας»*.

Εξετάζοντας ο Βακαλόπουλος τη χρησιμοποίηση από τους Τούρκους Ελλήνων στην κρατική διοίκησή τους, γράφει: «Γεγονός λοιπόν είναι ότι οι σουλτάνοι δείχνονταν ανεκτικοί απέναντι των "απίστων", οι οποίοι προθυμοποιούνταν ή, καλύτερα, αναγκάζονταν από συμφέρον και από φοβία να υποτάσσονται και να συμπράττουν μαζί τους. Είναι άξιο πραγματικά να θαυμάζη κανείς, πώς οι σουλτάνοι εκείνοι κατόρθωναν να συγκρατούν τον ετερογενή και ετερόγλωσσο αυτόν εσμό των χριστιανών στρατιωτών, να τους κινούν εναντίον ομοθρήσκων, να νέμωνται οι ίδιοι τα κέρδη των νικών και τελικά με το πέρασμα των χρόνων να τους αφομοιώνουν»[9]. Πραγματικά, όλοι αυτοί οι συνεργασθέντες με τους Τούρκους εξισλαμίστηκαν σύντομα και αποτέλεσαν, με τους μπέηδες και με τους άλλους μωαμεθανούς αξιωματούχους, την άρχουσα τάξη της Θεσσαλίας.

Στα ορεινά της Θεσσαλίας υπήρχαν διάσπαρτα χωραφάκια οικογενειακών ιδιοκτησιών. Συνεπώς, δεν υπήρχαν μεγάλες γαιοκτησίες για να παραχωρηθούν από τους Τούρκους σε Έλληνες συνεργάτες τους και σε μπέηδες και να συγκροτήσουν έτσι την άρχουσα τάξη. Στην περίπτωση αυτή ο σουλτάνος παραχώρησε στους ορεινούς της Θεσσαλίας το προνόμιο να διατηρήσουν την αυτοδιοίκησή τους, με τον όρο ότι θα αναγνωρίζουν ότι είναι υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και θα καταβάλλουν σ' αυτήν τους σχετικούς φόρους. Επίσης, ο σουλτάνος παραχώρησε σ' αυτούς το προνόμιο να διατηρούν ένοπλα τμήματα, τα γνωστά αρματολίκια, για την προστασία της περιοχής από ληστείες και γενικά για την τήρηση της τάξης, με τον όρο ότι θα αναγνωρίζουν και αυτά την υποτέλειά τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ρόλος αυτών των ενόπλων θα αναπτυχθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

8. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.
9. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

1.2. Το σαντζάκι Τρικάλων

Η Θεσσαλία αποτέλεσε χωριστό σαντζάκι με πρωτεύουσα τα Τρίκαλα, τη γνωστή πόλη από τον Όμηρο ως Τρίκκη. Στην Τρίκκη ίδρυσε ο Ασκληπιός το πρώτο Ασκληπιείο και άσκησε την ιατρική, λατρευθείς ως θεός της ιατρικής, επειδή έκανε «θαύματα» θεραπείας ασθενών. Το σαντζάκι Θεσσαλίας αναφέρεται και ως σαντζάκι Τρικάλων και ήταν ένα από τα 36 της ευρωπαϊκής Τουρκίας. Διαιρέθηκε σε 23 βιλαέτια, στα οποία υπάγονταν οι δήμοι Πλαταμώνος, Μαγνησίας, Αλμυρού, Τσαλτάτζας (Φαρσάλων), Δομοκού, Λιδορικίου κ.ά. Στα 1454-1455 στο σαντζάκ υπήρχαν 182 τιμάρια, εκ των οποίων τα 36 ανήκαν σε χριστιανούς σπαχήδες[10]. Απογραφή του 1520 δίνει κατά σαντζάκ τα ακόλουθα: 1) Τρικάλων 70.405 οικογένειες (57.671 χριστιανικές, 12.347 τουρκικές και 387 εβραϊκές), 2) Ιωαννίνων 32.712 (32.097 χριστιανικές και 613 τουρκικές), 3) Ευβοίας 33.728 (33.065 χριστιανικές και 633 τουρκικές), 4) Μοριά 50.941 (49.412 χριστιανικές, 1.065 τουρκικές και 464 εβραϊκές). Από τα στοιχεία προκύπτει ότι η Θεσσαλία ήταν η πιο πυκνοκατοικημένη τότε και ότι οι Τούρκοι, ενώ στις άλλες περιοχές καλύπτουν το 1% με 2% του πληθυσμού τους, σ' αυτήν φτάνουν το 18%, ήτοι είναι εννιά φορές περισσότεροι.

Εξορμώντας οι Τούρκοι από τα Τρίκαλα κατέλαβαν το 1470 τα κάστρα των «δυνατών» Βυζαντινών (σεβαστοκράτορα Μελισσηνού κ.ά.) καθώς και εκείνα των Βενετσιάνων στα Λεχώνια, στον Πτελεό και σ' άλλα παράλια. Έδιωξαν από τη Θεσσαλία αυτούς και κάθε άλλο ξένο στρατό κι επεκτάθηκαν στη Φθιώτιδα και στην Εύβοια.

Τα νησιά των Βορείων Σποράδων (Σκόπελος, Σκιάθος, Αλόννησος κ.ά.) ανήκαν στο δουκάτο της Νάξου, ενώ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία περιήλθαν μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Μη έχοντας αυτή επαρκή στόλο για να ελέγχει τους νησιώτες, τους παραχώρησε προνόμια. Στη Σκόπελο π.χ. παραχωρήθηκε αυτοδιοίκηση το 1459. Τούρκοι δεν κατοίκησαν σ' αυτήν. Ο Γάλλος Μπρακονιέρ, ιδρυτής του τάγματος Ιησουιτών της Θεσσαλονίκης, επισκέφθηκε το νησί το 1706 και γράφει ότι οι χριστιανοί απέσπασαν προνόμια άγνωστα σ' άλλες περιοχές. Είχαν δικαίωμα να χρησιμοποιούν τις καμπάνες των εκκλησιών και να τοποθετούν σταυρούς στις καμινάδες των σπιτιών τους ή σε λόφους. Όταν καλούσαν τον Τούρκο δικαστή ή όταν πήγαινε αυτός με πρωτοβουλία του, αναλάμβαναν τη διατροφή του, αλλά μόνο για τρεις μέρες.

Στη Θεσσαλία διέμεναν πολλοί Τούρκοι γιατί τη χρησιμοποιούσαν ως βάση εξορμήσεως. Από το 1457 μέχρι το 1610, σε 150 χρόνια έγιναν τριάντα περίπου πόλεμοι μεταξύ Τούρκων και Ευρωπαίων, στο μήκος των δυτικών ακτών της Ελλάδας, από τη Δαλματία, την Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα μέχρι την Πελοπόννησο και τα νησιά. Άλλοτε Βενετσιάνοι με Γάλλους και με στρατό του

10. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

Πάπα αποβιβάζονται σε Πάργα, Γαλαξίδι, Ναύπακτο, Παρνασσίδα, Πύλο, Μεθώνη, Κυλλήνη, Καλαμάτα, Μονεμβασία και Ναύπλιο, όπου επακολουθούν συγκρούσεις και άλλοτε Τούρκοι αποβιβάζονται στην Εύβοια και σ' άλλα νησιά. Συχνά οι Βενετσιάνοι ενεργούν δεύτερη και τρίτη απόβαση στις ίδιες θέσεις, όπως π.χ. στην Κορώνη, τη Ναύπακτο και τη Μάνη. Όλες αυτές οι συγκρούσεις αποτελούν κρίκους από την αλυσίδα του ίδιου πολέμου, που διεξάγεται επί 150 χρόνια σε στεριά και νησιά. Στον πόλεμο αυτόν οι Τούρκοι εξαποστέλλουν στρατό, κυρίως ιππικό και από τη Θεσσαλία, την οποία χρησιμοποιούν ως βάση εξορμήσεως και εφοδιασμού. Έτσι, από την αρχή της κατακτήσεως της Θεσσαλίας, οι Τούρκοι βρέθηκαν στην ανάγκη να αυξήσουν την αγροτική παραγωγή της, αφού αυτή ήταν η μόνη πηγή εξασφαλίσεως εφοδίων.

1.3. Βάση εξορμήσεως και εφοδιασμού

Επιδίωξη των Τούρκων ήταν η αύξηση της παραγωγής. Η επίτευξή της, όμως, απαιτούσε την παρέμβασή τους στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Αλλά η γεωργία ήταν αποδιοργανωμένη. Οι καλλιεργητές είχαν αποδεκατιστεί κατά την διάρκεια των επιδρομών των βαρβάρων από σφαγές και διωγμούς. Τα ζώα άροσης και τα γεωργικά εργαλεία είχαν μειωθεί σε μεγάλο βαθμό. Μεγάλες εκτάσεις παρέμεναν ακαλλιέργητες και καλυμμένες με βάλτους, βάτους και πουρνάρια. Μερικές πόλεις ήταν «πνιγμένες» από βλάστηση. Όταν το Πατριαρχείο έστειλε στη Λάρισα νέο μητροπολίτη, τον Κυπριανό, αυτός δεν βρήκε την πόλη. Εγκαταστάθηκε στα Τρίκαλα, ιδρύοντας τη Μητρόπολη Τρίκκης και αναφέροντας στο Πατριαρχείο ότι στη Λάρισα δεν υπάρχουν ίχνη ανθρώπων, και ότι «καταπατείται από θηρία, καλάμια και πετεινά του ουρανού»[11].

Οι Τούρκοι, νομάδες πολεμιστών, δεν επιδίδονταν σε καμιά παραγωγική απασχόληση. Κατακτούσαν λαούς και τους υποχρέωναν να παράγουν, ενώ οι ίδιοι ζούσαν παρασιτικά. Αυτό έκαναν και στη Θεσσαλία. Υποχρέωσαν τους πεδινούς να καλλιεργούν τη γη, που στη Θεσσαλία είχε τις εξής μορφές ιδιοκτησίας: δημόσια, εκκλησιαστική, ιδιόκτητη και εγκαταλειμμένη.

Δημόσια: Περιλάμβανε μεγάλες εκτάσεις, μέχρι ολόκληρα χωριά. Όταν οι κάτοικοι κάποιου χωριού ή οι κληρονόμοι γαιών αδυνατούσαν να καταβάλουν φόρους, οι εκτάσεις τους περιέρχονταν στο Βυζάντιο. Αυτές και άλλες κρατικές εκτάσεις κατέσχεσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις παραχώρησε σε μέλη της οικογένειας του σουλτάνου και σε αξιωματούχους, ως δώρο για την πολεμική τους επίδοση.

11. Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Η Θεσσαλία».

Εκκλησιαστική: Τεράστιες εκτάσεις ανήκαν σε μονές και σε ναούς. Μία απ' αυτές, του Αγίου Γεωργίου Ζαβλανίων, κοντά στα Τρίκαλα, κατείχε το 1400 ολόκληρα τα χωριά Ζαβλάνια και Κάρποβο, τα μισά χωριά Ζούλια και Ράξα, ένα μερίδιο από τα χωριά Κλεινοβίτσα, Καλόγηροι και Γούληνο, αμπέλια και χωράφια στο Φλαμούλι, βοσκότοπους σε δέκα περίπου χωριά και αλυκές στον Παγασητικό Κόλπο και στην έξοδο των Τεμπών[12]. Με κριτήριο την περίπτωση αυτή και με δεδομένο ότι στη Θεσσαλία υπήρχαν το 1400 πολλά μοναστήρια, μπορεί να εξαχθεί ότι η εκκλησιαστική γη ήταν αξιόλογη.

Ιδιόκτητη: Ανήκε σε δύο κατηγορίες: στη φεουδαρχική και στην οικογενειακή. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε και τις δύο, σε εφαρμογή του Κορανίου, που ορίζει ότι «η γη είναι του Θεού» και ότι παραχωρείται από το σουλτάνο σε αγρότες και σε μπέηδες για να την καλλιεργούν και αφαιρείται απ' αυτόν που δεν την αξιοποιεί. Η έννοια της κυριότητας δεν υπήρχε στο οθωμανικό δίκαιο. Ειδικότερα, στη Θεσσαλία η ιδιοκτησία ρυθμίστηκε ως εξής:

Φεουδαρχική: Την αποτελούσαν ένα, δύο ή και περισσότερα χωριά και ανήκε σε φεουδάρχη. Οι φεουδάρχες, όπως αναφέρθηκε, υποτάχτηκαν στους Τούρκους και διατήρησαν τη γη τους. Απ' τους φεουδάρχες άλλοι ήταν ορθόδοξοι και άλλοι καθολικοί. Για να εξασφαλίσουν καλύτερα τη γη τους βάφτιζαν το πρώτο τους παιδί χριστιανό και το δεύτερο μουσουλμάνο. Και για να πληρώνουν λιγότερους φόρους και να εξισωθούν σε δικαιώματα με τους μωαμεθανούς, εξισλαμίστηκαν απαξάπαντες, ορθόδοξοι και καθολικοί. Και μάταια ο Πάπας έστελνε στη Θεσσαλία επισκόπους. Δεν έβρισκαν ούτε έναν καθολικό.

Οικογενειακή: Στους Καραγκούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας επικρατούσε η οικογενειακή ιδιοκτησία, γι' αυτό και τα χωριά τους ονομάζονταν «κεφαλοχώρια», σε διάκριση από τ' άλλα, που ήταν τσιφλίκια. Η ίδια μορφή ιδιοκτησίας επικρατούσε και σε περιοχές της Κεντρικής Θεσσαλίας (Αγιά, Ελασσόνα, Τύρναβο κ.α.). Οι Καραγκούνηδες κατοικούν στον κάμπο, που απλώνεται από το Τομπρούζι (περιοχή Πηνειάδας) μέχρι την Καλαμπάκα σε έκταση 2 έως 2,5 εκατομμύρια στρέμματα, από 5 έως 5,5 εκατομμύρια ολόκληρης της πεδινής Θεσσαλίας. Κατά τον καθηγητή Γεώργιο Β. Καββαδία, η παρουσία τους σ' αυτόν τον κάμπο είναι απολύτως βεβαιωμένη από την αρχή της Τουρκοκρατίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν πιθανολογείται η ύπαρξή τους πιο πριν στον ίδιο χώρο[13].

12. Δ. ΤΣΟΠΟΤΟΣ.

13. Γ. Β. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, «Καραγκούνηδες». Περισσότερα: Ν. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ, «Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων». Μ. SEVIGNION, «Θεσσαλία». ΧΑΡ. ΝΤΟΥΛΑΣ, «Εντοπισμός και ταυτότητα των Καραγκούνηδων της Θεσσαλίας», διάλεξη στα Τρίκαλα 21.2.2001. ΖΗΣΗΣ ΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑΣ, «Λαογραφική πινακοθήκη των Καραγκούνηδων, υλικός και πνευματικός βίος».

Οι Καραγκούνηδες αποτελούσαν μέχρι και τον 20ό αι. κλειστή κοινωνία, με ενδογαμία και τα συνακόλουθα. Στη διάρκεια της μακραίωνης διαβίωσής τους στον κάμπο της Δυτικής Θεσσαλίας διαμόρφωσαν δικό τους πολιτισμό, διαφορετικό από εκείνον των άλλων αγροτών. Στην αρχαιότητα η κύρια τάξη των αγροτών της Θεσσαλίας ονομαζόταν πενέστες. Αλλά κάτω απ' αυτήν την κοινή ονομασία υπήρχαν διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης, κατά περιοχές και περιόδους. Στη διάρκεια π.χ. της Τουρκοκρατίας, στην Κεντρική Θεσσαλία, τη μάζα των καλλιεργητών την αποτελούσαν οι κολίγοι. Οι ερευνητές ματαίως αναζητούν τώρα να βρουν πολιτιστικά κατάλοιπά τους ή έστω και ένα δείγμα ρουχισμού τους, για να σχηματίσουν κάποια εικόνα για τη φορεσιά τους και τον τότε πολιτισμό τους. Φτωχοί και γυμνητεύοντες επί περίπου 500 χρόνια, δεν άφησαν τίποτα πίσω τους.

Οι Καραγκούνηδες, όμως, της Δυτικής Θεσσαλίας διατήρησαν ως την εποχή μας την πλουμιστή φορεσιά τους, τα ήθη και τα έθιμά τους, τους χορούς, τα τραγούδια κτλ. Διατήρησαν δηλαδή τον δικό τους πολιτισμό. Αυτή η διαφορά των πολιτισμών ανάμεσα στους αγρότες της Κεντρικής και της Δυτικής Θεσσαλίας πρέπει να αναζητηθεί στις διαφορετικές σχέσεις τους με την παραγωγή κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, για την οποία διαθέτουμε στοιχεία. Ειδικότερα:

Στερούμενοι οι κολίγοι της Κεντρικής Θεσσαλίας ιδιοκτησία παρέμειναν δουλοπάροικοι στη διάθεση των τσιφλικάδων, που τους μεταχειρίζονταν ως ανδράποδα, με συνέπεια να διαβιούν στην απαθλίωση και στο περιθώριο της ζωής. Οι Καραγκούνηδες, όμως, κατείχαν οικογενειακή ιδιοκτησία, αναγνωρισμένη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ζούσαν με τη δική τους παραγωγή, κατά πατριές και σε οικονομία κλειστή. Οι κοινωνίες αυτού του τύπου εξασφαλίζουν στα μέλη τους καλό βιοτικό επίπεδο, αλλά δεν εξελίσσονται, ούτε μεταβάλλουν τη διάρθρωσή τους, ούτε δημιουργούν άλλους παραγωγικούς κλάδους. Παραμένουν κοινωνίες κλειστές, γεωργοκτηνοτροφικές επί αιώνες, διατηρώντας πάντα την ιδιαιτερότητα του πολιτισμού τους, όπως π.χ. οι Καραγκούνηδες.

Τον 18ο αι. έγινε μια επέμβαση στην αγροτική οικονομία της Δυτικής Θεσσαλίας από τον Αλή Πασά. Πιεσμένος αυτός από την αύξηση των πολεμικών δαπανών του, που προκαλούσαν οι συνεχείς σχεδόν επιχειρήσεις του εναντίον αρματολών και ξένων στρατών, αύξησε το φόρο επί της αγροτικής παραγωγής στο ένα τρίτο, από το ένα δέκατο της γνωστής δεκάτης που ίσχυε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξαιτίας αυτού του φόρου μετονομάστηκαν σε τσιφλίκια τριτάρικα του Αλή τα χωριά της Δυτικής Θεσσαλίας, στα οποία επικρατούσε η οικογενειακή ιδιοκτησία, χωρίς όμως να αμφισβητηθεί η κυριότητα των κατοίκων επί των χωραφιών τους και επί των σπιτιών τους. Η ελληνική πολιτεία είναι εκείνη που με την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881 χαρακτήρισε τσιφλίκια τις ιδιοκτησίες αυτές και ανάγκασε τους Καραγκούνηδες να

αναλάβουν πρώτοι αυτοί στη Θεσσαλία τους αγώνες, για την απαλλοτρίωση όλων των τσιφλικιών της.

Ο Καββαδίας διαπίστωσε επίσης ότι στα έθιμα των Καραγκούνηδων διατηρούνται και κατάλοιπα ειδωλολατρικά και παγανιστικά. Αυτό σημαίνει ότι οι Καραγκούνηδες ζούσαν στον κάμπο της Δυτικής Θεσσαλίας προτού ασπαστούν τον χριστιανισμό. Είναι, λοιπόν, αυτόχθονες. Ο Στράβων ονομάζει τα Τρίκαλα πόλη των Δωριέων, οι οποίοι θα κατοικούσαν και στα γύρω χωριά, όπως στην εποχή μας οι Καραγκούνηδες. Συνεπώς, οι Καραγκούνηδες πρέπει να προέρχονται από τους Δωριείς[14].

Μερικοί ταυτίζουν τους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας με κατοίκους της Ακαρνανίας, στηριζόμενοι στο ότι προσονομάζονται και εκείνοι Καραγκούνηδες. Η ταύτιση των δύο αυτών ομάδων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Καθεμία έχει διαφορετικό τρόπο ζωής. Ειδικότερα, οι Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας μιλούν την ελληνική, κατοικούν μονίμως σε οικισμούς και είναι γεωργοί. Οι Καραγκούνηδες της Ακαρνανίας μιλούν τη βλάχικη, είναι κτηνοτρόφοι, που μετακινούνται με τα ποίμνιά τους, το φθινόπωρο από την Ήπειρο και από την Αλβανία στην Αιτωλία για χειμαδιό, και την άνοιξη αντίστροφα για παραθερισμό.

Στα μέσα του 20ού αι. οι Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας υπολογίζονταν σε 100.000 έως 110.000 περίπου (18%-20% του όλου πληθυσμού της)[15]. Καλλιεργούσαν σιτάρι, καλαμπόκι, βαμβάκι, μποστανικά, κηπευτικά και ποικίλα άλλα είδη με σπόρους παραδοσιακούς και με επιφανειακή άρδευση, ενώ συντηρούσαν στην περιοχή του χωριού τους κτηνοτροφία, όπως γουρούνια, κότες, πάπιες, χήνες και άλλα οικόσιτα για τις ανάγκες τους. Με το σουσάμι συμπλήρωναν το έλλειμμα σε λάδι. Για την καλλιέργεια χρησιμοποιούσαν βόδια και για τις μεταφορές γαϊδούρια, σε αντίθεση με τους αγρότες της Κεντρικής Θεσσαλίας, που χρησιμοποιούσαν άλογα και για τις δύο αυτές εργασίες τους.

Τα κύρια χαρακτηριστικά του πολιτισμού των Καραγκούνηδων της Θεσσαλίας ήταν: φορεσιά διαφορετική από εκείνη των άλλων Θεσσαλών, πεδινών και ορεινών, ήθη και έθιμα ελληνικά, ρυθμός απλός, σταθερός στην εργασία και στην καθημερινή ζωή, ελληνικοί χοροί και τραγούδια με αργούς επίσης ρυθμούς, αλλά όμοιους με αρχαίους ελληνικούς κ.ά. Γεροί, δυνατοί σωματικά, ήταν κατά την έκφρασή τους «αχάλαγοι», ζούσαν ως κλειστή ομάδα σε πολυμελείς πατριαρχικές οικογένειες με αρχηγό το μεγαλύτερο ή το δυναμικότερο,

14. Στράβων, «Γεωγραφικά».

15. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Κοινωνικές ομάδες κατοίκων του Ν. Τρικάλων», ανακοίνωση στο Α' Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, 6.11.1987, έκδοση Φ.Ι.ΛΟ.Σ. «Κοινωνικές ομάδες κατοίκων του Ν. Καρδίτσας», ανακοίνωση στο Α' Συνέδριο των Διαμενόντων στην Αθήνα Καρδιτσιωτών, 12.10.1991. «Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους, 1881-1993», έκδοση Φ.Ι.ΛΟ.Σ.

τηρούσαν την ενδογαμία και διατήρησαν παραδοσιακά αυτόν τον πολιτισμό τους μέχρι τον 20ό αιώνα.

Στυλοβάτης της οικογένειας των Καραγκούνηδων υπήρξε η γυναίκα: η Καραγκούνα[16]. Για το ρόλο της αυτόν την προετοίμαζαν οι μεγαλύτερες. Στο σπίτι μάθαινε από μικρή το νοικοκυριό. Μεγαλώνοντας ακολουθεί τις ηλικιωμένες στο χωράφι και μαθαίνει και εκεί όλες τις δουλειές, όπως τη σπορά, το σκάλισμα, τη συγκομιδή. Μετείχε στην περιποίηση των ζώων και στην επεξεργασία των προϊόντων τους. Με την ενηλικίωσή της παντρεύεται και τότε δείχνει την αξία της.

Στις θεσσαλικές πόλεις ο γαμπρός έπαιρνε προίκα, όπως και τώρα. Κάποτε, στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, στα Τρίκαλα οι ιεράρχες διατίμησαν την προίκα σε χρήμα, σε οικοσκευή και σε χωράφια. Στους κάμπους, όμως, για να έπαιρνε νύφη ο γαμπρός έδινε προίκα, το γνωστό γαρλίκι. Ως σπουδαιότερο προσόν της νύφης θεωρούνταν να έχει «δέματα» στα μπράτσα, να είναι δυνατή και κατάλληλη για όλες τις δουλειές. Το συνηθέστερο γαρλίκι ήταν το βόδι. Μ' αυτό η οικογένεια της νύφης θα αντικαθιστούσε την έλλειψη των εργατικών χεριών που θα άφηνε με την αποχώρησή της απ' αυτήν, ενώ στην οικογένεια του γαμπρού η νύφη θα αναπλήρωνε με την εργασία της το κενό που θα άφηνε το γαρλίκι σε βόδι.

Το κύριο χαρακτηριστικό της Καραγκούνας ήταν η εργατικότητα. Οι δουλειές της άρχιζαν τα ξημερώματα, τελείωναν αργά τη νύχτα, συνεχίζονταν την επομένη και όλες τις άλλες μέρες, όσο κρατούσε η ζωή. Πόσες και ποιες δουλειές έκανε η Καραγκούνα δύσκολο να τις απαριθμήσουν. Συγύριζε το νοικοκυριό, φρόντιζε τους σπιτικούς -άνδρα, παιδιά, γέρους-, καθώς και όλα τα ζώα. Ζύμωνε κάθε τόσο σε σκαφίδες γεμάτες με αλεύρι και έψηνε το ψωμί, βασικό είδος διατροφής τότε.

Έπλενε μπουγάδες με σκουτιά σκληρά, που απαιτούσαν μεγάλη προσπάθεια και πάλεμα ώσπου να ξεβγούν. Το νερό έπρεπε να το μεταφέρει η ίδια με

16. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Η Καραγκούνα φεύγει από τη ζωή», άρθρο στο περιοδικό «Γυναίκα» Αθήνα, σ. 44, 3.6.1970, τ. 532. ΚΩΝ. ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, «Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία», έκδοση ΕΟΜΕΧ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, «Ελληνικές ενδυμασίες». Επίσης «Θεσσαλικά Χρονικά» της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, τ. 13ος, αφιερωμένος στους Καραγκούνηδες. Στον ίδιο γράφουν: ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ, «Η γυναικεία καραγκούνικη φορεσιά», σσ. 25-44. ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΔΑΜΟΥ, «Η καραγκούνικη καλύβα» σσ. 45-49. ΛΕΝΑ ΓΟΥΡΙΩΤΟΥ, «Η διαμόρφωση της κατοικίας των Καραγκούνηδων», σσ. 69-80. ΜΩΥΣΗΣ ΣΑΚΗ, «Πολιτιστικά και κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά των Καραγκούνηδων», σσ. 245-250. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, «Η συμβολή των Καραγκούνηδων στη Θεσσαλική Επανάσταση του 1854», σσ. 243-427. ΧΡ. ΔΗΜΑΚΗ, «Η προέλευση του ονόματος των Καραγκούνηδων», Θεσσ. Ημερολόγιο, τ. 35ος, σσ. 153-160.

ένα-δύο δοχεία στα χέρια και άλλο στο κεφάλι να ισορροπεί. Τα ρούχα όλων έπρεπε να τα φτιάχνει η ίδια, πλένοντας και υφαίνοντας μαλλιά και τελειώνοντας με το ράψιμο και το μπάλωμα. Αυτά στο σπίτι.

Στο χωράφι η Καραγκούνα βοηθούσε στη σπορά και σε όλες τις εργασίες, όπως το σκάλισμα και το θέρισμα με δρεπάνι στην κάψα του καλοκαιριού. Θέριζε με τόση επιτηδειότητα και γρηγοράδα ώστε έμεινε θρύλος ως «θεριστής σε δυο όργους με τρεις άνδρες δεματάδες» για να την προφταίνουν, ενώ το συνηθισμένο ακόμα και για άνδρες ήταν «ένας όργος για ένα θεριστή και ένα δεματά». Η ίδια συγκέντρωνε τις κοπριές των βοδιών, τις ζύμωνε με άχυρα σε «πλαστάρια» και τις άφηνε στον ήλιο να ξεραθούν για να χρησιμοποιηθούν κατόπιν για μαγείρεμα ή θέρμανση. Αξιοποιούσε και τις κοπριές, συμβάλλοντας και στην εξυγίανση του περιβάλλοντος.

Έχοντας, λοιπόν, οι Καραγκούνηδες καλό επίπεδο διατροφής, παρέμειναν στην κλειστή κοινωνία τους για αιώνες. Μετανάστευαν σπάνια. Αργά, μόλις από τις αρχές του 20ού αι., άρχισαν να πηγαίνουν σε γειτονικές πόλεις για εργασία ή να επιδίδονται στο εμπόριο και στη βιοτεχνία. Οι νεότεροι, αγόρια και κορίτσια, στρέφονται τώρα προς τα γράμματα και τις επιστήμες. Με τις διαφοροποιήσεις της ελληνικής οικονομίας, με τα τρακτέρ και τα μηχανήματα η κλειστή ομάδα των Καραγκούνηδων διαλύθηκε σε μερικές δεκαετίες ενώ οι ίδιοι, με την εξυπνάδα και την εργατικότητά τους, πέρασαν γοργά στον εκσυγχρονισμό.

Η Καραγκούνα της Θεσσαλίας ντυνόταν βαριά, βαρύτερα ακόμα και από τις ορεινές γυναίκες, αν και ζούσε σε κάμπους θερμούς. Όλο το σώμα της, από το κεφάλι ως τα πόδια, καλυπτόταν με τσιμπέρια και σκουτιά, εξόν από το πρόσωπο και τις παλάμες. Φορέματα με καλοσχηματισμένες δίπλες, με κρόσια και σιρίτια, με φλουριά χρυσά και ασημένια κρεμάμενα με αλυσίδες στο μέτωπο και στο στήθος, όλα μαζί φανέρωναν καλαισθησία και αρχοντιά. Όμως, η γυναίκα κρυβόταν κάτω από αλλεπάλληλα σκούτινα φουστάνια, που εξαφάνιζαν μέσες, στήθη και καμπύλες. Με αυτό το ντύσιμο προσφερόταν ένα σύνολο καλαίσθητο και γραφικό, γεμάτο σοβαρότητα και αξιοπρέπεια, που αφάνιζε τις προκλήσεις. Οι Καραγκούνηδες ήταν υπερήφανοι για τις γυναίκες τους, τις αγαπούσαν και τις τιμούσαν. Έπλασαν γι' αυτές τραγούδι, που είναι το δημοφιλέστερο απ' όσα αναφέρονται στη γυναίκα: το απλό, δωρικό θα λέγαμε, σε μελωδία και ρυθμό τραγούδι «η Καραγκούνα». Σε όλες σχεδόν τις εορταστικές εκδηλώσεις σε πόλεις και χωριά οι πάντες τραγουδούν και χορεύουν χαρούμενοι την «Καραγκούνα», τιμώντας έτσι τη σεμνή, καμαρωτή και ιστορική μορφή του κάμπου της Δυτικής Θεσσαλίας: την Καραγκούνα.

Τσιφλίκι: Οι Τούρκοι ονόμαζαν τσιφλίκι την έκταση που αναλάμβανε να καλλιεργήσει ένας αγρότης, ο τσιφ, όπως ονομαζόταν, με δικό του ζευγάρι αροτριόντων ζώων. Αν ο τσιφ είχε δύο ζευγάρια, αναλάμβανε διπλάσια έκταση, αν τρία, τριπλάσια κ.ο.κ. Ο τσιφ στη Θεσσαλία μετονομάστηκε κολίγας. Το τσιφλίκι συνήθως αφορούσε ένα χωριό. Περισσότερα από ένα συγκροτούσαν

ζιαμέτι. Ένα τσιφλίκι το χρησιμοποιούσαν πολλοί κολίγοι. Στον καθένα τους ο τσιφλικάς παραχωρούσε την έκταση που θα καλλιεργούσε με τα μέλη της οικογένειάς του, με τα εργαλεία και τα ζώα του. Επίσης, παραχωρούσε το σπόρο, τον αποθηκευτικό χώρο, το στάβλο, τη στέγη για κατοίκηση, καθώς και το δικαίωμα να καλλιεργεί για τις ανάγκες της οικογένειάς του μικρή έκταση για λαχανικά και να συντηρεί οικόσιτα ζώα (πρόβατα, κότες, πάπιες κτλ.). Αν είχε δυνατότητα μπορούσε να κτίσει στο χώρο του τσιφλικιού δικό του οίκημα για την οικογένειά του. Τσιφλικάς και κολίγας μοιράζονταν εξίσου την παραγωγή, γι' αυτό και το τσιφλίκι ονομαζόταν μεσακάρικο. Η λειτουργία του υπέστη διαφοροποιήσεις στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, χωρίς να μεταβάλουν τον χαρακτήρα του.

Εγκαταλειμμένη: Αφορούσε τεράστιες εκτάσεις γης, κυρίως στην Κεντρική και την Ανατολική Θεσσαλία, που είχαν ερημωθεί από τις επιδρομές των βαρβάρων. Οι Τούρκοι τις βρήκαν χέρσες ή καλυμμένες με βάλτους και άγρια βλάστηση. Η αξιοποίησή τους έγινε με αποίκηση Κονιάρων και παραχωρήσεις σε μπέηδες.

Κονιάροι: Οι Τούρκοι είχαν εξισλαμίσει τους προηγούμενους αιώνες ομαδικά κατοίκους της Ασίας. Από αυτούς ο Μουράτ Β' γύρω στα 1423 εγκατέστησε σε γόνιμα εδάφη 5.000 ως 6.000 φίλεργους και εμπειροπόλεμους χωρικούς του Ικονίου (τους Κονιάρους, όπως μετονομάστηκαν) στις βόρειες επαρχίες και τους έχτισε τα εξής δώδεκα χωριά: Τατάρ (Φαλάνη), Καζακλάρ (Αμπελώνας), Τσαΐρ (Βρυότοπος), Μουσαλάρ (Ροδιά), Κουφάλια, Καρατσογλάν, Ντελίρ (Δελέρια), Λιγάρα, Ραντγκούν, Καραντεμιρλί, Δεριλί (Γόννοι), Μπαλαμούτ (Ιτιά)[17]. Τα χωριά αυτά ανήκουν στην επαρχία Τυρνάβου, στους πρόποδες του Ολύμπου.

Αργότερα οι Τούρκοι μετέφεραν και άλλους Κονιάρους και τους εγκατέστησαν σε γόνιμα εδάφη, ώστε με τα χωριά που δημιούργησαν περιέκλεισαν την πεδινή Θεσσαλία. Ειδικότερα, εγκαταστάθηκαν κυκλικά στις περιοχές Τυρνάβου, Γόννων, Συκουρίου, Λάρισας, Βελεστίνου, Αλμυρού, Φαρσάλων, Σοφάδων, Καρδίτσας. Στους Κονιάρους ανατέθηκαν και στρατιωτικές αποστολές. Επιστρατεύονταν σε περίπτωση πολέμου, ενώ σε περίοδο ειρήνης προστάτευαν την πεδινή Θεσσαλία από επιδρομές ορεινών. Στα χωριά που δημιούργησαν οι Κονιάροι έδωσαν τουρκικές ονομασίες. Καλλιεργούσαν σιτηρά, καπνά, αμπέλια, λαχανικά, δενδρώδη κτλ. *«Οι Κονιάροι εγένοντο οι εργατικότεροι, φιλησυχώτεροι και εντιμώτεροι των γεωργών της Θεσσαλίας»*[18], ενώ κατ' άλλους *«υπήρξαν πανίσχυροι. (...) Επόμενον όθεν έχοντες απεριόριστον εξουσίαν να ριφθώσι*

17. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

18. Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, «Οι κολίγοι της Θεσσαλίας», σ. 24. Περισσότερα ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους, 1881-1993».

εις την αρπαγήν κτηματικής περιουσίας των χριστιανών αγροτών»[19]. Οι Κονιάροι αποδεκατίστηκαν από τις επιστρατεύσεις τους σε πολέμους και από τις επιδημίες (ελονοσία, τύφο κτλ.). Οι εναπομείναντες έφυγαν στην Ασία μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881, αφού πούλησαν τα χωράφια τους και πήραν μαζί τους «εκατομμύρια λίρες Τουρκίας»[20], ποσό τεράστιο τότε.

Μ π έ η δ ε ς : Εγκαταλειμμένες εκτάσεις της Κεντρικής και της Ανατολικής Θεσσαλίας παραχωρήθηκαν σε μπέηδες και Τούρκους στρατιωτικούς. Αυτοί έβαλαν κολίγους και τις εκχέρσωσαν, τις εξυγίαναν από βάλτους και τις μετέβαλαν σε γόνιμες. Σε ανάλογες εργασίες χρησιμοποιήθηκαν και κολίγοι, που δεν διέθεταν ακόμα αροτριόντα ζώα, αλλά έβαζαν τις γυναίκες τους ή τα παιδιά τους, τα ανδράποδα όπως ονομάστηκαν, να σέρνουν το αλέτρι. Υπολογίζεται ότι αξιοποιήθηκαν έτσι δύο εκατομμύρια στρέμματα περίπου. Με την αξιοποίησή τους ξεπήδησαν νέοι οικισμοί, με τουρκικές ονομασίες, καθώς και η πόλη Γενή Σεχίρ στη θέση της Λάρισας. Τότε οι Τούρκοι μετέφεραν τη διοίκηση της Θεσσαλίας από τα Τρίκαλα σ' αυτήν, που με τον καιρό ξαναπήρε την παλιά ονομασία της, Λάρισα. Τούρκοι και εξισλαμισθέντες τσιφλικάδες έγιναν όλοι μπέηδες και αποτελούσαν την άρχουσα τάξη.

Κ ο λ ί γ ο ι : Θεωρούνται οι πενέστες της αρχαίας Θεσσαλίας. Στην Τουρκοκρατία αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη της γεωργίας και υπήρξαν τα τραγικά θύματά της. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διατήρησε τα προηγούμενα δεσμά τους. Αυτοί και τα τέκνα τους παρέμεναν κολίγοι διά βίου. Όποιος δραπέτευε από τσιφλίκι, αναζητούνταν και αν συλλαμβανόταν, έστω και μετά από δέκα χρόνια, αποδιδόταν στον τσιφλικά του. Πολλοί μπέηδες από ευσέβεια προς το Κοράνι, που συνιστά ευσπλαχνία, συμπεριφέρονταν προς τους κολίγους καλά, όσο καλά γινόταν για τσιφλικά. Ο περιηγητής Léon Heuze γράφει: *«Μπορεί κανείς να αμφιβάλλει αν οι κάτοικοι των τελευταίων αιώνων της βυζαντινής περιόδου έχασαν πολύ με το να γίνουν ραγιάδες των Τούρκων»*[21]. Ο Κ. Κούμας, που έφυγε από τη Θεσσαλία σε ηλικία 25 χρόνων και έζησε στην Ευρώπη, γράφει: *«Η σχέσις των αγροτών Ελλήνων προς τους Τούρκους κυρίους των είναι πολύ καλυτέρα παρά την των αγροτών της δυτικοτέρας Ευρώπης»*[22]. Οι κολίγοι παρέμειναν στο σύνολό τους χριστιανοί.

Δ ε κ ά τ η : Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν εκτελούσε παραγωγικά έργα, ούτε χρηματοδοτούσε τη γεωργία. Παραχωρούσε σε τιτλούχους της τσιφλίκι, με τον όρο να αποδίδουν σε αυτήν το 10% της παραγωγής, όπως και όλοι οι άλλοι γεωργοί. Έχοντας υπόψη ο τσιφλικάς και ο καλλιεργητής ότι από την

19. Γ. ΡΑΔΙΝΟΣ, «Μελέτη περί του εν Θεσσαλία αγροτικού ζητήματος», εφ. «Θεσσαλία» (Βόλου), 13-19 Ιουλίου 1909, και ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, ό.π., σ. 19.
20. Γ. ΡΑΔΙΝΟΣ, ό.π.
21. Γ. ΡΑΔΙΝΟΣ, ό.π.
22. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, «Ιστορία ανθρωπίνων πράξεων», τ. ΙΒ', σ. 540.

παραγωγή θα κρατηθούν τα εννιά δέκατα, παρακινούνταν να την αυξήσουν. Αν ένας τσιφλικάς δεν παρουσίαζε επί δύο συνεχόμενα χρόνια παραγωγή αδικαιολογήτως, του αφαιρούνταν το τσιφλίκι και παραχωρούνταν σ' άλλον. Εκτός από τη δεκάτη οι Τούρκοι εισέπρατταν και άλλους φόρους, όπως το εδαφονόμιο για μεταβιβάσεις γης, το ζευγαρολόγιο για περισσότερα από ένα στρέμματα ιδιόκτητης γης, το νεμπάκ για λιγότερα από ένα στρέμμα, το νεντίμ για καλλιέργειες που δεν χρειάζονταν ζώα, το σελαργιέ για κριθάρι, βρώμη και κεχρί, το ρεσμί οτλάκ ή ένα πρόβατο για κάθε τριακόσια. Άλλοι φόροι επιβάλλονταν για διαχείμαση κοπαδιού, για συγκομιδή χόρτου, για μαντριά, για εκτροφή γουρουνιών, για μελίσσια, για να καπνίζει το τζάκι, για παρθενοφθορία της νύφης. Στη Λάρισα ο φόρος ήταν 30 για νύφη κορίτσι και τα μισά για χήρα. Τους ίδιους σχεδόν φόρους κατέβαλλαν όλοι οι υπήκοοι του σουλτάνου. Όσοι δεν ήταν μουσουλμάνοι κατέβαλλαν και ειδικό «κεφαλικό φόρο» για κάθε μέλος της οικογένειάς τους. Για σταφύλια, καπνό, κουκούλια, γαλακτερά και άλλα προϊόντα, που απαιτούσαν ειδική αποθήκευση ή κατεργασία, η φορολόγησή τους ρυθμιζόταν με ειδικούς φόρους. Ο Δ. Τσοποτός γράφει: *«(...)η τουρκική νομοθεσία δεν παρήγαγέ τι το ίδιον και νέον, αλλά παρέλαβε της βυζαντινής και ρωμαϊκής ιδιοκτησίας και τους περί ακινήτου θεσμούς, προσαρμόσασα ταύτας εις τας ιδίας ανάγκας»*[23]. Ο φόρος της δεκάτης ήταν ο αποδοτικότερος. Ο Κ. Μαρξ θεωρεί ότι η δεκάτη αποτελούσε το μυστικό της διαιώνισης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η στρατολογία παιδιών χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για ένταξή τους στο σώμα των γενίτσαρων, γνωστή ως παιδομάζωμα, αποτελούσε την τραγικότερη και μισητότερη φορολογία. Το παιδομάζωμα οργανώθηκε συστηματικά από τον Μουράτ Β', με σκοπό *«να πυκνώση τις τάξεις των γενιτσάρων και να δημιουργήση στρατό αξιόμαχο, ικανό να συνεχίση τις μεγάλες κατακτήσεις, (...) ν' αυξήση σιγά σιγά τον αριθμό των μουσουλμάνων στην Ρούμελη, δηλαδή στην χερσόνησο του Αίμου. (...) Νομίζω ότι κύρια αιτία του παιδομαζώματος ήταν ο σκοπός του Μουράτ Β' να εξασφαλίση στο γενιτσαρικό σώμα σταθερό τρόπο στρατολογίας νέων χριστιανών»*[24].

Η στρατολογία γινόταν αρχικά ανά πέντε-έξι χρόνια. Κάθε οικογένεια παρουσίαζε τα παιδιά της. Από όποια είχε περισσότερα από τέσσερα (ήταν πολυμελείς όλες τότε), στρατολογούσαν *«ένα μικρής ηλικίας, εν μέσω κραυγών και οδυρμών γονέων και αδελφών»*. Όσοι στρατολογούνταν εξισλαμίζονταν και υποβάλλονταν σε καλά μελετημένη και οργανωμένη εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να γίνουν φανατισμένοι μουσουλμάνοι, σκληροί πολεμιστές, με επιθετικό πνεύμα και αναισθητοποιημένοι ώστε να μην επηρεάζονται από συγγενείς ή φίλους, ούτε ακόμα από την καλή ή την κακή έκβαση της μάχης. Οι γενίτσαροι

23. Δ. ΤΣΟΠΟΤΟΣ.
24. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ.

είχαν αποβεί ο φόβος και ο τρόμος των υπόδουλων, ακόμη και των Τούρκων, όπως περίπου τα Ες Ες του χιτλερισμού. Με τους συνεχείς πολέμους αυξάνονταν οι ανάγκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε πολεμιστές και το παιδομάζωμα, που γινόταν ανά πέντε χρόνια, συντομεύτηκε σε τρία χρόνια, κατόπιν σε δύο, και μερικές φορές γινόταν κάθε χρόνο, ενώ αρπαζόταν και παιδί από οικογένειες που είχαν μόνο δύο, ακόμη και μοναχοπαίδι. Αυτά συνέβαιναν στα πεδινά.

Στα ορεινά της Θεσσαλίας κυριαρχούσε η κλειστή οικονομία με την οικογενειακή ιδιοκτησία. Κάθε ορεινή οικογένεια διέθετε κατοικία, κάποια χωραφάκια και οικόσιτη κτηνοτροφία. Με τους δύο αυτούς κλάδους επιδίωκε να καλύπτει τις ανάγκες της σε τροφές, ενδυμασίες, οικοσκευή κτλ. Ούτε φέουδα δημιούργησε η Φραγκοκρατία στα ορεινά εκείνα, ούτε τσιφλίκια η Τουρκοκρατία. Και οι δύο αυτές μορφές ιδιοκτησίας, το φέουδο και το τσιφλίκι, αποτελούσαν γεωργική εκμετάλλευση, που προϋπέθετε ενιαία εδαφική έκταση ώστε να ελέγχεται από τον άρχοντα και, επιπλέον, η απόδοσή της να επαρκεί στοιχειωδώς για τον καλλιεργητή-κολίγα και να επιτρέπει στον τσιφλικά να ζει σαν άρχοντας. Στα ορεινά της Θεσσαλίας υπήρχαν διάσπαρτα χωραφάκια μικρής έκτασης, η παραγωγή των οποίων μόλις που επαρκούσε για τους μέσους καλλιεργητές, ενώ υπήρχαν και θεόφτωχοι, όπως και ευκατάστατοι. Εκτός αυτού, ούτε Φράγκοι ούτε Τούρκοι κατόρθωσαν να υποτάξουν τους ορεινούς. Αντίθετα οι ορεινοί, όπως αναφέρθηκε, απέσπασαν από τους Τούρκους προνόμια και ζούσαν με ελευθερίες. Στις περιοχές τους δεν κατοικούσαν Τούρκοι, όπως αναφέρθηκε.

Γενικά, με τη δεκάτη (περίπου 5.500.000 στρέμματα της πεδινής Θεσσαλίας εκκλησιαστικά, ιδιόκτητα, κονιάρικα, τσιφλίκια κτλ.) και με τους άλλους φόρους η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποκόμιζε σημαντικά ποσά. Παράλληλα συγκέντρωνε σε ποσότητες τρόφιμα, άλογα, ζωοτροφές και πλείστα άλλα εφόδια για τις εκστρατείες της.

Κτηνοτροφία: Η θεσσαλική κτηνοτροφία αποτελούσε ανέκαθεν σημαντικό παραγωγικό κλάδο. Παλιότερα περιλάμβανε την οικόσιτη, την κοπαδιάρικη και τη νομαδική. Η πρώτη αφορούσε αιγοπρόβατα, βόδια, χοίρους και πουλερικά, που διατηρούσε κάθε οικογένεια για τις ανάγκες της. Η κοπαδιάρικη αφορούσε ιδιόκτητα πρόβατα, γίδες και αγελάδες, που οι κάτοικοι κάθε χωριού τα βοσκούσαν ως κοινό κοπάδι την ημέρα στην αγροτική περιοχή με έμμισθο ποιμένα, αλλά το βράδυ τα έπαιρναν στα σπίτια τους. Καθώς και κοπάδι από μία-δύο εκατοντάδες γιδοπρόβατα μιας οικογένειας, που τα βοσκούσαν τα μέλη της στην περιοχή του χωριού τους και τα στάλιαζαν σε χωριστό, δικό τους μαντρί. Η νομαδική αφορούσε μεγάλο αριθμό κυρίως προβάτων. Πέντε, δέκα ή περισσότερες οικογένειες τα έσμιγαν σε κοινό κοπάδι, σε τσελιγκάτο. Οι οικογένειες κάθε τσελιγκάτου διήγαν βίο πλάνητα. Το καλοκαίρι ακολουθούσαν το κοπάδι στα βουνά της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Δυτικής Μακεδονίας και του Βερμίου και το χειμώνα κατέρχονταν με αυτό στους κάμπους της Θεσσαλίας. Διέμεναν σε καλύβες ή σε σκηνές χειμώνα, καλοκαίρι.

Υπήρχαν τσελιγκάτα με χίλια ως δύο χιλιάδες πρόβατα. Μερικά είχαν περισσότερα. Ο αριθμός των προβάτων, των αιγών και των άλλων ζώων της τότε θεσσαλικής κτηνοτροφίας μένει ανεξακρίβωτος. Υπολογίζεται ότι ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο. Οι μεγαλύτερες αποδόσεις της νομαδικής κτηνοτροφίας σε γαλακτερά, κρέατα, μαλλιά και δέρματα συνέπιπταν με τη χειμερινή περίοδο, στους κάμπους της Θεσσαλίας. Εκτιμώντας οι Τούρκοι τα οφέλη τους από τη νομαδική κτηνοτροφία, αναγνώρισαν το καθεστώς των βοσκοτόπων τους, ανερχόμενο σε εκατοντάδες χιλιάδες ή και εκατομμύρια στρέμματα και διευκόλυναν τη μετακίνηση των τσελιγκάτων από τους κάμπους στα βουνά και αντίστροφα. Ο αριθμός των τσελιγκάτων που διαχείμαζαν στη Θεσσαλία ήταν μεγάλος. Λίγα ανήκαν σε Βλάχους και τα περισσότερα σε Σαρακατσάνους.

Οι Σαρακατσάνοι της Θεσσαλίας, όπως και της υπόλοιπης Ελλάδας, αποτελούσαν κλειστή κοινωνική ομάδα. Μιλούν ανέκαθεν την ελληνική. Διατηρούν δικά τους έθιμα και δικές τους συνήθειες ελληνικές. Η ενδυμασία τους ξεχώριζε από άλλες ομάδες ορεινών ή πεδινών. Οι γυναίκες τους φορούσαν τσαρούχια, όπως και οι άνδρες. Στρωσίδια, κεντήματα, στολίδια, ενδύματα, τα πάντα γίνονταν με καλαισθησία και αποκλειστικά με γεωμετρικά σχέδια, τα οποία διατήρησαν μέχρι τον 20ό αιώνα. Γάμος γινόταν μόνο μεταξύ μελών της ομάδας κι εφόσον οι μελλόνυμφοι δεν ήταν ούτε τρίτα ξαδέλφια. Η ομάδα των Σαρακατσάνων ήταν σκληραγωγημένη. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά ζούσαν στο ύπαιθρο, μακριά από τον κόσμο, περιποιούνταν τα πρόβατα, παλεύοντας με τα άγρια στοιχεία της φύσης και τα άγρια θηρία. Κάθε τσελιγκάτο έφερε πάντα όπλα (κρυφά ή φανερά). Ήξεραν να τα χειρίζονται και οι γυναίκες τους. Από τους κόλπους τους βγήκαν καπετάνιοι ονομαστοί (Κατσαντώνης, Γρ. Λιακατάς κ.ά.), καθώς και πολλοί αρματολοί.

Με τις διαφοροποιήσεις στη γεωργία μετά το 1950 (τρακτέρ, λιπάσματα κτλ.) αυξήθηκαν και οι αποδόσεις των καλλιεργειών, ενώ με την ασκηθείσα αντικτηνοτροφική πολιτική μειώθηκαν οι αποδόσεις της κτηνοτροφίας. Αναγκαστικά οι Σαρακατσάνοι στράφηκαν προς την καλλιέργεια των βοσκότοπων. Εγκατέλειψαν με ραγδαίους ρυθμούς τον πλάνητα βίο και από νομάδες μετατράπηκαν σε μόνιμους κατοίκους πόλεων ή χωριών. Απέκτησαν σπίτια σύγχρονα, με πλήρη εξοπλισμό. Η ενδυμασία και οι άλλες συνήθειες, που διατηρούνταν παραδοσιακά επί χιλιετίες, αφανίστηκαν από τον κοσμοπολιτισμό μέσα σε δύο-τρεις δεκαετίες και αποτελούν πλέον ανάμνηση ειδυλλιακού αλλά ανεπανάληπτου νομαδικού τρόπου ζωής. Όσοι εγκαταστάθηκαν σε πόλεις διακρίθηκαν με τη δραστηριότητα και το δυναμισμό του Σαρακατσάνου ως έμποροι, τεχνικοί ή επιστήμονες. Αρκετοί εκλέχτηκαν βουλευτές και κάποιοι έγιναν υπουργοί[25].

25. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Τα τσελιγκάτα», άρθρα στα περιοδικά «Γυναίκα» και «Οικονομικός Ταχυδρόμος» Αθηνών. Ν. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ, ό.π.

1.4. Η αυτοδιοίκηση

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε, όπως προαναφέρθηκε, την τοπική αυτοδιοίκηση των ορεινών της Θεσσαλίας. Παράλληλα επωφελήθηκε μέσω αυτής να εισπράττει φόρους και να χειραγωγεί τους κατοίκους. Στη Θεσσαλία, όπως επίσης προαναφέρθηκε, η αυτοδιοίκηση κατέκτησε το υψηλότερο επίπεδο πανελλαδικώς και διακρινόταν σε δύο βαθμούς. Η πρωτοβάθμια ασκούσε διοίκηση σε ένα χωριό, το οποίο εκπροσωπούσε στις σχέσεις του με τρίτους και με τους Τούρκους. Επέβαλλε στους χωριανούς φόρους, τους εισέπραττε και διαχειριζόταν τα ποσά τους, εκμεταλλευόταν την κτηματική, δασική και άλλη περιουσία του χωριού, εκτελούσε δρόμους, καλντερίμια, πλατείες, βρύσες και άλλα έργα, έκτιζε εκκλησία, αργότερα και σχολείο, μεριμνούσε για τη λειτουργία του και προσλάμβανε δάσκαλο. Επιλαμβανόταν μικροδιαφορών μεταξύ των κατοίκων, τοποθετούσε αγροφύλακες, νεροφύλακες και εκκλησιαστικές επιτροπές, φρόντιζε για τους φτωχούς και, γενικά, καταπιανόταν με τα ζητήματα του χωριού. Το τοπικό συμβούλιο το αποτελούσαν τρία, πέντε ή και περισσότερα μέλη, ανάλογα με τον αριθμό των κατοίκων κάθε χωριού. Συνήθως εκλέγονταν οι γεροντότεροι γιατί θεωρούνταν οι καταλληλότεροι όχι μόνο για τα κοινά, αλλά και για ζητήματα της πατριάς. Δίχως παιδεία ακόμα, οι γεροντότεροι διέθεταν κατά τεκμήριο πείρα και σοφία. Η εκλογή τους γινόταν διά βοής σε συνέλευση των κατοίκων στην εκκλησία ή στο σχολείο αργότερα, την ημέρα του Αγίου Γεωργίου. Συνήθως εκλέγονταν μέλη των ευπορότερων οικογενειών. Αυτές συγκέντρωναν δύναμη και ασκούσαν επιρροή και στις φτωχότερες. Οι εκλεγόμενοι ονομάζονταν δημογέροντες, προεστοί ή πρόκριτοι και στην τουρκική κοτσαμπάσηδες. Σε χωριά «χάσια», που ανήκαν δηλαδή στη σουλτάνα ή σε μέλος της οικογένειας του σουλτάνου, τα συμβούλια διορίζονταν από τους Οθωμανούς. Συμβούλια αυτοδιοίκησης Ελλήνων σε τουρκοκρατούμενα χωριά ή πόλεις επιτρέπονταν, αλλά τα μέλη τους διορίζονταν από τους Τούρκους.

Η δευτεροβάθμια αυτοδιοίκηση αφορούσε πολλά χωριά, συνήθως όσα ανήκαν στο ίδιο αρματολίκι, στο οποίο επικεφαλής οριζόταν είτε ο καπετάνιος του είτε κάποιος δυναμικός προεστός. Συχνά το ίδιο πρόσωπο ασκούσε και τα δύο αξιώματα. Ο προεστός ή ο καπετάνιος περιβαλλόταν από συμβούλιο. Τα μέλη του απαρτίζονταν από συγγενείς ή από δημογέροντες των άλλων χωριών, ανάλογα πάντοτε με τα συμφέροντα. Η δευτεροβάθμια φρόντιζε για δρόμους, γεφύρια και άλλα έργα της περιοχής. Κατένεμε φόρους και την εκπροσωπούσε στις σχέσεις της με τρίτους και με τους Τούρκους, ενώ αυτή αποφάσιζε και για τη μορφή των σχέσεων αυτών, αν π.χ. το αρματολίκι θα αναλάμβανε πόλεμο κατά των Τούρκων, όταν αυξάνονταν οι προκλήσεις ή οι απαιτήσεις τους, ή αν θα «προσκυνούσε».

Η αυτοδιοίκηση λειτούργησε στα πεντακόσια χρόνια της Τουρκοκρατίας παραδοσιακά, με άγραφους νόμους. Οι αποφάσεις της δεν υπέκειντο σε έλεγχο

από ανώτερη βαθμίδα. Δεν τη χρηματοδοτούσε κανένας. Πολλά από τα έργα της διατηρήθηκαν και χρησιμοποιούνταν και στον 20ό αιώνα. Δυστυχώς δεν έγινε γνωστή η σημαντική δραστηριότητα και η πλούσια παράδοση του εθιμικού δικαίου της ελληνικής αυτοδιοίκησης, που αποφάσιζε ακόμα και κήρυξη πολέμου. Οι συμφωνίες των Θεσσαλών ορεινών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έγιναν μια για πάντα. Προνόμια που είχαν παραχωρήσει οι Τούρκοι σε κάποια στιγμή ανάγκης, συχνά τα παραβίαζαν όταν αυτή εξέλιπε. Και επακολουθούσαν διαπραγματεύσεις ή και επιχειρήσεις για την ανάκτησή τους. Για το έργο της αυτοδιοίκησης στο Πήλιο έγραψε ο Δ. Παντελοδήμος[26].

Σταθερή επιδίωξη των Τούρκων παρέμεινε η μετατροπή της αυτοδιοίκησης σε όργανό τους. Όπου μπορούσαν διόριζαν απευθείας προεστούς ή κοτσαμπάσηδες, όπως τους έλεγαν. Αλλού άφηναν να μένουν επ' αόριστον όσοι τους υπηρετούσαν ή ραδιουργούσαν για την εκλογή τους. Αλλού υποκινούσαν προστριβές ανάμεσα στα «ταράφια», όπως λέγονταν οι τότε εκλογικές παρατάξεις των Ελλήνων. Μερικές φορές κατόρθωναν να τις εξωθούν στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου και σε αλληλοσκοτωμούς, όπως στη Ραψάνη κ.α. Κάτω από την επίδραση των Τούρκων και από τα συμφέροντα πλούσιων Ελλήνων, φυσικό ήταν να καταλάβουν οι δημογέροντες όλη την κλίμακα, από το καλό ως το χειρότερο. Όταν ενεργούσαν με βάση το συμφέρον του χωριού, ήταν σεβαστοί δημογέροντες. Όπου ήταν όργανα των Τούρκων, μεταβάλλονταν σε κακούς και πλούτιζαν. Το χωριό, όμως, έπεφτε σε δυστυχία και αυτοί από δημογέροντες έμεναν οι μισητοί κοτσαμπάσηδες. Αυτούς ο Ανώνυμος τους αποκαλεί «συνεργούς των τυράννων» και γράφει:

«Ενθυμούμαι μίαν φοράν, οπού έτυχα παρών, όταν μία γυναίκα, χήρα με πέντε τέκνα ανήλικα, είχεν υπάγει να παρακαλέση έναν άρχοντα, του οποίου το όνομα σιωπώ διά την ολιγοτέραν του εντροπήν, διά να της κατεβάσουν το δόσιμον, λέγουσα, ότι, διά να πληρώση το απερασμένον, είχε πωλήσει κάθε περιττόν στολίδι, οπού της είχε μείνει, και δεν είχε άλλο τι να πωλήση, διά να πληρώση τα όσα της εζητούσαν, μάλιστα κλαίουσα εφώναζεν, πως είχε να θρέψη και να ενδύση τρεις θυγατέρας και δύο υιούς. (...) Ο σκληρός άρχων δεν την άφησε να τελειώση την περίοδον, και ευθύς, οπού ήκουσε να λέγη, ότι έχει τόσα παιδιά, με ανήκουστον βαρβαρότητα και αδιαφορίαν της λέγει: πώλησον δύο από τα παιδιά σου και πλήρωσον το δόσιμον. Εγώ σιωπώ, ο δε αναγνώστης ας κρίνη, όπως θελήση»[27].

26. Δ. ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΣ, «Η Αυτοδιοίκηση στο Πήλιο», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Βόλου, τ. Γ', σ. 117

27. ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ, «Ελληνική Νομαρχία», σ. 96, υποσημείωση.

Οι δημογέροντες συνήθως συνεργάζονταν με τους εκπροσώπους της εκκλησίας για τοπικά ζητήματα. Σχετικά γράφει ο Κ. Κούμας:

«Εις πολλά μέρη αι φατρίαι αύται (δημογερόντων και αρχιερατείας) εκορυφώνοντο τόσον, ώστε εγίνοντο συχναί καταδρομαί, φυλακώσεις, εξορίαι, και όχι ολιγάκις δολοφονίαι των αντιφατριαστών, και δωροδοκίαι προς τους τοπάρχας, διά τας οποίας πολλαί χώραι εξηφανίζοντο. Εις πολλάς χώρας της Θετταλίας και της Ελλάδος παρελάμβανε παις παρά πατρός την δημογεροντίαν, και ούτως οικογένειαι τινές των Αγράφων και της Πελοποννήσου περιεκυκλώνοντο με λάμψιν ίσην των Φαναριωτών ηγεμόνων. Δεν έλειπεν από καιρού εις καιρόν το κράτος με προφάσεις αδικίας να τιμωρή θανατικώς τοιούτους μεγαλοδημογέροντας και να δημεύη την περιουσίαν των· αλλά μετ' ολίγον ενεπίστευεν εις τους υιούς των την δημογεροντίαν διά να θησαυρίσωσι πάλιν, και πάλιν το κράτος να αρπάση τα συναχθησόμενα»[28].

1.5. Η εκκλησία

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία τηρούσε το Κοράνι, που συνιστά την ανοχή του θρησκεύματος άλλων λαών, όταν υποτάσσονται ειρηνικά. Έτσι αναγνώρισε το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά απερίφραστα αξίωσε απ' αυτό να συμπεριφέρεται προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία «ειρηνικά» και με την ίδια υποταγή που επιδείκνυε και προς τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Και επιπλέον να συνιστά στο ποίμνιό του την τήρηση της ίδιας υποταγής. Ευνόητο ότι τυχόν άρνηση επ' αυτού σήμαινε αποκεφαλισμούς και διάλυση του Πατριαρχείου. Πατριάρχες, θρησκευτικοί αξιωματούχοι του και ευγενείς του Φαναρίου συμμορφώθηκαν από ανάγκη. Αργότερα κάποιοι Φαναριώτες εντάχτηκαν σε μυστική πατριωτική οργάνωση, όπως π.χ. στη Φιλική Εταιρεία. Αλλά όταν το πληροφορήθηκε ο σουλτάνος, συνέλαβε όσους πρόλαβε και τους αποκεφάλισε. Μερικοί διέφυγαν σε παραδουνάβιες χώρες και οι υπόλοιποι υποτάχτηκαν. Το ίδιο πνεύμα της υποταγής επικρατούσε και σε μητροπόλεις και μητροπολίτες, με κάποιες εξαιρέσεις. Ο άλλος, όμως, κλήρος διαπνεόταν από πατριωτισμό, ενώ έλαβε μέρος στους κατοπινούς αγώνες, σχεδόν στο σύνολό του.

Σε ανταπόδοση ο σουλτάνος, με ειδικό βεράτι, αναγνώρισε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το δικαίωμα να ασκεί εκτός από τα θρησκευτικά καθήκοντά του και πολιτική εξουσία επί όλων των ορθόδοξων χριστιανών (επικύρωση γάμων, έκδοση διαζυγίων, επίλυση δικαστικών διαφορών κτλ.). Στη βυζαντινή περίοδο ανώτατος θρησκευτικός άρχων ήταν ο αυτοκράτορας, όχι ο Πατριάρχης. Στην Τουρκοκρατία «*για πρώτη φορά στην ιστορία του το Πατριαρ-*

28. Κ. ΚΟΥΜΑΣ ό. π.

χείο της Πόλης απέκτησε τόσο μεγάλη δύναμη. Έτσι, αυτά τα συμφέροντα και η ευθύνη του απέναντι στην σουλτανική εξουσία, για την νομιμοφροσύνη των χριστιανικών πληθυσμών, το μετέβαλαν σε πιστό σύμμαχο της οθωμανικής εξουσίας και εχθρό κάθε κινήματος και πνευματικής χειραφέτησης των υποδουλωμένων λαών. (...) Οι χριστιανικοί πληθυσμοί ονόμαζαν τον Πατριάρχη "αφέντη" και "βασιλιά"»[29]. Το Πατριαρχείο, λοιπόν, αποδέχτηκε το νέο ρόλο του και έστρεψε την προσπάθειά του στη συσπείρωση γύρω του των ορθοδόξων, ενώ τους συνιστούσε υποταγή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κηρύττοντας ότι κάθε κοσμική εξουσία είναι δοσμένη από το Θεό και όποιος αντιστέκεται σ' αυτή, αντιστέκεται στον ίδιο το Θεό.

Η λειτουργία της ορθόδοξης εκκλησίας ρυθμίστηκε με βεράτι, που όριζε την εκλογή του πατριάρχη από την ιεραρχία της. Με τον καιρό καθιέρωσαν οι πατριάρχες να προσφέρουν με την εκλογή τους στο σουλτάνο χρηματικό ποσό ως δώρο, αλλά ποσό σουλτανικό. Αυτό αποτελούσε το «κόστος» για την απόκτηση της έδρας. Για να το αποσβέσει ο νέος πατριάρχης έπρεπε να «πωλεί» έδρες σε μητροπολίτες και επισκόπους. Αυτοί με τη σειρά τους πωλούσαν έδρες σε παπάδες, για να αποσβέσουν το δικό τους κόστος και για να ζουν δεσποτικά. Η απόσβεση έπρεπε να γίνει το συντομότερο. Υπήρχε πάντα κίνδυνος να προσφέρει άλλος περισσότερα και να πάρει την έδρα του. Η αγοραπωλησία θέσεων της ιεραρχίας ευνοούσε τις συναλλαγές στους κόλπους της εκκλησίας. Και εκτός από το ηθικό μέρος, ενείχε και ανάλογο κόστος, το οποίο τελικά μετακυλιόταν στο ποίμνιο. Για τη συγκέντρωσή του η εκκλησία διατήρησε όλα τα δοσίματα των Βυζαντινών, αυξάνοντας τα σχετικά ποσά τους. Τέτοια δοσίματα ήταν: Κάθε αντρόγυνο δίνει 12 άσπρα και 1 φλουρί «ρέσμα» το χρόνο για τον αρχιερέα. Κάθε σπίτι χριστιανού προσφέρει για την εκκλησία σιτάρι, μέλι, λάδι, βούτυρο ή άλλα προϊόντα. Επιπλέον κάθε μητροπολίτης εισπράττει από γάμους, βαφτίσια, κηδείες, παρακλήσεις και άλλες ιεροτελεστίες, ενώ καθιερώνει κι άλλα δικαιώματά του.

Ξένοι ταξιδιώτες περιγράφουν τους τότε Τούρκους ειλικρινείς, θαρραλέους και φιλάνθρωπους, που σέβονται τις ηθικές αρχές και την κοινωνική δικαιοσύνη. Αλλά -γράφουν- δεν «χωνεύουν» τους Βυζαντινούς και τους θεωρούν ματαιόδοξους, φιλοχρήματους και άδικους προς το φτωχό. Γι' αυτό και φέρονται σκληρά προς τους Βυζαντινούς και δεν παύουν να λένε ότι τα χριστιανικά εδάφη δεν τα κατακτούν με τη δική τους δύναμη ή με τη σοφία τους, αλλά με τη βοήθεια του Θεού, που τιμωρεί έτσι τους Βυζαντινούς, επειδή δεν εφαρμόζουν τα κηρύγματα των ευαγγελίων που ισχυρίζονται ότι πιστεύουν.

Για τη συμπεριφορά της ορθόδοξης εκκλησίας ο Γιάννης Ζέβγος γράφει: *«Κάτω από το ίδρυμα της ορθόδοξης εκκλησίας και τον οργανισμό του κλήρου συνενώθηκαν οι χριστιανικοί πληθυσμοί όλης της αυτοκρατορίας (οθωμανι-*

29. ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΕΒΓΟΣ, «Νεοελληνική Ιστορία».

κής), ειρήνεψαν αναμεταξύ τους, ενισχύθηκαν στην δύναμη της αντίστασης ενάντια στους κατακτητές για να μην τουρκέψουν. Απ' αυτήν την αποφασιστική πλευρά η ορθοδοξία, σ' αυτήν την περίοδο, εξάσκησε ευεργετικότατη επίδραση στις ιστορικές τύχες των χριστιανικών λαών, ενώ στην κατοπινή περίοδο της εθνικοαπελευθερωτικής πάλης έπαιξε ολότελα αντίθετο ρόλο»[30].

Το Πατριαρχείο διατήρησε την αντιπαλότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας προς τον ελληνισμό. Οι Βυζαντινοί δεν έπαυαν να υπενθυμίζουν στους χριστιανούς ότι οφείλουν: πίστη στον Θεό Παντοκράτορα, να ζουν ταπεινά και να υπομένουν καρτερικά την παρούσα ζωή, για να κατακτήσουν τη μέλλουσα. Η προτροπή για εγκαρτέρηση αποτελούσε ουσιαστικά αποχή από κοινωνικούς αγώνες, πράγμα που εξυπηρετούσε την αυτοκρατορία. Ο ελληνισμός, όμως, διαπλασμένος από την αρχαία φιλοσοφία του, συνιστούσε αγάπη προς το ωραίο, το καλό και την ευχάριστη ζωή, την παρούσα ζωή. Πίστευε στους δώδεκα θεούς, αλλά τους έπλασε «κατ' εικόνα και ομοίωση» του ανθρώπου και τους ήθελε να κυριαρχούνται και αυτοί από ανθρώπινα πάθη (αγάπη, μίσος, έρωτας κτλ.), που εμμέσως παροτρύνουν σε απολαύσεις και καλλιεργούν τάσεις για καλυτέρευση της καθημερινής ζωής. Ως ενδεικτικό της αντιπαλότητας χριστιανισμού - ελληνισμού αναφέρεται το ακόλουθο: Ο ανακηρυχθείς σε άγιο μητροπολίτης Λαρίσης Αχίλλειος, *«όστις εδοξάσθη εις την εν Νικαία Οικουμενικήν Σύνοδον (το 325) ως είς των μεγάλων υπερμάχων της ορθοδόξου πίστεως»*[31], προέτρεπε, κατά προφορική παράδοση, χριστιανούς να καταστρέφουν ναούς, αγάλματα και άλλα μνημεία του ελληνισμού στη Λάρισα. Στο μητροπολίτη Λαρίσης υπαγόταν θρησκευτικά μέχρι τον 9ο αιώνα η διοικητική διαίρεση «Θέμα της Ελλάδος» ως τη Βοιωτία και την Αττική.

Αναφέρονται αυτά για να εξηγηθεί απλοϊκά η αντιπαλότητα της ορθοδοξίας προς τον ελληνισμό, την οποία συνέχιζε και το Πατριαρχείο. Τον θεωρούσε ειδωλολατρικό και εχθρό της θεοσοφίας της. Το Πατριαρχείο αποδοκίμαζε τα απελευθερωτικά κινήματα και τους αγωνιστές, μέχρι που ορισμένους τους αφόριζε. Θεωρούσε ότι η επιδίωξη ανατροπής της Τουρκοκρατίας απέβλεπε στην ανατροπή της «τάξεως του Θεού» στον κόσμο. Ο κατώτερος κλήρος όμως στο σύνολό του σχεδόν στη Θεσσαλία και παντού συμπαραστεκόταν σε κάθε αγωνιστική προσπάθεια για απελευθέρωση, όταν δεν μετείχε ενεργά σ' αυτήν. Υπολείμματα της αντιπαλότητας χριστιανισμού - ελληνισμού διατηρούνται και στην εποχή μας. Η ορθόδοξη εκκλησία αποφεύγει να δίνονται ονόματα αρχαίων κατά τη βάφτιση. Αντιμάχεται τον πολιτικό γάμο, την καύση νεκρών και άλλων συνηθειών των αρχαίων Ελλήνων.

Αλλά οι χριστιανοί δεν συμμορφώνονταν με τις παραινέσεις του Πατριαρχείου για υποταγή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και προέβαιναν σε ανυπα-

30. ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΕΒΓΟΣ ό.π.
31. Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ.

κοή και σε αγώνες. Ο σουλτάνος Σελήμ Α' σκέφτηκε να διατάξει τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό των χριστιανών, ώστε να «ησυχάσει το κεφάλι του» απ' αυτούς, ενώ άλλος σουλτάνος ετοιμάστηκε να διατάξει τη σφαγή όσων δεν θα εξισλαμίζονταν. Τελικά τέτοιες ακρότητες αποφεύχθηκαν, αλλά επειδή πλήθαιναν τα κρούσματα ανυπακοής, καθιερώθηκαν τα βασανιστήρια και η θανάτωση ανυπότακτων και αγωνιζομένων.

1.6. Εξεγέρσεις

Η Θεσσαλία κατακτήθηκε από τους Τούρκους το 1393, εξήντα χρόνια πριν από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, και απελευθερώθηκε το 1881, εκτός από την επαρχία Ελασσόνας, που παρέμεινε υπό τον ζυγό μέχρι το 1912. Δηλαδή, η Τουρκοκρατία στη Θεσσαλία διήρκεσε περίπου πεντακόσια χρόνια έναντι τετρακοσίων στη Νότια Ελλάδα. Σ' όλο αυτό το μακρύ διάστημα της μισής χιλιετίας οι Θεσσαλοί διατηρούν μίσος εναντίον του κατακτητή και αναλαμβάνουν αγώνες για την απόκτηση της ελευθερίας τους. Η γενιά του 1940, που έζησε τέσσερα χρόνια την ιταλογερμανική κατοχή, μπορεί να σχηματίσει σαφέστερη εικόνα για τα δεινά των προγόνων της, που η σκλαβιά τους σε διάρκεια υπήρξε 125 φορές μακρύτερη. Οι Τούρκοι δεν διατηρούσαν αυταπάτες για τα αισθήματα των Θεσσαλών απέναντί τους. Ο Άγγλος γιατρός Edward Brown επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1669 και γράφει: «*Οι Θεσσαλοί ήταν πάντοτε σπουδαίοι πολεμιστές. Και σήμερα είναι πολύ γενναίος λαός. Άκουσα τους Τούρκους να παραπονούνται και να τους κατηγορούν. Είναι, λένε, λαός ριψοκίνδυνος και παράφορος. Το παραμικρό να τους κάνης θα περιμένουν την ευκαιρία να σ' εκδικηθούν. Πολλοί Τούρκοι έπεσαν σε παγίδες κι έχασαν τη ζωή τους*»[32].

Οι Θεσσαλοί αγωνίστηκαν με όλες τις μορφές αντίστασης, παθητικής κι ενεργητικής, ενώ ανέπτυξαν όλη την κλίμακα των ένοπλων συγκρούσεων. Η σπουδαιότερη μορφή παθητικής αντίστασης υπήρξε η διαφυγή υπόδουλων από τα πεδινά στα ορεινά της Θεσσαλίας, με το όραμα της ελευθερίας και του παράδεισου. Από τις ένοπλες εξεγέρσεις πρώτη αναφέρεται εκείνη του 1444. Ο δεσπότης του Μυστρά, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο κατοπινός αυτοκράτορας, επωφελούμενος «*από τον αναβρασμό των χριστιανικών πνευμάτων και των πολεμικών προετοιμασιών της Δύσης εναντίον των Τούρκων*» θεώρησε κατάλληλη τη στιγμή για την απελευθέρωση βυζαντινών περιοχών. Συγκέντρωσε στρατό, επέδραμε στην Αττική και κυρίευσε τη Θήβα και όλη τη Βοιωτία. Οι Βλάχοι της Πίνδου «*συγκινημένοι από τις επιτυχίες του Κωνσταντίνου, του στέλνουν απεσταλμένους, του δηλώνουν ότι τάσσονται στο πλευρό του*»[33] και

32. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα».
33. ΑΧ. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Η Θεσσαλία», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. ΙΔ'.

...νίζουν τις επιδρομές εναντίον των Τούρκων της Θεσσαλίας. Ο Παλαιολόγος ... προχώρησε πέρα από τη Θήβα και οι Βλάχοι επέστρεψαν στα βουνά τους.

Άλλη εξέγερση των Θεσσαλών τοποθετείται στο 1494. Ο Φιλίπ Ντε Κομίν γράφει ότι έμαθε από τον Αριανίτη *«εν Θεσσαλία και Ηπείρω πέντε χιλιάδες επαναστατών είχον καταλάβει την Σκόδραν και άλλα μέρη»*[34]. Και συνεχίζει: Ο σουλτάνος Μωάμεθ Β' πέθανε χωρίς να ορίσει διάδοχο. Ο γιος του, ο Βαγιαζήτ, συνέπεσε να βρίσκεται στην Πόλη και ανέβηκε στο θρόνο. Ο άλλος γιος του, ο Ζεμ, απουσίαζε. Χολωμένος πήγε στην Ευρώπη να συγκεντρώσει δυνάμεις για να τον ανατρέψει και να πάρει αυτός το θρόνο. Ο βασιλιάς της Γαλλίας, Κάρολος Η', προσφέρθηκε να τον βοηθήσει, θεωρώντας ευκαιρία να επεκταθεί στη Μεσόγειο και ν' αρπάξει εδάφη από την Τουρκία. Εκστράτευσε στην Ιταλία, κατέλαβε τη Νάπολη και τη Ρώμη, συγκέντρωσε στρατό με επικεφαλής τον Αριανίτη που ήρθε σε επαφή με Έλληνες και προέβη σε ετοιμασίες για απόβαση. *«Οι θρίαμβοι του Καρόλου στην Ιταλία, η θρυλούμενη απόβασή του στην Ελλάδα, ενέσπειραν φόβο στους Τούρκους. (...) Όσοι κατοικούσαν στα παράλια Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας αποσύρθηκαν στα μεσόγεια. Ακόμη και ο Βαγιαζήτ ετοιμάστηκε να εγκαταλείψει το Βυζάντιο και να φύγει στην Ασία. (...) Όταν στόλος των Βενετών εμφανίστηκε στα παράλια της Αιτωλίας, οι Τούρκοι τον εξέλαβαν για γαλλικό (του Καρόλου) και άρχισαν να το σκάνε, αφήνοντας χωρίς φρουρά τους τόπους»*[35]. Οι Έλληνες βρήκαν ευκαιρία και κατέλαβαν διάφορες θέσεις στην Ήπειρο, περιμένοντας τον Κάρολο, αλλά αυτός δεν πήγε. Ο Πάπας Βοργίας, αντίζηλος της Γαλλίας, δηλητηρίασε την τελευταία στιγμή τον Ζεμ και απαγόρευσε στον Αριανίτη να αποπλεύσει στην Ήπειρο με τον στρατό του. Ο Κάρολος χωρίς τον Ζεμ βρέθηκε στο κενό και η εκστρατεία του ματαιώθηκε. Αλλά οι Έλληνες δεν ειδοποιήθηκαν. Αγνοώντας τα συμβάντα στην Ιταλία, παρέμειναν στις καταληφθείσες θέσεις. Όταν οι Τούρκοι απαλλάχτηκαν από τον κίνδυνο του Καρόλου, στράφηκαν εναντίον τους. Και το λατινικό χρονικό κλείνει: *«Οι εις επανάστασιν προσκληθέντες Έλληνες διά ποταμών αιμάτων ετιμωρήθησαν»*.

Τον Φεβρουάριο του 1538 συμμάχησαν οι Βενετοί, οι Γάλλοι και ο Πάπας με σκοπό να αναλάβουν από κοινού εκστρατεία για να αποσπάσουν εδάφη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το έμαθαν οι Τούρκοι, συγκρότησαν ισχυρό στόλο με αρχηγό τον διάσημο πειρατή Χαϊρεδίν Μπαρμπαρόσα και του ανέθεσαν να κυριεύσει φρούρια των Βενετών στο Αιγαίο. Τον Ιούλιο του 1538 ο Χαϊρεδίν κατέλαβε τη Σκιάθο, μετά από πολιορκία επτά ημερών. Και γράφει ο Κ. Σάθας: *«Ο Χαϊρεδίν (...) την Σκιάθον αλώσας διεπέρασεν εν στόματι μαχαίρας, το μεγαλύτερον μέρος της φρουράς και εξηνδραποδίσατο 3.400 Βενετούς και Έλληνας»*.

34. Κ. ΣΑΘΑ, «Η τουρκοκρατούμενη Ελλάς».
35. Κ. ΣΑΘΑ, ό.π.

Το 1600 έγινε στη Θεσσαλία από το μητροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο Β' *«η πρώτη αξιόλογη επανάσταση του υπόδουλου ελληνισμού»*[36]. Ο Διονύσιος πιθανολογείται ότι γεννήθηκε στην περιοχή της Παραμυθιάς το 1541. Είχε σπουδάσει θεολογία, φιλοσοφία και ιατρική στην Πάδοβα. Εθεωρείτο από τους πολύ μορφωμένους της εποχής του, γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε φιλόσοφος[37]. Το 1592 εκλέχτηκε μητροπολίτης Λαρίσης, αλλά εγκαταστάθηκε στα Τρίκαλα, όπου είχε μεταφερθεί η έδρα της μητροπόλεώς του. Δραστήριος, δυναμικός, με πατριωτικά ιδανικά, άρχισε να καλλιεργεί την ιδέα του ξεσηκωμού και προπαγάνδιζε το «προφητικό» σύνθημα *«Τρίκκη Βυζάντιον ανακτήσει»*[38]. Παράλληλα κάτοικοι περιοχών της Πίνδου, που διατηρούσαν αγωνιστική επαφή μεταξύ τους, ιδίως οι κληρικοί, έκαναν έκκληση προς τον Πάπα Κλήμη Η' να βοηθήσει. *«Κέχηνε προς τούτο, γράφουν, ο του Χριστού λαός, ο Θετταλίας, Ηπείρου τε και Μακεδονίας και σύμπασα εφεξής η Ελλάς και μυρίους υπέρ της πίστεως θανάτους υποστήσετε. Ούτω και ημείς αυτοί παρασκευάσμεθα. Και προς των ιερών δογμάτων, Πάτερ Μακαριώτατε, εξεγέρθητι κατά του πολεμίου δράκοντος. (...) Παράσχετε ώτα φιλακροάμονα ταις ημετέραις εκτενέσι πρεσβείαις, επάκουσον των ημετέρων πρέσβεων»*, οι οποίοι επισκέφθηκαν τον Πάπα και προσπάθησαν να τον πείσουν ότι οι Τούρκοι δεν διέθεταν αξιόμαχο στρατό λέγοντας: *«Μικρός και αλόγιστος ο συρφετός των απίστων και ουκ αξιόλογος περί τα πολεμικά, περιδεής και μάλιστα ανίσχυρος (...) ετοιμοτάτη λοιπόν η οδός, εξελού ημάς της του απηνούς τυράννου χειρός»*[39]. Ο Πάπας δεν βοήθησε. Ο Διονύσιος πραγματοποίησε το φθινόπωρο του 1600 την εξέγερση. Απέτυχε και διέφυγε στην Ευρώπη.

Σε φάκελο στη Σίμανα, παλιά πρωτεύουσα της Ισπανίας, περιγράφεται μακροχρόνια περιπλάνηση του Διονυσίου στις αυλές των βασιλέων της Ισπανίας, της Νάπολης (Ιταλίας), του Ροδόλφου της Γερμανίας και του Πάπα, τους οποίους προσπαθεί να τους παρακινήσει σε νέα σταυροφορία κατά των Τούρκων. Ο φάκελος περιέχει υπομνήματα, στρατιωτικές πληροφορίες για φρούρια και λιμάνια της Ελλάδας, πρακτικά συνεδριάσεων δυτικών ανακτοβουλίων για τη σταυροφορία κ.ά.[40]. Οι αποφάσεις των ανακτοβουλίων αυτών αγνοούνται. *«Στην Ρώμη μάλιστα φαίνεται ότι προσπάθησε (ο Διονύσιος) να προκαλέση το ενδιαφέρον του Πάπα ανακινώντας το ζήτημα της ένωσης των εκκλησιών (Ορθοδόξου και Καθολικής). Πραγματικά σύγχρονη πηγή, επιστολή του Ιωάννη Χριστόφορου Ραδτζιβίλλι, μας πληροφορεί ότι τον Φεβρουάριο του 1603 έφτα-*

36. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π..
37. Περισσότερα 6λ. Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Τα Επαναστατικά Κινήματα του Διονυσίου του Φιλοσόφου στη Θεσσαλία το 1600 και στην Ήπειρο το 1611».
38. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 212.
39. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..
40. ΗΛ. ΒΕΝΕΖΗΣ, άρθρο στην εφ. «Ακρόπολις» Αθηνών, 14.3.1971.

τε στην Ρώμη ο Διονύσιος, πρόσωπον σεβαστόν, antiguae probitatis, ο οποίος ακολουθώντας το παράδειγμα του Πατριάρχη του Ιπέκ Ιωάννη, ομολόγησε πίστη στο καθολικό δόγμα. Στον Διονύσιο οι καθολικοί στηρίζουν μεγάλες ελπίδες και διαπραγματεύονται μαζί του το αιώνιο θέμα, την ένωση των εκκλησιών»[41]. Από τις ενέργειες του Διονυσίου συμπεραίνεται ότι κάποιοι ηγεμόνες τον βοήθησαν να αποκτήσει όπλα και του υποσχέθηκαν ότι θα ενεργήσουν αποβάσεις στρατού τους σε ελληνικά παράλια, αν κηρύξει αυτός επανάσταση στην ηπειρωτική Ελλάδα. Μόνο έτσι μπορούν να εξηγηθούν οι κατοπινές ενέργειες ενός αγωνιστή, όπως ο Διονύσιος, που οι σύγχρονοί του τον περιγράφουν ευφυή, φιλόσοφο, δυναμικό, με κύρος, ώστε να γίνεται δεκτός από βασιλιάδες και ανακτοβούλια. Μετά από τέτοιες προετοιμασίες ο Διονύσιος έπλευσε στην Κέρκυρα, από εκεί αποβιβάστηκε με όπλα στο Βουθρωτό της Ηπείρου. *«Στις αρχές του Σεπτεμβρίου 1611 συγκέντρωσε ο Διονύσιος 1.000 περίπου γεωργούς και βοσκούς, κυρίως νέους. Οι σαράντα έφεραν αρκεβούζια (όπλα της εποχής), οι 100 γιαταγάνια, οι 60 ακόντια και οι άλλοι τόξα και ρόπαλα. Όρμησαν αιφνιδιαστικά στα τουρκικά χωριά Τουρκογρανίτσας και Ζαραβούσας, έκαψαν τα σπίτια, έσφαξαν τους κατοίκους και προχώρησαν στα Γιάννινα. Την νύχτα της 10ης προς την 11η Σεπτεμβρίου, ημέρα Τρίτη προς Τετάρτη, ξεχύθηκαν αγεληδόν στην πόλη, ψάλλοντες Κύριε ελέησον»*[42].

Οι Τούρκοι συνήλθαν από τον αιφνιδιασμό. Απερίσπαστοι από το ότι δεν έγινε απόβαση Ευρωπαίων ούτε άλλη εξέγερση στην υπόλοιπη Ελλάδα, συγκέντρωσαν δυνάμεις και ανακατέλαβαν τα Γιάννινα. Οι περισσότεροι επαναστάτες έπεσαν πολεμώντας και οι υπόλοιποι αιχμαλωτίστηκαν, μαζί τους και ο Διονύσιος. Η εξέγερση αυτή είναι η πρώτη που έγινε μόνο από ελληνικές δυνάμεις. Ως τότε οι εξεγέρσεις σε Ακαρνανία, Πελοπόννησο κ.α. συνδυάζονταν με αποβάσεις Βενετσιάνων, που διατηρούσαν επί πολλές δεκαετίες φρούρια σε μερικά παράλια της Πελοποννήσου και διευκόλυναν τις αποβάσεις τους εκεί. Στη Θεσσαλία, χωρίς θαλάσσια επικοινωνία με την Ιταλία, η κατοχή είναι ενιαία από τους Τούρκους, που τη χρησιμοποιούν ως βάση εξόρμησης και εφοδιασμού. Παρ' όλα αυτά η εξέγερση του Διονυσίου απέφερε την προσωρινή κατάκτηση της πρωτεύουσας της Ηπείρου.

Πρόθεση του Διονυσίου ήταν *«εγκαθιστάμενος στα Γιάννινα να τραπεί προς Τρίκαλα, επεκτείνων την επανάστασιν και επί του διαμερίσματος των Αγράφων, των Χασίων και του Ολύμπου και εφ' όλης της Θεσσαλίας»*[43]. Τον Διονύσιο οι Τούρκοι τον έγδαραν ζωντανό με μίσος. Γέμισαν το τομάρι του με άχυρα, το φούσκωσαν, το κρέμασαν σε κοντάρι και το περιέφεραν φανατισμένα σε πόλεις και χωριά, για να καταπτοήσουν τους Έλληνες. Όταν έληξε η βάρ-

41. Ν. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, στρατηγός, «Θεσσαλικά Χρονικά».
42. Ν. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, όπ.π.
43. Ν. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, όπ.π.

βαρη αυτή επίδειξη, το έστειλαν στο σουλτάνο, για να γίνει γνωστό πόσο μεγάλο εχθρό εξόντωσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Την εξέγερση του Διονυσίου οι Τούρκοι την έπνιξαν στο αίμα. Έσφαξαν πολλούς και μεταξύ αυτών και το μητροπολίτη Φαναρίου, Σεραφείμ. Το κεφάλι του το κρέμασαν στα Τρίκαλα για τρομοκράτηση των Ελλήνων, αλλά κάποιοι το έκλεψαν και το παρέδωσαν στη Μονή του Δουσίκου. Η εκκλησία ανακήρυξε άγιο τον Σεραφείμ. Τον Διονύσιο, όμως, τον αφόρισε και για να τον χλευάσει τον μετονόμασε από φιλόσοφο σε «σκυλόσοφο». Ο κατώτερος κλήρος έκρινε αλλιώς. Ο καλόγερος των Μετεώρων Ιερώνυμος Πολύκαρπος γράφει σε χρονικό του 1882: *«Χριστιανοί καταθλιβόμενοι και καταπιεζόμενοι υπό των αγρίων ορδών των Τούρκων, καταναγκαζόντων και αυτούς τους μοναχούς (...) απολέσας πάσαν υπομονήν ο τότε Λαρίσης Διονύσιος και συνεννοηθείς μετά της Ευρώπης, απέβη εις μάτην η επανάστασις και οι πλείστοι των χριστιανών έγιναν θύμα της εκδικήσεως αγρίων, ων η μανία εστράφη κατά των αρχιερέων και του κλήρου. Πάμπολλαι μοναί κατεστράφησαν και εδηώθησαν»*. Είχαν τόσο επηρεαστεί οι Τούρκοι από την εξέγερση του Διονυσίου, ώστε δεν επέτρεπαν επί 100 χρόνια να τοποθετηθεί μητροπολίτης στα Τρίκαλα. Ο ελληνισμός, όμως, δεν καταπτοήθηκε. Ο καθηγητής Ι. Χασιώτης σε ομιλία του ανακοίνωσε ότι επισήμανε σε ξένες πηγές γραφτές μαρτυρίες για αρκετές άλλες εξεγέρσεις στη Θεσσαλία κατά την περίοδο αυτή, και ότι θα τις παρουσιάσει με ειδική εργασία του. Η εξέγερση του Διονυσίου, είπε, ήταν καλύτερα οργανωμένη. Γενικότερα, από εκθέσεις και πρακτικά συζητήσεων, που διατηρούνται σε αρχεία του Βατικανού, της Βενετίας και της Ισπανίας, αναφέρεται ότι οι προσπάθειες για εξέγερση στην Ελλάδα προϋποθέτουν ως κύριο στήριγμα τα θεσσαλικά βουνά.

Στην περίοδο αυτή αποστέλλονται από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και από άλλες περιοχές εκκλήσεις προς τους «υψηλότατους» της Ευρώπης για βοήθεια. Ανταποκρίνονται αυτοί και στέλνουν στρατό και πλοία σε παράλια και ξεσηκώνουν τους Έλληνες. Αλλά συχνά διακόπτουν τις επιχειρήσεις και εγκαταλείπουν τους ξεσηκωμένους επειδή απέσπασαν κάποιο αντάλλαγμα από τους Τούρκους ή επειδή κάποιοι στρατηγοί ή ναύαρχοί τους αποφεύγουν τη μάχη, για λόγους ανεξήγητους και ύποπτους για συναλλαγή.

Η εξεταζόμενη περίοδος χαρακτηρίζεται από αλλεπάλληλες εξεγέρσεις σε Θεσσαλία, Ήπειρο, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και αλλού. Όλες, όμως, απέτυχαν γιατί ήταν σχεδόν τοπικές και αποσκοπούσαν στην απελευθέρωση κάποιας περιοχής. Νίκη με περιορισμένες τοπικές δυνάμεις εναντίον μιας αυτοκρατορίας ήταν αδύνατη. Χρειαζόταν αγώνας σε ευρύτερο πεδίο, σε εθνικό. Και νίκη όχι τοπική αλλά εθνική. Αλλά αυτά προϋποθέτουν δυνάμεις εθνικές και όχι μόνο τοπικές. Και αυτές με τη σειρά τους προϋποθέτουν συνειδητοποιημένη εθνότητα. Το ελληνικό, λοιπόν, στοιχείο έπρεπε να διασπάσει το τοπικιστικό φράγμα, που καθόριζε το μεσαιωνικό φεουδαρχικό σύστη-

μα, και να αναγεννηθεί σε ν έ ο ε λ λ η ν ι σ μ ό . Ν' αποκτήσει συνείδηση της ελληνικότητάς του, να σφυρηλατήσει δικές του ελληνικές δυνάμεις. Να τις κατευθύνει σωστά και να εξασφαλίσει συμμαχίες, ώστε ν' αποκτήσει την απαιτούμενη υπεροχή δυνάμεων στα νευραλγικά σημεία. Αλλά για να συμβούν αυτά, έπρεπε ο τροχός της ιστορίας να γυρίσει μερικούς ακόμα αιώνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία σημείωσε στη χιλιόχρονη διάρκειά της οικονομική, πνευματική και πολιτιστική ακμή και έγινε η πρώτη στον κόσμο πολυεθνική υπερδύναμη. Με την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων βυθίστηκε σε παρακμή. Στη Θεσσαλία συνέβησαν τα αντίθετα. Στην περίοδο της ακμής του Βυζαντίου αυτή παρέμεινε σε παρακμή από το 600 μέχρι το 1400, εξαιτίας των αδιάκοπων επιδρομών των βαρβάρων. Μετά την κατάκτησή της υπό των Τούρκων και ενώ το Βυζάντιο αφανίστηκε, η Θεσσαλία ανέπτυξε την οικονομία της σε τέτοιο βαθμό, ώστε απέσπασε την πρωτοπορία στην υπόδουλη Ελλάδα και δημιούργησε προϋποθέσεις για την κατοπινή εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη της ελεύθερης πλέον χώρας.

2.1. Η αξιοποίηση της γης

Με τη σταθεροποίησή τους στη Θεσσαλία και με την επέκτασή τους στη Μακεδονία οι Τούρκοι έφραξαν το δρόμο στους επιδρομείς και δεν κατέρχονταν πλέον στην Ελλάδα. Για τη Θεσσαλία τερματίστηκαν οι αρπαγές Ευρωπαίων και βαρβάρων και παγιώθηκε η τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που εξασφάλιζε ανεμπόδιστη καλλιέργεια της γης, αύξηση των αποδόσεών της, καθώς και ανάπτυξη των άλλων παραγωγικών κλάδων της. Ο κατακτητής της Θεσσαλίας, Τουραχάν, ενδιαφέρθηκε για την ησυχία και την οικονομική ανάπτυξή της. «Στα Τρίκαλα, Γενί Σεχίρ (Λάρισα), Τσατάλτζα (Φάρσαλα) και στα γειτονικά χωριά κτίζει έργα ευποιίας, τζαμιά, μονές, μενδρεσέδες (ιεροσπουδαστήρια), σχολεία, καρβανσεράγια, ιμαρέτια (πτωχοκομεία), γέφυρες, λουτρά, μπεζεστένια (αγορές) και άλλα ιδρύματα. (...) Πρέπει να θεωρηθή βέβαιο ότι ο Τουραχάν δεν ήταν μόνο ένας ικανός πολέμαρχος αλλά και ένας δημιουργός ειρηνικών έργων, τα οποία θα εξασφάλιζαν τους όρους για την απρόσκοπτη εξέλιξη του τόπου»[1]. Ειδικά στη Θεσσαλία υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για ανάπτυξη καθώς και η κατάλληλη υποδομή. Χωρίς, λοιπόν, ν' αλλάξουν το φεουδαρχικό σύστημα της Θεσσαλίας οι Τούρκοι πέτυχαν με την οργάνωσή τους και το διοικητικό μηχανισμό τους την αξιοποίηση των κάμπων της. Χρόνο με το χρόνο η παραγωγή αυξάνεται σε σιτηρά, σουσάμι, σταφύλια, καπνά, κουκούλια, καλαμπόκια, βαμβάκι, κηπευτικά κτλ. Επίσης, στην κτηνοτροφία

1. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

σε πρόβατα, γίδια, βόδια, πουλερικά, άλογα σε αγέλες για μεταφορές ή καλλιέργεια από τους ντόπιους ή για ιππικό από τους Τούρκους. Η Θεσσαλία ξανάδινε τον πλούτο που ύμνησε το Μαντείο των Δελφών με τον χρησμό: «*Γαίης μεν απάσης, το Πελασγικόν Άργος (η Θεσσαλία) άμεινον*» (Όλη είναι γη, αλλά της Θεσσαλίας η καλύτερη).

Η βελτίωση της παραγωγικότητας αύξησε την αξία της γης. Οι τσιφλικάδες καταγίνονται με απληστία να επεκτείνουν τις εκτάσεις τους, με καταπατήσεις χωραφιών αδυνάτων, με εξαγορές από ελεύθερους αγρότες, που αδυνατούν να καταβάλουν φόρους, και με άλλους θεμιτούς κι αθέμιτους τρόπους. Ο καθηγητής Παναγιώτης Αρβανιτόπουλος υπολογίζει σε περίπου 200 τα κεφαλοχώρια της Θεσσαλίας που μετατράπηκαν σε τσιφλίκια και οι κάτοικοί τους από ελεύθεροι αγρότες ξέπεσαν σε κολίγους. Μεταξύ αυτών η Νίκαια και ο Πλατύκαμπος Λαρίσης, η Δέσιανη (Αετόλοφος) Αγιάς, το Αϊβαλί (Ρήγαιο) Φαρσάλων κ.ά. Συντελέστηκε σημαντική συγκέντρωση της γης σε λίγους μπέηδες, που με τους αξιωματούχους του στρατού και της διοίκησης αποτέλεσαν την άρχουσα τάξη. Ο Κ. Σάθας γράφει ότι το 1650 στη Θεσσαλία υπήρχαν 545 τσιφλίκια και 26 ζιαμέτια. Αν υπολογιστεί ότι από την έκταση των πεντέμισι εκατομμυρίων στρεμμάτων της πεδινής Θεσσαλίας τα δύο-δυόμισι εκατ. στρέμματα ανήκαν στο τσιφλικάδικο σύστημα παραγωγής, τότε στον καθένα από τους 570 τσιφλικάδες θα αναλογούσαν κατά μέσο όρο 7.000-8.000 στρέμματα. Φυσικά κάποιοι θα κατείχαν λιγότερα και κάποιοι περισσότερα.

Από την παραγωγή το 10% το έπαιρνε με τη δεκάτη η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Γάλλος Ριπώ υπολογίζει ότι κάθε τσιφλίκι στη Θεσσαλία απέδιδε το 1650 με τη δεκάτη μέχρι 20.000 άσπρα και το κάθε ζαϊμέτι 90.000. Αν από κάθε τσιφλίκι αφαιρεθούν τα 20.000 άσπρα του φόρου, μένουν άλλα 90% ή 180.000. Απ' αυτά έπαιρνε τα μισά ή 90.000 ο τσιφλικάς και 90.000 οι οικογένειες των κολίγων, που οπωσδήποτε θα ήταν πάρα πολλές και πολυμελείς. Υπήρχε, δηλαδή, σημαντικό άνοιγμα ψαλίδας στην κατανομή του εισοδήματος. Ο Χας γράφει ότι η πρόσοδος του τουρκικού δημοσίου από τη Θεσσαλία έφτανε σε 250.985 άσπρα, χωρίς να υπολογίζονται όσα κρατούσαν φοροεισπράκτορες, σπαχήδες και μεσάζοντες και όσα πήγαιναν σε κρατικούς υπαλλήλους, στρατό κ.ά.[2]

Δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία, αλλά κάποιο συμπέρασμα βγαίνει από τ' ακόλουθα: Ο σουλτάνος δώρισε στον Τουραχάν, για την κατάκτηση της Θεσσαλίας, αρκετή έκταση γης. Έπειτα από 40 χρόνια ο Τουραχάν άφησε στο γιο του, Ομάρ Τσελεπί: 40 εργαστήρια, 10 μύλους, 60 τσαρδάκια, τέσσερις σειρές κρεοπωλεία, ξενοδοχεία, αλατοπωλεία, ένα λουτρό, δύο τζαμιά, μία ιερατική σχολή στις περιοχές Τρικάλων και Λαρίσης και ακαθόριστο αριθμό χωραφιών και αμπέλων. Και έπειτα από σαράντα χρόνια, το 1484, ο γιος του Του-

2. Κ. ΣΑΘΑΣ, «Τουρκοκρατούμενη Ελλάς».

ραχάν, ο Ομάρ, άφησε στο δικό του γιο, τον Μεχμέτ, κτήματα στα χωριά Καρυές, Φανάρι, Παπαράντζα, Φάρσαλα και Ελασσόνα: 52 μύλους, 64 ξενοδοχεία, 190 εργαστήρια, 35 βυρσοδεψεία, 25 τσαγκαράδικα, 10 διάφορα μαγαζιά, 24 δωμάτια, ένα αγγειοπλαστείο, 35 σπίτια, κάμποσα χασάπικα, επτά βρύσες, πέντε λουτρά, μία ιερατική σχολή, 12 τζαμιά και άλλα στα Τρίκαλα και στη Λάρισα. Σύγκριση των δύο διαθηκών φανερώνει ότι ο Ομάρ σε σαράντα χρόνια αύξησε πέντε ως έξι φορές τα ακίνητα που κληρονόμησε από τον πατέρα του. Και απέκτησε χωράφια και σε άλλες πέντε περιοχές. Αυτά αποδεικνύουν πόσο γρήγορα αυξανόταν ο πλούτος στη Θεσσαλία από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας και ως ποιο βαθμό τον ιδιοποιούνταν οι τσιφλικούχοι[3].

Οι Θεσσαλοί διεξήγαν αγώνες για να μην κολιγοποιούνται. Από τα αρχεία της Μονής Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας μαθαίνουμε ότι οι δημογεροντίες Ραψάνης, Κρανιάς και Πυργετού την παρακάλεσαν να παρέμβει και να αγοράσει την Αιγάνη, ώστε να μην την πάρει ο μπέης, στον οποίο χρωστούσε 3.000 γρόσια και να μη γίνει τσιφλίκι του, για τόσο ασήμαντο ποσό, ένα χωριό με πλούσιες εκτάσεις. Πραγματικά η μονή πλήρωσε το χρέος της Αιγάνης και τη διέσωσε από κολιγοποίηση. Αλλά πόσα χωριά είχαν τέτοια τύχη; Οι τοκογλύφοι δάνειζαν εύκολα, αλλά συνήθως προσπερνούσαν την εξόφληση σε περιόδους ευφορίας. Έπεφταν, όμως, αρπαχτικά σε σιτοδείες, τότε που οι οφειλέτες αδυνατούσαν να πληρώσουν, και τους έπαιρναν τα χωράφια. Η τουρκική νομοθεσία προστάτευε αρχικά τη μικρή ιδιοκτησία, για να αποφεύγονται κοινωνικά ζητήματα. Αλλά η απληστία των τσιφλικάδων ήταν ασυγκράτητη και η νομοθεσία ατόνησε.

Στη συγκέντρωση της γης συνέβαλαν και οι επιδημίες με τις θεομηνίες. Από Χρονικό καλογέρων μαθαίνουμε ότι το 1667 η Λάρισα και τα γύρω χωριά έχασαν τους μισούς κατοίκους από πανώλη. Η ίδια επιδημία θέρισε το 1668 χιλιάδες στη Ρέτσιανη, την Ανατολή και άλλα χωριά της Αγιάς. Το 1719 αποδεκατίστηκαν οι κάτοικοι στους κάμπους. Η διαβίωση πολλών με ζώα και η εξαθλίωση δημιούργησαν μολυσματικές εστίες, με ραγδαία εξάπλωση επιδημιών. Το 1742 αποδεκατίστηκαν οι Κονιάροι. Το 1813 η πανώλη προκάλεσε δεκάδες χιλιάδες θανάτους σε Λάρισα, Τύρναβο, Τσαριτσάνη και Ραψάνη. Χαρακτηριστικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι του δημοτικού τραγουδιού:

Όλες οι χώρες μόλεψαν κι όλες παρηγορούνται.
Η Ράψανη κι ο Τύρναβος παρηγοριά δεν έχουν.
Πέντε χιλιάδες πέθαναν κι ακόμα αποθαίνουν.

Πολλά χωριά αφανίστηκαν από πανώλη, όπως το Ρουξιώρι Καλαμπάκας. Ό-

3. ΕΠ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, ό.π..

λα τα «παλιοχώρια» στη Θεσσαλία δεν είναι παρά χωριά που οι κάτοικοί τους πέθαναν από επιδημία ή τα εγκατέλειψαν για να σωθούν. Τα εγκαταλειμμένα, όμως, χωράφια τους δεν προσβάλλονταν από επιδημίες και τα καταπατούσαν τσιφλικάδες. Ο Γάλλος Pouqueville επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1813 και γράφει: «*Βαδίζαμε προς το κέντρο της επιδημίας (στα Τρίκαλα) σαν να βρισκόμαστε σε εχθρικό έδαφος. (...) Ο Τύρναβος ήταν ένα απέραντο νεκροταφείο. Στη Λάρισα θέριζε άγρια το θανατικό. Τα περισσότερα χωριά του κάμπου φαίνονταν ερημωμένα ή θρηνούσαν τους νεκρούς τους. (...) Ο πανικός, αφού σάρωσε καλύβες και παλάτια, έφτασε και στο παλάτι του Βελή (γιος του Αλή Πασά, διοικητής της Θεσσαλίας). Ο Πασάς είχε καταφύγει με το χαρέμι του στα βουνά της Μαγνησίας. Εκεί περιχαρακώθηκε και δεν άφηνε κανέναν να ζυγώση. Μονάχα μερικοί Τούρκοι μοιρολάτρες είχαν παραμείνει στη Λάρισα μαζί με Εβραίους που εμπορεύονταν τα πράγματα των πεθαμένων, μεταδίδοντας την πανούκλα στη Θεσσαλονίκη*»[4].

Οι θεομηνίες αποτελούσαν άλλες ευκαιρίες για αρπαγή χωραφιών. Σε ορισμένες περιοχές των κάμπων της Κεντρικής και Ανατολικής Θεσσαλίας ήταν συχνές. Λιγότερη από το συνηθισμένο βροχή προκαλούσε ξηρασία και μείωση της παραγωγής. Περισσότερη βροχή προκαλούσε πλημμύρες λόγω έλλειψης έργων και μείωση ή και παντελή καταστροφή της παραγωγής. Το 1614 ξεχείλισε ο Πηνειός και «έπνιξε» τεράστιες εκτάσεις. Στη Λάρισα το νερό «ανέβηκε δύο πήχεις» (περίπου 130 πόντους). Το 1700 έπεσε βαρύς χειμώνας στη Θεσσαλία και αποδεκατίστηκαν τα κοπάδια. Το 1729 «έπνιξαν» πολλές βροχές τα Τρίκαλα, το Μοσχολούρι και άλλα χωριά με τα χωράφια τους. Το 1751 το χιόνι στους κάμπους έφτασε τους «οχτώ πήχεις». Από κρύο πάγωσαν όλα τα νερά και ψοφούσαν τα πρόβατα κοπαδιαστά. Το 1779 υπήρξε «φοβερή σιτοδεία», που συνεχίστηκε για άλλα τρία χρόνια. Συμμορίες Αλβανών και Τούρκων πραγματοποιούσαν επιδρομές σε χωριά και άρπαζαν ό,τι έβρισκαν, μέχρι και αροτριώντα ζώα. Το 1782 πάγωσαν οι ελιές από τη ρίζα. Όλες αυτές οι θεομηνίες μαζί μ' άλλες άγνωστες και άγραφες αποτελούσαν ευκαιρίες για τοκογλύφους. Δάνειζαν σε παθόντες και όταν αδυνατούσαν να εξοφλήσουν τους έπαιρναν τα χωράφια και τα πουλούσαν ή τα κρατούσαν για λογαριασμό τους. Ούτε κυβέρνηση να χαρίζει χρέη υπήρχε ούτε οι τοκογλύφοι είχαν έλεος[5].

4. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

5. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΟΥΓΟΥΛΑΚΗ-ΖΙΩΖΙΑ, «Αξιοσημείωτα ιστορικά γεγονότα και άλλα συμβάντα στην περιοχή Τρικάλων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως μαρτυρούνται από διάφορες ενθυμήσεις».

2.2. Η βιοτεχνία και το εμπόριο

Αυξάνοντας τα εισοδήματά τους οι μπέηδες, στρατιωτικοί, φορατζήδες, Κονιάροι και κάτοικοι πόλεων, αυξάνουν τις ανάγκες τους σε ποικίλα είδη. Η ζήτησή τους, όμως, δεν είναι δυνατό να ικανοποιηθεί με παραγωγή στα πεδινά. Οι Τούρκοι είναι πολεμιστές. Δεν παράγουν τίποτα. Οι λίγοι Έλληνες των μικρών ακόμα πόλεων είναι επαγγελματίες (μάγειροι, χασάπηδες, μικρέμποροι, πεταλωτήδες κ.ά.). Ούτε πείρα βιοτέχνη έχουν ούτε εργαλεία. Η κατεργασία και η παραγωγή ειδών απαιτούσαν τεχνίτες και εργαστήρια. Αλλά οι τεχνίτες είχαν εγκαταλείψει τα πεδινά μόλις άρχισαν οι επιδρομές βαρβάρων και είχαν μεταφέρει τα εργαστήριά τους στα ορεινά της Δυτικής κυρίως Θεσσαλίας. Χρυσοχόοι, σκαλιστές, ραφτάδες, υφαντές, σιδεράδες και άλλοι τα είχαν στήσει στον Ασπροπόταμο και στα Άγραφα, γιατί εκεί υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια. Και εκεί οι τέχνες μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά παραδοσιακά και διατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια των «αιώνων της βαρβαρότητας και των επιδρομέων». Με την αποκατάσταση της τάξης στα πεδινά και τη ζήτηση ειδών από τον πληθυσμό τους, παρακινήθηκαν οι τεχνίτες στα ορεινά ν' αυξήσουν την παραγωγή τους. Δραστηριοποιήθηκαν ακόμα και όσοι ήξεραν κάποια τέχνη και τη χρησιμοποιούσαν μόνο για τις οικογενειακές ανάγκες τους, μόλις αντιλήφθηκαν ότι είναι χρήσιμη και για βιοπορισμό. Οικοτεχνίες μετατρέπονταν σε βιοτεχνίες και παρήγαν και για εμπορία. Από συνήθειες που διατηρήθηκαν ως την εποχή μας, συμπεραίνεται ότι με την κατεργασία των μαλλιών ασχολούνταν, ιδίως τις χειμωνιάτικες νύχτες, και άνδρες στη φάση ετοιμασίας των μαλλιών για κλώσιμο και ύφανση. Από εκεί και πέρα αναλάμβαναν οι γυναίκες.

Από τον 15ο αιώνα παρατηρείται αυξανόμενη άνθηση της οικοτεχνίας και βιοτεχνίας στον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα. Αυτό δεν ήταν τυχαίο. Στη Δυτική Θεσσαλία οι κάμποι ήταν πυκνοκατοικημένοι πριν από την Τουρκοκρατία και προηγούνταν σε αξιοποίηση. Στα Τρίκαλα οι Τούρκοι εγκατέστησαν την πρωτεύουσα της Θεσσαλίας, το διοικητικό μηχανισμό τους και τη στρατιωτική τους βάση. Αυτά συντέλεσαν στην πρώιμη ανάπτυξη αστικών κέντρων στη δυτική περιοχή, που προκαλούσε ζήτηση προϊόντων και ωθούσε τη βιοτεχνία σε αύξηση της παραγωγής.

Οι Βλάχοι και οι Αγραφιώτες υπήρξαν οι πρωτοπόροι στη βιοτεχνική παραγωγή. Περισσότερο οι Βλάχοι του Ασπροποτάμου. Οι περιοχές τους βρίσκονται πλησιέστερα στα Τρίκαλα, όπου αποτελούσαν πάντα την πλειονότητα των κατοίκων. Σπουδαιότερα βιοτεχνικά κέντρα των Βλάχων υπήρξαν τα χωριά Αμάραντος, Καστανιά, Κλεινοβός, Μαλακάσι, Χαλίκι Καλαμπάκας, Γαρδίκι, Ελάτη, Μεσοχώρα, Νεραϊδοχώρι, Περτούλι Τρικάλων κ.ά. Από τη μεγάλη κτηνοτροφία τους αποκτούσαν πρώτη ύλη σε μαλλί και παρήγαν στρωσίδια, οικοσκευές, υφαντά, υφάσματα για φορεσιές. Στην περιοχή τους λειτουργούσαν μαντάνια και νεροτριβές για την κατεργασία σε πρώτη φάση των μάλλινων. Ακόμα και στον 20ό αιώνα εκεί έστελναν τις φλοκάτες οι βιομηχανίες Τρικάλων

και Λάρισας. Στα κέντρα αυτά παράγονταν, επίσης, κεντήματα, ξυλόγλυπτα και είδη αργυροχρυσοχοΐας. Από την κτηνοτροφία τους παρήγαν κρέας, δέρματα και γαλακτοκομικά σε ποσότητες.

Σπουδαιότερα βιοτεχνικά κέντρα των Αγράφων αναφέρονται τα Κανάλια, Καστανιά, Μεσενικόλας, Νεοχώρι, α, Φανάρι κ.ά. Έμειναν ονομαστά για τη μεγάλη ποικιλία ειδών (υφάσματα, υφαντά, κεντήματα, είδη χρυσοχοΐας, ξυλογλυπτικής, αγγειοπλαστικής κτλ.).

Στα Χάσια η βιοτεχνική ανάπτυξη ήταν φαίνεται περιορισμένη. Σπουδαιότερα κέντρα τους αναφέρονται τα Δεσκάτη, Μαυρέλι, Οξύνεια, Σμόλια κ.ά.

Με τον τερματισμό των επιδρομών από τους βαρβάρους και με την αξιοποίηση των κάμπων, αυξήθηκε ο όγκος και η ποικιλία των προϊόντων γεωργίας και κτηνοτροφίας. Στη Δυτική Θεσσαλία οι Καραγκούνηδες αποκτούσαν περίσσευμα εισοδήματος και ήθελαν να το διαθέσουν για να καλύψουν τις ανάγκες τους σε εργαλεία, ρουχισμό και άλλα είδη, που τα κατασκεύαζαν οι ορεινοί. Εξάλλου, οι ορεινοί των Αγράφων και του Ασπροποτάμου, για να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες σε σιτάρι και άλλα τρόφιμα, παραγόμενα σε μικρές ποσότητες στα βουνά τους, έπρεπε να διαθέσουν τα κατασκευαζόμενα απ' αυτούς είδη. Η ικανοποίηση των δύο αυτών αναγκών, και των δύο ομάδων, επέβαλε τη χρησιμοποίηση της πανάρχαιης εμπορικής μεθόδου, της απευθείας δηλαδή ανταλλαγής των ειδών μεταξύ τους, σε συναντήσεις σε τοπικές γιορτές. Η σπουδαιότερη απ' αυτές εξελίχτηκε σε εμποροπανήγυρη στο χωριό Μοσχολούρι, κοντά στους Σοφάδες, χωριό το οποίο δεν είχε σχηματιστεί ακόμα. Σ' αυτήν προσέρχονταν Ηπειρώτες μεταφέροντας από την Πρέβεζα αλάτι, πολύτιμο τότε για συντήρηση κρέατος, τυριών και άλλων τροφίμων, καθώς και για την κτηνοτροφία. Από τη Μακεδονία, τη Στερεά Ελλάδα κι άλλες περιοχές προσέρχονταν πραματευτάδες, που δεν έκαναν ανταλλαγές αλλά αγοραπωλησίες. Ο καθηγητής Ι. Χασιώτης επισήμανε πηγές που αναφέρουν να προσέρχονται στο Μοσχολούρι έμποροι από τη Βενετία, ακόμα και από τη μακρινή Ισπανία. Απορούν πολλοί γιατί η σπουδαιότερη εμποροπανήγυρη γινόταν επί έναν και πλέον αιώνα στο άσημο τώρα Μοσχολούρι.

Το επέβαλλαν δυο λόγοι. Πρώτος, η πρωιμότερη ανάπτυξη της Δυτικής Θεσσαλίας και η ύπαρξη μεγάλης μάζας ελεύθερων αγροτών (Καραγκούνηδες), που καλλιεργούσαν οικογενειακή ιδιοκτησία και διατηρούσαν ισχυρή για τότε οικονομία. Δεύτερος, το Μοσχολούρι αποτελούσε τότε συγκοινωνιακό κόμβο. Σ' αυτό συνέκλιναν οι βασικοί δρόμοι από Τσιότι - Παλαμά και από Καλαμπάκα - Τρίκαλα - Πύλη - Μουζάκι. Από εδώ, επίσης, περνούσαν οι αρτηρίες των Τούρκων από την πρωτεύουσά τους (Τρίκαλα) προς Δομοκό - Λαμία - Στ. Ελλάδα και προς α - Καρπενήσι. Κατά τον Κούμα, η πανήγυρη στο Μοσχολούρι γινόταν τη 2α Μαΐου. Κατά τον Λεονάρδο τη 10η και κατά τον Μελέτιο τη 15η Μαΐου. Ενδέχεται να έχουν όλοι τους δίκαιο. Να άρχιζε, δηλαδή, η πανήγυρη τη 2α Μαΐου (του Αγίου Αθανασίου) και να διαρκούσε μέχρι τη 15η Μαΐου.

Η διακίνηση ειδών από τα ορεινά προς τα πεδινά και αντίστροφα δημιούρ-

γησε την ανάγκη μεταφοράς τους. Οι Βλάχοι υπήρξαν οι πρώτοι που επιδόθηκαν σ' αυτήν. Έγιναν αγωγιάτες ή κυρατζήδες, με μουλάρια, που συχνά συγκροτούσαν καραβάνια. Οι Βλάχοι ορισμένων χωριών ανέπτυξαν τόσο συστηματικά τον κλάδο των κυρατζήδων, ώστε απέκτησαν φήμη, όπως π.χ. οι Μαλακασιώτες. Με την ανάπτυξη των μεταφορών μερικοί πρωτοπόροι ορεινοί εγκαταστάθηκαν σε πόλεις, άνοιξαν μαγαζάκια και επαναδημιουργήθηκαν οι αγορές τους, που είχαν σαρωθεί από τους επιδρομείς.

Οι μεταφορές από τους κάμπους σε ορισμένα ορεινά, όπως π.χ. των Αγράφων, γίνονταν από κάθε οικογένεια με το ζώο της, όταν διέθετε, ή με «ζαλίκα» μελών της. Άνδρες, γυναίκες, ακόμα και παιδιά περπατούσαν μια-δυο μέρες φορτωμένοι σαν υποζύγια και ανέβαιναν απότομες ανηφόρες, μεταφέροντας σιτάρι ή καλαμπόκι για το χειμώνα, οπότε «έκλειναν» οι δρόμοι από τα χιόνια και διακοπτόταν αρκετό διάστημα κάθε επικοινωνία «με τον άλλο κόσμο», ακόμα και στον 20ό αιώνα. Για να μην ξοδεύονται στη διάρκεια του ταξιδιού αυτού, εφοδιάζονταν από το σπίτι με ξερή τροφή και διανυκτέρευαν στο ύπαιθρο.

Γι' αυτό στα δρομολόγιά τους δεν δημιουργήθηκαν αρκετά χάνια, μολονότι το καλοκαίρι υπήρχε έντονη κίνηση «μεταφορέων». Λιγοστά χάνια και σε μεγάλες μεταξύ τους αποστάσεις λειτουργούσαν, όπως συμπεραίνεται από τα διασωθέντα στον δρόμο Μουζακίου - Μπουκοβίτσας και Μουζακίου ή Πύλης - Μεσοχώρας. Αντιθέτως, πολλά χάνια υπήρχαν στα δρομολόγια Μετσόβου - Καλαμπάκας, Καλαρρυτών - Τρικάλων κ.λπ.

Στην Κεντρική Θεσσαλία επικρατούσε διαφορετική κατάσταση. Σε αρκετά χωριά των περιοχών Ελασσόνας, Τυρνάβου, Συκουρίου και Αγιάς καλλιεργούσαν ελεύθεροι αγρότες την οικογενειακή τους ιδιοκτησία. Σε αρκετά, επίσης, εκεί χωριά καλλιεργούσαν Κονιάροι τα χωράφια τους. Όσα είδη χρειάζονταν όλοι τους (εργαλεία, υφάσματα κτλ.) τα αποκτούσαν με ανταλλαγή σε τοπικές γιορτές ή με αγορά από τεχνίτες, που είχαν δημιουργήσει κέντρα στην Τσαριτσάνη και Ραψάνη του Ολύμπου, στα Αμπελάκια, Ανατολή, Ρέτσιανη του Κισσάβου κ.α. Με τον καιρό καθιερώθηκε στην Ελασσόνα η μεγαλύτερη εμποροπανήγυρη. Εθεωρείτο η δεύτερη μετά το Μοσχολούρι σε εμπορική κίνηση. Προσέρχονταν πραματευτάδες από τη Μακεδονία και άλλες περιοχές.

Η αξιοποίηση των μεγάλων κάμπων της κεντρικής περιοχής συνοδεύτηκε με τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Θεσσαλίας από τα Τρίκαλα στη Λάρισα, όπου συνέρρευσαν Τούρκοι αξιωματικοί, μπέηδες, φοροεισπράκτορες και άλλοι μεσάζοντες και υπάλληλοι. Η Λάρισα κατατάσσεται στις αρχαιότερες πόλεις του κόσμου. Από τις «συνομήλικές» της πόλεις, άλλες αφανίστηκαν και άλλες περιέπεσαν σε άσημους πλέον οικισμούς. Αυτή παραμένει πάντα στην ίδια, στην αρχική της θέση, διατηρώντας τη φήμη της και διαδραματίζοντας, επίσης πάντα, τον ίδιο ρόλο ως το στρατηγικότερο σημείο της Κεντρικής Ελλάδας. Αποτελεί και τώρα υποχρεωτική διάβαση από Βορρά προς Νότο και αντίστροφα. Από την ονομασία της, που είναι πελασγική, οι αρχαιολόγοι συμπε-

ραίνουν ότι η Λάρισα υπήρχε πριν από τουλάχιστον 4.000 χρόνια.

Η ονομασία της, κατά τον Λαρισαίο καθηγητή Θεόδωρο Αξενίδη και τον Γερμανό O. Kern, προέρχεται από την πελασγική λέξη «λάας», που σημαίνει πέτρα. Η ίδια λέξη χρησιμοποιείται ως πρώτο συνθετικό και σ' άλλες ονομασίες, όπως «λα-τομείο» (τόπος όπου τέμνουν-σπάζουν πέτρες), «λα-ός» (το πλήθος των ανθρώπων οι οποίοι κατά τη μυθολογία έγιναν από τις πέτρες που πετούσε ο Δευκαλίων με τη σύζυγό του Πύρρα). Κατά τον Αξενίδη, επίσης, η ονομασία «Λάρισα» σήμαινε πόλη με πέτρινη ακρόπολη, που θα υπήρχε στο λόφο του Φρουρίου. Ο Αξενίδης και ο καθηγητής Δημήτριος Θεοχάρης γράφουν ότι ο λόφος αυτός (26 μ. υψ.) δεν αποτελεί φυσική εδαφική έξαρση αλλά έργο ανθρωπίνων χειρών και ότι σε βάθος περίπου 20 μέτρων από την κορυφή του βρέθηκαν υπολείμματα νεολιθικού οικισμού. Αυτό σημαίνει ότι η περιοχή της Λάρισας, με κέντρο το λόφο του Φρουρίου, κατοικείται συνεχώς πριν από τουλάχιστον 6.000-7.000 χρόνια και ότι από τότε αναπτύχθηκαν σε αυτήν τη θέση οι διαδοχικοί πολιτισμοί ως την εποχή μας, φαινόμενο σπάνιο, αν όχι μοναδικό παγκοσμίως. Έτσι, επί των νεολιθικών υπολειμμάτων κτίστηκε η πελασγική Λάρισα, επ' αυτής η ομηρική, κατόπιν η αρχαία, η βυζαντινή κτλ. Δηλαδή κάτω από το έδαφος της Λάρισας είναι θαμμένα υπολείμματα διαδοχικών πολιτισμών.

Στη Λάρισα, πρωτεύουσα τώρα της Θεσσαλίας, εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι μπέηδες με τα χαρέμια τους και το υπηρετικό προσωπικό τους. Οι κολίγοι της περιοχής με το φτωχικό εισόδημά τους μετείχαν σε περιορισμένες ανταλλαγές. Οι μπέηδες πωλούσαν το σιτάρι τους στο εξωτερικό και το άφθονο χρήμα τους κυκλοφορούσε στη Λάρισα. Καμάρωναν γι' αυτό οι μπέηδες και έλεγαν: «Λάρσα, παράν ντα, χακλίμ ντα βάρσα» (η Λάρισα δίνει πλούτο και δόξα). Το χρήμα αυτό έδινε ώθηση στην ανάπτυξη της περιοχής. Μπέηδες, Τούρκοι αξιωματούχοι και ένα πλήθος άλλων ευπόρων της Λάρισας, εκτός από το συνηθισμένο ρουχισμό, χρειάζονταν μεταξωτά, χρυσά κοσμήματα και είδη πολυτελείας. Στην παραγωγή τους επιδόθηκαν οι τεχνίτες της περιοχής. Σ' αυτούς πρέπει να αποδοθεί η μεγαλύτερη ανάπτυξη της μεταξουργίας και της χρυσοχοΐας στην Ανατολική Θεσσαλία (Αγιά, Τύρναβο, Τσαριτσάνη, Πήλιο κ.α.).

Η Ανατολική και η Νότια Θεσσαλία καθυστερούσαν σε ανάπτυξη, γιατί στα παράλιά τους δρούσαν πειρατές. Με την καταδίωξή τους από τον τουρκικό στόλο αποκαταστάθηκαν οι συνθήκες ανάπτυξης. Οι κάτοικοι του Πηλίου, πρωτοπόροι και θαρραλέοι, έσπευσαν να επωφεληθούν και σχεδόν αυτόματα δημιουργήθηκαν σημαντικά βιοτεχνικά κέντρα (Ζαγορά, Κερασιά, Μακρυνίτσα, Μηλιές, Τσαγκαράδα, καθώς και στον Αλμυρό). Η αύξηση της παραγωγής προϊόντων εκεί απαιτούσε μεταφορές. Δραστήριοι οι Βλάχοι κυρατζήδες επέκτειναν το δίκτυό τους μέχρι το Πήλιο. Για να διευκολύνονται στις διαδρομές, οι οποίες επιμηκύνθηκαν κατά πολύ, δημιούργησαν βλάχικους οικισμούς, που δεν ήταν άλλο παρά διαμετακομιστικοί σταθμοί. Λάδια και ελιές από το

Πήλιο τα πήγαιναν στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, μέχρι και στα ορεινά. Σιτάρια ή άλλα είδη τα πήγαιναν στο Πήλιο. Από ψαράδες της λίμνης Κάρλας έπαιρναν ξημερώματα ψάρια και αυθημερόν τα πήγαιναν στη Λάρισα μέχρι και στα Τρίκαλα. Αργότερα οι κυρατζήδες της Θεσσαλίας θα εκτελούν μεταφορές προς Ήπειρο, Μακεδονία και Στερεά Ελλάδα.

Οι μεταφορές απαιτούσαν οδικό δίκτυο. Οι Τούρκοι δεν εκτελούσαν έργα. Η ελληνική αυτοδιοίκηση έστρωσε καλντερίμια σε μήκος πολλών χιλιομέτρων, σε ευπαθή σημεία ορεινών και πεδινών δρόμων, για να μην ταλαιπωρούνται τα καραβάνια. Τη δεκαετία του 1960 βρήκαμε υπολείμματα από καλντερίμια στους ορεινούς δρόμους: 1) ας - Σμοκόβου - Μοσχολουρίου και ας - Φουρνά, 2) Νεβρόπολης - Μεσενικόλα, 3) Ραψάνης - Πυργετού, 4) Αμπελακίων - Τεμπών, 5) Καρίτσας - λιμένος Στομίου, 6) Μελίβοιας - λιμένος Κόκκινου Νερού, 7) Σκήτης - Ελάφου, 8) Καναλίων - Κεραμιδίου - λιμένος, 9) Απάν' Κερασιάς - Κερασιάς, 10) Ζαγοράς - λιμένος Χορευτού, 11) Μουρεσίου - λιμένος Άι-Γιάννη, 12) Μηλεών - Ξοριχτίου - Τσαγκαράδας - λιμένος Άι-Γιάννη, 13) Παντελεήμονος - Πλαταμώνος. Ασφαλώς θα υπήρχαν και σε άλλους δρόμους καλντερίμια. Ο ερευνητής νεολιθικών οικισμών Άγγελος Μπάστης βρήκε υπόλειμμα πεδινού δρόμου με καλντερίμι μεταξύ Βελεστίνου - Στεφανοβικείου - λίμνης Κάρλας.

Εκτός από καλντερίμια η αυτοδιοίκηση κατασκεύασε δεκάδες πέτρινα γεφύρια με καμάρες στα Άγραφα, στον Ασπροπόταμο, στο Πήλιο, στον Κίσαβο και σε άλλα θεσσαλικά βουνά. Τα σημαντικότερα τα φωτογράφισε και τα παρουσίασε σχεδιασμένα σε ειδική έκδοση το Τεχνικό Επιμελητήριο Κεντρικής Θεσσαλίας. Τα μεγάλα πέτρινα γεφύρια, Κοράκου στον Αχελώο, Πόρτας στον Πορταϊκό και Σαρακήνας στον Πηνειό, κατασκευάστηκαν από την αυτοδιοίκηση με πρωτοβουλία του ανακηρυχθέντος σε άγιο μητροπολίτη Βησσαρίωνος, ο οποίος ενίσχυσε την προσπάθεια αυτή και με χρήματα.

Από χαρτογράφηση αποδεικνύεται ότι ενώ σε όλα τα βουνά κατασκευάστηκαν δεκάδες γεφύρια από την αυτοδιοίκηση των ορεινών Θεσσαλών, οι εγκατεστημένοι Τούρκοι στα πεδινά, όπου τα ποτάμια κατέβαζαν περισσότερο νερό, δεν κατασκεύασαν γεφύρια, εκτός από ένα στον Πηνειό κοντά στο Κουτσόχερο. Αλλά κι αυτό έγινε με δωρεά Τούρκου τσιφλικά, γι' αυτό και πήρε το όνομα «Γεφύρι του Αλή εφέντη». Το πέτρινο γεφύρι με καμάρες που υπήρχε μέχρι το 1941 στον Πηνειό, στο Αλκαζάρ Λάρισας, το κατασκεύασαν Ρωμαίοι. Τα γεφύρια στον Πηνειό, στην έξοδο των Τεμπών, και στον Ενιπέα στον Βλοχό τα κατασκεύασαν Βυζαντινοί. Το πέτρινο γεφύρι του Τυρνάβου κατασκευάστηκε μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, το 1881. Σε όλα τα άλλα σημεία του Πηνειού, του Ξηριά, του Ενιπέα και άλλων παραποτάμων, το πέρασμά τους γινόταν με σχεδίες ή «περαταριές», όπως ονομάζονταν τα πορθμεία τότε. Οι Τούρκοι δεν ενδιαφέρονταν για τη διευκόλυνση των εμπορικών μεταφορών, αν και αποκόμιζαν φόρους από αυτές. Οι μεταφορές τους ήταν κυρίως στρατιωτικές. Αλλά τότε οι πόλεμοι διακόπτονταν με τα πρωτοβρόχια του φθινοπώρου,

οπότε οι στρατοί αποσύρονταν σε βάσεις για διαχείμαση και δεν χρειάζονταν ούτε δρόμους ούτε γεφύρια.

Η διάθεση, λοιπόν, των προϊόντων ξεκίνησε με ανταλλαγές σε τοπικές γιορτές και εξελίχθηκε σε χρηματικές συναλλαγές σε εμποροπανηγύρεις και σε καταστήματα, τα οποία συνεχώς ξεφύτρωναν στις πόλεις που επανασυγκροτούνταν στην θέση όσων είχαν αφανιστεί στη διάρκεια των αιώνων της βαρβαρότητας. Έτσι πέρασαν σε γοργή ανάπτυξη και άλλοι κλάδοι της θεσσαλικής οικονομίας (επαγγελματίες, βιοτέχνες, έμποροι, μεταφορείς, χρηματιστές κά.). Μέσα από την ανάπτυξη αυτή ξεπήδησε στη Θεσσαλία μια πρώιμη ολιγομελής αστική τάξη, αποτελούμενη από τεχνίτες, εμπόρους, μεταφορείς κ.ά. Άρχουσα τάξη παραμένει πάντοτε η φεουδαλική-τσιφλικάδικη, με τους μπέηδες και τους τιτλούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναπτυσσόμενη η θεσσαλική αστική τάξη, θα διασπάσει σύντομα το τοπικό φράγμα του φεουδαλισμού και, υπό συνθήκες ξένης κατοχής, θα περάσει στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως θα αναφερθεί σε επόμενες σελίδες.

2.3. Η ανάπτυξη στα ορεινά

Με την αύξηση της οικοτεχνικής και βιοτεχνικής παραγωγής και με τη διάθεση των προϊόντων τους στα πεδινά, η οικονομία των ορεινών της Θεσσαλίας απέκτησε μια νέα πηγή πλούτου. Η ζωή τους βελτιώθηκε. Ζώντας χωρίς την παρουσία Τούρκων, διατηρούν τις πατροπαράδοτες συνήθειες και την ελευθερία. Εκκλησιάζονται συχνά. Τα αγόρια τους δεν κινδυνεύουν από παιδομάζωμα, ούτε τα κορίτσια τους από ατιμώσεις. Γενιές γεννιούνται και πεθαίνουν χωρίς να δουν Τούρκο[6]. Ούτε τσιφλικάδες ούτε κολίγοι υπάρχουν. Η μάζα των αγροτών δεν υπόκειται στα δεσμά του δουλοπάροικου. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν ασκείται καταπίεση ή εκμετάλλευση σε βάρος τους από πλουσιότερους, από κοτζαμπάσηδες ή καπετάνιους. Αναμφισβήτητα, όμως, η θέση των αγροτών στα ορεινά δεν συγκρίνεται με εκείνη των σκλαβωμένων και των κολίγων στα πεδινά.

Στα ορεινά είχαν αυξηθεί οι κάτοικοι από την περίοδο των επιδρομών των βαρβάρων. Σε αυτά κατέφευγαν πολλοί πεδινοί για προστασία. *«Όταν»*, γράφει ο Α. Βακαλόπουλος, *«χιλιάδες Τούρκοι Γιουρούκοι χύθηκαν και εγκαταστάθηκαν στις εύφορες πεδιάδες επί Μουράτ Β' (1431-1451), οι περισσότεροι κάτοικοι βρήκαν άσυλο στο στεφάνι των βουνών της, στην Πίνδο, στον Όλυμπο, στα Χάσια, στα Άγραφα, στην Όθρυ, στο Μαυροβούνι, στο Πήλιο. Και έτσι τα βουνά της, που φυσιολογικά έπρεπε να στέλνουν τα περίσσια στόματα στην πεδιάδα, γίνονται τώρα τόποι καταφυγής, που πρέπει να θρέψουν, εκτός από τους*

6. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΟΥΓΟΥΛΑΚΗ-ΖΙΩΖΙΑ, «Οι Βλαχότουρκοι της Βεντίστας».

χραιούς κατοίκους των, και τους πρόσφυγες (...)». Τι είδους τόπους αναζήτησαν οι Θεσσαλοί το αγνοούμε, όταν διαβάζουμε τα εξής σ' έναν ανώνυμο συγγραφέα του 18ου αι., που ομιλεί για τα Άγραφα. *«Ο τόπος αυτός»*, λέγει, *«ήτο παντελώς άβατος και ανώνυμος. Ούτε δρόμον τινά είχε διά το δύσβατον των μερών· τη αληθεία ο τόπος δεν ήτο διά χωρία, ούτε δι' ανθρώπους, αλλ' ούτε σχεδόν διά ζώα ήμερα. Όμως διά τας καταδρομάς, τας οποίας κατά καιρούς ελάμβανον οι χριστιανοί, έφευγον και εκρύπτοντο εις αυτά τα μέρη και ούτως εκατοίκησαν μερικοί»*7.

Με την Τουρκοκρατία άρχισαν να καταφεύγουν στα θεσσαλικά βουνά τα πιο φιλελεύθερα, ανυπότακτα και δραστήρια στοιχεία των κάμπων. Με τον καιρό ξεφύτρωναν νέα χωριά σε δυσπρόσιτες πλαγιές, χαμένα σε απάτητα ως τότε βουνά. Ιστορικοί υπολογίζουν ότι στα Άγραφα οι οικισμοί από εκατό περίπου, στις αρχές της Τουρκοκρατίας, έγιναν τετρακόσιοι το 1525. Τετραπλασιάστηκαν σε 150 χρόνια. Κάτι παραπλήσιο θα συμβεί και στα άλλα θεσσαλικά βουνά.

Κάθε οικογένεια στα ορεινά έχει δικά της γιδοπρόβατα και κάποια χωραφάκια. Τα εδάφη είναι φτωχά, αλλά οι ιδιοκτήτες τους ζουν καλύτερα από τους πεδινούς, που καλλιεργούν εύφορους κάμπους και τα περισσότερα προϊόντα τους τα παίρνουν οι τσιφλικάδες. Παράγουν λιγότερα οι ορεινοί, αλλά είναι δικά τους τα περισσότερα, αν όχι όλα. Εκτός από δημητριακά, οι ορεινοί παράγουν γάλα, κρέας, τυριά, που είναι οι βασικότερες τροφές. Διαθέτοντας κάθε οικογένεια στα ορεινά δικό της μαλλί, αποκτά τη δυνατότητα να καλύπτει τις ανάγκες της σε στρωσίδια και ρουχισμό. Υπάρχει τόση ευχέρεια, ώστε δεν περιορίζεται να καλύπτει τις ανάγκες αυτές όπως όπως, αλλά με καλαισθησία. Τα κιλίμια, τα χράμια, οι κουβέρτες, οι φλοκάτες, τα κεντήματα, όλα γίνονται αντικείμενα τέχνης στα ορεινά. Κορίτσια και γυναίκες επινοούν σχέδια και χρώματα. Δημιούργησαν τη λαϊκή χειροτεχνία, που μας άφησε αριστουργήματα απλότητας και ομορφιάς.

Στα ορεινά της Θεσσαλίας καθιερώθηκε το διώροφο πέτρινο σπίτι. Στο ισόγειο η αποθήκη, στο επάνω πάτωμα, με παράθυρα και μπαλκόνι, διαμένει η οικογένεια, χωριστά οι γονείς από τα παιδιά. Στην αυλή ο στάβλος, ο φούρνος και οι βοηθητικοί χώροι. Κάποιες πόρτες και παράθυρα διακοσμούνται με λιθόγλυπτα, συνήθως περιστέρια ή δένδρα. Στο εσωτερικό υπάρχουν κάποια ξυλόγλυπτα. Πολλά σπίτια τα κατασκευάζουν μόνοι τους. Βοηθώντας ο ένας τον άλλον, μαθαίνουν το κτίσιμο, την κατεργασία της πέτρας και τις άλλες τέχνες του οικοδόμου, που τις χρησιμοποιούν για τις ανάγκες τους. Οι ευπορότεροι

7. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Νεοελληνική Θεσσαλία», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. ΙΔ' (1981-1982). Εικόνα για τους Αγραφιώτες στα άρθρα: ΝΙΚ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Από την Ρεντίνα Αγράφων», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. Δ' (1933). ΣΠΥΡΟΣ ΖΗΣΗΣ, «Από την Αργιθέα», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. Δ'.

κτίζουν μεγαλύτερα με περισσότερες διακοσμήσεις. Τα αρχοντικά κτίζονταν από τεχνίτες Ηπειρώτες ή Μακεδόνες, με τη χρησιμοποίηση και ντόπιων ως βοηθών. Οι Θεσσαλοί ορεινοί δεν στράφηκαν βιοποριστικά προς αυτές τις τέχνες, όπως οι Ηπειρώτες και οι Μακεδόνες, που κάθε άνοιξη συγκροτούσαν μπουλούκια μαστόρων, έφευγαν από τα χωριά τους, φτάνοντας ως τα νησιά, όπου έκτιζαν σπίτια. Διαθέτοντας οι πεδινοί Θεσσαλοί καλύτερη γη, έμειναν στον τόπο τους, ενώ οι ορεινοί προτίμησαν για βιοπορισμό τις οικοτεχνίες και τις μεταφορές.

Κάθε χωριό διαμορφώθηκε χωρίς σχέδια πολεοδόμων. Καθένα είχε τη δική του φυσιογνωμία και γραφικότητα. Όσα δεν κάηκαν στην Κατοχή από τους Ιταλούς ή τους Γερμανούς, διατηρούν την ομορφιά τους. Θα αφανιστούν, όμως, κι αυτά από σύγχρονα τσιμεντένια κατασκευάσματα, που απερίσκεπτα και άστοργα επιτρέπεται να ασχημίζουν την ύπαιθρο. Τα σπίτια της ορεινής Θεσσαλίας έχουν ρυθμό λαϊκό, ελληνικό. Ενδιάμεσα στους τοίχους και σε καθορισμένα σημεία τοποθετούνταν ξυλοδεσιές, τα «ζωνάρια». Το κτίσιμο αυτό αποτελούσε αντισεισμικό τύπο, που δεν τον σχεδίασαν μηχανικοί ή σεισμολόγοι. Επινοήθηκε από μαστόρους, διατηρήθηκε παραδοσιακά, άντεξε στους σεισμούς και αναγνωρίστηκε παλιά από τον σχετικό κανονισμό. Κτισμένα τα ορεινά χωριά από άγνωστους και αγράμματους τεχνίτες είναι σωστά προσανατολισμένα. Τα σπίτια διευκολύνουν τον ήλιο και τον αέρα να εισχωρεί. Με την ανάπτυξη αργότερα στο Πήλιο θα κτισθούν αρχοντικά από τα καλύτερα.

Στα ορεινά δεν υπάρχουν πολιτιστικά ιδρύματα και σχολές καλών τεχνών για να δίνουν κατευθύνσεις σε καλλιτεχνικά ζητήματα. Οι τεχνίτες εκφράζονται αυθόρμητα σε ξυλόγλυπτα και διακοσμήσεις, οι γυναίκες σε υφαντά και κεντήματα και αμφότεροι στα τραγούδια τους. Με τα έργα τους δημιούργησαν ένα δικό τους πολιτισμό, το λαϊκό, που ξεχωρίζει με την ειλικρίνεια, το ρομαντισμό, το ειδυλλιακό και λυρικό στοιχείο του, καθώς και το ανθρωπιστικό περιεχόμενό του. Όσα έφτασαν στην εποχή μας προκαλούν συγκίνηση και θαυμασμό.

Ζώντας οι ορεινοί της Θεσσαλίας στα ειδυλλιακά βουνά της, με παραδόσεις ελληνικές, διαπλάστηκαν φιλόξενοι, καλοσυνάτοι, εγκάρδιοι. Πολυτιμότερες αξίες θεωρούν την αντρειοσύνη, τη λεβεντιά, την προσωπική και οικογενειακή τιμή. Ακόμα και στο περπάτημα φανερώνουν την υπερηφάνειά τους. Πατούν πρώτα με τη μύτη του τσαρουχιού τους και έπειτα με το τακούνι. Το περπάτημα έτσι γίνεται ανάλαφρο, χορευτικό, όλο λεβεντιά και χάρη. Οι Έλληνες ορεσίβιοι χρησιμοποίησαν το περπάτημα αυτό νωρίτερα από τους Παριζιάνους μετρ, που το συνιστούν στις γυναίκες για κομψότητα.

Οι ορεινές οικογένειες διασκεδάζουν συχνά. Θεωρούν υποχρέωση να γλεντούν με τραγούδια και χορούς στο σπίτι, με συγγενείς και φίλους, στα αρραβωνιάσματα, στους γάμους, στα γεννητούρια, στα βαφτίσια και σε κάθε ευτυχές γεγονός. Κάθε χωριό καθιέρωσε πανηγύρι, που το συνεχίζει και στην εποχή μας. Κατά κανόνα συμπίπτει με τη γιορτή του τοπικού αγίου. Το πανηγύ-

ρι αποτελεί κορυφαίο γεγονός των κατοίκων. Οι ξενιτεμένοι, όσο μακριά κι αν ζουν, θα επιστρέψουν στο χωριό για να μετάσχουν στο πανηγύρι του. Ανήμερα τη γιορτή γίνεται δοξολογία και το γλέντι αρχίζει μετά απ' αυτήν. Αρνιά και κοκορέτσια ψήνονται ομαδικά. Τα κλαρίνα και ο χορός δεν σταματούν ως τα ξημερώματα. Θα χορέψουν πολλές φορές όλοι τους, ιδιαίτερα οι νέοι για να δείξουν τη λεβεντιά τους, να συγκινήσουν την «καλή», που θα διαλέξουν για γυναίκα τους. Τα πανηγύρια αποτελούσαν τότε ευκαιρία για νυφοδιαλέγματα. Κοπέλες και γονείς τα περίμεναν ανυπόμονα. Ήξεραν ότι τελείωναν με προξενιά.

Στα πεδινά, παρά την οικονομική ανάπτυξη, οι κολίγοι παρέμειναν βυθισμένοι σε φτώχεια και εξαθλίωση. Κατοικούσαν σε σπίτια ισόγεια, πλινθόκτιστα. Συνήθως στο ίδιο δωμάτιο γονείς και παιδιά, που άθελά τους γίνονταν μάρτυρες της συζυγικής ζωής των γονέων τους ή των μεγαλύτερων αδελφών τους. Η διατροφή τους στηριζόταν σε συγκεκριμένα λαχανικά. Το κρέας ήταν σπάνιο. Ο ρουχισμός φτωχός. Εξαίρεση αποτελούσαν οι αγρότες που καλλιεργούσαν την οικογενειακή ιδιοκτησία τους και αποκτούσαν καλύτερο εισόδημα. Οι Καραγκούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας, με την ιδιοκτησία τους, τα καλύτερα εδάφη και τα άφθονα νερά, είχαν καλύτερο εισόδημα και διατηρούσαν πατροπαράδοτα το δικό τους πολιτισμό, με κύριο χαρακτηριστικό του το απλό, το δωρικό στοιχείο.

2.4. Η ανάπτυξη στις πόλεις

Με την αξιοποίηση των κάμπων της Θεσσαλίας «φύτρωσαν» ξανά πόλεις και χωριά, που είχαν αφανιστεί στη διάρκεια των αιώνων της βαρβαρότητας από επιδρομές και λεηλασίες. Στα Τρίκαλα και στη Λάρισα, όπως συμπεραίνεται από τη διαθήκη του Τουραχάν πατρός, υπάρχουν καταστήματα. Δηλαδή από τις πρώτες δεκαετίες της Τουρκοκρατίας μετασχηματίζεται σε πόλη, εκτός από τα Τρίκαλα, και η Λάρισα, η οποία εκατό χρόνια πριν αναφέρεται ως κατεστραμμένη κι έρημη. Η διαθήκη μάλιστα του Τουραχάν υιού μάς πληροφορεί ότι συντελείται ο μετασχηματισμός αυτός με ταχύ ρυθμό. Αναφέρει ότι το 1444, δηλαδή έπειτα από 40 μόνο χρόνια, τα δικά του καταστήματα αυξήθηκαν πέντε ως έξι φορές από εκείνα του πατέρα του. Και ασφαλώς εκτός από τους Τουραχάν θα είχαν αποκτήσει καταστήματα και άλλοι Οθωμανοί.

Για να κτισθούν δεκάδες καταστήματα σημαίνει ότι υπήρχε ανάγκη για στέγαση εμπορικών, επαγγελματικών και βιοτεχνικών μονάδων, που άρχισαν να πληθαίνουν. Από τις διαθήκες των Τουραχάν μαθαίνουμε ότι από το 1450 στα Τρίκαλα και στη Λάρισα ασκούνταν περίπου δύο δεκάδες επαγγελμάτων, όπως: σκεμπετζήδες (μάγειροι), ξενοδόχοι, φουρνάρηδες, χασάπηδες, σελοποιοί, πεταλωτές, τσαγκαράδες, σαπουνάδες, γανωτήδες, χαλκωματάδες, κλειδαράδες, αρχιτέκτονες (sic), κτίστες, μαραγκοί, βυρσοδέψες, αγγειοπλάστες, καλα-

θάδες, σακατζήδες (νερουλάδες), οπλουργοί (κατασκεύαζαν τόξα, ακόντια, σπάθες) κ.ά. Ως συνηθέστερες τροφές αναφέρονται: ρύζι, τραχανάς, μπλογούρι, πετιμέζι, τσουρβάς (σούπα), κρέας, γαλακτερά, βούτυρο, μέλι κτλ. Από το γεγονός ότι στα Τρίκαλα και στη Λάρισα υπήρχαν ξενοδοχεία και δημόσια λουτρά συμπεραίνεται κίνηση επισκεπτών και υψηλό επίπεδο ζωής.

Η ανάπτυξη αυτή ασφαλώς δεν περιοριζόταν στα Τρίκαλα και στη Λάρισα, για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία, αλλά θα απλωνόταν και σε άλλες πόλεις της Θεσσαλίας: Ελασσόνα, Τσαριτσάνη, Τύρναβο, Αγιά, Φάρσαλα, Ζάρκο, Πύλη, Καλαμπάκα και όσες άλλες αποκτούσαν καταστήματα και παζάρια. Τα καταστήματα στις πόλεις ήταν συγκεντρωμένα κατά κλάδους. Τα χασάπικα π.χ. στον ίδιο δρόμο, όπως και τα καζαντζίδικα, τα σιδεράδικα κτλ. Γι' αυτό και οι δρόμοι έφεραν ονομασίες από το είδος των καταστημάτων τους, όπως χασάπικα ή καζαντζίδικα κτλ.

Τα ανατολικά παράλια μαστίζονταν από πειρατές και καθυστερούσαν στην ανάπτυξη. Είχαν τόση ελευθερία δράσης αυτοί ώστε κάποια εποχή εγκαταστάθηκαν μονίμως στο Τρίκερι.

Για τον πληθυσμό των πόλεων έχουμε ελάχιστες πληροφορίες. Απογραφή του 1520-1530 δίνει: Τρίκαλα 3.500 κάτοικοι ή οικογένειες 644 (343 χριστιανικές, 301 τουρκικές), Λάρισα 4.000 κάτοικοι ή 768 οικογένειες (75 χριστιανικές, 693 τουρκικές). Στην Λάρισα εγκαταστάθηκαν πολλοί τσιφλικάδες μπέηδες με τους υποτακτικούς τους. Στις πόλεις προσέρχονται ορεινοί από τα κοντινά βουνά, για να μην απομακρύνονται από το χωριό τους.

Οι Ολυμπίσιοι π.χ. προτιμούν την Τσαριτσάνη, την Ελασσόνα, τον Τύρναβο. Οι Ασπροποταμίτες τα Τρίκαλα - Καλαμπάκα, οι Κισσαβίτες την Αγιά. Με τη συνεχιζόμενη όμως ανάπτυξη αρχίζουν να κατευθύνονται μακρύτερα. Οι Αγραφιώτες κατευθύνονται τώρα στη Λάρισα και στον Τύρναβο, οι Ασπροποταμίτες στο Βόλο κ.α. Οι ορεινοί, που εγκαθίστανται σε πόλεις, αφήνουν τον πρώτο καιρό τις οικογένειές τους στα βουνά για ασφάλεια, αργότερα, με τη σταθεροποίηση της θέσης τους σε πόλεις και με την παγίωση της τάξης σε αυτές, θα τις κατεβάσουν. Τα καλοκαίρια, όμως, τις έστελναν στο χωριό για να αποφεύγουν τις ζέστες και τις αρρώστιες (ελονοσία, τύφος κτλ.) και για να παρασκευάζουν τραχανάδες, βούτυρα, τυριά, ξερά λάχανα για το χειμώνα. Παρά την εγκατάσταση ορεινών σε πόλεις, τα πολλά εργαστήρια βιοτεχνιών και το σύνολο σχεδόν των οικοτεχνιών παραμένουν στα ορεινά ακόμα για ασφάλεια. Η μεγαλύτερη παραγωγή ειδών συντελείται τον πρώτο καιρό στα ορεινά. Και όσο αυξάνεται η παραγωγή στους κάμπους και μεγαλώνουν οι πόλεις τόσο αυξάνει και η παραγωγή στα ορεινά.

Οι Θεσσαλοί που συρρέουν από τα ορεινά σε πόλεις συνθέτουν ένα διαφορετικό κόσμο. Συνδέονται με την εκκλησία. Ξέρουν να λογαριάζουν και ίσως να γνωρίζουν και λιγοστά γράμματα. Ζουν με όσα παράγουν, χωρίς να αισθάνονται δεμένοι με τη γη ή τον τσιφλικά. Διατηρούν έτσι κάποιο είδος ανεξαρτησίας. Εξασκημένοι από τον αγώνα με τα στοιχεία της φύσης στο βουνό, διαμορ-

φώθηκαν πιο δραστήριοι και πιο τολμηροί. Στη Θεσσαλία το εμπόριο και η βιοτεχνία δεν ασκούνται απλώς από άτομα ελληνικής καταγωγής αλλά από άτομα που έχουν συναίσθηση αυτής της καταγωγής τους. Γι' αυτό και ο ρόλος τους στην κοινωνική παραγωγή φέρει χαρακτήρα ελληνικό. Και όσο θα μεγαλώνει η συμμετοχή του εμπορίου και της βιοτεχνίας στην κοινωνική παραγωγή τόσο θα αυξάνεται και ο ρόλος του ελληνικού στοιχείου, που συνθέτει πυρήνες αστικής τάξης με εθνική προσφορά, όπως θα αναφερθεί σε επόμενα κεφάλαια.

Η οικονομική ανάπτυξη στη Θεσσαλία συντελέστηκε πρωιμότερα και αυτοδύναμα. Η αξιοποίηση της γης δημιούργησε την ‖εσωτερική αγορά‖, που πυροδότησε την ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα (γεωργία) και αυτός με τη σειρά του εκτόξευσε σε ανάπτυξη το δευτερογενή (βιοτεχνία) και τον τριτογενή (εμπόριο). Η ανάπτυξη συνοδεύτηκε και από κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Οι σκλάβοι, οι οποίοι δραπέτευαν παλιά από τους κάμπους στα βουνά, γίνονταν ελεύθεροι. Αφομοιώνονταν με τους ορεινούς και μάθαιναν κάποια τέχνη. Μόλις ήρθε η ώρα των πόλεων, τα ορεινά βρέθηκαν με πλεονάζοντα πληθυσμό, δυναμικό και φιλελεύθερο, που επέστρεφε στις πόλεις. Το κύκλωμα αυτό, που άρχισε με κολίγους και με όσους αναζητούσαν την ελευθερία και την καλύτερη ζωή, απέκτησε τώρα μορφή εθνικής υπηρεσίας. Τροφοδότησε τη δημιουργία αστικού πληθυσμού, απαραίτητου για την πρόοδο της κοινωνίας, και διαμόρφωσε την πρωτοπόρα τάξη, που θα διεκδικήσει μελλοντικά ρόλο ηγεσίας.

Εκτός από τους ντόπιους μετακινούνται προς τη Θεσσαλία και κάτοικοι της Ευρυτανίας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν σε πόλεις. Υπήρξαν και ομαδικές μεταναστεύσεις κατοίκων, όπως αυτοί που εγκαταστάθηκαν στο Δροσοχώρι, στη Δρακότρυπα, στο Καστράκι κ.α. Αργότερα σημειώθηκε και εξωτερική μετανάστευση. Αγραφιώτες διάβηκαν τα σύνορα της Θεσσαλίας και εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, στη Φιλιππούπολη και στην Κωνσταντινούπολη. Η άποψη ότι Αγραφιώτες πήγαν και στη Μολδαβία, χάρη στη βλάχικη γλώσσα, δεν είναι ορθή. Οι Αγραφιώτες αγνοούσαν τη γλώσσα αυτή. Στη Μολδαβία και σε άλλες παραδουνάβιες χώρες πήγαν Βλάχοι από τον Ασπροπόταμο, την Καστανιά, το Μαλακάσι Καλαμπάκας, το Λιβάδι Ελασσόνας κ.α., που μιλούσαν βλάχικα. Άλλοι Θεσσαλοί μετανάστευσαν στην Αυστρία, στην Ουγγαρία, στην Πολωνία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου δημιουργήθηκαν παροικίες Θεσσαλών.

2.5. Οι συντεχνίες

Η συνεχιζόμενη ανάπτυξη με ζήτηση ειδών δημιούργησε την ανάγκη αύξησης του μεγέθους των βιοτεχνιών για να την καλύψουν. Η αύξηση του μεγέθους τους προϋπέθετε κεφάλαια. Όμως ούτε τράπεζες υπήρχαν να δανείζουν ούτε ελληνική κυβέρνηση να χρηματοδοτεί. Οι τεχνίτες κατέφυγαν στις επαγγελματικές ενώσεις, γνωστές με τις αραβικές ονομασίες ισνάφια και εσνάφια ή

τις ελληνικές ρουφέτια και συντεχνίες. Στην Τσαριτσάνη τις ονόμαζαν και συντροφίες. Κάποιοι γράφουν ότι ο Τουραχάν διέδωσε τις συντεχνίες στη Θεσσαλία. Αλλά αυτές ήταν γνωστές από τη βυζαντινή περίοδο και, κατά τον Βακαλόπουλο, ο Τουραχάν τις βρήκε και τις ευνόησε όταν άρχισαν να ακμάζουν.

Οι συντεχνίες αποτελούσαν βελτιωμένες επαγγελματικές ενώσεις των Βυζαντινών. Αρχικά μετείχαν τεχνίτες της ίδιας ειδικότητας. Καθένας τους διέθετε χρήματα για την αγορά πρώτης ύλης, καθώς και την προσωπική του εργασία για την κατεργασία της. Μερικές συντεχνίες διέθεταν κοινό εργαστήριο. Άλλες διένεμαν την πρώτη ύλη στα μέλη τους και την κατεργάζονταν στα σπίτια τους. Τα παραγόμενα είδη πωλούνταν από τη συντεχνία και τα κέρδη μοιράζονταν. Με τη συντεχνία προμηθεύονταν ευκολότερα περισσότερη και φθηνότερη πρώτη ύλη. Το κόστος παραγωγής μειωνόταν και διευρυνόταν η αγορά πωλήσεώς της. Όσα παρήγε ο ξεμοναχιασμένος τεχνίτης τα πωλούσε συνήθως στον τόπο διαμονής του, σε περιορισμένο κύκλο πελατών του. Η συντεχνία πωλούσε και σε άλλες αγορές, στις οποίες επιδίωκε να εισδύσει με την καλή ποιότητα, την καλή τιμή και σε συνεργασία με το εμπόριο. Έτσι, οι συντεχνίες μεταβλήθηκαν σε δυνάμεις ανάπτυξης της βιοτεχνικής παραγωγής και του εμπορίου, καθώς και του τόπου εγκατάστασής τους. Όσο περισσότερες λειτουργούσαν, όσο πιο δυναμικές ήταν, τόσο πλουσιότερος και πολυπληθέστερος γινόταν ο τόπος αυτός. Ο πλούτος που εισρέει διανέμεται στους αγρότες που παράγουν βαμβάκι, μαλλί, δέρματα ή άλλη πρώτη ύλη, στους τεχνίτες που την κατεργάστηκαν, στους αγωγιάτες που μετέφεραν τα προϊόντα της και στο εμπόριο που τα διακίνησε.

Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί πότε και πού επαναλειτούργησε η συντεχνία στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Κάποιοι αναφέρουν πρώτη την Τσαριτσάνη. Ο Γάλλος Boulanger την αναφέρει «πρώτη συνεργατική εταιρεία Κωμόπολις Τσαριτσάνης»[8]. Δύσκολο ν' αποδειχθεί αυτό, δεδομένου ότι η συντεχνία ήταν γνωστή από τη βυζαντινή περίοδο και κατά την Τουρκοκρατία χρησιμοποιήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα σε όλα τα βιοτεχνικά κέντρα της Θεσσαλίας. Ο Β. Καλογιάννης δημοσίευσε και την «Αλληλογραφία των συντροφιών της Τσαριτσάνης»[9]. Ο Γ. Ντρογκούλης έγραψε για τις συντεχνίες της Λάρισας[10].

Η συντεχνία υπήρξε κινητήρια δύναμη, που μαζί με την αξιοποίηση της γης συντέλεσαν στην ανάπτυξη της Θεσσαλίας και τη βοήθησαν να καταλάβει την πρώτη θέση στην οικονομική αναγέννηση της τότε Ελλάδας. Τις συντεχνίες φρόντιζαν να τις κατοχυρώνουν με προνόμια τα τοπικά συμβούλια αυτοδιοίκησης και οι μητροπόλεις, ώστε να αποφεύγεται η σύσταση πολλών ομοειδών και

8. BOULANGER, «Τσαριτσάνη», επιμέλεια Ι. ΑΔΑΜΟΥ.

9. Β. ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Τσαριτσάνη, πατρίδα του Κ. Οικονόμου».

10. Γ. ΝΤΡΟΓΚΟΥΛΗΣ, «Οι συντεχίες στη Λάρισα», Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λάρισας, 26-28 Απριλίου 1985.

ο μεταξύ τους ανταγωνισμός. Η εγγραφή νέων μελών σε συντεχνία ήταν δύσκολη. Η τέχνη των μαστόρων της θεωρούνταν απόρρητη. Για να συνεννοούνται μπροστά σε τρίτους κάποιοι τεχνίτες χρησιμοποιούσαν μια δική τους γλώσσα, τη μαστόρικη, με αναστροφή των λέξεων, όπως τα κορακίστικα. Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος αναφέρει ότι χρησιμοποιούσαν τέτοια γλώσσα οι Θεσσαλοί παπλωματάδες. Ο καθηγητής Αν. Γούναρης παρουσίασε τα «κουδάρικα», συνθηματική γλώσσα των κατοίκων της Δρακότρυπας[11].

Συντεχνιακά είχαν οργανωθεί και οι γυναίκες στη Θεσσαλία. Στα Τρίκαλα π.χ. λειτουργούσε το 1738 «άνανδρο ρουφέτιο», δηλαδή συντεχνία αποτελούμενη από γυναίκες που παρήγαν σαπούνι. Η συντεχνία αυτή κατοχύρωσε την αποκλειστικότητά της. Απόφαση του μητροπολίτη Τρικάλων της 27ης Ιουλίου 1738 γράφει: «*Παλαιόθεν εστάθη η συνήθεια να παράγη σαπούνι μόνον η συντεχνία γυναικών*», οι άνδρες «*να μη ανακατώνονται εις το ρουφέριον αυτό (των γυναικών) ούτε να δουλεύουν την τέχνην αυτήν (σαπουνάδικη)*»[12]. Από άλλα έγγραφα προκύπτει ότι λειτουργούσαν το 18ο αιώνα στη Λάρισα συντεχνίες γουναράδων, σερτζήδων, μπακάληδων, σιμυρτζήδων, σαπουνάδων κ.ά. Φαίνεται ότι και οι μπακάληδες χρησιμοποιούσαν τη συντεχνία.

Από τα αναφερθέντα συμπεραίνεται ότι στη Θεσσαλία η συντεχνία αποτελούσε συνήθη μορφή οικονομικής οργάνωσης για τη βιοτεχνία και το εμπόριο, κυρίως για την κατεργασία βαμβακιού, μαλλιού και μεταξιού, τη βαφή νημάτων κτλ.

Μερικοί αποδίδουν στον Τουραχάν την εισαγωγή της τέχνης της βαφής. Δεν είναι σωστό. Η τέχνη αυτή, γνωστή από πανάρχαιους χρόνους στην Ελλάδα, χρησιμοποιούνταν και στη βυζαντινή περίοδο. «Επομένως, ο Τουραχάν βρήκε τις βιοτεχνίες αυτές ν' ακμάζουν, τις διατήρησε και τις ευνόησε»[13].

Οι συντεχνίες φαίνεται ότι πρωτοπορούσαν και στη διάδοση προοδευτικών ιδεών. Ο Γερμανός Barthelemy επισκέφθηκε το 18ο αιώνα τη Θεσσαλία και διαπίστωσε ότι συντεχνίες της Λάρισας και των Τεμπών ήταν μυημένες στον τεκτονισμό, που τότε θεωρούνταν προοδευτικός.

Οι Τούρκοι επωφελούνταν από τις συντεχνίες. Στην ειρηνική περίοδο εισέπρατταν τους φόρους μέσω αυτών. Στην πολεμική, επίσης μέσω αυτών, ενεργούσαν επιτάξεις πεταλωτών, σαγματοποιών, καροποιών κ.ά.

Οι συντεχνίες, σε κατεχόμενες πόλεις, εξέλεγαν επιτροπές για τις εκκλησίες και τα ελληνικά σχολεία. Συγκέντρωναν χρήματα για ναούς και για σχολεία. Αποσπούσαν από τους Τούρκους άδειες για να επισκευάζονται ή να κτί-

11. Δ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. Γ'.

12. USPENSKIJ PORFIRIJ., Ρώσος κληρικός, ηγούμενος της Μονής Βαρλαάμ ένα διάστημα, την πρωτοδημοσίευσε και την παρουσίασε ο γυμνασιάρχης Γ. Παυλίδης στα «Θεσσαλικά Χρονικά», 1965.

13. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

ζονται νέα. Εκπρόσωποι συντεχνιών και ναών τοποθετούσαν μέλη τους σε διοικήσεις τοπικών οργάνων που επιλαμβάνονταν ζητημάτων των Ελλήνων. Γενικότερα, οι μετέχοντες σε συντεχνίες, οι άλλοι τεχνίτες, οι επαγγελματίες και οι έμποροι συνέθεταν βασική μερίδα του αστικού πληθυσμού. Μερίδα αποτελούμενη από την πρωτοπορία της τότε κοινωνίας, που σε συνθήκες κατοχής θα αναπτύσσεται και θα ωριμάζει ως ελληνική.

2.6. Ο Συνεταιρισμός Αμπελακίων

Η ορμητική ανάπτυξη οδήγησε τα Αμπελάκια σε μια διεύρυνση της συντεχνίας για αύξηση της παραγωγής, με κοινοπραξία τεχνιτών και εμπόρων αρχικά. Οι έμποροι βάζουν κεφάλαια για αγορά πρώτης ύλης και οι τεχνίτες την εργασία, για κατεργασία της. Ως τότε στις συντεχνίες μετείχαν τεχνίτες της ίδιας ειδικότητας, που διέθεταν κεφάλαια για αγορά πρώτης ύλης και προσωπική εργασία για την κατεργασία της. Η ομαδική συντεχνία αύξανε την παραγωγή από την ατομική βιοτεχνία. Αλλά και η αύξηση αυτή είχε ένα όριο, ως εκεί που έφταναν τα κεφάλαια των τεχνιτών. Στα Αμπελάκια με την διεύρυνση όμως της συντεχνίας σε μεικτή βάζουν κεφάλαια οι έμποροι. Επειδή αυτοί συσσώρευαν χρήματα, εξασφάλιζαν την προμήθεια περισσότερης πρώτης ύλης. Με τον καιρό ανέλαβαν ρόλο κεφαλαιούχου επενδυτή.

Με τη συνεργασία αυτή στα Αμπελάκια αυξήθηκε πολύ το μέγεθος της συντεχνίας και της παραγωγής. Σε λίγα χρόνια ξεπέρασε σε δυναμισμό τις συντεχνίες της Τσαριτσάνης και του Τυρνάβου, που είχαν προηγηθεί στην «κοκκινάδικη τέχνη». Με την κοινοπραξία προκαλείται συρροή τεχνιτών στα Αμπελάκια. Ο πληθυσμός τους τριπλασιάστηκε σχεδόν. Λειτουργούσαν 24 μεγάλοι «κιρχανάδες» (βαφεία) και απασχολούνταν 6.000 άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Αριθμός τεράστιος και για την εποχή μας. Το ξεκόκκισμα και το γνέσιμο βαμβακιού το έκαναν οι γυναίκες. Κατά την παράδοση στη βαφή μετείχαν κι αυτές, γιατί έβαφαν καλύτερα από τους άνδρες. Στην ακμή της η κοινοπραξία απορροφούσε το περισσότερο βαμβάκι από τις Σέρρες μέχρι το Δαδί, ενώ εισήγε αρκετό και από τη Μικρά Ασία. Αυτό που γινόταν στα Αμπελάκια προκαλούσε το θαυμασμό και των ξένων. Ο γνωστός Felix Beaujour έγραψε: «*Δεν θα ξεχάσω ποτέ αυτό που είδα στα Αμπελάκια και την γύρω περιοχή. Ένας πληθυσμός συγκινητικά ενωμένος σε μια οικογένεια αδελφών και φίλων, ζούσε στους βράχους της Όσσας (Κίσαβος), αποκλειστικά από τα προϊόντα της χειροτεχνίας του*»[14]. Οι Δ. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς γράφουν για την κοινοπραξία Αμπελακίων: «*Και οι ίδιοι οι Τούρκοι οι Λαρισαίοι και μάλιστα οι περίοι-*

14. F. BEAUJOUR, «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία 1787-1797».

κοί της την σέβονται»[15].

Η βαφή κόκκινων νημάτων βαμβακιού με ριζάρι ήταν γνωστή από τους πανάρχαιους χρόνους στη Θεσσαλία και χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες για οικογενειακές ανάγκες. Με τις συντεχνίες αξιοποιήθηκε και εμπορικά. Στα Αμπελάκια αξιοποιήθηκε στον ανώτερο βαθμό. Η εξαγωγή τους μόνο σε βαμμένα νήματα έφθασε στις 3.000 μπάλες το 1806, ποσότητα τεράστια και για την εποχή μας. Τα ελληνικά κόκκινα νήματα υπερείχαν ποιοτικά από τα ξένα. Το χρώμα τους ζωηρό, γλυκό και ανεξίτηλο, έδινε τα πιο λαμπρά υφάσματα. Αυτοκράτορες, βασιλιάδες, πάπες, καρδινάλιοι και άλλοι υψηλότατοι φορούσαν τότε πορφύρες υφασμένες με νήματα Αμπελακίων. Έχανε σε αρχοντιά όποιος άρχοντας της Ευρώπης δεν φορούσε κάτι κόκκινο Αμπελακίων, όπως έχανε και κάθε Οθωμανός τιτλούχος αν δεν φορούσε φέσι Αμπελακίων. Ήταν τα καλύτερα σε τεχνική και χρωματισμό.

«Γενικώς ήτον τα Αμπελάκια μέχρι της αρχής του τωρινού αιώνος, 1812, μια από τας πλέον επισήμους και εξαιρέτους πόλεις της Ελλάδος. Αύτη υπερέβαινεν εις το εμπόριον και τεχνουργεία όλας τας θεσσαλικάς πόλεις και τα εργοστάσιά της έφερον τα πρωτεία καθ' όλην την Ελλάδα· το προϊόν τούτων ήτο το κόκκινον νήμα, το οποίον όχι μόνον εις τας καθημερινάς εξαγωγάς, και εις πολυπληθή καρβάνια εξαποστέλλετο διά Βιέννης και Δρέσδης έως εις Λειψίαν και Αμβούργον, αλλά η ενέργεια αυτού εκτείνετο και έως αυτήν την Αγγλίαν· επειδή τα αγγλικά εργοστάσια δεν ημπορούσαν να το κατασκευάσουν τόσον βαθύχροον και διαρκές, όθεν μη δυνάμενα να ανθέξουν εδοκίμαζαν αισθαντικήν ζημίαν. Περισσότεροι των 1.000 τεχνίται Έλληνες το γένος ενησχολούντο με ταύτην την βαφήν· διότι εδώ δεν έζη Οθωμανός· αυτοί ήτον διαμοιρασμένοι υπό πέντε Συντροφίας, αι οποίαι εφρόντιζον διά τας εμπορικάς υποθέσεις, και μετά καιρόν έγιναν αι πέντε εις μίαν κοινήν Συντροφίαν υπό 80 μεγαλεμπόρων. Τα νηματοβαφεία (κιρχανάδες) ήτον εις τον κάλλιστον καιρόν 24 τον αριθμόν, όπου κατ' έτος 3.000 δέγκια βαμβακερινών νημάτων εβάφοντο με το ονομαζόμενον κοκκινόριζον»[16]. *«Το νήμα των Αμπελακίων είναι γλυκό, το πιο απαλό στην αφή και το πιο ανθεκτικό. Σπάζει λιγότερο και διαρκεί πιο πολύ»*[17].

Την υπεροχή του κόκκινου στα νήματα των Αμπελακίων μερικοί την αποδίδουν σε κάποιο μυστικό βαφής, που ίσως γνώριζαν οι κάτοικοί τους. Δεν υπήρχε κανένα μυστικό. Η βαφή με το ριζάρι γίνεται με καθορισμένο τρόπο, γνωστό από τους πανάρχαιους χρόνους. Αυτόν χρησιμοποιούσαν στην Τσαριτσάνη, στον Τύρναβο και αλλού. Χρησιμοποιείται και στην εποχή μας από γυ-

15. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, Γεωγραφία Νεωτερική.
16. ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ, «Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία».
17. F. BEAUJOUR, ό.π.

ναίκες στην Θεσσαλία. Η ποιότητα της βαφής εξαρτάται από την ποιότητα του ριζαριού και από την καλή εφαρμογή αυτού του συγκεκριμένου τρόπου. Καλύτερο ριζάρι θεωρείται το παραγόμενο σε κοκκινόχωμα, όπως στο Πήλιο, στα Τέμπη, στα Άγραφα και αλλού.

Ο τρόπος βαφής, όπως τον γνώρισα στην Καλαμπάκα, στο σπίτι μου, στο Πήλιο, στα Αμπελάκια και στα Άγραφα ήταν ίδιος. Οι γυναίκες ξεραίνουν στον ήλιο το ριζάρι. Το στουμπίζουν σε χαβάνι να γίνει σκόνη. Γεμίζουν ένα πάνινο σακουλάκι με τέτοια σκόνη και το βυθίζουν σε καζάνι με νερό που βράζει. Με το βρασμό η σκόνη αποβάλλει χρώμα και κοκκινίζει το νερό. Η απόχρωση εξαρτάται από τη διάρκεια του βρασμού και την αναλογία σκόνης και νερού. Για το ανοιχτό κόκκινο χρειάζεται λιγότερο βράσιμο, για το βαθύτερο περισσότερο, για το σκούρο ακόμα περισσότερο. Οι γυναίκες, πριν βυθίσουν το νήμα στο καζάνι για βαφή, δοκιμάζουν σε μικρό κομμάτι πανιού το χρώμα. Αν δουν ότι δεν επιτεύχθηκε η επιθυμητή απόχρωση, ξαναβράζουν το νερό ή προσθέτουν και άλλη σκόνη ριζαριού. Επειδή δεν υπήρχαν ρολόγια μετρήσεως του χρόνου βρασμού, η επιτυχία της βαφής στηριζόταν στην εμπειρία και στο ‖μάτι‖ του βαφέα, δηλαδή σε ικανότητες μέσου ανθρώπου. Αυτά τα ήξεραν οι γυναίκες και τα εφάρμοζαν στις οικοτεχνίες. Οι μεγάλες ποσότητες ριζαριού, που χρειάζονταν οι συντεχνίες, δεν ήταν δυνατό να κονιορτοποιηθούν με το χέρι. Αλέθονταν σε ειδικούς μύλους, τους ριζόμυλους. Ένας τέτοιος φαίνεται ότι λειτουργούσε στο χωριό Ριζόμυλος Βόλου. Η βαφή με ριζάρι αφορούσε φυτικά νήματα, όπως το βαμβάκι. Για τα ζωικά, όπως το μαλλί, έριχναν στο νερό και ξίδι. Οι γυναίκες είχαν διαπιστώσει εμπειρικά ότι αλλιώς αντιδρούν στη βαφή οι φυτικές ίνες κι αλλιώς οι ζωικές. Με το ριζάρι και το ξίδι επιτυγχάνονταν καλύτερες βαφές στα νήματα για φέσια.

Η λαμπρότητα των χρωμάτων των θεσσαλικών νημάτων τα καθιστούσε ασυναγώνιστα στις ευρωπαϊκές αγορές, όπως αναφέρθηκε. Οι ξένοι προσπάθησαν να βρουν το «μυστικό» της βαφής τους. Έστελναν δήθεν περιηγητές, που δεν ήταν παρά εμπορικοί κατάσκοποι, στα Αμπελάκια, στον Τύρναβο και αλλού κι έμαθαν τον τρόπο βαφής. Ο Beaujour τον περιγράφει με ακρίβεια χημικού. Προμηθεύτηκαν σπόρους ριζαριού, τους μετέφεραν στη Γαλλία, κυρίως στη Μασσαλία και στο Παρίσι, ακριβοπλήρωσαν Αμπελακιώτες τεχνίτες και τους πήραν στη Γαλλία. Με το ριζάρι της Γαλλίας, με τους Έλληνες τεχνίτες και με την επίβλεψη του διάσημου Λαβουαζιέ (Lavoiser), πατέρα της χημείας, προσπάθησαν να επιτύχουν καλές βαφές. Γίνονταν όλα σχολαστικά, με συνεχείς επαναλήψεις. Το αποτέλεσμα πάντα ήταν απογοητευτικό. Άλλο χρώμα έδινε το παραγόμενο στην Θεσσαλία ριζάρι με τον ήλιο και το νερό της Ελλάδας και άλλο στην Γαλλία χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις. Ο Λαβουαζιέ και οι άλλοι πρωτοπόροι της χημείας παράτησαν τελικά την προσπάθεια με τα χρωστικά φυτά και στράφηκαν στις χημικές βαφές. Και ανακάλυψαν τα χρώματα ανιλίνης.

Μεταπολεμικά αποδείχθηκε ότι εκτός από το θεσσαλικό ριζάρι, στην καλή

βαφή συντελούσε η υπεροχή του ελληνικού βάμβακος και ο ζήλος με τον οποίο το επεξεργάζονταν οι τεχνίτες, ώστε η καλή ποιότητά του να μεταφέρεται στα παραγόμενα από αυτό νήματα. Ο Ελληνικός Οργανισμός Βάμβακος διαπίστωσε αυτό που είχαν μάθει οι Γάλλοι πριν από 200 χρόνια από τον Beaujour: το θεσσαλικό βαμβάκι είναι το καλύτερο στον κόσμο στην κατηγορία του. Η ίνα του είναι λεπτότερη, στερεότερη και στιλπνότερη. Κλώθεται σε κλωστή όχι αναλυτή αλλά γερή, δίνει ύφασμα γερό, όχι αναλυτό. Η ίνα του είναι περίπου σαν το ατσάλινο σύρμα, που διατηρεί το σχήμα που θα του δώσουν αρχικά. Με τη βαφή παίρνει χρώματα λαμπρότερα από τα συνηθισμένα βαμβάκια. Γι' αυτό το θεσσαλικό βαμβάκι πληρώνεται ακριβότερα.

«Το βαμβάκι είναι ο "λευκός χρυσός" της Ελλάδος. (...) Οι αριθμοί το επιβεβαιώνουν. Η Ελλάδα παράγει 250.000-300.000 τόννους βαμβακιού ετησίως. Αν πωληθεί αυτό εκκοκκισμένο, με τη συνηθισμένη τιμή των 250-300 δρχ. το κιλό, αποδίδει συνολικά 65-90 δισεκατομμύρια δραχμές. Αν όμως νηματοποιηθεί θα αποδώσει 200-270 δισεκατομμύρια. Σε ύφασμα το ίδιο βαμβάκι αποδίδει 450-540 δισ. Σε ύφασμα φινιρισμένο και χρωματισμένο το ποσό αυτό επαυξάνεται. Σε φανέλες, κάλτσες και συναφή αποδίδει συνολικά ένα ιλιγγιώδες ποσό από 3 μέχρι 9 τρισεκατομμύρια δραχμές. Και αν το βαμβάκι αυτό μεταποιηθεί σε ελληνικό επώνυμο ρούχο υψηλής μόδας, τότε τα τρισεκατομμύρια αυτά μπορεί ν' αυξηθούν δύο, ίσως και τρεις φορές, χώρια τα υποπροϊόντα, όπως το βαμβακέλαιο, η βαμβακόπιτα κ.λπ.»[18].

Χωρίς κυβέρνηση οι συντεχνίες με το Συνεταιρισμό Αμπελακίων αξιοποίησαν τότε στον ανώτερο βαθμό το ελληνικό βαμβάκι, με τη σωστή κατεργασία του. Με κυβερνήσεις στην εποχή μας, το ελληνικό βαμβάκι δεν αξιοποιείται στον ανώτερο βαθμό, γιατί δεν γίνεται πάντοτε σωστά η επεξεργασία του σε όλες τις φάσεις και δεν μεταφέρεται στο τελικό προϊόν η ανώτερη ποιότητά του. Και επιπλέον δεν καθιερώθηκε τύπος ελληνικού βάμβακος.

Η κοινοπραξία Αμπελακίων ονομάστηκε Συνεταιρισμός, ο πρώτος μάλιστα διεθνώς στη νεότερη εποχή. Ο Γάλλος F. Thomas τον χαρακτήρισε «Συνεταιρισμό Γεωργικό, Βιοτεχνικό και Εμπορικό», με τριπλό έμβλημα: 1) Ελευθερία συμμετοχής μελών, 2) Ισότητα των μελών και 3) Αδελφοσύνη όλων των κατοίκων, πλουσίων και φτωχών. Ο Γιάννης Κορδάτος πρώτος και άλλοι κατόπιν υποστήριξαν ότι «ο Συνεταιρισμός Αμπελακίων είναι μύθος», γιατί αποτελούσε εταιρεία. Ασφαλώς η κοινοπραξία των Αμπελακίων δεν μοιάζει με τους συνεταιρισμούς της εποχής μας, αλλά δεν μοιάζει και με καμιά από τις εταιρείες της εποχής μας (ανώνυμη, ομόρρυθμη, ετερόρρυθμη, περιορισμένης ευθύνης κτλ.). Αποτέλεσε απλούστατα μια ιδιότυπη εφαρμογή συνεργατισμού, γέννημα της εποχής της, βγαλμένη από την ανάγκη απόκτησης κεφαλαίων κίνησης

18. ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΟΝΤΑΣ, δημιουργός και πρόεδρος της βαμβακουργίας «Επίλεκτος» Φαρσάλων: συνέντευξη στον «Οικονομικό Ταχυδρόμο» Αθηνών, 20.6.1991.

για αύξηση της παραγωγής και για αύξηση των κερδών των μελών της φυσικά. Στην εποχή μας διομηχανίες χρηματοδοτούνται από κυβερνήσεις και τράπεζες για να αγοράζουν δαμδάκι σε πολύ μικρότερες ποσότητες από τον Συνεταιρισμό Αμπελακίων. Ούτε ελληνική κυβέρνηση υπήρχε τότε να χρηματοδοτεί ούτε τράπεζες να δανείζουν. Αλλά σημασία έχει το περιεχόμενο και όχι το όνομα. Στην κοινοπραξία Αμπελακίων το ουσιώδες είναι ότι με την επινόησή της οι κάτοικοι απόμερου χωριού έδωσαν λύση σε οικονομικό πρόδλημα, χωρίς να υπάρχουν οικονομικές επιστήμες. Συνέστησαν οργανισμό που πήρε διαστάσεις γίγαντα, με ικανότητες παραγωγής τρομακτικές για την εποχή του. Και όλο αυτό χάρη στην απλή μορφή παραγωγικής συνεργασίας τεχνιτών, εμπόρων και αγροτών. Η επινόηση εκείνη δεν αποτελούσε μυστικό. Και αν την εφάρμοζαν οι κάτοικοι π.χ. της Ζαγοράς, του Τυρνάβου ή της Τσαριτσάνης, θα δημιουργούσαν και αυτοί παρεμφερή μονάδα.

Ο συνεταιρισμός διατηρούσε έδρα στα Αμπελάκια. Στα 6.000 μέλη του ήταν και κάτοικοι γειτονικών χωριών. «Η σκλαδιά που μαραίνει στα πόδια τους τις πεδιάδες, τις οποίες δρέχει ο Πηνειός, δεν έχει ανεδεί καθόλου στους λόφους τους. Κανένας Τούρκος δεν μπορεί να κατοικήσει (στα Αμπελάκια) ή να μείνει ανάμεσά τους (στους Αμπελακιώτες) και διοικούνται από τους πρωτόγερους και από τους δικούς τους άρχοντες»[19]. Ο συνεταιρισμός διατηρούσε τα κεντρικά γραφεία του στη Βιέννη και υποκαταστήματα σε Τεργέστη, Λονδίνο, Παρίσι, Άμστερνταμ, Βαρσοδία, Βουδαπέστη, Οδησσό, Βουκουρέστι, Πετρούπολη, Μόσχα, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη και άλλες τριάντα συνολικά μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Σε μικρότερες διατηρούσε ανταποκριτές. Το 1810 οι καταθέσεις του σε τράπεζες ανέρχονταν σε 20.000.000 γαλλικά φράγκα, ποσό που ελάχιστες ευρωπαϊκές εταιρείες διέθεταν τότε. Αποτελούσε γιγαντιαία οικονομική μονάδα σε ευρωπαϊκή κλίμακα, που μόνο με τα τωρινά πολυεθνικά τέρατα συγκρίνεται. Διατηρούσε σχέσεις με αυλές δασιλιάδων και αυτοκρατόρων της Ευρώπης. Διέθετε, με άλλα λόγια, πλούτο και κοινωνική δύναμη.

Τον Ιούνιο του 1779 ο Σουηδός Bjornstahl πέρασε από τα Τέμπη και είδε σε τυμπανιαία κατάσταση και κατεσπαρμένα πολλά πτώματα Αλδανών. Στα Αμπελάκια πληροφορήθηκε ότι την προηγούμενη νύχτα οι Έλληνες ενός χωριού του Ολύμπου είχαν εξοντώσει εννέα Αλδανούς και είχαν στείλει τα κεφάλια τους στον καπουδάν πασά. Σχετικά με την εξόντωση των εννέα Αλδανών ληστών πληροφορήθηκε ότι «*ήταν η πρώτη φορά που οι Έλληνες αποκτούσαν το δικαίωμα να θανατώνουν μουσουλμάνους. Φυσικά επωφελήθηκαν από την κατάσταση και έσπευσαν να μοιράσουν όπλα στα χωριά. Στην περιοχή υπήρχαν κιόλας 700 οπλοφόροι. Τα Αμπελάκια προστατεύονταν από ένα σώμα 50 οπλοφόρων. Πριν πέντε χρόνια είχε επιτραπεί ο εξοπλισμός και Ελλήνων του*

19. F. BEAUJOUR, ό.π..

Βόλου»[20]. Κατάγονταν, όμως, από «χωριό του Ολύμπου» αυτοί που εξόντωσαν τους εννέα Αλβανούς, όπως είπαν οι Αμπελακιώτες στον ξένο, ή μήπως ήταν Αμπελακιώτες και το απέκρυψαν από φόβο αντιποίνων; Άγνωστο. Τους οπλοφόρους των Αμπελακίων τους μισθοδοτούσε ο συνεταιρισμός, για να προστατεύουν τα εργαστήρια από επιδρομές Αλβανών. Άλλοι ένοπλοι συνόδευαν, για προστασία από επιθέσεις ληστών, τα καραβάνια που μετέφεραν εμπορεύματα από τα Αμπελάκια στο Δυρράχιο ή σε άλλο λιμένα. Αυτή η ανοχή των Τούρκων να διατηρούν στα Αμπελάκια ενόπλους και να σκοτώνουν ακόμα και μουσουλμάνους επιδρομείς δεν πήγαζε από το ενδιαφέρον τους για τους Έλληνες αλλά από την είσπραξη αρκετών φόρων από τις συντεχνίες.

Υπήρχαν όμως και Τούρκοι που λήστευαν. *«Δύο φορές οι αιμοβόροι Μουσουλμάνοι της Λάρισας, που ζήλευαν τα πλούτη τους και την ευτυχία τους, αποπειράθηκαν να σκαρφαλώσουν στα βουνά τους (Αμπελακίων) για να λεηλατήσουν τα σπίτια τους, και δύο φορές αποκρούστηκαν από χέρια, που άφησαν ξαφνικά τους αργαλειούς και οπλίστηκαν με μουσκέτα (πυροβόλα όπλα)»*[21].

Σημαντικά ποσά ο συνεταιρισμός διέθετε για περίθαλψη των ασθενών σε νοσοκομείο με γιατρούς που διατηρούσε στα Αμπελάκια. *«Από τους σπουδαιότερους συνεταιρισμούς που ενίσχυσαν την κοινωνική προστασία στην Τουρκοκρατία ήταν των Αμπελακίων. Διέθετε γιατρούς και ιδιαίτερη κάσα (ταμείο) για τους φτωχούς»*[22]. Διατηρούσε σχολείο με πλούσια βιβλιοθήκη. Συντηρούσε πλατείες, βρύσες, εκκλησίες, έστρωσε όλους τους δρόμους με καλντερίμια, που σώζονται.

«Ποτέ άλλοτε δεν συγκροτήθηκε εταιρεία επάνω σε πιο μελετημένες οικονομικές βάσεις και ποτέ άλλοτε δεν μεσολάβησαν λιγότερα χέρια για να διεκπεραιώσουν ένα τόσο μεγάλο όγκο υποθέσεων. Όλα ρυθμίστηκαν με τόση φρόνηση, που δεν είχε άλλοτε προηγούμενο», γράφει ο Beaujour (σ. 144) για το Συνεταιρισμό Αμπελακίων.

Ο συνεταιρισμός επλήγη από την οικονομική κρίση που προκάλεσαν οι πόλεμοι του Μ. Ναπολέοντα. Έχασε όλες τις καταθέσεις του. Αλλά όσο μεγάλη και αν ήταν η δοκιμασία από την κρίση αυτή, θα την ξεπερνούσε αν παρέμεναν ίδιες οι συνθήκες παραγωγής νημάτων. Στη διάρκεια όμως των πολέμων οι ανακαλύψεις της χημείας πέτυχαν βαφές ευκολότερες, φθηνότερες και σε μεγαλύτερη ποικιλία από το ριζάρι. Η τεχνολογία έδωσε στην υφαντουργία μηχανές, που έκλωθαν νήματα ταχύτερα, φθηνότερα και πιο ομοιόμορφα από το χέρι. Αυτά εξουδετέρωσαν την υπεροχή των νημάτων των Αμπελακίων και των λοιπών συντεχνιών της Θεσσαλίας. Πλεονεκτούσαν τώρα οι βιομηχανίες της Αγγλίας και άλλων χωρών. Το διαπίστωσαν οι Αμπελακιώτες έμποροι κι επι-

20. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

21. F. BEAUJOUR, ό.π..

22. Σ. ΘΩΜΑΪΔΗΣ, «Διερευνήσεις του θεσμού της κοινωνικής προστασίας».

χείρησαν να εκσυγχρονίσουν την παραγωγή του συνεταιρισμού. Μετέφεραν στα Αμπελάκια «κλωστικές μηχανές», που διατηρούνται. Αλλά κόπος χαμένος.

Το πράγμα δεν ήταν τόσο απλό. Απαιτούσε μετατροπή της βιοτεχνίας σε β ι ο μ η χ α ν ί α. Αυτό το άλμα αδυνατούσε να το πραγματοποιήσει το ελληνικό στοιχείο, γιατί προϋπέθετε εθνική κυβέρνηση και εθνική ανεξαρτησία, που δεν υπήρχαν. Η βιομηχανική επανάσταση, όπου έγινε, έγινε αφού προηγήθηκε ο σχηματισμός «έθνους», για απελευθέρωση των δουλοπάροικων, συσσώρευση κεφαλαίων, ελευθερία στο εμπόριο κτλ. Οι μηχανές στα Αμπελάκια εκτόπιζαν τους τεχνίτες. Αλλά αυτοί στα Αμπελάκια και σε όλη τη Θεσσαλία δεν ήταν ε ρ γ ά τ ε ς, δηλαδή άτομα που παραχωρούσαν την εργατική τους δύναμη με πληρωμή, αλλά β ι ο τ έ χ ν ε ς, που μετείχαν σε επιχείρηση για κέρδη. Οι μηχανές, όμως, τους απομάκρυναν από τη συμμετοχή τους στο συνεταιρισμό και τα κέρδη του. Έτσι, με τις μηχανές άρχισε στα Αμπελάκια πάλη, που δεν ήταν παρά πάλη ταξική. Με την γκρίνια και την ταξική πάλη η κοινοπραξία βυθίστηκε σε μαρασμό και έσβησε. Ο ρόλος του Συνεταιρισμού Αμπελακίων είχε λήξει. Ήταν αδύνατο να υπερβεί την εποχή του. Εποχή που είχε παρέλθει οριστικά.

2.7. Τα προϊόντα της Θεσσαλίας

Η απόκτηση εισοδήματος από τη διάθεση γεωργοκτηνοτροφικών και βιοτεχνικών προϊόντων ώθησε τους Θεσσαλούς, ορεινούς και πεδινούς, στην εντατικότερη αξιοποίηση κάθε πηγής πλούτου. Με την εξόντωση της πειρατείας από τον τουρκικό στόλο, πέρασε σε ανάπτυξη η Ανατολική Θεσσαλία, από το Πήλιο μέχρι Κίσαβο - Όλυμπο. Ο F. Beaujour διαπίστωσε ότι η περιοχή της Ζαγοράς Πηλίου κατείχε το μάξιμουμ αναλογίας πληθυσμού στην Ελλάδα, με 613 ανθρώπους ανά τετραγωνική λεύγα έναντι 370 της Μακεδονίας. Ο Μοριάς με την Ήπειρο το μίνιμουμ. Η Θεσσαλία είχε 300.000 κατοίκους και η Ήπειρος με διπλάσια έκταση (περιελάμβανε και τη Βόρεια) μόνο 400.000. Ο Μοριάς με επιφάνεια 1.000 τετραγωνικές λεύγες είχε 300.000 ή 300 ανά τετραγωνική λεύγα[23].

Η γεωργία στη Θεσσαλία απέδιδε σιτάρι, βαμβάκι, μετάξι, καλαμπόκι, κριθάρι, σουσάμι, κεχρί, όσπρια, λινάρι, καννάβι, ελιές, λάδι, σύκα σε αρμαθιές, σταφύλια, κρασιά, κηπευτικά, τυριά, κρέας, δέρματα, λαχανικά, λεμόνια, πορτοκάλια, κεράσια, αμύγδαλα, καρύδια, κάστανα, αχλάδια, δαμάσκηνα, μήλα, κυδώνια, ρόδια κτλ., όλα σε εμπορεύσιμες ποσότητες. Συντηρούνταν άλογα, βόδια, βουβάλια, γουρούνια, γαϊδούρια, πρόβατα, γίδες, κότες, χήνες, πάπιες, γαλοπούλες, για οικιακές ανάγκες και για εμπορία. Στις θάλασσες, στις λίμνες και στα ποτάμια υπήρχαν πλούσιοι ψαρότοποι.

23. F. BEAUJOUR, ό.π..

Τον πρώτο καιρό η Θεσσαλία ήταν περισσότερο γνωστή για τα σιτάρια της. Ήταν μεγάλη η σημασία τους για τη διατροφή πληθυσμών σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική. Σε περιόδους σιτοδείας οργανώνονταν μακρινές ναυτικές καταδρομές στα θεσσαλικά παράλια για αρπαγή σιταριών. Αναφέρονται δυο-τρεις από Βενετσιάνους και Σαρακηνούς στο Βόλο και συγκρούσεις τους με Τούρκους. Ο Συρ ντε Μπεβ, ανώτερος Γάλλος στρατιωτικός, περιόδευσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία για πληροφορίες, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε εκστρατεία εναντίον της.

Σε υπόμνημά του στο βασιλιά Λουδοβίκο ΙΓ' το 1606 γράφει: «*Είναι γνωστό ότι το μεγαλύτερο μέρος των εφοδίων, που προορίζονται για την Κωνσταντινούπολη, προέρχονται από την περιοχή που ονομάζεται Βόλος. (...) Αν καταληφθεί η περιοχή αυτή, η Κωνσταντινούπολη θα αφανιστεί από πείνα*».

Για τον όγκο και την αξία των θεσσαλικών προϊόντων τα υπάρχοντα στοιχεία είναι ελάχιστα. Ο F. Beaujour γράφει ότι το 1790 η παραγωγή σίτου στη Θεσσαλία (με τη Λαμία), με βάση την απόδοση του φόρου της δεκάτης, ανήλθε σε 800.000 κιλά περίπου, έναντι 1.200.000 στη Μακεδονία. Αλλά παρατηρεί ότι «*μ' όλο που η εξαγωγή δημητριακών ήταν απαγορευμένη, δεν έλειπε το λαθρεμπόριο. Πολλά καράβια φόρτωναν σιτάρια από τον Βόλο*»[24]. Ο ίδιος αναφέρει ότι το εμπόριο της Θεσσαλονίκης απορροφούσε 10.000 λαγοτόμαρα ετησίως από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Αλβανία.

Για τα προϊόντα βιοτεχνίας έχουμε περισσότερες πληροφορίες. «*Η επαρχία με την μεγαλύτερη βιοτεχνία είναι η Θεσσαλία, έπειτα έρχεται η Μακεδονία, η Ήπειρος, ο Μοριάς, η Αττική και, τέλος, ένα μέρος της Βοιωτίας, γνωστό με το όνομα Λιβαδειά*»[25]. «Η Θεσσαλονίκη χρησιμοποιεί 2.000 μπάλες στις φάμπρικές της, που παράγουν χονδρά υφάσματα. Άλλο τόσο η Βέροια. (...) Η μεγαλύτερη, όμως, κατανάλωση βαμβακερών νημάτων γίνεται στον Τύρναβο (...). Τα εργαστήρια του Τυρνάβου είναι ονομαστά σ' όλη την Ρούμελη εξαιτίας της ομορφιάς των αλατζάδων τους, που είναι ελαφρά υφάσματα, βαμβακερά και μεταξωτά, γνωστά στο ευρωπαϊκό εμπόριο με την ονομασία χρηματιστήριο βαμβακιού της Ελλάδας. Τα υφάσματα αυτά είναι περιζήτητα για το ντύσιμο των Ελληνίδων και μπορούν να καταναλώνονται κάθε χρόνο 3.000 έως 4.000 μπάλες βαμβακερά νήματα»[26].

Τα προϊόντα της θεσσαλικής βιοτεχνίας φαίνεται ότι κατείχαν ιδιαίτερη θέση στην ευρωπαϊκή αγορά. Υπολογίζεται ότι στη Θεσσαλία βάφονταν 10.000 μπάλες βαμβακιού ετησίως, που εξάγονταν σε Γερμανία, Ελβετία, Πολωνία, Αυστρία, Ρωσία και άλλες χώρες. Στην Τσαριτσάνη το 18ο αιώνα οι συντροφιές της κατεργάζονταν μετάξι κι έβαφαν με ριζάρι νήματα. Στον Τύρναβο γύρω

24. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.
25. F. BEAUJOUR, ό.π.
26. F. BEAUJOUR, ό.π.

στο 1800 η παραγωγή σε βαμβακερά κόκκινα νήματα, σε πανιά και σε μαντίλια απέδιδε 2.000.000 γρόσια τον χρόνο. Η παραγωγή του σε χασέ έφτανε τα 30.000.000 κομμάτια και σε μετάξι τα 6.000 ντέγκια (δέματα). Στο Λιβάδι, στο Κοκκινοπλό και στα γύρω χωριά παράγονταν σκληρά σκουτιά και υφαντά, που εξάγονταν κυρίως στην Τεργέστη και στη Βενετία. Στη Ραψάνη και στην Κρανιά Ολύμπου αλατζάδες και υφαντά. Στη Λάρισα τάπητες, δέρματα κατεργασμένα σεβρά λουξ και κόκκινα μαροκέν. Στα Αμπελάκια κόκκινα νήματα, φέσια και κουκάκια. Στη Σελίτσιανη (Ανατολή) και στη Ρέτσιανη (Μεταξοχώρι) μεταξωτά, φιτίλια και σκουτιά. Στην Αγιά κουκουλάρικα, στη Μελίβοια πορφυρά. Στα Φάρσαλα κόκκινα νήματα και άλλα. Στον Αλμυρό και στα χωριά του υφαντά, μάλλινα και βαμβακερά.

Στα Τρίκαλα παράγονταν υφαντά, σαπούνια, δέρματα. Στην Πύλη, στο Ζάρκο και σε χωριά τους πετσέτες, κουκάκια, γιοργάνια, τσίπες, κουβέρτες και μάλλινα. Στην Καλαμπάκα μετάξι και βαμβάκι. Ο Ψαλλίδας τοποθετεί την Καλαμπάκα στα κέντρα που διαθέτουν εργαστήρια, αργαλειούς και βαφεία. Στο Γαρδίκι και σε άλλα κέντρα του Ασπροποτάμου, στην Καστανιά, στον Κλεινοβό, στον Αμάραντο κ.α. μάλλινα υφαντά και πλεκτά, ξυλόγλυπτα, είδη χρυσοχοΐας κτλ. Σε α, Μεσενικόλα, Καστανιά, Νεοχώρι, Φανάρι, Κανάλια και άλλα κέντρα των Αγράφων ξυλόγλυπτα, είδη χρυσοχοΐας, πήλινα αγγεία. Στη Σκλάταινα (Δρακότρυπα Καρδίτσας) κατασκευάζονταν κάννες όπλων, λεπίδες σπαθιών και τσακμακόπετρες για τυφέκια. Ο Leake αναφέρει ότι το 1803 το ένα τρίτο του πληθυσμού των Αγράφων αποζούσε από την οικοτεχνία και τη βιοτεχνία, παράγοντας μάλλινα, βαμβακερά, μεταξωτά, κεντήματα κτλ. Από τα Άγραφα, επίσης, εξάγονταν ετησίως 2.000 τόνοι κρασί, 120 τόνοι βούτυρο, 240 τόνοι τυριά, 5 τόνοι μεταξωτά, 3 τόνοι μέλι, 40.000 γιδοπρόβατα, 2.000 βοοειδή κτλ.

Στην Τσαγκαράδα, στην Αργαλαστή και σε άλλα κέντρα του Πηλίου κατασκευάζονταν μπαχτά, μαντίλια, αλατζάδες, μπρισίμια (μεταξωτές κλωστές), σκούφιες νυχτερινές, χαλιά, κάλτσες, τσόχες. Τα εργαστήρια Πηλίου απορροφούσαν μεγάλες ποσότητες μαλλιών και από τη Λιβαδειά. Ο Beaujour γράφει ότι καλύτερη ποιότητα μαλλιών διέθεταν οι θεσσαλικές πεδιάδες και η Αλβανία. Σε μετάξι η παραγωγή φτάνει τις 25.000 οκάδες (30.000 κιλά περίπου). Οι έξι χιλιάδες απορροφούνταν από τη Ζαγορά, για τα φημισμένα ζαγοριανά μαντίλια. Άλλες έξι χιλιάδες στέλνονταν στον Τύρναβο και οι υπόλοιπες σε άλλα κέντρα της Θεσσαλίας. Εκεί, όμως, που υπερείχε η Ζαγορά ήταν οι κάπες από γίδινη τρίχα. Παρήγε μέχρι 15.000 οκάδες (περίπου 20 τόνοι), χώρια τα σκουτιά, επίσης σε ποσότητες. Η κάπα από γίδινη τρίχα αποτελούσε απαραίτητο ένδυμα την εποχή εκείνη στην Ευρώπη. Προστάτευε από το κρύο, τη βροχή ή το χιόνι, καθόσον ήταν και αδιάβροχη. Επειδή η κάπα της Ζαγοράς υπερτερούσε ποιοτικά στην Ευρώπη, ήταν περιζήτητη και, φυσικά, ακριβοπληρωνόταν. Άρχοντες της Ευρώπης και οσποδάροι των Βαλκανίων ξέπεφταν κοινωνικά αν δεν είχαν τουλάχιστον μία κάπα Ζαγοράς.

Η ανωτερότητα της ζαγοριανής κάπας οφειλόταν στις γυναίκες, οι οποίες επιτύγχαναν ιδανική απολίπανση της γίδινης τρίχας. Αν η τρίχα αυτή είναι λιπαρή πάνω από ένα όριο, μαλακώνει, δεν κλώθεται γερά σε νήμα και η ύφανσή της είναι αναλυτή, ενώ με τη βαφή παίρνει μουντή όψη. Αν αντίθετα είναι λιπαρή κάτω από το όριο, σκληραίνει, δεν κλώθεται καλά και αν η τεχνίτρα επιμείνει ξεκλώθεται ή σπάζει, ενώ στην ύφανση δίνει κάπα σκληρή στην αφή, αραιή στην πλέξη, και κατά τη βαφή δεν απορροφά κανονικά την μπογιά και ξεθωριάζει γρήγορα. Οι Ζαγοριανές γυναίκες πετύχαιναν ιδανική απολίπανση της γίδινης τρίχας, με αποτέλεσμα το κλώσιμο να γίνεται σωστά, αλλά και το υφαντό να είναι πυκνό, σφιχτό και στερεό, ώστε να αντέχει περισσότερο στις καιρικές συνθήκες. Επιπλέον ήταν απαλή στην αφή και στην εμφάνιση υπερτερούσε με τη γυαλάδα της, γιατί στο βάψιμο η τρίχα απορροφούσε θαυμάσια την μπογιά. Την εποχή εκείνη δεν ήταν γνωστή ούτε η σόδα ούτε άλλες χημικές ουσίες για την απολίπανση ή τον καθαρισμό των μαλλιών, των ενδυμάτων κτλ. Για τον καθαρισμό τους οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν την παραδοσιακή μέθοδο της αλισίβας (αλ σίβα, αραβική λέξη). Παρασκευάζεται σε κατσαρόλα ή καζάνι, όπου βράζει νερό με στάχτη σε αναλογία. Αφήνεται κατόπιν να κατακάτσει η στάχτη και το νερό στραγγίζεται. Αυτό το νερό αποτελούσε τότε το καλύτερο απορρυπαντικό. Οι γυναίκες το χρησιμοποιούσαν και ως «λοσιόν» για τα μαλλιά τους. Τα έλουζαν με αυτό και κατόπιν τα περνούσαν με λίγο ξίδι. Έτσι όχι μόνο καθάριζαν αλλά γίνονταν απαλά και μαλακά. Η εμπειρία, λοιπόν, οδήγησε παλιά τις γυναίκες σε ακίνδυνες μεθόδους απολίπανσης με άριστα αποτελέσματα, χωρίς να γνωρίζουν χημεία.

Τα προϊόντα της Θεσσαλίας ξεχώριζαν και ποιοτικά. Τα κατεργασμένα δέρματα των Τρικάλων ήταν τα καλύτερα στην Ευρώπη. Αυτό αποδίδεται, εκτός από την καλή ποιότητα, στην εμπειρία των τεχνιτών και στο κατάλληλο νερό. Τα εργαστήρια διασώθηκαν μέχρι τη δεκαετία του 1920. Ήταν εγκατεστημένα στο μήκος της όχθης ποταμίσκου, που αναβρύζει από το Κεφαλόβρυσο, πέντε χιλιόμετρα βόρεια των Τρικάλων και διασχίζει τη συνοικία Αγίας Μονής, δυτικά της πόλης. Με την κατεργασία αποσπώνται τα δέπια, που αποτέθηκαν στο δέρμα από τη γίδα. Η απόσπαση γινόταν ύστερα από τριβή του δέρματος επί ώρες σε τρεχούμενο νερό με πέτρα και με κάποιο χόρτο, του οποίου η ονομασία λησμονήθηκε με το πέρασμα του χρόνου. Από αναλύσεις διαπιστώθηκε ότι το νερό αυτό περιέχει μικρές ποσότητες ασβεστίου, που ερεθίζει τα κύτταρα του δέρματος για να συστέλλονται, με συνέπεια να αποβάλλουν λίπος, που είχε αποτεθεί στο δέρμα από το ζώο. Το περισσότερο ασβέστιο ξηραίνει το δέρμα, ενώ το λιγότερο το αφήνει μαλακό. Οι τεχνίτες δεν γνώριζαν τις χημικές ιδιότητες του ασβεστίου, αλλά εμπειρικά βρήκαν ποιο ήταν το καταλληλότερο νερό και πετύχαιναν δέρματα αρίστης ποιότητας.

Ο Ψαλλίδας θεωρούσε εξαίρετο το βαμβάκι της Καλαμπάκας. Ο Γκαλ έβρισκε το ψωμί της Λάρισας το καλύτερο στην Τουρκία. Οι αλατζάδες και τα μεταξωτά του Τυρνάβου θεωρούνταν τα καλύτερα στην Ευρώπη. Τα φέσια και τα

κόκκινα νήματα των Αμπελακίων ήταν επίσης τα καλύτερα στην Ευρώπη και πωλούνταν 30% ακριβότερα. Τα μεταξωτά μαντίλια της Ζαγοράς, κατά τον Beaujour, «έχουν την ίδια λάμψη με τα μαντίλια της Λυών. Τα σκουτιά της είναι τόσο καλά ώστε κατατάσσονται στην τσόχα. Το θεσσαλικό μετάξι φημίζεται παντού για την ποιότητά του, γι' αυτό και εξασφαλίζει τιμές υψηλότερες, κάπου 30 με 40 πιάστρα την οκά».

Ο Άγγλος Edward Brown, που επισκέφθηκε τον Τύρναβο το 1669, γράφει: «*Τα σύκα είναι μεγάλα και πεντανόστιμα. Πουθενά αλλού δεν είδα καρπούζια τόσο βαριά και τόσο γλυκά. Μας πρόσφεραν δροσιά, όπως τα ρόδια και τα σταφύλια. Τα κλήματα είναι χαμηλά, όπως του Μονπελιέ, και δεν έχουν υποστηρίγματα. Το κρασί αυτής της περιοχής είναι πολύ λεπτό, αλλά τίποτα δεν φτάνει τη γεύση ενός ποτού, που το λένε boracho(;). Φυτεύουν καπνά, που θεωρούνται καλύτερα από τα ξένα, γιατί είναι πιο δυνατά και πιο πικάντικα. Ο κάμπος είναι γεμάτος σουσάμια και βαμπάκια. Βλέπεις, επίσης, μυγδαλιές και άφθονες ελιές. Οι Έλληνες δεν τρώνε τις ελιές πράσινες, όπως εμείς, αλλά τις αφήνουν να ωριμάσουν και ύστερα τις ξεραίνουν. Οι κολοκυθιές, που βλέπει κανείς στους φράχτες με τα μεγάλα κίτρινα λουλούδια και τις πελώριες αγκαθιές, δίνουν στους δρόμους ένα χαρούμενο και ευχάριστο τόνο. Τα κρεμμύδια είναι δυο και τρεις φορές μεγαλύτερα από τα δικά μας, έχουν πολύ καλύτερη γεύση και η μυρουδιά τους δεν είναι δυσάρεστη. Μ' όλο που δεν τα έτρωγα ποτέ, εδώ τα ευχαριστήθηκα, διαπίστωσα μάλιστα πως μου έκαναν καλό στο στομάχι. Οι Θεσσαλοί τα τρώνε στο κολατσιό τους. Υπάρχει εδώ ένα κηπευτικό που το λένε μελιτζάνα. Μοιάζει με αγγούρι και έχει το χρώμα του καρπουζιού. Γίνεται πεντανόστιμο φαΐ. Βγάζουν την ψίχα και τις παραγεμίζουν με καλά χορταρικά κι ακόμα με μαντζουράνα και θυμάρι*»[27].

Για τους Θεσσαλούς γράφει ο Brown: «*Έχουν μαύρα μαλλιά και μαύρα μάτια και πρόσωπα δροσερά, όπως των Άγγλων. Οι ξένοι βρίσκουν τις γυναίκες της Θεσσαλίας πολύ όμορφες. Οι Μακεδόνες, που ζουν σε ορεινή περιοχή, έχουν πιο σκληρά χαρακτηριστικά. Οι κάτοικοι της Πελοποννήσου, που ζουν στο νότιο τμήμα της χώρας, φαίνονται σχεδόν ολόμαυροι*».

Ο Άγγλος Bartholdy ομολογεί με θαυμασμό το 1803: «*Στην Μπάκραινα (Γυρτώνη) έφαγα τα νοστιμότερα πεπόνια*».

Στα προϊόντα της Θεσσαλίας πρέπει να προστεθούν τα ψάρια θαλάσσης, ποταμών και της λίμνης Κάρλας. Τα θαλασσινά αφορούσαν σημαντικές ποσότητες. Τα ποταμίσια ήταν αρκετά και καταναλώνονταν κυρίως στις περιοχές Τρικάλων και Λάρισας. Τα καρλίσια ήταν πολλά και φθηνά. Αποτελούσαν λαϊκό είδος τροφής. Το καλοκαίρι τα ψάρευαν νύχτα, ενώ αγωγιάτες με μουλάρια περίμεναν πριν από τα ξημερώματα στη «σκάλα του Γκερλί (Αρμένιο)», τα φόρτωναν και τα μετέφεραν στο εσωτερικό της Θεσσαλίας, μέχρι την Καλαμπάκα.

27. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ό.π.

Το χειμώνα μέχρι το Μέτσοβο. Ένας περιηγητής γράφει ότι «στον Πηνειό ψαρεύουν τους καλύτερους κυπρίνους και τους καλύτερους λούτσους του κόσμου».

2.8. Το εξαγωγικό εμπόριο και η ναυτιλία

Μετά το 1600 σφύζουν από ζωή πολλά αστικά κέντρα στη Θεσσαλία. Στα παλιά επαγγέλματα προστέθηκαν νέα. Χρυσοχόοι, υφασματέμποροι, ταμπάκηδες (τεχνίτες δερμάτων) και άλλοι, μεταξύ των οποίων και σαράφηδες, οι τραπεζίτες της εποχής. Αντάλλασσαν και ξένα νομίσματα με τουρκικά. Στο γενικό εμπόριο προστέθηκε και ο κλάδος του εξαγωγικού. Το δρόμο για εξαγωγές τον άνοιξαν έμποροι των Ιωαννίνων και του Μετσόβου. Επωφελούμενοι από τη θαλάσσια επικοινωνία τους με τη γειτονική Ιταλία, άρχισαν νωρίς τις εξαγωγές προς τη Βενετία, την Τεργέστη και άλλες πόλεις, στις οποίες βρήκαν αγορές διψασμένες για είδη βιοτεχνίας. Στην αναζήτηση περισσότερων ειδών, έφτασαν από το Μέτσοβο στο Μαλακάσι, την Καστανιά Καλαμπάκας και σε άλλα κέντρα του Ασπροποτάμου αρχικά και προχώρησαν κατόπιν στα Τρίκαλα και στην Κεντρική Θεσσαλία. Απ' αυτούς παρακινήθηκαν στις εξαγωγές και Θεσσαλοί έμποροι, που τις αγνοούσαν.

Τη διακίνηση των ειδών πραγματοποιούσαν καραβάνια Βλάχων, από το δρομολόγιο Καλαμπάκα - Μέτσοβο - Γιάννινα. Σύντομα τα θεσσαλικά καραβάνια επέκτειναν το δρομολόγιό τους μέχρι την Αλβανία, κυρίως στον λιμένα του Δυρραχίου. Η μεγάλη κίνηση στο δρομολόγιο αυτό συντέλεσε στο να δημιουργηθούν στη διαδρομή του πολλά χάνια (Πρεβέντας, Κρύας Βρύσης, Τεκές Καστανιάς, Ζαμάνη, Ντόκου, Σαΐτ Πασά κ.ά.)

Άλλο εμπορικό δρομολόγιο από Καλαμπάκα - Ασπροπόταμο - Καλαρρύτες - Πράμαντα χρησιμοποιούσαν Ηπειρώτες και Θεσσαλοί τεχνίτες και έμποροι για μεταφορά κυρίως ειδών χρυσοχοΐας. Στο μήκος του δρομολογίου αυτού λειτουργούσαν χάνια σε Πρεβέντα (Διάβα), Καρούτια Κλεινοβού, Κουκοράβα κ.α. Άλλοι έμποροι ακολουθούσαν το δρομολόγιο από Τρίκαλα - Πύλη - Περτούλι - Ήπειρο. Πολλά χάνια δημιουργήθηκαν στις πόλεις Ελασσόνα, Λάρισα, Τρίκαλα, Καλαμπάκα κ.α. Στα Τρίκαλα διατηρήθηκαν δύο-τρία ως το 1950. Ήταν κτισμένα όλα τους με τον ίδιο τρόπο. Τετράγωνο ισόγειο κτίσμα. Στο κέντρο μεγάλη αυλή και γύρω δωμάτια για τους αγωγιάτες και παχνιά για τα ζώα. Στη μία απ' τις πλευρές του υψωνόταν δεύτερο πάτωμα για τους ξένους.

Σύντομα το θεσσαλικό εξαγωγικό εμπόριο επεκτάθηκε και στη γειτονική Μακεδονία από τα δρομολόγια Ελασσόνας - Κοζάνης, Λιβαδίου - Κατερίνης και Καλαμπάκας - Γρεβενών. Στη διαδρομή τους λειτουργούσαν αρκετά χάνια, όπως προς τα Γρεβενά των Παπαχρίστου - Ζαρακότα - Λάντα - Καλαπόδι.

Με την περιστολή της πειρατείας από τον τουρκικό στόλο απελευθερώθηκαν οι θαλάσσιες μεταφορές. Έμπειροι οι ναυτικοί του Πηλίου και των Βορεί-

ων Σποράδων, στράφηκαν με ζήλο προς αυτές. Με τα καράβια το θεσσαλικό εμπόριο απέκτησε νέες δυνατότητες μεταφοράς και εξαγωγής. Για να ανταποκρίνονται με τα καράβια στην αποστολή τους, έπρεπε αυτά να έχουν αρκετή χωρητικότητα για να μειώνεται το κόστος μεταφοράς, να αντέχουν σε φουρτούνες, διασχίζοντας τη Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο, και να αντιμετωπίζουν πειρατές. Έπρεπε, δηλαδή, να είναι γερά και ταχύπλοα. Και ήταν. Επιπλέον έπρεπε τα πληρώματά τους να είναι άξιοι ναυτικοί για να διασχίζουν θάλασσες με συχνές φουρτούνες και έμπειροι πολεμιστές για να αντιμετωπίζουν πειρατές. Τα θεσσαλικά καράβια δεν παραγγέλλονταν σε ναυπηγεία της Ιαπωνίας, όπως σήμερα, ούτε αγοράζονταν από ξένους. Κατασκευάζονταν στους ταρσανάδες της παλιάς Μιτζέλας, του Χορευτού, του Αϊ-Γιάννη κ.α., του Πηλίου ή της Σκοπέλου και της Σκιάθου των Β. Σποράδων. Χωρίς την ικανότητα των ναυτικών της Θεσσαλίας και των εμπειρικών ναυπηγών της, η ανάπτυξη της Θεσσαλίας θα περιοριζόταν στις χερσαίες μόνο μεταφορές, που θα έθεταν ένα όριο σε αυτήν. Δικαιολογημένα οι Θεσσαλοί ήταν υπερήφανοι για το ναυτικό τους. Και το ύμνησαν με πολλά τραγούδια, όπως το διθυραμβικό:

«Κινήσαν τα καράβια τα ζαγοριανά».

Τέτοια καράβια άρχισαν σύντομα να ξεκινούν από το Πήλιο (Χορευτό, Νταμούχαρη, Μιτζέλα, Αϊ-Γιάννης κ.α.). Από τον Αγιόκαμπο και το Στόμιο του Κισσάβου, από τον Πλαταμώνα, από τη Σκόπελο και τη Σκιάθο. Βρήκαν για τα θεσσαλικά προϊόντα νέες αγορές σε Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Βάρνα, Κωνστάντσα, Οδησσό, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, Τεργέστη, Μασσαλία. Αυτά, λοιπόν, τα καράβια, ναυπηγημένα από αγράμματους Θεσσαλούς ναυπηγούς διέσχιζαν θάλασσες που δέρνονταν συχνά από φουρτούνες. Ήταν εξοπλισμένα ακόμα και με βομβάρδες για να αντιμετωπίζουν κουρσάρους. Αναφέρεται ότι συγκρούστηκαν τα πληρώματά τους αρκετές φορές με αυτούς. Κάθε ταξίδι τότε ισοδυναμούσε με πολεμική αποστολή. Για τη δύναμη του θεσσαλικού ναυτικού είναι λίγα γνωστά. Στην ιστορία του Σπ. Μαρκεζίνη αναφέρεται η Σκιάθος με καράβια 1.100 τόνων, σε σύνολο 62.000 της Ελλάδας, μαζί με τα νησιά Ύδρα, Σπέτσες κ.ά., πριν από το 1821. Το 1834-1852 σε σύνολο 247.666 τόνων της ελεύθερης πλέον Ελλάδας, η υπόδουλη ακόμα Θεσσαλία αναφέρεται με 11.700 τόνους. Σε 22 ναυτικά κέντρα η Σκόπελος κατατάσσεται όγδοη με 5.499 τόνους. Κάποια περίοδο το Τρίκερι είχε 400 καράβια.

Με το ναυτικό δόθηκε ισχυρότερη ώθηση στην ανάπτυξη της Θεσσαλίας. Το κέντρο της μετατοπίστηκε τώρα στην ανατολική λωρίδα της, κυρίως σε Πήλιο - Αμπελάκια - Αγιά - Ραψάνη κ.α. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 διεύρυνε τις εμπορικές συναλλαγές Ευρώπης - Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και βρήκε τη θεσσαλική οικονομία σε πλήρη ανάπτυξη, τη γεωργία της στραμμένη προς την παραγωγή εξαγώγιμων ειδών και τη βιοτεχνία της οργανωμένη συντεχνιακά. Με τις εξαγωγές από τη θάλασσα, αναπτύχθηκε ο Βόλος σε βασικό λιμένα της Θεσσαλίας. Από αυτόν γίνονταν τώρα οι εξαγωγές. Το

1779 εξήχθησαν σε Ρωσία, Βενετία, Ολλανδία, Αγγλία, Γένοβα και Λιβόρνο 35.000 οκάδες μετάξι, με 11 γρόσια η μία. Πέντε χρόνια κατόπιν το πηλιορείτικο μετάξι ανατιμήθηκε σε 16 γρόσια, ήτοι 5%.

Ο Beaujour, ο περισσότερο ενημερωμένος στην εποχή του ξένος διπλωμάτης σε ζητήματα εμπορίου και παραγωγής, αναφέρει ότι η βιοτεχνία της Θεσσαλίας ήταν η πρώτη στην Ελλάδα, με επόμενες τη Μακεδονία, την Ήπειρο, το Μοριά, την Αττική και τη Λιβαδειά. Ο Λ. Χουμενίδης στην «Ιστορία του οικονομικού βίου» αναφέρει ότι η βιοτεχνική ανάπτυξη στην Ελλάδα υποκινήθηκε από το εμπόριο, τα βαφεία, τα ναυπηγεία, τα ελαιοτριβεία, τα βυρσοδεψεία και άλλα εργαστήρια, και ότι το κέντρο της ανάπτυξης αυτής υπήρξε αρχικά η Σύρος και η Θεσσαλία και κατόπιν η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Πελοπόννησος και η Αττική. Όλα αυτά τα εργαστήρια, ναυπηγεία κτλ. είχαν αναπτυχθεί σε υψηλό βαθμό στη Θεσσαλία.

Τα Αμπελάκια *«σκορπίζουν με τη βιοτεχνία την κίνηση και τη ζωή σ' όλη τη γύρω χώρα και δημιουργούν ένα απέραντο εμπόριο, που συνδέει τη Γερμανία με την Ελλάδα με χίλια νήματα. (...) Οι αποστολές νημάτων της συντροφίας (Αμπελακίων) πλήθαιναν γρήγορα κι απέδιδαν κέρδος 60, 80, ακόμα και 100 τοις εκατό. (...) Οι Έλληνες της περιοχής Ζαγοράς (εννοούνται τα 24 χωριά του Πηλίου) είναι τα πιο επιχειρηματικά μυαλά απ' όλους τους άλλους κι ιδρύουν καινούργιες βιοτεχνίες στα χωριά τους (...). Η Θεσσαλία δίνει το μεγαλύτερο μέρος από το μετάξι, που περνά στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Η Ζαγορά (με τα 24 χωριά) παράγει 25.000 οκάδες. Καταναλώνει τις 5.000. Άλλες 5.000 απορροφούν τα υφαντήρια Τυρνάβου, 6.000 της Χίου, 6.000 εξάγονται στη Γερμανία και μοιράζονται στην Πέστη, τη Βιέννη, τη Λειψία, τη Δρέσδη, το Άνσπαχ και το Μπάρεθ»*[28].

Στην ανάπτυξη του θεσσαλικού εξαγωγικού εμπορίου συντέλεσαν οι εξής κύριοι παράγοντες:

Πρώτον, η ανάπτυξη στην Ευρώπη. Σε όλες τις χώρες της μεγάλωναν οι πόλεις τους. Ο αστικός πληθυσμός τους ζητούσε είδη χειροτεχνίας και βιοτεχνίας (μάλλινα, βαμβακερά, μεταξωτά κτλ.), καθώς και τρόφιμα (λάδια, ελιές, κτηνοτροφικά κτλ.).

Δεύτερον, η πρώιμη θεσσαλική εσωτερική αγορά είχε ωθήσει την οικοτεχνία, τη βιοτεχνία και τη γεωργία-κτηνοτροφία σε παραγωγή ποικιλίας προϊόντων σε εμπορεύσιμες ποσότητες.

Τρίτον, η συντεχνιακή οργάνωση. Με αυτήν μεγάλωνε το μέγεθος των θεσσαλικών βιοτεχνιών και αποκτούσαν δυνατότητα προμήθειας περισσότερων από πριν πρώτων υλών και μεγαλύτερης παραγωγής ειδών.

Τέταρτον, η ποιότητα των θεσσαλικών προϊόντων. Αγρότες και κτηνοτρόφοι διέθεταν μεγάλη πείρα και παρήγαν είδη με τη νοστιμιά που χαρίζει σε αυ-

28. F. BEAUJOUR, ό.π..

τά ο ήλιος της πατρίδας μας, ενώ η η σωστή και με ζήλο επεξεργασία τους μετέφερε όλη αυτήν τη νοστιμιά στο τελικό προϊόν.

Πέμπτον: το θεσσαλικό ναυτικό.

Από τις εξαγωγές και από τη διάθεση των προϊόντων στην εσωτερική αγορά εισέρρεε στη Θεσσαλία άφθονο χρήμα. Δυνατότητες επενδύσεων δεν υπήρχαν τότε, ούτε κυβέρνηση να χρησιμοποιεί το χρήμα για έργα. Ο πλούτος συσσωρευόταν από εμπόρους, τσιφλικάδες, τεχνίτες και άλλους. Αλλά όλοι αυτοί οι νεόπλουτοι τον χρησιμοποιούσαν για καλοπερασιά και ανέγερση αρχοντικών. *«Όμως, η υπεραφθονία αυτή του πλούτου (...) σκόρπισε την αταξία. (...) Οι διευθυντές έγιναν βαθύπλουτοι, (...) οι φτωχοί, που πλούτισαν με τη σειρά τους, δεν εννοούσαν να πειθαρχήσουν»*, γράφει ο Beaujour για τους Αμπελακιώτες. Τα ίδια θα γίνονταν ασφαλώς και αλλού, με συνέπεια να μην αφήσει σπουδαιότερα ίχνη ή άλλα μνημεία η λαμπρή εκείνη κατά τα άλλα εποχή.

2.9. Η αστική ζωή

Η οικονομική ανάπτυξη στη Θεσσαλία συνοδεύτηκε και από κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Δημιουργήθηκαν πόλεις εκεί όπου είχαν αφανιστεί τους προηγούμενους αιώνες. Οι κάτοικοί τους επιδίδονται στο εμπόριο, στη βιοτεχνία και σε διάφορα επαγγέλματα. Στους τσιφλικάδες και στους κολίγους, που συνδέονται με το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής, καθώς και στους ελεύθερους γεωργούς και κτηνοτρόφους, που ζουν σε κλειστή οικονομία, προστέθηκε μια μερίδα που συνδέεται με την αστική οικονομία. Ας αρχίσουμε από τη Λάρισα. Ο Beaujour τη βρήκε με 20.000 κατοίκους (έναντι 35.344 στην απογραφή του 1940). Ο Κούμας με 40.000 το 1700 και *«μία από τις αξιολογότερες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»*. Ο Pococke το 1736 βρήκε 5.000 σπίτια τουρκικά, 3.000 εβραϊκά και 1.500 ελληνικά. Ο Beaujour αναφέρει τον Τύρναβο με 6.000 κατοίκους, τα Φάρσαλα με 5.000, τον Βόλο με 3.000. Και συμπεραίνει: *«Η αναλογία του αστικού προς τον αγροτικό πληθυσμό στη Θεσσαλία είναι 1 προς 5, έναντι 1 προς 3 στην Ευρώπη»*. Ασφαλώς, η αναλογία αυτή της Θεσσαλίας θα ήταν η καλύτερη της Ελλάδας και η ιδανικότερη για την περίοδο εκείνη.

Ο Bartholdy υπολόγισε το 1803 ότι κατοικούσαν 4.000-6.000 Έλληνες στο Τρίκερι, που ευημερούσαν από τη ναυτιλία. Την ίδια εποχή ο Leake υπολογίζει τους κατοίκους του Πηλίου σε 50.000, όλους Έλληνες φυσικά, ενώ ο Άγγλος Christopher Wordsworth σε 42.000 το 1791, ο Ρ. Καμιλάρης σε 25.000 στις αρχές του 18ου αιώνα και ο Γ. Κορδάτος σε 15.000 την ίδια εποχή. Η περιοχή της Αγιάς κατά τον Λεονάρδο είχε 6.000 οικογένειες ή 25.000 κατοίκους το 1830. Η Τσαριτσάνη 6.000. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους των αναφερόμενων κέντρων αποζούσαν από τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τη ναυτιλία, δηλαδή από αστικά εισοδήματα.

Τουρκική απογραφή το 1800 ανάγει σε 150.000 τους Τούρκους, Έλληνες, Εβραίους και Αρμένηδες κατοίκους του «μουσελμλίκιου Λαρίσης», που περιελάμβανε μόνο την Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλία, με διαχωριστική τη γραμμή Ελασσόνα - Φάρσαλα - Υπάτη.

Ο Λεονάρδος υπολογίζει το 1836 σε 180.000 τους κατοίκους 35 περίπου κέντρων της Θεσσαλίας, χωρίς αρκετά πεδινά χωριά και χωρίς τους ορεινούς Αγράφων, Ασπροποτάμου και Πίνδου. Για ορισμένα κέντρα παραθέτει τα στοιχεία: Λάρισα 20.000 κάτοικοι και με τα χωριά 28.000, Τρίκαλα 12.000 και με 50 χωριά 28.000, Βόλος 10.000 Έλληνες και 100 οικογένειες Τούρκων, φρουρών του λιμένος, Τύρναβος 6.000, Φάρσαλα 13.000 με τα χωριά, Τσαριτσάνη και Λιβάδι από χίλια σπίτια, Αγιά 800, Δεσκάτη, Καλαμπάκα, Παλαμάς και Αμπελάκια από 500, Ελασσόνα, Φανάρι, Βελεστίνο, Ανατολή, Ρέτσιανη και Κρανιά Ολύμπου από 300, Κατωχώρι 100, Δράκεια 600, Άγιος Λαυρέντης 400, Μηλιές 300, Νεοχώρι 250, Τσαγκαράδα 400, Ζαγορά 500, Μακρινίτσα 1.000 σε δύο μαχαλάδες και άλλα 150-200 γύρω, Αθανάτη 400, Δέσιανη (Αετόλοφος) 150, Καρίτσα 150. Τα Κανάλια και το Μισδάνι (Αγναντερό) αναφέρονται ως κωμοπόλεις. Ξένος περιηγητής υπολόγισε το 1805 την Καρδίτσα με 500-600 σπίτια και από αυτά «ελάχιστα ελληνικά». Η Καρδίτσα άρχισε να σχηματίζεται σε πόλη όταν οι Τούρκοι εγκατέστησαν φρουρά για προστασία της περιοχής από επιδρομές ορεινών.

Μεταξύ του 1700, που σημειώνεται η βιοτεχνική ανάπτυξη, και του 1836 που έγραψε ο Λεονάρδος, επήλθαν σημαντικές μεταβολές. Με την οικονομική κρίση στην Ευρώπη από τους πολέμους του Μ. Ναπολέοντα, περιορίστηκαν οι εξαγωγές από τη Θεσσαλία. Στην Επανάσταση του 1821 πήραν μέρος μερικές χιλιάδες Θεσσαλοί, ενώ πολλοί άλλοι κατέφυγαν στη Νότια Ελλάδα με τη δημιουργία του ελεύθερου κράτους. Ταυτόχρονα σημειώθηκε οικονομική κρίση στη Θεσσαλία, η οποία, εκτός των άλλων, επέφερε μετακινήσεις πληθυσμών και μείωση των κατοίκων της. Ο Σ. Τριανταφυλλίδης μάς πληροφορεί ότι υπήρχαν το 1900 στους κάμπους της Θεσσαλίας 11.000 κολιγικές οικογένειες και 7.000 με οικογενειακή ιδιοκτησία[29].

Από τα στοιχεία αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στην περίοδο της βιοτεχνικής ανάπτυξης η Θεσσαλία είχε 300.000 ως 350.000 Έλληνες κατοίκους. Με βάση την αναλογία του 1 προς 5 του Μπωζούρ, οι 60.000-70.000 από αυτούς ανέπτυξαν μέσα στους κόλπους της φεουδαρχικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αστική οικονομία. Άλλοι τόσοι ίσως και περισσότεροι θα ήταν οι κολίγοι της φεουδαρχικής οικονομίας και οι υπόλοιποι ορεινοί, κτηνοτρόφοι, νομάδες και άλλοι της κλειστής οικονομίας.

Άλλοι Θεσσαλοί, παρασυρμένοι από το δυναμισμό της βιοτεχνικής ανάπτυξης, υπερέβησαν τα σύνορα της Θεσσαλίας και έδρασαν με σφρίγος στην ευρω-

29. Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, «Οι κολίγοι της Θεσσαλίας».

παϊκή οικονομία. Πρόβαλαν εκεί την Ελλάδα και διαδραμάτισαν, σε ευρωπαϊκό πλέον επίπεδο, σημαντικό ρόλο με την ποιότητα και τον όγκο των θεσσαλικών προϊόντων. Ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει την ύπαρξη παροικίας Θεσσαλών στη Βενετία το 1600. Στον κατάλογο των συνδρομητών του βιβλίου του ο Λεονάρδος αναφέρει ότι το 1830 υπάρχουν παροικίες Θεσσαλών σε 25 πόλεις και μεταξύ αυτών στις: Βελιγράδι, Νυς, Περλεπέ και Μπιτόλια (Μοναστήρι) της Γιουγκοσλαβίας. Βουκουρέστι, Πλοέστι, Γεωργίεβο, Ιάσιο, Μπραΐλα, Στεφανόπολη και άλλες της Ρουμανίας και των παραδουνάβιων ηγεμονιών, Βουδαπέστη, Ζεμόνα, Κράιοβα και άλλες της Ουγγαρίας και Τρανσυλβανίας, Πετρούπολη, Οδησσό της Ρωσίας, Τεργέστη, Βιέννη της Αυστρίας, Βενετία της Ιταλίας, Ιένη της Γερμανίας, Παντζοβία, Πέργαμο, Σμύρνη και άλλες σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική. Αρκετοί συνδρομητές του «Λεονάρδου» είναι μαθητές.

Με τον πλούτο που έφερε η οικονομική ανάπτυξη γέμισαν από το 16ο αιώνα τα ορεινά με αρχοντικά. Στα Αμπελάκια από τα 400 σπίτια τα 300 ήταν «τα έγκριτα αρχοντικά». Κατά τον καθηγητή Μουτσόπουλο, το τρίτο πάτωμα από το αρχοντικό του Σβαρτς είναι το καλύτερο απ' όλα *«όσα σώζονται στα Γιάννενα, Βέροια, Καστοριά και λοιπή Ελλάδα»*. Ο Bartholdy στα Αμπελάκια παρακολούθησε θεατρική παράσταση ερασιτεχνών με *«το σύγχρονο έργο "Μισανθρωπία και μετάνοια" του Á. Kotzebye. Ένα έργο που συγκίνησε, όπως άλλωστε παντού, μέχρι δακρύων και κέντρισε την κριτική»*. Και βρήκε τουλάχιστον 200 άτομα εκεί να μιλούν γερμανικά. Οι ξένοι εντυπωσιάζονταν στα Αμπελάκια από την ομορφιά των γυναικών. Ντύνονταν αρχοντικά. Διοργάνωναν εσπερίδες, όπως και οι γυναίκες της Ευρώπης. Το επίπεδο ζωής των κατοίκων το εξίσωναν μ' εκείνο *«πόλεων και κωμοπόλεων της Ολλανδίας»*[30].

Στην ανατολική λωρίδα (Πήλιο, Κίσαβο, Όλυμπο) οι κάτοικοι ήταν γλωσσομαθείς και καλλιεργημένοι. Οι Φιλιππίδης και Κωνσταντάς γράφουν ότι στο Πήλιο κάθε χωριό είναι *«και μία πόλη μικρούτσικη, μια δημοκρατία»*. Τα χωριά του γέμισαν αρχοντικά και κατοίκους που ζούσαν αρχοντικά. Με τα αρχοντικά του Πηλίου σημειώνεται αναγέννηση της ελληνικής αρχιτεκτονικής, με κυρίαρχο στοιχείο τη λαϊκή. Με τον καιρό προστέθηκαν και στοιχεία από το ευρωπαϊκό μπαρόκ, που δεν μετέβαλαν το λαϊκό χαρακτήρα. Απλώς φανερώνουν τις τάσεις των τότε Θεσσαλών για κάτι ομορφότερο και καινούριο.

Ο Λεονάρδος περιγράφει με θαυμασμό τα τριώροφα αρχοντικά του Τυρνάβου και της Τσαριτσάνης, διακοσμημένα πλούσια και κτισμένα με την *«τεκτονική»*, όπως την ονομάζει. Στις αίθουσές τους, στον Τύρναβο, έδιναν παραστάσεις θεατρικές από την Ευρώπη. Εντύπωση του έκανε το παλάτι του Βελή πασά. Το σύγκρινε μ' εκείνα της Βιέννης και το χαρακτήρισε *«λαμπρό και μεγαλοπρεπές»*. Ο Βελή είχε φέρει στον Τύρναβο και πιάνο, το πρώτο στη Θεσσαλία.

Συνήθως τα αρχοντικά ήταν τριώροφα. Στο ισόγειο ήταν οι αποθήκες για

30. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

σιτάρια, λάδια κτλ. Το μεσιανό, με τα μικρά παράθυρα και τη φωτιά στο τζάκι, παρείχε τη ζεστασιά και τη θαλπωρή, που αποζητούσε η ελληνική οικογένεια για τη ζωή της με παραδόσεις. Κατά τον Κίτσο Μακρή, στο σπίτι θα μάθει το κορίτσι από τη μάνα του το πλέξιμο, τον αργαλειό, το νοικοκυριό, που θα το συνεχίσει αύριο-μεθαύριο με τον καλό της. Το παιδί εκεί πρωτομαθαίνει το χορό και τα τραγούδια. Κι εκεί, από κάποιον μεγαλύτερο, θα ασκηθεί στο γιαταγάνι και σε άλλα όπλα. Σε αυτό το σπίτι η μια γενιά θα μεταδώσει στην άλλη ιδανικά με τα παραμύθια, τις ιστορίες, τα τραγούδια, τις νουθεσίες. Το επάνω, το τρίτο πάτωμα, με τα πολλά παράθυρα και τους «καλούς οντάδες», είναι για τις γιορτές και τους καλεσμένους. Και όλο αυτό το αρχοντικό είναι καλά ασφαλισμένο, με βαριές πόρτες, με τοίχους πέτρινους γερούς και με πολεμίστρες. Οι τοίχοι στο πρώτο πάτωμα, χοντροί, ζωσμένοι με «ξυλοδεσιές» για αντισεισμική προστασία. Οι από πάνω είναι λεπτότεροι και συνήθως από τσατμάδες.

Στο Περτούλι, στην Καστανιά Καλαμπάκας και στα άλλα βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου υπήρχαν αρχοντικά διακοσίων και τριακοσίων χρόνων, όπως του Χατζηπέτρου στο Νεραϊδοχώρι και του Τσολάκογλου στη α, ενώ αργότερα έγιναν και άλλα, όπως του Χατζηγάκη στο Περτούλι. Πολλοί Βλάχοι σε εκείνα τα χωριά μιλούσαν ιταλικά, γαλλικά και γερμανικά.

Ο Βόλος ήταν μια μικρή πόλη στο τέλος του 17ου αιώνα. Το 1645 κήρυξε η Οθωμανική Αυτοκρατορία πόλεμο κατά της «Γαληνοτάτης» δημοκρατίας της Βενετίας, με σκοπό να καταλάβει την Κρήτη. Ο πόλεμος επεκτάθηκε σε νησιά και σε παράλια του Αιγαίου. Το 1655 οι Βενετοί εισήλθαν στο Βόλο κι έκαψαν σπίτια, καταστήματα, καφενεία, τζαμιά, τα πάντα. Μεταξύ των Κρητικών, που επιστράτευσαν οι Βενετοί, ήταν και ο Μαρίνος Τζανής ή Μπουνιαλής. Σε μεγάλο ποίημά του εξιστορεί τα συμβάντα στο Βόλο. Το 1660 ο Μοροζίνης κατέλαβε τη Σκιάθο και με το στόλο του περιέσφιγγε τους Τούρκους στις Β. Σποράδες και στα άλλα παράλια της Θεσσαλίας, μέχρι τον Αλμυρό.

Οι Τούρκοι κατόρθωσαν να διώξουν τους Βενετσιάνους από τις Β. Σποράδες και αμέσως μετέφεραν τον πόλεμο στην Κρήτη και τους έδιωξαν και από εκεί. Οι πόλεμοι αυτοί ήταν από τους αγριότερους και διήρκεσαν περίπου 25 χρόνια. Η Θεσσαλία χρησιμοποιούνταν από τους Τούρκους ως βάση. Για να παρακολουθεί τις επιχειρήσεις στην Κρήτη ο σουλτάνος Μωάμεθ Β' εγκαταστάθηκε στη Λάρισα, που τη μετέβαλε για αρκετά χρόνια σε προσωρινή πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του. Εκεί διατηρούσε συμβούλους και υπηρεσίες. Απεσταλμένοι, αγγελιαφόροι, σύνδεσμοι και άλλοι τιτλούχοι πηγαινοέρχονταν από όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας, ενώ τον ακολούθησαν στη Λάρισα και ξένοι διπλωμάτες. Το Γάλλο πρεσβευτή στη Λάρισα τον συνόδευσε και ο καπουτσίνος Robert de Dreux. Και γράφει για την πόλη[31]:

31. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

«Είναι μεγάλη πολιτεία αλλά τόσο κακοχτισμένη που θαρρείς πως βρίσκεσαι σε χωριό. Οι τοίχοι των περισσοτέρων σπιτιών είναι από τούβλα και πλιθιά. Όλες οι κατοικίες μονώροφες. Και για να εγκατασταθεί ο σουλτάνος αναγκάσθηκαν να χτίσουν ένα ξύλινο παλάτι. Ρώτησα γιατί σ' αυτήν την τόσο μεγάλη και εμπορική πόλη δεν χτίζουν πιο στερεά σπίτια και μου είπαν ότι η περιοχή υποφέρει από σεισμούς και τα ψηλά σπίτια γκρεμίζονται. Παρατήρησα ότι πολλά σπίτια ήταν περιζωμένα με μεγάλα δοκάρια, ώστε να συγκρατούνται οι τοίχοι. Είδα πάντως ένα μπεζεστένι[32] *και μερικά τζαμιά που αποτελούν ωραία κτίρια»*[33].

«Ο σουλτάνος υποχρέωνε τις γύρω περιοχές να του στείλουν για το κυνήγι του είκοσι χιλιάδες άνδρες. Η στρατολογία γίνεται ανάλογα με τον πληθυσμό του χωριού. Φθάνοντας αυτό το πλήθος στο καθορισμένο σημείο, αρχίζει την παγάνα, περικυκλώνει τα δάση, όπου κρύβονται τα αγρίμια, και αφήνει μόνο ένα άνοιγμα ελεύθερο ώστε να αναγκασθούν να ξεχυθούν από το πέρασμα στον κάμπο. Εκεί είχε στηθεί ένα είδος θεάτρου με ψηλούς φράχτες για να εμποδίζεται η είσοδος των θηρίων. Ο σουλτάνος ανεβασμένος σε μια εξέδρα παρακολουθεί με την συντροφιά του να περνούν και να ξαναπερνούν μπροστά του κυνηγημένα τα θηράματα. Κι ο κλοιός όλο στενεύει στον κάμπο, καθώς προχωρούν οι άνδρες της παγάνας, πολλές φορές σε τριπλές γραμμές. Ο σουλτάνος απολαμβάνει από το θεωρείο του τη μάχη των λαγωνικών με τ' αγρίμια, που σε κατάσταση απελπισίας ορμούν εναντίον των ανδρών της παγάνας, σκοτώνοντας και πληγώνοντας πλήθος. Έμαθα ότι λίγο πριν από την άφιξή μας στην Λάρισα είχε οργανωθεί ένα τέτοιο σουλτανικό κυνήγι με αποτέλεσμα να χάσουν την ζωή τους τετρακόσιοι ως πεντακόσιοι Θεσσαλοί. Ο καϊμακάμης (αναπληρωτής του βεζύρη), που ήταν γνωστός για την ανθρωπιά του, αναστατώθηκε από εκείνη την σφαγή και πρόσταξε να σκορπίσουν τα πτώματα πλάι στον δρόμο απ' όπου θα περνούσε ο σουλτάνος, για να δει τα φονικά αποτελέσματα του κυνηγιού, που αποδεκατίζει τον λαό, και να μη το επαναλάβει. Αλλά ο σουλτάνος έμεινε ασυγκίνητος. Και όταν έμαθε από τον καϊμακάμη ότι, εκτός απ' αυτούς τους νεκρούς που είδε, υπήρχαν και άλλοι πολλοί, του είπε: Δεν πειράζει! Θα πέθαιναν που θα πέθαιναν! Τι εδώ, τι αλλού!»[34].

32. Πρόκειται για τη βυζαντινή Αγορά, σωζόμενη στο Φρούριο.

33. Το 1743 έπεσαν πολλά σπίτια από σεισμό σε Λάρισα, Τύρναβο και σε πολλά χωριά της περιοχής. Το 1781 κατέρρευσαν από άλλο μεγάλο σεισμό στη Λάρισα και στον Τύρναβο σπίτια και τζαμιά, ενώ σκοτώθηκαν και πολλοί κάτοικοι. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΟΥΓΟΥΛΑΚΗ-ΖΙΩΖΙΑ, «Αξιοσημείωτα σεισμολογικά, καιρικά και άλλα φαινόμενα στην περιοχή Τρικάλων από τον ΙΣΤ' αι. ως τον ΙΘ'», «Τρικαλινά», τ. Δ', σσ. 405-407.

34. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Στη Λάρισα βρισκόταν και η σουλτάνα, «Κρητικιά, κοντή και με βλογιοκομμένο πρόσωπο· ήταν έγκυος κι έπρεπε να τη μεταφέρουν σε μοναστήρι της Μακεδονίας για να γεννήσει. Πλάτυναν, λοιπόν, τους βουνίσιους δρόμους για να ταξιδέψει πιο άνετα το καραβάνι της. (...) Κι αυτά τα έργα επιβαρύνουν τους κατοίκους. Όπου πλησίαζε ο σουλτάνος όλοι οι Έλληνες εγκατέλειπαν τα σπίτια τους και κατέφευγαν στα βουνά, αφήνοντας τα υπάρχοντά τους στη διάθεση των Τούρκων».

Δύο περίπου μήνες μετά τον καπουτσίνο R. de Dreux πήγε στη Λάρισα ο Άγγλος γιατρός Edward Brown, αφού πέρασε από την Κεντρική Ευρώπη και από τα Βαλκάνια. Και γράφει για τη Λάρισα[35]:

«Η Λάρισα έχει μεταβληθεί σε σημαντικό πολιτικό, διπλωματικό και κοσμοπολίτικο κέντρο. Ο σουλτάνος διατηρούσε εκεί ιδιαίτερο ανάκτορο. (...) Είναι η κυριότερη πόλη της Θεσσαλίας και κατοικείται από Χριστιανούς, Τούρκους και Εβραίους. Έχει ωραιότατες πλατείες, πολλά τζαμιά και αρκετές εκκλησίες. (...) Είναι έδρα αρχιεπισκόπου. Κατά την επίσκεψή μας αρχιεπίσκοπος ήταν ο Διονύσιος. (...) Πήγα στην λειτουργία μια μέρα που χοροστατούσε ο ίδιος. Καθόταν στον θρόνο ντυμένος τα αρχιερατικά του άμφια, κρατώντας ένα σταυρό. Ήμαστε τρεις ή τέσσερις ξένοι και μόλις μας είδε να μπαίνουμε στην εκκλησία έστειλε να μας θυμιατίσουν με λιβάνι και άλλες γλυκύτατες ευωδιές. Ο σουλτάνος έχει εγκαταστήσει την Αυλή του εδώ και πολλά χρόνια σ' αυτή την πόλη εξαιτίας του πολέμου του Χάνδακος κι επειδή αυτή η περιοχή είναι ιδεώδης για το κυνήγι, που αποτελεί τη μεγάλη αδυναμία του. Κατά τις ζέστες του καλοκαιριού ο σουλτάνος περνά δύο μήνες στον Όλυμπο. Από εκεί θαυμάζει τη θέα του κάμπου και του Αιγαίου. Και το κυριότερο, χαίρεται τη δροσιά του βουνού. Αυτή η παραξενιά του σουλτάνου έχει προκαλέσει τον θάνατο πολλών μελών της ακολουθίας του. Γιατί καθώς έκανε κρύο στην κορυφή του βουνού, εκείνοι που ανέβαιναν αγκομαχώντας για να τον συναντήσουν πάγωναν, αρρώσταιναν και πέθαιναν. Και τις περισσότερες φορές δεν υπήρχε χώμα για να τους θάψουν. (...) Ο σουλτάνος που είναι σπουδαίος ιππέας ανάγκασε τ' άλογό του ν' ανεβεί στην κορυφή ενός βουνού που το λένε Κίσαβο, με αποτέλεσμα να σκάσει το άτι στις ανηφόρες. Πάνω από τον Πηνειό υπάρχει ένα αρκετά όμορφο πέτρινο γεφύρι, με εννέα καμάρες. Έχουν μάλιστα φροντίσει να ανοίξουν τρύπες και περάσματα ανάμεσα σε κάθε καμάρα ώστε να κυλούν τα νερά σαν ανεβαίνει η στάθμη του ποταμού να μη παρασύρει το γεφύρι όταν ξεχειλίσει η κατεβασιά. Πολλοί Τούρκοι είχαν στήσει τα τσαντίρια τους στις όχθες του ποταμού, επειδή δεν έχουν πού να μείνουν στην πό-

35. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

λη. Και καθώς ήταν πολύχρωμες οι τέντες και βρίσκονταν κοντά σ' ένα τζαμί, δημιουργούσαν ένα πολύ γραφικό θέαμα. Οι σκηνές δεν ακουμπούσαν διόλου στη γη, για να εισχωρεί ο αέρας και να δροσίζει. Εκεί περνούσαν οι Τούρκοι το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους, πίνοντας σερμπέτια και καφέδες».

Στον Brown προκάλεσαν κατάπληξη τα άλογα. *«Έχω δει»*, γράφει, *«πολλούς στάυλους χριστιανών ηγεμόνων. Τους στάυλους π.χ. του Λούβρου στο Παρίσι, του αντιβασιλιά της Νεαπόλεως, του δούκα της Σαξονίας στην Δρέσδη, του κόντε Βαλεφραί στην Πράγα. Σ' αυτούς τους τελευταίους η θέση του αλόγου χωριζόταν μ' ένα μαρμάρινο κίονα και τα παχνιά ήταν όλα από εκλεκτό μάρμαρο. Στο διαμέρισμα του αλόγου έβλεπες να κρέμεται από ψηλά το πορτραίτο του σε φυσικό μέγεθος. Αυτό, όμως, που είδα στην Λάρισα, με κατέπληξε. Άλογα πανέμορφα, διαλεγμένα από όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας, με πλούσιες σέλες και χαλινάρια, όλα καταστόλιστα με πολύτιμα πετράδια. Δεν χόρταιναν τα μάτια μου να τα καμαρώνουν. (...) Οι Θεσσαλοί έχουν την φήμη καλών καβαλάρηδων. Και υπάρχουν σ' αυτήν την χώρα σπουδαία άτια. Επίσης, βλέπεις μεγάλα βουβάλια, σαν της Αγίας Μαύρας και της Ηπείρου»*[36]. Ασφαλώς, στη Λάρισα θα είδε τα άλογα της ακολουθίας του σουλτάνου.

Ο ίδιος Άγγλος δίνει και άλλες περιγραφές. *«Η Λάρισα είναι αξιόλογο οικονομικό κέντρο, με εμπόριο ανεπτυγμένο. Τα πάμπολλα καταστήματά της προσφέρουν πλούτο εμπορευμάτων, σε μια πελατεία που κατακλύζει την αγορά της. Έχει ακόμη και τραπεζίτες, που διεξάγουν και εργασίες συναλλάγματος. Τα εστιατόριά της φημίζονται για το καλό φαγητό τους. Στους δρόμους και στα ξενοδοχεία της συναντά κανείς ξένους από όλες τις εθνότητες της Ευρώπης, που έρχονται για εμπόριο ή για διπλωματική αποστολή* (λόγω παραμονής του σουλτάνου). *Πάρα πολλοί έμποροι μιλούν ξένες γλώσσες»*. Και ο Brown συνεχίζει[37]:

«Εδώ μπορεί κανείς να γευματίσει στην ταβέρνα με ψητό, βραστό και σερμπέτι, όλα μαζί δέκα σόλδια. Και μ' ελάχιστα χρήματα μπορεί να προσφέρει φαγητό σε Τούρκους ή χριστιανούς, που το δέχονται ευχαρίστως. Η Λάρισα είναι κοσμοπολίτικο κέντρο. Έχει μεταβληθεί ξαφνικά σε δεύτερη πρωτεύουσα της τουρκικής αυτοκρατορίας. Μ' όλο που αυτόν τον καιρό βρίσκονται εκεί άνθρωποι από όλα σχεδόν τα έθνη του κόσμου επικρατούσε τάξη κι όλα ήσαν ειρηνικά. Ένας αξιωματικός περιπολούσε με ραβδί στο χέρι και με συνοδεία εικοσιτεσσάρων στρατιωτών στους δρόμους της πολιτείας και τιμωρούσε μεθυσμένους, εκείνους που καυγάδιζαν και θορυβούσαν κι όσους έκαμαν κάτι το αντίθετο προς τα χρηστά

36. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
37. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

ήθη. Τον Σεπτέμβριο του 1669 που βρισκόμουν στην Λάρισα, έκαμε πολλή ζέστη και ο κόσμος βασανιζόταν από θέρμες. (...) Σε πολλά ποτάμια η στάθμη είχε χαμηλώσει. Άλλα ποτάμια είχαν στερέψει ολωσδιόλου. Μονάχα ένα ποτάμι δεκαεπτά μίλια από την Λάρισα, προς την πλευρά του Τυρνάβου, που είχε τις πηγές του στα ριζά ενός βουνού είχε άφθονο νερό»[38].

Το ποτάμι, που δεν στέρεψε τότε, θα ήταν αυτό που σχημάτιζαν τα νερά από το Μάτι Τυρνάβου.

Στη Λάρισα ο Άγγλος βρήκε και τραπεζίτες. Γράφει: *«Βρέθηκα σε δύσκολη θέση, γιατί δεν ήξερα πώς ν' αλλάξω τα δουκάτα, τα δολλάρια και τα άλλα νομίσματα που είχα μαζί μου. Βρήκα, όμως, στην αγορά τραπεζίτες με αποκλειστική απασχόληση να αλλάζουν τα ξένα νομίσματα με μεδίνες και άσπρα, καθώς και με κέρματα των 50 σολδίων, που αποτελούν το συνηθισμένο νόμισμα αυτής της χώρας. Οι λαρισινοί δρόμοι είναι σκεπασμένοι, όπως ακριβώς και στις άλλες πόλεις της Τουρκοκρατίας. Τα μαγαζιά πολύ μικρά, αλλά κατάμεστα και βλέπει κανείς κάθε λογής εμπορεύματα. Ο καταστηματάρχης κάθεται σταυροπόδι κι έτσι καθισμένος πουλάει την πραμάτεια του στους πελάτες, που συνήθως στέκονται στον δρόμο και δεν μπαίνουν σχεδόν ποτέ στο μαγαζί. Όσο για τα εμπορεύματα που δεν βρίσκονται στα μαγαζιά υπάρχει πάντοτε ένας ντελάλης που γυρίζει έφιππος στην πόλη και φωνάζει σε ποιο σημείο και με πόσο παρά μπορεί κανείς ν' αγοράσει τούτο ή εκείνο το είδος. Μερικοί έμποροι μαθαίνουν ιταλικά, για να διευκολύνονται στις συναλλαγές τους»*.

Στην αγορά συναλλάγματος συντελούσε και η νοθεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα νομίσματά της. Για να ανταποκρίνεται στις αυξανόμενες πολεμικές δαπάνες της, έκοβε νομίσματα με μειωμένο βάρος. Το καταλάβαιναν οι παραλήδες της εποχής, πρώτοι οι μπέηδες, και προτιμούσαν για αποθησαυρισμό τα ξένα νομίσματα, κυρίως ασημένια ή χρυσά, με συνέπεια να έχουν ζήτηση όσα ξένα θεωρούνταν ότι έχουν κανονικό βάρος. Και συνεχίζει ο Brown:

«Τον Σεπτέμβριο του 1669 που βρισκόμουν στην Λάρισα έκανε πολλή ζέστη και ο κόσμος βασανιζόταν από θέρμες. Εκείνο το καλοκαίρι πηγαίναμε τακτικά στον μπαρμπέρη. Έκανε πολύ καλά την δουλειά του και εξυπηρετούσε τον κόσμο σύμφωνα με τις συνήθειες κάθε τόπου. Οι Κροάτες ξυρίζουν τα μαλλιά τους από τη μια μεριά. Από την άλλη ούτε τα ξυρίζουν ούτε τα κόβουν, αλλά τ' αφήνουν να μεγαλώσουν όσο γίνεται. Οι Ούγγροι ξυρίζουν όλο το κεφάλι εκτός από μια τούφα πάνω από το μέτωπο. Οι Πολωνοί έχουν τα μαλλιά πολύ κοντά. Τα αφήνουν ως την μέση του μετώπου κι ως την μέση των αυτιών τους. Οι Τούρκοι ξυ-

38. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

ρίζουν ολότελα το κεφάλι τους, αφήνοντας ένα τσουλούφι στην κορυφή. Οι Φράγκοι δεν κουρεύονται καθόλου. Φροντίζουν όμως να κρύβουν τα μαλλιά τους κάτω από ένα σκούφο για να μπορούν να κουβεντιάζουν εύκολα με τον κόσμο. (...) Για να ξυριστείς κάθεσαι πολύ χαμηλά κι ο μπαρμπέρης σού παίρνει τα γένεια με μία σχεδόν κίνηση. Οι μπαρμπέρηδες της Λαρίσης κουρεύουν άνετα, με διαφορετικούς τρόπους τους πελάτες τους».

Μετά την κατάληψη της Κρήτης ο σουλτάνος πήγε στον Χάνδακα (Ηράκλειο). «*Μαζί του*», γράφει ο Brown, «*πήρε και πολλούς χριστιανούς χειρουργούς από την Λάρισα*», που σημαίνει ότι υπήρχαν αρκετοί στη Θεσσαλία. «*Στην Λάρισα υπήρχε πολύ πριν από το 1800 πάνω σε ξύλινο πύργο ρολόι πόλεως, που χτυπούσε τις ώρες. Ήταν το μοναδικό σ' ολόκληρη την Τουρκία*», γράφει ο Pococke. Αργότερα απέκτησαν τα Τρίκαλα και τα Φάρσαλα. Ο περιηγητής Γκαλ γράφει ότι το διοικητήριο Λάρισας, απέναντι από την πέτρινη γέφυρα του Πηνειού, ήταν το επιβλητικότερο δημόσιο οικοδόμημα που είδε στην Ελλάδα.

Ο γιατρός και αρχαιολόγος Payl Lucas επισκέφθηκε τη Λάρισα και γράφει: «*Στις 6 Ιουνίου 1705 συνέβη στην Λάρισα ένα περίεργο φαινόμενο. Ώρα δύο το μεσημέρι ενώ ο ουρανός ήταν ολοκάθαρος παρουσιάσθηκε κατά το βοριά ένα συννεφάκι που έτρεχε με απίστευτη ταχύτητα και φοβερό βουητό. Μόλις έφθασε σχεδόν πάνω από την πόλη σχίσθηκε ξαφνικά στα δυο με μεγάλο πάταγο. Το καταπληκτικό είναι πως έπεσε μια πέτρα 24 οκάδων. Πήγα μαζί με άλλους να την εξετάσω. Μύριζε θειάφι και έμοιαζε πυρακτωμένη. Έκοψαν ένα κομμάτι και το έστειλαν στον σουλτάνο. Το υπόλοιπο έμεινε στο σπίτι του καδή*»[39].

Ο Άγγλος Brown επισκέφθηκε τον Τύρναβο και γράφει: «*Κοντά στην Λάρισα απέκτησε φήμη και ο γειτονικός Τύρναβος. Εκεί είχαν εγκατασταθεί οι διπλωματικές αντιπροσωπείες της Γερμανίας και της Ραγούζας. (...) Οι κάτοικοι έδωσαν ένα θαυμάσιο κτίριο στον Γερμανό πρεσβευτή, που είχε ακολουθία τριάντα προσώπων, χριστιανούς και Τούρκους. Δύο γενίτσαροι φρουρούσαν την πόρτα της πρεσβείας. Ο πρεσβευτής της Γερμανίας προτίμησε τον Τύρναβο, μεγάλη και ευχάριστη πολιτεία, δέκα μίλια από την Λάρισα και μάλιστα κοντά στα βουνά. Οι περισσότεροι κάτοικοι του Τυρνάβου είναι Έλληνες. Υπάρχουν τρία τζαμιά και δεκαοκτώ εκκλησίες. Οι κυριότεροι από τους ναούς είναι ο καθεδρικός του Αγίου Ιωάννου, του Προφήτη Ηλία (εκεί κοντά στην πλαγιά ενός βουνού υπάρχει και ένα μοναστήρι), των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Νικολάου, όπου και το μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου. Η μητρόπολη Τυρνάβου ανήκει στην αρχιεπισκοπή Λαρίσης*». Και συνεχίζει:

«*Να μην ξεχάσω να σας μιλήσω για τον Δημήτριο, Έλληνα έμπορο*

39. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

του Τυρνάβου, που στο πρόσωπό του μπορούσες να αναγνωρίσεις την ψυχική διάθεση και τον χαρακτήρα των αρχαίων Ελλήνων. Μας περιποιήθηκε πολλές φορές στο σπίτι του με μεγάλη γενναιοδωρία και με δείγματα αληθινής φιλίας. Μας παρακάλεσε να νοιώθουμε πλάι του άνετα και ελεύθερα, όπως στην πατρίδα μας. Μας έφερε τις δυο κόρες του να μας πουν καλημέρα -δείγμα μεγάλης εύνοιας- κι εμείς βρήκαμε την ευκαιρία να τις ανταποδώσουμε τον χαιρετισμό, όπως γίνεται στην Γαλλία, στην Ολλανδία και στην Αγγλία. Ήταν πλούσια ντυμένες με την μόδα του τόπου τους. Τα μαλλιά τους ήταν σγουρά και κρέμονταν στην ράχη τους. Φορούσαν παπούτσια και παντούφλες ζωγραφιστές κι είχαν βάψει τα νύχια τους ροζ με κινά. Παίρνουν τα φύλλα αυτού του δένδρου, τα βάζουν την νύχτα σε κρασί και νερό και το πρωί έτοιμη η ροζ βαφή. Μερικές γυναίκες στις τουρκοκρατούμενες περιοχές βάφουν με κινά και τις άκριες των μαλλιών τους»[40].

Τα Τρίκαλα επισκέφθηκε το 1812 ο Άγγλος Χόλλαντ και γράφει: *«Είναι μια μεγάλη πόλη, με εφτά εκκλησίες. Περιβάλλεται με κήπους και μοιάζει με την Δαμασκό. Το παζάρι των Τρικάλων είναι το πιο γραφικό τμήμα της πολιτείας. Οι δρόμοι σκεπάζονται σε ύψος δέκα-δώδεκα ποδών, με ξύλινες κρεβατίνες, όπου απλώνονται κληματαριές. Έτσι, κάθε καλοκαίρι ολόκληρος ο παζαρότοπος βρισκόταν κάτω από πυκνή σκιά. Τα μαγαζιά ήταν πεντακάθαρα, κατάμεστα και οι έμποροι κυρίως Έλληνες και Εβραίοι, αξιοσέβαστοι άνθρωποι»*[41].

Ο Χόλλαντ συνάντησε στα Τρίκαλα, στη Λάρισα και σε άλλες πόλεις της Θεσσαλίας πολλούς γιατρούς, που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη και ήταν ενημερωμένοι για τις νεότερες κατακτήσεις της επιστήμης τους. Ο Χόλλαντ επισκέφθηκε τη Θεσσαλία, αφού προηγουμένως παρέμεινε αρκετό διάστημα στην Ήπειρο, φιλοξενούμενος του Αλή Πασά. Ο ίδιος διαπίστωσε ότι οι χωριάτες στην ανατολική πλευρά της Πίνδου (θεσσαλική) είναι πιο ειρηνικοί, πιο πολιτισμένοι. *«Όλοι χαιρετούσαν στον δρόμο τους ξένους ευγενικά και αυθόρμητα. "Καλώς ορίσατε", έλεγαν και ακουμπούσαν το χέρι στο μέρος της καρδιάς τους. Αλλά και η φορεσιά τους ήταν αλλιώτικη. Σπάνια έβλεπες κόκκινο φέσι. Φορούσαν μαντήλια άσπρα ή χρωματιστά, τυλιγμένα δυο-τρεις φορές στο κεφάλι. Τα παιδιά φορούσαν βαμβακερή σκούφια».*

Οι περιγραφές αυτές δείχνουν ότι οι θεσσαλικές πόλεις είχαν αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη. Το ελληνικό στοιχείο κάλυπτε μεγάλο ποσοστό κατοίκων σε ορισμένες απ' αυτές, ενώ σε άλλες αποτελούσε την πλειονότητα, όπως στα Τρίκαλα, στον Τύρναβο κ.α. Το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε τα πρωτεία

40. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
41. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

στην αστική ζωή. Ο Σουηδός ταξιδιώτης Bjornstahl επισκέφθηκε τα Τρίκαλα και έγραψε: «*Μολονότι οι Έλληνες είναι εδώ ολιγώτεροι από τους Τούρκους, εν τούτοις διοικούν αυτοί τον τόπο με τα χρήματα. Διορίζουν μάλιστα και παύουν με αυτά τουρκικές αρχές. Ο πονηρός Έλλην γνωρίζει πάντοτε την τέχνη να σχηματίζει πολιτικά κόμματα και να αποκτά οπαδούς, προ πάντων όταν έχει χρήματα*».

Οι Τούρκοι έχουν τη δύναμη της εξουσίας στη Θεσσαλία, αλλά οι ξένοι στις πόλεις της δεν τους συναναστρέφονται. Αντίθετα, επισκέπτονται μητροπολίτες, συνάπτουν γνωριμίες με Έλληνες και περιγράφουν κυρίως τη ζωή αυτών. Ασφαλώς αυτό δεν είναι συμπτωματικό. Διαπιστώνουν οι ξένοι ότι οι Έλληνες είναι εκσυγχρονισμένοι αστοί, που ζουν περίπου όπως και οι Ευρωπαίοι αστοί, ότι οι Έλληνες διαμορφώνουν την «κοινωνική ζωή» κάθε πόλης και προσελκύουν με αυτήν και τους ξένους. Από περιγραφές ξένων διαπιστώνεται ότι οι Έλληνες ανατρέφουν τα κορίτσια τους ελληνοπρεπώς. Τα παρουσιάζουν ελεύθερα σε Ευρωπαίους, με τους οποίους συνάπτουν φευγαλέες γνωριμίες και δεν υποχρεώνουν τις γυναίκες τους να κρύβονται με φερετζέδες. Ο ελληνισμός βρίσκεται επί αιώνες υπό τον ζυγό των Τούρκων, αλλά διατήρησε φιλελεύθερη συμπεριφορά.

Το ελληνικό στοιχείο διατηρεί τη δική του ζωή στις θεσσαλικές πόλεις. Τη 18η Νοεμβρίου 1730 υπέγραψαν στη Λάρισα συμφωνητικό όλοι «*οι πραγματευταί*», με το οποίο υπόσχονταν «*να φυλάττουν όλας τας Κυριακάς και τας δεσποτικάς εορτάς, να μην ανοίγουν τα εργαστήρια και να μην ημπορούν με κανένα τρόπον να κάμουν καμίαν πώλησιν, μήτε να ημπορούν να αγοράσουν κανέν είδος πραματείας*». Το μέτρο της αργίας την Κυριακή καθιερώθηκε τότε για πρώτη φορά, όπως φαίνεται, και επεκτάθηκε και στις άλλες πόλεις της Θεσσαλίας.

Από πρακτικό της 29ης Ιουνίου 1756 πληροφορούμαστε: «*Οι εντιμώτατοι κληρικοί Λαρίσης, οι πρόκριτοι των μαγιστόρων και λοιποί χριστιανοί συνήλθον (...) ίνα σηκώσωσι από την θεοφρούρητον αυτήν πολιτείαν ταύτας τας ασχημοπρεπείς αταξίας, όπου κακώς εσυνήθισαν αι γυναίκες, και απεφάσισαν: Αι γυναίκες να μη φορώσι έξω του οσπιτίου φλωριά, να μη βάζωσι μαργαριτάρια, στεφάνια μαλαματένια ή άλλου είδους τεπελίκια μαργαριταρένια και άλλα μαλαγματικά, να μη φορώσι χρυσά ενδύματα, δηλαδή αντεριά, σαλβάρια, τζουμπέδες και γούνες, μπισκίνα τζόχινα, ζιγκαιριά και να μη ρίπτωσι εις τα στεφανώματα χρυσά ή άλλου είδους, αλλά έν μανδήλιον και μόνον, να μη κάμνωσι εις τους γάμους τους λεγομένους μπρατίμους, αλλά να υπηρετώσι εις τους γάμους οι συγγενείς του γαμβρού και της νύμφης*».

Οι αποφάσεις αυτές ελήφθησαν στη Λάρισα γιατί το 1704 ορίστηκε ως έδρα της Αρχιεπισκοπής πάσης Ελλάδος και τότε διορίστηκε μητροπολίτης, μετά την εξέγερση του Διονύσιου το 1610. Ο νέος μητροπολίτης άρχισε να παίρνει πρωτοβουλίες για αρκετά θέματα που αφορούσαν το ελληνικό στοιχείο, ό-

πως θα αναφερθεί και σε επόμενες σελίδες. Η Λάρισα ήταν και έδρα του Μουλά, που έφερε το δεύτερο βαθμό της θρησκευτικής ιεραρχίας των μουσουλμάνων και διαδεχόταν τον σεϊσλάμη της Κωνσταντινουπόλεως μετά το θάνατό του.

Με άλλο πρακτικό υπογραφόμενο τη 14η Οκτωβρίου 1795 από τους επισκόπους Λαρίσης Διονύσιο, Τρικάλων Αμβρόσιο και Σταγών (Καλαμπάκας) Παΐσιο, καλούνται οι γυναίκες των Τρικάλων να μη βολτάρουν στους δρόμους χωρίς φερετζέ και, επιπλέον, να φοράνε πανωφόρια. Για να προκληθούν τέτοιες επισκοπικές αποφάσεις σημαίνει ότι οι Ελληνίδες της Θεσσαλίας ντύνονταν ελαφρύτερα, όπως οι αρχαίες και οι Ευρωπαίες, και ξεχώριζαν από τις Τουρκάλες. Ο νέος μητροπολίτης ακολούθησε προφανώς οδηγίες του Πατριαρχείου, που ήθελε τις Ελληνίδες κλεισμένες σε οντάδες ή με φερετζέ σαν Τουρκάλες όταν βγαίνουν έξω, συνεχίζοντας την αντιπαλότητά του προς τον ελληνισμό. Οι Ελληνίδες, όμως, έβγαιναν σε περιπάτους και, όπως γράφουν οι ξένοι, ντύνονταν ελαφρύτερα, σαν Ευρωπαίες, αφήνοντας να διαγράφονται κάποιες καμπυλότητες.

Οι γυναίκες των θεσσαλικών πόλεων δεν φορούσαν τα ίδια φορέματα. Οι Τρικαλινές π.χ. είχαν τα «τρικαλινά». Οι Λαρισινές τα δικά τους, όπως και οι Αμπελακιώτισσες κ.ο.κ. Ως κομψότερες περιγράφονται οι Τρικαλινές. Την εποχή εκείνη στη Λάρισα οι Τουρκάλες ήταν περισσότερες από τις Ελληνίδες, ενώ στα Τρίκαλα ήταν πάρα πολλές. Εν τούτοις το ντύσιμο και η συμπεριφορά των γυναικών δεν καθορίζονταν από τις Τουρκάλες, που ήταν περισσότερες. Ούτε οι Λαρισινές ούτε οι Τρικαλινές επηρεάζονταν από αυτές. Πρωτοπορούσαν στο ντύσιμο, έβγαιναν σε περιπάτους, μετείχαν σε κοσμικές συγκεντρώσεις, φορούσαν ελαφρύτερα φορέματα, που τόνιζαν περισσότερο τη γυναικεία χάρη, διαμορφώνοντας, και σ' εκείνη την κατάσταση, τύπο Ελληνίδας.

Το ρόλο τους αυτόν οι γυναίκες της Θεσσαλίας τον διαμόρφωσαν και με τη συμμετοχή τους στην παραγωγή. Στα Αμπελάκια μετείχαν στην κατεργασία του βαμβακιού, όπως και οι άνδρες. Στη Ζαγορά αυτές κατασκεύαζαν τις κάπες. Στον Τύρναβο και στην Τσαριτσάνη παρήγαν υφαντά, σταμπάτα και μεταξωτά, όπως και στην Αγιά. Στις οικοτεχνίες και σε όλες σχεδόν τις βιοτεχνίες Αγράφων, Ασπροποτάμου, Κισάβου, Πηλίου κτλ. οι γυναίκες εργάζονταν, όπως και οι άνδρες, με αμοιβή. Ιδιαίτερα στα Τρίκαλα, που σκανδάλισαν την εκκλησία, οι γυναίκες είχαν αναλάβει και συνδικαλιστικό αγώνα. Ανάγκασαν τη μητρόπολη να αναγνωρίσει στη συντεχνία των γυναικών το αποκλειστικό δικαίωμα να παράγει σαπούνι, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενες σελίδες. Προηγήθηκε, όμως, παράσταση διαμαρτυρίας επιτροπής γυναικών, που την αποτελούσαν «*η Σταμούλω, η Βασιλική, η Μαργαρίτα, η Αρχόντω, η Βενέτω, η Αγγέλω, η Παγώνα, η Τριανταφυλλιά, η Χάιδω, η Αικατερίνα*». Ο μητροπολίτης, που κανοναρχούσε τον περιορισμό των γυναικών στο σπίτι, δέχτηκε επιτροπή γυναικών και ικανοποίησε το αίτημά τους, επειδή υπήρχε γενική ανα-

γνώριση από την κοινωνία των ελευθεριών που δικαιούνται και οι γυναίκες. Να σημειωθεί ότι το αίτημα των γυναικών αναπτύχθηκε *«παρουσία των εντιμότατων κληρικών και αρχόντων της μητροπόλεως»*.

Η προίκα αποτελούσε και τότε κοινωνικό έθιμο. Οι επίσκοποι Λαρίσης, Τρικάλων και Καλαμπάκας θέλησαν να το ρυθμίσουν με «κανονισμό προικός», με τη δικαιολογία να εξαλείψουν *«όσα άτοπα προξενούνται εις τα συνοικέσια (...) διά την πολύπλοκον προίκα εκ μέρους της γυναικός»*. Με απόφασή τους χώρισαν αυθαίρετα την κοινωνία σε τέσσερις τάξεις και «έβαλαν διατίμηση» στην προίκα ως εξής: Η πρώτη τάξη να δίνει στο κορίτσι 500 γρόσια, ένα αμπέλι, διάφορα στολίδια χρυσαφένια, είδη κουζίνας, δώδεκα βρακοϋποκάμισα, ρουχισμό και άλλα, κατονομαζόμενα λεπτομερώς. Η δεύτερη 300 γρόσια και λιγότερο ρουχισμό, η τρίτη ακόμα λιγότερα κτλ. Τα 500 γρόσια αντιστοιχούσαν σε 75.000 δραχμές το 1970. Και αν στο ποσό αυτό προστεθούν τα χάλκινα σκεύη κουζίνας, τα χρυσαφικά, ο ρουχισμός σε μάλλινα, μεταξωτά και πάνινα, τα κεντήματα, το αμπέλι και τα άλλα, τότε το συμπέρασμα πρέπει να είναι ότι οι επίσκοποι «διατιμούσαν» προίκα για τα κορίτσια της πρώτης τάξης αξίας 300.000 δραχμών το 1970. Ασφαλώς, οι επίσκοποι καθόρισαν τη χαμηλότερη «ταρίφα». Άγνωστο πόσοι θα μπορούσαν να δώσουν περισσότερα ή λιγότερα τότε, αλλά ο «κανονισμός» των επισκόπων δεν θα τηρήθηκε. Τα κορίτσια των αστών δεν είχαν επαγγελματική απασχόληση και ο μόνος τρόπος αποκατάστασής τους ήταν η παντρειά. Τα ελληνόπουλα ωστόσο που ασχολούνταν με το εμπόριο ή τη βιοτεχνία και είχαν ανάγκη από «κεφάλαια», δεν δίσταζαν να τα εξασφαλίσουν με προίκα. Επιπλέον ο μισεμός των νέων στην Ευρώπη προκαλούσε έλλειψη «καλών γαμπρών», οπότε λειτουργούσε και στην περίπτωση αυτή η προσφορά και η ζήτηση.

Στα χωριά γύρω από τα Τρίκαλα και σε όλο τον κάμπο της Δυτικής Θεσσαλίας επικρατούσε άλλη συνήθεια: ο γαμπρός για να πάρει τη νύφη έδινε προίκα, το «γαρλίκι», όπως ονομαζόταν. Στους κάμπους εκείνους με την οικογενειακή ιδιοκτησία επικρατούσαν διαφορετικές συνθήκες παραγωγής και αυτές καθόρισαν διαφορετικές συνήθειες. Ο νέος αγρότης εκεί δεν ξενιτευόταν, αλλά ήταν δεμένος με τη γεωργία. Η γυναίκα που θα παντρευόταν, του ήταν απαραίτητη ως σύζυγος για το νοικοκυριό και ως βοηθός στις γεωργικές ασχολίες του. Η ανάγκη αυτή επέβαλλε ν' αναζητά νύφη. Αλλά τα κορίτσια των αγροτών, εκτός από το νοικοκυριό, εργάζονταν και παραγωγικά στα πατρικά χωράφια και στην οικόσιτη κτηνοτροφία. «Έβγαζαν το ψωμί τους» και όποιο παντρευόταν άφηνε έλλειψη εργατικών χεριών στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Έτσι οι γονείς ζητούσαν από το γαμπρό προίκα, κυρίως βόδι, γιατί αυτό θα αναπλήρωνε σε εργασία την ύπανδρη πλέον κοπέλα. Οι Καραγκούνηδες προτιμούσαν γυναίκα με δυνατά χέρια, με «δέματα στα μπράτσα» όπως έλεγαν. Και για να αποκτήσουν τέτοια γυναίκα πρόσφεραν προίκα, όπως περίπου πλήρωναν για την αγορά παραγωγικού ζώου.

Ο κανονισμός προικός των επισκόπων, μονόπλευρος μόνο για αστικές οικογένειες, ήταν εκτός πραγματικότητας και ασφαλώς δεν θα τηρήθηκε. Η αστική ζωή στις θεσσαλικές πόλεις πλουτιζόταν με γιορτές, με οικογενειακές συγκεντρώσεις και διασκεδάσεις, αλλά το κεφάλαιο αυτό απαιτεί ιδιαίτερη έρευνα, που αφορά άλλους. Η σπουδαιότερη μορφή ψυχαγωγίας τότε ήταν το τραγούδι και ο χορός. Ας τα σκιαγραφήσουμε.

2.10. Τα θεσσαλικά τραγούδια

Για την κοινωνική ζωή στην Θεσσαλία κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας είναι ελάχιστα γνωστά, από έλλειψη γραπτών πηγών. Αλλά και από αυτά τα περισσότερα προέρχονται είτε από την παράδοση, όση έφτασε ζώσα ή παραποιημένη ως την εποχή μας, είτε από τραγούδια. Αυτά, όμως, δεν ερευνήθηκαν. Περιέχουν πολύτιμα στοιχεία όχι μόνο για τη ζωή των τότε κατοίκων της Θεσσαλίας, αλλά όλης της Ελλάδας. Τα δημοτικά τραγούδια, εκτός από την ψυχαγωγία που πρόσφεραν, διαπαιδαγώγησαν τους υπόδουλους της πεδινής Θεσσαλίας με ελληνικές παραδόσεις, που τις διατηρούσαν σε άσβεστες εστίες στα ελεύθερα βουνά τους οι ορεινοί. Ο Samuel Baud Bovy, διευθυντής του Ωδείου της Γενεύης και καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιό της, αυθεντία σε δημοτικά τραγούδια, ειδικότερα σε ελληνικά και σε εκείνα των βαλκανικών λαών, θεωρεί ότι με την κατάρρευση του Βυζαντίου το κέντρο μουσικής παραγωγής του ελληνισμού μετατοπίστηκε από τη Μικρά Ασία στα Άγραφα. Η Θεσσαλία, κατά τον καθηγητή Arnold Hauser, υπήρξε εστία μουσικής παραγωγής και στην εποχή των ηρώων. Για τους ήρωες *«το κάθε τι είναι έπαθλο»*. Οι πράξεις τους δεν σχετίζονταν με νομιμοφροσύνη. Ό,τι έκαναν γινόταν αποδεκτό ως ηρωισμός και εκφραζόταν με ποιήματα και τραγούδια, που ο Hauser τα ονομάζει *«λαϊκές θεσσαλικές μπαλάντες»*. Τέτοιος όρος δεν υπάρχει στην ελληνική μουσικολογία. Στην ελαφρά ευρωπαϊκή «μπαλάντα» σημαίνει χορευτικό τραγούδι. Κατά τον Hauzer, *«τα ομηρικά έπη ήσαν άμεση συνέχιση της ηρωικής εποχής· οι Αχαιοί και οι Αιολείς πήραν στις νέες πατρίδες τους όχι μόνο τα ηρωικά άσματα αλλά επίσης και αοιδούς, οι οποίοι μεταβίβασαν άμεσα στους ποιητές των επών τα τραγούδια, που είχαν προηγουμένως τραγουδήσει. Έτσι, ο πυρήνας θ' αποτελούνταν όχι από λαϊκές θεσσαλικές μπαλάντες αλλά από αυλικούς πανηγυρικούς, προορισμένους όχι για τις μάζες παρά για το πολύπειρο αυτί των ειδημόνων»*[42]. Αυτά σημαίνουν ότι στη Θεσσαλία τα έπη των ηρώων τα τραγουδούσαν και τα χόρευαν οι «μάζες» και ότι τα κατοπινά ομηρικά έπη οι αοιδοί τα τραγουδούσαν σε αυλές αρχόντων, όπου τα άκουγε «το πολύπειρο αυτί των ειδημόνων».

42. A. HAUSER, «Κοινωνική ιστορία της τέχνης».

Είναι διαπιστωμένο ότι τα «δομικά στοιχεία» των δημοτικών μας τραγουδιών, ειδικότερα οι ρυθμοί τους, μοιάζουν με τα αρχαία ελληνικά. Πόσα και ποια από αυτά είναι θεσσαλικά, άγνωστο. Συχνά πολλά θεσσαλικά αποδίδονται σε άλλες περιοχές, ενώ πολλά αγραφιώτικα χαρακτηρίζονται ρουμελιώτικα κτλ. Τα θεσσαλικά δημοτικά τραγούδια, όπως και όλα τα ελληνικά που πλάστηκαν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, κατατάσσονται σε επικά, ιστορικά, τραπεζιού, χορευτικά, ερωτικά, φυσιολατρικά κτλ. Τα περισσότερα επικά εξυμνούν τους αρματολούς και τους ηρωισμούς τους, ενώ μερικά είναι και χορευτικά, σαν να συνεχίζεται η παράδοση «από λαϊκές θεσσαλικές μπαλάντες». Το ίδιο παρατηρείται και στα λαϊκά τραγούδια της Εθνικής Αντίστασης. Τα περισσότερα πλάστηκαν στη Θεσσαλία. Ο συνθέτης Αλέκος Ξένος κατέγραψε περίπου ενενήντα. Και αυτά είναι «μπαλάντες», δηλαδή επικά που χορεύονται, ωσάν να συνεχίζεται στη Θεσσαλία παραδοσιακά το επικό τραγούδι.

Το θεσσαλικό δημοτικό τραγούδι χρησιμοποιεί ουσιαστικό λόγο και εικόνες, όπως και όλα τα άλλα δημοτικά τραγούδια και τα ομηρικά έπη. Η μελωδία τους είναι ευχάριστη, γλυκιά, εκφράζει το ελεγειακό και ηρωικό στοιχείο. Ας αρχίσουμε από τα θεσσαλικά επικά, που πλάστηκαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και εκτελούνται σπάνια. Απαιτούν τραγουδιστές υψηλής τεχνικής κατάρτισης, γι' αυτό και μένουν στην εποχή μας άγνωστα στο πλατύ κοινό. Π.χ. «Ο Κατσαντώνης» ή «Τα λερωμένα τ' άπλυτα» ή «Της ξενιτιάς» κτλ. εκτελούμενα από καλούς τραγουδιστές, συνοδεία συμφωνικής ορχήστρας, είναι συγκλονιστικά.

Τα κλέφτικα πραγματεύονται κατορθώματα, αγώνες και στερήσεις των αρματολών, πότε και πού πολέμησαν, πώς και πότε θυσιάστηκαν κτλ. Πραγματεύονται, δηλαδή, συμβάντα που αν δεν τα τραγουδούσε ο λαός θα έμεναν άγνωστα. Αποτελούν ζώσα ιστορία. Από τα 201 «ρωμαίικα τραγούδια» της συλλογής του ο Πασσώβ αναφέρει ότι τα 66 προέρχονται από τη Θεσσαλία και άλλα 22 από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Δηλαδή το 88% προέρχεται από τη Θεσσαλία και τα υπόλοιπα 119 από 20 άλλες περιοχές (Ήπειρο, Μακεδονία, Πελοπόννησο, Γρεβενά κ.α.). Στη Θεσσαλία υπήρχαν τα περισσότερα και τα μεγαλύτερα αρματολίκια. Ήταν, λοιπόν, επόμενο να μελοποιηθούν σε αυτήν τα περισσότερα κλέφτικα τραγούδια. Ασφαλώς, η συλλογή του Πασσώβ δεν περιλαμβάνει όλα τα κλέφτικα, ενώ δεν αποκλείονται και λάθη στην καταχώριση του τόπου καταγωγής τους. Πάντως είναι ενδεικτική για εξαγωγή συμπερασμάτων.

Τα κλέφτικα πλάστηκαν στα βουνά, στα οποία οι Θεσσαλοί ζούσαν με ελευθερίες, όπως σε Όλυμπο, Χάσια, Ασπροπόταμο, αλλά κυρίως στα Άγραφα (και τα περισσότερα τραγούδια της Εθνικής Αντίστασης 1941-44 πλάστηκαν στα Άγραφα). Τις μακριές χειμωνιάτικες νύχτες, καθισμένοι γύρω από το τζάκι οι ηλικιωμένοι πολυμελών τότε πατριών, συγκινημένοι από τους αγώνες για ελευθερία των δικών τους αρματολών, σκάρωναν λίγο λίγο και με σχετικό κρα-

σάκι κάποιο τραγούδι για να τους επαινέσουν. Κάποιος καλλίφωνος το τραγουδούσε κατόπιν σε ανάλογες συγκεντρώσεις, ενώ οι άλλοι τον άκουγαν συνεπαρμένοι ή τον ακολουθούσαν σε κάποια στροφή του. Συνεχιζόταν έτσι η παράδοση των ομηρικών επών.

Σε διασκεδάσεις συγγενών και φίλων τα διαλείμματα χορών καλύπτονταν με τραγούδια «του τραπεζιού», παραδοσιακή ασφαλώς συνήθεια των ομηρικών χρόνων. Το συνηθέστερο ήταν το αλληγορικό τραγούδι ατίθασης κοπέλας: «Μια πέρδικα παινεύτηκε πως δεν ευρέθη κυνηγός» για να την πιάσει. Ή το «Αφήνω γεια στις όμορφες και γεια στις μαυρομάτες». Ή «Εψές, προψές επέρασα από τη γειτονιά σου», «Πέρα σ' εκείνο το βουνό» και άλλα, άσωτα, που τραγουδιούνται ομαδικά, με γέλια και χαχανητά, με χαμόγελα και βλέμματα με σημασία που ανταλλάσσουν οι νέοι πριν καταλήξουν σε παντρειά.

Την πρώτη θέση στα θεσσαλικά τραγούδια κατέχει η γυναίκα. Η Θεσσαλία αφιέρωσε το δημοφιλέστερο τραγούδι για τη γυναίκα, την «Καραγκούνα». Δεν υπάρχει Έλληνας ή Ελληνίδα που να μην το γνωρίζει ή να μην το χόρεψε, ούτε έγινε κάποια εορταστική εκδήλωση όπου να μην ακούστηκε. Χαρακτηρίζεται από δωρική λιτότητα. Απλούστερο στα λόγια και στη μουσική δεν γίνεται. Δεν αναφέρει διόλου τη λέξη γυναίκα και δεν περιέχει κανένα επίθετο «όμορφη», «ελκυστική» κ.ά. Η μουσική του συρτή, απλή, δίχως τσακίσματα, δωρική και αυτή θα λέγαμε κατάλληλη για απλό συρτό χορό. Αυτό όμως το απλό τραγούδι δημιουργεί στον καθένα την εικόνα γυναίκας σεμνής, νοικοκυράς, που της αξίζει αγάπη και σεβασμός.

Άλλο τραγούδι εξυμνεί τις Τρικαλινές και τις Λαρισινές, χωρίς κοσμητικά επίθετα αλλά με παρομοιώσεις και ποιητικές εικόνες, όπως:

«Τρικαλινή μου πέρδικα και Λαρσινή τρυγόνα
σε όλο τον κόσμο ήμερη, σε μένα στέκεις άγρια».

Η Τρικαλινή παρομοιάζεται με πέρδικα καμαρωτή, πλουμιστή, ελκυστική. Η Λαρισινή με παιχνιδιάρα και πεταχτή. Οι στίχοι φανερώνουν ότι οι Θεσσαλοί ακόμα και σε τουρκοκρατούμενες πόλεις δεν θεωρούν τη γυναίκα «σκλάβα». Τη θέλουν «σε όλο τον κόσμο ήμερη», που πάει να πει γυναίκα να μετέχει σε συναναστροφές, να ομιλεί με άντρες, γυναίκα «ήμερη» για όλο τον κόσμο, αλλά «άγρια» στον αγαπημένο της. Να έχει νάζια και πείσματα. Στο θεσσαλικό αυτό τραγούδι διατυπώνεται ο ερωτικός πόλεμος αρσενικού και θηλυκού, που τόσο ζωντανά περιέγραψε ο μεγάλος Ντοστογιέφσκι. Με άλλα λόγια, η γυναίκα να μην υποτάσσεται άβουλα στις επιθυμίες του άνδρα. Να έχει το δικαίωμα να αποκρούει ή να δέχεται, κατά την εκλογή της. Και όταν αγαπάει να μη μένει παθητικά, αλλά ενεργητικά «άγρια».

Θα αναφερθεί άλλο τραγούδι γνωστό στη Θεσσαλία:

«Ελένη πάν' στ' ανώγι κι εγώ κάτω κοιτώ,
τα χέρια σταυρωμένα και την παρακαλώ.
- Λενιώ κατέβα κάτω, δυο λόγια να σου πω,
μου 'παν πουλάς κρασάκι κι ήρθα για να πιω».

Η Ελένη κατάλαβε τι είδους «κρασάκι» ήθελε ο επισκέπτης της και απάντησε χωρίς περιστροφές:

«Εγώ κρασί δεν έχω, μήτε κρασί πουλώ.
Μόν' έχω δυο μαύρα μάτια και παίζω και γελώ».

Το τραγούδι φανερώνει ότι υπήρχε ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ των νέων. Ο νέος από την πλευρά του δεν απειλεί να αρπάξει τη νέα ούτε να τη βιάσει, όπως συνηθίζεται σε άλλες ελληνικές περιοχές. Την παρακαλεί να ανταποκριθεί στην αγάπη του, με χέρια σταυρωμένα μάλιστα. Η νέα δεν «τα χάνει» στη συζήτησή της με άνδρα, αλλά τον αποκρούει θαρρετά. Μεταξύ τους στα ορεινά υπήρχε εξοικείωση, αποτέλεσμα της συμμετοχής τους στην κοινωνική παραγωγή (καλλιέργεια, βοσκή προβάτων κτλ.). Υπάρχει πληθώρα θεσσαλικών τραγουδιών για βοσκοπούλες και για γυναίκες της θεσσαλικής υπαίθρου, που φανερώνουν ότι μεταξύ των δύο φύλων δεν διατηρούνται στεγανά.

Τα δημοτικά τραγούδια που χρησιμοποιούσε ο θεσσαλικός λαός, άσχετα αν πλάστηκαν από τον ίδιο ή από άλλους, είναι ανεξάντλητα. Δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν ένα προς ένα εδώ. Όλα φανερώνουν τον πλούσιο ψυχικό κόσμο των προγόνων μας, τα αγνά τους αισθήματα, τον απλό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν ζητήματα κοινωνικής διαβίωσης και τις φιλελεύθερες αντιλήψεις τους. Οι Θεσσαλοί διέθεταν για κάθε περίπτωση άπειρα τραγούδια. Κλέφτικα, του τραπεζιού, χορευτικά, για τη νύφη, το γαμπρό ή το γάμο, για παντρεμένες, για κορίτσια, για νανουρίσματα ή για μοιρολόγια. Με τραγούδια εξυμνούσαν τις φυσικές ομορφιές, τις πλαγιές και τις βρυσούλες, τα δένδρα, όπως τον πλάτανο, την ιτιά, το έλατο, το πεύκο. Τα πουλιά, όπως η πέρδικα, ο αετός, το αηδόνι. Τα λουλούδια, όπως ο αμάραντος, ο βασιλικός, η μαντζουράνα. Τα πρόβατα και τα ελάφια. Αλλά περισσότερο τραγούδησαν τα νιάτα, τον έρωτα και τη γυναίκα. Για κάθε όνομα (Βασιλική, Μαρία, Αγγέλω κ.ά.) αφιερώθηκε από ένα τουλάχιστον τραγούδι. Κοινό χαρακτηριστικό όλων είναι η εξύμνηση της ομορφιάς της και ο σεβασμός προς αυτήν. Συχνά τα τραγούδια για τη γυναίκα συνδυάζονται και με αναφορά στον έρωτα, αλλά με τρόπο που φανερώνει φιλελεύθερες αντιλήψεις για τις σχέσεις των δύο φύλων. Τον έρωτα οι Έλληνες τον θεωρούσαν φυσιολογική σχέση ανάμεσά τους και τον τραγουδούσαν με χαρά. Άνδρες και γυναίκες στη Θεσσαλία τον τραγουδούσαν ελεύθερα, απλά, απονήρευτα. Αυτό σημαίνει ότι στα ελληνικά βουνά, όπου πλάστηκαν τα περισσότερα δημοτικά τραγούδια, ο ελληνισμός διατήρησε τις παραδόσεις του

ακόμα και μέσα στη θύελλα επιδρομέων και κατακτητών, που διατηρούσαν άλλες, αντίθετες ιδέες για τη γυναίκα.

Τα χορευτικά θεσσαλικά τραγούδια αποτελούν σπάνιο συνδυασμό μελωδίας και ρυθμού διεθνώς. Τα στοιχεία αυτά αποδίδονται άριστα κατά την εκτέλεσή τους με κλαρίνο και βιολί. Πολλά έχουν τόσο ζωντανό ρυθμό ώστε ο χορευτής «πάει μόνος του τα βήματα» ακόμα και όταν δεν έχει χορευτικές ικανότητες. Στον καλό ρυθμό επενδύθηκε θαυμάσια μελωδία. Ο «Αμάραντος» π.χ. με τον ζωντανό ρυθμό του βοηθά το χορευτή στις φιγούρες του, ενώ η γλυκιά μελωδία του συνεπαίρνει αυτόν και όσους μετέχουν στο χορό. Ενδιάμεσα το τραγούδι πλουτίστηκε με «σκέρτσο», όπως θα λέγαμε στην ορολογία της κλασικής μουσικής, για να δίνει στο χορευτή την ευκαιρία να επιδείξει την ικανότητά του. Το ίδιο και η «Ιτιά» και άλλα χορευτικά τραγούδια. Τα βήματα του τσάμικου π.χ. είναι ίδια για άνδρες και γυναίκες. Αλλά τα μουσικά στοιχεία των τραγουδιών υποκινούν τον άνδρα να χορέψει με ζωηράδα, να δείξει λεβεντιά και ευγενικά αισθήματα και τη γυναίκα με χάρη, για να δείξει σεμνότητα και νοικοκυροσύνη. Αυτά, λοιπόν, τα τραγούδια άγνωστων δημιουργών θεωρούνται απλά, αλλά περιέχουν σοφία και φανερώνουν τον πλούσιο ψυχικό κόσμο του ελληνικού λαού. Με τη μεγάλη ποικιλία τους εκφράζουν όλες τις ψυχικές καταστάσεις (χαρά, λύπη, χωρισμό, αγάπη κτλ.), ενώ με την αφθονία τους προσφέρονται για κάθε περίπτωση (χορό, γάμο, έρωτα, μοιρολόγι, λεβεντιά κτλ.) σε αντίθεση με τα ρεμπέτικα, που προσφέρονται μόνο για μερακλώματα περιθωριακών στοιχείων, που απείχαν πάντα από εθνικούς και κοινωνικούς αγώνες, ή τα έντεχνα της λεγόμενης λαϊκής μουσικής, που προσφέρονται μόνο για διασκέδαση. Τα δημοτικά (χορευτικά, επικά, τραπεζιού κτλ.) περιέχουν κοινά στοιχεία: μελωδία γλυκιά, ελεγειακή, χαρούμενη. Καλλιεργούν ψυχική ευγένεια και φιλελεύθερη συμπεριφορά. Ακόμα και όσα αφορούν λυπητερές καταστάσεις, όπως ξενιτιά, χωρισμό, εγκατάλειψη της πατρικής στέγης από τη νύφη κτλ. Τραγούδια για θάνατο αρματολών διατηρούν το ελεγειακό στοιχείο, ενώ μερικά είναι και χορευτικά. Τα μοιρολόγια π.χ. της Καλαμπάκας, των Βλάχων και άλλων Θεσσαλών δεν χαρακτηρίζονται από θλίψη και οδυρμό, αλλά με τα λόγια και τη μελωδία τους προσφέρουν βάλσαμο παρηγοριάς. Διαπραγματεύονται το θάνατο ως αναπόφευκτο φυσικό γεγονός, που πρέπει να γίνεται δεκτό με εγκαρτέρηση. Πρόκειται για φιλοσοφημένη αντίληψη, προέκταση της στωικότητας των αρχαίων προγόνων μας.

Οι ορεινοί Βλάχοι της Καλαμπάκας και των Τρικάλων έπλασαν δικά τους τραγούδια. Συνόδευσα τον S. Baud Bovy στα χωριά Καλομοίρα, Ματονέρι και Αμπελοχώρι, καθώς και στο Μέτσοβο, όπου κατέγραψε πολλά τραγούδια τους. Αφού τα μελέτησε, είπε σε συζήτησή μας ότι τα βλάχικα είναι πλασμένα με στοιχεία της ελληνικής μουσικής και δεν έχουν καμιά σχέση με τραγούδια άλλων βαλκανικών λαών, τα οποία είχε μελετήσει. Η μελωδία τους εξελίσσεται σε διάστημα ογδόης έναντι έκτης στα άλλα ελληνικά δημοτικά. Ο ρυθμός τους

είναι πιο «δυνατός» τόσο στα χορευτικά όσο και στα άλλα του τραπεζιού ή του «δρόμου» των κυρατζήδων. Πραγματεύονται τα ίδια θέματα με τα άλλα θεσσαλικά τραγούδια, αλλά τα βλάχικα μπαίνουν απευθείας στο θέμα και το διατυπώνουν με φράσεις απλές. Ο Baud Bovy δεν πρόλαβε να δημοσιεύσει όλα τα βλάχικα τραγούδια. Και είναι άγνωστο ποιοι ανέλαβαν την επιμέλειά τους.

Σε πολλά χωριά της Θεσσαλίας, πεδινά και ορεινά, οι κάτοικοί τους γιορτάζουν διπλά την πασχαλινή Αγάπη. Θρησκευτικά σε ναό, ως χριστιανική επιταγή του «αγαπάτε αλλήλους», και κοσμικά με ομαδικό χορό ως αγάπη πανανθρώπινη και ως αναγκαίο αγαθό για την κοινωνική ζωή. Αυτός ασφαλώς είναι ο κύριος σκοπός των πασχαλινών ομαδικών χορών. Κατά την επικρατέστερη άποψη οι χοροί αυτοί χρονολογούνται από τη βυζαντινή περίοδο. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά των πασχαλινών χορών της πατρίδας μου Καλαμπάκας είναι τα εξής:

Πρώτον, κάθε χορευτής περνά το δεξί του χέρι κάτω από το αριστερό του προηγουμένου του, όπως φίλοι σε περιπάτους. Συχνά οι παλάμες τους ενώνονται και τα δάχτυλά τους συμπλέκονται. Έτσι, επιτυγχάνεται αμεσότητα και εγκαρδιότητα μεταξύ των χορευτών. Προχωρώντας αργά, ρυθμικά και τραγουδώντας ομαδικά, συνθέτουν σύνολο δεμένο σαν αλυσίδα, κυριαρχούμενο από χαρά.

Δεύτερον, άνδρες και γυναίκες παίρνουν ιεραρχημένα θέση στο χορό. Παλιά πρώτος έμπαινε ο προεστός. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας ο πρόεδρος της κοινότητας και τώρα ο δήμαρχος. Σε χωριά συνήθως μπαίνει πρώτος ο παπάς. Ακολουθούν οι γεροντότεροι και παραπίσω οι νεότεροι. Το ίδιο και οι γυναίκες, αμέσως μετά τους άνδρες. Προηγούνται οι γεροντότερες, ακολουθούν οι παντρεμένες, οι αρραβωνιασμένες, οι ανύπαντρες κοπέλες, κατά ηλικία όλες. Η ιεραρχία στο χορό πήγαζε ασφαλώς από το ότι παλιά ήταν ιεραρχημένη και η ίδια η κοινωνία, που διατηρούσε ως ηθική αξία το σεβασμό των πρεσβυτέρων. Στην περίπτωση του χορού η ιεραρχία εξυπηρετούσε και τη φιλοσοφία του πασχαλινού χορού, που απέβλεπε στην έκφραση της αγάπης και στην καλλιέργεια της εγκαρδιότητας μεταξύ των πολιτών. Στην καθημερινή ζωή οι συνομήλικοι συγκροτούν τις παρέες τους για συναναστροφή, για παιχνίδια ή διασκεδάσεις, αλλά και μεταξύ τους καβγαδίζουν. Πιασμένοι τώρα στον πασχαλινό χορό ιεραρχημένοι οι συνομήλικοι, τραγουδούν και χορεύουν ο ένας κοντά στον άλλο, λησμονούν μικροπαρεξηγήσεις και συμφιλιώνονται πάλι. Ιεραρχημένοι τώρα οι χορευτές υπόκεινται σε ένα είδος «αριστοτέλειας καθάρσεως» παθών και μίσους, που αναπτύχθηκαν μεταξύ κάποιων στην κοινωνική ζωή.

Τα βήματα των πασχαλινών χορών είναι απλά, μόλις υπερβαίνουν το βάδισμα. Ευκολύνουν και τους πλέον άσχετους με χορό να μετέχουν σε αυτόν. Έτσι, παρέχεται η δυνατότητα και σε όσους δεν ξέρουν χορό να μπαίνουν σε πασχαλινό και να μετέχουν στην έκφραση της πασχαλινής αγάπης με κοινωνική εκδήλωση.

Απλή είναι και η μουσική των πασχαλινών τραγουδιών. Η εύκολη και επαναλαμβανόμενη μελωδία τους μαθαίνεται αμέσως σχεδόν και απ' όσους την αγνοούσαν προηγουμένως. Έτσι, ευκολύνονται να τραγουδούν ομαδικά όλοι σχεδόν οι χορευτές. Η εύκολη αυτή μελωδία είναι επενδυμένη σε ρυθμό απλό, που παρακινεί τους χορευτές σε απλούς βηματισμούς. Βηματισμοί και μουσική των πασχαλινών χορών διατηρούν κάποια ιδιαιτερότητα ώστε να χρησιμοποιούνται μόνο γι' αυτήν την ειδική περίπτωση και για καμιά άλλη. Πλάστηκαν από απλούς ανθρώπους του λαού, που δεν είχαν διδαχθεί ποίηση ή μουσική, αλλά συνέθεσαν τραγούδια και χορούς απλούς, για να μετέχουν σε αυτούς και οι άσχετοι με αυτούς και να γιορτάζουν την πασχαλινή αγάπη και χαρά απαξάπαντες.

Καθώς ο χορός προχωρεί, με τους χορευτές πάντα αγκαζέ, από μακριά μοιάζει με χορό αρχαίας τραγωδίας. Ως γνωστόν, ο χορός της τραγωδίας εκφράζει νουθεσίες, κρίσεις ή επικρίσεις για τα δρώμενα επί σκηνής. Κάτι παραπλήσιο επιτελεί και ο πασχαλινός χορός της Καλαμπάκας. Ενδέχεται να συνήθιζαν οι αρχαίοι κάτοικοί της κάποιους ομαδικούς χορούς, να τους διατήρησαν κατόπιν, όταν ασπάστηκαν το χριστιανισμό, και να τους έδωσαν περιεχόμενο που να εκφράζει τις νέες αντιλήψεις τους. Επειδή δεν διέθεταν εφημερίδες ή άλλα μέσα για να δημοσιοποιούν ή να σχολιάζουν κάποια συμβαίνοντα προς νουθεσία των μελών της μικρής κοινωνίας τους, ανέθεσαν αυτόν το ρόλο στον πασχαλινό χορό τους.

Ένα τέτοιο συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί από τα λόγια των πασχαλινών τραγουδιών της Καλαμπάκας. Ένα από αυτά, «Ο Γιάννης», διαπραγματεύεται εμμέσως την εδραίωση της οικογένειας με τρόπο έξυπνο και σκωπτικό. Ο ήρωας του τραγουδιού βαριαναστενάζει γιατί «μικρή γυναίκα πήρε», που αγνοούσε τις δουλειές του νοικοκυριού. Τις κάνει ο ίδιος αρχικά, εξασκώντας σε αυτές και την άπειρη σύζυγό του, αλλά εκείνη όταν μεγάλωσε τον παράτησε «σαν καλαμιά στον κάμπο και πήρε άλλον άντρα». Ο «Γιάννης», με μουσική ευχάριστη, με διαφορετικό πιάσιμο των χεριών των χορευτών, με γέλια και με πηδηχτά βήματα συμβουλεύει έμμεσα τους άνδρες να αποφεύγουν τις μικρούλες, που μεγαλώνοντας αποκτούν αυξημένες συζυγικές απαιτήσεις, ενώ, στο μεταξύ, το σύζυγό της τον «πήραν τα χρόνια» και αδυνατεί να ανταποκριθεί όσο θα ήθελε η νεαρή ακόμα γυναίκα του. Συμπέρασμα του τραγουδιού είναι ότι για να διατηρείται η οικογένεια πρέπει το ζεύγος να ταιριάζει από άποψη ηλικίας. Αλλιώς ο «πάσα Γιάννης» θα καταλήξει «να θλίβεται και να βαριαναστενάζει».

Δύο άλλα τραγούδια σχετίζονται με το εθνικό φρόνημα. Το ένα, «Η Τασούλα», διαπραγματεύεται τον έρωτα Ελληνίδας με Τούρκο, ο οποίος την απήγαγε εκούσια. Στην Καλαμπάκα είχαν παραμείνει μερικοί διοικητικοί Τούρκοι. Οι δύο πρώτοι στίχοι του τραγουδιού αυτού είναι:

«Απ' του Ντίναγα τα σπίτια κι ως τον μαχαλά
σαν τ' Αρσένη το κορίτσι δεν είναι άλλη καμιά».

Το *«δεν είναι άλλη καμιά»* δεν αναφέρεται στην ομορφιά του κοριτσιού, που είναι δεδομένη, αλλά στο στιγματισμό της πράξης της, ώστε να μην επαναληφθεί από άλλη. Το δεύτερο τραγούδι, «Η Μπεήνα», αποτελεί συνέχεια του πρώτου. Και δεν περιορίζεται στην επίκριση Ελληνίδας να παντρευτεί Τούρκο, αλλά επεκτείνεται και στην αποδοκιμασία από τη μάνα και τον πατέρα της, που τη στέλνουν *«στα τσακίδια και στον γκρεμό»*. Και τα δύο αυτά τραγούδια, καθώς και άλλα της Καλαμπάκας, τα κατέγραψε ο S. Baud Bovy από τη Σωτηρούλα Λιαμπαντά, σε μια επίσκεψή μας στο σπίτι της στην Καλαμπάκα. Οι Καλαμπακιώτες, λοιπόν, χρησιμοποιούσαν και τραγούδια για να αποδοκιμάζουν δημόσια, στον πασχαλινό χορό τους, την αλλαξοπιστία και τον γάμο με Τούρκους.

Στον Τύρναβο χρησιμοποιούνται την Καθαρά Δευτέρα άσεμνα τραγούδια σε ειδική γιορταστική εκδήλωση, στο Μπουρανί, με την περιφορά ομοιωμάτων φαλλού. Στην Καλαμπάκα συνηθίζεται σε οικογενειακές διασκεδάσεις την Κυριακή της Αποκριάς ειδικός χορός με άσεμνα τραγούδια. Ανάλογα έχουν και άλλες περιοχές.

Με τις επιδρομές βαρβάρων στη διάρκεια του Μεσαίωνα η πεδινή Θεσσαλία, όπως αναφέρθηκε, ερημώθηκε. Πολλοί κάτοικοί της κατέφυγαν στα γύρω ορεινά και εντάχθηκαν στις εστίες του ελληνισμού που διατηρούνταν εκεί από πριν. Με την κατάρρευση του Βυζαντίου και τη μετατόπιση του κέντρου μουσικής παραγωγής στα Άγραφα, πλάθονταν εκεί περισσότερα δημοτικά τραγούδια. Με την οικονομική ανάπτυξη και την επανασύσταση των πόλεων στους κάμπους άρχισαν και οι ανταλλαγές ειδών. Αλλά μαζί με αυτά μεταδίδονται και δημοτικά τραγούδια στους πεδινούς από τους ορεινούς μετανάστες και, κυρίως, από οικογένειες που τα καλοκαίρια παραθέριζαν στα βουνά. Τα τραγούδια αυτά χρησιμοποιούνταν για ψυχαγωγία, αλλά παράλληλα μετέδιδαν μελοποιημένες ελληνιστικές ιδέες. Με την ανυπαρξία ελληνικής παιδείας στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας και με την πλήρη άγνοια ακόμα και της ελληνικής γραφής, τα δημοτικά τραγούδια διατήρησαν άσβεστη την ιδέα της ελληνικής καταγωγής των υπόδουλων πεδινών, ενώ αποτέλεσαν φορείς για τη διατήρηση των παραδόσεων του ελληνισμού και τη διάδοση των ανθρωπιστικών και φιλελεύθερων αντιλήψεων που εξέφραζαν. Ο ρόλος αυτός του δημοτικού τραγουδιού στη διατήρηση του ελληνισμού δυστυχώς δεν έτυχε της αναγνώρισης που απαιτείται.

2.11. Ο χαρακτήρας της θεσσαλικής ανάπτυξης

Η διοικητική οργάνωση των Τούρκων στη Θεσσαλία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την αξιοποίηση των κάμπων της, οδήγησε σε μια τοπική «πράσινη επανάσταση». Αυτή με τη σειρά της ώθησε σε ανάπτυξη τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Διατηρώντας, όμως, η Οθωμανική Αυτοκρατορία τσιφλίκια και

κολίγους-δουλοπάροικους, η οικονομική ανάπτυξη δεν είχε τη δυνατότητα να υπερβεί το όριο που έθετε η μεσαιωνική φεουδαρχία. Στη βιοτεχνική παραγωγή και στο εμπόριο επιδίδονταν μόνο Έλληνες. Και μόνο αυτοί περνούσαν σε οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθηλωμένη σε μεσαίωνα, δεν θεωρούσε τη βιοτεχνία και το εμπόριο νέες παραγωγικές δυνάμεις, που πρέπει να διευκολυνθούν για περαιτέρω ανάπτυξη, αλλά νέα πηγή για φόρους, ενώ τα όργανά της την έβλεπαν σαν ευκαιρία για αρπαγή. *«Οι φόροι ήσαν μέτριοι. (...) Αλλ' οι άγριοι Γιανίτσαροι κατέτρωγαν τους πτωχούς Χριστιανούς ασπλάχνως. Εζήτουν κρασία, φαγητά, ενδύματα, αργύριον, στέλλοντες το ρινόμακτρόν των με δύο σφαιρίδια πιστόλας εγκομβωδεμένον. Τις ηδύνατο να αντισταθεί εις τοιούτους απαιτητάς; Πολλοί έπιπτον θύματα των Γιανιτσάρων ατιμωρητί εις τους δρόμους, διότι δεν ηδυνήθησαν να εκπληρώσωσι τα ζητήματά των. Η Λάρισα έδειξε τρομερώτατα παραδείγματα των λεγομένων. Η τιμή των αρρένων εθυσιάζετο εις τα άγρια πάθη των· και όσοι φιλόστοργοι και οπωσούν ευκατάστατοι γονείς δεν υπέφεραν την αισχύνην ταύτην, ηναγκάζοντο να εξορίζωσι τα τέκνα των από τας πατρικάς των αγκάλας εις κώμας κατοικουμένας υπό μόνων Χριστιανών. Τα κακά ταύτα κατεπαύοντο κάποτε προς καιρόν ή υπό αυστηρόν σατράπην, όστις έπνιγε τινάς εκ των Γιανιτσάρων ή από τοπάρχην αγαπώντα την ευτυχίαν του υπηκόου· αλλ' επειδή και τοπάρχαι και σατράπαι ηλλάσσοντο συχνάκις, επανήρχοντο πάλιν τα κακά σφοδρότερα. (...) Αι κωμοπόλεις και τα χωρία, όπου εκατοίκουν μόνον Χριστιανοί, τα κακά ταύτα ήσαν άγνωστα. Οι κωμοπολίται με τέχνας διαφόρους, εξαιρέτως την υφαντικήν, με την αμπελουργίαν και μεταξουργίαν ηδύναντο να φθάσωσι εις ακμήν αξιόλογον. Πολλοί τούτων διετήρουν και ελληνικά σχολεία, και εστολίζοντο με γνώσεις μετρίας της γλώσσης, της ιστορίας και της θρησκείας. Εις τα χωρία, όπου εκατοίκουν γεωργοί, έπνεεν η αυτή εκ μέρους της Γιανιτσαρικής ωμότητος άνεσις. Επειδή δε τα χωρία ταύτα είναι κτήματα Τούρκων, καθώς φέρ' ειπείν εις την Θεσσαλίαν, όλη η μεγάλη πεδιάς εξουσιάζεται από τους Βέιδες της Λαρίσης, η σχέσις των αγροτών Ελλήνων προς τους Τούρκους κυρίους των είναι πολύ καλυτέρα παρά την των αγροτών της δυτικοτέρας Ευρώπης»*[43].

Κρίνοντες την πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι της βιοτεχνίας και του εμπορίου οι Φιλιππίδης - Κωνσταντάς γράφουν:

> *«(...)η εμπορική επιδεξιότης των παλαιών Ελλήνων οπού θαυμάζουν οι Ευρωπαίοι, και το ομολογούν μόνοι τους πως δεν την έχουν ακόμη, και οπού σώζεται ακόμη και εις τους κακορρίζικους απογόνους τους, αυτά λέγω και άλλα πολλά, ημπορούσαν να κάμουν να ακμάζη εις αυτήν η πραμάτεια περισσότερον σχεδόν από κάθε άλλο μέρος της Γης· μ' όλον*

43. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

*τούτο και έξω εις ταις ακρογιαλιαίς, και μέσα εις την μεσόγειο δεν είναι τίποτες ως προς εκείνο οπού ημπορούσε να είναι (...) και τι ακμή πραγμάτειας ζητείς εις έναν τόπον οπού η θάλασσά του βράζει από πειρατάς, η ξηρά του είναι γεμάτη από κλέφτες και κισιντζήδες; Οι δρόμοι σχεδόν ύποπτοι και επικίνδυνοι, διά το οποίο και οι πραγματευταί συνάζονται καραβάνια και πηγαίνουν εις τα πανηγύρια και από την μία πόλι εις την άλλην. Κοντά εις αυτά πρόσθεσε ακόμη και την ανεπιμέλεια των δρόμων και των ποταμών διά να τους κάμουν πλευστούς, πρόσθεσε ακόμι και το μεγαλήτερο την αστέρηση της ευνομίας. Οι νεώτεροι Έλληνες και άλλα έθνη υπήκοα των Τούρκων (...) δοκιμάζουν μύριαις ενόχλησες από τους Τούρκους (...) και δεν είναι σπάνιο να ιδή τινάς έναν ψωρότουρκο να κακομεταχειρίζεται ένα χρήσιμο πραγματευτή. (...) Έτζι, λοιπόν, πολλοί πλούσιοι πραγματευταί οπού εδοκίμασαν άλλαις επικράτειες (...) εκπατρίζονται και πηγαίνουν και καταστήνονται εις αυτάς και γίνεται μεγάλη ζημία εις τον τόπον»*44.

Οι Φιλιππίδης - Κωνσταντάς συνεχίζουν:

*«Το άλλο το ίδιο των κρατούντων, είναι η δεσποτική διοίκησι, η οποία εξαπλώνεται εις όλη την μεγάλη επικράτεια των Τούρκων, και προξενεί μεγάλο κακό εις το βασίλειο, και ξεχωριστά εις κάθε έναν κατά μέρος, Τούρκους, Έλληνας και εις όλους τους κατοίκους. Ο πρώτος (ο σουλτάνος) κόφτοντας, πνίγοντας, κρεμώντας με νόμο μόνο την θέλησίν του, δίνει παράδειγμα εις τον αρχιμινίστρο του (πρωθυπουργό), εκείνος εις άλλον, και έτζι καθεξής έως τον παραμικρό· όλοι, λοιπόν, εις την Τουρκία υποπτεύονται διά την ζωήν τους και την περιουσίαν τους, και μάλιστα οι πλούσιοι, και πολλοί σηκώνονται πηγαίνουν και καταστήνονται εις τα γείτονα μέρη, εκεί όπου βασιλεύοντας οι νόμοι, βασιλεύουν και τα δίκαια (...) και αναστενάζουν πάντοτε ενθυμούμενοι τα όμορφα και ευτυχισμένα κλίματα της πατρίδος των. Εις την επικράτειαν της Αυστρίας είναι περισσότερες από 80.000 φαμίλιαις τουρκομερίται, εις την Βλαχομπογδανία πλήθος, εις την Ρωσία, Ιταλία, Λεχεία είναι και εκεί»*45.

Στην καταλήστευση της βιοτεχνίας και του εμπορίου μετέχουν και Έλληνες προεστοί και γαιοκτήτες, δηλαδή πρόσωπα που διατηρούν φεουδαρχικές αντιλήψεις. Ο Ανώνυμος γράφει:

«Οι τεχνίται, λοιπόν, δουλεύουν σχεδόν 18 ώρας το ημερονύκτιον, και ποτέ δεν ημπορούν να αναπληρώσουν τας αναγκαίας χρείας των. Οι προεστοί με τα άδικα δοσίματα, οπού τους επιφορτώνοσι, τους αρπάζουσιν,

44. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ.
45. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ.

από εν μέρος, τον ολίγον καρπόν των ιδρώτων των, το πλήθος των εορτών και αι αγγαρείαι τους εμποδίζουσι, από το άλλο μέρος, κάθε περισσότερον κέρδος, οπού ήθελαν ημπορέσει να κάμωσι. (...) Πρόσθες ακόμη τα ανυπόφορα κακά, όπου καθημερινώς δοκιμάζωσι από τους αχρείους επιστάτας του τυράννου, οι οποίοι, με άκραν ασπλαχνίαν, και χωρίς συνείδησιν επιφορτώνοσι εις τους άλλους τα βάρη του μέρους των και αυτοί μένουν ασύδοτοι. Εκείνοι, λέγω, οι άφρονες και μωροί άνθρωποι, όπου κράζονται προεστοί και άρχοντες, οίτινες, από την βρωμεράν συνήθειαν, έχασαν σχεδόν και την εντροπήν των ανθρώπων και τον φόβον του Θεού, και με άκραν αναισχυντίαν δεν διστάζουσιν από του να αρνώνται, ποτέ μεν, τας ποσότητας των πληρωμών, ποτέ δε, να ξαναζητώσι εκείνο, όπου έλαβαν ήδη, και το χειρότερον να καυχώνται, εις το να δεικνύωνται πιστοί οπαδοί και δούλοι του τυράννου εκούσιοι»[46].

Την εποχή εκείνη είχε κιόλας συνειδητοποιηθεί ότι η φεουδαρχία αποτελούσε φραγμό στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Οι Φιλιππίδης - Κωνσταντάς γράφουν:

«Ο Βασιλεύς της Τουρκίας έχωντας έναν τόπο έτζι καλό, καθώς και τα άλλα μέρη οπού είναι έξω από την Ελλάδα, ημπορούσε να έχη διπλή πρόσοδο του βασιλέως της Φράντζας, αν ήθελε έχη και μία διοίκησι αλλιότικη, και αν ήθελαν καλλιεργούνται και οι τόποι καθώς ημπορούν, με αυτήν όμως την κατάστασι μόλις έχει το ένα τριτομόριο»[47].

Και συνεχίζουν:

«Κάτω από τον Γόλο (Βόλο) και μία ώρα και παραπάνω, εις το κύμα της θαλάσσης είναι το κάστρο του Γόλου, μικρό και δυνατό με ένα λιμένα εξαίρετο, η τοποθεσία του κάστρου οπού είναι η σκάλα όλης της άνω Θετταλίας, το απαιτούσε να είναι μία πόλι μεγάλη και εμπορική, μα εις την Τουρκία δεν πρέπει να ζητή τινάς ένα τέτοιο, οι Τούρκοι φυλάγοντας το πνεύμα των προγόνων τους, πασχίζουν πάντοτε να ερημώνουν τους τόπους»[48].

Διατηρώντας οι Τούρκοι τον μεσαιωνικό φεουδαρχισμό δεν εκσυγχρονίζονται. Ο Γάλλος καλλιτέχνης Castellan επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1796 και γράφει:

«Οι Τούρκοι περνούν την μέρα τους στο καφενείο ή σε κήπους ή στις όχθες αυλακιού. Ολόκληρη μέρα μένουν σταυροπόδι καπνίζοντας αργά

46. ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ, «Ελληνική Νομαρχία».
47. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ.
48. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ.

σκεπτικοί, παίρνοντας καφέ από καιρό σε καιρό και απολαμβάνοντας μετρώντας τις χάντρες του αχώριστου κομπολογιού τους. Η απάθεια αυτή πρέπει να αποδοθεί στο κλίμα; Όμως, αυτό το κλίμα έκαμε τους Έλληνες τον ευθυμότερο και ενεργητικότερο λαό της υφηλίου. Πολλών το φλέγμα και η ηρεμία εκούρασαν την υπομονή μου. Τους άφηνα και μετά ώρες γύριζα, τους εύρισκα πάλι να κάθονται στην ίδια θέση».

Ένας άλλος Άγγλος, ο Χόλλαντ, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1813, μας πληροφορεί:

«Καθώς βαδίζεις στην Λάρισα στους δρόμους της ελάχιστοι ήχοι ανθρώπινης ζωής φτάνουν στα αυτιά σου. Αναγερμένος ο Τούρκος στο χαγιάτι ή επάνω σε μαξιλάρια μπροστά στην πόρτα του, αναπαύεται βυθισμένος στην σιωπή και την απόλυτη γαλήνη. Αυτή η επισημότητα εξαγιάζει την οκνηρία. Μοναδική του κίνηση το ανεβοκατέβασμα του τσιμπουκιού του. Μοναδική κουβέντα, αν είναι δυνατό κάτι τέτοιο, μια σύντομη φράση, που εκστομίζεται χαμηλόφωνα και στοχαστικά, σ' εκείνους που βρίσκονται πλάι του. Οι απαντήσεις γίνονται με το ίδιο τυπικό. Μπορείς να συναντήσεις αυτούς τους ανθρώπους στον δρόμο για τα δημόσια λουτρά ή να βαδίζουν προς το τζαμί με αργό, μετρημένο βήμα. Σ' οποιονδήποτε άλλον τόπο η αμάθεια θα ήταν κραυγαλέα. Στους Τούρκους μεταμορφώνεται σε μια στάση που αποτελεί όχι εφεύρημα υποκριτικό των ατόμων αλλά εθνικό έθιμο. Οι συνέπειες αυτής της συμπεριφοράς είναι ολοφάνερες σε κάθε τουρκόπολη. Όλα γύρω φαίνονται παραμελημένα. Σπίτια γκρεμίζονται γιατί κανείς δεν τα επισκεύασε. Εξαθλίωση στις κατοικίες των κατωτέρων τάξεων. Σκουπίδια βουνά στους δρόμους. Κανείς δεν τα μετακινεί. Τίποτα από την τάξη και την καθαριότητα που επιβάλλει η κοινωνική συμβίωση. Ο ξένος σαστίζει διαπιστώνοντας την αντίθεση ανάμεσα στην εξωτερική εμφάνιση των Τούρκων και των σπιτιών τους. Μπροστά σου βαδίζει με επισημότητα ένας οθωμανός με μεγαλόπρεπη φορεσιά. Τον ακολουθείς και βλέπεις να μπαίνει σε μια τρώγλη. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά προβάλλουν έντονα στην Λάρισα. (...) Τα δύο τρίτα των κατοίκων της είναι Τούρκοι. Οι ελληνικές και εβραϊκές οικογένειες δεν ξεπερνούν τις χίλιες. Η αντίθεση ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες είναι καταφανής. Ο ελληνικός πληθυσμός δίνει μια εικόνα ευμάρειας και ανέσεων και στην κατοικία και στην ενδυμασία και στις άλλες εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής, διόλου κατώτερη από το επίπεδο των άλλων νοτιοευρωπαϊκών λαών»[49].

Η φιλοχρηματία των Τούρκων αυξάνεται, σε βάρος φυσικά των βιοτεχνών

49. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

και των εμπόρων. «Τούρκο είδες, άσπρα θέλει, κι άλλον Τούρκο είδες, κι αυτός άσπρα θέλει», λένε οι Έλληνες. Οι Τούρκοι συμπεριφέρονται ωσάν να εχθρεύονται την πολιτιστική και οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων και ωσάν να τους θέλουν μόνο ραγιάδες. Οι Θεσσαλοί, όμως, αν και υπόδουλοι, ξεπέρασαν σε ανάπτυξη τους αφέντες. Απέκτησαν πλούτο και κοινωνική δύναμη. Ζήτημα χρόνου και αγώνων είναι να κατακτήσουν και ανεξαρτησία.

Ο Castellan γράφει:

«Βλέπουμε ότι οι σημερινοί Έλληνες ξεκόβουν από τους τυράννους τους. Ανήκουν πλέον στους εαυτούς τους και παραδίδονται στην αγαλλίαση με όλη την παραφορά. Μήπως δεν καλλιεργούν τις τέχνες με ενθουσιασμό; Μήπως δεν έχουν ποιητές, ζωγράφους, μουσικούς, μετρίους μεν, μα την αλήθεια, αλλά ικανούς σε άλλο θέατρο με καλούς δασκάλους να γίνονται αντάξιοι του ονόματός τους; Μήπως δεν καλύπτουν την Μεσόγειο με τα εμπορικά τους πλοία; Έγιναν οι έμποροι, οι βιομήχανοι και οι διαχειριστές όλου του εμπορίου της Ανατολής».

Γενικότερα, στη Θεσσαλία συντελείται αστική ανάπτυξη κάτω από τουρκικό ζυγό, αλλά συντελείται από Έλληνες και αποκτά μορφή και περιεχόμενο ελληνικό. Στα πρόσωπα των Θεσσαλών αστών ο Brown δεν βλέπει ραγιάδες που ζουν χωριάτικα όπως οι Τούρκοι, αλλά *«την ψυχική διάθεση και τον χαρακτήρα των αρχαίων Ελλήνων»*. Ένας Γερμανός, ο ευγενής Γιόχαν φον Ριεντάζελ, διαπίστωσε το 1768 την εξυπνάδα και τα άλλα προσόντα των Ελλήνων, και έγραψε:

«Μαθαίνουν με ευκολία τις ξένες γλώσσες χωρίς δάσκαλο. Ξέρουν ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά, ιταλικά. Κανείς δεν χρειάζεται δάσκαλο να μάθει χορό. Οι γυναίκες χορεύουν όχι μονάχα ελληνικούς αλλά και μενουέττο και καντρίλιες με χάρη και ακρίβεια. Έχουν βαθειά αίσθηση του ρυθμού και εκείνες που μαθαίνουν μουσική σημειώνουν ραγδαίες προόδους»[50].

Η ανάπτυξη στη Θεσσαλία δεν είναι γενική. Αγκαλιάζει μόνο το ελληνικό στοιχείο. Αλλά και από αυτό μόνο το τμήμα που επιδίδεται στην οικοτεχνία, τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τις μεταφορές, καθώς και τους ορεινούς που ζουν σε κλειστή οικονομία. Πιθανόν το τμήμα αυτό να αποτελούσε την πλειονότητα του ελληνικού στοιχείου της Θεσσαλίας. Οι κολίγοι, οι τσιφλικάδες, ακόμα και οι πλούσιοι απ' αυτούς παραμένουν σε μεσαίωνα. Στα χωριά, κατά τον Κούμα, υπήρχαν *«ευκαταστώτεροι των εις τας πόλεις τεχνιτών και εμπόρων»*, αλλά ζούσαν χωριάτικα, χωρίς να μετέχουν ουσιαστικά στην κοινωνική ανά-

50. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

πτυξη, ενώ οι κολίγοι, πάμφτωχοι, παρέμεναν στην εξαθλίωση, στο περιθώριο χωρίς να απολαμβάνουν τίποτα από τη συντελούμενη δίπλα τους ανάπτυξη.

Η οθωμανική διοίκηση ήταν μια συστηματοποιημένη μηχανή για πρόσοδο, ώστε να συντηρείται ο παρασιτικός βίος των Τούρκων σε βάρος των υπόδουλων. Μολονότι στη Θεσσαλία και σε άλλες περιοχές αναπτύσσονταν δυνάμεις για ανάπτυξη, η οθωμανική διοίκηση όχι μόνο δεν τις στήριζε για περισσότερη ανάπτυξη, αλλά τις εμπόδιζε. Προηγούμενα οι Καταλανοί και οι άλλοι επιδρομείς, με τις αρπαγές και τις λεηλασίες, εμπόδιζαν την αξιοποίηση των κάμπων και δεν συντελούνταν «η πράσινη επανάσταση». Τώρα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την αδιαφορία για απελευθέρωση της οικονομίας από τον τσιφλικάδικο φεουδαρχισμό, εμποδίζει τη βιομηχανική επανάσταση, για την οποία δημιούργησε προϋποθέσεις το ελληνικό στοιχείο. Η βιοτεχνία και το εμπόριο αφού έφτασαν σε αρκετό ύψος, αδυνατούσαν πλέον να προχωρήσουν άλλο. Με τις πρώτες δυσκολίες πέρασαν σε παρακμή. Το γενικό λοιπόν συμπέρασμα είναι ότι η συντελεσθείσα στη Θεσσαλία ανάπτυξη ήταν αστική από άποψη περιεχομένου, αλλά ελληνική από άποψη μορφής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Το Βυζάντιο ανέπτυξε στη χιλιόχρονη διάρκειά του σημαντικό πολιτισμό, που διατηρήθηκε μέχρι την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων το 1204, οπότε βυθίστηκε, κατά τον Βακαλόπουλο, στον αφανισμό του. Στη Θεσσαλία συνέβησαν και στην περίπτωση αυτή τα αντίθετα. Στη διάρκεια του πολιτιστικού μεγαλείου του Βυζαντίου αυτή παραμένει βυθισμένη σε μεσαίωνα, εξαιτίας των διαδοχικών επιδρομών βαρβάρων από το 600 μέχρι την κατάκτησή της υπό των Τούρκων το 1393. Μετά, όμως, απ' αυτήν και ενώ το Βυζάντιο βυθίστηκε σε αφανισμό, η Θεσσαλία πέρασε, όπως αναφέρθηκε, σε οικονομική ανάπτυξη, που εξασφάλισε την υποδομή και για την ανάπτυξη του θεσσαλικού Διαφωτισμού, αποσπώντας έτσι την πρωτοπορία του ελληνικού Διαφωτισμού στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση των Ελλήνων.

3.1. Οι *ασκητές και οι μοναχοί*

Ποτισμένος με ποταμούς αίματος και δακρύων ο θεσσαλικός Διαφωτισμός, έδωσε καρπούς γλυκείς, πολύτιμους στο έθνος. Το έργο του, πλούσιο και γόνιμο, ξεπέρασε τα όρια της περιοχής του. Από νωρίς άρχισε να διαδραματίζει ρόλο σε ελλαδικό επίπεδο, για να συνδεθεί σύντομα με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. «*Η Θεσσαλία πρωταγωνίστησε στην πνευματική κίνηση που σημειώθηκε κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, και ανέδειξε πολλές δεκάδες σημαντικούς λογίους, ανάμεσα στους οποίους και κορυφαίες μορφές (Ρήγας Βελεστινλής, Κων. Κούμας, Άνθ. Γαζής, Γρηγ. Κωνσταντάς, Δαν. Φιλιππίδης, Θεόκλ. Φαρμακίδης, Ι. Πέζαρος, Δημ. Γοδδελάς, Στ. Δούγκας, Διον. Πύρρος κ.ά.)*»[1].

Οι βασικές επιδιώξεις του θεσσαλικού Διαφωτισμού ήταν οι ακόλουθες: Να εφοδιάσει τους υπόδουλους με θετικές γνώσεις, απαραίτητες για τις εργασίες τους, και να συμβάλει έτσι στην οικονομική ανάπτυξη αυτών και της περιοχής. Να συνδεθεί με τα μεγάλα ρεύματα ιδεών της Ευρώπης, ιδιαίτερα της Γαλλικής Επανάστασης, για να διαπαιδαγωγεί τους υπόδουλους με ιδεώδη ελευθερίας και δημοκρατίας. Να συμβάλει στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και

1. ΔΙΟΝ. Θ. ΝΗΜΑΣ - Θ. ΝΗΜΑΣ, «Εφημερίς» (Βιέννη, 1791 - 1797) και «Ερμής ο Λόγιος (Βιέννη, 1811 - 1821)», «Ειδήσεις για τις δραστηριότητες Θεσσαλών λογίων στα προεπαναστατικά περιοδικά», «Τρικαλινά», τ. 18 (1998), 47 - 108.

να καλλιεργήσει την ιδέα της απελευθέρωσης του έθνους, διαβιβρώσκοντας μεθοδικά και σταθερά, σαν σιγανή βροχή, την οθωμανική κατοχή, ώσπου την κατάλληλη στιγμή εξαπέλυσε τους κεραυνούς της: τους θούριους του Ρήγα.

Οι Θεσσαλοί, όπως και οι άλλοι Έλληνες, δεν αφέθηκαν παθητικά στην υποδούλωση. Αναλάμβαναν εκείνες τις μορφές αγώνων που προσφέρονταν εκάστοτε. Στον αγώνα αυτόν μετείχαν και τύποι αγωνιστών που είχαν αναδειχτεί πριν από την Τουρκοκρατία. Ένας από αυτούς ήταν ο «ασκητής». Ο ασκητισμός θεωρείται από τη σύγχρονη κοινωνία απόκοσμος, ξεπερασμένος, μη παραγωγικός. Την εποχή, όμως, εκείνη είχε άλλο περιεχόμενο. Στους «αιώνες της βαρβαρότητας» της πρώτης χιλιετίας, η ζωή στη Θεσσαλία βυθίστηκε στο έσχατο σημείο από τα ολοκαυτώματα, τις σφαγές και τους βιασμούς, που ενεργούσαν οι εκάστοτε επιδρομείς. Μέσα από εκείνη την κατάπτωση, που εκμηδένιζε την αξία του ανθρώπου, ξεπετάχτηκαν άτομα που ήθελαν να μη λεηλατούν και να μη λεηλατούνται, να μη βιάζουν και να μη βιάζονται. Και από τον 11ο αιώνα άρχισαν να ζουν ασκητικά, απαρνούμενοι τα εγκόσμια, προετοιμαζόμενοι για τη «μέλλουσα ζωή» του χριστιανισμού. Αλλά, πέρα απ' αυτό, οι ασκητές πραγματοποιούσαν κατά κάποιο τρόπο ένα είδος διαφωτισμού και προτροπής προς τους άλλους, για να τηρούν και αυτοί τις ηθικές αξίες.

Ο ασκητισμός μεταδόθηκε στην Ελλάδα από την Παλαιστίνη. Τον 11ο αι. εμφανίζονται οι πρώτοι ασκητές στους βράχους των Μετεώρων. Τον 14ο αι., κατά τον ιερομόναχο Ιωάσαφ Μακρή, αριθμούσε εκατοντάδες και έφτασε σε ακμή. Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας ο ασκητής απαρνείται και την εξουσία της. Ο Ντελ Μόντε, από τη Φλωρεντία, έγραψε το 1428 ότι «οι ασκητές ζούσαν σε ατμόσφαιρα περισυλλογής, χαίρονταν να σκέφτονται τον ουρανό και όχι το χρυσάφι και δεν φοβούνταν τους ισχυρούς, γιατί δεν μπορούσαν να τους βλάψουν τον εσωτερικό τους κόσμο»[2].

Ασκητές ζούσαν σε πολλές περιοχές της Θεσσαλίας. Οι πολλοί κατέφευγαν σε κοιλώματα των βορειοδυτικών βράχων του Αιγινίου (τη μετέπειτα Καλαμπάκα). Ο καθηγητής Νικόλαος Νικονάνος γράφει ότι ασκητές ζούσαν στο Πύθιο Ελασσόνας («Θεσσαλικό Ημερολόγιο», τ. Β') και στον Κίσαβο («Θεσσαλικό Ημερολόγιο», τ. Δ'). Κάποια εποχή στους βράχους της Καλαμπάκας οι ασκητές αποτελούσαν τριψήφιο αριθμό και σχημάτισαν μια παροικία διάσπαρτη. Η απάρνηση των εγκόσμιων και ο λιτός βίος τους συγκινούσε τον χριστιανικό κόσμο, ο οποίος τους περιέβαλλε με θαυμασμό, τους αποκαλούσε αγίους και θεωρούσε χριστιανική υποχρέωση να τους επισκέπτεται. Οι επισκέψεις προσέλαβαν μορφή ομαδικού προσκυνήματος, με την ονομασία να «πάμε στ' άγιοι». Το συνεχές ρεύμα επισκεπτών συντέλεσε στην παραφρασμένη μετονομα-

2. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

σία του τοπωνυμίου από Αιγίνιο σε Σταγοί. Στην Τουρκοκρατία μετονομάστηκε σε Καλαμπάκα. Το Καστράκι δεν κατοικούνταν τότε.

Στους Σταγούς πήγε στις αρχές του 14ου αι. από το Άγιο Όρος ο μοναχός Αθανάσιος[3]. Μια προικισμένη ισχυρή προσωπικότητα. Κατά τον καθηγητή Βακαλόπουλο, είχε μάθει στη Θεσσαλονίκη τα αρχαία ελληνικά και μπορούσε να μελετά τους αρχαίους συγγραφείς[4]. Στους ασκητές των Σταγών προσφέρονταν, εκτός των άλλων, και η «ασκητική κλίμακα αναβάσεως στους βράχους»[5]. Στις αναβάσεις επιδόθηκε και ο Αθανάσιος. «Κατά το έτος 1340 ανέβηκε στον λεγόμενο Πλατύλιθο»[6]. Πρόκειται για τον ψηλότερο και το μεγαλύτερο βράχο, που αντί κορυφής έχει εκτεταμένο υψίπεδο. Ο Αθανάσιος είδε ότι ο άνθρωπος εκεί βρίσκεται μετέωρος «μεταξύ γης και ουρανού» και μετονόμασε τον Πλατύλιθο σε Μετέωρο. Η ονομασία παρέμεινε και *«με τον καιρό έγινε η καθολική ονομασία των βράχων»*[7]. Ο Αθανάσιος, επιπλέον, οργάνωσε το *«πρώτο ιερό Κοινόβιο πάνω στους μετέωρους βράχους ονομαζόμενος Κτήτορας, Καθηγητής και πατέρας της Ιεράς και Βασιλικής Μονής του Αγίου Μετεώρου, ο Όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης, μεγάλη ασκητική φυσιογνωμία, που ήλθε από το Άγιο Όρος αναζητώντας την τέλεια απομόνωση»*[8].

Με τις αναρριχήσεις τους οι ασκητές έκτισαν 24 μονές στους βράχους των Μετεώρων, δημιουργήσαντες τη δεύτερη μετά το Άγιο Όρος μοναστική πολιτεία, η οποία λειτουργούσε με κανονισμούς αντιγραμμένους από αυτό. Οι μοναχοί της πρέπει να ανέρχονταν σε εκατοντάδες. Ασχολούνταν με καλλιέργεια των μοναστηριακών κτημάτων, κατεργασία προϊόντων μέσα στις μονές, βόσκηση ποιμνίων, περιποίηση ζώων, μελέτη θρησκευτικών κειμένων κτλ. Σύντομα οι μονές των Μετεώρων μετατράπηκαν σε χριστιανικό ορμητήριο. Μοναχοί εξαποστέλνονταν στον Ασπροπόταμο, στα Άγραφα και σε άλλα βουνά. Δικτύωσαν θρησκευτικά τις ελεύθερες ορεινές περιοχές καθώς και τις κατεχόμενες από Τούρκους. Στη Θεσσαλία λειτουργούσαν και δεκάδες άλλα μοναστήρια, μερικά από τα οποία ήταν σπουδαία, όπως: Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας, Κορώνας και Τροβάτου Αγράφων, Διονυσίου Ολύμπου, Φλαμπούρου Πηλίου, Ξενιάς Αλμυρού, Δούσικου Κόζιακα κ.ά. Τα Μετέωρα αποτέλεσαν ένα είδος περιφερειακού κέντρου του χριστιανισμού, με επιρροή και έξω από τα όρια της Θεσσαλίας. Ιστορικοί διαπιστώνουν ότι οι υπόλοιπες μονές της Θεσσαλίας, καθώς και πολλές της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου, διατηρούσαν πνευ-

3. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, αρχιμανδρίτης, καθηγούμενος της Μονής Μετεώρων, εφ. «Μετέωρα» Καλαμπάκας, 11.6.1999.

4. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

5. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ό.π.

6. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ό.π.

7. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ό.π.

8. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ό.π.

ματικές σχέσεις με τα Μετέωρα και ότι αυτά συνδέονταν απευθείας με το Άγιο Όρος.

«Ο μοναχισμός», γράφει ο ηγούμενος Αθανάσιος, *«δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως θρησκευτική ιδεολογία, αλλά ως θεραπευτική της υπάρξεως βιωτική και ως μέθοδος θεώσεως και σωτηρίας. (...) Ο Μοναχός, έχοντας ήδη υπερβεί το κοινωνικό κατεστημένο ως φύση φιλελεύθερη και τολμηρή και όντας μαθημένος στην καθημερινή αυταπάρνηση του μοναστικού βίου, παραμένει ελεύθερος στο φρόνημα, έτοιμος να θυσιαστεί κάθε στιγμή για την Πίστη και την Πατρίδα του. (...) Η σημαντικότερη προσφορά του Μοναχισμού και της Εκκλησίας μας, γενικότερα, στο Έθνος μας δεν είναι μόνον η συμμετοχή των Μοναχών και των Κληρικών στις ένοπλες εξεγέρσεις με τον όποιον κατακτητή, όσο η συμβολή τους στην επιβίωση και ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου φρονήματος του Γένους και της αγάπης του προς την ελευθερία. Χωρίς αυτήν τη συντήρηση δεν θα υπήρχαν και οι προϋποθέσεις για οποιαδήποτε εθνική αντίσταση»*[9]. (Οι μοναχοί των Μετεώρων και των άλλων μονών βοηθούσαν τους αρματολούς στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, καθώς και τους αντάρτες στη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης 1941-44).

Παρόμοια περίπου είναι και η άποψη του καθηγητή Α. Βακαλόπουλου. Γράφει μεταξύ άλλων (σ. 199): *«Στα τέλη του 14ου αι. και στις αρχές του 15ου αι. οι μονές γύρω ή σε απόμερες θέσεις της Πίνδου ή των παραφυάδων τους ασκούν (...) αξιόλογη πολιτιστική επίδραση. (...) Οι μονές ήταν για τις απομονωμένες περιοχές, όπου κτίζονταν, όχι μόνο εστίες των ελληνικών γραμμάτων και εδραίωση του χριστιανισμού αλλά και εθνικά».*

Εικόνα της διαφώτισης που ασκούσαν οι μονές παρέχει το ακόλουθο: Οι μωαμεθανοί επισήμαναν την επιρροή των Μετεώρων και για να την περιορίσουν ανήγειραν τζαμί στην περιοχή της Καλαμπάκας (στη Φάρμα της Καστανιάς), κοντά στη μοναδική οδική αρτηρία προς Μέτσοβο και προς Ασπροπόταμο. Στο τζαμί λειτουργούσε τεκές (σχολή) δερβίσηδων της αιρέσεως των μπεκτατσήδων, που επιδίωκε τον εξισλαμισμό χριστιανών. Ο τεκές δεν απέδωσε και με τον καιρό εγκαταλείφθηκε, όπως και το τζαμί.

Οι κάτοικοι των ορεινών της Θεσσαλίας διατηρούσαν βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα, καλλιεργούμενο φυσικά από τους κληρικούς ναών και μονών, των λειτουργούντων στην περιοχή τους. Ο ιησουίτης Ματθαίος Πιπέρης, που επισκέφθηκε χωριά του Ολύμπου, του Κισάβου και του Πηλίου για προσηλυτισμό των κατοίκων στον καθολικισμό, γράφει ότι «βρήκε παντού ήμερους ανθρώπους, αλλά άγριους σε ό,τι αφορά την θρησκεία»[10]. Την εποχή εκείνη πηγαινοέρχονταν στην Ελλάδα αποστολές καθολικών. Η προσπάθειά τους για προσηλυτισμό κατευθυνόταν προς χριστιανούς και όχι προς μωαμεθανούς.

9. ΑΘ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ό.π.
10. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

Στις αρχές του 18ου αι. είχαν προσηλυτίσει κατοίκους της Σμύρνης, της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας και των νήσων Θάσου, Εύβοιας, Νάξου, Σαντορίνης και άλλων περιοχών, όχι όμως της Θεσσαλίας. Η αλλαγή του θρησκεύματος, εκτός των άλλων, υπέσκαπτε και την εθνική ενότητα. Όσοι «φράγκευαν» έχαναν τη διάθεση για αγώνα κατά των Τούρκων, ενώ σε πάμπολλες περιπτώσεις στα νησιά αναπτυσσόταν διχασμός μεταξύ Ελλήνων ορθοδόξων και καθολικών Ελλήνων.

Στα πεδινά της Θεσσαλίας εξασθένησε το θρησκευτικό συναίσθημα. Ο Ιωσήφ Βρυένιος γράφει ότι σε υπόδουλες περιοχές πολλοί Έλληνες όχι μόνο αγνοούσαν τι θα πει χριστιανός, αλλά δεν γνώριζαν ούτε τον σταυρό τους να κάνουν ή αν γνώριζαν αδιαφορούσαν να τον κάνουν. Οι καθολικοί δεν φαίνεται να έδειξαν ενδιαφέρον για τους κατοίκους των κάμπων της Θεσσαλίας, αν και εκεί ήταν χαλαρό το θρησκευτικό συναίσθημα των ορθοδόξων, ίσως γιατί οι εξαθλιωμένοι κολίγοι δεν θα πρόσφεραν τίποτα στον καθολικισμό, ενώ οι εύποροι στρέφονταν προς το μωαμεθανισμό από συμφέρον. Πρώτοι, όπως αναφέρθηκε προηγούμενα, που ασπάστηκαν το μωαμεθανισμό ήταν οι τσιφλικάδες, ορθόδοξοι και καθολικοί, για να διατηρήσουν τη γαιοκτησία τους και να αποκτήσουν προνόμια υπηκόου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτούς τους ακολούθησαν άλλοι ευκατάστατοι Έλληνες· από συμφέρον κι αυτοί. Με τον εξισλαμισμό τούς εξασφάλιζαν τη διατήρηση ή και την αύξηση του πλούτου τους, εφόσον δεν θεωρούνταν πλέον υπόδουλοι αλλά υπήκοοι του σουλτάνου. Άλλοι πάλι για να απαλλάσσονται από τους ειδικούς φόρους που επιβάρυναν τους υπόδουλους ή για ν' αποφεύγουν τις αγγαρείες κτλ. Αναφέρονται ακόμα και περιπτώσεις εξισλαμισμού κληρικών.

Κατά του εξισλαμισμού κήρυξαν αγώνα οι κληρικοί, κυρίως οι μοναχοί. Περιέτρεχαν τους κάμπους καλώντας τους κατοίκους να μένουν πιστοί στο χριστιανισμό. Ο αγώνας των κληρικών δεν είχε μόνον αντίκτυπο στη θρησκεία αλλά και στο έθνος, καθόσον όσοι παρέμειναν ορθόδοξοι χριστιανικά, παρέμειναν και Έλληνες εθνικά. Αυτός ο αγώνας τους δεν ήταν ακίνδυνος. Σκανδάλισε φανατισμένους μουσουλμάνους, οι οποίοι τιμώρησαν με βασανιστήρια ακόμα και με θανάτωση κάποιους, τους οποίους η εκκλησία ανακήρυξε νεομάρτυρες. Κατά τον Βακαλόπουλο, *«οι νεομάρτυρες κατάγονται από διάφορες χώρες της χερσονήσου του Αίμου και κυρίως από τις ελληνικές, είναι συνήθως απλοί άνθρωποι του λαού, μοναχοί, γεωργοί, έμποροι, τεχνίτες, που φλέγονται από την επιθυμία να μαρτυρήσουν, ή θύματα "αβανιών" των Τούρκων, συκοφαντούνται δηλαδή ότι έκαναν τον κατάσκοπο σε βάρος της Τουρκίας, ότι σκότωσαν Τούρκους, ότι ήταν ταραξίες, ότι έβρισαν την μουσουλμανική θρησκεία, ότι ομολόγησαν την μουσουλμανική θρησκεία, ότι υπήρξαν άλλοτε μουσουλμάνοι κ.λπ.»*[11].

Ένας από τους Θεσσαλούς νεομάρτυρες είναι ο Διονύσιος ή Δαμιανός από

11. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

το Μυρίχοβο Αγράφων, που τον απαγχόνισαν το 1568. Τον νεαρό Νικόλα, από το Νεοχώρι Τρικάλων, τον βασάνισαν. Τον έκλεισαν κατόπιν στη φυλακή επί ένα μήνα και τον καρατόμησαν. Άλλο Νικόλα, 12 χρόνων, από την Κάπουρνα, τον υπέβαλαν σε περιτομή με τη βία και τον εξισλάμισαν με το όνομα Ιμπραήμ. Μετά από 35 χρόνια αυτός επέστρεψε στην περιοχή Βελεστίνου ως χριστιανός, με το όνομα Γεδεών, και άρχισε να παροτρύνει τους κατοίκους των χωριών να μένουν χριστιανοί. Φανατικοί Τούρκοι τον συνέλαβαν και τον βασάνισαν, απαιτώντας να παραμείνει μουσουλμάνος. Σε άρνησή του τον ακρωτηρίασαν κόβοντας τα χέρια του και τελικά τον μετέφεραν στον Τύρναβο, όπου τον αποκεφάλισαν.

Ο Γάλλος Pouqueville, πρόξενος του Αλή Πασά, παρακολούθησε στα Τρίκαλα τα βασανιστήρια του καλόγερου Δημητρίου, από τη Σαμαρίνα, και γράφει: *«Έμπηξαν αργά ακίδες κάτω από τα νύχια των χεριών και των ποδιών και κατατρυπούσαν τα μπράτσα του. Μετά τα βασανιστήρια αυτά, πέρασαν στο κεφάλι του κρικωτή αλυσίδα και άρχισαν να την σφίγγουν, ώσπου κουράστηκαν και τον εγκατέλειψαν. Την επομένη το πρωί τον κρέμασαν με το κεφάλι κάτω, όπου έκαιγε φωτιά. Τα καιόμενα ξύλα είχαν ρετσίνη και ο καπνός τον κατέπνιγε, ενώ η φλόγα κατάτρωγε το κρανίο του. Επειδή οι δήμιοι φοβήθηκαν μήπως πεθάνει γρηγορότερα, τον κατέβασαν, έστρωσαν στο στήθος του σανίδες και άρχισαν να πηδούν επάνω του για να του σπάσουν τα κόκκαλα. Έπειτα απ' όλα αυτά τον έστησαν μέσα σε τοίχο, αφήνοντας μόνο το κεφάλι του ελεύθερο. Και για να παρατείνεται το μαρτύριό του, του έδιναν τροφή»*.

Οι νεομάρτυρες ήταν κυρίως νέοι. Στο μακρύ κατάλογο περιλαμβάνονται και οι Θεσσαλοί: Μιχαήλ Μακροφρύδης, από τον Ελληνόπυργο, το 1544, Νικόδημος, ο εκ Μετεώρων, το 1551, Άγιος Γεράσιμος (Νικόλαος Μοχοβίτης), το 1617, Κυπριανός, από τα Άγραφα, το 1679, Τριαντάφυλλος, από τη Ζαγορά, Σταμάτιος, από τον Βόλο, αποκεφαλίστηκε το 1680 στην Κωνσταντινούπολη, Κωνσταντίνος, Θεσσαλός, διδάσκαλος, το 1789, Άγιος Απόστολος ο νέος κ.ά.

3.2. Τα κολλυβογράμματα

Στη διάρκεια των αιώνων της βαρβαρότητας, που προηγήθηκαν της Τουρκοκρατίας, η εκπαίδευση στη Θεσσαλία λειτουργεί υποτυπωδώς.

«Με την υποταγή όλων των ελληνικών χωρών στους Τούρκους και τη φυγή των σπουδαιοτέρων Ελλήνων στη Δύση, μια δύσκολη περίοδος για τον Ελληνισμό αρχίζει. Η πνευματική ζωή του Έθνους έχει διαταραχθεί σοβαρά. (...) Από τα μέσα του ΙΕ' αιώνα έως τα τέλη περίπου του ΙΣΤ' αι. υπάρχει ένα εκπαιδευτικό κενό, το οποίο καλύπτεται με τον μύθο του Κρυφού Σχολειού. (...) Στα πρώτα εκατόν πενήντα περίπου χρόνια μετά την Άλωση, το ελληνικό έθνος κινδύνευσε να χάσει ακόμα και τη γλώσσα», όπως είχαν επισημάνει ο καρδινάλιος Βησσαρίων, ο Γεώργιος Σχολάριος και ο Μιχ. Αποστόλης. Ο Νικ. Σο-

φιανός είχε σημειώσει χαρακτηριστικά το 1544, *«διά την μακράν και πικροτάτην δουλοσύνην, το ημέτερον γένος εξέπεσε και ουδέ καν αναθυμάται την προκοπήν όπου είχαν οι πρόγονοί μας, με την οποίαν άφησαν εις όλην την οικουμένην λαμπράν και αθάνατον δόξαν»*[12].

Με την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους σταμάτησαν οι επιδρομές βαρβάρων και εμπεδώθηκε η τάξη. Πόλεις και χωριά που είχαν ερημωθεί στους κάμπους επανασυστήθηκαν. Δειλά άρχισε η ανάπτυξη. Οι κάτοικοι εκκλησιάζονται κάπως συχνότερα. Οι ναοί χρειάζονταν κληρικούς να ξέρουν έστω και λίγα γράμματα. Με την παντελή έλλειψη σχολείων, η εκκλησία προσπαθούσε να καλύπτει τις ανάγκες της σε κληρικούς με δικά της μέσα. Κάποιος κληρικός συγκέντρωνε γύρω του δέκα, το πολύ δεκαπέντε μαθητές κάθε ηλικίας, κατά τον Νημά, που τον βοηθούσαν στη λειτουργία και τους μάθαινε υποτυπώδη ψαλτική και αποστήθιση περικοπών ευαγγελίων. Αν γνώριζε έστω και λίγα γράμματα, τους τα μάθαινε. Υποτυπώδη «σχολεία» με ολιγόωρη διδασκαλία και με αυτοσχέδιες παραδόσεις περιστασιακού δασκάλου λειτουργούσαν σε αρχοντικά, σε σπίτια ευκατάστατων ή κληρικών κ.ά. μέχρι τα μέσα του 16ου αι. Επικράτησε ο μύθος ότι αυτά ήταν «Κρυφά Σχολειά», ενώ λειτουργούσαν φανερά. Οι μαθητές μάθαιναν λίγα γράμματα, τα «κολλυβογράμματα», κατά τον Κερκυραίο λόγιο Ν. Σοφιανό, τον 15ο αι. Η έλλειψη γραφικής ύλης αναπληρωνόταν με τη χάραξη γραμμάτων σε φλούδα κολοκύθας, εξ ου και «τα έμαθε στην κολοκύθα». Πολλοί από εκείνους τους «μαθητές» δεν έγραφαν την ελληνική ή την έγραφαν με φοβερές ανορθογραφίες. Μελετώντας ο Κ. Κούμας τον αρχιερατικό κώδικα της Λαρίσης, που χρονολογείται από το 16ο αι., βρήκε *«γράμματα με βαρβαρικήν σύνταξιν, με ανορθογραφίαν απίθανον και εις αυτάς τας υπογραφάς των μητροπολιτών»*.

Στα μοναστήρια γινόταν καλύτερη διδασκαλία. Εκτός από τους μοναχούς την παρακολουθούσαν και παιδιά γειτονικών χωριών. Στη Μονή του Αγίου Δημητρίου Στομίου λειτουργούσε κάποια εποχή σχολή για κληρικούς. Κατά τον Βακαλόπουλο, θεωρούνται *«επίσης κέντρα της ελληνοχριστιανικής παιδείας και του πολιτισμού στην Δυτική Ελλάδα (προ πάντων στην Δυτική Θεσσαλία και Νότια Ήπειρο, χώρες που έχουν στενή μεταξύ τους πολιτιστική ενότητα) τα Τρίκαλα και η ανακαινισμένη μοναχική κοινότητα των Σταγών (Μετεώρων) κατά τον 14ο αι., με την πεντάδα των σύγχρονων σχεδόν μοναχών Νείλου, Μακαρίου, Αθανασίου, Γρήγορου του Στυλίτου και Νεοφύτου, ιδίως όμως με την επιβλητική προσωπικότητα του πατρός Αθανασίου, που είχε διδαχθεί τα αρχαία ελληνικά μέσα στο λαμπρό πνευματικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης, το Φανάρι κοντά στην Καρδίτσα με τους άρχοντές του "μείζονάς τε*

12. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π.

και μικρούς, κοσμικούς και κληρικούς" (...) καθώς και τα διάφορα μοναστήρια γύρω ή σε απόμερες θέσεις της Πίνδου ή των παραφυάδων τους»[13].

Στα Μετέωρα μοναχοί μελετούσαν αρχαίους συγγραφείς και διέσωσαν αντίγραφα αρκετών έργων τους. Στη μονή Τροβάτου διδάσκονταν αρχαία ελληνικά και λατινικά. *«Σε κάθε μοναστήρι υπήρχαν πάντα άτομα που περιπλανώνταν σε κείμενα αρχαίων ή έγραφαν χρονικά. Σε αυτά λανθάνουν θησαυροί που δεν τους υποψιάζετο ο επιστημονικός κόσμος της Ελλάδος, πριν ανακαλυφθούν»*, έγραψε ο Λ. Βρανούσης. Ο Γάλλος αβάς Sevin, γνώστης της αρχαίας ελληνικής, έγραψε στο βασιλιά Λουδοβίκο ΙΕ': *«Έμαθα ότι τα βουνά της Θεσσαλίας είναι γεμάτα μοναστήρια με πλούσιες βιβλιοθήκες. Μίσθωσα έναν Έλληνα και τον εξαπέστειλα να ερευνήσει»*[14]. Η προσπάθειά του απέτυχε, όπως και άλλες άλλων αρχαιοκαπήλων. Την ίδια αποτυχία σημείωσαν και επιδρομές ένοπλων συμμοριών Τουρκαλβανών. Προνοητικοί οι καλόγεροι φύλαγαν τα χειρόγραφα σε κτισμένες κρύπτες. Χρειάστηκαν μεγάλες προσπάθειες από τον καθηγητή Ν. Βέη και από άλλους ερευνητές του 20ού αι. για να βρεθούν γεμάτες με χειρόγραφα.

Στην περίοδο αυτή ανέπτυξε δράση στα ορεινά της Δυτικής Θεσσαλίας και ο πατήρ Κοσμάς ο Αιτωλός. Από την Ευρυτανία πήγε στα πρώτα χωριά του Ασπροποτάμου, κατοικούμενα από βλαχόφωνους. Προσκολλημένος εμμόνως στην ιδέα του χριστιανισμού και του έθνους, άρχισε να τους παροτρύνει να πάψουν να ομιλούν τη βλάχικη. Στηριζόμενος ο Αλ. Χατζηγάκης σε παραδόσεις γράφει ότι στα χωριά Μουτσιάρα (Αθαμανία), Τυφλοσέλι (Δροσοχώρι), Καμνάι (Ψυχή), Καλογριανή, Βανακούλια *«παύουν να ομιλούν τη βλάχικη»*[15]. Και προσθέτει ο Βακαλόπουλος: *«Οι αντιλήψεις αυτές του Κοσμά, διοχετευμένες στον λαό με την δύναμη του θρησκευτικού συναισθήματος, επέδρασαν βαθειά στους δίγλωσσους ή ξενόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς και θα απέδωσαν ασφαλώς αποτελέσματα, που είναι δύσκολο σήμερα να τα εκτιμήσουμε με ακρίβεια. (...) Μολαταύτα αξιοσημείωτο είναι ότι δεν διαπιστώνουμε προσπάθειες του Κοσμά να συνειδητοποιήσει στους Έλληνες την αρχαία καταγωγή τους. Στα σωζόμενα κείμενα των ομιλιών του δεν παρουσιάζονται στοιχεία κλασσικής μορφώσεως, αλλά μόνο χριστιανικής. Η λέξη "Έλλην" έχει την χριστιανική της έννοια, σημαίνει εθνικός, ειδωλολάτρης»*[16]. Η μόνιμη επωδός των ομιλιών του ήταν *«ανοίξτε σχολεία»*. Κατά τον Βακαλόπουλο, τέτοιο σχολείο έθεσε σε λειτουργία στο Μαλακάσι Καλαμπάκας. Αποτελεί υπερβολή να θεωρείται ότι κάτοικοι χωριών, όπως τα αναφερόμενα, έπαψαν να ομιλούν τη

13. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
14. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
15. ΑΛ. ΧΑΤΖΗΓΑΚΗΣ: «Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1951.
16. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

βλάχικη και άρχισαν να χρησιμοποιούν μόνο την ελληνική, μετά τις παραινέσεις του Κοσμά.

Ερώτηση: πώς και από ποιους έμαθαν την ελληνική αυτοί, όταν είναι δεδομένο ότι μέχρι τη δεκαετία του 1940 την αγνοούσαν παντελώς οι γυναίκες βλαχοφώνων γειτονικών σχεδόν χωριών (Μαλακάσι, Κορυδαλλός, Τρυγόνα, Πεύκη κ.ά.), αν και τη χρησιμοποιούσαν οι άνδρες τους; Η παράδοση φέρει τους κατοίκους π.χ. της Καλογριανής να μετακινήθηκαν κάτω από διώξεις και να εγκαταστάθηκαν σ' αυτήν, αγνοούντες τη βλάχικη. Ούτε την έμαθαν, αν και περιβάλλονται από χωριά βλαχοφώνων. Σε άλλα χωριά (Τυφλοσέλι κτλ.) εγκαταστάθηκαν μετακινηθέντες ομιλούντες την ελληνική από την Πίνδο ένεκα διωγμών. Στη διάρκεια τέτοιων μετακινήσεων επήλθαν προσμείξεις με ντόπιους ή με γείτονες, με αποτέλεσμα να επικρατήσει σε άλλα η βλάχικη και σε άλλα η ελληνική. Πάντως, αλλαγή γλώσσας δεν γίνεται «ως διά μαγείας», με παραίνεση. Ανάγεται στα αποκτώμενα μετά «κόπου πολλού και χρόνου μακρού». Θ' αναφερθεί το εξής:

Όταν ο Κωνσταντίνος Μιχάλης, από την Καστανιά Καλαμπάκας, έλαβε το πτυχίο Νομικής Αθηνών, πήγε το 1924 στο Παρίσι για πολιτικές και οικονομικές επιστήμες. Ο πατέρας του, έμπορος στα Τρίκαλα, τυροκομούσε σημαντικές ποσότητες γάλακτος στην περιοχή Μαλακασίου, απ' όπου, νομίζω, καταγόταν η γυναίκα του. Ο νεαρός Μιχάλης έγραφε συχνά στον πατέρα του για τις σπουδές του και τη γνωριμία του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αυτοεξόριστο τότε στο Παρίσι. Ο πατέρας του Μιχάλη διάβαζε στη γυναίκα του τα γράμματα του γιου τους. Επειδή εκείνη αγνοούσε την ελληνική, τα μετέφραζε στη βλάχικη. Αλλά τα γράμματα τελείωναν με την αιώνια επίκληση των απανταχού φοιτητών «στείλτε μου χρήματα». Η αγαθή γυναίκα απορούσε απ' αυτήν τη συχνή επίκληση του γιου της για χρήματα και μετά τη μετάφραση των γραμμάτων ρώτησε τον σύζυγό της: «Τσια άστι οικονομολόγου;» (Τι οικονόμος είναι;) Ταύτιζε τον «οικονομολόγο» με τον «οικονόμο». Όταν το 1928 ο Βενιζέλος ξανάγινε πρωθυπουργός διόρισε τον νεαρό Μιχάλη νομάρχη Φλωρίνης, ενώ το 1932 τον περιέλαβε ως υποψήφιο βουλευτή στο ψηφοδέλτιο των Φιλελευθέρων του Νομού Τρικάλων. Δεν εξελέγη και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου διέπρεψε ως δικηγόρος. Η μητέρα νομικού και σύζυγος ευκατάστατου εμπόρου δεν έμαθε ποτέ την ελληνική γλώσσα.

3.3. Τα Κοινά - Αλληλοδιδακτικά Σχολεία και τα Ανώτερα

Από τον 15ο αι. αρχίζει να βγαίνει από τον εφιαλτικό Μεσαίωνά της η Ευρώπη και να εισέρχεται στην Αναγέννηση. Η επίδρασή της άγγιξε και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στις στρατιωτικές σχολές της και στα τζαμιά -ιεροδιδασκαλεία της- πρόσθεσε και σχολεία. Στις πρώτες βαθμίδες τους ο μαθητής *«διδασκόταν την τουρκική και την αραβική γλώσσα, μάθαινε να διαβάζει και*

να κατανοεί κλασικά κείμενα σ' αυτές τις γλώσσες και εξασκείτο στην ανάγνωση και την αποστήθιση»[17]. Στα κοινά σχολεία ο μαθητής διδασκόταν την τουρκική, αριθμητική, καλλιγραφία και ανάγνωση του Κορανίου. Αυτά ήταν πολύ κατώτερα από τα σημερινά δημοτικά σχολεία[18]. Η πρώτη πανεπιστημιακή ιατρική σχολή ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1840, με Έλληνες τους πρώτους καθηγητές.

Η παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία σκιαγραφήθηκε προηγούμενα. Η κατάσταση ήταν χειρότερη σε άλλες περιοχές. Ο Ευγ. Γιαννούλης δίνει μάλιστα χαρακτηριστική εικόνα της πνευματικής εξαθλίωσης στην ηπειρωτική Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αιτωλία και τη γύρω περιοχή, «όπου συνέβη τους εκείσε πάντας αναλφαβήτους γενέσθαι και άγαν τρισβαρβάρους, σπάνιόν τι χρήμα ο ιερεύς εκεί, ο απλώς γραμμάτων είδησιν έχων»[19].

Η εκπαιδευτική Αναγέννηση του ελληνισμού *«σημειώνεται στο τέλος του 16ου αιώνα. Την ίδια εποχή παρουσιάζεται στο προσκήνιο ο απόδημος Ελληνισμός, ο οποίος, συσταίνοντας τις κοινότητες του εξωτερικού, εξελίσσεται γρήγορα σε σημαντική δύναμη. Ο απόδημος Ελληνισμός, έμποροι και λόγιοι, επηρεασμένος από τα επιτεύγματα της Αναγεννήσεως, θέλει να συμβάλει στον φωτισμό των υπόδουλων Ελλήνων. Τότε αρχίζει η ίδρυση ελληνικών σχολείων στις χώρες της Ευρώπης. Πολλά απ' αυτά εξελίχθηκαν σε σπουδαία κέντρα κλασικών σπουδών, στα οποία εφοίτησαν εκατοντάδες Έλληνες σπουδαστές»*[20].

Στη Θεσσαλία, όπως αναφέρθηκε, με τις βιοτεχνίες και το εμπόριο αρχίζει να σχηματίζεται από το τέλος του 15ου αι. αστική τάξη. Στις αρχές του 16ου αι. εκπρόσωποί της βρίσκονται και σε μεγάλα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα. Για να προκόψει περισσότερο και να ανταποκρίνεται με επιτυχία στον ανταγωνισμό στις ευρωπαϊκές αγορές αυτή η τάξη είχε ανάγκη από γράμματα, από περισσότερα γράμματα. Με τη βοήθεια των απόδημων Θεσσαλών εμπόρων και λογίων, και με τη συμπαράσταση φωτισμένων κληρικών της περιοχής ιδρύονται *«κατώτερα Κοινά και Αλληλοδιδακτικά Σχολεία στοιχειώδους εκπαιδεύσεως»*. Το πρώτο ιδρύθηκε πριν από το 1543 στα Τρίκαλα[21]. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Θ. Νημά ακολουθούν: Μετέωρα 1550-58, Μοσχολούρι 1570, Λάρισα 1565 (το 1847 λειτουργούσαν τέσσερα), Ελασσόνα 1567, Μονή Ολυμπιώτισσας 1580, Ζαγορά 1647, Καταφύγι Αγράφων 1700 περίπου, Λιβάδι Ολύμπου 1700 περίπου, Νιβόλιανη (Μεγαλόβρυσο) Αγιάς 1700 περίπου, Μονή Προδρόμου Ζαγοράς 1702 ή 1712, Καστανιά Αγράφων 1712, Ρέτσιανη (Μετα-

17. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 56.
18. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 57.
19. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σσ. 58-59.
20. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 59.
21. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 327.

ξοχώρι) Αγιάς 1735, Μακρινίτσα 1743, Φουρνά 1743, Σοφάδες 1750 περίπου, Αγιά 1750 περίπου, Δομένικο 1750 περίπου, Κοκκωτοί 1750 περίπου, Άγιος Γεώργιος Νηλείας 1752, Ανήλιο Πηλίου 1753, Κισσός 1753, α 1757, Μηλιές 1760 περίπου, Χαλίκι 1770 περίπου, Καλαμπάκα 1779, Πορταριά δεύτερο μισό του 18ου αι., Τσαγκαράδα, ομοίως, Σούρπη 1792, Μακρυχώρι 1800 περίπου, Ζάρκο 1803, Κωφοί Αλμυρού 1805, Προμίρι 1811, Άγιος Λαυρέντιος 1816, Κλεινοβός 1818 (προφορικές μαρτυρίες φέρουν την ίδρυση σχολείου τον προηγούμενο αιώνα), Φανάρι 1818, Κουρτίκι (Μεταμόρφωση) Καρδίτσας 1819, Γριζάνο 1819, Δράκεια 1820, Καστανιά Καλαμπάκας 1826, Σκλάταινα (Ρίζωμα) Τρικάλων 1840, Αργαλαστή 1849, Βόλος 1853, Παλαμάς 1858 (τρία σχολεία), Καρδίτσα 1858, Τύρνα (Ελάτη) 1858, Απόστολοι (Ζαπτσαίοι) 1860, Στουρναραίικα 1862, Αμάραντος (Βένδιστα) 1865, Αηδόνα 1866, Ριζάριο 1869, Μεσενικόλας 1870, Μαλακάσι 1870, Βένετο 1870, Βυζίτσα 1870, Κατηχώρι 1870, Λαμπινού 1870, Λαύκος 1870, Μακρυρράχη Πηλίου 1870, Μούρεσι Πηλίου 1870, Νεοχώρι Πηλίου 1870, Χατζήμισι (Στεφανοβίκειο) 1870, Κοκκινοπλός, αρρένων και θηλέων, 1871, Κουτσούφλιανη 1872, Μακρινίτσα 1873 περίπου, Αθανάτη Αγιάς 1873, Βουλγαρινή (Έλαφος) 1873 περίπου, Κεραμίδι Πηλίου 1873 περίπου, Κουκουράβα (Αμυγδαλή) Αγιάς 1873 περίπου, Γκερλί (Αρμένιο) 1873 περίπου, Μαϊμούλι (Χάλκη) Λαρίσης 1873 περίπου, Τοπουσλάρ (Πλατύκαμπος) Λαρίσης 1873 περίπου, Σαράγια Τρικάλων 1875, Μύρινα Καρδίτσας 1875, Κανάλια Καρδίτσας 1876, Ματαράγκα Καρδίτσας 1878, Μεσδάνι (Αγναντερό) Καρδίτσας 1880.[22]

Από τον πίνακα προκύπτει: Πρώτον, συνολικά στη Θεσσαλία ιδρύθηκαν 87 Κοινά και Αλληλοδιδακτικά Σχολεία. Δεύτερον, τα περισσότερα ιδρύθηκαν σε ορεινά κέντρα. Τρίτον, η Δυτική Θεσσαλία προηγήθηκε στην ίδρυσή τους, γιατί πρωτοπορούσε στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη. Η αστική τάξη της ήταν πιο εύρωστη, τα Μετέωρα και τα μοναστήρια Αγράφων - Ασπροποτάμου προετοίμαζαν κληρικούς για διδασκάλους, ενώ στα Τρίκαλα παρέμενε ακόμα η πρωτεύουσα της Θεσσαλίας. Στο Μοσχολούρι, στη Λάρισα και στην Ελασσόνα λειτουργούσαν αναπτυγμένες αγορές και γίνονταν οι μεγαλύτερες πανηγύρεις. Στα Κοινά Σχολεία, κατά τον Νημά (σ. 70), «*η φοίτηση διαρκούσε από 1 έως 5 χρόνια. Στο διάστημα αυτό ο μαθητής έπρεπε να μάθει να διαβάζει, να γράφει και να λογαριάζει. Τα κείμενα, στα οποία ασκούνταν, ήταν καθαρά θρησκευτικά (Οκτώηχος, Ψαλτήρι, Πράξεις και Επιστολές Αποστόλων, Τριώδιο, Ανθολόγιο κ.ά.) και γλώσσα δύσκολη. Συνεπώς, και τ' αποτελέσματα στον πρώτο αυτόν κύκλο σπουδών δεν ήταν καθόλου ικανοποιητικά. Το Αλφαβητάριο άρχισε να χρησιμοποιείται από το 1771*», αλλά αν και ακατάλληλο το χρησιμοποιούσε και η ελληνική εκπαίδευση μέχρι το 1880. Η αλληλοδιδακτική ή λαγκαστεριανή μέθοδος καθιερώθηκε επισήμως από το ε-

22. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 150.

λεύθερο ελληνικό κράτος το 1823 και εφαρμόστηκε και σε τουρκοκρατούμενες ακόμα περιοχές (Θεσσαλία κ.α.).

Οι διδάσκοντες δεν είχαν σπουδάσει παιδαγωγικά, ούτε διέθεταν άλλα τυπικά προσόντα. Αρκούσε κάποια εμπειρία. Οι περισσότεροι ήταν κληρικοί. Οι διδάσκοντες δεν *«δεσμεύονταν από καμιά εξουσία και καθένας δίδασκε ό,τι και όπως αυτός νόμιζε»*. Αρχικά πληρώνονταν από τους μαθητές. Αργότερα καθιερώθηκε μισθός, που ήταν ανάλογος προς την οικονομική δυνατότητα του ιδρύματος που συντηρούσε το σχολείο.

Ευνόητο είναι ότι αυτή η στοιχειώδης παιδεία δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες της συντελούμενης οικονομικής ανάπτυξης. Για την κάλυψή τους ιδρύθηκαν Ανώτερα Σχολεία, γνωστά και ως Ελληνικά ή Σχολαρχεία, σύμφωνα με τον κατάλογο του Νημά (326): Τρίκαλα 1543, Τύρναβος 1655, Βραγγιανά ή Βραγκιανά 1661, Τσαριτσάνη 1690, Αμπελάκια 1734, Λάρισα 1749, Ραψάνη 1750, Φουρνά 1755 περίπου, Λιβάδι 1768, Ζαγορά 1777, Ελασσόνα 1798, Μακρινίτσα 1800 περίπου, α αρχές 19ου αι., Μηλιές 1810, Καστανιά Καλαμπάκας 1826 ή 1873, Παλαμάς 1858, Πορταριά 1866, Αγιά 1868, Καλαμπάκα 1870 (λειτούργησε μέχρι το 1915 περίπου στο σπίτι του παππού μου, Γεωργίου Αρ. Αρσενίου), Μεσενικόλας 1870, Βόλος 1870, Καρδίτσα 1870, Κοκκινοπλός 1871, Τρίκερι 1871, Κισσός 1873, Άγιος Λαυρέντιος 1873, Άγιος Γεώργιος Πηλίου 1873.

Από τα αναφερθέντα στοιχεία προκύπτει ότι ιδρύθηκαν 28 Ανώτερα Σχολεία στη Θεσσαλία (9 στη Δυτική, 10 στην Κεντρική και 9 στην Ανατολική, κυρίως στο Πήλιο). Το πρώτο ιδρύθηκε στα Τρίκαλα και ακολούθησαν τα βιοτεχνικά κέντρα με τις οικοτεχνίες και τις συντεχνίες. Αργότερα ιδρύθηκαν και Παρθεναγωγεία. Τα κορίτσια εκτός από τα σχολικά μάθαιναν και οικοκυρικά. Το πρώτο ιδρύθηκε στη Ζαγορά το 1855. Και ακολούθησαν: Λάρισα 1858, Τρίκαλα 1861, Τσαγκαράδα 1864, Πορταριά 1866, Αγιά 1868, Βόλος 1870, Άγιος Λαυρέντιος 1873, Άγιος Γεώργιος Πηλίου 1873, Δράκεια 1873, Μηλιές 1877 περίπου. Από τον πίνακα προκύπτει ότι ιδρύθηκαν 11 Παρθεναγωγεία στη Θεσσαλία. Η παράδοση φέρει λειτουργία Παρθεναγωγείου και στο Μαλακάσι Καλαμπάκας, λίγο πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881. Τα περισσότερα ιδρύθηκαν στο Πήλιο και στην Κεντρική Θεσσαλία, γιατί στις περιοχές τους είχε μετατοπιστεί το κέντρο της οικονομικής ανάπτυξης.

Στα Τρίκαλα «διδάχθηκε η μουσική πολύ ενωρίς. Αν δεχθούμε ότι η προτροπή του Ευγενίου Γιαννούλη προς τους Τρικαλινούς, το 1677, να προσλάβουν τον Αρτινό μουσικοδιδάσκαλο Γεώργιο, εισακούστηκε, τότε στα Τρίκαλα και λειτούργησε μουσική σχολή πολύ πιο γρήγορα από ό,τι σε άλλα μεγαλύτερα κέντρα και ήταν η πρώτη σε επαρχιακή πόλη»[23]. Η σχολή αυτή πιθανόν

23. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 327.

να δίδασκε τη βυζαντινή μουσική, για την οποία υπήρχε μεγάλη ανάγκη σ' εκείνα τα χρόνια.

Στα πρακτικά της «Επιτροπής του Εθνικού Πανεπιστημίου» (Αθηνών) για τα Ελληνικά Σχολεία στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η Θεσσαλία αναφέρεται με 24 (ο Τρ. Ευαγγελίδης τα αυξάνει σε 31), έναντι 19 της Ηπείρου, 16 της Θράκης, 16 της Μακεδονίας, 9 της Στερεάς, 8 των Νήσων και 4 της Πελοποννήσου. Αν ο αριθμός των σχολείων συσχετιστεί με τον αριθμό κατοίκων κάθε περιοχής, τότε η αναλογία τους για τη Θεσσαλία είναι πολύ υψηλή[24].

Στα Ανώτερα Σχολεία, κατά τον Νημά (σ. 72), διδασκόταν αρχικά το φιλοσοφικό σύστημα του Αριστοτέλη *«πρόσφορο και σύμφωνο προς το δόγμα της Εκκλησίας»* και κατόπιν προστέθηκαν: Επιστήμες: μαθηματικά, φυσική, χημεία, ιστορία, γεωγραφία, μεταφυσική, λογική, ηθική. Φιλολογία: ρητορική, ποιητική, ιστορία, μυθολογία, αρχαιολογία. Γλώσσα: ελληνικά, λατινικά, ρωσικά, γαλλικά, γερμανικά. Με τα μαθήματα αυτά δόθηκε προτεραιότητα στην παιδεία. Τέτοια παιδεία χρειαζόταν η ανάπτυξη και η αστική τάξη. Για την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων αυτών συνέβαλε η αστική τάξη και μια πλειάδα Θεσσαλών μητροπολιτών, ηγουμένων και άλλων κληρικών. Οι απόφοιτοι των Ανώτερων Σχολείων μπορούσαν να γράφονται σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Για τον αριθμό των μαθητών είναι ελάχιστα γνωστά. Ο Κωνσταντάς αναφέρει ότι στο τέλος του 18ου αι. στις Μηλιές, με 4.000 περίπου κατοίκους, φοιτούσαν 150 μαθητές, αριθμός αρκετά μεγάλος. Η διδασκαλία ακολουθούσε τις νεότερες ευρωπαϊκές μεθόδους, αλλά, κατά τον Κεφαλά, *«βελτιωμένες σε βαθμό να δημιουργήσει η θεσσαλική παιδεία δικό της σύστημα βασιζόμενο στην διδακτική σχεδιολογία»*. Ο μαθητής μ' αυτό είχε την ευχέρεια μελετώντας να τελειώσει μια τάξη ή και το σχολείο νωρίτερα από τον προβλεπόμενο χρόνο. Δηλαδή, στη Θεσσαλία εφαρμοζόταν πριν από 200 χρόνια το σύστημα των σημερινών αμερικανικών και ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Τη διεύθυνση των σχολείων ασκούσαν συντεχνίες και έμποροι. Οι διδάσκοντες είχαν ταπεινή καταγωγή. Προέρχονταν από οικογένειες κληρικών ή εμπόρων. Οι μελετητές της θεσσαλικής παιδείας στέκουν με συγκίνηση και θαυμασμό μπροστά στις μεγάλες, όπως αποκαλούν, μορφές των Κωνσταντίνου Κούμα, Άνθιμου Γαζή, Κωνσταντίνου Οικονόμου του Εξ Οικονόμων, Θεόκλητου Φαρμακίδη, Ρήγα Βελεστινλή, Γρηγορίου Κωνσταντά, Ιωάννη Πέζαρου και πλήθος άλλων. Τότε και τώρα αποκαλούνται «διδάσκαλοι», αλλά η ονομασία τους είχε την έννοια των δυναμένων να διδάσκουν και σε πανεπιστήμια. Γαζής, Κωνσταντάς, Φαρμακίδης κ.ά. είναι κληρικοί, αλλά πρωτοπορούν στην παιδεία θετικής κατευθύνσεως και διδάσκουν μαθηματικά, φυσική κτλ. Μερικοί γράφουν κιόλας α-

24. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π.

νάλογα βιβλία. Ο Πέζαρος αποκαλούνταν «ο νεώτερος Σωκράτης». «*Αν πήγαινε στο εξωτερικό*», γράφει ο Κούμας, «*θα ξεπερνούσε σε κλέος τον Ευγένιο Βούλγαρη*». Κήρυττε ταυτόχρονα σε 16 εκκλησίες, χωρίς να βγάζει ποτέ τον ίδιο λόγο. Κάποιος μητροπολίτης της Λαρίσης τον θεώρησε προοδευτικό και του απαγόρευσε να μιλάει σε εκκλησίες.

Για τα διδακτικά βιβλία ο Κεφαλάς αναφέρει ότι στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας εκδόθηκαν περισσότερα από 2.500 στη Λειψία και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης και στάλθηκαν τα περισσότερα στη Θεσσαλία. Ο Κ. Δημαράς γράφει ότι μόνο στην εικοσαετία 1772-1792 εισήχθηκαν στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα 3.000 εγχειρίδια για τη γερμανική γλώσσα. Τις εκδόσεις χρηματοδοτούσαν έμποροι, λόγιοι και κληρικοί. Τέλος, ο Λ. Βρανούσης, στο βιβλίο του «Ρήγας» (σ. 9) γράφει μεταξύ άλλων: «*Η φιλοπρόοδη τάξη των πραματευτάδων και των πλουσίων αστών μεριμνά ιδιαίτερα για τα σχολεία και τα γράμματα και ευνοεί τους νεωτερισμούς στην διδασκαλία. Δεν αρκείται στα "καλά γραμματικά" της εποχής, αλλά ζητάει παράλληλα φυσικές επιστήμες, ξένες γλώσσες*».

Παράλληλα, στη Θεσσαλία σημειώθηκε ανάπτυξη και στις καλές τέχνες, αλλά μόνο στη ζωγραφική, την ξυλογλυπτική και τη λιθογλυπτική. Περιεχόμενο στην πρώτη έδωσε η αγιογράφηση ναών και μονών. Η Εύη Σαμπανίκου, στην αξιόλογη εργασία της, τοποθετεί στα Μετέωρα το ορόσημο της αγιογράφησης. Σχετικά γράφει: «*Συμβατικό ορόσημο θεωρείται από τους ερευνητές η διακόσμηση της Αγίας Λαύρας το 1535, ουσιαστικά, όμως, πρέπει να θεωρείται το 1527, έτος που ο Θεοφάνης διακοσμεί το μοναστήρι του Αγ. Νικολάου Αναπαυσά και θέτει τις βάσεις για την τοιχογραφία των δύο επομένων αιώνων στον ελλαδικό, περισσότερο, αλλά και στον βαλκανικό χώρο*»[25]. Ο Φώτης Βογιατζής γράφει: «*Με την ίδρυση των πρώτων μονών αναδεικνύονται από τον 15ο αι. αρκετοί ζωγράφοι από τα Άγραφα, την Σαμαρίνα και τους Καλαρρύτες, που εργάσθηκαν στα Μετέωρα και στα μοναστήρια Βυτουμά, ας, Μπουκοβίτσας, Καραϊσκάκη, Οξυάς κ.λπ.*». Μεταξύ των ζωγράφων αναφέρει και τον Ιωάννη Αρματολό από την Καλαμπάκα[26].

Η διακόσμηση ναών και μονών έδωσε, επίσης, θέματα και στην ξυλογλυπτική. Τα αρχοντικά χρησιμοποιούσαν και έργα λιθογλυπτικής. Με την οικονομική ανάπτυξη διακοσμούνται σπίτια ευπόρων σε πόλεις και στα περισσότερα ορεινά. Τα θέματα στα λιθόγλυπτα είναι κατά προτίμηση περιστέρια, ελάφια ή άλλα ζώα, δένδρα, περικοκλάδες κτλ. Στη διακόσμηση εξωτερικών τοίχων κυριαρχούσε το γαλάζιο χρώμα. Η ευρεία διάδοση διακόσμησης σπιτιών, εκτός των άλλων, φανερώνει τον πλούσιο ψυχικό κόσμο των Ελλήνων. Πολλά για τη

25. ΕΥΗ ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ, «Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα», σ. 22.
26. Φ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, «Θεσσαλική ζωγραφική».

λαϊκή τέχνη της Θεσσαλίας έγραψε ο λαογράφος Κίτσος Μακρής στο βιβλίο «Τσαριτσάνη», στην ειδική έκδοση του Οργανισμού Ελληνικής Χειροτεχνίας, στα «Θεσσαλικά Χρονικά» της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών (τ. ΙΔ', σ. 238) κ.α.

Διάσπαρτα στο θεσσαλικό χώρο τα 87 Κοινά Σχολεία αποτέλεσαν τη βάση της πυραμίδας, στην οποία υψώθηκε η θεσσαλική παιδεία. Με τα εκκλησιαστικά βιβλία και με δασκάλους κυρίως κληρικούς *«τα αποτελέσματα σπουδών δεν ήταν διόλου ικανοποιητικά»*. Πρόσφεραν, όμως, κάτι άλλο. Διαπαιδαγωγούσαν μαθητές με ηθικές αρχές, με πραότητα και σύνεση. Ν' αποφεύγουν έριδες. Να είναι αγαθοί, να σέβονται τους μεγαλύτερους και ν' αγαπούν τους άλλους. Να γίνονται καλοί χριστιανοί αλλά και καλοί άνθρωποι. Εκείνα τα Κατώτερα Σχολεία επιδίωκαν να διαπλάθουν τύπο ανθρώπου αγαθού, τίμιου, υπομονετικού, με αρετές δηλαδή που τις επέδειξαν οι Θεσσαλοί στις δοκιμασίες του έθνους, εκτελώντας το καθήκον τους σε όλους τους πατριωτικούς και κοινωνικούς αγώνες, καταλαμβάνοντας θέση από τις πρώτες στην ελληνική ιστορία.

3.4. Το έργο της θεσσαλικής παιδείας

Τα 28 Ανώτερα Σχολεία και τα 11 Παρθεναγωγεία είναι και αυτά διάσπαρτα στον κύκλο που σχημάτιζαν τα 87 Κοινά, αποτελούντα τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Θεσσαλίας και το επόμενο στρώμα της βάσης της πυραμίδας της. Προτεραιότητα διατηρούσαν τα μαθήματα θετικής κατεύθυνσης. Με αυτά οι μαθητές «θα κάνουν προκοπή» και θα «γίνουν χρήσιμοι και στην κοινωνία». Έχει, όμως, σημασία, και η διδασκαλία τους. Στα μαθηματικά π.χ. διδάσκονταν τα βιβλία των Ευκλείδη, Αρχιμήδη, Πυθαγόρα και Νικομάχου και κατόπιν τα νεότερα της Ευρώπης (άλγεβρα, τριγωνομετρία, κωνικές τομές, μαθηματική λογική, μαθηματική μεθοδολογία κτλ.). Όλα τα βιβλία των αρχαίων τα διάβαζαν οι μαθητές από το πρωτότυπο, χωρίς μετάφραση. Στη φυσική διδάσκονταν έργα των αρχαίων για οπτική, μηχανική, ακουστική, και τις νεότερες αντιλήψεις μέχρι ηλεκτρισμό αργότερα. Σε μερικά σχολεία υπήρχαν εποπτικά μέσα και μηχανή παραγωγής ηλεκτρισμού. Στη γεωγραφία μελετούσαν ακόμη και για τους Λάπωνες, Εσκιμώους, Ετρούσκους κ.ά., στην ιστορία βιβλία των Θουκυδίδη, Ηροδότου και Πολύβιου, στα οικονομικά Αριστοτέλη και Ξενοφώντα, στα αρχαία έργα των Ομήρου, Ησιόδου, Αισχύλου, Σοφοκλή, Ευριπίδη, Αριστοφάνη, Δημοσθένη, Ισοκράτη κ.ά., άπαντα από το πρωτότυπο, στη φιλοσοφία έργα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, καθώς και των νεοτέρων Βάκονος και Καντ. Κατά τον Φωριέλ, η διδασκαλία σ' εκείνα τα σχολεία απέβλεπε στο να αποκτήσει ο μαθητής την ικανότητα να διαβάζει και τον Όμηρο απευθείας.

Στα βιβλία των αρχαίων συγγραφέων υπήρχαν οι γνώσεις των θετικών επι-

στημών (μαθηματικά, φυσική, χημεία κτλ.) καθώς και των ανθρωπιστικών (φιλοσοφία, ποίηση, θέατρο, τέχνες κτλ.). Γνώσεις που αποτέλεσαν τη βάση από την οποία ξεκίνησε η πνευματική Αναγέννηση της Ευρώπης και που ορισμένες, όπως οι φιλοσοφικές, οι ανθρωπιστικές κτλ., θεωρούνται σχεδόν αξεπέραστες και σήμερα. Με τους αρχαίους συγγραφείς οι μαθητές έρχονταν σε άμεση επαφή με την ευρωπαϊκή επιστήμη, που τότε άρχιζε να διαμορφώνεται, με βάση πάντα τους αρχαίους. Ακόμα, με τους αρχαίους οι μαθητές ζυμώνονταν με το απαλλαγμένο από θρησκευτικές προκαταλήψεις ελεύθερο πνεύμα των προγόνων, αποκτούσαν σωστές ιδέες για το καλό και το ωραίο, υγιείς ηθικές αρχές, υπεύθυνη συμπεριφορά ως άτομα και μέλη κοινωνίας και, πάνω απ' όλα, ιδέες για δημοκρατία και ελευθερία.

Ο Χ. Κεφαλάς, Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης, μαθηματικός, σε διάλεξή του στη Λάρισα για την παιδεία στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας μεταξύ άλλων είπε:

> *«Η ακμή της παιδείας δεν διακρίνεται μόνο τα τελευταία έτη, αλλά καθ' όλην την διάρκειαν της δουλείας, όπως μας πληροφορούν διδάσκαλοι και συγγραφείς όλων των εποχών αυτής. Εξέχουσαν θέσιν εις όλην αυτήν την προσπάθειαν του έθνους κατέχει η Θεσσαλία, η οποία καθ' όλην την σκοτεινήν περίοδον της Τουρκοκρατίας φιλοδοξεί όχι μόνον να μιμηθεί την κάθε σχολικήν οργάνωσιν, αλλά και να πρωτοτυπήσει. Συγκεντρώνει ό,τι το καλύτερον υπάρχει διά την καλήν διδασκαλίαν και αφού το επεξεργασθεί, το εφαρμόζει και το επιστρέφει εις την λοιπήν Ελλάδα ως νέον. Αποσπά εις τα σχολεία της τους μεγαλυτέρους τότε διδασκάλους, τους οποίους χρησιμοποιεί ως φυτώριον των ικανοτέρων διδασκάλων της εποχής και τους διασκορπίζει εις όλην την τότε ελληνικήν εκπαιδευτικήν περιοχήν. Διδάσκει ό,τι καλύτερον έδωσεν η πείρα των μεγαλυτέρων εκπαιδευτικών κέντρων της υποδούλου Ελλάδος, των ελεύθερων ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού και των τότε ονομαστών εκπαιδευτηρίων των ελεύθερων λαών. (...) Δι' έκαστον των σχολείων τούτων (της Θεσσαλίας) υπάρχουν ειδικαί μονογραφίαι, αι οποίαι διακρίνουν αυτά εις πνευματικούς θησαυρούς και φάρους της ελληνικής παιδείας, των οποίων η ακτινοβολία έφθανε και πέραν των ορίων της ελληνικής επικρατείας».*

Οι εξερχόμενοι από τα Ανώτερα Σχολεία της Θεσσαλίας δεν διορίζονταν σε κρατικές θέσεις. Τοποθετούνταν σε σχολεία ή εντάσσονταν στους κόλπους της τότε κοινωνίας και σταδιοδρομούσαν με τις γνώσεις τους και τη δραστηριότητά τους. Κάποιοι απορροφώνταν από υπάρχουσες επιχειρήσεις και κάποιοι δημιουργούσαν δικές τους, εντασσόμενοι κάθε χρόνο όλο και περισσότεροι στην αστική τάξη και συντελούντες στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου της τότε κοινωνίας. Αν συγκριθεί η στάθμη του μορφωτικού επιπέδου των τότε Θεσσαλών εμπόρων και βιοτεχνών μ' εκείνο των τωρινών Ελλήνων συναδέλφων

τους, ασφαλώς θα βρεθεί υψηλότερη. Άλλοι μετέβαιναν για πανεπιστημιακές σπουδές στην Ευρώπη, επέστρεφαν στη Θεσσαλία, ξαναφορούσαν φουστανέλες και ασκούσαν την ιατρική. Αρκετοί γίνονταν εκπαιδευτικοί. Πέρα από το έργο τους στα σχολεία συντελούσαν και στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου της περιοχής και, όπως προαναφέρθηκε, προκαλούν και τώρα το θαυμασμό των μελετητών της ελληνικής παιδείας. Κάποιοι παρέμειναν στην Ευρώπη, διδάσκοντες σε σχολεία των ελληνικών παροικιών Βιέννης, Ουγγαρίας, Σμύρνης, Κωνσταντινουπόλεως κ.α. Κάποιοι δίδασκαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Ο Φαρμακίδης π.χ. κλήθηκε να διδάξει στο πανεπιστήμιο της Λειψίας, αλλά με την Επανάσταση του '21 κατήλθε στην Ελλάδα να μετάσχει. Ο Κ. Οικονόμου ο εξ Οικονόμων εκλέχτηκε σύνεδρος της Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Πετρουπόλεως. Στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου δίδαξαν οκτώ, οι Θεόδωρος Τυρναβίτης, Αλέξανδρος Τυρναβίτης, Πανταζής Τυρναβίτης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Ρήγας Βελεστινλής, Νικόλαος Μοσχοβάκης, Γεώργιος Ιωάννου και Στέφανος Κομμητάς. Άλλοι έξι δίδαξαν στην Ακαδημία του Ιασίου, οι Ιωάννης Δημητριάδης ή Αγραφιώτης, Δανιήλ Φιλιππίδης, Νικόλαος Ζαγοραίος, Δημήτριος Π. Γοβδελάς, Θεόδωρος Αγραφιώτης και Στέφανος Δούγκας. Η πυραμίδα της θεσσαλικής παιδείας σχημάτιζε ευρεία βάση στην περιοχή της, αλλά η κορυφή της έφτανε στην Ευρώπη.

Ο Κ. Κούμας γράφει (τ. ΙΒ', σ. 555): *«Προηγουμένως ήτο σπανιώτατον χρήμα η παιδεία, αν τις ονομάση παιδείαν μετρίαν τινά είδησιν της γλώσσης κατά γραμματικήν· μέρος του γένους εγνώριζε μόνον να διαβάζη και να γράφη όπως έτυχε, και το περισσότερον ήτο βυθισμένον εις απόλυτον αγραμματίαν»*. Ο γνωστός Γάλλος πρεσβευτής Pouqueville επισκέφθηκε τα Αμπελάκια το 1810 και γράφει για την απόδοση της θεσσαλικής παιδείας: *«Εξετάζω τον γιο του παρέχοντος φιλοξενία σε μένα, ένα παιδί δώδεκα χρονών. Γνωρίζει λογοτεχνία, τα θρησκευτικά, την ελληνική ιστορία και την γεωγραφία και αποκρίνεται με εκπληκτική ακρίβεια και βεβαιότητα. Ούτε ένα παιδί της ηλικίας του στην δική μας ύπαιθρο* (της Γαλλίας) *δεν ανταποκρίνεται στην εκπαίδευση του επιπέδου αυτού»*. Οι Τούρκοι της Θεσσαλίας στέλνουν τα παιδιά τους στα θεσσαλικά σχολεία. Για διερμηνείς και για άλλες υπηρεσίες τους χρησιμοποιούν Έλληνες.

Η θεσσαλική παιδεία παρείχε γνώσεις ουσιαστικές και σε βάθος. Οπλισμένοι με τέτοιες γνώσεις και με ξένες γλώσσες οι έμποροι της Θεσσαλίας διαπρέπουν στο εξωτερικό, γιατί η παιδεία τους προετοίμαζε να κατανοούν τη σημασία της ποιότητας των προϊόντων που προσφέρουν, τη συνέπεια, την καλή συμπεριφορά και το σεβασμό προς το καταναλωτικό κοινό. Η τόσο προσφιλής στην εποχή μας μέθοδος της «αρπαχτής» δεν «περνούσε» τότε. Οι έμποροι πρόσφεραν βιβλία και όργανα στα σχολεία, χρήματα για τη συντήρησή τους ή ανέγερση άλλων, τον πλουτισμό ή και την ίδρυση βιβλιοθηκών κτλ. Οι προσφορές τους ονομάστηκαν «δωρεές», ενώ στην πραγματικότητα αποτελούσαν επενδύσεις της τότε αστικής τάξης, που είχε συνειδητοποιήσει ότι η ίδια πλούτιζε με την παιδεία και μόνο με την παιδεία και με τις γνώσεις που πρόσφερε αυτή.

Και με αυτήν και μόνο με αυτήν συντελέστηκε το αποκαλούμενο θαύμα της τότε οικονομικής ανάπτυξης της Θεσσαλίας. Ο Γ. Βαλέτας γράφει: «*Μεγάλη ώθηση έδωσαν (...) στην ανάπτυξη της παιδείας στην Θεσσαλία οι ξενητευμένοι έμποροι. Αυτοί στάθηκαν το προπύργιο. (...) Πουθενά αλλού δεν βρίσκουμε τόσο πρώιμα και έντονα αναπτυγμένο ζήλο προς τα γράμματα, όσο στους Θεσσαλούς ξενητευμένους*». Οι δημοσιευμένοι κατάλογοι αστών δωρητών είναι μακροσκελείς και με ποσά γενναία. Όπως μακροσκελείς είναι και οι κατάλογοι των κληρικών και των μονών που διέθεσαν αξιόλογα ποσά για τη θεσσαλική παιδεία.

Η θεσσαλική παιδεία συντελούσε στη συνεχή ανύψωση του πνευματικού επιπέδου της αστικής τάξης και γενικότερα της κοινωνίας της περιοχής της. Ενδεικτικό το γεγονός ότι εκτός από τα σχολικά βιβλία στη Θεσσαλία στέλνονταν από την Ευρώπη και πολλά εξωσχολικά-επιστημονικά. Από τους πίνακες διακίνησης τέτοιων βιβλίων ο Νημάς (σ. 325) διαπιστώνει: Το 63,5% αγοράζεται από την περιοχή Λαρίσης - Τυρνάβου - Ολύμπου - Κισσάβου, «*πράγμα που ενισχύει την άποψη, η οποία προκύπτει και απ' όλα τ' άλλα ιστορικά δεδομένα, ότι στην Βορειοδυτική Θεσσαλία υπήρχε μακρά και αξιόλογη εκπαιδευτική δραστηριότητα, που άρχιζε από τον 17ο αι. και διατηρήθηκε σ' όλη την διάρκεια της Τουρκοκρατίας*». Η περιοχή Πηλίου - Βελεστίνου - Αλμυρού παρουσιάζεται δεύτερη με ποσοστό 25%. Η Δυτική Θεσσαλία εμφανίζεται με το χαμηλότερο ποσοστό 10%. Κατά τον Νημά, αυτό οφείλεται σε διάφορους αρνητικούς παράγοντες (επαναστατικό κίνημα του Βλαχάβα κτλ.), που δεν επέτρεψαν να συνεχιστεί η λαμπρή εκπαιδευτική παράδοση που σημειώθηκε το 16ο και το 17ο αι. Καταγράφοντας «τους φορείς του Θεσσαλικού Ουμανισμού και Διαφωτισμού» ο Νημάς (σσ. 14-17) αναφέρει 119 ονόματα, από την περιοχή Τρικάλων - Ασπροποτάμου - Αγράφων 58, Λαρίσης - Τυρνάβου - Ολύμπου - Κισσάβου 36, Πηλίου - Βελεστίνου - Αλμυρού 16 και διάφοροι 9.

Η αμοιβή των διδασκάλων ήταν ασήμαντη. Προτείνοντας ο Κ. Κούμας στον Ιερώνυμο του Ζάρκου να διδάξει στα Αμπελάκια, για να τον δελεάσει γράφει: «*Ο μισθός σου είναι τριακόσια γρόσια, ολίγος μεν, αλλ' όσον διά την απόλαυσιν των μαθημάτων ην ποθείς και διά την αδιάλειπτον αδελφικήν συναναστροφήν μας, προσέτι και διά τας μελλούσας ελπίδας, είναι ως μοι φαίνεται πολλά*». Την εποχή που έγραψε ο Κούμας στοίχιζε 32 γρόσια το βιβλίο «Στοιχεία γεωμετρίας». Δηλαδή ο μισθός του διδασκάλου στοίχιζε όσα εννέα τέτοια βιβλία. Οι λόγιοι και οι διδάσκαλοι, προϊόντα του Διαφωτισμού και της Αναγεννήσεως, βρίσκονταν μέσα στο ρεύμα της αστικής προόδου και την υπηρετούσαν ν' αναπτυχθεί περισσότερο. Για τους αρχιερείς ο Κούμας γράφει ότι «*ήσαν ως επί το πλείστον ευτελείς και απαίδευτοι*»[27].

27. Περισσότερα, ΑΧ. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Η παιδεία της περιφέρειας Ελασσώνος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», Ηώς, έτος 9ο, «Η παιδεία στο τουρκοκρατούμενο Πήλιο», Αρ-

Τα μοναστήρια εκτός από τα γράμματα μετέδιδαν και τεχνικές γνώσεις. Οι μονές κατείχαν σημαντικές εκτάσεις και σημαντική κτηνοτροφία. Οι καλόγεροι αποκτούσαν πείρα για κλάδεμα, εμβολιασμούς, αποδόσεις δενδρωδών, τρυγητό, παρασκευή κρασιών, περιποίηση και θεραπεία ασθενειών ζώων, μελίσσια κ.ά. Η πείρα αυτή διατηρούνταν παραδοσιακά σε μοναστήρια και μεταδιδόταν και στους αγρότες της περιοχής. Ορισμένες μονές είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα διατήρησης «μπουγάδων» (αρσενικών βοδιών για αναπαραγωγή). Οι μπουγάδες αυτοί θεωρούνταν «ιεροί» και βοσκούσαν ελεύθερα, χωρίς να υπέχει ευθύνες αγροζημίας η ιδιοκτήτρια του ζώου μονή. Μερικά μοναστήρια διατηρούσαν και νοσοκομείο, όπως του Βαρλαάμ σε ειδικό ναΐσκο, στο νοτιοανατολικό άκρο του. *«Ο ναΐσκος, πολύ μικρών διαστάσεων και μονόχωρος, προοριζόταν αποκλειστικά για τους ασθενείς.* (...) *Είναι αφιερωμένος στους αγίους Αναργύρους, όπως οι ναΐσκοι όλων των νοσοκομείων»*[28].

Αλλά και οι αγρότες της Θεσσαλίας κατείχαν παραδοσιακώς αρκετές γνώσεις. Σε βαριές π.χ. σωματικές κακώσεις και σε τραυματισμούς τύλιγαν το πάσχον μέρος με δέρμα αρνιού ή γίδας, αφού προηγουμένως το άφηναν να μουχλιάσει. Αγνοούσαν ότι η μούχλα ήταν ένα είδος πενικιλίνης, αλλά εμπειρικά είχαν διαπιστώσει ότι διέθετε θεραπευτικές ιδιότητες. Την ίδια μέθοδο χρησιμοποιούσαν και οι κλέφτες σε περιπτώσεις τραυματισμών, όπως και η υγειονο-

χείο Θεσ. Μελετών Βόλου, τ. ΙΑ'. ΒΑΓ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Τα σχολεία και οι διδάσκαλοι της Ζαγοράς μέχρι το 1776», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Βόλου, τ. Θ' (1964). «Το σχολείον ως Κοινόν της Ζαγοράς», ό.π.. «Το ελληνομουσείον της Ζαγοράς» ό.π.. «Σελίδες από την ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής», περ. Ηώς. Ν. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ, «Η παιδεία και τα γράμματα στο Πήλιο κατά τα χρόνια της σκλαβιάς», Αρ. Θεσ. Μελετών Βόλου, τ. Α'. ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΥΓΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Η παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία», «Θεσσαλικό Ημερολόγιο», 1983, του Κ. Σπανού. «Η Θεσσαλία κοιτίδα της προεπαναστατικής παιδείας» στη «Θεσσαλική Εστία», 1973 και 1974. ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΑΠΗΣ, «Τα λειτουργούντα στην διάρκεια της Τουρκοκρατίας σχολεία στο Πήλιο» στο Αρ. Θεσ. Μελετών Βόλου, τόμος Η' και «Η παιδεία στο τουρκοκρατούμενο Πήλιο πριν από την εθνεγερσία του Εικοσιένα», τ. Η' (1988). ΣΑΜΣΩΝ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, «Το Γυμνάσιο (Σχολαρχείο) Σκοπέλου από το 1723 μέχρι το 1973», Αρ. Θεσ. Μελετών Βόλου, τ. ΣΤ'. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΧΑΡΙΤΟΣ, «Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στην Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας», Αρ. Θεσ. Μελετών, τ. Ζ'. ΤΑΚΗΣ ΠΛΙΑΤΣΙΚΑΣ, «Το Σχολαρχείο Καλαμπάκας», ανακοίνωση στο Α' Συνέδριο Καλαμπάκας. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΑΣΙΜΟΥ, «Τα Σχολεία μας 1898-1997», ανακοίνωση στο Α' Συνέδριο Καλαμπάκας. Αννίτα Πρασσά, «Η εκπαίδευση στις Βόρειες Σποράδες κατά την επαναστατική περίοδο (1821-1832), Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Βόλου, τ. ΙΒ' (1999).

28. ΕΥΗ ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ, ό.π..

μική υπηρεσία των ανταρτών στην Κατοχή. Αγρότες, κυρίως κτηνοτρόφοι και γριές, έκαναν επανατάξεις καταγμάτων ή εξαρθρώσεων εμπειρικά, και αντί για γύψο, που δεν υπήρχε, περιτύλιγαν το πάσχον μέρος με πανί μουσκεμένο σε τσίπουρο και αβγό, στο «καχούρ». Οι ορεινοί χρησιμοποιούσαν έμπλαστρα με ρετσίνι ελάτης για θεραπεία ισχιαλγιών και παρεμφερών παθήσεων. Ελαφρά τραύματα επαλείφονταν με μέλι μελισσών, που είχαν «βοσκήσει» σε ελατόδασος. Παρασκεύαζαν χάπια ζυμωμένα με ρετσίνι ελάτης και τα χρησιμοποιούσαν για ποικίλες ασθένειες, μέχρι πνευμονικές, φυματίωσης κτλ. Η επιστήμη ανακάλυψε ότι η ρετσίνη ελάτης έχει θεραπευτικές ιδιότητες. Στην εποχή μας χρησιμοποιείται από τη βιομηχανία για την παρασκευή φαρμάκων για δερματικές παθήσεις.

Στη Θεσσαλία ήταν γνωστή η μέθοδος πρόληψης της ευλογιάς, που μεταδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στην Ευρώπη, «όπου έσωσε μιλιούνια» ανθρώπων. Ο Κεφαλλονίτης γιατρός Ιάκωβος Πυλαρινός σε μελέτη του στη λατινική γράφει ότι στην Πόλη το 1710 εμβολίαζαν κρυφά κατά της ευλογιάς δύο γριές. Ο ίδιος με το συμπατριώτη του γιατρό Ε. Τιμόνη έκαμαν *«την επιστημονικήν παρατήρησιν της μεγάλης αυτής και ανθρωποσωτηρίου ανακαλύψεως κατά της ευλογιάς»*, και έγραψαν ειδικά φυλλάδια για να τη διαδώσουν. Ο Πυλαρινός γράφει ότι τον εμβολιασμό αυτόν τον ήξεραν οι Θεσσαλοί και ότι απ' αυτούς μαθεύτηκε και στην Πόλη. Από εκεί τον πήρε και τον μετέδωσε στην Ευρώπη η Αγγλίδα περιηγήτρια Μοντάγγου. Η ίδια τον περιγράφει το 1717: *«Ο εμβολιασμός γίνεται από γριές κάθε Σεπτέμβριο, όταν κατασιγάζει η ζέστη. Σχηματίζονται ομάδες από 15 ως 20 άτομα, συγκεντρώνονται σ' ένα σπίτι και καλούν την γριά, που σπεύδει μ' ένα καρυδότσουφλο γεμάτο πύο, από φλύκταινα ευλογιάς ήπιας μορφής. Αφού ρωτήσει τον καθένα "ποια φλέβα να σου ανοίξω", παίρνει μια μικρή βελόνα, χαράζει το δέρμα και αποθέτει στην αμυχή όσο πύο έχει προσκολληθεί στη μύτη της βελόνας. Ύστερα δένει την πληγή, αφού την σκεπάσει με μια κούπα καρυδότσουφλου. Με αυτό τον τρόπο προκαλεί τέσσερις ή πέντε αμυχές. Τα παιδιά και οι νέοι δεν νοιώθουν ενόχληση τις πρώτες οχτώ μέρες. Ύστερα παρατηρείται πυρετός που κρατάει δύο ή τρεις μέρες. Μέσα σε οχτώ μέρες οι μπολιασμένοι γίνονται εντελώς καλά. Χιλιάδες άτομα μπολιάζονται κάθε χρόνο και ο Γάλλος πρεσβευτής μού έλεγε ότι στην Πόλη οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν την ευλογιά όπως τα ιαματικά λουτρά αλλού. Κανένας θάνατος δεν έχει σημειωθεί. Είμαι τόσο σίγουρη για την επιτυχία, ώστε θα μπολιάσω και τον γιο μου. Και επειδή αγαπώ την πατρίδα μου, θα φροντίσω να εισαχθεί και στην Αγγλία»*[29].

29. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

3.5. Ο Διαφωτισμός

Οι Δημητριείς γράφουν ότι οι Έλληνες στις Μηλιές (ασφαλώς και σε άλλες περιοχές) δεν ήξεραν πριν από το 1760 αν υπάρχουν ελληνικά γράμματα και ότι στην Ελλάδα πολλοί *«εστοχάζοντο αμαθώς ότι το Έλληνες είναι μια ονομασία οπού ανήκε εις τους ειδωλολάτρας»*. Και δικαιολογημένα γιατί επί μερικούς αιώνες οι Έλληνες ονομάζονταν Ρωμιοί και η περιοχή τους, η Θεσσαλία, Βλαχία. Με τα έργα των αρχαίων που διδάσκονται τώρα στα σχολεία, οι μαθητές μαθαίνουν για την ελληνική καταγωγή τους, τις σπουδαίες πνευματικές κατακτήσεις των προγόνων τους, και τις ιδέες τους περί ελευθεριών και δημοκρατίας. Με τα σχολεία σχίζονται όλα τα σκοτάδια. Οι σκλαβωμένοι μαθαίνουν για το δοξασμένο παρελθόν της πατρίδας τους και αφυπνίζεται η ε λ λ η ν ι κ ή σ υ ν ε ί δ η σ η. Οι Ρωμιοί ξεγνιούνται, ονομάζονται πάλι Έλληνες, η περιοχή τους ξαναπαίρνει την ονομασία Θεσσαλία και οι υπόδουλοι αποκτούν πατριωτικές ιδέες. Χάρη στην παιδεία.

Η θεσσαλική παιδεία διδάσκει «δυναμικό πατριωτισμό». Στον πρόλογο βιβλίου γεωμετρίας αναγράφεται: *«Μάθε τι εγνώριζον οι πρόγονοί σου, διά να αναλογισθής ποίας κληρονομίας είσαι κληρονόμος και ποίας υποχρεώσεις έχεις έναντι της προσπαθείας του λαού μας και ποίας προσπαθείας οφείλεις να καταβάλης διά την απελευθέρωσιν του γένους»*. Γενικά, στο ταπεινωτικό παρόν η παιδεία αντιπαραθέτει το ένδοξο παρελθόν, με τρόπο ώστε να ενσταλάζεται στους Έλληνες η ιδέα του αγώνα για απελευθέρωση. Ο Ρήγας, στο «Απάνθισμα Φυσικής» του, γράφει *«Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά»*. Όταν τέτοιες παροτρύνσεις γράφονταν στα σχολικά βιβλία, εύκολα γίνεται αντιληπτό πόσα θα λέγονταν προφορικά από τους διδάσκοντες στις αίθουσες διδασκαλίας και πόσα άλλα σε διαλείμματα.

Ο θεσσαλικός Διαφωτισμός συνδέεται άμεσα με τη θεσσαλική παιδεία. Η πυραμίδα του ως βάση έχει τη θεσσαλική παιδεία, αλλά η κορυφή της έφτανε στην Ευρώπη με τους λογίους, τους εμπόρους και με τις παροικίες ομογενών. Στην κορυφή ο θεσσαλικός Διαφωτισμός συνδεόταν με τον ευρωπαϊκό, του οποίου τις ιδέες τις διοχέτευε στη Θεσσαλία. Από την Ευρώπη στέλνονταν στη Θεσσαλία τυπωμένα σχολικά και εξωσχολικά βιβλία. Τα σχολικά, όπως αναφέρθηκε, εκτός από τις γνώσεις μετέδιδαν και πατριωτικές ιδέες. Τα εξωσχολικά κοινωνικές ιδέες. Παράλληλα, στην Ευρώπη πηγαινοέρχονται Θεσσαλοί έμποροι και λόγιοι. Μαζί τους πηγαινοέρχονται και ιδέες για εθνικές και κοινωνικές ελευθερίες. Έτσι, ο θεσσαλικός Διαφωτισμός προπαγανδίζει τις εθνικές και τις κοινωνικές ελευθερίες. Ο Λ. Βρανούσης στον πρόλογο της «Ολυμπιώτισσας» γράφει: *«Η σχετική οικονομική άνοδος συνδέεται με την δραστηριότητα των Δυτικομακεδόνων και των Θεσσαλών πραματευτάδων, με τα ταξίδια και τας παροικίας των εις την Κεντρικήν Ευρώπην, την Αυστρίαν και την Ουγγαρίαν κυρίως. (...) Άνθρωποι και αγαθά πηγαινοέρχονται, ο μακρύς μεσαίων της φεουδαρχίας και της δουλοπαροικίας αρχίζει να υποχωρεί»*, φυσικά ως ιδεολογία προς το παρόν.

Ο Ούγγρος ελληνιστής Κάλμαν Σάμπο γράφει μεταξύ άλλων: «*Οι Έλληνες έμποροι άποικοι στην Ουγγαρία, που συσπειρώθηκαν σε 25 εταιρίες, είχαν εφαρμόσει τέτοιους νεωτερισμούς, που φανερώνουν σημάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης* (...) *και δίνανε τεράστια υλική βοήθεια στους πατριώτες της Τουρκοκρατούμενης Ελλάδος.* (...) *Το κάθε απελευθερωτικό κίνημα εύρισκε υποστήριξη στους κύκλους των διεσπαρμένων Ελλήνων*»[30]. Οι ξενιτεμένοι, λοιπόν, Έλληνες στην Ουγγαρία (Θεσσαλοί, Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες κατά τον Σάμπο), χαρακτηρίζονται αστοί, διαπνεόμενοι από τις ιδέες της αστικής τάξης. Τις ίδιες ασφαλώς ιδέες έχουν και οι εγκατεστημένοι Θεσσαλοί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που μερικές είναι προχωρημένες στον αστικό μετασχηματισμό. Το ότι η Θεσσαλία με την Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία προηγούνταν στη βιοτεχνική και στην εμπορική ανάπτυξη από τη Νότια Ελλάδα εξηγεί και το γιατί οι τρεις αυτές περιοχές πρωτοπορούσαν στο Διαφωτισμό, διαδίδοντας ιδέες για αστικό μετασχηματισμό, καθώς και για αγώνα απελευθερωτικό, αγώνα πατριωτικό, εθνικό. Στη Νότια Ελλάδα, που καθυστερούσε η αστική διαφοροποίηση, καθυστερούσε και ο Διαφωτισμός, με συνέπεια ακόμα και μετά την Επανάσταση του '21 να υπερτερεί συχνά ο τοπικισμός έναντι του εθνικισμού.

Ας δούμε τώρα ποιες ιδέες κυκλοφορούσαν στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία. Όταν ο Γάλλος Beaujour επισκέφθηκε τα Αμπελάκια, έμεινε έκπληκτος από την πνευματική ανάπτυξη των κατοίκων τους και ενθουσιασμένος γράφει: «*Όλες οι μεγάλες ιδέες* (εννοεί τις ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως: Ισότης, Αδελφότης, Ελευθερία) *φυτρώνουν σε ένα χώμα βουτηγμένο επί είκοσι αιώνες στη σκλαβιά. Ο αρχαίος ελληνικός χαρακτήρας ξαναγεννιέται, με την πρώτη του ενεργητικότητα, ανάμεσα στους καταρράκτες και τα σπήλια του Πηλίου· και, για να τελειώνουμε, όλα, όλα τα ταλέντα και όλες οι αρετές της αρχαίας Ελλάδος ξαναγεννιούνται στη γωνιά αυτή της σύγχρονης Ελλάδος*»[31]. Φυσικά, τις «μεγάλες ιδέες» της Γαλλικής Επαναστάσεως, που διαπίστωσε ο Beaujour στα Αμπελάκια, θα τις έβρισκε και σε όλα τα άλλα βιοτεχνικά κέντρα ανάπτυξης της Θεσσαλίας, από το Πήλιο και τον Όλυμπο μέχρι τα Άγραφα και την Καστανιά Καλαμπάκας. Σε όλα υπήρχαν έμποροι, τεχνίτες, διδάσκαλοι και λόγιοι.

Εκτός από τη διάδοση των ιδεών, υπήρχαν και τα βιβλία. Από την αλληλογραφία εμπόρων της Θεσσαλίας με το Λαρισινό συνάδελφό τους Ιωάννη Οικονόμου-Λογιωτάτου, που εκδόθηκαν σε βιβλίο με τίτλο «Επιστολές διαφόρων», γίνεται γνωστό ότι οι Θεσσαλοί έμποροι του 18ου αι. διαβάζουν Όμηρο, Ησί-

30. ΚΑΛΜΑΝ ΣΑΜΠΟ, περιοδικό «Κείμενα του Βόλου», αριθμός 7, σ. 605, άρθρο του με τίτλο «Η νεοελληνική λογοτεχνία στην Ουγγαρία πριν από την απελευθέρωση της χώρας».

31. F. BEAUJOUR, ό.π..

οδο, Αριστοτέλη, Πλάτωνα, Αισχύλο, Σοφοκλή, Ευριπίδη, Σαπφώ, Ξενοφώντα, Ηρόδοτο, Δημοσθένη, Ισοκράτη, Ιπποκράτη, Γαληνό, Απολλώνιο, Αίσωπο, Απολλόδωρο, Πολύβιο, Στράβωνα, Κικέρωνα, Πλίβιο και άλλους. Και τους διαβάζουν χωρίς μετάφραση. Εκτός από τους αρχαίους οι Θεσσαλοί έμποροι προμηθεύονται και βιβλία σύγχρονων Ελλήνων. Στην αλληλογραφία αναφέρονται μεταξύ άλλων βιβλία των Νεοφύτου Δούκα και Αδαμάντιου Κοραή, «Εμπορική» του Ζαγορίσιου, «Φυσική» του Μποφόν, καθώς και τα: «Ελληνικόν», «Πάνθεον», «Λόγος του Διογένους», «Καλλιόπη Παλιννοστούσα», «Ερωτόκριτος» κτλ. Επίσης, αναφέρονται να διαβάζονται από τους τότε Θεσσαλούς εμπόρους έργα των Βολταίρου, Ρουσσώ, Μοντεσκιέ, Βάκωνος, Ντιντερώ, Λάιμπνιτς, Νεύτωνος, Καρτέσιου, Κοπέρνικου, διηγήματα του Σοάβε κ.ά. Οι έμποροι της Θεσσαλίας, που συνδέτουν την αστική τάξη της περιοχής τους, είναι ενήμεροι σε βάθος για τις ιδέες και τα επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων, για τα νεότερα φιλοσοφικά και κοινωνικά ρεύματα, καθώς και για τις επιστημονικές κατακτήσεις της εποχής τους. Δεν αποτελεί υπερβολή το γεγονός ότι στη Θεσσαλία η αστική τάξη με τους εμπόρους, τους διδασκάλους και τους λογίους αποτελεί την κοινωνική πρωτοπορία υπό καθεστώς Τουρκοκρατίας.

Ο έμπορος Ιωάννης Πρίγκος, από τη Ζαγορά, έγραψε δική του «Κατήχηση» και ιστορικά σημειώματα για το Ρωσοτουρκικό πόλεμο. Για τον Πρίγκο γράφει ο Γ. Βαλέτας: *«Επηρεασμένος από τις αστικές προοδευτικές ιδέες, κοντά στις άλλες αμέτρητες χορηγίες (...) έστελνε και βιβλία που στα παράφυλλά τους ξετυλίγει υπέροχες σκέψεις για το σκλαβωμένο γένος, ανιστορώντας με πόνο και σπαραγμό ψυχής την κατάστασή του και εξετάζοντας τον τρόπο του ξεσκλαβωμού του»*. Ο έμπορος Ζήσης Δαούτης από τον Τύρναβο έγραψε τη «Συλλογή» και μετέφρασε και ξένα βιβλία που εκδόθηκαν στη Βιέννη, με τη συνδρομή του συμπατριώτη του Παρίση Παμφίλη, εμπόρου επίσης. Φυσικά υπάρχουν και πολλοί άλλοι Θεσσαλοί έμποροι των οποίων τα συγγράμματα έχουν εθνικό περιεχόμενο.

Τον πρώτο καιρό στον θεσσαλικό Διαφωτισμό συμμετέχουν αυθόρμητα λόγιοι, έμποροι, διδάσκοντες, επιστήμονες, κυρίως γιατροί επονομασθέντες ιατροφιλόσοφοι, που συγκροτούσαν αξιόλογη μάζα, διασκορπισμένη σε βιοτεχνικά κέντρα και σε πόλεις. Για ένα διάστημα συστήθηκαν πολιτιστικοί σύλλογοι, κυρίως στα ορεινά βιοτεχνικά κέντρα, στα οποία δεν κατοικούσαν Τούρκοι, εκτός από ελάχιστα χωριά, όπως π.χ. στη Βεντίστα (Αμάραντο) Καλαμπάκας[32]. Σπουδαιότεροι σύλλογοι ήταν οι «Μουσηγέτες», το «Ελληνομουσείο», η «Φιλόμουσος Εταιρεία» κ.ά. Οι σύλλογοι αυτοί διοργάνωναν εσπερίδες με χορούς, απαγγελίες, συζητήσεις και άλλες εκδηλώσεις, κατ' απομίμηση ευρωπαϊκών εσπερίδων. Απόδιωχναν την πληκτική μονοτονία της καθημερινής ζωής και την πλούτιζαν με ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, με τις οποίες το ελληνικό α-

32. Ευαγγελή Γουγουλάκη-Ζιώζια, «Οι Τούρκοι της Βεντίστας».

στικό στοιχείο αποκτούσε την υπεροχή στην κοινωνική διαβίωση. Με τους πολιτιστικούς συλλόγους ενεργείται έμμεσα οργανωμένος πλέον διαφωτισμός. Στο καταστατικό τους περιλαμβάνονταν: έκδοση αρχαίων συγγραμμάτων, περισυλλογή διάσπαρτων αρχαιοτήτων και τοποθέτησή τους σε χώρους για τη διαφύλαξή τους, σε εποχή που σε άλλες περιοχές της Ελλάδας τα αντικείμενα αυτά θεωρούνταν ειδωλολατρικά και καταστρέφονταν. Ο Άνθιμος Γαζής με τον Κωνσταντά συγκέντρωσαν αρχαία νομίσματα, αγαλματίδια, λυχνάρια και άλλα ευρήματα. Η αρχαιολόγος Έφη Αλαμανή βρήκε στις Μηλιές προτομές των Πλάτωνα και Αριστοτέλη, χάλκινο άγαλμα του Ηρακλή, που το αγόρασαν από Τούρκο, κ.ά. Οι σύλλογοι αυτοί διέδιδαν τον αστικό τρόπο ζωής, αλλά συνδυασμένο με ελληνικά έθιμα και ελληνικές παραδόσεις. Πρωτοστατούσαν στη διάδοση της ελληνικής γραμματείας, παρακινούσαν πλουσίους να προσφέρουν για σχολεία και βιβλιοθήκες, διενεργούσαν εράνους για κοινωφελείς σκοπούς, επιμελούνταν την καθαριότητα κοινόχρηστων χώρων και γενικά μεριμνούσαν για καλύτερη ποιότητα ζωής του ελληνικού στοιχείου.

Με τη δραστηριότητα συλλόγων, λογίων και εμπόρων δημιουργήθηκαν βιβλιοθήκες στα αναπτυγμένα κέντρα (Αμπελάκια, Μηλιές, Ραψάνη, Τσαριτσάνη, Τύρναβο, α, Καστανιά Καλαμπάκας, Νεοχώρι Καρδίτσας κ.α.). Σπουδαιότερες θεωρούνται των Αμπελακίων και των Μηλεών. Οι έμποροι αδελφοί Μανιάροι έκτισαν στην πατρίδα τους, στα Αμπελάκια, μεγαλοπρεπή βιβλιοθήκη, τη «Μανιάρειο», από τις μεγαλύτερες και τις σπουδαιότερες. Τριώροφη, με μαρμάρινες σκάλες και κίονες με ρυθμό αρχαίο ελληνικό, αποτελούσε το σημαντικότερο τότε πνευματικό ίδρυμα, πλουτισμένο με χιλιάδες βιβλία. Ατυχώς κάηκε και απόμεινε η φωτογραφία της, που προκαλεί θαυμασμό. Στις Μηλιές οι Φιλιππίδης και Κωνσταντάς, προσφέροντας και προσωπική εργασία οι ίδιοι, έκτισαν βιβλιοθήκη ελληνικού ρυθμού, τοποθετώντας πάνω από την είσοδό της την επιγραφή «Ακός ψυχής». Η Βιβλιοθήκη Μηλεών, διατηρούμενη ακόμα, με 16.000 τόμους βιβλίων τότε, θεωρούνταν η πλουσιότερη στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα.

Στη Θεσσαλία, λοιπόν, συγκροτήθηκε σημαντική μάζα ελληνικού αστικού στοιχείου, διασπαρμένου σε πλείστα βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα, αλλά διατηρώντας τον ίδιο βαθμό πνευματικής ανάπτυξης, τις ίδιες προοδευτικές αντιλήψεις και τις ίδιες ιδέες για ελευθερία. Τις ιδέες, όπως προαναφέρθηκε, της Γαλλικής Επαναστάσεως. Το αστικό στοιχείο διαμόρφωσε πλήρη συνείδηση της ελληνικής καταγωγής του και κατεχόταν από την επιθυμία για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον τουρκικό ζυγό. Και αυτό το στοιχείο είναι που διαδραματίζει ρόλο ηγεμόνα στην κοινωνική ζωή, ακόμα και σε πόλεις όπου διαμένουν Τούρκοι, που, όμως, εξακολουθούν να ζουν με τις συντηρητικές συνήθειες του Μεσαίωνα.

Κολίγοι, αγρότες και άλλοι Έλληνες, αμέτοχοι στον αστικό μετασχηματισμό της οικονομίας, παραμένουν βυθισμένοι στην αμάθεια και στις προλήψεις.

Στις «Επιστολές του Λογιωτάτου» (σ. 199) περιγράφεται ένα περιστατικό: Στην Τσαριτσάνη πέθανε ένα κοριτσάκι. Στην απελπισία τους οι γονείς του κάλεσαν τον παπα-Μανώλη, ευνοούμενο του μητροπολίτη Λαρίσης. Πήγε ο παπάς και κάλεσε άλλους ιερείς και κατοίκους να δουν ότι το κοριτσάκι πραγματικά είναι πεθαμένο, υποσχόμενος ότι θα το... αναστήσει. *«Είτα, ως άλλος Ιησούς επήρε την θανούσαν εις οντάν, έκλεισε τας θύρας και ενήργη την ανάστασιν. Ο λαός έξωθεν με φωτοχυσίαν μεγάλην έκραζε "Κύριε ελέησον". Περί τας επτά της νυκτός εβγήκε, είπε τη μητρί ότι ο Θεός δεν θέλει την ανάστασιν εάν πρότερον δεν μαυροφορέση. Η πολυπόθητος μήτηρ ηκολούθησε την συμβουλήν»*. Ο παπάς ξαναμπήκε στο δωμάτιο της νεκρής, ξαναβγήκε στις δύο το πρωί, επικαλέστηκε άλλες δικαιολογίες, αλλά υποσχέθηκε και πάλι ότι θα την... αναστήσει. Με το ξημέρωμα πήγε ο γιατρός και αγανακτισμένος απ' όσα έμαθε κάλεσε τους προύχοντες να ενταφιάσουν τη νεκρή. Και έγραψε θυμωμένος στο μητροπολίτη Λαρίσης να διώξει *«τον φίλο του ρασοφόρο ψευτοπαπά, για να λήξη η αγυρτεία και για να καταπολεμηθή η αμάθεια και η ευπιστία του θρησκόληπτου κοινού»*. Η επιστολή του δημοσιεύεται ολόκληρη από τον «Λογιώτατο», με υπογραφή του γιατρού «Κ. Ζαχαρ.»

Αν εξαιρεθούν οι μετέχοντες στο Διαφωτισμό κληρικοί ως διδάσκοντες ή χορηγοί, η μάζα των άλλων ίσως να συνέχιζε να θεωρεί ειδωλολατρικό τον ελληνισμό. Ο Γ. Φίνλεϋ αναφέρει ότι υπήρχαν και στη Θεσσαλία ανώτεροι κληρικοί που αντιμάχονταν το Διαφωτισμό[33]. Κρίνοντας το έργο του θεσσαλικού Διαφωτισμού ο Θ. Νημάς γράφει: *«Όταν όμως δημιουργήθηκαν καλύτερες συνθήκες και οι Έλληνες άρχισαν να ιδρύουν σχολεία και να επιδίδονται στα γράμματα, τότε η Θεσσαλία έπαιξε έναν πρωταγωνιστικόν και πρωτοποριακόν ρόλο, στα πλαίσια δε του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ο Θεσσαλικός Διαφωτισμός κατέχει εξέχουσα θέση»*[34].

Και συμπληρώνει ο Γ. Βαλέτας: *«Η συμβολή της Θεσσαλίας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό είναι ανυπολόγιστης σημασίας. Δεν θα απομακρυνόμασταν πολύ από την αλήθεια, αν λέγαμε ότι ο κορμός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι βγαλμένος από την θεσσαλική περιοχή. Η προσφορά της Θεσσαλίας καλύπτει όλο το πλάτος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Δεν είναι περιορισμένη μονάχα στον καθαρό εκπαιδευτικό τομέα. Ξαπλώνεται σε πλατύτερες επιδιώξεις, εκπολιτιστικές, επαναστατικές, εταιριστικές, δημοσιογραφικές, εκδοτικές, οργανωτικές, γιατί εκπορεύεται από ανεπτυγμένα αστικά κέντρα, που βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό»*.

33. Γ. ΦΙΝΛΕΫ, «Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως».
34. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 73.

3.6. Προβλήματα Διαφωτισμού

Όταν οι Θεσσαλοί λόγιοι ανέλαβαν αγώνα διαφωτισμού, αντιμετώπισαν πρόβλημα γλώσσας. Υπήρχαν και τότε δύο τάσεις: της αρχαΐζουσας και της μεικτής. Οι διαμένοντες στην Ευρώπη λόγιοι χρησιμοποιούσαν αρχαΐζουσα. Αυτή είχε γίνει γνωστή στους ξένους από τη μελέτη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και με αυτήν προσπαθούσαν οι Έλληνες να εμφανίζονται ως λόγιοι. Οι Φαναριώτες επιδίωκαν να διαμορφώσουν μια δήθεν κοινή γλώσσα «*μίγμα τι της αρχαίας και της νέας, καθ' ύλην συμπεφυρμένην με λέξεις του Θουκυδίδου και της βαρβαρικής χρήσεως, κατά το είδος Αττικήν, αλλά διακοπτομένην πολλάκις με μόρια τινά της κοινής. Την μιξοβάρβαρον ταύτην υπό πολλών ονομαζομένην γλώσσαν επροστάτευαν εξαιρέτως οι Φαναριώται και οι θέλοντες να αρέσωσι τους Φαναριώτας, όχι ολίγοι λόγιοι*», γράφει ο Κούμας. Ο Φιλιππίδης την «*μιξοβάρβαρον*» τη μετονόμασε «*μυξο-βάρβαρο*», γιατί έχει «*μύξαις και σάλια*» και αν τη διαβάσει ένας Έλληνας και ένας της βαρβαρικής ούτε ο ένας ούτε ο άλλος θα την καταλάβει[35].

Οι Θεσσαλοί απέφυγαν και τις δύο. Την αρχαΐζουσα γιατί ήταν δυσνόητη από το λαό και αν τη χρησιμοποιούσε ο διαφωτισμός θα απόληγε σε σκοταδισμό. Τη «μιξο-βάρβαρο» του Φαναρίου γιατί δεν αναγιγνωσκόταν από κανέναν, ενώ ο διαφωτισμός έπρεπε ν' απευθύνεται σε όλους. Έτσι, οι Θεσσαλοί επέλεξαν γλώσσα παραπλήσια προς την ομιλουμένη τότε, την απλή, όπως την ονόμασαν. Στη γλώσσα αυτή έγραψε το 1770 ο Ρήγας Βελεστινλής το βιβλίο του «Φυσικής απάνθισμα». Στον πρόλογό του εξηγεί:

«*Η αιτία οπού μετεχειρίσθην απλούν ύφος, ήτον διά να μη προξενήσω, με την γριφότητα του ελληνισμού εις τους άλλους, εκείνο οπού έπαθα σπουδάζοντας με την αρχαΐζουσα*». Ο Ρήγας γεννήθηκε από γονείς Βλάχους στο Βελεστίνο το 1757. Ονομαζόταν Αντώνιος Κυριαζής. Έμαθε τα πρώτα γράμματα στη Ζαγορά και σε άλλα σχολεία της Θεσσαλίας. Συνέχισε τις σπουδές στην Κωνσταντινούπολη και στη Βιέννη. Δίδαξε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου. Έγραψε περισσότερα από δέκα βιβλία. Εκτελέστηκε την 24η Ιουνίου 1798.

Οι ιεροδιάκονοι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, οι «Δύο Δημητριείς» όπως αναφέρονται, έγραψαν και εξέδωσαν στη Βιέννη το 1791 το βιβλίο τους «Γεωγραφία Νεωτερική περί Ελλάδος» σε γλώσσα απλή. Και οι δύο γεννήθηκαν γύρω στο 1750 στις Μηλιές Πηλίου. Έμαθαν τα πρώτα γράμματα στο σχολείο του χωριού τους και κατόπιν φοίτησαν στην Αθωνιάδα Σχολή του Αγίου Όρους. Ο Κωνσταντάς συνέχισε τις σπουδές του στη Χίο και σε άλλες σχολές της Ευρώπης, έγινε καθηγητής και δίδαξε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου. Έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Επιστρέφοντας στις Μηλιές έκτισε σχολείο και δίδασκε με τον Άνθιμο Γαζή. Με την έναρξη της Επαναστά-

35. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ό.π.

σεως κατήλθε στην Πελοπόννησο με τον Γαζή και πήραν μέρος ως εκπρόσωποι της Φιλικής. Ο Φιλιππίδης σπούδασε στη Χίο, στη Λειψία και στο Παρίσι μαθηματικά, φυσική, χημεία, αστρονομία και φιλοσοφία. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Ιασίου. Έγραψε 13 βιβλία. Επέστρεψε στις Μηλιές, ίδρυσε σχολείο και δίδαξε σε αυτό. Πέθανε το 1832. Έγραψε βιβλία και στο Βουκουρέστι. Με τη «Γεωγραφία» τους απευθύνονταν σε όλους τους Έλληνες, για να μάθουν ποια είναι η πατρίδα τους η Ελλάδα, και γι' αυτό την έγραψαν σε γλώσσα απλή.

Οι Θεσσαλοί λόγιοι επικρίθηκαν από τους Φαναριώτες και τους Έλληνες λογίους της Ευρώπης. Οι Φαναριώτες καταλάμβαναν υψηλές θέσεις στο Πατριαρχείο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξυπηρετούσαν το πνεύμα της υποταγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και καταπολεμούσαν το σχετιζόμενο με την αφύπνιση της συνείδησης του ελληνισμού διαφωτισμό. Οι λόγιοι της Ευρώπης χρησιμοποιούσαν την αρχαΐζουσα και ίσως να μην είχαν συνειδητοποιήσει τη σημασία της γλώσσας για διαφωτισμό ή και να μην τους απασχολούσε ακόμα ο διαφωτισμός. Αυτό, όμως, που τους διέφευγε το κατανόησε ο Άγγλος Leake. Παρουσιάζοντας το βιβλίο των Δημητριέων σε αγγλικό περιοδικό γράφει: *«Τους παρακινούν* (τους συμπατριώτες τους με το βιβλίο τους) *συνεχώς στην σπουδή και συστηματοποίηση της φυσικής γλώσσας, σαν τον πιο σίγουρο δρόμο για να βελτιώσουν την κατάστασή τους. Αποδοκιμάζουν την συνήθεια που επικρατεί να χρησιμοποιείται ως ατελής μίμηση η αρχαία γραμματική και το αρχαίο λεκτικό, συνήθεια που οδηγεί στην "μιξοβαρβαρική"· συμβουλεύουν όλους να χρησιμοποιούν το εθνικό γλωσσικό ιδίωμα».*

Το γλωσσικό απασχολούσε και τους άλλους Θεσσαλούς. Ο Ι. Λογιωτάτου, σε επιστολή του προς τον Γρ. Κωνσταντά την 15η Ιανουαρίου 1817, γράφει λυπημένος: *«Όσα βιβλία ευρίσκονται μεταφρασμένα ή συγγραμμένα εις την γλώσσαν μας, τόσαις είναι και αι διαφοραίς του ύφους των».* Ο Ηπειρώτης ποιητής Γιάννης Βηλαράς, διαμένοντας μεγάλο διάστημα στη Θεσσαλία ως γιατρός του γιου του Αλή Πασά, γράφει: *«Αφόντας έχασε το γένος μας την αυτονομία, έχασε αντάμα με τούτη και το λογικό και το πνεύμα και το νου και τις επιστήμες και τις τέχνες· επειδή η αυτονομία είναι το κεφαλόβρυσο και των επιστημών και των τεχνών και τούτες οι δυο πλούτος και στολή της γλώσσας»*[36]. Η γλώσσα, όμως, του Βηλαρά και των φίλων του ήταν ακατάλληλη για διαφωτισμό, αφού ήταν ακατανόητη για τους πολλούς. Αυτός και οι οπαδοί του χρησιμοποιούσαν ένα «ο», ένα «η», αντικαθιστούσαν διφθόγγους, διπλά σύμφωνα και με τέτοια γλώσσα αλληλογραφούσαν μεταξύ τους. Χώρια ότι την υποδούλωση του έθνους την αποκαλούσαν ευγενικά «απώλεια της αυτονομίας».

Υπήρχαν, λοιπόν, στο γλωσσικό οι τάσεις του αρχαϊσμού και του λογιοτατισμού. Ανάμεσα σε αυτές και στην απλή γλώσσα που χρησιμοποίησαν οι Θεσ-

36. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Η γλώσσα και το '21».

σαλοί υπάρχει μια σαφής διαχωριστική γραμμή. Οι πρώτες ήταν ακατάλληλες για το διαφωτισμό. Γι' αυτόν προσφερόταν μόνο η απλή, που επέλεξαν οι Θεσσαλοί λόγιοι για να συμβάλουν στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης. Ο Ρήγας έγραψε: *«Όσο, φίλε μου, ο Χασάν και ο Μεμέτ θα κοπανάνε με σιδερένια βέργα το κεφάλι του Έλληνα, αυτός δεν θα έχει ούτε καιρό ούτε μυαλό για να μάθη την αρχαία γλώσσα ή να διορθώση την ομιλούμενη. Γι' αυτό και δεν μπορεί να καταλάβη όσους μιλούν για το συμφέρον του, παρά μόνο όταν του μιλούν στην γλώσσα που έμαθε από μωρό. Άμα φωτισθή με την καθομιλουμένη γλώσσα για τα συμφέροντά του, αρπάξη τα όπλα και τσακίση τον Χασάν και τον Μεμέτ, τότε καθώς θα είναι ελεύθερος θα μπορή να μιλάη για Ομήρους και για Θουκυδίδες»*[37]. Ο Έλληνας έγινε ελεύθερος, το κεφάλι του δεν το κοπανάνε πλέον ο Χασάν και ο Μεμέτ με βέργα, αλλά οι Όμηροι και οι Θουκυδίδες εξακολουθούν να μην τον απασχολούν, γιατί το κεφάλι του τώρα το κοπανάνε κουλτουριάρηδες με ακαταλαβίστικους νεωτερισμούς, άσχετους με τους αρχαίους και με τις εθνικές του παραδόσεις.

Οι ερευνώντες την τότε ελληνική γραμματεία αναζητούν ποιήματα και έργα «καθαρής λογοτεχνίας», κατεχόμενοι από ένα είδος αλλεργίας προς τα επιστημονικά, τα σχολικά και τα εξωσχολικά, που μας άφησαν οι Θεσσαλοί λόγιοι. Λοιπόν, ο θεσσαλικός Διαφωτισμός δεν έχει να παρουσιάσει έργα «καθαρής λογοτεχνίας». Για όσους η πνευματική παραγωγή μετριέται μόνο με έργα της, η απουσία τους από τη Θεσσαλία ίσως θεωρηθεί πνευματική υστέρησή της. Για όσους η πνευματική παραγωγή πρέπει να μετριέται και με τα έργα διαφωτισμού για αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και για καλλιέργεια της ιδέας της ελευθερίας, η Θεσσαλία έχει να παρουσιάσει έργο μεγαλειώδες.

Ο θεσσαλικός Διαφωτισμός υπήρξε πρωτοπόρος στη μεθοδολογία. Ο φαναριωτισμός χρησιμοποιούσε περιττολογία, αλληλοεξύμνηση και απροσμέτρητο εγκωμιασμό παντός επουσιώδους και πάσης μετριότητας. Οι Θεσσαλοί τα απέρριψαν ως ακατάλληλα για διαφωτισμό. Η φράση τους ουσιαστική, πλούσια σε περιεχόμενο, έδωσε κείμενα με σαφήνεια και ακρίβεια. Ο λόγος τους υποτάσσεται στην ανάγκη να είναι σύντομος, απλός, πλήρης περιεχομένου, ουσιαστικός αλλά κατανοητός από το ευρύτερο κοινό. Η φαναριώτικη φλυαρία, που καλλιεργούσε υποταγή μέχρι δουλοφροσύνης, κολακεία και υποκρισία, αποφεύχθηκε από τους Θεσσαλούς. Επέμεναν στην ουσία. Ν' απαλλάσσεται η σκέψη από συμβατικότητες και ενδοιασμούς· ν' αφήνεται ελεύθερη για να αφομοιώσει και ν' αποδώσει. Με δυο λόγια, ο θεσσαλικός Διαφωτισμός εγκαινίασε την επιστημονική μεθοδολογία.

Τα έργα των Θεσσαλών λογίων αποβλέπουν σ' έναν υπέρτατο σκοπό: Να

37. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας», σσ. 51-52. ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΙΔΗΣ, «Ο Ρήγας». ΦΑΝΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ρήγας ο Βελεστινλής», Θεσ. Χρονικά τ. Α'. ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ-ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ, «Ρήγας, ο Φεραίος», Θεσ. Χρονικά, τ. Α'.

μεταδώσουν στους υπόδουλους την ιδέα της ελευθερίας. Απερίφραστα, είναι έργα προπαγάνδας αλλά και επιστήμης. Γραμμένα με ύφος απλό, σε γλώσσα απλή, στρωτή και κατανοητή από τους πολλούς, διατυπώνουν λιτά γνώσεις και τις εκλαϊκεύουν, διατηρώντας πάντα κάθε γραπτό τους την επιστημονική αξία. Μπορούν ακόμα και σήμερα ν' αποτελέσουν υποδείγματα συγγραφής για διαφώτιση. Ο Κ. Κούμας με την «Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων» από πρώτη όψη προσφέρει στον ελληνισμό απλώς μια παγκόσμια ιστορία. Όμως, η «Ιστορία» του αποβλέπει στο να παρακινούνται οι Έλληνες να επιτελέσουν και αυτοί «ανθρώπινες πράξεις» και να αγωνιστούν για την πατρίδα τους, όπως με τις «ανθρώπινες πράξεις» τους οι αγωνισθέντες για ελευθερία, που περιγράφονται στο βιβλίο του. Το έγραψε με τόση επιστημονική μεθοδολογία ο Κούμας, ώστε αναφέρεται από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και από άλλους ιστορικούς ως αυθεντία στην περιγραφή της Τουρκοκρατίας. Ασφαλώς, η παγκοσμιότητά της ξεπεράστηκε από τις νεότερες έρευνες, αλλά μένει αξεπέραστη η αξία της για την περιγραφή της Τουρκοκρατίας και για την παρότρυνση των υπόδουλων σε αγώνα.

Για τη «Γεωγραφία» των Δημητριέων ο Pouqueville γράφει ότι *«ένιωσαν το μειονέκτημα του Μελετίου και ακολούθησαν τα γαλλικά πρότυπα»*, δηλαδή τη νεότερη μέθοδο της ευρωπαϊκής γεωγραφικής επιστήμης. Ο Κ. Δημαράς χαρακτήρισε τη «Γεωγραφία» «ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία της εποχής του Διαφωτισμού» και «κείμενο φωτεινό, σχεδόν ισάξιο να συγκριθεί με το "Υπόμνημα" του Κοραή και σχεδόν ισότιμο με τη "Νομαρχία"». Η «Γεωγραφία» τους απευθυνόταν σε όλους τους Έλληνες. Βασικός σκοπός της ήταν να συνειδητοποιηθεί η γεωγραφική ενότητα της Ελλάδας. Με τους αιώνες της βαρβαρότητας και με την Τουρκοκρατία οι Θεσσαλοί π.χ. θεωρούσαν πατρίδα τους μόνο την περιοχή τους, όπως και οι Μακεδόνες τη Μακεδονία, οι Πελοποννήσιοι την Πελοπόννησο, οι Ηπειρώτες την Ήπειρο κ.λπ. Η «Γεωγραφία» των Δημητριέων περιγράφει χωριστά κάθε περιοχή καθώς και τα νησιά, αποδεικνύοντας ότι όλα αυτά αποτελούσαν και αποτελούν την Ελλάδα, κοινή πατρίδα όλων των Ελλήνων, ανεξαρτήτως περιοχής, για να καταπολεμηθεί ο τοπικισμός και να καλλιεργηθεί η εθνική συνείδηση. Για κάθε περιοχή αναφέρονται οι πλουτοφόρες πηγές της, που, όμως, δεν αξιοποιούνται κατάλληλα. «Ο βασιλεύς της Τουρκίας (...) ημπορούσε να έχη διπλή πρόσοδο του βασιλέως της Φράντζιας, αν ήθελε έχη και μια διοίκηση αλλιότικη και αν ήθελαν καλλιεργούνται και οι μισοί τόποι του καθώς ημπορούν· με αυτήν όμως την κατάστασι μόλις έχει το ένα τριτομόριο»[38].

Στο βιβλίο των Δημητριέων επαναλαμβάνεται ότι η περιορισμένη αξιοποίηση των πλουτοφόρων πηγών κάθε περιοχής και η δυστυχία των κατοίκων θα έλειπαν, αν υπήρχε διαφορετική διοίκηση ελληνική, υποβάλλοντας έτσι στον

38. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

αναγνώστη την ιδέα του ξεσκλαβωμού. Για κάθε περιοχή παρατίθενται άφθονα ιστορικά στοιχεία της. Ο αναγνώστης μαθαίνει το μεγαλείο των προγόνων τους, αισθάνεται απ' αυτό υπερηφάνεια αλλά και θλίψη από την υποδούλωσή του, αισθήματα που καλλιεργούσαν την ιδέα της ελεύθερης πατρίδας. Το βιβλιαράκι των Δημητριέων με περίπου 5.000 λέξεις αποτελούσε το σπουδαιότερο και τον πιο λιγόλογο γεωγραφικό και τουριστικό οδηγό. Μπορούσε και σήμερα να αποτελέσει υπόδειγμα διαφωτισμού. Με την έκδοσή του μεταφράστηκε στα γαλλικά και αγγλικά, κάνοντας έτσι γνωστό στον πολιτισμένο κόσμο ότι ο ελληνισμός εκτός από την υποδούλωσή του υπόκειται και σε βαριά οικονομική καταπίεση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Τα προβλήματα του θεσσαλικού Διαφωτισμού μπορούν να χωριστούν σε κοινωνικά και εθνικά, που, όμως, αλληλοεπηρεάζονται. Ανταποκρινόμενοι στα πρώτα, οι διδάσκοντες σε σχολεία μετέδιδαν στους μαθητές κανόνες ηθικής και γνώσεις *«για να γίνουν καλοί άνθρωποι και να προκόψουν»*. Να επιδεικνύουν μεταξύ τους αλληλεγγύη, να είναι τίμιοι, εργατικοί. Και πάνω απ' όλα να είναι καλοί Έλληνες. Το αίτημα για γράμματα είχε αποκτήσει καθολική σημασία και συμπυκνωνόταν στη συμβουλή *«μάθε παιδί μου γράμματα, να γίνεις άνθρωπος»*. Η συμβουλή συνοδευόταν και με τα παραδείγματα των εμπόρων, των λογίων και των ξενιτεμένων, που είχαν προκόψει. Οι κληρικοί του Διαφωτισμού παρείχαν παρόμοιες συμβουλές. Αναφέρεται ότι ο Όσιος Συμεών, από το Βαθύρεμα Αγιάς, *«εκήρυττε τον λόγον του Ευαγγελίου πανταχού αλλά παρότρυνε τους Έλληνας να απέχουν από την κλεψίαν και να μη καταδίδει ο ένας τον άλλον»*.

Οι διαμένοντες στο εξωτερικό, Θεσσαλοί λόγιοι, ανταποκρινόμενοι στο εθνικό αίτημα του Διαφωτισμού επιδιώκουν να διαδίδονται στους υπόδουλους φιλελεύθερες κοινωνικές αντιλήψεις. Ο Ρήγας π.χ. μετέφρασε στην ελληνική το «Σχολείο ντελικάτων εραστών» και το αφιέρωσε *«εις τας αισθαντικάς νέας και νέους της Ελλάδος»*, που παρά τα διαφορετικά τους ήθη, κατέχονταν *«από τις ευαισθησίες και τις αμφισβητήσεις»* των νέων της εποχής. Με το βιβλίο του αυτό πραγματοποιούσε *«άκραν έφεσιν οπού είχε να δώσει μίαν αμυδράν ιδέαν των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων, αι οποίαι και ευφραίνουν και τα ήθη επανορθούν»*. Αλλά πέρα απ' αυτά, ο Ρήγας απέβλεπε στο να συνδεθεί η υπόδουλη νεολαία της Ελλάδας με τις φιλελεύθερες αντιλήψεις της Γαλλικής Επανάστασης. Ασφαλώς, θα γνώριζε το σημαντικό ρόλο της νεολαίας σε κάθε πατριωτικό και κοινωνικό αγώνα. Και, ασφαλώς, προσπαθούσε να την ενεργοποιήσει προς την κατεύθυνση του απελευθερωτικού αγώνα.

Με το «Σχολείο ντελικάτων εραστών» ο Ρήγας προσφέρει στη θεσσαλική φιλολογία το πρωτείο της ελληνικής πεζογραφίας, κατά τους ειδικούς. Αλλά δεν περιορίζεται στην «καθαρή φιλολογία». Συνεχίζει το διαφωτισμό με επιστημονική μεθοδολογία, γιατί τον θεωρεί προέκταση της παιδείας και ύψιστο εθνικό καθήκον. Μεταφράζει κοινωνιολογικά και ηθικοπλαστικά έργα ξένων, για

να φέρει τους υπόδουλους Έλληνες σε επαφή με τα προοδευτικά, ιδεολογικά ρεύματα για ελευθερία και δημοκρατία. Ακόμα και τα σχολικά βιβλία, που γράφει αυτός και οι άλλοι διδάσκαλοι (και είναι αρκετά), αποβλέπουν όχι μόνο στο να καταρτιστούν καλύτερα οι νέοι αλλά και στο να γνωρίσουν αυτά τα ιδεολογικά ρεύματα. Το βιβλίο «Φυσικής απάνθισμα» θεωρείται «όπλο κατά των προλήψεων και της τυραννίας». Στον πρόλογο της επανεκδόσεώς του το 1971 ο καθηγητής του πανεπιστημίου Ν. Αναστασιάδης γράφει: *«Ό,τι ιδιαιτέρως χαρακτηρίζει την αναμόρφωσιν της εκπαιδεύσεως κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους, είναι η εν τη δημοτική σχολή διδασκαλία της φυσιογνωμίας, σκοπόν έχουσα την εκλαΐκευσιν των φυσικών επιστημών και των πρακτικών γνώσεων. Όντως μετά του ονόματος του πρωτομάρτυρος της ελληνικής επαναστάσεως (Ρήγα) είναι η συνδεδεμένη η ενώπιον του λαού πρώτη αποκάλυψις των νέων ιδεών της πολιτικής αυτού της απελευθερώσεως. Ο Ρήγας είναι το σύμβολον της συναδελφώσεως ελευθερίας και επιστήμης»*[39]. Κατά τον Αναστασιάδη με τη «Φυσική» του ο Ρήγας αποσκοπούσε στο ν' αντικατασταθεί μ' αυτήν η *«αμαρτωλών σωτηρία»* και ο «Αγαθάγγελος», για να καταπολεμηθεί ο σκοταδισμός και να διαφωτιστεί ο ελληνικός λαός με τις ανακαλύψεις της επιστήμης, τις οποίες τις αποδίδει με γλώσσα απλή, κατανοητή απ' όλους. Η αυστριακή αστυνομία, μεταξύ των άλλων, περιέλαβε στο κατηγορητήριό της κατά του Ρήγα ότι το βιβλίο του «Νέος Ανάχαρσις» ήταν *«προορισμένον να δείξει στο ελληνικό έθνος πόσο μεγάλη ήτο η πατρίς του άλλοτε»*. Και, ασφαλώς, απέβλεπε με αυτό να μάθουν οι σκλαβωμένοι Έλληνες τα κλέη των προγόνων τους και να παραδειγματιστούν από αυτούς για να αποκτήσουν ελευθερία.

Ο θεσσαλικός Διαφωτισμός καλλιεργεί την ιδέα της ενιαίας Ελλάδας και της κοινής πατρίδας όλων των σκλαβωμένων. Τέτοια ιδέα δεν υπήρξε στο παρελθόν. Από τους πανάρχαιους χρόνους στον αποκαλούμενο ελληνικό χώρο κατοικούσαν Έλληνες, με κοινή γλώσσα και κοινή θρησκεία, χωρίς όμως εθνικό δεσμό μεταξύ τους, όπως νοήθηκε αργότερα. Είναι χωρισμένοι σε πόλεις-κράτη, με δικό της πολίτευμα καθεμία. Συχνά μάχεται η μία κατά της άλλης, σαν να είναι χωριστές εθνότητες. Με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε ενιαία κρατική διοίκηση από τα Βαλκάνια μέχρι τη Μικρά Ασία και πέραν αυτών, με ενιαίο θρήσκευμα την Ορθοδοξία και με επίσημη γλώσσα την ελληνική, αλλά με μωσαϊκό λαών, με δική του γλώσσα και δική του εθνική καταγωγή ο καθένας. Οι ίδιοι διαχωρισμοί διατηρήθηκαν και στη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αν και υπήρχε ενιαία κρατική διοίκηση σε ενιαίο χώρο, από τα Βαλκάνια μέχρι τη Μικρά Ασία και τη Μέση Ανατολή, αλλά με μωσαϊκό λαών με διαφορετικό θρήσκευμα, γλώσσα και καταγωγή ο καθένας. Οι λαοί αυτοί ζούσαν σε τοπαρχίες, διατηρώντας τοπικιστικούς δεσμούς.

39. Ν. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, άρθρο στο περιοδικό «Οικονομικός Ταχυδρόμος», Αθήνα, 2.12.1971.

Οι Θεσσαλοί π.χ. όχι μόνο δεν νοιάζονταν για τους Πελοποννησίους ή οι Πελοποννήσιοι για τους Στερεοελλαδίτες κ.λπ., αλλά και οι Αγραφιώτες δεν αισθάνονταν να έχουν δεσμό με τους Πηλιορείτες ή οι ορεινοί Βλάχοι με τους Καραγκούνηδες των κάμπων κ.λπ. Οι ίδιοι διαχωρισμοί διατηρούνται και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι για τον ελληνισμό ανέκυψε πρώτη φορά, στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, το αίτημα ενός έθνους που έχει κοινή πατρίδα την Ελλάδα, την ίδια γλώσσα, την ίδια θρησκεία και κοινή για όλους τους Έλληνες ε θ ν ι κ ή μοίρα.

Την καταπολέμηση του τοπικισμού και την προβολή της κοινής πατρίδας από το θεσσαλικό Διαφωτισμό την εγκαινίασαν οι Δημητριείς με τη «Γεωγραφία» τους, όπως προαναφέρθηκε. Οι ίδιοι προβάλλουν την ανάγκη εθνικής ενότητας. Στο βιβλίο τους γράφουν για τις συμφορές των Ελλήνων από τις διχόνοιες και τους εμφύλιους πολέμους, αρχίζοντας από τον Τρωικό πόλεμο, ο οποίος όπως διδάσκεται στα ελληνόπουλα δημιουργεί την εντύπωση ότι οι Τρώες ήταν «εχθροί», ενώ ήταν Έλληνες και ο υψηλός πολιτισμός τους αφανίστηκε από εκείνον τον εμφύλιο πόλεμο. Και προχωρώντας οι Δημητριείς φτάνουν και στα τοπικά. Γράφουν:

«*Μια διοίκηση καλλίτερη, μια ομόνοια αναμεταξύ εις όλους, ένας έρωτας του κοινού, μια καταφρόνεσι του ιδίου διά αυτό, να τα αίτια οπού κάμουν τα μεγάλα βασίλεια, ταις χώραις, τα χωρία και τα σπίτια να ακμάζουν (...) αγαπηθήτε, συμφωνήσετε, το πρώτο κίνητρό σας ας είναι εις το εξής ο έρωτας της πατρίδος· θυσιάσετε κάθε ίδιον συμφέρον δι' αυτήν, όταν είναι χρεία*»[40]. Και δεν διστάζουν να επικρίνουν και τους συγχωριανούς τους. Γράφουν: «*Μηλιώται! διορθωθείτε από τα ελαττώματά σας, διά να εύγετε και από την κακοριζικιά εις την οποίαν ευρίσκεσθε· η ομόνοια και ο έρωτας της πατρίδος είναι τα συστατικά κάθε δήμου, τα εναντία είναι τα αφανιστικά*»[41]. Παίρνοντας αφορμή απ' αυτά ο Leake γράφει σε αγγλικό περιοδικό: «*Με σθένος εξορκίζουν τους συμπατριώτες τους να παραμερίσουν το πνεύμα της έριδας και της διχόνοιας, το οποίο εξασθενίζει και ταπεινώνει το έθνος*». Γάλλος που δημοσίευσε σε γαλλικό περιοδικό περικοπές από τη «Γεωγραφία» γράφει: «*Παρέλειψα τις συχνές περικοπές, όπου οι συντάκτες της απευθύνουν στους κατοίκους της Μαγνησίας, εξορκίζοντας τους άνδρες σχεδόν κάθε χωριού να ανοίξουν τα μάτια τους, για να δούνε την σημερινή κατάσταση της πατρίδας τους, ενώ συνάμα τους καλούν να συνενωθούν εναντίον των Τούρκων κυρίων τους*».

Σε άλλες σελίδες επικρίνουν τους Ναξιώτες, γιατί χωρισμένοι σε ορθοδόξους και σε καθολικούς αλληλομισούνταν, παραμελούσαν την αξιοποίηση του νησιού τους, την εθνική ενότητά τους και τον αγώνα για ελευθερία τους.

Με πρόθεση να προτρέψουν τους Έλληνες σε αγώνα για ελευθερία, τους ε-

40. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ό.π.
41. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ό.π.

ξηγούν ότι τα αίτια της δυστυχίας είναι: *«Το ίδιο των κρατούντων είναι η δεσποτική διοίκηση, η οποία εξαπλώνεται σε όλη την μεγάλη επικράτεια των Τούρκων και προξενεί μεγάλο κακό εις το βασίλειο και ξεχωριστά εις κάθε έναν κατά μέρος, Τούρκους, Έλληνας και εις όλους τους κατοίκους»*. Παρόμοιες ιδέες αναπτύσσουν και οι άλλοι λόγιοι της Θεσσαλίας στις επιστολές που ανταλλάσσουν μεταξύ τους. Σε μία από αυτές ο Ι. Λογιωτάτου γράφει: *«Ημπορούσαν να είναι και άλλα (προϊόντα) και από λογιών, αν κοντά εις την φύσιν συνέτρεχε και το χέρι και αν οι κάτοικοι είχαν ησυχίαν και η διοίκησις εκαταλάβαινε την ζημίαν όπου ακολουθεί από ταις αδικίαις, τας αρπαγάς και έκαμε καμμίαν διόρθωσιν»*[42]. Πέρα από τις επιστολές τους οι Θεσσαλοί λόγιοι προβληματίζονται για όσα συμβαίνουν και θα καταλήξουν στην ανάληψη αγώνα για ελευθερία. Χαρακτηριστικό είναι αυτό που γράφει ο Λογιωτάτου σε φίλο του (σ. 450) ότι *«συν Αθηνά και χείρα κίνει»*.

Αναλύοντας οι Δημητριείς τα αίτια καταρρεύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ άλλων γράφουν: *«Οι καλότυχοι βασιλείς μας εσπούδαζαν να αποκτήσουν εις το βασίλειό τους καλογέρους πολλούς και όχι στρατιώτας, νομίζοντας πως με το κομποσχοίνι ήθελον διώξει τον Άραβα από τον μεσημβρινό, τον Τούρκο από το ανατολικό, τον Σκύθη από το βόρειο και τον Ιταλό από την εσπερία. Ξεχωριστά από το Όρος (το Άγιο) όλη η Ελλάδα ήταν γεμάτη από μοναστήρια πλούσια, μερικά πολυανθρωπότατα και φαίνεται, ακόμη, πως με αυτά τα μοναστήρια σχεδόν κανένας καλός δεν επήγαινε· συμπεραίνω από αυτό ότι ο αληθινός καλόγερος πρέπει να ζη με κόπον του μακάρι και αν είναι υιός βασιλέως· και εις αυτά τα μοναστήρια όχι μόνο ζούσαν αλλά και εντρυφούσαν με τους κόπους των άλλων»*. Ούτε «αναρχικοί» ούτε «αντίχριστοι» είναι οι Δημητριείς. Ιερωμένοι και θεοσεβείς αμφότεροι, τα γράφουν με πρόθεση να ανακοπεί το ρεύμα προς τη μοναστική ζωή στην Τουρκοκρατία και οι Έλληνες να στραφούν προς την παραγωγή, την παιδεία και την ιδέα της ελευθερίας, ώστε να μη διαιωνίζεται η υποδούλωση.

Στις παροικίες Ελλήνων σε πόλεις ευρωπαϊκών χωρών Θεσσαλοί διδάσκαλοι και λόγιοι καταγίνονται με την καταπολέμηση του αφελληνισμού, που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται από τα προηγούμενα χρόνια, με την καλλιέργεια της ελληνικής συνείδησης και του εθνικού φρονήματος. Ο Κούμας γράφει ότι μετά από μερικές γενεές πολλοί μετανάστες έχαναν την ελληνικότητά τους και εκγερμανίζονταν ή εκρωσίζονταν ή αφομοιώνονταν από ξένα έθνη, προφανώς λόγω της έλλειψης ως τότε ελληνικής παιδείας.

Θεσσαλοί διδάσκαλοι και λόγιοι αποβλέπουν στην ανύψωση του φρονήματος των υπόδουλων Ελλήνων και στην καλλιέργεια της ιδέας ότι υπερτερούν έναντι των Τούρκων. Στα βιβλία τους, στην αλληλογραφία τους, σε όλα τα γρα-

42. Ι. ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ, «Επιστολαί διαφόρων».

πτά τους, οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται «βάρβαροι», «άξεστοι» και καθυστερημένοι, που διατηρούν την εξουσία με βία και λεηλασία. Σε αντιπαράθεση εγκωμιάζονται οι Έλληνες που, αν και υπόδουλοι, προοδεύουν περισσότερο από τους αφέντες τους, διατηρούν υψηλότερο πνευματικό επίπεδο από αυτούς και γενικά εκσυγχρονίζονται, όπως και οι Ευρωπαίοι. Περιγράφουν το μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας και αναφέρουν τη δόξα των προγόνων τους, με πρόθεση να καλλιεργείται η ιδέα ότι μπορούν ν' αποκτήσουν την ελευθερία τους, αν παραδειγματιστούν από τους αγώνες εκείνων για ελευθερία και δημοκρατία.

Ο θεσσαλικός Διαφωτισμός εκτός από τα σχολικά και τα εξωσχολικά βιβλία επιδόθηκε και στη φιλοσοφία. Ο ακαδημαϊκός Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος γράφει: «*Η αναγέννηση της ελληνικής φιλοσοφίας αρχίζει τον 17ο αι. (...) άνευ της οποίας δεν είναι νοητή η ανάτασις του έθνους το 1821*». Μεταξύ των 16 λογίων που μετείχαν στην αναγέννηση της φιλοσοφίας αναφέρει τέσσερις Θεσσαλούς, κατά χρονολογική σειρά τους: Δανιήλ Φιλιππίδη, Γρηγόριο Κωνσταντά, Άνθιμο Γαζή και Κωνσταντίνο Κούμα. Σε δύο προγενέστερους καταλόγους του ο Κούμας συμπεριλαμβάνει και τους Ιωάννη Πέζαρο, από τον Τύρναβο, και Σέργιο Μακραίο, από τα Άγραφα.

Οι ασχοληθέντες με τη φιλοσοφία Θεσσαλοί διακρίνονται για το κριτικό και θετικό πνεύμα τους. Οι περισσότεροι είναι οπαδοί του Αριστοτέλη. Κατά τον Θεοδωρακόπουλο, ο Κούμας «*πρόσφερε πάρα πολλά διά τον ευρωπαϊκόν φωτισμόν του έθνους, διότι είχε πολύ μεγάλην παιδείαν*». Ο Κούμας γεννήθηκε στη Λάρισα την 26η Σεπτεμβρίου 1777. Παιδί δέκα ετών δεν είχε ακόμα γνωρίσει ούτε σχολείο ούτε εκκλησία (η μοναδική που υπήρχε στη Λάρισα είχε πυρποληθεί από Τούρκους). Επειδή στη Λάρισα υπήρχε επιδημία λοιμώδους νόσου, η ευκατάστατη οικογένειά του τον έστειλε μικρό στον Τύρναβο. Εκεί έμαθε τα πρώτα γράμματα και κατόπιν στα Αμπελάκια. Φοίτησε στο πανεπιστήμιο της Βιέννης. Δίδαξε σε σχολεία της Σμύρνης, της Κωνσταντινουπόλεως και της Γερμανίας. Αναγορεύτηκε διδάκτωρ φιλοσοφίας και καλών τεχνών στο πανεπιστήμιο της Λειψίας. Έγραψε 17 βιβλία και διάφορες μελέτες. Εκτός από τα μαθηματικά δίδασκε και φιλοσοφία. Έγραψε ολοκληρωμένο σύστημα φιλοσοφίας για να χρησιμοποιείται από τα ελληνικά σχολεία. Μετέφρασε τη «Σύνοψη της ιστορίας της φιλοσοφίας» του Γερμανού Τένneμαν, θεωρούμενο από τον Θεοδωρακόπουλο «*μέγα γεγονός διά την ελληνικήν φιλοσοφικήν γραμματείαν*», γιατί «*επηρέασε σημαντικά την διαμόρφωση της ελληνικής φιλοσοφικής ορολογίας στα νεώτερα χρόνια*». Και πρόσφερε στον Κούμα την πρώτη θέση φιλοσόφου της νεότερης Ελλάδας. Εκτιμώντας τη συμβολή του στη φιλοσοφία, η Ακαδημία Αθηνών την επανεξέδωσε το 1973. Ο Κούμας πέθανε το 1836 στη Βιέννη, από επιδημία χολέρας.

Στον κατάλογο των τότε Ελλήνων φιλοσόφων περιλαμβάνονται και οι:

Σέργιος Μακραίος, που γεννήθηκε στα Φουρνά Αγράφων γύρω στο 1735. Σπούδασε στην Αθωνιάδα Ακαδημία και στην Κωνσταντινούπολη. Δίδαξε φιλοσοφία. Έγραψε 7 βιβλία. Πέθανε το 1816.

Ιωάννης Πέζαρος, που γεννήθηκε στον Τύρναβο το 1749, όπου έμαθε τα πρώτα γράμματα. Χειροτονήθηκε κληρικός. Φοίτησε στα Ιωάννινα και στην Αθωνιάδα Ακαδημία. Δίδαξε στο Λιβάδι, αλλά κυρίως στον Τύρναβο, όπου πέθανε το 1806 περίλυπος επειδή ο μητροπολίτης Λαρίσης του απαγόρευσε να κηρύττει στις εκκλησίες.

Οι Θεσσαλοί λόγιοι είχαν ευρωπαϊκή ακτινοβολία. Ο Κούμας κλήθηκε στην Ιταλία να οργανώσει τα σχολεία της. Ο Άνθιμος Γαζής κλήθηκε να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στην ευρωπαϊκή παιδεία. Ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Κύριλλος του ανέθεσε τη σύνταξη χάρτη του Ικονίου, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1812. Πλήρη στοιχεία για καθένα Θεσσαλό λόγιο παραθέτει ο Θ. Νημάς στο βιβλίο του «Η εκπαίδευση στην Δυτική Θεσσαλία κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας». Πολλοί Θεσσαλοί λόγιοι υπέστησαν διώξεις από το φαναριωτισμό και την εκκλησία, δεδομένου ότι διατηρούσαν την αντιπαλότητά τους προς τον ελληνισμό. Μεταξύ των διωχθέντων περιλαμβάνονται και κληρικοί (Πέζαρος, Κωνσταντάς κ.ά.).

Εκτός από αυτά τα γενικά προβλήματα διαφωτίσεως, ο θεσσαλικός Διαφωτισμός επιδόθηκε και σε ειδικά. Ο Ρήγας Βελεστινλής π.χ. έγραψε ειδική γραμματεία στρατιωτικών κανόνων, με το βιβλίο του «Ο στρατηγός Κεβενχύλλερ». Κατά τον Κ. Σάθα και τον Χριστόφορο Περραιβό *«αποτελεί στρατιωτικό εγκόλπιο»*. Ο Ρήγας το έγραψε με σκοπό να μεταδοθούν γνώσεις πολεμικής τέχνης σε καπετάνιους και αρματολούς, και να τις χρησιμοποιούν στις συγκρούσεις τους με τους Τούρκους. Το βιβλίο αυτό τυπώθηκε κρυφά στη Βιέννη, όπως και άλλα επαναστατικά έργα του Ρήγα.

Ο θεσσαλικός Διαφωτισμός με την παιδεία παρέχει γνώσεις για «προκοπή», ενώ ταυτόχρονα, με τους αρχαίους συγγραφείς, συμβάλλει στην αφύπνιση της ελληνικής καταγωγής και της εθνικής συνείδησης καθώς και στη διαπαιδαγώγηση των υπόδουλων Ελλήνων με τις ιδέες των προγόνων τους για ελευθερία και δημοκρατία. Και γενικώς με την όλη δραστηριότητά του προετοιμάζει τις πατριωτικές δυνάμεις για επανάσταση.

Την 31η Δεκεμβρίου 1791, με πρωτοβουλία του Ρήγα, εκδόθηκε στη Βιέννη, με συνεργασία Θεσσαλών λογίων και εμπόρων, η ελληνική εφημερίδα με τίτλο «Η Εφημερίς». Αντίτυπά της διοχετεύονταν στις παροικίες και στην υπόδουλη Ελλάδα. Με αυτήν ο ελληνισμός απέκτησε ένα όπλο στον αγώνα του για ελευθερία. Η έκδοσή της αποτελούσε άθλο. *«Και δαπάνην απαιτεί ου μικράν και συνδρομήν τόσον μικρά ούσα οπού μόλις το χαρτίον δύναται να πληρώση»*, γράφουν με σπαραγμό οι συντάκτες της. Αλλά συνεχίζουν να την εκδίδουν και να την «πωλούν» φθηνά, σκόπιμα να κυκλοφορεί όσο γίνεται ευρύτερα, ώστε ν' ανταποκρίνεται στην αποστολή της για διαφωτισμό.

«Η Εφημερίς» διέκοψε την έκδοσή της, όμως άλλος Θεσσαλός, ο Άνθιμος Γαζής, εξέδωσε στη Βιέννη τον «Λόγιο Ερμή». Ο Γαζής γεννήθηκε στις Μηλιές το 1758. Το οικογενειακό του όνομα ήταν Αναστάσιος Γκάζαλης, αλλά το άλ-

λαξε όταν χειροτονήθηκε ιερέας. Έμαθε τα πρώτα γράμματα στις Μηλιές. Δίδαξε στη Βυζίτσα και αργότερα στην Κωνσταντινούπολη και στη Βιέννη, που έγινε δεύτερη πατρίδα του. Εκεί μελέτησε φιλοσοφία, φυσικές επιστήμες, μαθηματικά, αστρονομία κ.λπ. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία, ως πέμπτο μέλος της. Το 1811 κατήλθε στις Μηλιές, απ' όπου ανέλαβε την καθοδήγηση της Φιλικής στη Νότια Ελλάδα. Έγραψε επτά βιβλία. Με τον «Λόγιο Ερμή» «*μεταδίδονταν στους Έλληνες οι πρόοδοι των επιστημών και ιδίως της φιλολογίας* (...)». Κατά τον καθηγητή Πολ. Ενεπικίδη, «*αι αγγελίαι του ήσαν αξιόπιστοι, διότι εγράφοντο όχι από βιαστικούς και διψασμένους διά sensantions δημοσιογράφους, αλλά από ησύχους λογίους, σκορπισμένους σχεδόν εις όλας τας πόλεις της Ευρώπης.* (...) *Σήμερον αποτελούν οι τόμοι του την σπουδαιοτέραν ίσως πηγήν της ελληνικής πνευματικής ζωής προ της επαναστάσεως*»[43].

Με την κάθοδο του Γαζή στην Ελλάδα το 1811 τη διεύθυνση του «Λογίου Ερμή» ανέλαβε ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, που είναι ο πρώτος Έλληνας δημοσιογράφος. Γεννήθηκε στη Νίκαια (Νεμπεγλέρ) Λαρίσης το 1784. Το όνομά του, Θεοχάρης, το άλλαξε όταν χειροτονήθηκε κληρικός. Φοίτησε στην Πατριαρχική Σχολή της Πόλης. Δίδαξε στο Ιάσιο και στην Ιόνιο Ακαδημία, την οποία και οργάνωσε στην Κέρκυρα. Με την έναρξη της Επανάστασης κατήλθε τον Ιούνιο του 1821 στην Ελλάδα. Έγραψε τρία βιβλία.

Αποχωρώντας ο Ρήγας από την εφημερίδα επιδόθηκε στην εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που πρόσφερε στον αγώνα η ανάπτυξη της τυπογραφίας. Άρχισε να γράφει προκηρύξεις και άλλα έντυπα, διατυπώνοντας τη στρατηγική του αγώνα, που ήταν: συγκρότηση πολυεθνικού μετώπου κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με το Μανιφέστο του έριξε τα συνθήματα: Ελευθερία - Ισοτιμία - Αδελφότης.

Και διατύπωσε τα «δίκαια του ανθρώπου» και τη «νέα πολιτική διοίκηση» στις χώρες που θα κατακτούσαν την ελευθερία τους. Μ' αυτά καλούσε σε κοινό αγώνα κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όλες τις υπόδουλες εθνότητες (Έλληνες, Αλβανούς, Βουλγάρους, Σέρβους, Μολδαβούς, Αράπηδες, Άσπρους), ακόμα και τους προοδευτικούς Τούρκους, που επιθυμούσαν τον εκσυγχρονισμό της μεσαιωνικής αυτοκρατορίας τους. Το μέτωπο αυτό ήταν το πλατύτερο και το καταλληλότερο. Εξυπηρετούσε τη συγκέντρωση και την κινητοποίηση των απαραίτητων δυνάμεων για νίκη κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το έπαθλο μιας τέτοιας νίκης, κατά τον Ρήγα, θα ήταν η ανεξαρτησία κάθε εθνότητας και οι κοινωνικές ελευθερίες, όπως διαγράφονταν αυτές από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης.

Οι διακηρύξεις του Ρήγα θεωρούνται μεγαλόπνοες. Εκτείνονται σε βάθος αιώνων, αφού εξυπηρετούν και στην εποχή μας τη συνεργασία των βαλκανικών

43. Π. ΕΝΕΠΙΚΙΔΗΣ, «Συμβουλαί ...».

λαών, ανεξαρτήτως θρησκευτικών, εθνικών ή φυλετικών διακρίσεων. Οι λαοί των Βαλκανίων απέκτησαν την εθνική τους υπόσταση και την ανεξαρτησία τους, αλλά οι διακηρύξεις του Ρήγα για κοινωνικές ελευθερίες, φιλία και ειρηνική συνεργασία μεταξύ τους μένουν ανεκπλήρωτες. Και το χειρότερο: Οι εθνικές διακρίσεις τους χρησιμοποιούνται και τώρα, μετά από διακόσια χρόνια, από οργανωμένα πολυεθνικά συμφέροντα, για να τροφοδοτούνται μίση και έριδες, μέχρι και πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ τους.

3.7. Η Ελληνική Δημοκρατία

Ταυτόχρονα ο Ρήγας συνέταξε και το «Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας», που θα εφαρμοστεί μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας. Τα κύρια σημεία του είναι:

Άρθρο 1. Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία και αδιαίρετος και συμπεριλαμβάνει όλους τους κατοίκους της Ελλάδας, ανεξαρτήτως θρησκευμάτων.

Άρθρο 2. Ο ελληνικός λαός που κατοικεί στην επικράτεια της Ελλάδας χωρίς εξαίρεση θρησκείας και γλώσσας, συνέρχεται κατά τοπαρχίες, για να γνωματεύει σε κάθε πρόβλημα.

Άρθρο 3. Για την ευκολία της διοικήσεως χωρίζεται σε επαρχίες, τοπαρχίες και προεστάτα. Επαρχία είναι η Θεσσαλία, τοπαρχία η Μαγνησία και προεστάτο η Μακρινίτσα με τα δώδεκα χωριά.

Άρθρο 4. Κάθε άνθρωπος 21 έτους, που γεννήθηκε και κατοικεί στην Ελλάδα, είναι πολίτης. Κάθε ξένος 21 έτους, που κατοικεί στην Ελλάδα και αποζεί από την εργασία του, είναι πολίτης. Επίσης πολίτης είναι όποιος παντρεύεται Ελληνίδα ή όποιος διατρέφει ένα γέροντα ή όποιος παίρνει ένα ψυχοπαίδι ή όποιος ομιλεί την ελληνική γλώσσα και ας μην κατοικεί στην Ελλάδα.

Άρθρο 5. Χάνει τα δικαιώματα του πολίτη όποιος απέκτησε εντοπιότητα σε ξένη χώρα κ.λπ.

Ξεκινώντας ο θεσσαλικός Διαφωτισμός από τα απλούστερα προβλήματά του, βγήκε στην κορυφή: Συνέλαβε, με τον Ρήγα, την ιδέα του κοινού αγώνα υπόδουλων λαών διαφόρων εθνοτήτων κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη διακυβέρνησή τους με δημοκρατία, μετά την κατάκτηση της ελευθερίας τους. Για τη διατύπωση της ιδέας του ο Ρήγας δεν δανείστηκε απλώς τα συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά τα επεξεργάστηκε με βάση τις ιδέες για δημοκρατία των αρχαίων Ελλήνων. Την εποχή εκείνη, γράφει ο Λ. Βρανούσης, «*τίποτε άλλο δεν χρειαζόταν για να συνδέσει ψυχικά ανήσυχους πατριώτες των ελληνικών παροικιών της Ευρώπης με τα δημοκρατικά ιδανικά και το φιλελεύθερο αγωνιστικό πνεύμα της επαναστατικής Γαλλίας. (...) Τα ανθρωπιστικά ιδεώδη του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της επαναστατικής Γαλ-*

λίας δεν ήταν παρά αναβίωση των ηθικών και πνευματικών εκείνων δυνάμεων που είχαν οδηγήσει, κάποτε, την αρχαία Ελλάδα στο κλασικό μεγαλείο της. Οι τυραννομάχοι πρόμαχοι της δημοκρατίας αρέσκονται, συχνά, να διακηρύσσουν πως ανέστησαν στην Γαλλία το πνεύμα και την δόξα των αρχαίων Ελλήνων. Η συγγένεια αυτή της Γαλλίας με την Ελλάδα, που συχνά και με πολλούς τρόπους διασαλπίζεται, συγκινεί ιδιαίτερα τον ελληνισμό της εποχής, τους ανήσυχους πρωτοπόρους και τους αφανείς εργάτες της πνευματικής αφύπνισης, που φιλοδοξούν να μεταλαμπαδεύσουν στο υπόδουλο γένος τα "φώτα" της Ευρώπης, κληρονομιά αναφαίρετη των απογόνων της ενδόξου ποτέ και κατηγλαϊσμένης Ελλάδος»[44]. Οι απόδημοι Έλληνες παρακολουθούσαν με μεγάλο ενδιαφέρον τις εξελίξεις της Γαλλικής Επανάστασης και τις ιδέες της. Πολλοί έστελναν στη Θεσσαλία δέματα με εφημερίδες, που περιέγραφαν τις νίκες των Γάλλων επαναστατών κατά της ευρωπαϊκής δουλοπαροικίας, που ήταν νίκες εναντίον όλων των τυράννων, και θέρμαιναν τις ελπίδες όλων των σκλαβωμένων και για δική τους νίκη εναντίον των δικών τους τυράννων.

Ο Ρήγας είναι ο μεγάλος της Εθνεγερσίας. Οι συναγωνιστές του, κυρίως ο στενός συνεργάτης του Χρ. Περραιβός, και όλοι οι βιογράφοι του θεωρούν ότι διέθετε τα γνωρίσματα των πραγματικά μεγάλων. Ευφυΐα, διορατικότητα, οργανωτικές ικανότητες, προσόντα ηγέτη, προσωπική παλικαριά, αισθήματα αγνά, επιστημονική κατάρτιση, ευρεία μόρφωση, ηθικές αρχές. Διάβαζε τους αρχαίους συγγραφείς από το πρωτότυπο. Μιλούσε γαλλικά, γερμανικά, τουρκικά και αραβικά. Το έργο του αποτελεί συνδυασμό επιστημονικής σκέψης, καλλιτεχνικής σύνθεσης και ηρωισμού. Και είναι συγκλονιστικό. Θα αποτελούσε λάθος να θεωρηθεί ο Ρήγας μεμονωμένο, αυθαίρετο, φωτεινό μετέωρο στον ορίζοντα του ελληνικού Διαφωτισμού. Είναι τέκνο του θεσσαλικού Διαφωτισμού, που αναδείχτηκε στον κορυφαίο του ελληνικού. Χωρίς τον Ρήγα ασφαλώς ο θεσσαλικός δεν θα κατακτούσε την πρωτοπορία του ελληνικού, αλλά και ο Ρήγας ίσως να μην έφτανε εκεί που έφτασε χωρίς τον θεσσαλικό Διαφωτισμό. Διαποτίστηκε από τη θεσσαλική παιδεία με την ιδέα της ενιαίας Ελλάδας και της κοινής πατρίδας όλων των Ελλήνων. Στον τοπικισμό που κυριαρχούσε από την αρχαιότητα στον ελληνικό χώρο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία έθεσε το δικό της τοπικιστικό διοικητικό μηχανισμό, με συνέπεια να διατηρείται η «εικόνα» του «τοπικού» και να καλλιεργείται «το τοπικό συμφέρον» και «η τοπικιστική συνείδηση». Η θεσσαλική πρώιμη αναγέννηση με τον πρώιμο διαφωτισμό της πρόβαλε «τον ενιαίο ελληνισμό». Φεύγοντας ο Ρήγας από τη Θεσσαλία με ανάλογες ιδέες, πήγε στην Ευρώπη ώριμος να δεχτεί τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης «Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφοσύνη». Και έγινε ο Ρήγας Βελεστινλής σύμβολο της ελληνικής ελευθερίας. (Ο λογιοτατισμός τού κόλλησε το «Φεραίος» για να τον εμφανίζει «δικό» του.)

44. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π.

Στους Θεσσαλούς λογίους ο Ρήγας βρήκε τον αρχικό πυρήνα της απλής γλώσσας. Με τα βιβλία του τη βελτίωσε. Από τη θεσσαλική παιδεία κεντρίστηκε η φιλομάθειά του, με αυτήν και με τους αρχαίους συγγραφείς εξασκήθηκε «να συλλογάται ελεύθερα» και να εργάζεται μεθοδικά, επιστημονικά. Νέος ακόμα δεν στράφηκε προς την «καθαυτό φιλολογία» -οπότε η Ελλάδα θα αποκτούσε ακόμα ένα λόγιο- αλλά συνέχισε την παράδοση της αρχαίας ελληνικής σκέψης και επιδόθηκε σε μελετήματα, όπως το «Στρατιωτικόν εγκόλπιον» («ο Στρατηγός Κεβενχύλλερ») κτλ.

Ανήσυχος ο Ρήγας αναζητεί νέους τρόπους διαφωτισμού. Επωφελούμενος από την πρόοδο των γραφικών τεχνών, άρχισε σε ηλικία 35 χρόνων, όταν ζούσε στις παραδουνάβιες χώρες, να σχεδιάζει τη «Χάρτα». Χρειάστηκε τέσσερα χρόνια επίπονης εργασίας για να την τελειώσει. Η εκτύπωσή της στη Βιέννη διήρκεσε ένα χρόνο. Έγινε με χαλκογραφία σε 12 φύλλα, που ενώνονται και σχηματίζουν επιφάνεια μήκους 2 μ. και πλάτους 2 μ. και 7 εκατοστών ή επιφάνεια 4 τ.μ. Εκδόθηκε το 1797 σε 1.200 αντίτυπα. Ανά ένα στάλθηκε σε όλα τα σχολεία της υπόδουλης Ελλάδας για διδασκαλία. Η «Χάρτα» είναι μεγάλη ως σχήμα και ως έργο πνευματικής σύλληψης. Σ' αυτήν απεικονίζεται ως ελληνική η περιοχή από τα Καρπάθια και τον Δούναβη ως την Κρήτη, και από τη Βιθυνία της Μικράς Ασίας και τον Εύξεινο Πόντο ως το Ιόνιο και την Αδριατική. Στον θεατή υποβάλλεται αμέσως η εικόνα μιας Ελλάδας που δεν ήταν περιορισμένη σ' ένα ακρωτήρι, όπως αυτή του 18ου αι., αλλά απλωνόταν σε πολύ ευρύτερο χώρο. Στη «Χάρτα» εκτός από τα γεωγραφικά προστέθηκαν και πολιτιστικά στοιχεία, για να παρέχονται στο θεατή και ιστορικές γνώσεις. Απεικονίζονται π.χ. 161 χρυσά, ασημένια και χάλκινα νομίσματα 102 ελληνικών πόλεων, που καθεμία αποτελούσε χωριστό ελεύθερο κρατίδιο. Από αυτά τα 27 είναι θεσσαλικών πόλεων. Οι παραστάσεις των νομισμάτων προέρχονται από τη συλλογή του νομισματολόγου Ekkel, που βρίσκεται στο Μουσείο της Βιέννης. Είναι τοποθετημένα σε τόσο κατάλληλη οπτικώς θέση, ώστε χτυπούν αμέσως στο μάτι του θεατή. Και του εμβάλλουν την ιδέα του πλούτου που είχε η κάθε ελληνική πόλη-κρατίδιο, καθώς και όλη η Ελλάδα στην αρχαιότητα, σε αντιπαράθεση με τη φτώχεια που έφερε η Τουρκοκρατία στην υπόδουλη Ελλάδα.

Σε άλλα, επίσης, επιλεγμένα σημεία απεικονίζονται παραστάσεις της μυθολογίας, όπως π.χ. η Αργοναυτική Εκστρατεία, που υπενθυμίζει τη μακραίωνη καταγωγή των Ελλήνων, καθώς και μερικά μνημειώδη έργα τέχνης των αρχαίων, που δείχνουν τη σπουδαία πνευματική ανάπτυξή τους, σε αντιπαράθεση με την καθυστέρηση στην οποία βύθισε η Τουρκοκρατία τους Έλληνες. Η Ακρόπολη, ο Παρθενώνας, το άγαλμα της Αθηνάς, το Θησείο, οι Δελφοί, ο Κολοσσός της Ρόδου κ.ά. είναι μερικά από αυτά που προκαλούν το θαυμασμό της ανθρωπότητας και σήμερα. Επίσης, απεικονίζονται και σπουδαία τεχνικά έργα, όπως τα μακρά τείχη των Αθηνών, τα αντιπλημμυρικά έργα της Κωπαΐδος, ο δίαυλος του Ισθμού της Κορίνθου, που πιστοποιούσαν την τεχνική ανάπτυξη

της αρχαίας Ελλάδας, σε αντίθεση με την έλλειψη τεχνικών έργων τώρα με την υποδούλωση. Στο επάνω και στο κάτω περιθώριο της «Χάρτας» αναγράφονται χρονολογικά 270 ονόματα ιστορικών προσώπων. Τα 119 αφορούν σοφούς, ποιητές, συγγραφείς, ήρωες, στρατηγούς και άλλους σπουδαίους Έλληνες της αρχαιότητας. Τα 30 ποιητές, πολιτικούς στρατηγούς και αυτοκράτορες Ρωμαίους. Τα 87 αυτοκράτορες, στρατηγούς, συγγραφείς του Βυζαντίου. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας αναγράφονται μόνο 24 σουλτάνοι και ουδέν άλλο πρόσωπο. Από τα 270 ονόματα ο Ρήγας έγραψε με κεφαλαία μόνο δύο: τον Μ. Αλέξανδρο και τον Ιουλιανό. Με την Πνύκα, τον Άρειο Πάγο και την Αγορά των Αθηνών, που σημειώνονται στη «Χάρτα», υπενθυμίζεται στον θεατή η δημοκρατία που υπήρχε στην αρχαιότητα. Η πολιτιστική ανάπτυξη απεικονίζεται με σχέδια και κατόψεις αρχαίου θεάτρου, ωδείου, γυμναστηρίου της Ολυμπίας με ασκούμενους αθλητές και άλλες εκδηλώσεις, από τις οποίες καμιά δεν συνηθιζόταν στην Τουρκοκρατία. Επιπεδομετρικά απεικονίζονται η Αθήνα, η Σπάρτη, η Κωνσταντινούπολη και το Βελεστίνο, καθώς και τα πεδία των Θερμοπυλών, του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, στα οποία οι Έλληνες κατήγαγαν τις μεγάλες νίκες τους κατά της βαρβαρότητας.

Από τις παραστάσεις εντυπωσιάζει εκείνη που εμφανίζει τον Ηρακλή με ρόπαλο, να έχει αρπάξει και να έχει καταβάλει μια έφιππη Αμαζόνα και το περσικό δόρυ της, που υποδηλώνει *«τη νίκη του πνεύματος, της ελευθερίας και της δημοκρατίας των αρχαίων Ελλήνων επί της ασιατικής βαρβαρότητας»*[45]. Και αποβλέπει στο να υποβάλει στους σκλαβωμένους Έλληνες την πίστη ότι μπορούν και αυτοί να νικήσουν τη νέα βαρβαρότητα, που ήρθε με τους Τούρκους από την Ασία, αν αγωνιστούν όπως και οι πρόγονοί τους. Η «Χάρτα» είναι έργο του Ρήγα *«μεγαλόπνοο, ακατάβλητης υπομονής και εργατικότητας, πολύχρονης μελέτης και καταπληκτικής πολυμάθειας. (...) Ερχόταν να δείξει παραστατικότατα την έκταση και την ακτινοβολία του αρχαίου και του νέου ελληνισμού (...) να διδάξει στον υπόδουλο ελληνισμό τι έχασε, τι έχει και τι του πρέπει»*[46]. Η «Χάρτα» δεν είναι συνηθισμένη χαρτογραφία αλλά σπουδαία πνευματική δημιουργία, για να παρουσιάσει οπτικά στους υπόδουλους Έλληνες, ακόμα και σε αγράμματους, ποια είναι η δοξασμένη Ελλάδα. Να τους κάνει υπερήφανους και να παραδειγματίζονται από τους προγόνους τους για ελευθερία.

Τη σχεδίασε με τόση επιμέλεια ο Ρήγας ώστε *«και σήμερα μπορεί να χρησιμεύσει σε γεωγραφικές μελέτες»*, παρατηρεί ο Δ. Πασχάλης. Ο Ευάγγελος Δελημήτρος, διευθυντής του δημοτικού σχολείου στο Καπέσοβο Ιωαννίνων, όπου διατηρείται σε καλή κατάσταση η «Χάρτα», γράφει: *«Αποτελεί άριστον εποπτικόν μέσον διδασκαλίας των ιστορικών γεγονότων, τα οποία διεδραματίσθησαν εις τον χώρον των Βαλκανίων, από των μηδικών πολέμων μέχρι της εποχής του*

45. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σ. 49.
46. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σ. 38.

Ρήγα». Και προτείνει την *«ανατύπωσιν και διανομήν της εις όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα»*. Με τη «Χάρτα» του ο Ρήγας κατατάσσεται στους πρώτους που κατάλαβαν τη δύναμη και τη «μαγεία» της εικόνας ως μέσο διαφωτισμού. Και στους πρώτους που έσπευσαν να την αξιοποιήσουν, σε εποχή που η εικόνα χρησιμοποιούνταν περιορισμένα[47]. Η «Χάρτα», σε συνδυασμό με το «Νέο Ανάχαρση», παρέχει συμπυκνωμένα πλήρη εικόνα για τα επιτεύγματα των αρχαίων. Αποτελούν *«πραγματική πατριδογνωσιακή εγκυκλοπαίδεια, κατάφορτη από κάθε λογής πληροφορίες»*, γράφει ο Βρανούσης. Και προσφέρονται για την κατανόηση των επιτευγμάτων του πνεύματος και των τεχνών της ελληνικής αρχαιότητας, με τα οποία οπλίστηκε η ανθρωπότητα για να εξέλθει από το σκοτεινό Μεσαίωνα και για να θεμελιώσει την Αναγέννηση.

Το έργο του Ρήγα περιέχει και μια μοναδικότητα στα παγκόσμια χρονικά. Τις επαναστατικές ιδέες του τις διατυπώνει με το γραπτό λόγο αλλά και τις καλές τέχνες - με ποίηση και μουσική. Με τα τραγούδια του, στίχοι και μουσική δική του, εκλαϊκεύει τις πιο απλές έννοιες του αγώνα για ελευθερία. Συγκλονίζει και συναρπάζει τους πάντες και τα πάντα με αυτά. Το λυρισμό που δεν μας έδωσε η διανόηση της Θεσσαλίας, επειδή απέφυγε τη φιλολογική παραγωγή και αφοσιώθηκε στις επιστήμες και στον διαφωτισμό για ξεσηκωμό και το ρομαντισμό από τον Όλυμπο μέχρι τα Άγραφα και το Πήλιο, που, επίσης, δεν μας έδωσε για τον ίδιο λόγο η θεσσαλική διανόηση, μας τα έδωσε μεμιάς ο Ρήγας με τα τραγούδια του. Τραγούδια επαναστατικά, που είναι και έργα τέχνης. Τέχνη που προκαλεί καλλιτεχνική συγκίνηση αλλά και έξαρση επαναστατική. Αυτά τα τραγούδια χρησιμοποίησαν οι Έλληνες στον πόλεμο του 1940-41 και στην Εθνική Αντίσταση το 1941-44. Με τα τραγούδια του ο Ρήγας ανέβασε στο απόγειο το θεσσαλικό Διαφωτισμό. Ζήτημα είναι αν στην παγκόσμια ιστορία υπάρχει προηγούμενο, κατά το οποίο ποιήματα, μουσική, επαναστατικές ιδέες, επαναστατική στρατηγική για ελευθερία και δημοκρατία παράγονται από τον ηγέτη. Έγραψε και ο Τυρταίος παιάνες, αλλά ούτε αρχηγός ήταν, ούτε αυτός καθόριζε το περιεχόμενο του αγώνα, στον οποίο παρακινούσε τους μαχητές. Ο Ρήγας είναι ο θεωρητικός, ο ηγέτης, ο οργανωτής και ο εκφραστής αγώνα, με γραπτό ή προφορικό λόγο, αλλά και με καλές τέχνες.

Ο θεσσαλικός Διαφωτισμός χρησιμοποίησε με τον Ρήγα όλα τα μέσα και όλους τους τρόπους αφύπνισης του ελληνισμού: παιδεία σύγχρονη και αποδοτική, προφορικό και γραπτό λόγο, αρχαία ελληνική γραμματεία, αλληλογραφία, εφημερίδες, αφίσες, ποίηση, μουσική, τα πάντα. Η απόδοση υπήρξε μεγαλειώδης. Ανέδειξε καθηγητές σε ξένα πανεπιστήμια και διδασκάλους ονομαστούς στη Θεσσαλία. Διέπλασε μια αστική τάξη με πνευματικές και ηθικές δυ-

47. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, Εισήγηση στο «Α' Διεθνές Συνέδριο Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας», την 30ή Μαΐου 1986 στο Βελεστίνο: «Μερικά συμπεράσματα από την Χάρτα του Ρήγα».

νάμεις και την έφερε σε γνωριμία με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές αντιλήψεις, για τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό της οικονομίας. Μετέδιδε ανώτερες πατριωτικές και ηθικές αξίες. Καλλιέργησε την εθνική συνείδηση και την ιδέα της ελευθερίας της πατρίδας, με βάση τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, που ήταν οι πιο προοδευτικές τότε. Καθόρισε το περιεχόμενο της Ελληνικής Δημοκρατίας ως πολιτεύματος μετά την κατάκτηση της ελευθερίας. Και δεν απέμεινε παρά η κήρυξη της επανάστασης. Ο Ρήγας προχώρησε και προς αυτήν, όπως θα αναπτυχθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Ας συμπεράνουμε εδώ: Διασχίζοντας ο θεσσαλικός Διαφωτισμός τα σκοτάδια της δουλείας με πίστη στον ελληνισμό, βγήκε στην κορυφή του ελληνικού Διαφωτισμού κτίζοντας μεθοδικά, θαρραλέα κι έξυπνα τα ενδιάμεσα στάδιά του. Σ' εκκλησίες και μοναστήρια έμαθε τα πρώτα γράμματα και την ξεχασμένη από αιώνες γραφή. Στην παιδεία, κατώτερη και μέση, αποκτούσε γνώσεις για προκοπή, συνδυασμένες με την παραγωγική δραστηριότητα της κοινωνίας και με τις ανάγκες της για εμπορία. Με τη γραμματεία των αρχαίων Ελλήνων καλλιεργούσε την εθνική συνείδηση και την ανάγκη για ελευθερία και δημοκρατία, εμπλουτίζοντας αυτήν με τις ιδέες του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι, τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΙΑ

«Η περίοδος της Τουρκοκρατίας είναι η ιστορία μιας τραγωδίας, αλλά και ένα δίδαγμα ελευθερίας, ένα σκληρό μάθημα που το ακριβοπλήρωσαν επί αιώνες με ποταμούς από αίματα και δάκρυα οι αλλεπάλληλες, οι ατελείωτες γενεές Ελλήνων».
(Απ. Βακαλόπουλος, σ. 8, τ. Β'.)

Οι Τούρκοι, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, εξουσίαζαν τα πεδινά στρατιωτικώς και συγκροτούσαν κατά περιοχή άρχουσα τάξη με αξιωματικούς, μπέηδες και χριστιανούς γαιοκτήτες, που συνεργάζονταν μαζί τους και τελικά αφομοιώνονταν με αυτούς. Σε ορεινά που δυσκολεύονταν να τα κατακτήσουν καθιέρωσαν ως θεσμό την παραχώρηση στους κατοίκους τους προνομίων αυτοδιοίκησης και αυτοπροστασίας. Ειδικότερα, στη Θεσσαλία τα πολλά, τα μεγάλα και τα δύσβατα βουνά της, με τα άφθονα δάση τους, τις δαιδαλώδεις χαραδρώσεις τους, τους χείμαρρους και τα ποτάμια, δημιουργούσαν ιδεώδες περιβάλλον για διαβίωση κατοίκων και υπεράσπιση της ανεξαρτησίας τους. Επιπλέον, απ' αυτά τα βουνά διέρχονταν υποχρεωτικά οι σπουδαιότερες οδικές αρτηρίες προς τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα ή αντίστροφα.

Αρχικά οι Τούρκοι κατέκτησαν τα πεδινά της Δυτικής Θεσσαλίας κι εγκατέστησαν στα Τρίκαλα την πρωτεύουσα της περιοχής. Η πόλη αυτή *«απόκτησε ίσως μεγαλύτερη σπουδαιότητα, γιατί έγινε μια προχωρημένη στρατιωτική βάση, ένα ακροτελεύτιο τουρκικό φυλάκιο, εναντίον των ανυπότακτων κατοίκων της Πίνδου και των Αγράφων»*[1]. Η προσπάθειά τους να υποτάξουν αυτούς τους ορεινούς απέτυχε και σύντομα διαπίστωσαν ότι βρισκόμενοι *«ανάμεσα σε εχθρικούς πληθυσμούς και μακριά από τα μεγάλα κέντρα τους, δεν είχαν συμφέρον να χρονοτριβούν και να εξαντλούν τις δυνάμεις τους επιμένοντας με κάθε θυσία στην εκπόρθηση των ορεινών θέσεων, εφόσον μάλιστα δεν είχαν σταθεροποιήσει τις κατακτήσεις τους στα εδάφη αυτά. (...) Η φρόνηση, λοιπόν, υπαγόρευε στους σουλτάνους, αντί να εξαγριώνουν τους πολεμικούς ορεινούς πληθυσμούς, να τους προσελκύουν με την παροχή ορισμένων προνομίων και να τους καλούν ν' αναλάβουν οι ίδιοι την φρούρηση των επικαίρων σημείων της περιοχής τους»*[2].

1. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
2. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Κάτω απ' αυτήν την ανάγκη οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν Έλληνες οδηγούς για να μεταβούν από τα Τρίκαλα στο Μέτσοβο. Ο σουλτάνος Μουράτ Β' παραχώρησε το 1430 προνόμια *«ως επιβράβευση της καλής συμπεριφοράς των Μετσοβιτών Φυλάκων του Ζυγού, όταν αυτοί διευκόλυναν το πέρασμα των τουρκικών στρατευμάτων του Σινάν πασά, που κατευθύνονταν στα Γιάννινα»*[3]. Οι Μετσοβίτες φύλακες επιτηρούσαν από την εποχή των Ρωμαίων τη διάβαση του Ζυγού, από τη δυτική πλευρά της Πίνδου. Η διαμόρφωση του εδάφους δεν τους έδινε τη δυνατότητα να επιτηρούν και την ανατολική. Αυτήν την επιτηρούσαν Μαλακασιώτες. Και δεδομένου ότι ο τουρκικός στρατός κινήθηκε από Τρίκαλα προς Γιάννινα, υποχρεώθηκε να ζητήσει πρώτα τη συνεργασία οδοφυλάκων του Μαλακασίου, για να διασχίσει με πορεία αρκετών ωρών τη δασώδη περιοχή μέχρι τον Ζυγό, απ' όπου, ασφαλώς, θα τον ανέλαβαν οι Μετσοβίτες. Στον Σινάν πασά πιθανόν να οφείλεται η ονομασία Σαΐτ Πασά του ειδυλλιακού εκτεταμένου λιβαδιού (υψ. 1.400 μ. περίπου), περιβαλλόμενου από πανύψηλα πεύκα, πριν από την ανηφόρα προς τον Ζυγό, απέχοντος μια-δυο περίπου ώρες από το Μαλακάσι, πλουτισμένου με πηγή άφθονου νερού, με χάνι για τη στάθμευση και εξυπηρέτηση διερχομένων καραβανιών και κτίσμα για διαμονή οδοφυλάκων τότε και αποσπάσματος ελληνικής χωροφυλακής κατόπιν, μέχρι το 1936, για την προστασία τους.

Το προνόμιο που παραχώρησε στους οδοφύλακες αφορούσε κυρίως φοροαπαλλαγές στο Μέτσοβο και στα γύρω χωριά του (Ανήλιο, Ανθοχώρι, Βοτονόσι, Μηλιά κ.ά.), που φύλαγαν τη δυτική πλευρά της Πίνδου μετά τη διάβαση του Ζυγού, καθώς και στο Μαλακάσι με τα γύρω του χωριά (Παλιά Κουτσούφλιανη ή Πλατάνιστος, Λιμπόχοβο, όπου τώρα η Νέα Κουτσούφλιανη ή Παναγία, Μπουροβίκο ή Αμπελοχώρι κ.ά.), που φύλαγαν την ανατολική πλευρά της Πίνδου μέχρι τον Ζυγό. Τα χωριά αυτά *«απετέλεσαν ένα είδος ομοσπονδίας, μια αυτόνομη δημοκρατική πολιτεία, μέσα στην απολυταρχική Οθωμανική Αυτοκρατορία»*[4]. Αποστολή των οδοφυλάκων ήταν η διατήρηση των οδεύσεων προς τον Ζυγό ανοιχτών από χιονοπτώσεις, που είναι παρατεταμένες στην περιοχή και η προστασία διερχομένων εμπόρων, υπαλλήλων κ.ά. από ληστές. Το Μέτσοβο εκκλησιαστικά υπαγόταν στην Επισκοπή Σταγών (Καλαμπάκα) μέχρι το 1659.

Η οδοφυλακή Μετσόβου εξυπηρετούσε τους Τούρκους στη διάβαση του Ζυγού, αλλά κατά τα άλλα αυτοί *«βρίσκονταν ανάμεσα σε εχθρικούς πληθυσμούς»*. Οι κατοικούντες στην ανατολική πλευρά της Πίνδου (Τζουμέρκα Ηπείρου, Ασπροπόταμος και Άγραφα Θεσσαλίας), ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι, καθώς και άλλοι Ηπειρώτες, ανήκαν πριν στο Δεσποτάτο της Ηπείρου και συμπολεμούσαν επί δεκαετίες κατά Αλβανών, Φράγκων και άλλων επιδρομέων

3. ΜΙΧ. ΤΡΙΤΟΣ, «Η Πατριαρχική Εξαρχία Μετσόβου (1659-1924)», σ. 37.
4. ΜΙΧ. ΤΡΙΤΟΣ, ό.π., σ. 41.

και, αφού τους έδιωξαν, έμειναν ελεύθεροι και αυτοδιοικούμενοι. Ήταν, συνεπώς, ανυπότακτοι, εμπειροπόλεμοι και ετοιμοπόλεμοι. Ακόμα, στη διάρκεια των πολέμων τους είχαν διαμορφώσει, κατά τον Βακαλόπουλο, εθνική συνείδηση, όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή. Αυτοί, λοιπόν, οι ορεινοί μπορούσαν να ενεργούν καταδρομές στα πεδινά της Δυτικής Θεσσαλίας, να καταστρέφουν νερόμυλους, νεροτριβές κατεργασίας των μάλλινων υφασμάτων ή άλλων παραγωγικών μέσων και να προκαλούν αναστατώσεις. Εκτιμώντας οι Τούρκοι ότι τα Τρίκαλα είναι *«ακροτελεύτιο φυλάκιό τους»*, έκριναν ότι για να το διατηρήσουν έπρεπε να εξασφαλίσουν τη συνεργασία των ορεινών, με την παραχώρηση του προνομίου για αυτοδιοίκηση και αυτοπροστασία. Έτσι, εγκαινίασαν και στην Ελλάδα το αρματολίκι ως θεσμό, που τον εφάρμοζαν και σε άλλες κατακτημένες ορεινές περιοχές. Με το αρματολίκι οι ορεινοί της Θεσσαλίας αποκτούσαν μια ιδιότυπη ανεξαρτησία έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά θεωρούνταν υποτελείς της, υποκείμενοι σε κάποιο φόρο, ο οποίος, κατά τον Βακαλόπουλο, *«δεν πληρώθηκε ποτέ»*.

Η ονομασία αρματολίκι και αρματολός προέρχεται από τη λατινική λέξη armatores, που σημαίνει ένοπλος, οπλοφόρος. Η κυβέρνηση των Βενετσιάνων *«είχεν εις την υπηρεσίαν της πολλούς εκ μαχίμων Ελλήνων και τους χρησιμοποιούσε εναντίον των κλεφτών»*[5]. Με την αποχώρηση των Βενετσιάνων οι αρματολοί και οι κλέφτες συνέχισαν να περιφέρονται στα ορεινά, διατρεφόμενοι από κατοίκους τους οποίους προστάτευαν από τους ληστές. Αυτοί οι ανυπότακτοι αρματολοί και κλέφτες υπήρξαν τα πρώτα μέλη, η μαγιά των αρματολικίων.

Το αρματολίκι ως θεσμός *«εγκαινιάσθηκε πρώτα στην Θεσσαλία και συγκεκριμένα στην περιοχή Αγράφων επί Μουράτ Β' (1421-1451)»*[6]. Ο ίδιος σουλτάνος αναγνώρισε και την οδοφυλακή Μετσόβου σε αρματολίκι, που είναι και το πρώτο της Ηπείρου. Σε αυτό, κατά τον Τρίτο, *«υπηρέτησαν οι διασημότεροι αρματολοί και κλέφτες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε 100-200 οπλοφόρους»*[7].

Ο κατοπινός σουλτάνος Σουλεϊμάν Α' (1520-1566) χώρισε την Ελλάδα σε αρματολίκια[8], αφού προηγουμένως πραγματοποίησε περιοδεία μέχρι την Πελοπόννησο, απ' την οποία φαίνεται να διαπίστωσε διοικητική ακαταστασία και κενά κρατικής εξουσίας, ιδίως στα ορεινά. Εξαιτίας τους οι Τούρκοι περιορίζονταν να *«μαζεύουν μόνο το χαράτσι που τους δίνουν πρόθυμα οι χωρικοί· σε μερικές άλλες (περιπτώσεις) οι χριστιανοί δεν θέλουν να πληρώνουν τίποτε και*

5. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους».
6. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
7. ΜΙΧ. ΤΡΙΤΟΣ, ό.π., σσ. 37-38.
8. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

κάποτε μάλιστα κάνουν και επιθέσεις»[9]. Επιπλέον, τα κενά της οθωμανικής εξουσίας στην κατεχόμενη Ελλάδα ευνοούσαν τη διάδοση της ληστείας. Συγκροτούνταν μεγάλες συμμορίες είτε αμιγείς από Αλβανούς, Έλληνες ή Τούρκους, είτε και ανάμεικτες από αυτούς. Μερικές ήταν έφιππες. Περιέτρεχαν κυρίως τις πεδινές περιοχές, αλλά ενεργούσαν και επιδρομές σε πόλεις. *«Στις περισσότερες ορεινές χώρες οι Τούρκοι φοβούνταν να ξεμυτίσουν»*[10]. Την προστασία τους στην Ελασσόνα την ανέθεσαν σε Έλληνες οπλοφόρους (αρματολούς), ενώ τη Λάρισα τη νύχτα τη φύλαγαν 200 Έλληνες και μουσουλμάνοι αρματολοί[11]. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, λοιπόν, βρέθηκε στην ανάγκη να παραχωρήσει σε ορεινούς Έλληνες το προνόμιο να συγκροτούν αρματολίκια με αποστολή να καταδιώκουν τους ληστές, συμπληρώνοντας έτσι την εξουσία της ώστε και αυτή να εισπράττει το φόρο υποτελείας και οι μπέηδες με τους τιτλούχους της ν' απολαμβάνουν τη γλυκιά ζωή στα χαρέμια τους.

Όμως, κάποια αρματολίκια αντί να καταδιώκουν τη ληστεία επιδίδονταν σε αυτήν. Ο σουλτάνος αναγκάστηκε ορισμένα από αυτά να τα καταργήσει, όπως της Βέροιας, της Καβάλας, της Κομοτηνής, του Πραβίου (Ελευθερούπολη) και των Σερβίων[12]. Ο σουλτάνος Μουράτ Δ' διέταξε τον 17ο αι. *«εξ αιτίας ληστρικών πράξεων Αλβανών αρματολών να παυθούν όλοι οι Αλβανοί αρματολοί, με εξαίρεση το σαντζάκ Τρικάλων»*[13]. Στη Θεσσαλία, λοιπόν, διατηρήθηκαν τα αποτελούμενα από Έλληνες αρματολίκια. Με την ανάληψη της προστασίας των ορεινών της Θεσσαλίας από τα αρματολίκια η ληστεία εξαλείφθηκε σε αυτά. Οργανωμένες ληστείες συνεχίζονταν και σε αυτήν αλλά στα πεδινά, κυρίως από συμμορίες Τουρκαλβανών. Στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα οι ληστείες δεν σταμάτησαν καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.14 Οι κάτοικοι της περιοχής τους τη χρησιμοποιούσαν ως τρόπο ζωής.

Προς το τέλος του 1600 μ.Χ. *«μνημονεύονται εν Ηπείρω, εν τη Ανατολική και Δυτική Ελλάδι 8 αρματολίκια, κατά δε τας παραμονάς της επαναστάσεως υφίσταντο εν όλοις 17, εξ ων τρία κατά την εντεύθεν του Αξιού Μακεδονίαν, 10 εν τη Θεσσαλία και τη Ανατολική Ελλάδι και 4 εν Ηπείρω, εν Αιτωλία και Ακαρνανία»*[15]. Ανατολική Ελλάδα είναι ο Όλυμπος, ο Κίσαβος, το Πήλιο και οι Βόρειες Σποράδες, που περιήλθαν «αρματολικά» στη Θεσσαλία. Ο Γ. Ζέβγος τα ανεβάζει σε 18 (11 στην Θεσσαλία, 3 στη Δ. Μακεδονία και 4 στην Ήπειρο και στη Δ. Ελλάδα). Τα θεσσαλικά αρματολίκια ήταν τα περισσότερα, τα

9. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
10. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
11. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
12. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
13. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.
14. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
15. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

μεγαλύτερα και τα σημαντικότερα. Τα μεγέθη τους πήγασαν από το έδαφος και την αποστολή τους. Η παραχώρηση προνομίων σε πολλές ορεινές περιοχές της Θεσσαλίας επέβαλε τα πολλά αρματολίκια. Τα μεγάλα της βουνά επέβαλαν το μεγάλο μέγεθός τους και το μεγάλο αριθμό αρματολών τους.

«Στην Πελοπόννησο όμως δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις, όπως στις άλλες ελληνικές χώρες, για την συντήρηση μαχητικών κατά τόπους πυρήνων. Στην περιοχή αυτή δεν είχε εφαρμοσθή από τους Τούρκους το αρματολικό σύστημα, που είχε καθιερωθή (...) στην ηπειρωτική Ελλάδα»[16]. Στην Πελοπόννησο *«δεν υπήρχαν προϋποθέσεις για αρματολίκια»* γιατί οι εκεί Έλληνες χωροδεσπότες ζούσαν σε οχυρωμένα κάστρα, προστατευόμενοι από ενόπλους υποτακτικούς, που, επιπλέον, τους καλλιεργούσαν και τις εκτάσεις τους. Οι άλλοι κάτοικοι της Πελοποννήσου βρίσκονταν στο έλεος ληστών.

Από τα θεσσαλικά αρματολίκια ήταν μεγάλα τα εξής: 1) Ασπροποτάμου, 2) Αγράφων, 3) Ολύμπου, 4) Χασίων και 5) Πηλίου. Τα μικρότερα ήταν: 1) Δαμασίου, 2) Δεσκάτης, 3) Δομενίκου, 4) Λιβαδίου, 5) Ραψάνης. Ορισμένα από αυτά ανήκαν σε μεγάλα, ενώ ενδέχεται να υπήρχαν και άλλα μικρότερα. Εκτός από αυτά στη Θεσσαλία υπήρχαν και τα αρματολίκια των νομάδων κτηνοτρόφων, που συνήθως αγνοούνται από ιστορικούς, ενώ ανέπτυξαν σημαντική δράση. Τα θεσσαλικά αρματολίκια επανδρώθηκαν με κλέφτες, δυναμικούς νέους ορεινούς και νομάδες Βλάχων ή Σαρακατσάνων. Στα θεσσαλικά βουνά παραθέριζαν κάθε χρόνο, από τον Μάιο μέχρι τον Οκτώβριο, πολυάριθμα τσελιγκάτα νομάδων. Για την προστασία του το καθένα εξόπλιζε τα μέλη του· άρρενα και θήλεα. Νομάδες και κλέφτες συνεργάζονταν· από ανάγκη. Οι νομάδες για να προστατεύονται από ληστείες και οι κλέφτες για να τροφοδοτούνται από τους νομάδες.

Το αρματολίκι λειτουργούσε με τις άγραφες συνήθειες της κλεφτουριάς, καθιερωμένες πριν από την Τουρκοκρατία, και είχαν τη δύναμη απαράβατων αρχών. Δεν μπορούσε να γίνει κι αλλιώς. Ορεινοί και αρματολοί ούτε διαμορφωμένες εξουσίες είχαν, ούτε οργανωμένη δικαιοσύνη, ούτε νομικούς (ευτυχώς). Έτσι, καθιερώθηκε εμπειρικά ένα σύστημα απλό, που λειτουργούσε παραδοσιακά και αποδείχτηκε τόσο αποτελεσματικό και τόσο ισχυρό, ώστε άντεξε αιώνες, με τόσες και τόσες δοκιμασίες. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτές τις άγραφες συνήθειες, κάθε αρματολίκι ενεργούσε στην καθορισμένη περιοχή που προστάτευε και που αποτελούσε την επικράτειά του, σαν κρατική. Και όπως ο στρατός ενός κράτους δεν επιτρέπεται να εισέρχεται σε άλλο, έτσι δεν επιτρεπόταν στο κάθε αρματολίκι να εισχωρεί στην περιοχή άλλου. Τα μεταξύ τους όρια δεν ήταν περιφραγμένα ούτε αποτυπωμένα σε χάρτες. Καθορίζονταν από ποτάμια ή χαραδρώσεις, από νερά όπως κατρακυλούν από βουνοκορφές όταν βρέχει ή ρέοντα από πηγές και από άλλα αδιαφιλονίκητα σημεία, που δεν ά-

16. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, ό.π.

φηναν περιθώρια για συνοριακά επεισόδια. Όποιο αρματολίκι προστάτευε μεγάλη περιοχή συγκροτούσε μικρό τμήμα, το «κόλι» ή πρωτάτο, που ενεργούσε σε δική του περιοχή και με δικό του το καθένα καπετάνιο.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώριζε ένα αρματολίκι υπό την προϋπόθεση ότι θα περιοριζόταν στην εξασφάλιση της τάξης στην περιοχή του, μένοντας υποταγμένο σ' αυτήν. Αλλά τα αρματολίκια διαπνέονταν από το ανυπότακτο πνεύμα των Ελλήνων ορεινών και συχνά μεταπηδούσαν από την υποταγή ή τα «καπάκια», κατά το χαρακτηρισμό τους, στο ανυπότακτο. Έτσι, οι σχέσεις ανάμεσα στα αρματολίκια και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταβάλλονταν από την υποταγή στο ανυπότακτο και αντίστροφα ασταμάτητα, όπως οι σχέσεις γειτονικών κρατών, που πότε πολεμούν μεταξύ τους και πότε ζουν ειρηνικά.

Όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαπίστωνε ότι κάποιο αρματολίκι γινόταν ανυπότακτο, το καταργούσε. Αυτό, όμως, περνούσε σε αντεπίθεση με καταδρομές σε ριζοβούνια και πεδινά. Προκαλούσε καταστροφές και θανατώσεις Οθωμανών, οπότε αναγκαζόταν η Αυτοκρατορία να το αναγνωρίσει. *«Οσάκις λοιπόν οι αρματολοί ούτως ή άλλως επανίσταντο, φυσικώ τω λόγω η Υψηλή Πύλη καθήρε αυτούς και ηγωνίζετο εκ παντός τρόπου να τους εξοντώση. Ενίοτε επετύγχανεν, ενίοτε όμως όχι, και πολλάκις οι αρματολοί απέβαινον τοσούτον ισχυροί, ώστε ηδύναντο ν' ανακτήσωσι τα αρματολίκια αυτών και ηνάγκαζον μάλιστα διά της βίας την κυβέρνησιν να τους αναγνωρίση πάλιν»*[17]. Σε άλλες περιπτώσεις η Υψηλή Πύλη ανέθετε σε Τουρκαλβανούς να διαλύσουν κάποιο ανυπότακτο αρματολίκι και επακολουθούσαν μάχες. Πότε, πού και πόσες έγιναν στη διάρκεια των αιώνων της Τουρκοκρατίας παραμένει άγνωστο. Δεν καταγράφηκαν. Πρέπει να έγιναν πολλές. Κατά τον Κασομούλη, *«το αίμα έρρεε ποταμηδόν»*. Γνωστές είναι κυρίως από δημοτικά τραγούδια ελάχιστες μάχες που έκαναν τα θεσσαλικά αρματολίκια με Οθωμανούς τον 17ο και τον 18ο αι.

Ούτε στρατιωτικά σχολεία ούτε ακαδημίες είχαν οι αρματολοί για να σπουδάζουν την πολεμική τέχνη. Χρησιμοποιούσαν τον κλεφτοπόλεμο, που διατηρούνταν στους κόλπους τους και τον μετέδιδαν παραδοσιακά στους νεότερους. Επιπλέον τους μάθαιναν να πολεμούν όρθιοι, ταμπουρωμένοι όμως πίσω από βράχους ή πέτρες και αραιωμένοι, όπως περίπου οι στρατιώτες του πεζικού στον Πρώτο και Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, πριν από τα μηχανοκίνητα. Τον ακροβολισμό τον συμπλήρωναν με επινοήσεις στρατηγημάτων, κυρίως με ελιγμούς στη διάρκεια της μάχης, κατά περίπτωση. Οι Τούρκοι πολεμούσαν «σωρευτικώς», σαν μπουλούκι. Αυτός ο τρόπος έδινε τη δυνατότητα σε λίγους αρματολούς να αντιμετωπίζουν επιτυχώς πολυάριθμο αντίπαλο, και με τον ελιγμό να αποσύρονται σε άλλη θέση, να τον πλευροκοπούν κ.λπ. Ο Κασομούλης

17. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

επαινεί τους αρματολούς του Ασπροποτάμου, με τους οποίους αγωνίστηκε, για την πολεμική τους τέχνη και γράφει ότι *«ήσαν οργανωμένοι με επικεφαλής α-ξιωματικούς»*. Αναφέρεται ότι κάποτε ο Μπουκουβάλας με 300 αρματολούς ε-μπόδισε 12.000 Τουρκαλβανούς να εισδύσουν από την Ήπειρο στα Άγραφα[18]. Ο κλεφτοπόλεμος και το ανυπότακτο πνεύμα του αρματολισμού συνετέλεσαν στις νίκες του και στη συνέχιση στα βουνά του πολέμου του ελληνισμού κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Καπετάνιος: Σε κάθε αρματολίκι αρχηγός ήταν ο καπετάνιος του. Για να καταλάβει αυτό το αξίωμα έπρεπε να προέρχεται από οικογένεια αρχοντική, να γίνεται αποδεκτός από τους Έλληνες πρόκριτους των χωριών της περιοχής του και να αναγνωρίζεται είτε με μουρασελέδες του σουλτάνου είτε με επίση-μη τελετή. Υπήρξαν, όμως, και καπετάνιοι που προέρχονταν από λαϊκές οικο-γένειες αλλά κατέλαβαν το αξίωμα αυτό με τους αγώνες τους. Η ανακήρυξη καπετάνιου γινόταν επίσημα. Το αξίωμά του θεωρούνταν κληρονομικό δικαίω-μα της οικογενείας του και το μεταβίβαζε σε απόγονό του ή σε οποιονδήποτε άλλον επέλεγε. Στη Θεσσαλία υπήρξαν οικογένειες που διατήρησαν το αρμα-τολίκι επί αρκετές γενιές. Υπήρξαν, όμως, και περιπτώσεις απογόνων που πα-ραμερίστηκαν, είτε γιατί δεν είχαν κλίση προς το αρματολίκι είτε γιατί δεν διέθεταν προσόντα. Σε περιπτώσεις που ο καπετάνιος δεν αποκτούσε άρρενα διάδοχο, μεταβίβαζε το αξίωμά του σε άνδρα θυγατέρας του ή σε άλλον συγγε-νή του. Άλλοτε, με τον θάνατο καπετάνιου που άφηνε ανήλικα αγόρια, συνέρ-χονταν τα παλικάρια του και τοποθετούσαν προσωρινά καπετάνιο. Αυτά σε ο-μαλές περιπτώσεις. Υπήρξαν και ανώμαλες, όπως η δολοφονία καπετάνιου, ο παραμερισμός ζώντος και τοποθέτηση άλλου με ραδιουργίες κοτσαμπάσηδων και Τούρκων. Πάντως η διαδοχή καπετάνιου προκαλούσε συχνά προβλήματα, όπως περίπου η διαδοχή βασιλιά.

Για ν' ανταποκρίνεται στα καθήκοντά του ο καπετάνιος έπρεπε να διαθέτει ευφυΐα, παλικαριά, στρατιωτική αντίληψη, αποφασιστικότητα, δυναμισμό, διορατικότητα, ευστροφία, διοικητικά και άλλα προσόντα, που συνθέτουν έ-ναν ηγέτη. Οι περισσότεροι καπετάνιοι ήταν αγράμματοι· ο πιο μορφωμένος ή-ξερε λίγα κολλυβογράμματα, όσο να βάζει την «τζίφρα» του. Αλλά αυτοί οι α-γράμματοι αντιμετώπιζαν την πανουργία της οθωμανικής πολιτικής και την τρομερή ισχύ της αυτοκρατορίας της. Συνήθως, οι καπετάνιοι περιβάλλονταν από άτυπο συμβούλιο δημογερόντων, προερχομένων από ισχυρές οικογένειες, που εκπροσωπούσαν κατά έναν τρόπο την άρχουσα μερίδα της περιοχής. Όμως ο καπετάνιος ήταν ο ανώτατος άρχων. Υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες ο κα-πετάνιος κατηύθυνε και την αυτοδιοίκηση της περιοχής του ή αντίστροφα, ε-νώ υπήρξαν και προεστοί, συνεργάτες των Τούρκων, που κατηύθυναν αρματο-λίκι σε υποταγή. Ο καπετάνιος είχε υπασπιστή, τον «οπαδό», πρωτοπαλίκαρο

18. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

και γραμματέα. Όταν το αρματολίκι του δημιουργούσε κόλι τοποθετούσε καπετάνιο σ' αυτό, συνήθως το πρωτοπαλίκαρό του. Αλλά ο ένας ή οι πολλοί καπετάνιοι σε κόλια υπάκουαν στον καπετάνιο του αρματολικίου.

Ο λόγος του καπετάνιου αποτελούσε διαταγή και νόμο, που εκτελούνταν απ' όλους. Αυτός ουσιαστικά αποφάσιζε πότε θα αναλάμβανε πόλεμο κατά των Τούρκων το αρματολίκι και πότε θα παρέμενε σε καπάκια, προσκυνημένο. Ασφαλώς, η απόφαση για καπάκια δεν συμβιβάζεται με τα εθνικά κριτήρια της εποχής μας. Οι τότε συνθήκες ήταν διαφορετικές και γεννούσαν διαφορετικές αντιλήψεις. Το αρματολίκι αποτελούσε «τοπική αρχή». Ο κάθε καπετάνιος αλλά και οι άλλοι κάτοικοι κυριαρχούνταν από το «τοπικό συμφέρον» τους, στην καλύτερη περίπτωση. Οι περισσότεροι πόλεμοι των αρματολών εναντίον των Τούρκων ξεκινούσαν συνήθως από τοπικά συμφέροντα, τον πρώτο καιρό τουλάχιστον. Όπως και οι περισσότερες από τις συμφωνίες με τους Τούρκους πήγαζαν από τη διασφάλιση τοπικών συμφερόντων. Αυτά τα συμφέροντα εξωθούσαν καπετάνιους να συμπεριφέρονται άλλοτε ανυπότακτα και άλλοτε υποταγμένα. Οι ίδιοι, στη μία περίπτωση, όταν δηλαδή κινδύνευε το τοπικό συμφέρον, πολεμούσαν ανδρεία. Και στην άλλη, όταν το τοπικό συμφέρον διασφαλιζόταν μόνο με «καπάκια», τα «έκαναν», χωρίς να νοιάζονται αν αυτό συμβιβαζόταν ή όχι με το εθνικό συμφέρον. Γιατί δεν το έβλεπαν ακόμα. Όταν αργότερα αναδείχτηκε το εθνικό ως το γενικό για όλους συμφέρον, τότε γενικεύτηκε η εθνική συμπεριφορά καπετάνιων και αρματολών. Η μεταπήδηση από το ανυπότακτο στο προσκυνημένο συντέλεσε στη διαιώνιση του αρματολισμού. Στη λαϊκή συνείδηση οι καπετάνιοι αποτελούσαν θρύλο και καμάρι, σύμβολο ανδρείας και αρχοντιάς. Προκαλούσαν θαυμασμό και δέος. Ο λαός εκδήλωσε την αγάπη του προς αυτούς με τραγούδια.

Οι καπετάνιοι θεωρούσαν ότι οι Τούρκοι δεν είχαν «μπέσα» και το μόνο που καταλάβαιναν ήταν τα όπλα. Ουσιαστικά, καπετάνιοι και Τούρκοι από τη μια ανέχεται ο ένας τον άλλον, οπότε το αρματολίκι διέρχεται ειρηνική περίοδο, και από την άλλη συγκρούονται και ακολουθούν μάχες και δολοφονίες καπετάνιων. Δεν υπήρξε ραδιουργία που να μην τη χρησιμοποίησαν οι Τούρκοι εναντίον καπετάνιων. Αλλά και από την πλευρά των καπετάνιων δεν έλειψαν τα τεχνάσματα και η ανδρεία. Κάποιοι καπετάνιοι «έπαιξαν καπάκια» σε κρίσιμη στιγμή. Άλλοι «έκαναν πλάτες» σε Τούρκους για να χτυπήσουν άλλους καπετάνιους. Πρέπει να επαναλάβουμε ότι πολλές από τις πράξεις τους είναι ασυμβίβαστες με τα τωρινά εθνικά κριτήρια, αλλά, ανεξάρτητα από την τακτική κάθε καπετάνιου, το τέλος τους υπήρξε κοινό: όλοι τους σχεδόν σκοτώθηκαν σε μάχη ή δολοφονήθηκαν. Ο φυσικός θάνατος πρόλαβε ελάχιστους. Γενιές καπετάνιων πήγαν από «βόλι». Γι' αυτό και η καλύτερη ευχή σε καπετάνιο ήταν «καλό βόλι». Όλοι αυτοί οι καπετάνιοι πέρασαν σκληρή ζωή, σε κακοτράχαλα βουνά. Αλλά αγωνιζόμενοι συνέβαλαν στη δημιουργία των προϋποθέσεων για το μεγάλο ξεσηκωμό του έθνους. Πρόσφεραν στην Ελλάδα μια πρό-

σθετη δόξα κι ένα ακόμα μεγαλείο. Οι μόνοι που δεν το χάρηκαν ήταν οι ίδιοι. Ας τους αποδώσουμε και από εδώ έναν ύστατο χαιρετισμό.

Αρματολοί: Η ενδυμασία και τα όπλα τους ήταν τα ίδια με εκείνα των Αλβανών. Έφεραν μαχαιρίδιο, γιαταγάνι και όπλο. Σπουδαιότερο ήταν το καριοφίλι (κατασκευής του ιταλικού εργοστασίου Kario e Figlio, ή Κάριο & Υιού). Ο αρματολός αποτελούσε «ειδικότητα», με την οποία πλουτίστηκε ο «καταμερισμός εργασίας» της τότε κοινωνίας των ορεινών της Θεσσαλίας. Από αυτούς, άλλοι ασχολούνταν με την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία, άλλοι με την υφαντική ή τη βιοτεχνία. Οι νέοι, όμως, προτιμούσαν να παίρνουν το όπλο. Ως αρματολοί ανήκαν σε χωριστή τάξη με ιδιαίτερα κατά τόπους προνόμια (κυρίως φορολογικές απαλλαγές και παραχωρήσεις γαιών με δικαίωμα ανακλήσεως) και με ιδιαίτερες υποχρεώσεις έναντι της Πύλης. Οι ορθόδοξοι αρματολοί, σύμφωνα μ' ένα φιρμάνι του 1710, φέρονται ως απαλλαγμένοι και από δοσίματα *«στον Πατριάρχη (...) τα αδέλφια και τα παιδιά των αρματολών δεν φέρονται εγγεγραμμένοι ως ραγιάδες, αλλά ως mu'af, δηλαδή ως απαλλαγμένοι από φόρους. Οι αρματολοί και οι αρχηγοί τους ήταν δυνατόν να διορίζονται και από τις τοπικές αρχές, δηλαδή από τους μουσουλμάνους προκρίτους (...) ή από τα τοπικά ιεροδικεία μ' ένα ειδικό μόνο σκοπό, να φυλάγουν π.χ. ένα ντερβένι (διάβαση) της περιοχής»*[19]. Ουσιαστικά ο αρματολός ασκούσε επάγγελμα στο οποίο δεν γίνονταν όλοι δεκτοί. Καπετάνιοι και δημογέροντες διάλεγαν «δικούς» τους, προερχόμενους κατά κανόνα από ευκατάστατες οικογένειες. Το αξίωμά του ο αρματολός το μεταβίβαζε κληρονομικά στο γιο του.

Όπως κάθε τεχνίτης πρέπει να κατέχει την τεχνική της ειδικότητάς του, έτσι και ο αρματολός όφειλε να κατέχει την τεχνική της δικής του ειδικότητας: να χειρίζεται το γιαταγάνι, το καριοφίλι και τις πιστόλες με επιτηδειότητα· να είναι καλός, αν όχι δεινός σκοπευτής· να περπατά με σιγουριά, μέρα ή νύχτα, σε βουνά και σε δάση· να γνωρίζει καλά τα μονοπάτια· να βρίσκει περάσματα σε δύσβατες περιοχές· να έχει αντίληψη πολεμικής χρήσης του εδάφους· να είναι σκληραγωγημένος· ν' αντέχει σε κακουχίες και να διαθέτει προπαντός προσωπική παλικαριά. Πάνω απ' όλα όμως να διαπνέεται από φρόνημα ελεύθερο, ανυπότακτο. Εκείνο που διέκρινε όλους τους αρματολούς, κατά τον Κασομούλη, ήταν το *«ασίγαστο μίσος τους κατά των Τούρκων»*.

Για να είναι καλοί πολεμιστές οι αρματολοί εξασκούνταν *«περί ποικίλας χρησίμους εις το επάγγελμα αυτών ασκήσεις. Έρριπτον εις το σημάδι με ακρίβειαν πάντοτε μεν αξιοσημείωτον, πολλάκις δε τη αληθεία θαυμαστήν. Εγυμνάζοντο περί τον δίσκον και το άλμα και τον δρόμον· αι δε παραδόσεις διηγούνται περί της καθόλου εις ταύτα δεξιότητος αυτών πράγματα σχεδόν απίστευτα. Λέγεται λ.χ. ότι ο Νικοτσάρας ηδύνατο να προτρέξη προς ίππον και δι' ενός άλματος να υπερπηδήση επί 7 ίππων στοιχηδόν προτεταγμένων. (...)*

19. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Μη παραλείψωμεν διά την καρτερίαν αυτών εις την πείναν, την δίψαν και την αϋπνίαν. Πολλάκις εμάχοντο επί 3 ημέρας χωρίς να κοιμηθώσι· και πολλάκις ενώ ο εχθρός ενόμιζεν αυτούς καταβληθέντας υπό τοσούτων και τηλικούτων στερήσεων και περιέμενε να παραδοθώσιν, αίφνης αναλαβόντες την ρώμην αυτών και εφορμήσαντες και νικήσαντες διήρχωντο τα χαρακώματα σώοι. (...) Ο γέρων Βλαχάβας, ο πατήρ του μετέπειτα (...) μαρτυρήσαντος οικτρώς παπά Θύμιου απήλθεν εις ηλικίαν 76 ετών πεζός εις Ιεροσόλυμα με το όπλον και το πρωτοπαλλήκαρόν του, ίνα αποθάνη όπως ηύχετο εις τους αγίους τόπους»[20]. Οι αρματολοί μετείχαν όλων σχεδόν των επαναστατικών ενεργειών και συχνά αναλάμβαναν με πρωτοβουλία τους (οίκοθεν, κατά τον Παπαρρηγόπουλο) εχθροπραξίες εναντίον των Τούρκων.

«Οι Αρματολοί (...) όχι μόνον τον αυχένα των εις τον ζυγόν των τυράννων δεν έκλινον να πληρώσουν χαράτσι (κεφαλιάτικον) αλλά και αντισταθέντες πολλάκις με τα όπλα των εις τας ορδάς των διαφόρων αρχηγών Οθωμανών και εις τους καταστρεπτικούς διά το έθνος των Ελλήνων χριστιανών σκοπούς (...) εσυνείθισαν (επέβαλαν) διά της επιμονής των να συμμερισθούν (να μοιρασθούν) την εξουσίαν των τοπάρχων Οθωμανών Θεσσαλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας, και να λάβουν και προνόμια ανεξαρτησίας, να προφυλάξουν με αυτήν αναλλοίωτα έθιμα και την θρησκείαν, την οποίαν βιασμένοι (κάτω από βία, από ανάγκη) οι οθωμανοί τοις ενεπιστεύοντο την ασφάλειαν και την ησυχίαν από κάθε προσβολήν»[21].

Κλέφτες: Συνήθως ταυτίζονται από πολλούς με τους αρματολούς. Οι αρματολοί ήταν αγωνιστές και οι κλέφτες, κλέφτες που γίνονταν αρματολοί. Υπάρχει, όμως, διάκριση μεταξύ κλεφτών και ληστών[22]. Για τη μεταμόρφωση κλεφτών σε αρματολούς γράφει ο Κ. Κούμας: *«Πολλοί ορεινοί Γραικοί, κάτοικοι του Ολύμπου, της Όσσης, του Πηλίου, της Οίτης και άλλων βουνών, φυλάττωντες από τους κλέπτας με τα όπλα της πατρίδας των, ήρχισαν προ πολλού να ζητώσιν από τους ησυχωτέρους ομογενείς των μισθούς της φυλακής των. Εάν δεν τον ελάμβαναν, εμιμούντο και αυτοί το παράδειγμα των Αλβανών και ελήστευαν. Ούτοι είναι οι περιαδόμενοι κ λ έ π τ α ι της Ελλάδος, των οποίων η γένεσις είναι πολύ παλαιά. Παις παρά πατρός διαδεχόμενοι το κλεπτικόν οφίκιον καυχώνται πολλοί, ότι το γένος των δεν επλήρωσεν χαράτσιον εις τους Τούρκους. Διά να ελευθερωθώσιν οι κρατούντες από την φροντίδα του να κατατρέχωσι τους Αλβανούς και τους Έλληνας τούτους κλέπτας, απεφάσισαν και*

20. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

21. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, «Ενθυμήματα στρατιωτικά».

22. ΑΝΤ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Παραδοσιακή ληστεία», περιοδικό «Καρδιτσιώτικα Χρονικά», τ. ε̄, 2000. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αι.».

τους έδιδαν μισθόν ετήσιον διά να φυλάττωσι τας χώρας από την λεηλασίαν κλεπτών άλλων. (...) Οι Γραικοί κλέπται, αφού εμβήκαν εις ταύτην την υπουργίαν, μετέβαλαν εις το ευφημότερον το όνομά των. Όλοι ομού ονομάσθησαν Α ρ μ α τ ο λ ο ί· ο αρχικλέπτης Κ α π ι τ ά ν ι ο ς· οι υποτακτικοί του Π α λ λ η κ ά ρ ι α και ο υπασπιστής του Π ρ ω τ ο π α λ λ ή κ α ρ ο. (...) Πολλάκις η Οθωμανική κυβέρνησις ηθέλησε να ελευθερωθή από τους Αρματολούς τούτους, των οποίων η ύπαρξις φαίνεται παλαιοτάτη, και κατά καιρούς καθαιρέσασα τους αξιωτέρους εξ αυτών αντέστησε δύναμιν να τους αφανίση. Αλλ' εις τοιαύτας περιπτώσεις ευθύς οι Αρματολοί εγίνοντο πάλιν κλέπται, και έκαμον φρικτήν εκδίκησιν όχι μόνον κατά των Τούρκων, αλλά και κατά των Χριστιανών. Εις τας προς τους Τούρκους συμπλοκάς των έδειξαν πολλάκις ηρωισμόν παρόμοιον του των παλαιών υμνουμένων ηρώων. Εις τας πεδιάδας δεν ηδύνατο να ανθέξωσι κατά του ιππικού των Τούρκων, αλλ' εις τόπους ορεινοτέρους δεν ίσχυε εις τίποτε κατ' αυτών η υπεροπλία των εχθρών των. Μετά μακρούς αγώνας και αρρήτους ζημίας των υπηκόων εξαναφιλιόνοντο πάλιν με την κυβέρνησιν (την τουρκική), και τα πράγματα αποκαθίσταντο πάλιν ως πρότερον»[23].

Ο Αμπελακιώτης Ι. Λεονάρδος, που έζησε στην Ανατολική Θεσσαλία, γράφει: Ο καπετάνιος είχε πενήντα μέχρι διακόσια παλικάρια, *«εις την ζωήν και τον θάνατον ορκισμένα»*. Ένα απ' αυτά είναι το πρωτοπαλίκαρό του. Όταν η ομάδα μεγάλωνε χωριζόταν σε τμήματα. *«Η δε τόλμη και ανδρεία τοιούτων μικρών στρατιωτικών ταγμάτων υπερβαίνει την πιθανότητα· διά τούτο οι πασάδες των Τούρκων, μη δυνάμενοι ανέκαθεν να τους δεσπόσουν και διά να ησυχάσουν, επρόκριναν να τους δίνουν χρονικώς ράγιαν (αμοιβή) και να τους παραδώσουν υπό φύλαξιν ενταυτώ και μερικά περίχωρα εις τας βουνώδεις πόλεις. Ταύτα τα ονομάζουν αρματολίκια»*[24].

«Οι κλέφτες», κατά τον Βακαλόπουλο *«είναι οι πρώτοι πυρήνες της αντίστασης του ελληνικού λαού, αυτοί διερμήνευον την θέλησή του να μην υποταχθή στην βία και στις καταπιέσεις των αλλοδόξων κατακτητών και των χριστιανών οργάνων τους. Η φτώχεια των κατοίκων είναι σύμμαχός τους και η ευμάρεια των εχθρών πρόκληση. (...) Ο αγώνας των κλεφτών είχε σαφή τον χαρακτήρα της ανταπόδοσης, της ενεργητικής αντίστασης εναντίον των κατακτητών και των αυθαιρεσιών τους»*[25].

23. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.
24 Ι. ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ, «Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία».
25. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

«Εν τούτοις ούτε όλοι οι κλέφται εσυνθηκολόγησαν και υπετάχθησαν ούτε όλοι οι αρματολοί παρέμειναν πιστοί εις την οσμανικήν κυβέρνησιν. Οι αρματολοί ου μόνον μετείχον όλων των επαναστατικών κινημάτων, αλλά οίκοθεν πολλάκις περιήρχοντο εις εχθροπραξίας κατά των Τούρκων, έχοντες τότε φυσικούς συμμάχους τους κλέφτας»[26].

«Οι πυρήνες» γράφει ο Βακαλόπουλος *«των μαχητικών του δυνάμεων (του έθνους) είναι οι αρματολοί και οι κλέφτες. Αυτοί ήταν επόμενο να προβάλλουν ως φυσικοί αρχηγοί του έθνους, ν' αποτελέσουν την "μαγιά της λευτεριάς", όπως παραστατικά λέγει ο αγωνιστής του '21 Γιάννης Μακρυγιάννης, να γίνουν οι πρόμαχοι της ελευθερίας. (...) Με την στάση τους εμπνέουν γενναία αισθήματα και δείχνουν σε όλους τον δρόμο της τιμής και του καθήκοντος. (...) Μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα, μέσα σ' αυτόν τον κόσμο των ιδεών ανατρέφονται τα παιδιά των ορεινών περιοχών και γενικότερα της Ελλάδας. Ένα μάλιστα από τα αγαπημένα τους παιχνίδια απομιμείται την τακτική και τους αγώνες των κλεφτών εναντίον των Τούρκων»*[27].

Νομάδες: Στα ορεινά της Θεσσαλίας διέμεναν από το Μάιο μέχρι τον Οκτώβριο νομάδες κτηνοτρόφοι, Βλάχοι και Σαρακατσάνοι. Το φθινόπωρο οδηγούσαν τα ποίμνιά τους σε χειμαδιά πεδινών περιοχών της Θεσσαλίας (Αλμυρού, Καλαμπάκας, Λαρίσης, Συκουρίου, Τρικάλων, Φαρσάλων κ.α.). Οι νομάδες ζούσαν σε τσελιγκάτα, που λειτουργούσαν περίπου ως πατριές. Ο αριθμός τους ήταν μεγάλος. Τα μικρότερα είχαν πολλές εκατοντάδες προβάτων, τα μεγαλύτερα μερικές χιλιάδες. Υπολογίζεται ότι όλα μαζί τα τσελιγκάτα της Θεσσαλίας είχαν πρόβατα της τάξεως του εκατομμυρίου. Συνεπώς, παρήγαν σημαντικό πλούτο σε κρέας, γαλακτερά και μαλλί. Η νομαδική κτηνοτροφία αποτελούσε τότε το σπουδαιότερο κλάδο της θεσσαλικής οικονομίας, μετά τη γεωργία.28 Εκτιμώντας οι Τούρκοι τη σημασία του κτηνοτροφικού πλούτου για διατροφή των ίδιων και του στρατού τους, δέχτηκαν να φέρουν όπλα οι νομάδες και να αυτοπροστατεύονται, ενώ τους διευκόλυναν στις μετακινήσεις των ποιμνίων τους, άνοιξη και φθινόπωρο. Ο Κασομούλης, που έζησε μαζί τους, γράφει:

«Υποχρεωμέναι αι ομάδες αυταί, ως εκ της διαμονής και χωρητικότητος των λιβαδίων και των ποιμνίων, να σχηματίζωνται εις τόσα κόμματα και τόσας κοινότητας σκηνιτών, και έχουσαι η κάθε μία εξ αυτών έναν αρχιποιμένα (τζέλνικα), όστις διευθύνων τα πάντα και αντιπροσωπεύον το κοινόν των, επροστάτευεν τα συμφέροντά των· υπό την διεύθυνσιν τούτου, οπλοφορούντες αείποτε,

26. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
27. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
28. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Τα τσελιγκάτα».

εις τα ορεινά μέρη και πεδιάδας η φυλή των Γραικοβλάχων (νομάδων), όταν εν καιρώ ανοίξεως ή χινοπώρου συναθροίζετο ν' αλλάξη θέσεις -συνδεομένη συγγενικώς από μίαν άκρην έως την άλλη- εσχημάτιζε η κάθε μία τόσους οπλοφόρους, όσους επροξενούσαν εις την διάβασίν των πολλάκις φόβον»[29].

Στα όπλα και στον κλεφτοπόλεμο εξασκούνταν όλοι οι νομάδες, μικροί και μεγάλοι, συχνά και οι γυναίκες. Κάθε τσελιγκάτο συγκροτούσε με τους οπλοφόρους του ένα μετακινούμενο αρματολίκι, με αρχηγό τον τσέλιγκα και με αποστολή την προστασία κοπαδιού εκατοντάδων μέχρι και χιλιάδων προβάτων, δεκάδων αλόγων και άλλων ζώων. Τα μεγαλύτερα τσελιγκάτα με τα περισσότερα πρόβατα παραθέριζαν στη Θεσσαλική Πίνδο (Ασπροπόταμο, Άγραφα, Κάμπος Δεσπότη, Δοκίμι, Μαλακάσι κ.α.), στα Άγραφα και λιγότερα στον Όλυμπο και στα Χάσια. Παραθέριζαν δηλαδή στα βουνά που υπήρχαν τα μεγαλύτερα θεσσαλικά αρματολίκια. Αυτό σημαίνει ότι η νομαδική κτηνοτροφία αποτελούσε σπουδαία πηγή εφοδιασμού των αρματολών της Θεσσαλίας σε τροφές ισχυρές, όπως τα γαλακτερά και το κρέας. Με τις μετακινήσεις τους οι νομάδες μετέφεραν όπλα και άλλες προμήθειες για τους αρματολούς.

Τα τσελιγκάτα αποτελούσαν πηγή στρατολόγησης μεγάλου αριθμού αρματολών, ενώ από τους κόλπους τους αναδείχτηκαν και καπετάνιοι, όπως ο Κατσαντώνης με τα αδέλφια του, ο Γρ. Λιακατάς κ.ά. *«Δεν εύρισκες ούτε ληστρικήν συμμορίαν, εντός της οποίας να μη υπάρχουν και άνδρες εξ αυτών (των τσελιγκάτων), ούτε περίστασιν καταδρομής αρματολών ή ληστών (...) και ακόμη ούτε παράδειγμα προδοσίας ηκούσθη από την μερίδα των ποτέ διά κανέναν από τους ληστάς, μ' όλους τους απηνείς και σκληρούς θανάτους και βασανιστήρια, τα οποία υπέφερον κατά καιρούς από τους δερβεναγάδες Τουρκαλβανούς»*[30].

Τα αρματολίκια της Θεσσαλίας ανέπτυξαν σπουδαία πατριωτική δράση. Ατυχώς δεν καταγράφτηκε ακόμα πληρέστερη ιστορία για το καθένα τους. Εδώ θα αναφερθεί σε συντομία η δράση τους μέχρι τις παραμονές της Επαναστάσεως του '21, με την ελπίδα να τη συμπληρώσουν άλλοι. Η Θεσσαλία χρωστά να τιμήσει τους αρματολούς της. Επιτέλεσαν με αυταπάρνηση το καθήκον τους προς το έθνος, χαρίζοντας στην περιοχή τους θέση από τις πρώτες, με τους αδιάκοπους, αιματηρούς και ηρωικούς αγώνες τους. Δυστυχώς, ούτε αυτοί ούτε η αξιόλογη συμβολή τους στην απόκτηση της πολυπόθητης ελευθερίας έγιναν ακόμα ευρύτερα γνωστοί.

29. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π..
30. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π..

4.1. Το αρματολίκι του Ασπροποτάμου

Ο Ασπροπόταμος είναι η καρδιά της Κεντρικής (Θεσσαλικής) Πίνδου. Οι κάτοικοί της με το Δεσποτάτο της Ηπείρου απέκρουσαν με μακρούς πολέμους Βουλγάρους, Φράγκους και άλλους επιδρομείς και διατήρησαν ανεξαρτησία από το 1200 μ.Χ. περίπου μέχρι την κατάληψη της πεδινής Θεσσαλίας υπό των Τούρκων. Πότε και πώς συγκρότησαν αρματολίκι δύσκολο να καθοριστεί. Γνωστό είναι ότι περιλάμβανε περισσότερα από εκατό χωριά των επαρχιών Καλαμπάκας και Τρικάλων, κατοικούμενα μονίμως από Βλάχους. Βόρεια συνόρευε με το αρματολίκι του Μετσόβου-Μαλακασίου, δυτικά με το αρματολίκι των Τζουμέρκων, νότια με το αρματολίκι των Αγράφων και ανατολικά με τους κάμπους της Δυτικής Θεσσαλίας. Πρώτος καπετάνιος του αναφέρεται ο Πάνος Μεγδάνης. Κατά τον Παπαρρηγόπουλο, καταγόταν από την Ακαρνανία. Κατά τους Βακαλόπουλο και Κασομούλη, από την Κοζάνη, το πιθανότερο. Λεπτομερέστερα αναφέρει στη βιογραφία του Μεγδάνη ο Θωμάς Παπακωνσταντίνου[31].

Η βιογραφία του Μεγδάνη υπήρχε στο μοναστήρι του Κλεινοβού Καλαμπάκας, αλλά χάθηκε, άγνωστο πώς. Ο Κασομούλης έγραψε όσα έμαθε γι' αυτόν από τον καπετάνιο Νικόλαο Στουρνάρα, ο οποίος τα ήξερε από την ανάγνωση αυτού του χειρογράφου και από διηγήσεις του καπετάνιου Στρογγύλη, θείου του εκ προπάππου.

Ο Στρογγύλης γεννήθηκε το 1700, το χρόνο που φονεύτηκε ο Μεγδάνης, και συνεπώς βρισκόταν κοντά στα συμβάντα. Ο Στουρνάρας πρόλαβε τον Στρογγύλη ζώντα, δεδομένου ότι πέθανε 115 χρόνων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Κασομούλη, ο Μεγδάνης δρούσε από το 1660. Με την τακτική της κλεφτουριάς καταδίωκε τους Τούρκους και τους απομάκρυνε από *«όλας τας ορεινάς επαρχίας του δυτικού μέρους της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας (πέριξ Καστοριάς-Βοδενών-Βεροίας-Σερβίων-Ελασσώνος-Τρικάλων) μέχρι του Πίνδου όρους, κατατροπώσας αυτούς εις διαφόρους μάχας»*. Την περίοδο εκείνη, από το 1645 μέχρι το 1669, επί 25 χρόνια, διεξαγόταν στην Κρήτη πόλεμος μεταξύ Τούρκων και Βενετσιάνων. Οι Βενετσιάνοι ξόδεψαν 126 εκατομμύρια δουκάτα, ποσό τεράστιο τότε, και είχαν μαζί με τους Τούρκους 30.000 νεκρούς. Οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν την πεδινή Θεσσαλία ως βάση αποστολής στρατού και εφοδίων στην Κρήτη. Ο σουλτάνος μάλιστα είχε μεταφέρει την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του στη Λάρισα, όπου διέμεινε και ο ίδιος αρκετά χρόνια. Φοβούμενοι οι Τούρκοι μήπως ο Μεγδάνης ξεσηκώσει, στη διάρκεια αυτού του πολέμου, τους ορεινούς της Θεσσαλίας και Μακεδονίας και επιτεθούν και καταστρέψουν τις βάσεις τους, και ενθυμούμενοι τις εξεγέρσεις του Διονυσίου το

31. Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Ο κλεφταρματολός Μεϊντάνης, ένας θρύλος στην Ιστορία».

1600 και το 1611, αναγνώρισαν τον Μεγδάνη καπετάνιο για να τον εξουδετερώσουν.

Τον κάλεσαν στα Τρίκαλα και υπέγραψαν μαζί του συμφωνία με τους όρους: πρώτον, να μην εισέρχονται Τούρκοι στις ορεινές περιοχές που προστατεύει ο Μεγδάνης· δεύτερον, να εισπράττουν από τους κατοίκους τους φόρους οι πρόκριτοι των χωριών και αυτοί θα τους στέλνουν στις τουρκικές αρχές· και τρίτον, οι αρματολοί του Μεγδάνη *«θα μένουν ασύδοτοι παντός φόρου»*. Για την υπογραφή της συμφωνίας, ο Μεγδάνης μπήκε *«μετά πομπής εις τα Τρίκαλα, έδραν βεζύρη»*. Για να τον τιμήσουν οι Τούρκοι διοργάνωσαν δεξιώσεις και γιορτές, σαν να φιλοξενούσαν αρχηγό συμμαχικού κράτους. Σε ειδική τελετή τού παρέδωσαν τους «μουρασελέδες», τα «διπλώματα των επαρχιών», όπως τα ονομάζει ο Κασομούλης. Το αποκορύφωμα των τιμητικών εκδηλώσεων υπέρ του Μεγδάνη υπήρξε η τελετή ανακήρυξής του σε καπετάνιο, κατ' απομίμηση ενθρόνισης αυτοκράτορα. Σύντομη περιγραφή της διέσωσε ο Κασομούλης, από αφήγηση παραστάντος σε ανακήρυξη:

Στο κεντρικότερο σημείο των Τρικάλων συγκεντρώθηκαν τα παλικάρια του Μεγδάνη, αντιπροσωπείες χωριών του Ασπροποτάμου, Οθωμανοί τιτλούχοι, τουρκικός στρατός και πλήθος Τρικαλινών και μουσουλμάνων. Έστρωσε καταγής ο κατής (Τούρκος δικαστής) την κάπα, το ένδυμα-σύμβολο του καπετάνιου, όπως ο μανδύας του αυτοκράτορα. Και επρόκειτο για κάπα ολοκαίνουργη, με κεντίδια ειδικά για καπετάνιο. (Σ.σ.: Η κάπα του καπετάνιου Νίκου Στουρνάρα εκτίθεται στο Λαογραφικό Μουσείο Μετσόβου.) Ξάπλωσε πάνω της ο Μεγδάνης· την έπιασαν από τις άκρες τέσσερα παλικάρια του και τη σήκωσαν μαζί μ' αυτόν στον αέρα, ενώ το πλήθος κραύγαζε *«Άξιος, άξιος, άξιος καπετάνιος ημών και της επαρχίας»*. Η ανύψωση κάπας και καπετάνιου έγινε τρεις φορές. Και κάθε φορά το πλήθος κραύγαζε τρεις φορές τον «άξιος», ενώ έπεφταν οι τιμητικές μπαταριές.

«Εξελθών μετά πομπής» από τα Τρίκαλα ο Μεγδάνης, επέστρεψε καπετάνιος πλέον στον Ασπροπόταμο, *«ως ανήρ ένδοξος»* και εγκατέστησε το αρχηγείο του στο Κόρπο, πάνω από τα Στουρναρέικα. Μια περιοχή (1.200 μ. υψ.) με βρύση και περιβάλλον ειδυλλιακό, με λιβάδι γύρω και αιωνόβια πανέμορφα έλατα. Στην εποχή μας το επισκέπτονται και το απολαμβάνουν τουρίστες, αλλά εκεί δεν υπάρχει ούτε επιγραφή ούτε κάποιος να τους πει ότι ο τόπος είναι ιερός και ότι από αυτόν εξορμούσαν εκείνοι που αγωνίζονταν για την ελευθερία. Από το Κόρπο και με καραούλια σε κατάλληλα σημεία ελέγχεται η μοναδική και υποχρεωτική όδευση από Τρίκαλα - Πύλη - Ελάτη - Περτούλι. Η επιλογή του δεν ήταν ασφαλώς τυχαία, αλλά με καλή γνώση του εδάφους. Ο Μεγδάνης δεν εμπιστευόταν τους Τούρκους. Από το Κόρπο και με τα καραούλια θα επεσήμαινε έγκαιρα την παραμικρή κίνησή τους από Τρίκαλα - Ελάτη. Επιπλέον από το Κόρπο ελεγχόταν εύκολα όλη η περιοχή του Ασπροποτάμου. Ήταν σημείο στρατηγικό.

Για πολλά χρόνια ο Μεγδάνης διοικούσε *«στρατιωτικώς τας επαρχίας του»*. Αλλά λάμβανε όλα τα μέτρα για να αποφεύγει *«τας παγίδας των αντιζήλων προεστώτων»* των Τρικάλων και τις συστηματικές καταδρομές *«εναντίον τοιούτων ανδρών»* των Τούρκων, που *«υπέφερον να ακούγουν ωπλισμένον Έλληνα - όχι και να συμμερίζεται την δόξαν των»*.

Οι Τούρκοι νίκησαν τους Βενετσιάνους, κατέλαβαν την Κρήτη, σταθεροποίησαν τη θέση τους στη Θεσσαλία και στη Στερεά Ελλάδα, ο σουλτάνος ξαναπήγε νικητής στην Κωνσταντινούπολη και τότε έκριναν κατάλληλη την ευκαιρία να απαλλαγούν από τον Μεγδάνη. Ξέροντας ότι την ημέρα αδυνατούσαν να τον αιφνιδιάσουν και ότι στη μάχη που θα επακολουθούσε θα τους κατανικούσε, ενήργησαν νυχτερινή καταδρομή. Από Τρικαλινούς «προκρίτους» συνεργάτες τους μάθαιναν τις κινήσεις του Μεγδάνη και ότι από το φθινόπωρο ως την άνοιξη αποσυρόταν για να διαχειμάσει πότε στο Γαρδίκι και πότε στη γειτονική Αθαμανία (υψ. 1.100 μ.). Την εποχή εκείνη οι Τούρκοι συνήθιζαν να διακόπτουν τις πολεμικές επιχειρήσεις το χειμώνα στους κάμπους. Λάσπες και έλλειψη γεφυριών σε ποτάμια δυσχέραιναν τις κινήσεις στρατού και εφοδίων του. Στον Ασπροπόταμο με τα πολλά χιόνια η ανάληψη χειμωνιάτικων επιχειρήσεων ήταν αδιανόητη. Ο Μεγδάνης το χειμώνα κρατούσε 15 ως 20 παλικάρια. Από τ' άλλα επέστρεφαν στα σπίτια τους οι καταγόμενοι από ορεινά χωριά και οι υπόλοιποι, που ήταν και οι περισσότεροι και προέρχονταν από τσελιγκάτα νομάδων, τα ακολουθούσαν στα χειμαδιά, στους κάμπους, παριστάνοντας τους απλούς ποιμένες, χωρίς να διατρέχουν κίνδυνο κατάδοσης.

Οι Τούρκοι συγκέντρωσαν μυστικά 3.000 Τουρκαλβανούς στα Τρίκαλα. Μετακινήθηκαν αυτοί προς Πύλη και Ελάτη. Από εκεί, παρέκαμψαν το δρόμο, που θα ήταν ανοιγμένος από χιόνια, προς Περτούλι - Νεραϊδοχώρι, για να μη γίνουν αντιληπτοί από κατοίκους. Ακολούθησαν το καλοκαιρινό δρομολόγιο των κυρατζήδων προς Κόρπο και ξεχιονίζοντας το δρόμο ανέβηκαν νύχτα σε αυτό. Κατηφόρισαν από μια βαθιά ρεματιά, βγήκαν στην Πύρα, και συνεχίζοντας πάντα μέσα στα χιόνια ξημέρωσαν στο Γαρδίκι. Ήταν Κυριακή, Δεκέμβριος του 1700. Ανύποπτος ο Μεγδάνης ετοιμαζόταν να πάει στην εκκλησία *«διά το επίσημον των εορτών»*, γράφει ο Κασομούλης, υπονοών ίσως ότι ήταν κάποια από τις μέρες των Χριστουγέννων. Ξαφνικά τότε είδε τους Τουρκαλβανούς. Κατάλαβε τις προθέσεις τους. Αποσύρθηκε στο εσωτερικό του σπιτιού. Οι Τουρκαλβανοί το κύκλωσαν και άρχισε μάχη. Διήρκεσε περισσότερο από τρεις ώρες. Αδυνατώντας ο Μεγδάνης και τα 15 περίπου παλικάρια του να διαφύγουν, έσυραν τα γιαταγάνια. Έπεσαν καταπάνω στους Τουρκαλβανούς. Έσφαξαν όσους πρόφτασαν και έπεσαν και αυτοί νεκροί. Οι Τουρκαλβανοί τους έκοψαν τα κεφάλια. Του Μεγδάνη το κάρφωσαν ως τρόπαιο σε κοντάρι και το κρέμασαν στην πλατεία των Τρικάλων, μαζί με τα κεφάλια των αρματολών του. Κατόπιν το έστειλαν στο σουλτάνο, *«ως δείγμα ενός εκ των μεγαλυτέρων θριάμβων»*. Και συμπεραίνει ο Κασομούλης: *«Έπαθεν και ούτος εκείνο το οποίον και οι προκάτοχοί του»*. Απ' αυτήν και μόνο τη φράση συμπεραίνεται ότι

στη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων Τουρκοκρατίας θα έγιναν και άλλες συγκρούσεις μεταξύ αρματολών και Τούρκων στον Ασπροπόταμο. Θα εξόντωναν οι Τούρκοι καπετάνιους και αρματολούς, αλλά θα ξεπετάγονταν άλλοι και πάλι άλλοι, μέχρι τον Μεγδάνη. Από τότε κι ύστερα βρίσκονται κάποια γραπτά. Λίγα αλλά αρκετά για να μαθαίνουν οι νεότεροι για τους αγώνες των πατέρων τους για ελευθερία.

Ο Κασομούλης φαίνεται να ρώτησε τον Στουρνάρα *«γιατί συμπεριφέρονταν αντεθνικά κάποιοι Τρικαλινοί πρόκριτοι;»*. Και γράφει: *«Δεν ενθυμείτο ο Νικόλαος Στορνάρης να μας ειπή, από την ανάγνωσιν (του χειρογράφου για τη βιογραφία του Μεγδάνη) λεπτομερώς τας αιτίας αίτινες επαρακίνησαν τους προκρίτους χριστιανούς Τρικάλων να συνεργήσουν με τους Οθωμανούς εις την καταστροφήν τούτου»* και στο να χάσει ο λαός *«τα καλά που εχαίρετο υπό την σκιάν των αρματολών»*[32].

Η απάντηση που δεν θυμόταν ο Στουρνάρας είναι: συμφέροντα, μάλιστα μεγάλα. Οι Τρικαλινοί «πρόκριτοι», καταγόμενοι από τον Ασπροπόταμο, ήξεραν πολύ καλά τον πλούτο του, και ότι για να τον καρπούνται έπρεπε να εξοντώνεται κάθε απροσκύνητο αρματολίκι. Όταν το επιτύγχαναν, τότε περιέρχονταν στη δικαιοδοσία τους τα δάση και οι βοσκότοποι. Υλοτομούσαν με αγγαρείες κατοίκων, ασκούντες το μονοπώλιο ξυλείας στα Τρίκαλα. Τους βοσκότοπους τους νοίκιαζαν με υψηλό ενοίκιο στους νομάδες. Φατριάζοντας οι «πρόκριτοι» εκείνοι, σε συνεργασία με Τούρκους τιτλούχους, τοποθετούσαν ευτελή άτομα στις αυτοδιοικήσεις των χωριών, που επέβαλλαν ελαφρά φορολόγηση στους προσκυνημένους, αλλά βαριά σε τίμιους και ύποπτους για ανάληψη αγώνα. Αυτά και άλλα άνομα έσοδα απέδιδαν σημαντικά ποσά, που τα μοιράζονταν «πρόκριτοι» και Τούρκοι. Τον Μεγδάνη διαδέχτηκε ως καπετάνιος στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου ο Λάπας. Ήταν ψυχογιός του ονομαστού καπετάνιου του Ολύμπου Ζήδρου και με τις άγραφες συνήθειες του αρματολισμού είχε τίτλο αρχοντικής καταγωγής για ανακήρυξή του σε καπετάνιο. Ο Λάπας, λοιπόν, πρέπει να προερχόταν από τον Όλυμπο. Και φαίνεται να τον γνώρισε ο Μεγδάνης όταν έδρασε εκεί, να τον πήρε μαζί του στον Ασπροπόταμο και να τον όρισε διάδοχό του. Εξετάζοντας τη δράση του Λάπα, διαπιστώνεται ότι διαπνέεται από το ανυπότακτο πνεύμα του θετού πατέρα του Ζήδρου.

Στο μεταξύ ξέσπασαν νέοι πόλεμοι. Αποχωρώντας οι Βενετσιάνοι από την Κρήτη κατέλαβαν τα Επτάνησα και την Πρέβεζα, ενώ αποβιβάστηκαν στην Καλαμάτα, στην Κορώνη, στο Ναυαρίνο και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου. Βρήκαν ευκαιρία και ξεσηκώθηκαν κατά των Τούρκων οι Μανιάτες, οι Πα-

32. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π..

τρινοί, οι Καρυτινοί και άλλοι, ενώ στην Πελοπόννησο ξεφύτρωσαν τοπικά κρατίδια Ελλήνων. Οι Βενετσιάνοι με επικεφαλής τον Μοροζίνη έφτασαν στον Ισθμό. Οι ήττες των Οθωμανών και ο ξεσηκωμός των Πελοποννησίων ενθάρρυναν τους άλλους Έλληνες να επαναστατήσουν και αυτοί. Οι επίσκοποι Σαλώνων Φιλόθεος, Θηβών Ιερόθεος, Ευβοίας Αμβρόσιος και ο μητροπολίτης Λαρίσης Μακάριος συνεννοήθηκαν. Έστειλαν στην Κόρινθο τον Φιλόθεο, συνάντησε τον Μοροζίνη και τον παρότρυνε, εξ ονόματος και των άλλων κληρικών, να προχωρήσει στη Στερεά Ελλάδα, με την υπόσχεση ότι θα ξεσηκώσουν αυτοί τους Έλληνες.

Πρώτοι έτρεξαν στον Ισθμό οι καπετάνιοι Αγγέλης Σουμιλάς, από την Ήπειρο, και Πάνος Μεϊντάνης, από την Κατούνα, και ακολουθούμενοι από πολλούς αρματολούς πολέμησαν με τους Βενετσιάνους κατά των Τούρκων, ενώ το Μικρό Χορμόπουλο κατέλαβε το Καρπενήσι. Ο καπετάνιος Λιβίνης κατατρόπωσε τους Τούρκους στο χωριό Γόλιανη. Ο Μοροζίνης κατέλαβε την Αθήνα, ενώ η επανάσταση των Ελλήνων εξαπλώθηκε σαν φωτιά στη Στερεά Ελλάδα. Ο ένας μετά τον άλλον οι καπετάνιοι αναλάμβαναν επιχειρήσεις κατά των Τούρκων. Στην Ακαρνανία ο Χρίστος Βαλαωρίτης, στην Παρνασσίδα και στην Υπάτη οι Κούρμας και Σπανός. Ο Κούρμας εξόντωσε τους Τούρκους στο Λιδορίκι και βοήθησε τους Βενετσιάνους να καταλάβουν το Αντίρριο και το Ναυαρίνο. Άλλοι αρματολοί στη Θήβα σκότωσαν 2.000 Τούρκους και αιχμαλώτισαν άλλους τόσους. Η επανάσταση εξαπλώθηκε και στην Ήπειρο. Οι Χειμαριώτες έτρεψαν, παρά το Δέλβινο, σε φυγή 1.500 πεζούς και 500 ιππείς Τούρκους. Μεγάλο μέρος της Στερεάς Ελλάδας ελευθερώθηκε. Τα διάσπαρτα αρματολίκια τέθηκαν υπό ενιαία διοίκηση των πρώην ανωτάτων αξιωματικών του βενετσιάνικου στρατού, Λουδορέκα, Μποσύνα, Δαμιάνοβιτζ και Λουμπόσοβιτς, που λιποτάκτησαν και προσχώρησαν στους αρματολούς[33].

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία περιήλθε σε δύσκολη θέση. Έβλεπε να χάνει την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Τις νίκες του Μοροζίνη τις απέδιδε στη σύμπραξή του με Έλληνες που ξεσηκώθηκαν εξαιτίας της καταπίεσής τους απ' αυτήν. Για ν' αντιμετωπίσει την κατάσταση άρχισε να συγκεντρώνει δυνάμεις στη Θεσσαλία, ενώ αναγκάστηκε ν' αλλάξει πολιτική και να καλοπιάσει τους αρματολούς. Γράφει ο Σάθας:

«Η Πύλη κατανοήσασα ότι αι εν Ελλάδι νίκαι των Βενετών ωφείλοντο κατά μέγα μέρος εις τας μετά των εντοπίων χριστιανών συνεννοήσεις αυτών, απεφάσισεν ίνα διά του αυτού μέσου περισπάση τους νικητάς. Επί τούτω διέταξεν πάντας τους υπαλλήλους, ίνα προσπαθήσωσι δι' ημερότητος και παραχωρήσεων, όπως προσοικειωθώσι τους αφηνιάσαντας υπηκόους και παντοιοτρόπως εξεγείρωσιν αυτούς κατά των Βενετών»[34].

33. Περισσότερα, Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
34. Κ. ΣΑΘΑΣ, «Τουρκοκρατούμενη Ελλάς».

Σε εφαρμογή της διαταγής αυτής, οι Τούρκοι απέλυσαν από τις φυλακές τον Μανιάτη πειρατή Γερακάρη Λυμπέρι ή Λυμπεράκη και τον έστειλαν στην Ελλάδα με στράτευμα 5.000 ανδρών. Στη Θήβα ενώθηκε με τον Τούρκο σερασκέρη και καλούσε με κήρυκες τους Έλληνες να στραφούν κατά των Βενετσιάνων. Οι καπετάνιοι άρπαξαν την ευκαιρία. Διαπιστώνοντας την υποχώρηση των Βενετσιάνων και τη μεταστροφή των επιχειρήσεων υπέρ των Τούρκων, συμμάχησαν τώρα με αυτούς. Και ανακατέλαβαν με τους Τούρκους την Πελοπόννησο. Ως ανταμοιβή οι Τούρκοι παραχώρησαν στους αρματολούς τη λεηλασία της Πελοποννήσου. Η λεηλασία υπήρξε από τις αρπαχτικότερες. Η Πελοπόννησος, κατά την παράδοση, «αλαμανίστηκε» (από τη λατινική λέξη alla banda).

Κερδίζοντας τον πόλεμο κατά των Βενετσιάνων, η Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρούσε ένα διάστημα την ανοχή της έναντι των αρματολών, όπως και οι αρματολοί έναντι αυτής. Ουσιαστικά τα αρματολίκια της Στερεάς Ελλάδας παρέμειναν προσκυνημένα. Οι Τούρκοι κάλεσαν και το αρματολίκι του Ασπροποτάμου να προσκυνήσει. Ο Λάπας, ο καπετάνιος του, αρνήθηκε. Οι Τούρκοι κινήθηκαν να τον συλλάβουν αλλά διέφυγε με τον αρματολό Τρίψα στο χωριό Μαργαρίτι και κρύφτηκε στο κονάκι του φίλου του τσάμη, Σουλεϊμάν Τζιαπάρη μπέη. Το έμαθε ο Καλιό πασάς Ιωαννίνων, αξίωσε από τον Τζιαπάρη να τους παραδώσει και τους πήρε. Ο Λάπας κατόρθωσε να στείλει κρυφά γράμμα στους Σουλιώτες και τους παρακάλεσε να τον ελευθερώσουν. Αυτοί είχαν ειρηνικές σχέσεις με τους Τούρκους, αλλά τις διακινδύνευσαν. Έστησαν ενέδρα, συνέλαβαν το απόσπασμα που μετέφερε τον Λάπα με τον Τρίψα και τους ελευθέρωσαν. Από τότε -γράφει ο Κασομούλης- άρχισαν οι προστριβές των Σουλιωτών με τον πασά των Ιωαννίνων.

Ελεύθερος τώρα ο Λάπας άρχισε να συγκεντρώνει παλικάρια. Σύντομα έφτασαν τα 150. Ανασυγκρότησε το αρματολίκι του Ασπροποτάμου και ανέλαβε δράση, διώχνοντας από χωριά διορισμένους κοτσαμπάσηδες από τους Τρικαλινούς «προκρίτους». Οι κάτοικοι έβλεπαν τον Λάπα ως ελευθερωτή τους και τον βοηθούσαν. Οι Τούρκοι εξαπέλυσαν πάλι δυνάμεις τους για να τον εξοντώσουν. Κερδίζει τις πρώτες μάχες ο Λάπας και η φήμη του μεγαλώνει. Κάποια μέρα όμως οι Τούρκοι τον κύκλωσαν σε βράχους του Κόζιακα. Το έδαφος δεν βοηθούσε τον Λάπα. Πολέμησε αντρειωμένα, αλλά σκοτώθηκε με τα περισσότερα παλικάρια του. Στην τοποθεσία εκείνη οι ορεινοί έδωσαν το τοπωνύμιο «Λάπα». Δεν είχαν τίποτε άλλο για να τιμήσουν τον άξιο καπετάνιο τους.

Μετά το θάνατο του Λάπα το αξίωμα του καπετάνιου στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου έπρεπε, κατά τις συνήθειες των αρματολών, να περιέλθει στον γερο-Στρογγύλη. Αυτός δεν το δέχτηκε και το παραχώρησε στο συγγενή του γερο-Στουρνάρα, με σύμφωνη γνώμη και *«του τότε επισήμου προεστώτος της επαρχίας Ασπροποτάμου έχοντος επίρροιαν εις τους Οθωμανούς»*, γράφει ο Κασομούλης. Και προσθέτει: ταπεινός και συνετός ο Στουρνάρας, *«οδηγούμενος*

εις όλας τας περιστάσεις» από τον Χατζηπέτρο, απέφευγε να δίνει αφορμές στους Οθωμανούς και παρέμεινε καπετάνιος και μετά το διορισμό γενικού δερβέναγα του Αλή πασά το 1787.

Με προσεκτικά βήματα ο γερο-Στουρνάρας σταθεροποίησε το αρματολίκι και αύξησε τη δύναμή του. Κοτσαμπάσηδες και φατριαστές απομακρύνθηκαν από τα χωριά του Ασπροποτάμου. Η αυτοδιοίκηση αποκατέστησε ομαλότερη ζωή σε αυτά και δικαιότερη φορολογία. Στο μεταξύ είχαν συντελεστεί διαφοροποιήσεις μεταξύ των κατοίκων. Οι καταπιέσεις και η καταλήστευσή τους από κοτσαμπάσηδες των Τρικαλινών «προκρίτων» προκαλούσαν την αγανάκτησή τους. Ήθελαν ν' απαλλαγούν απ' αυτούς. Αλλά για να γίνει αυτό, έπρεπε να πάρει το αρματολίκι ένας «καλός καπετάνιος». Και όταν το πήρε ο γερο-Στουρνάρας, είδαν στο πρόσωπό του αυτό που ήθελαν. Συσπειρώθηκαν γύρω του και τον αγάπησαν. Πέφτοντας άρρωστος βαριά, τον τραγούδησαν με το εξής τραγούδι:

Βουνά μου απ' τ' Ασπροπόταμο με τα πολλά τα χιόνια.
Τα χιόνια μη τα λιώσετε όσο να 'ρθουν και τ' άλλα,
τ' είν' ο Στουρνάρας άρρωστος βαριά για να πεθάνει.
Και τους γιατρούς ακάλεσε να τον αποφασίσουν.
Κι από τα παλικάρια του εκάλεσε τον πρώτο.
Έλα, Φοντύλη, αδελφέ, και πρώτο παλικάρι.
Έλα, κάτσε στα γόνατα, έλα, κάτσε κοντά μου.
Σ' αφήνω διάτα το παιδί, το μοσχοχαϊδεμένο
τ' είναι μικρό κι ανήξερο, απ' άρματα δεν γνωρίζει·
Να μ' έχεις έννοια τα χωριά και το καπετανλίκι.
Οι γέροντες θέλουν χάιδεμα κι αγάδες θέλουν άσπρα,
Κι ο καπετάνιος δόκιμος για να τους κυβερνήσει.[35]

Ο γερο-Στουρνάρας πέθανε. Στην εδραίωση της ομαλότητας στον Ασπροπόταμο και στο αρματολίκι του συνετέλεσαν και οι διαφοροποιήσεις των Οθωμανών τιτλούχων των Τρικάλων. Είτε κατάλαβαν ότι υποστηρίζοντας τους προκρίτους των Τρικάλων «έπαιζαν με τη φωτιά», γιατί έτσι έστρεφαν τους ορεινούς κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είτε ήθελαν δεν ήθελαν έπρεπε να εφαρμόσουν το «*η Πύλη διέταξεν πάντας τους υπαλλήλους, ίνα προσπαθήσωσι δι' ημερότητος και παραχωρήσεων, όπως προσοικειωθώσι τους αφηνήσαντας υπηκόους*».

Ο γερο-Στουρνάρας και ο Χατζηπέτρος ζούσαν ειρηνικά και μαζί κατηύθυναν το αρματολίκι του Ασπροποτάμου. Με το θάνατό τους τα παιδιά τους «*μη*

35. Οι Ασπροποταμίτες, βλαχόφωνοι σχεδόν όλοι τους, στιχούργησαν χορευτικά και άλλα τραγούδια τους στη βλάχικη και στην ελληνική γλώσσα. Οι χοροί τους είναι ελληνικοί.

δυνάμενα να φυλάττουν την ιδίαν σύμπνοιαν, εξώκειλαν πολλάκις» από τη σωστή πολιτική. Αυτό έδινε αφορμές σε μικρότερους «προκρίτους» να στρέφουν τους Τούρκους εναντίον τους. Αμετακίνητοι από την περιοχή τους οι Στουρναραίοι και οι οπαδοί τους, κατείχαν εκτάσεις σε ερημικές τοποθεσίες, στα δυτικότερα και πιο απότομα μέρη. «*Ζώντες άλλοι με ποίμνια και άλλοι με την γεωργίαν*» αύξησαν τα μέλη της οικογένειάς τους. Ξεχώριζαν από τους άλλους κατοίκους στα ήθη και στη φορεσιά τους. Συνέβαινε σε άλλα αρματολίκια να εισχωρούν ξένοι (τυχοδιώκτες, κατά τον Κασομούλη) και να αναλαμβάνουν καπετάνιοι με διορισμό από τους Τούρκους. Οι Στουρναραίοι όμως δεν άφηναν ξένους να πάρουν το καπετανλίκι τους. Η περιοχή τους ήταν πλούσια, απλωμένη σε κοιλάδες και πεδιάδες, με γεωργούς αλλά και βιοτέχνες. Ο καπετάνιος σ' αυτήν δεν ήταν «απεριόριστος», αλλά περιβαλλόταν από ένα συμβούλιο συγγενών γερόντων και δεν μπορούσε να ενεργεί χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Οι γέροντες αυτοί με τους γιους του γερο-Στουρνάρα, Γεώργιο, Ζαρκαλή και Γιαννάκη, «*φιλόζωους και φιλήσυχους*», ανέθεσαν το καπετανλίκι στο μικρότερο αδελφό τους Ευθύμιο, πιο δραστήριο «*περί τα στρατιωτικά από όλους*». Αλλά οι γέροντες με τις κακές συμβουλές τους τον απομάκρυναν από τους άλλους καπετάνιους και δεν τον άφηναν να μετέχει στους αγώνες τους. Κατά τον Κασομούλη, οι γέροντες εκείνοι αναδείχτηκαν «*μεταξύ των άλλων αρματολών ως άνανδροι, αλλά έδειξαν και πολλάκις χαρακτήρα επιβλαβήν εις τα κοινά πράγματα της πατρίδος*». Ενώ οι άλλοι αρματολοί έχυναν το αίμα τους ποταμηδόν, οι γέροντες εξωθούσαν τον Ευθύμιο σε συνεργασία με τους Τούρκους και κατάντησαν να τους βλέπουν οι άλλοι σαν ένα σωρό «*αρματωμένων θρασύδειλων ανδρών*», που τους αποστρέφονταν οι σύντροφοί τους και τους καταφρονούσε και ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων.

Οι Στουρναραίοι γέροντες ξέχασαν τη βοήθεια των Σουλιωτών προς τον Λάπα. Και όταν ο Κίτσιος Μπότσαρης πήγε το 1806 στον Κλεινοβό Καλαμπάκας να πείσει τους Ασπροποταμίτες να μετάσχουν στον αγώνα κατά των Τούρκων, που ανέλαβαν οι καπετάνιοι της Ακαρνανίας και Αγράφων, εξώθησαν τον Ευθύμιο εναντίον του. Ο Μπότσαρης με 600 παλικάρια κατατρόπωσε 5.000 Τουρκαλβανούς εκεί, αλλά μαζί με αυτούς πολέμησε εναντίον του Μπότσαρη και ο Ευθύμιος. Για την πράξη του «βραβεύθηκε» μ' ένα τραύμα, τον ειρωνεύεται ο Κασομούλης. Οι αρματολοί του Ασπροποτάμου άρχισαν να «εχθρεύονται το καπετανλίκι» τους, ενώ ο Αλή πασάς διοχέτευε στην περιοχή του κλέφτες, για να το διαλύσει.

Ο Ευθύμιος, «*τυπτόμενος από την συνείδησίν του*», αρρώστησε και πέθανε «*παράκαιρα ένεκα της ηθικής του καταστάσεως*». Το καπετανλίκι περιήλθε σε συμβούλιο γερόντων της οικογένειας. Σύντομα, όμως, διαπιστώθηκε ότι το συμβούλιο αυτό ήταν ανίκανο ν' αντιμετωπίσει τις δυσκολίες, που συνεχώς μεγάλωναν. Γέροντες, πρωτοπαλίκαρα και αρματολοί συμφώνησαν τότε ν' ανακηρυχθεί καπετάνιος ο μεγαλύτερος γιος του θανόντος Ευθύμιου, ο Νικόλαος Στουρνάρας, 25 χρόνων. Οι αδελφοί του, Γιαννάκης και Ζαρκαλής, πήγαν στον

Αλή πασά, ανακοίνωσαν την απόφαση αυτή και παρουσίασαν τον Νικόλαο. Ο Αλή επικύρωσε την απόφασή τους και τον ανακήρυξε καπετάνιο στο αρματολίκι Ασπροποτάμου. Αν και άπειρος ο νεαρός Νικόλαος Στουρνάρας, τον επαινούσαν όλοι *«μάλλον διά την φρόνησίν του παρά διά τον πολέμιον χαρακτήρα του»*. Σύντομα απέδειξε τις διοικητικές του ικανότητες. Αντέκρουε τις συμβουλές *«και των πολιτικών προκρίτων και των θείων και συμβούλων του πατρός του»* και δεχόταν μόνον όσες δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς. Ο Νικόλαος Στουρνάρας εξακολούθησε να διατηρεί το αρματολίκι του Ασπροποτάμου με φρόνηση. *«Ηύξησε την υπόληψιν της οικογενείας και ετίμησεν αυτήν»*.

Αργότερα, με υπόδειξη του Αλή πασά, ο Στουρνάρας πήρε στο αρματολίκι του τον Γρηγόρη Λιακατά, αδελφό της Δέσπως. Ο Γρηγόρης Λιακατάς εθεωρείτο ο ομορφότερος άνδρας της εποχής του, προικισμένος ταυτόχρονα με υψηλές ηθικές αρχές και ψυχικά χαρίσματα, γράφει ο Ν. Γιαννούλης. *«Όλοι τον φώναζαν "Καλέσο". Το όνομα αυτό δίνουν οι Σαρακατσάνοι σε πρόβατα που έχουν μαύρο πλαίσιο γύρω από τα μάτια τους και φαίνονται τα πιο όμορφα από τ' άλλα. Η ομορφιά του Λιακατά φάνταζε ακριβώς στα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια του, στεφανωμένα με πυκνά μαύρα φρύδια. Ήταν τύπος ιπποτικού ανθρώπου και ο ιδανικότερος εκπρόσωπος της ελληνικής λεβεντιάς. Ψηλός, ευρύστερνος, με μέση λεπτή, τα στήθη του λάσια, η κόμη του μαύρη, έφτανε μέχρι την μέση πίσω στην πλάτη, το μουστάκι του μεγάλο, την μύτη του υπόγρυπον, μάτια μεγάλα μαύρα γερακίσια»*.

Ο Λιακατάς ήταν γενναίος. Νέος σκότωσε μέσα στο μαντρί του κάποιον ονομαστό κλέφτη, επικηρυγμένο από τον Αλή πασά. Σε ανταπόδοση ο Αλή και για να τον στηρίξει υποχρέωσε τον Νικόλαο Στουρνάρα να τον κάνει γαμπρό στην κόρη του, Ευαγγελή. Ο Κασομούλης γράφει ότι ο Στουρνάρας έλεγε *«με υποχρέωσεν* (ο Αλή) *να δώσω την θυγατέρα μου. Ή έπρεπε να φύγω ή να ενδώσω. Αν και ο Γρηγόρης ήταν ένα Βλαχάκι, δεν με εφάνη τόσον παράξενον να του δώσω την θυγατέραν μου, διότι τον θεωρούσα τίμιον νέον και όστις από την στάνην του έλαβεν τον τίτλον και όχι από την αυλήν* (του Αλή)»[36]. Αρχικά ο Στουρνάρας τού ανέθεσε το «Γκλίνοβο κόλι» (κόλι του Κλεινοβού). Αλλά ο Λιακατάς, με την ανδρεία και τη σωφροσύνη του, ανέδειξε το κόλι σε αρματολίκι Κλεινοβού και ο ίδιος αναγνωρίστηκε ως καπετάνιος του. Ο ηρωικός του θάνατος στον Ντολμά του Αιτωλικού συγκίνησε το λαό. Του αφιέρωσε τρία τραγούδια, μεταξύ των οποίων το παρακάτω:

Ψηλά 'πό τ' Ασπροπόταμο πετάει στο Μεσολόγγι,
γεράκι με δυο γράμματα από τους Λιακαταίους.
Γυρίζει εδώ, γυρίζει εκεί, γυρίζει όλη τη χώρα·
- Μην είδατε τον Λιακατά, τον καπετάν Γρηγόρη;

36. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π..

- Πουλί μ' αυτός δεν είν' εδώ, εδώ μην τον γυρεύεις,
πέτα προς τ' Ανατολικά και πέρασε στον Πόρο,
κι εκεί θα 'βρεις πολλά κορμιά σφαγμένα, σκοτωμένα,
κι όποιο θα βρεις λεβέντικο και ξανθομουστακάτο,
εκείνο είναι το κορμί του καπετάν Γληγόρη.[37]

Ο πατέρας του Λιακατά ήταν μεγάλος τσέλιγκας. Καθώς οδηγούσε το κοπάδι του το 1816 από τα μέρη της Άρτας προς τα Γιάννινα, στάθμευσε κοντά στον Καρβασαρά (Αμφιλοχία). Η κόρη του Δέσπω έπλενε ρούχα σε ποτάμι. Πέρασε ο Αλή πασάς, την είδε, θαμπώθηκε από την ομορφιά της και την πήρε στο κάστρο του στα Γιάννινα. Σε δημοτικό τραγούδι για τη Δέσπω παρατίθεται διάλογος μεταξύ Αλή και Δέσπως:

- Δέσπω, γιατί δε μας μιλάς; γιατ' 'σαι κακιωμένη;
Έμπα και στρώσε τον οντά, άλλαξε τα στρωσίδια,
να 'ρθω κι εγώ για να σε δω και να σε κουβεντιάσω.
- Εγώ πασά μ', δεν κάκιωσα, εγώ πασά μ', δεν ξέρω
πώς στρώνονται τα στρώματα, πώς βάνουν τα στρωσίδια,
γιατ' είμαι τσούπρα 'π' τα μαντριά και μόν' και μόν' γνωρίζω
να βόσκω αρνιά και πρόβατα, το γάλα τους ν' αρμέγω,
να πλέχω χοντροτσούραπα, να φτιάνω και γιαούρτι[38].

Και προσθέτει ο Αραβαντινός: *«τοιαύτη υπήρξεν η φρίκη της ωραίας νεανίδος, και τοσαύτη η σεμνότης της, ώστε πριν ή μολυνθεί εκ του άρπαγος, την δεκάτην πέμπτην ημέραν της αρπαγής της, απεβίωσεν»*. Ο Αλή επηρεάστηκε από τη θαρραλέα και δυναμική προς αυτόν συμπεριφορά της και «τοσούτον έρωτα» διατηρούσε προς αυτήν και μετά το θάνατό της, ώστε επιδείκνυε ιδιαίτερη εύνοια προς τους συγγενείς της. Κατά τον Ν. Γιαννούλη, η Δέσπω *«έμεινε χρόνια στο χαρέμι του Αλή πασά. Την επισκεπτόταν μάλιστα κάθε τόσο ο αδελφός της, Γρηγόρης, με την γυναίκα του, Ευαγγελή, στα Γιάννινα»*. Ο Αλ. Χατζηγάκης γράφει ότι *«η Δέσπω εστόλισεν με την ομορφιά της το χαρέμι του τυράννου»*.

Ο Στουρνάρας έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας το 1816. Ήταν *«καθημερινώς προσηλωμένος εις την ελευθερίαν της πατρίδος (...) αποβαίνων ημέραν παρ' ημέραν ο πλέον αδιάλλακτος εχθρός εν γένει των Οθωμανών και προ πάντων του Αλή πασά υπό τον οποίον υπηρετούσεν»*[39].

37. Θ. ΝΗΜΑΣ, «Η "Συλλογή Δημωδών Ασμάτων της Ηπείρου" του Π. Αραβαντινού (Εν Αθήναις 1888) ως πηγή πληροφοριών για ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα της περιοχής Τρικάλων», Τρικαλινά, 1999, σ. 397.
38. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 395.
39. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π..

Ο Κασομούλης διατέλεσε επί τρία χρόνια «γραμματικός» του Νικόλαου Στουρνάρα. Από τα γραφόμενά του προκύπτουν τα ακόλουθα: Οι Στουρναραίοι αποτελούσαν πολυπληθή πατριά, την πολυπληθέστερη πιθανόν στον Ασπροπόταμο. Τα πολλά μέλη της έφεραν όπλα καθώς και οι στενοί συγγενείς τους, κουμπάροι, έμπιστοι υποτακτικοί τους, καλλιεργητές και τσοπάνοι. Διέθεταν, συνεπώς, την ισχυρότερη δύναμη στην περιοχή. Ασκούσαν κληρονομικά το καπετανλίκι του Ασπροποτάμου περισσότερο από έναν αιώνα, ενώ αποτελούσαν τον κεντρικό πυρήνα των αρματολών και πλαισιώνονταν με άλλους από χωριά του Ασπροποτάμου. Κλέφτες δεν προκύπτει να εισέδυσαν στο αρματολίκι αυτό. Το αρματολίκι τούς έδινε τη δύναμη να ασκούν και την αυτοδιοίκηση στον Ασπροπόταμο. Τοποθετούσαν δημογέροντες στα χωριά ή συνεργάζονταν με άλλους ισχυρούς αρχηγούς πατριών, όπως με τον Χατζηπέτρο κ.ά. Τη διοίκηση του αρματολικίου και των χωριών του την ασκούσαν με συμβούλιο γερόντων. Όταν το συμβούλιο αυτό ενεργούσε με κριτήριο το συμφέρον της πατριάς, τότε προέκυπτε συνεργασία με τους Οθωμανούς των Τρικάλων. Όταν όμως ενεργούσε με κριτήριο το γενικότερο συμφέρον της περιοχής, ανυψωνόταν σε εθνική δύναμη[40].

Κατά τη διάρκεια των Ορλοφικών ξέσπασαν επαναστάσεις σε αρκετές περιοχές, ενώ σε αυτές πήραν μέρος και τα αρματολίκια της Στερεάς Ελλάδας. Το αρματολίκι του Ασπροποτάμου παρέμεινε σε καπάκια. Με την ατυχή λήξη των Ορλοφικών, οι Τούρκοι εξαπέλυσαν στον ορεινό όγκο των Αγράφων και της Ακαρνανίας χιλιάδες Τουρκαλβανούς, με επικεφαλής τον Γιουσούφ αράπη. Στο πέρασμά τους έκαψαν χωριά, σκότωσαν Έλληνες, λεηλάτησαν. Το αρματολίκι του Ασπροποτάμου ο Αλή δεν το πείραξε. Ο Νικόλαος Στουρνάρας εκμεταλλεύτηκε την ειρηνική κατάσταση και το οργάνωσε καλύτερα. Ο Κασομούλης το γνώρισε από κοντά και γράφει πως οι αρματολοί του Ασπροποτάμου δεν πολεμούσαν ως μπουλούκι, αλλά ταγμένοι κατάλληλα. Μία φορά το χρόνο, ίσως και νωρίτερα, συνέρχονταν σε γενική συνέλευση. Σε μια από αυτές παρέστη και ο ίδιος. Ήταν, γράφει, ταγμένοι σε τμήματα με «αξιωματικούς». Έγινε πληρωμή «μισθών». Όσοι ανήκαν στην «πρώτη σκάλα», πήραν από δεκατρία γρόσια ο καθένας, στη δεύτερη από εννιά και στην τρίτη από έξι. Κανένας δεν *«ωμίλησε διά την ολιγότητα του μισθού του»*, αλλά όλοι αγωνιούσαν να μάθουν ποιοι προβιβάστηκαν στην πρώτη και ποιοι στη δεύτερη σκάλα. Περισσότερο από το μισθό τούς ενδιέφερε η προαγωγή. Όσοι ανήκαν στην πρώτη σκάλα είχαν το δικαίωμα να κάθονται μπροστά στον καπετάνιο και να συ-

40. Οι κάτοικοι του Ασπροποτάμου αλλά και οι λοιποί Έλληνες τον αναφέρουν «Στουρνάρα». Ο Κασομούλης τον γράφει «Στορνάρη» και από αυτόν άρχισαν και άλλοι να τον αναφέρουν έτσι. Εδώ χρησιμοποιείται το «Στουρνάρας». Να σημειωθεί ότι το χωριό που αποτελούσε το κέντρο δράσης των Στουρναραίων φέρει το τοπωνύμιο «Στουρναραίικα».

ζητούν μαζί του. Από αυτούς διορίζονταν και «πολιτάρχες», που αναλάμβαναν κάποια εξουσία σε χωριό και αποκτούσαν επιπλέον προνόμιο και παροχές. Οι πολιτάρχες άλλαζαν κάθε έξι μήνες, για να δοκιμάζονται όλοι και να απολαμβάνουν όλοι. Οι ανήκοντες στη δεύτερη και στην τρίτη σκάλα δεν μπορούσαν να κάθονται μπροστά στον καπετάνιο. Για να προαχθούν έπρεπε να επιδείξουν δράση. Ο καπετάνιος διατηρούσε κατάλογο, όπου γραφόταν η δράση καθενός, νέου ή παλιού, αρματολού. «*Ευχαριστήθην βλέπων φυλαττομένην μίαν τοιαύτην αρχαιότητα και ιεραρχίαν διά την τάξιν, διά την οποίαν δεν συνέπεσε να ιδώ αλλού· ευχαριστήθην και απορούσα πώς επικράτησε μία τοιαύτη συνήθεια*». Εκτός από την «ιεραρχίαν και τάξην» ο Νικόλαος Στουρνάρας είχε μεταδώσει στους αρματολούς του υψηλό πατριωτικό φρόνημα. Με την έναρξη της Επαναστάσεως το '21 στην Πελοπόννησο, ο Στουρνάρας με τους καπετάνιους Γκαβοστεργαίους (Λογοθέτης), Κώστα Βελή, Καλαρρυτιώτες, Τζουμερκιώτες, Γραμμενοχωρίτες και Σουλιώτες «*ύψωσαν τας σημαίας εις Άγραφα τον Μάιο του 1821*». Ο Στουρνάρας είχε πρετοιμάσει ιδεολογικά και στρατιωτικά τους αρματολούς του για τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση και το σημαντικό ρόλο τους στη διάρκειά της, όπως θα αναφερθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

4.2. Το αρματολίκι των Αγράφων

Ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο μεγαλοπρεπής διέταξε τον μπεηλέρμπεη, διοικητή της Θεσσαλίας το 1520, να εκστρατεύσει στον ορεινό όγκο της Δυτικής Θεσσαλίας και να υποτάξει τα χωριά της, που δεν ήταν καταγραμμένα στους φορολογικούς ως «Άγραφα». Ο μπεηλέρμπεης συγκέντρωσε στην Λάρισα δύναμη στρατού, ανέβηκε στα Άγραφα, διαπίστωσε το αδύνατο της υποταγής και της καταγραφής τους, ανέφερε στον σουλτάνο και ο Σουλεϊμάν διέταξε να παραμείνει όπως και παρέμεινε έκτοτε η ονομασία Άγραφα, που συμβολίζει τους ηρωικούς αγώνες για ελευθερία. Η αναγνώρισή τους αυτή ως «άγραφα» διατυπώθηκε στην σωζόμενη συμφωνία που υπογράφτηκε από τους εκπροσώπους των χωριών των Αγράφων και από τον μπεηλέρμπεη, εκπρόσωπο του σουλτάνου, το 1525, στο χωριό Τσαμάσι (Ανάβρα Καρδίτσας). Με αυτήν τα χωριά των Αγράφων διατηρούν την αυτοδιοίκησή τους, με έδρα το Νεοχώρι Νεβρόπολης. Στα χωριά αυτά δεν επιτρέπεται να κατοικούν Τούρκοι, εκτός από το Φανάρι. Οι Αγραφιώτες είναι ελεύθεροι να συναλλάσσονται με τους υπόδουλους πεδινούς[41]. Κάθε χωριό των Αγράφων θα καταβάλλει ως «*φόρο υποτέλειας στην Υψηλή Πύλη*» 50.000 γρόσια το χρόνο. Το ποσό αυτό θα το στέλνει το συμβούλιο των Αγράφων απευθείας στο σουλτάνο. Κατά τον Βακαλό-

41. Θ. ΝΗΜΑ, ό.π. σ. 54.

πουλο, οι Τούρκοι περιορίστηκαν να επιβάλουν ένα μικρό φόρο, που σχεδόν ποτέ δεν πληρώθηκε. Αργότερα η πρωτεύουσα Αγράφων μεταφέρθηκε στη α και σε αυτήν υπάγονταν πλέον όλα τα χωριά του ορεινού όγκου των Αγράφων Θεσσαλίας και μέρους της Ευρυτανίας. Έτσι, όλη αυτή η περιοχή ανήκε στην αυτοδιοίκηση των Αγράφων, από την οποία επηρεάζονταν και πολιτιστικά πλέον.

Από τους προκρίτους πρώτος αναφέρεται το 1550 ο Μαυροειδής, τον οποίο διαδέχτηκε ο γιος του Λάμπρος. Το 1640 αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Λάμπογλου και εν συνεχεία οι Τσολάκογλου μέχρι το 1820. Πρώτοι κλέφτες στην περιοχή Αγράφων αναφέρονται ο Δίπλας και ο Γεροδήμος[42].

Πότε συγκροτήθηκε το αρματολίκι των Αγράφων, άγνωστο. Βόρεια συνόρευε με το αρματολίκι του Ασπροποτάμου, με όρια Φανάρι - Μουζάκι - γεφύρι Κοράκου επί του Αχελώου. Δυτικά με το αρματολίκι του Σουλίου. Νότια με το αρματολίκι στα Άγραφα της Ακαρνανίας με όρια τον Ζυγό του Βελουχίου και τα Μεγάλα Βραγγιανά. Ανατολικά με τον Δομοκό και βόρεια με τον κάμπο της Δυτικής Θεσσαλίας. Οι κάτοικοι των Αγράφων δεν κατέβαλλαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κανέναν άλλον φόρο εκτός από το συμβολικό χαράτσι υποτελών της, που και αυτό δεν πληρώθηκε σχεδόν ποτέ. Ουσιαστικά έστελναν μόνο «ένα αστάρι 6 πηχών», ύφασμα 4 περίπου μέτρων, που χρησίμευε *«ως σφογγιστήριο των αγγείων του μαγειρείου του σουλτάνου»*[43].

Για το 1720 αναφέρεται ως «άρχοντας» ο Κωνσταντίνος Δ. Τσολάκογλου, *«λίαν εκπαιδεύτου, σώφρονος και πατριωτικού ανδρός (...) το γένος αρχαίας οικογενείας ήτις ήκμαζεν εν η»* ενώ το 1775 περίπου τον διαδέχτηκε *«ως διοικητής Αγράφων ο γιος του Άρχων Δημήτριος»*[44]. Τα ονόματά τους υπάρχουν σε μισοκατεστραμμένη επιγραφή σε ναό της ας. Οι Τσολάκογλου κατά τον Βλαχογιάννη *«ήταν επίσημοι προεστοί των Αγράφων»*. Κατά την παράδοση ήταν οι «άρχοντες» των Αγράφων επί 200 τουλάχιστον χρόνια. Συνεπώς, εκτός από τους αναγραφόμενους δύο, θα υπήρξαν προηγουμένως και άλλοι. Σύμβολο ισχύος των Τσολάκογλου ήταν ο πύργος τους, μοναδικός σε μέγεθος και αρχιτεκτονική στην περιοχή τους. Η οικογένειά τους τοποθετούσε προκρίτους σε χωριά, ενώ αυτή καθόριζε και την πολιτική των Αγράφων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Σπυρόπουλος τη θεωρεί ελληνική, ο Κασομούλης φιλότουρκη. Αν επιχειρηθεί κριτική της πολιτικής της, θα πρέπει ν' αναγνωριστεί ότι σκοπός της ήταν να αποφεύγονται προκλήσεις των Τούρκων, για να μην ανακαλούνται προνόμια και να μην ενεργούνται επιδρομές. Η πολιτική

42. ΝΙΚ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα Άγραφα της Θεσσαλίας», «Θεσσαλικά Χρονικά», τόμος Β' (1931). ΕΥΡ. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, «Το Αρματολίκι Αγράφων».

43. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σσ. 87-94, τ. Α'.

44. Ν. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

αυτή εξυπηρετούσε και τα συμφέροντα της οικογενείας τους, αλλά δεν προστάτευσε ούτε αυτήν ούτε τα μέλη της (απαγχόνισαν δύο από αυτά οι Τούρκοι) ούτε τα Άγραφα από επιδρομές Τουρκαλβανών, που εκτός από τις άλλες καταστροφές έβαλαν δυο-τρεις φορές φωτιά και στον πύργο των Τσολάκογλου.

Για τους αγώνες των Αγράφων είναι ελάχιστα γνωστά. Σε ναό υπάρχει η επιγραφή: *«1793 μηνός Ιουλίου α! εν θύμησι όπου ήλθεν ο Μητροπολίτης Διονύσιος Λαρίσης μαζί με τους δύο αρχιερείς ναίων Πατρών (Υπάτη) και Θαυμακού, μαζί με το αρχοντόπουλον και είχανε και άλλογα 30 και ήτανε νομάτοι 50».* Κατά τον Σπυρόπουλο, η επιγραφή «αρχοντόπουλο» θα αφορά γιο του Δημητρίου Τσολάκογλου[45].

Πρώτος καπετάνιος στο αρματολίκι Αγράφων αναφέρεται από τον Κασομούλη και από τον Παπαρρηγόπουλο ο Γιάννος γερο-Μπουκουβάλας. Γεννήθηκε το 1710 ή 1720 στον Βάλτο. Το επίθετό του προέρχεται από τη λέξη «μπουκιά» ψωμιού. Υπήρξε από τους πιο φημισμένους καπετάνιους και τους πιο τραγουδισμένους από το λαό.

Ο Παπαρρηγόπουλος, βασιζόμενος σε δύο κλέφτικα τραγούδια, συμπεραίνει ότι ο Γιάννης Μπουκουβάλας κατέλαβε το αρματολίκι Αγράφων. Το ένα τραγούδι:

Να 'μουν μια πετροπέρδικα, στα πλάγια του Πετρίλου
να σκόνουμαν τ' αποταχύ, δυο ώραις να ξημερώσει.
Ν' ακούρμαγα τον πόλεμο, πώς πολεμούν οι κλέφτες,
οι κλέφτες, οι αρματολοί κι ο Γιάννης Μπουκουβάλας.

Το Πετρίλο είναι χωριό της Αργιθέας Αγράφων. Κατά το τραγούδι στην περιοχή του έγινε η μάχη. Εκεί ο Μπουκουβάλας κατατρόπωσε τον παππού του Αλή πασά και ίσως εκεί με 300 αρματολούς να κατανίκησε 12.000 Τουρκαλβανούς. Το δεύτερο τραγούδι αναφέρεται στα επακόλουθα της μάχης του Πετρίλου:

Μες στην Οξυά ξημέρωσε τα κόλια να μοιράσει.
Κι οι Αγραφιώτες έστειλαν δέκα κοτσαμπασήδες.
Τον φέραν τον μουρασελέ· σ' όλο το βιλαέτι.

Το χωριό Οξυά (Σιάμ) κείται στην καρδιά των θεσσαλικών Αγράφων. Τα κόλια, όπως και τα πρωτάτα, ήταν τμήματα μικρότερα από το αρματολίκι. Ο Μπουκουβάλας μοίρασε τους αρματολούς του σε κόλια και ανέθεσε στο καθένα εδαφική ζώνη, ώστε να καλύπτονται όλα τα Άγραφα. Οι *«δέκα κοτσαμπασήδες»* εκπροσωπούσαν τα βασικότερα χωριά. Με την επίδοση του μουρασελέ έγινε επίσημα και πανηγυρικά η ανακήρυξη του Γιάννη Μπουκουβάλα ως καπετάνιου στο αρματολίκι των Αγράφων.

45. Ν. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Ο Μπουκουβάλας, κατά τον Κασομούλη, ήταν σύγχρονος του Λάπα αλλά *«φρονημότερος και ησυχότερος»* απ' αυτόν και κατόρθωσε να διατηρήσει το αρματολίκι του και μετά την καταστροφή του 1760. *«Ειρηνικός μέχρι την τελευτήν του, απέθανε από φυσικόν θάνατον περί το 1780 ή 85»*. Τον γερο-Μπουκουβάλα διαδέχτηκαν στο καπετανλίκι οι γιοι του Θανάσης, Γιαννάκης και Δήμος. Αλλά ούτε τις ικανότητές του διέθεταν, ούτε η εποχή παρέμεινε όπως ήταν. Είχαν επέλθει σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, η Αγγλία επιδίωκε την ανάμειξή της στα ελληνικά πράγματα. Ο Μ. Ναπολέων εποφθαλμιούσε την Κωνσταντινούπολη. Η Ρωσία διεκδικούσε το Αιγαίο και ο στόλος της περιπολούσε προκλητικά σ' αυτό και στο Ιόνιο. Ο τσάρος με τον Ορλώφ και τις δήθεν προφητείες του Αγαθάγγελου ξεσήκωναν τους υπόδουλους Έλληνες.

Για να προστατεύσει τα κατακτημένα εδάφη η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τις αρπακτικές διαθέσεις των άλλων κρατών έλαβε μέτρα. Ένα από αυτά αφορούσε τη σταθεροποίηση του «εσωτερικού μετώπου» της. Ανέθεσε, λοιπόν, στους πασάδες να *«αφαιρέσουν από τους κατακτημένους λαούς δικαιώματα. Στην επιδίωξη αυτή των πασάδων εμπόδιο ήταν οι αρματολοί, γι' αυτό η ιστορία τους από τότε που είναι λίγο πολύ γνωστή δεν είναι παρά μια συνεχής και γενναία πάλη με τους πασάδες»*[46].

Στον Αλή πασά ανατέθηκε η εξόντωση των αρματολών της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας. Για την εκτέλεσή της ανέθεσε τη διοίκηση της Θεσσαλίας σε Αλβανούς, με παραμερισμό των Τούρκων μπέηδων, ενώ δεν παρέλειψε να αρπάξει τα τσιφλίκια τους, προκαλώντας το μίσος τους εναντίον του και τη μυστική συνεργασία τους με καπετάνιους. Καλούσε καπετάνιους σε συσκέψεις και ζητούσε απερίφραστα την υποταγή τους. Όσοι του φαίνονταν διστακτικοί τους δολοφόνησε. Εξαπέλυσε στίφη Αλβανών εναντίον αρματολών και ορεινών κατοίκων. Από τη μια *«η Υψηλή Πύλη επεδίωκε εξόντωση των αρματολών και από την άλλη οι αρματολοί επανίσταντο»*, γράφει ο Παπαρρηγόπουλος. Σε αυτήν τη φράση περικλείεται ο επικός αγώνας που ανέλαβαν αρματολοί και ορεινοί εναντίον όχι του Αλή αλλά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με όραμα την ελευθερία του ελληνισμού. Στη διάρκειά του ο Αλή οργίασε. Έκαψε δεκάδες χωριά σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα. Κατέσφαξε αρματολούς και ορεινούς λεηλάτησε. Το *«αίμα έρρεε ποταμηδόν»*, κατά τον Κασομούλη, αλλά το ανυπότακτο πνεύμα δεν καταβλήθηκε. Οι αγώνες της περιόδου αυτής υπήρξαν οι πλέον σκληροί και αιματηροί. Με αυτούς γράφτηκαν νέες σελίδες δόξας του ελληνισμού και υψηλοί τίτλοι τιμής για ελευθερία, όπως θα αναφερθεί σε επόμενες σελίδες.

Το αρματολίκι των Αγράφων υστέρησε σε αγώνες την περίοδο αυτή. Αν όμως είχε ικανότερους διαδόχους, *«θα ήθελεν φανή το ενδοξότερον μέρος και το*

46 Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

συντελεστικότερον ως προς τους σκοπούς των επαναστάσεων και η ευτυχεστέρα επαρχία διά τους κατοίκους», γράφει ο Κασομούλης. Ο γιος του Μπουκουβάλα, ο Θανάσης, *«συνεργαζόμενος μετά του αρχιπροεστού Τσολάκογλου, εχθρού αδιαλλάκτου όλων των καπεταναίων, καθώς και μετά των ομοφρόνων του μικροτέρων προκρίτων»*, συνέπεσε ν' αναλάβει το αρματολίκι όταν ο Αλή πασάς προσπαθούσε να υποτάξει τους καπετάνιους. Και αντί ο Θανάσης Μπουκουβάλας να συνεργαστεί με τους ανυπότακτους καπετάνιους και τους γαμπρούς στις αδελφές του Γ. Βαρνακιώτη και Μ. Κοντογιάννη, συμμάζευε κλέφτες που συνέρρεαν στα Άγραφα ως αρματολοί για καλοπέραση. Και ενώ στην Ακαρνανία και στα Τζουμέρκα τα αρματολίκια συγκρούονταν με τον Αλή, το αρματολίκι των Αγράφων βυθιζόταν σε αδράνεια.

Οι Αγραφιώτες άρχισαν να μη βλέπουν τους Μπουκουβαλαίους *«ως ντόπιους αρχηγούς»* αλλά *«ως φερέοικους»*, που επιβάρυναν όχι μόνο τους κατοίκους της περιοχής αλλά και τους νομάδες με πρόστιμα. Οι Μπουκουβαλαίοι δεν συμφωνούσαν ούτε με τους δικούς τους αρματολούς ούτε με τους προκρίτους που *«διέθετον ισχύν και εις τους πολίτας και εις τας οθωμανικάς αρχάς»*. Απέκτησαν *«περισσοτέρους εσωτερικούς εχθρούς παρά φίλους»*. Και όταν μαθεύτηκε ότι οι Τούρκοι θα συλλάβουν αρματολούς για να μην ξεσηκωθούν με την ευκαιρία κατάπλου ρωσικού στόλου στο Ιόνιο, πολλοί καπετάνιοι διέφυγαν στα νησιά. Ο Θανάσης Μπουκουβάλας και τα αδέλφια του πήγαν στην Πάργα και στην Κέρκυρα. Το αρματολίκι των Αγράφων το ανέλαβε με πρωτοβουλία του ο Σαρακατσάνος Λεπενιώτης, αδελφός του Κατσαντώνη. Και το δραστηριοποίησε με ανυπότακτο πνεύμα. Αυτό δεν άρεσε στον Αλή. Έβαλε και τον δολοφόνησαν το 1812 στα Φουρνά. Το καπετανλίκι ανατέθηκε σε επιτροπή από τους Δήμο Τσέλιο, Μπουρδάρα και Λάμπρο Σουλιώτη, που «προσκύνησαν» τον Αλή το 1812.

Την κατάσταση αυτή δεν την ανέχτηκαν ούτε οι κάτοικοι ούτε οι άλλοι αρματολοί. Με πρωτοβουλία του άδραξε το αρματολίκι των Αγράφων ο Κατσαντώνης, που ως πρωτοπαλίκαρο είχε αναδειχτεί στο σπουδαιότερο αγωνιστή. Σαρακατσάνος ο ίδιος, συγκέντρωσε με τον αδελφό του Χασιώτη και άλλα παλικάρια κυρίως νομάδες και ανέλαβε δράση στα νοτιοδυτικά των Αγράφων, καταδιώκοντας τους Αλβανούς και παρέχοντας προστασία στους κατοίκους. Οικογενειακό τίτλο καπετάνιου δεν διέθετε. Η αναγνώρισή του από τις οθωμανικές αρχές ως καπετάνιου ήταν αδιανόητη, αφού δεν τους προσκυνούσε. *«Δεν ανήκε βέβαια στην κατηγορία των καπετάνιων με αρματολίκια, ίσως ούτε και στην κατηγορία των κλεφτών, αν και στις περισσότερες πηγές αναφέρεται ως πρωτοκλέφτης. Ήταν ευφυής και δεν προσκύνησε ποτέ τον Αλή πασά»*47.

Ενοχλημένος ο Αλή πασάς από τη δράση του Κατσαντώνη και από φόβο μήπως χαρακτηριστεί από το σουλτάνο ανίκανος, άρχισε να εξαπολύει εναντίον

47. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

του κατά χιλιάδες Αλβανούς, πότε με επικεφαλής τον Γιουσούφ αράπη και πότε με τον Άγου Μουχουρτάρη. Ο Κατσαντώνης τους κατανικούσε κι επέστρεφαν στα Γιάννινα ντροπιασμένοι. Αυτό που δεν κατόρθωσε ο Αλή με στρατό, το πέτυχε με δόλο. Άρρωστος από ευλογιά ο Κατσαντώνης νοσηλευόταν μυστικά στο Σίγνικο, με φρουρό τον αδελφό του Γιώργο. Κατά τον Κασομούλη (σ. 15), τους κατέδωσε κάποιος καταγόμενος από την Τατάρνα και τους συνέλαβαν. Τον Κατσαντώνη τον οδήγησαν στον Αλή. Όταν ο τύραννος είδε ένα ψηλό, λυγερόκορμο, όμορφο άνδρα να στέκεται αγέρωχος μπροστά του και να τον κοιτάζει με αετίσιο ανυπότακτο διαπεραστικό βλέμμα, καταλήφθηκε από δέος. Έμεινε βουβός για λίγο. Λογοτέχνες γράφουν ότι είπε κατόπιν σιγανά:

«Πάρτε τον. Οδηγήστε τον σε καλό κατάλυμα».

Και μετά από μικρή σιωπή πρόσθεσε:

«Να μη "χαλασθεί" τέτοιο παλικάρι», εννοώντας να μην εκτελεσθεί.

Τα πράγματα, όμως, δεν έγιναν έτσι όπως τα παρουσιάζουν οι λόγιοι. Ο Κατσαντώνης δεν οδηγήθηκε σε *«καλό κατάλυμα»*, αλλά στον τόπο των βασανιστηρίων. Οι δήμιοι έσπαζαν με σφυριά τα οστά του, ώσπου ξεψύχησε απροσκύνητος.

Ο λαός τον αγάπησε και τον τραγούδησε με το μελωδικότερο και το δυναμικότερο ίσως κλέφτικο τραγούδι:

> *- Αντώνη μου, τι σκέφτεσαι, τι 'σαι συλλογισμένος;*
> *- Παιδιά μ', μη με βιάζετε, και θα σας 'μολογήσω.*

Στη συνέχεια του τραγουδιού ο Κατσαντώνης αποκαλύπτει ότι ο Αλή πασάς με γράμμα του απειλεί ότι θα αφανίσει την οικογένειά του, επειδή δεν τον προσκυνά. Το τραγούδι αυτό το άκουγα συχνά από την εξαδέλφη μου, Θεοδώρα Αρσενίου-Μιχαήλ, και από τον συνάδελφο του πατέρα μου και οικογενειακό μας φίλο Μήτσο Λιούλιο, βαθύφωνο και άριστο τραγουδιστή. Διατηρώ την μελωδία του, αλλά λησμόνησα τους υπόλοιπους στίχους.

Στη α επέστρεψε από την Κέρκυρα ο Θανάσης Μπουκουβάλας. Προσπάθησε να βάλει σε καλό δρόμο το αρματολίκι, χωρίς όμως αποτέλεσμα και ξανάφυγε με τα αδέλφια του. Πήγαν κατόπιν στα Γιάννινα για να παρακαλέσουν τον Αλή πασά να τους ξαναδώσει το αρματολίκι.

«Ο Αλήπασιας (...) μόλις τους είδε εις τους πόδας του, (...) απεφάσισεν να τοις δώση πάλιν το πατρικόν των αρματολίκι - και πρό πάντων εις τον Θανάσην, περί του οποίου η φήμη διέδιδεν πάντοτε ότι ήταν ένας εκ των φρονήμων ανδρών. Επανελθόντες εις το αρματολίκι και εναλλάξ διαμένοντες εις Ιωάννινα πλησίον του Αλή ο είς εξ αυτών» και όλοι τους θεωρούνταν *«ως υπάλληλοι του Αλή και όχι ως αυτεξούσιοι αρματολοί»*. Ο Θανάσης πέθανε άρρωστος στα Γιάννινα το 1813. Καπετάνιος ανέλαβε ο μικρότερος αδελφός του, ο Δήμος. Προσπάθησε να επαναφέρει το αρματολίκι *«εις την οδόν»*, αλλά πέθανε κι αυ-

τός και ανέλαβε καπετάνιος ο άλλος αδελφός, ο Γιαννάκης. Αυτός, όμως, «*ήτο μάταιος, έκδοτος μάλλον να στολίζη το κορμί του με αργυροκαπνιστά άρματα και χρυσοκεντημένα ενδύματα μέχρι των τζουραπιών (κνημίδων) και πλέχτρας τζαρουχιών*». Με τέτοιο καπετάνιο το αρματολίκι των Αγράφων παρέλυσε. Όταν με την έναρξη της Επαναστάσεως το '21 ύψωσαν το Μάιο του 1821 τις σημαίες τους οι γείτονες καπετάνιοι Ακαρνανίας, Σουλίου, Τζουμέρκων και Ασπροποτάμου και όταν οι καπετάνιοι Γώγος Μπακόλας, Ανδρέας Ίσκος και Γιαννάκης Ράγκος άνοιξαν πόλεμο κατά των Τούρκων και τους νικούσαν, το αρματολίκι των Αγράφων αδρανούσε.

4.3. Το αρματολίκι του Ολύμπου

Ο ταξιδιώτης Urquhart γράφει ότι το 1830 «*άκουσε από τον καϊμακάμη του Τυρνάβου και απόγονο του πρώτου τοπάρχη της Θεσσαλίας, Τουραχάν μπέη, τις εξής ενδιαφέρουσες πληροφορίες: σύμφωνα με ένα αραβικό χειρόγραφο, που φυλαγόταν στην δημόσια βιβλιοθήκη του τόπου και το οποίο περιείχε την βιογραφία του Τουραχάν, το σύστημα της ελληνικής ορεινής πολιτοφυλακής το καθιέρωσε ο Μουράτ Β' (1431-1451), ύστερ' από εισήγηση του Τουραχάν, για ν' απαλλαγή από τις παρενοχλήσεις των αγρίων κατοίκων των ορεινών περιοχών και να μπορέση να επιβληθή στην Θεσσαλία. Ώστε πριν ακόμη πέσει η Κωνσταντινούπολη, είχαν κιόλας αρχίσει να εμφανίζωνται οι πρώτοι πυρήνες των μαχητικών δυνάμεων του σκλαβωμένου νεοελληνικού έθνους*»[48].

Λίγα χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως η Τουρκία χορήγησε προνόμια «*στον απροσκύνητο οπλαρχηγό του Ολύμπου Καρά-Μιχάλη, στον οποίο μάλιστα εμπιστεύεται τη φύλαξη των ορεινών διαβάσεων*»[49].

Απ' όσα είναι γνωστά ως τώρα αυτός αναφέρεται ως πρώτος αρματολός του Ολύμπου. Πώς και πότε συγκροτήθηκε το αρματολίκι του Ολύμπου, άγνωστο. Τα όριά του, κατά τον Κασομούλη, ήταν: ανατολικά Κάτω Όλυμπος και θάλασσα του Θερμαϊκού Κόλπου, βόρεια τα Πιέρια και δυτικά το αρματολίκι των Χασίων. Η «δύναμις και η εξουσία» των καπετάνιων Ζήδρου και Λάζου του Ολύμπου και Βλαχαβαίων των Χασίων «*εκτείνετο από τα Βοδενά (Έδεσσα) μέχρι των Τρικάλων και πέριξ Λαρίσης και από Σέρβια μέχρι Αικατερίνης (Κατερίνη) και Πλαταμώνος προς την θάλασσαν και είχον όλας τας σχέσεις (καλές σχέσεις) με τους εδώθεν του Πηνειού, από Ασπροπόταμον, Άγραφα και κάτωθεν*»[50]. Ίσως γεννηθεί η απορία πώς «*εκτείνετο η δύναμις και η εξουσία Ζήδρου και Βλαχάβα*» μέχρι την Έδεσσα κτλ. Την εποχή εκείνη ασκούνταν στην

48. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
49. ΑΧ. ΛΑΖΑΡΟΥ, ό.π.
50. Εκδοτική Αθηνών, ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, ό.π., σ. 417 - 430, τ. ΙΑ'.

τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική Ελλάδα μια ιδιόμορφη παράλληλη εξουσία. Τις πεδιάδες και τις άλλες παραγωγικές περιοχές τις διοικούσε σταθερά η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τις ορεινές τις παραχωρούσε για αυτοδιοίκηση και αυτοπροστασία με αρματολίκια, με τον όρο να μένουν υποταγμένες σ' αυτήν. Μερικοί έχοντας υπόψη τους την τωρινή διοικητική διαίρεση αναφέρουν το αρματολίκι του Ολύμπου ως μακεδονικό. Αλλά στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας ο Όλυμπος υπαγόταν στη Θεσσαλία και οι κάτοικοι και οι αρματολοί του θεωρούσαν τους εαυτούς τους Θεσσαλούς.

Ποιοι εν συνεχεία διατέλεσαν καπετάνιοι στο αρματολίκι του Ολύμπου άγνωστο. Στον κατάλογο του Κασομούλη πρώτος αναφέρεται ο Ζήδρος, από το 1720 μέχρι το 1770. Ο γιος του Φώτης *«κατεστάθη ασήμαντος»* και επειδή δεν *«είχεν άλλους συγγενείς»* τον διαδέχονταν *«οπαδοί (υπασπιστές) ή πρωτοπαλίκαρα αυτού»*. Ως σπουδαιότεροι αναφέρονται ο καπετάνιος Τσάρας (1760-1790), με οπαδό τον Κώστα Καλόγερο και ο γιος του Τσάρα, ο *«περίφημος καπετάνιος Νίκος»* (1770-1807). Αυτόν τον διαδέχτηκε ο Νίκος Ταμπάκης (1780-1816). Από τον κλάδο του Ζήδρου διατέλεσαν καπετάνιοι ή πρωτοπαλίκαρα, κατά τον Κασομούλη πάντα, οι: Γούλας (1790-1826), Μάντζιαρης (1780-1823), Κυριάκος (1780-1807), Σύρος (1760-1790), Γκέκας (1760 φονευθείς στην Πρέβεζα το 1790), Ζαρκαλής, Γιαννάκης, Ευθύμιος (1780-1814) και Βλαχοθόδωρος (1760-1819), με διάδοχο τον Πλιάσκα.

Μια άλλη σειρά καπετάνιων και σπουδαίων αρματολών του Ολύμπου έδωσε η μεγάλη οικογένεια του Λάζου. Στο σχετικό κατάλογο του Κασομούλη αναφέρονται: Λάζος, σύγχρονος του Ζήδρου (1710-1760 ή 1770), ο γιος του Γιάννης (1770 ή 1775-1807), ο εγγονός του Τόλιος (1795-1816), ο γιος του Τόλιου, Γιάννης Λιόλιος (1775-1816), ο Δήμος (1780-1815), ο Κώστας (1785 ή 1790). Από τους συγγενείς του Λάζου *«άλλοι εσφάχθηκαν και άλλοι αιχμαλωτίσθηκαν ομού με τας γυναίκας· ο Λιόλιος μόνος εγλύτωσε με τους υιούς του και ο Τόλιος»*. Διάδοχοι και πρωτοπαλίκαρα του Λάζου: Καρατάσιος (1770-1830), ο πρώτος γιος του (1795-1822), οι άλλοι γιοι του, Τζιάμης (1800-1830), Κωνσταντής (1805-1832), Τζαχείλας (1770-1807) και τα παιδιά του, Δήμος (1790-1839) και Γεώργιος, Ν. Τζανάκης (1770-1816), Δερβεναγόπουλος, Ν. Κατερνιώτης (1770-1818) και τα παιδιά του Διαμαντής (1790), Κώστας (1800), Δήμος (1805) και Χαρίσης (1810). Τα παιδιά του Κατερνιώτη ζούσαν το 1841, όταν ο Κασομούλης έγραφε το βιβλίο του.

Από τους πίνακες προκύπτει ότι δεν υπήρχε ενιαίο αρματολίκι στον Όλυμπο, όπως στον Ασπροπόταμο και στα Άγραφα, αλλά αρματολίκια, πρωτάτα και κόλια, με δικό του καπετάνιο το καθένα. Καπετάνιοι και πρωτοπαλίκαρα διεξήγαν χωριστά τον αγώνα τους, εναντίον όμως του ίδιου εχθρού, των Τούρκων, και με τον ίδιο σκοπό: ο Όλυμπος να μείνει ανυπόταχτος. Ο Ζήδρος και ο Λάζος είναι σύγχρονοι, αλλά είναι καπετάνιοι σε χωριστά αρματολίκια. Ο Όλυμπος δεν είναι παράμερος, όπως ο Ασπροπόταμος και τα Άγραφα. Κείται στην καρδιά της Κεντρικής Ελλάδας. Και είχε και τότε σημαντική στρατιωτι-

κή και πολιτική σημασία. Οι Τούρκοι ενεργούσαν καταδρομές και ραδιουργίες για να τον διατηρούν σε υποταγή, αλλά δεν το επιτύγχαναν. Έτσι οι αγώνες εκεί ήταν συνεχείς. Και κατά τον Βακαλόπουλο, ο Όλυμπος αποτελούσε *«παράδεισο των αρματολών και το προπύργιο της περιοχής»* (Θεσσαλίας), όπου κάθε κλαρί και κλέφτης, κάθε κορφή και φλάμπουρο και όπου γιατρεύονταν από μόνες τους οι πληγές των αρματολών, μας λέει το τραγούδι:

Πλιάσκα μ' αν θέλεις γιάτρεμα, να γειάνουν οι πληγές σου.
Έβγα ψηλά στον Όλυμπο, στον έμορφο τον τόπο.
Αντρείοι 'κεί δεν αρρωστούν, κι οι άρρωστοι ανδρειώνουν
Εκ' είν' οι κλέφτες οι πολλοί, τα τέσσερα πρωτάτα.

Ό,τι *«ήταν για την Δυτική Στερεά Ελλάδα τα Άγραφα, ήταν ο Όλυμπος για την Μακεδονία και την Θεσσαλία. Η παλιά του μάλιστα κλέφτικη παράδοση και η πανάρχαιη φήμη του τον ανύψωσαν σε σύμβολο της ελευθερίας, σε ιερό βουνό των κλεφτών»*[51].

Οι καπετάνιοι του Ολύμπου διατηρούσαν στενές κοινωνικές σχέσεις με όλους τους άλλους, όπως λέει το τραγούδι:

Ο Ζήτρος κάμνει την χαράν, χαράν για τον υιό του.
Εκάλεσε την κλεφτουριάν, τα δώδεκα πρωτάτα.
Τον Λάπαν δεν εκάλεσε, το μαύρο ψυχοπαίδι.
Κι όλοι παγαίνουν κέρασμα, κριάρια με κουδούνια.
Κι ο Λάπας πήγ' ακάλεστος με ζωντανόν ελάφι.
Στ' ασήμι και στο μάλαμα και στο μαργαριτάρι.
Κανένας δεν τον λόγιασεν από τους καλεστάδες.
Η Ζήτραινα τον λόγιασεν από το παραθύρι.
Πάλαι η μαύρη Ζήτραινα, η μαύρη παραμάνα.
- Καλώς τον Λάπαν πο 'ρχεται μ' αλάφι στολισμένον!
Στρώστε του Λάπα στον οντάν, του Τρίτσα στην κρεβάταν.
Στρώστε και των παλικαριών απ' όλα τα πρωτάτα.

Ο Λάπας ήταν ψυχογιός του Ζήδρου. Αυτό αποτέλεσε τίτλο αρχοντικής καταγωγής του, με τον οποίο ανακηρύχθηκε καπετάνιος στο αρματολίκι του Ασπροποτάμου. Το *«δεν τον λόγιασαν»*, σημαίνει δεν τον κατάλαβαν. *«Τον λόγιασεν»*, όμως, η Ζήτραινα.

Η σπουδαιότερη δράση των καπετάνιων του Ολύμπου, κατά τον Κασομούλη, είναι:

Ο Ζήδρος δεν άφηνε ούτε Τούρκους ούτε Αλβανούς ν' ανεβαίνουν από την

51. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π.

Ελασσόνα στον Όλυμπο. Για τους Αλβανούς είχε καταστεί ο τρόμος. Διοίκησε το αρματολίκι του με φρόνηση και πέθανε το 1770 από φυσικό θάνατο. «Εάν και εις τα χρονικά του δεν μας άφησε γενικότερον και σημαντικότερον τι να εξυμνήσωμεν παρά την διοίκησιν του Αρματολικιού του και τον περιορισμόν των Οθωμανών εντός της Ελασσώνος (...) αφήσας όμως οπαδούς ικανούς με αρχάς ηρωικάς, ετίμησαν ούτοι και αυτόν, όστις εστάθη ο περιφανέστερος αρχηγός, και τον εαυτόν τους»[52].

Ο Λάζος καταγόταν από τη Βλαχοφθέρη, αλλά κατοικούσε στη Μηλιά Ολύμπου. Ήταν σύγχρονος του Ζήδρου. Δεν άφηνε τους Τούρκους να ανεβαίνουν από τα Σέρβια ή την Κατερίνη στον Όλυμπο. Πέθανε και αυτός από φυσικό θάνατο το 1770. Άφησε τέσσερις γιους που «διέπρεψαν».

Τον Ζήδρο τον διαδέχτηκε στο αρματολίκι του ο Πάνος Τσάρας, φτωχό χωριατόπαιδο από τη Γιαννωτά. «*Γενναίος πολεμιστής και τιμίου χαρακτήρος*» αναδείχτηκε με την παλικαριά και την εξυπνάδα του. Εκτιμώντας τα προσόντα του ο Ζήδρος τον έκανε γαμπρό στη θυγατέρα του. Με το θάνατο του Ζήδρου κληρονόμησε και το καπετανλίκι[53]. Αλλά στο μεταξύ είχαν αλλάξει οι συνθήκες. Και ο Τσάρας βρέθηκε σε περίοδο αναστατώσεων. Μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, όπως αναφέρθηκε, η Αγγλία αύξησε το ενδιαφέρον για ανάμειξή της στο ελληνικό ζήτημα, ενώ η Ρωσία διεκδικούσε διέξοδο στο Αιγαίο. Αυτά δεν άρεσαν στην Τουρκία και έλαβε μέτρα για τη διατήρηση των κατακτημένων εδαφών. Στον Αλή πασά ανατέθηκε, όπως επίσης αναφέρθηκε, η σταθεροποίηση του «εσωτερικού μετώπου» με εξόντωση των αρματολών. Ο Αλή κατάλαβε ότι το αρματολίκι του Ολύμπου με καπετάνιο τον Τσάρα δεν θα προσκυνήσει. Ανέθεσε στον Βλαχοθόδωρο να δημιουργεί συνεχώς προστριβές με τον Τσάρα, και αφού περιόρισαν με αυτές την επιρροή του, τον δολοφόνησαν στη Γιαννωτά καθώς έβγαινε από το σπίτι του. Το αρματολίκι περιήλθε στον Βλαχοθόδωρο.

Τα δύο παιδιά τού Τσάρα, Κώστας και Νίκος (γεννημένος το 1770), μικρά ακόμα, τα πήραν οι Λαζαίοι και τα μεγάλωναν με τα δικά τους σαν παιδιά καπετάνιου. Ο Feauriel γράφει ότι φρόντισαν ακόμα και να μάθουν γράμματα. Ο Νίκος μαθήτευσε κατόπιν στη μονή Αγίας Τριάδας (πιθανόν των Μετεώρων), όπου με την επίβλεψη του αρχιμανδρίτη Άνθιμου διδάχτηκε αρχαία ελληνικά μέχρι να μεταφράζει τον Όμηρο, καθώς και στοιχεία επιστήμης και λογοτεχνίας. «Το πρόσωπό του ήτο ωραίον, το βλέμμα του διαπεραστικόν, το ύφος του ευγενικόν, αλλά ολίγον άγριον. Το κορμί του υψηλόν, λεπτόν και καλοφτιαγμένο φανέρωνε την δύναμιν και την ευκινησίαν του αι οποίαι έφθανον εις υπέρτατον βαθμόν»[54]. Υπερέβαινε στο τρέξιμο άλογα, ενώ πηδούσε εφτά άλογα

52. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
53. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σσ. 17-18.
54. Ι. ΑΔΑΜΟΥ, άρθρο στην εφ. «Μικρά» της Ελασσόνας.

«κατά μέτωπον». Ο Κώστας δεν είχε κλίση προς τον αρματολισμό. Έγινε καλόγερος. Με την ενηλικίωση του Νίκου ανέπτυξαν δραστηριότητα όλοι οι άλλοι καπετάνιοι, για να ξαναπάρει αυτός το αρματολίκι του Ολύμπου. Στέλνουν συνεχώς αρματολούς και μαζί τους πηγαίνει συχνά και ο Νίκος. Καταδιώκουν και κατασφάζουν Τουρκαλβανούς, που στήριζαν τον Βλαχοθόδωρο, ώσπου οι Τουρκαλβανοί και ο Βλαχοθόδωρος αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον Όλυμπο. Το αρματολίκι περιήλθε στον Νίκο Τσάρα, που θα αποβεί ο ονομαστός καπετάνιος Νικοτσάρας, δηλαδή Νίκος ο γιος του Τσάρα[55].

Ο Νικοτσάρας *«εμφανισθείς εν μέσω των άλλων μεγάλων καπετάνιων»*, γράφει ο Κασομούλης, *«ήρχισεν να διευθύνη»* το αρματολίκι με το πνεύμα του πατέρα του και των άλλων ονομαστών καπετάνιων του Ολύμπου, καθώς και με το πνεύμα των διαδόχων Λαζαίων, Βλαχαβαίων, Στουρναραίων, Τζαβελαίων και Μποτσαραίων. Κύριος σκοπός του ήταν να διατηρηθεί το αρματολίκι του Ολύμπου απροσκύνητο. Με τα ανδραγαθήματά του έγινε ευρύτερα γνωστός. Απέσπασε «*την αγάπην όλων και αυτών των Τουρκαλβανών ακόμη* (...) *αφελής, αφιλοχρήματος, γλυκύς προς τους συντρόφους του στρατιώτας, ευπροσήγορος προς όλους, τολμηρός, δραστήριος, φιλοπόλεμος, φιλότιμος, φιλόδοξος εις το άκρον, μέγας επιχειρηματίας (σ.σ.: διεύθυνση πολεμικών επιχειρήσεων) και αποφασιστικός* (...) *μικρόν ευρίσκων τον εαυτόν του να καταγίνεται διά αρματολίκια, εις μίαν περίστασιν επί της οποίας ηδύνατο να ωφελήση περισσότερον την πατρίδα*». Διαπνεόταν από ανώτερα αισθήματα. Δεν καταδεχόταν ούτε με τους δολοφόνους του πατέρα του να ασχοληθεί. Από τη φήμη του ενθουσιάστηκε και ο Κ. Κούμας. Τον συνάντησε. Η εμφάνισή του συγκίνησε το διδάσκαλο. Και *«θελήσας να ενθυμίση ότι ομοίαζε τον παλαιόν Αχιλλέα, ήκουσε με άγριον τόνον:*

- Τι Αχιλλέα λέγεις και τοιαύτα παραμύθια; Εσκότωσε πολλούς το τουφέκι του Αχιλλέα;»[56].

Ο Αλή πασάς κάλεσε στα Γιάννινα όλους τους καπετάνιους. Τους ευχαρίστησε για την πίστη που δείχνουν προς αυτόν. Και «*παρουσιαζόμενος ο πλέον ευπροσήγορος προς όλους και προς τον Νικοτσάρα (...) διέταξεν τας δημοτικάς αρχάς Ιωαννίνων να δοθούν καταλύματα αναπαυτικά εις όλους*». Στη σύσκεψη ο Αλή και οι καπετάνιοι συμφώνησαν να διατηρήσουν ειρήνη. Για την τήρησή της ο Αλή ζήτησε από τους καπετάνιους ν' αφήσουν ομήρους στην αυλή του, στα Γιάννινα.

Ο Νικοτσάρας στη σύσκεψη δεν έδειξε διάθεση να προσκυνήσει, ούτε έφερε συντρόφους του για να τους αφήσει ομήρους. Κατάλαβε ότι η συμπεριφορά του δεν άρεσε στον Αλή και ότι θα τον δολοφονούσε. Έκανε πως δεν κατάλαβε τί-

55. Περισσότερα βλ. Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Το προεπαναστατικό κίνημα του καπετάν Νίκου Τζάρα».

56. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π..

ποτα. Τους καπετάνιους τούς περίμεναν έξω από την αίθουσα οδηγοί να τους πάνε στα καταλύματα. Με τη λήξη της σύσκεψης ο Νικοτσάρας βγήκε από την αίθουσα και ακολούθησε το δικό του οδηγό. Σε κατάλληλη στιγμή τον άρπαξε από τα μαλλιά, τον έριξε κάτω, τον κοπάνησε με την πιστόλα του στο κεφάλι κι εξαφανίστηκε. Ο Αλή έγινε έξω φρενών μόλις το 'μαθε. Εξαπολύει Τουρκαλβανούς να τον βρουν, αλλά αυτός είχε γίνει άφαντος. Κατέφυγε στον Βάλτο. Εκεί γνωρίστηκε με τους καπετάνιους της περιοχής και από αυτούς έμαθε τους ελιγμούς τους. Να «πηδούν» π.χ. στα Εφτάνησα σε περιπτώσεις διώξεων ή να *«πλακώνουν σε αδράνεια»*, περιμένοντας ώσπου να ηρεμήσουν τα πράγματα για ν' αναλάβουν πάλι. Τα Εφτάνησα αποτελούσαν ξένη επικράτεια και απαγορευόταν στον τουρκικό στρατό να εισέλθει.

Αιφνιδιαστικά ο Μ. Ναπολέων κατέλαβε το 1797 τα Εφτάνησα, την Πρέβεζα και άλλα παράλια. Οι αντίζηλες, Αγγλία και Ρωσία, έσπευσαν σε βοήθεια της Τουρκίας. Έστειλαν πλοία τους να διώξουν τους Γάλλους και ν' απομακρύνουν τον Μ. Ναπολέοντα από την Ελλάδα. Και άρχισε ένας μικρός «πολυεθνικός» πόλεμος. Οι στόλοι Αγγλίας και Ρωσίας καταναυμάχησαν το γαλλικό. Ο Αλή πασάς επιτέθηκε στην Πρέβεζα, έδιωξε τους Γάλλους, αλλά κατέσφαξε Έλληνες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Ταυτόχρονα επιτέθηκε κατά των Σουλιωτών στο Ραδοβίζι και εναντίον άλλων αρματολών. Την πράξη του οι καπετάνιοι τη χαρακτήρισαν *«απάνθρωπο και άπιστο»* και παραβίαση της υπόσχεσής του προς αυτούς στα Γιάννινα για ειρήνευση. Και απάντησαν με πόλεμο. Ο Κατσαντώνης επιτέθηκε στα Άγραφα και κατατρόπωσε τους δερβεναγάδες, κατασφάζοντας Τουρκαλβανούς. Οι αδελφοί Λάζου ύψωσαν τη σημαία της Επαναστάσεως στον Όλυμπο. Στην Ήπειρο επαναστάτησε ο Κίτσος Μπότσαρης και κατανίκησε 5.000 Τουρκαλβανούς στον Κλεινοβό. Στη Στερεά Ελλάδα επαναστάτησαν όλα τα αρματολίκια, καθώς και στην Πελοπόννησο οι κλέφτες και οι άλλοι αρματολοί. Ο μικρός αυτός πολυεθνικός πόλεμος έληξε με αποχώρηση των Γάλλων, με διώξεις εναντίον των αρματολών, με χιλιάδες νεκρούς Έλληνες και με τους καπνούς δεκάδων χωριών που έκαψε ο Αλή. Ο Κολοκοτρώνης και οι Μαυρομιχαλαίοι, που *«εδιώκοντο και από τους αφορισμούς του Πατριάρχου»* (γράφει ο Κασομούλης), άλλοι Πελοποννήσιοι και Ακαρνάνες καπετάνιοι κατέφυγαν στην Κέρκυρα. Θεσσαλοί και Μακεδόνες κατέφυγαν στα νησιά των Κυκλάδων. Τον Κατσαντώνη τον συνέλαβε ο Αλή και τον θανάτωσε.

Ο Νικοτσάρας ανήκει στους λίγους που επισήμαναν την αλλαγή της πολιτικής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι του αρματολισμού, με σκοπό την εξόντωσή του. Επιπλέον, εκτίμησε ότι το αρματολίκι του Ολύμπου δεν θα άντεχε τις διώξεις για να παραμείνει απροσκύνητο. Με τέτοιες, ασφαλώς, σκέψεις αποφάσισε να μεταφέρει τον αγώνα από τη στεριά, από τον Όλυμπο, στη θάλασσα. Επιστρέφοντας το 1802 στον Όλυμπο *«βρήκε το αρματολίκι του μικρό για το ανάστημά του»*, γράφει ο Κασομούλης. Και το μοίρασε. Στους Λα-

ζαίους παρέδωσε το καπετανλίκι του Ολύμπου, με έδρα το Λιβάδι και την περιοχή του μέχρι τα Πιέρια. Στον Ραδενιώτη το πρωτάτο της Κατερίνης. Στους Μπζιωταίους των Σερβίων. Στον Σαλταπήδα του Βέρμιου. Στον Τζαχείλα της Ραψάνης. Στον Νίκο Τσακνάκη του Πλαταμώνα και στους Γούλα Δράσκου και Ταμπάκη άλλα κόλια.

Ο ίδιος πήγε στη θάλασσα και ο βουνίσιος Νικοτσάρας έγινε θαλασσομάχος. Συνεννοήθηκε με τους Λαζαίους και έδιωξαν τις οικογένειές τους στην Κασσάνδρα για ασφάλεια· να μην τις φτάνει ο Αλή. Αποκτούν ένα-δύο καΐκια στον Πλαταμώνα. Μαθαίνουν λίγο λίγο να τραβούν κουπιά και να τα διευθύνουν σε κύματα, τρέχοντας «*από την θάλασσαν εις την ξηράν και από την ξηράν εις την θάλασσαν*», αφήνοντας «*το ένα πόδι έξω και το άλλο μέσα εις το πλοιάριον*». Πολύτιμη γι' αυτούς υπήρξε και η πείρα του αρματολού Γκέκα, από το Λιβάδι, όταν αναγκάστηκε να «πέσει» στην ίδια θάλασσα, κυνηγημένος από τους Τούρκους.

Μόλις ο Νικοτσάρας έμαθε να κινείται στη θάλασσα, ρίχτηκε «*μετά σπουδής και επιτυχίας εις το έργον της πειρατείας*» σε βάρος Τούρκων, με μόνο εφόδιο το «*ξίφος εις τας χείρας*». Χρησιμοποιεί ένα διάστημα ως ορμητήριο την Καρίτσα Κισάβου, με άφθονους κολπίσκους, κατάφυτες πλαγιές και έμπειρους ναυτικούς. Η περιοχή της προσφερόταν όσο λίγες για εξορμήσεις. Στην Καρίτσα ο Νικοτσάρας παντρεύτηκε. Ζουν ακόμα εκεί οικογένειες με το επώνυμο Τσάρα.

Έμπειρος πλέον ναυτικός ο Νικοτσάρας μετέφερε το στρατηγείο του στη Σκόπελο. Βρήκε ναυτικούς που επιδίδονταν στην πειρατεία. Τους πείθει να την παρατήσουν και να τον ακολουθήσουν σε αγώνα. Τον υπάκουσαν. Με τα πλοιάριά τους και μ' αυτούς συγκρότησε στη θάλασσα της Θεσσαλίας τον πρώτο αρματολικό πολεμικό στόλο του υπόδουλου ακόμα ελληνικού έθνους. Το ότι ο Νικοτσάρας έπεισε τους πειρατές να πάρουν μέρος σε πατριωτικό αγώνα αποδεικνύει τις ικανότητές του και το δυναμισμό του να επιβληθεί σε στοιχεία που ενεργούσαν ως τότε ληστρικά. Και το ότι επιβλήθηκε ως αρχηγός πολεμικού στολίσκου και διοικεί θαλασσινούς αποδεικνύει πως ο ορεσίβιος Νικοτσάρας έμαθε τόσο καλά τη θάλασσα, ώστε έγινε άξιος να τον υπακούουν ακόμα και θαλασσόλυκοι. Ο αρματολός Νικοτσάρας, που τριγυρνούσε σε κατσάβραχα, δάση και βρυσούλες, πλέει τώρα σε φουρτούνες και έμαθε τα «μονοπάτια» της θάλασσας. Με το στολίσκο του ενεργεί καταδρομές σε παραλιακά τουρκικά χωριά, από την Κατερίνη μέχρι το Τρίκερι και την Εύβοια. Προκαλεί καταστροφές, ενώ παράλληλα προτρέπει τους Έλληνες να υποβάλουν υπομνήματα στο σουλτάνο και να αναφέρουν ότι ο Αλή πασάς όχι μόνο αδυνατεί να διατηρήσει την τάξη στη Θεσσαλία, αλλά αυτός ο ίδιος είναι ο δημιουργός της αναρχίας.

Με το «*θρασύ και αείτολμο*» του Νικοτσάρα και «*με την φρόνηση και την ανδρεία των Λαζαίων*», ο πολεμικός στολίσκος τους έγινε ακαταμάχητος, γρά-

φει ο Κασομούλης. Με τα πλήγματα που καταφέρουν από τη θάλασσα προκαλούν αναστάτωση στους Τούρκους σε μικρό διάστημα. Δεν περνά πλέον ούτε ένα πλοίο τους από τις Βόρειες Σποράδες. Ο στολίσκος του Νικοτσάρα ελέγχει όλο το Βόρειο Αιγαίο, σχεδόν μέχρι τον Ελλήσποντο. Έγινε το φόβητρο για Τούρκους ναυτικούς και παραθαλάσσιους. Στα άλλα κατορθώματά του προστέθηκε και η πυρπόληση του ελλιμενισμένου στο ναύσταθμο των Δαρδανελίων τουρκικού στόλου. Τόση εντύπωση έκανε αυτό σε Άγγλους και Ρώσους ναυτικούς που ήταν εκεί, ώστε αποκάλεσαν τον Νικοτσάρα *«μεγαλύτερο ναύμαχο των αιώνων»*.

Το 1806 ο τουρκικός στόλος ανέλαβε επιχειρήσεις κατά του στολίσκου του Νικοτσάρα. Τους ξέφυγε και κατέπλευσε στην Ύδρα, όπου έγινε δεκτός με τιμές. Ο Λάζαρος Κουντουριώτης, με την ιδιότητα προξένου της Ιταλίας, του χορήγησε πιστοποιητικό ιταλικής υπηκοότητας γραμμένο στα ιταλικά. Η Κοινότητα Ύδρας τού χορήγησε διαβατήριο, γραμμένο και αυτό στα ιταλικά, με δικαίωμα να κινείται με δεκατέσσερα καΐκια σε Σκύρο, Σκιάθο, Σκόπελο και Τένεδο. Στηριζόμενος στο διαβατήριο αυτό ο ταγματάρχης Αλβέρτης της Σκιάθου χορηγεί πιστοποιητικό με το οποίο αναγνωρίζεται ο Νικοτσάρας ως απεσταλμένος ξένης κυβερνήσεως, με τη σύσταση να τον διευκολύνουν οι υπηρεσίες στην αποστολή του. Εφοδιασμένος με τέτοια έγγραφα ο Νικοτσάρας περνά από τουρκικούς ελέγχους και αλωνίζει το Αιγαίο, προκαλώντας αναστατώσεις και καταστροφές στους Τούρκους. Μαθαίνει για τη δράση του ο ναύαρχος Σινιάβιν, διοικητής του ρωσικού στόλου της Μεσογείου, και τον καλεί σε συνάντηση. *«Μου παρέστησαν»*, του γράφει, *«την 7η Ιουνίου 1807 το όνομά σου και την ανδρεία σου (...) έχω την επιθυμίαν να σε ιδώ (...) βέβαιος εις την ανδρείαν σου και προκοπήν»*.

Η συνάντηση Σινιάβιν - Νικοτσάρα έγινε στην Τένεδο, ορμητήριο του ρωσικού στόλου. Τι συζητήθηκε, άγνωστο. Ο Σάθας γράφει ότι ο Νικοτσάρας πρότεινε ένα παράτολμο σχέδιο. Να τεθεί επικεφαλής τμήματος και να διασχίσει τη Βουλγαρία. Να ζητήσει από τους Έλληνες ηγεμόνες της Βλαχίας τη συμμετοχή τους στον αγώνα. Να συναντηθεί με τη διοίκηση του ρωσικού στρατού, που στάθμευε εκεί, και να ζητήσει τη διάθεση ισχυρής μονάδας του για να εισβάλει με τους Έλληνες στη Σερβία. Να βοηθήσει τον Καραγιώργη να την ελευθερώσει, να δημιουργήσουν εκεί βάση και να πλήξουν από τα νώτα τον τουρκικό στρατό στην Ελλάδα, ενώ ταυτόχρονα να επαναστατήσουν οι αρματολοί από τη Μακεδονία ως την Πελοπόννησο, και να ελευθερωθεί και η Ελλάδα. Με τον Σινιάβιν συμφωνήθηκε να περιπλέει ο στόλος του στα μακεδονικά παράλια, για να παραλάβει το τμήμα του Νικοτσάρα σε περίπτωση αποτυχίας.

Ο Σάθας γράφει ότι ο Σινιάβιν και άλλοι καπετάνιοι ενέκριναν το σχέδιο του Νικοτσάρα. Ο Κασομούλης γράφει (σ. 61) ότι *«χωρίς να ακούση ούτε τας συμβουλάς των συναδέλφων του φρονίμων Λαζαίων, περί τον Δεκέμβριον, απο-*

σπασθείς με έως 120 Τουρκαλβανούς, οίτινες τον παρακολουθούσαν και εις πυρ και εις θάνατον, και με έως 200 Έλληνας παλικάρια του» αποβιβάστηκε στο λιμάνι Σταυρός του Αγίου Όρους. Με σύντονη πορεία το τμήμα αυτό συνέχισε προς την περιοχή Σερρών. Οι Τούρκοι το αντιλήφθηκαν και αρχίζουν να το καταδιώκουν με ισχυρές δυνάμεις. Οι δύο αντίπαλοι συγκρούστηκαν στο Σιδηρόκαστρο, στο Νευροκόπι και σε άλλα σημεία. Στη Ζίχνα κύκλωσαν το τμήμα 15.000 Τούρκοι. Διέφυγε με τεχνάσματα και με επιθέσεις. Στην κίνησή του διέπλευσε μια-δυο φορές τα ποτάμια Στρυμόνα και Νέστο. Διέσχισε τα βουνά Παγγαίο, Μενοικέα και Ροδόπη. Πέρασε από δύσβατες και άγνωστες περιοχές, καταδιωκόμενο πάντα από χιλιάδες Τούρκους. Χωρίς τρόφιμα, χωρίς πληροφορίες, κινούμενοι σε άγνωστο έδαφος οι μαχητές εκείνοι έδειξαν τις πολεμικές αρετές τους ως αρματολοί. Υπέφεραν την πείνα, την αϋπνία και άλλες κακουχίες, έχοντας πίστη στον καπετάνιο τους Νικοτσάρα και στο σχέδιό του. Στη γέφυρα του Στρυμόνα, κοντά στην Ελευθερούπολη, πολεμούσαν επί τρεις μέρες κυκλωμένοι από χιλιάδες Τούρκους:

> *Χωρίς ψωμί, χωρίς νερόν, χωρίς ύπνον στο μάτι,*
> *χιόν' έτρωγαν, χιόν' έπιναν*

λέει το τραγούδι. Την τρίτη μέρα εξάντλησαν τα πυρομαχικά τους. Και την τέταρτη ο Νικοτσάρας πρόσταξε:

> *Σίδερο βάλτε στην καρδιά και χάλκωμα στα στήθη.*[57]

Ρίχνεται πρώτος. Σέρνει το δαμασκηνό σπαθί του. Δίνει μια και σπάζει την αλυσίδα της γέφυρας. Ορμούν πίσω του οι άλλοι. Σφάζουν με γιαταγάνια όσους Τούρκους βρίσκουν μπροστά τους και άνοιξε ο δρόμος, αλλά δεν πρόφτασαν να τον περάσουν όλοι. Στη Ζίχνα ο Νικοτσάρας διαπίστωσε ότι ήταν αδύνατον πλέον να προχωρήσει. Στρέφεται προς τη θάλασσα, να βρει το ρωσικό στόλο. Αλλά στόλος δεν υπάρχει. Την 24η Αυγούστου ο τσάρος Αλέξανδρος, παλινδρομώντας, όπως οι προκάτοχοί του, είχε υπογράψει στο Τίλσιτ συνθήκη με τον Ναπολέοντα και είχε αποσύρει το στόλο του από το Αιγαίο. Την 20ή Σεπτεμβρίου ο Νικοτσάρας έφτασε στο Άγιο Όρος με 130 μόνο αρματολούς, από τους 320.

Η συνθήκη του Τίλσιτ (Ιούλιος 1807) και η είδηση ανακωχής των Ρώσων και Τούρκων, καθώς και η προσωρινή λήξη των εχθροπραξιών ευνόησε τον Α-

57. Γ. ΛΑΣΑΝΗΣ, «Το κλεφτόπουλον Ο Νικοτσάρας», ποίημα. Γ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, «Ιστορικές πληροφορίες», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών, τ. ΙΣΤ', 1983, Βόλος.

λή πασά στην επιδίωξή του να καταστρέψει τους αρματολούς, αλλά δεν το κατόρθωσε. Ο Κατσαντώνης, ο Μπότσαρης, καθώς και άλλοι οπλαρχηγοί, για ν' αποφύγουν τις διώξεις του, αποσύρθηκαν στην Ακαρνανία και από εκεί στην Πάργα και στην Κέρκυρα, όπου συγκεντρώθηκαν 3.500 άνδρες. Οι αρματολοί του Ολύμπου, Νικοτσάρας, Λαζαίοι και λοιποί, είχαν καταφύγει στις Βόρειες Σποράδες. Ο Κατσαντώνης το 1807 (1808 ή 1809) ξαναγυρίζει στα γνώριμά του λημέρια και μάχεται εναντίον των στρατιωτικών σωμάτων, τα οποία στέλνει εναντίον του ο Αλή πασάς, ώσπου τελικά συνελήφθη άρρωστος από ευλογιά στη σπηλιά του Μοναστηρακίου των Αγράφων και θανατώθηκε με φρικτό τρόπο.

Τα κατορθώματα και η μορφή του γρήγορα καλύφθηκαν με την ομίχλη του θρύλου. *«Γι' αυτό παρουσιάζει δυσκολίες η χρονολογική τοποθέτησή των»*, γράφει ο Βακαλόπουλος.

Με την επιστροφή του στη Σκόπελο ο Νικοτσάρας επαναρχίζει τη δράση του με το στολίσκο του. Με τη συνθήκη του Τίλσιτ και με την απόσυρση του ρωσικού στόλου η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανακουφίστηκε και έστρεψε την προσοχή της στη σταθεροποίηση των «μετόπισθέν» της στην ηπειρωτική Ελλάδα. Αρχικά στην εξουδετέρωση των αρματολών. Οργίασε και πάλι ο Αλή πασάς. Εξαπέλυσε στίφη Τουρκαλβανών στη Θεσσαλία και παρέδωσε *«εις το πυρ και τον σίδηρον την ατυχή αυτήν χώραν»*[58]. Αλλά οι κάτοικοί της *«ηρωικότατα διεκδίκησαν την γη των, σπιθαμήν προς σπιθαμήν»*.

Ένας από τους βασικούς σκοπούς του Αλή πασά υπήρξε *«να πνίξη τον Όλυμπο στο αίμα»*, να τιμωρήσει τους κατοίκους του για όσα έκανε ο Νικοτσάρας. Έφριξε (γράφει ο Σάθας) όταν έμαθε τα κατορθώματα του Νικοτσάρα. Όμως, έμαθε και κάτι άλλο που τον δάγκωσε σαν φίδι: ο παπα-Βλαχάβας προμηθεύτηκε μέσω Ακαρνανίας όπλα από το ρωσικό στόλο. Και εξαπέλυσε άγρια καταδίωξη εναντίον όλων των καπετάνιων Ολύμπου και Χασίων. Οι Λαζαίοι, ο Μπζιώτας, ο Σύρος, ο Τζαχείλας, ο Φαρμάκης, και ο Βλαχάβας πολέμησαν ανδρειωμένα και όταν διαπίστωσαν ότι αδυνατούν να κρατηθούν στα βουνά τους, έπεσαν ως ναυαγοί στη θάλασσα. Εκεί, όμως, τους περίμενε ο Νικοτσάρας.

Ο Αλή, μετά την επιτυχία του αυτή στη Θεσσαλία, στράφηκε εναντίον των αρματολών της Ρούμελης και του Μοριά. Στο μεταξύ είχε αποσυρθεί από το Ιόνιο ο ρωσικός στόλος, αλλά είχε καταπλεύσει ο γαλλικός του Μ. Ναπολέοντα, σύμμαχος τώρα της Τουρκίας, που εμποδίζει τη μετακίνηση καπετάνιων από τη Ρούμελη και από τον Μοριά στα Εφτάνησα. Κατόπιν αυτού οι καπετάνιοι κατέφυγαν στον Νικοτσάρα. Ανάμεσά τους ήταν ο γέρος Γιάννης Σταθάς από τον Βάλτο, γαμπρός του Μπουκουβάλα, ο Θόδωρος Κολοκοτρώνης από τον Μοριά, ο Ρομφέης από τη Νάουσα, ο Καζαβέρνης και άλλοι από άλλες πε-

58. Κ. ΣΑΘΑΣ, ό.π.

ριοχές. Ο Νικοτσάρας, λοιπόν, έδωσε τη δυνατότητα στους ονομαστούς καπετάνιους να μην περιπέσουν σε αδράνεια πηγαίνοντας στα Εφτάνησα, αλλά να συνεχίσουν τον αγώνα από τη θάλασσα του Αιγαίου, συγκροτώντας αρματολίκι όχι σε βουνά, αλλά σε θάλασσα. Το αρματολίκι κατέβασε από τα καΐκια του τη ρωσική σημαία, που έφεραν ως τότε, και ύψωσε αυτοσχέδια ελληνική: ένα κομμάτι γαλάζιο πανί με άσπρο σταυρό.

Με την πείρα του Νικοτσάρα οργανώθηκαν όλοι σε μικρές ομάδες, σε ταϊφάδες κατά τους θαλασσινούς. Κάθε καπετάνιος έγινε αρχηγός σε ταϊφά. Κάθε ταϊφάς πήρε το όνομα του βουνού που δρούσε ο καπετάνιος του. Και γέμισε η θάλασσα με τα θρυλικά ονόματα: «Όλυμπος», «Χάσια», «Βάλτος», «Μοριάς», «Σκιάθος», «Κασσάνδρα» κ.ά. Τα καΐκια εκείνα συγκρότησαν τον πρώτο πολεμικό στόλο που απέκτησε ο ελληνισμός μετά από τόσους και τόσους αιώνες χάρη στον Νικοτσάρα. Στόλαρχος ο γεροντότερος, ο γερο-Σταθάς, 45 χρόνων περίπου τότε. Ψηλός, γερός, με μακριά γενειάδα, ντυμένος μ' ένα μαύρο ρούχο ως τα πόδια. Τα πανιά και το καΐκι του είναι κατάμαυρα. Υποστόλαρχος ο Νικοτσάρας, 33 χρόνων τότε, με μαύρα πανιά στο καΐκι του.

Ο Σταθάς τράβηξε προς τη Θεσσαλονίκη. Ο Νικοτσάρας προς τον Ελλήσποντο και τη Μικρά Ασία. Άλλοι προς την Εύβοια ή τη Μακεδονία κτλ. Η δράση εκείνου του στολίσκου προκάλεσε ανησυχίες στην Πύλη. Στέλνει το Νοέμβριο του 1807 πολεμικά της σκάφη στη Σκιάθο, να καταστρέψουν το «ναύσταθμο» των αρματολών. Όσοι ναυτικοί βρέθηκαν εκεί αποδέχτηκαν τη ναυμαχία και, με τη βοήθεια της αγγλικής φρεγάτας που παρέτυχε, καταβύθισαν τουρκικό σκάφος, εμβόλισαν άλλο και κέρδισαν τη ναυμαχία. Τη χαρά του ο λαός την τραγούδησε με αυτό:

Στη Σκιάθο και στη Σκόπελο ποτέ κατής δεν κρένει,
τ' είναι λημέρι του Σταθά, βίγλα του Νίκου Τσάρα.

Ο στόλος των αρματολών απέβη το φόβητρο των Τούρκων. Πυρπολούσε όποιο τουρκικό σκάφος συναντούσε. Τα παράλια Θεσσαλίας, Εύβοιας, Μακεδονίας μέχρι και της Μικράς Ασίας βρίσκονταν στο έλεός τους. Ενεργούσαν αποβάσεις και έκαιγαν χωριά μέχρι και κωμοπόλεις. Σκότωναν Τούρκους, άρπαζαν τις γυναίκες τους και τις πωλούσαν σκλάβες. Μπορεί τα δαντελένια ακρογιάλια των Σποράδων, του Πηλίου και του Κισάβου να μην τους συγκινούσαν, αλλά τους πρόσφεραν ασφαλείς ορμίσκους να κρύβουν τα πλοιάριά τους όταν χρειάζονταν ή να ξεκινούν για δράση. Οι ορεσίβιοι αρματολοί μεταβλήθηκαν σε θαλασσόλυκους. Ενοχλημένη η Πύλη από τη δράση τους, παραχώρησε αμνηστία με την υπόσχεση ότι δεν θα πειραχτούν όσοι επιστρέψουν και ξαναπάρουν τα αρματολίκια τους. Επωφελήθηκαν και ξαναγύρισαν στον τόπο τους όλοι, εκτός από τον Νικοτσάρα. Η θάλασσα τραβούσε εκείνον τον βουνίσιο. Λίγο αργότερα μερικοί ναύτες του αποβιβάστηκαν νύχτα στο Λιτόχωρο για να προμηθευτούν νερό. Πέφτουν όμως σε ενέδρα Αλβανών. Με τις πρώτες τουφε-

κιές αποβιβάζεται και ο Νικοτσάρας *«να δη τι συμβαίνει»*. Ένας Αλβανός που δεν πρόφτασε να φύγει, είχε κρυφτεί πίσω από θάμνο. Περνώντας ο Νικοτσάρας, τον πυροβόλησε. Τον τραυμάτισε στην κοιλιά βαριά και σε λίγο πέθανε. Οι ναύτες του τον μετέφεραν στη Σκιάθο και τον έθαψαν. Ήταν μόλις 36 χρόνων.59

Ο Feauriel θα γράψει σαν επικήδειο: *«Ενδοξότερος κατά τας λαϊκάς αναμνήσεις. Αν δεν σκοτωνόταν τόσο νέος, θα κατακτούσε φήμη ήρωος. Ό,τι εσχεδίαζε, ό,τι διέταζε εθεωρείτο εκτελεστόν από όλους. Με την παλικαριά και με τα άλλα του προσόντα είχεν επιβληθεί σε όλους τους καπετάνιους αν και νεώτατος. Εθεωρείτο ως ο εξυπνότερος όλων. Είναι ίσως ο μόνος που διέφευγε από τις δολοπλοκίες του Αλή πασά. Τον κάλεσε πολλές φορές στα Γιάννινα, δήθεν να τον φιλοξενήση. Ανέθετε σε εμπίστους του να τον δολοφονήσουν, αλλά τους ξέφευγε. Στους αντιπάλους του προκαλούσε φόβο και τρόμο. Οι Αλβανοί που στέλνονταν εναντίον του, καταλαμβάνονταν* (κατά τον Feauriel) *από ένα είδος δεισιδαιμονίας. Τον θεωρούσαν άτρωτο και έλεγαν στα σοβαρά ότι οι σφαίρες χάνουν την ορμή τους ως διά μαγείας μόλις αγγίξουν το κορμί του»*. Γι' αυτό θεωρούσαν μάταιο να τον καταδιώκουν. Οι Τούρκοι συνέχισαν να κατέχονται από φόβο για τον Νικοτσάρα. Ακόμα και αξιωματικοί του ναυτικού ανίχνευαν με τηλεσκόπια τη θάλασσα σχολαστικά και μετά το θάνατό του, για να μην τους αιφνιδιάσει και εμφανιστεί μπροστά τους, άγριος και τρομερός. Αυτός ήταν ο καπετάνιος Νικοτσάρας, θρύλος του ελληνισμού.

Πολλά από τα παλικάρια του Νικοτσάρα και άλλοι καπετάνιοι του Ολύμπου ακολούθησαν τον Βλαχάβα στη θάλασσα μετά την αποτυχία της επαναστάσεως του 1809 στην Καλαμπάκα. Συγκρότησαν πάλι τους ταϊφάδες με στόλαρχο τον Βλαχάβα και ξανάρχισαν τη δράση. Ενεργούσαν αποβάσεις σε παράλια, έσφαζαν Οθωμανούς, ενώ κατέστρεφαν επί δύο περίπου χρόνια τουρκικά εμπορικά καράβια. Αδυνατώντας η Οθωμανική Αυτοκρατορία να τους εξοντώσει, παραχώρησε πάλι αμνηστία και ξανάδωσε τα αρματολίκια σε όσους προσκύνησαν. Ο Γιώτας Τζιμόπουλος πήρε το αρματολίκι του Δομενίκου. Οι Λαζαίοι, ο Νίκος Τζακνάκης, ο Νίκος Κατερνιώτης, ο Γιώργος Σύρος και οι Τζαχειλαίοι επέστρεψαν στον Όλυμπο και απέστειλαν τον Τόλιο Λάζο στα Γιάννινα. Ο Αλή πασάς στην περίοδο αυτή *«δεν ξέρει από πού ν' αρχίση και πού να σταματήση»*, γράφει ο Κασομούλης. Κάνει πως δεν θυμάται όσα έγιναν και δέχεται την επιστροφή τους στον Όλυμπο.

Οι κληρονόμοι του Νικοτσάρα, ο Ταμπάκης, ο Γούλας Δράκου, ο Γιάννης Φαρμάκης και οι Μπζιωταίοι δεν εμπιστεύθηκαν τον Αλή πασά. Με τις οικογένειές τους και με άλλα παλικάρια, οχτακόσια περίπου άτομα, πήγαν στα Μαδεμοχώρια της Χαλκιδικής. Μόλις σταθεροποιήθηκε η κατάσταση ο Αλή

59. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 63.

στράφηκε με μανία εναντίον των αρματολών. Ο γιος του, ο Βελή πασάς, διοικητής της Θεσσαλίας, επέδραμε νύχτα, τον Απρίλιο του 1813, στη Μηλιά Ολύμπου, όπου είχαν αποσυρθεί οι Λαζαίοι. Τους συλλαμβάνει όλους και τους κατασφάζει. Και μαζί με αυτούς οι Αρβανίτες του σφάζουν παλιούς αρματολούς και άλλους κατοίκους. Το ίδιο γίνεται και στα γύρω χωριά από άλλους Αρβανίτες, οδηγούμενους από Έλληνες κοτσαμπάσηδες. Κατασφάχτηκαν με αγριότητα ολόκληρες οικογένειες. Ο Κασομούλης περιγράφει το εξής: Όταν οδήγησαν στον τόπο της σφαγής ένα Λαζόπουλο, τον Τόλιο, 12 χρόνων, Αρβανίτες και Έλληνες παρόντες ζήτησαν από τον Βελή να του χαρίσει τη ζωή. Εκείνος δέχθηκε. Μόλις, όμως, είδε το παιδί να φεύγει από εκεί ο Βλαχοθόδωρος είπε στον Βελή:

«Δεν είναι καλό αφέντη μου ν' αφήσεις σπόρο από μια τέτοια οικογένεια».

Ο Βελής απάντησε οργισμένος:

«Κερατά Βλαχοθόδωρε, αυτό το παιδί θα το αφήσω να μεγαλώσει για να σκοτώσει εσένα, που είσαι η αιτία να σφαχτούν οι γονείς του. Άιντε χάσου, να μη σε βλέπω».

Το αρματολίκι του Ολύμπου διαλύθηκε. Αλλά προσωρινά. Ο Λιόλιος Λάζος, ο Τζαγείλας, ο Σύρος και άλλοι καπετάνιοι με 150 παλικάρια ξαναγύρισαν στη θάλασσα και συνέχισαν τη δράση τους, φτάνοντας τώρα ως το Ιόνιο Πέλαγος. Με την κήρυξη της Επαναστάσεως του '21 ξεπήδησαν νέοι και παλιοί αρματολοί στον Όλυμπο[60].

4.4. Το Αρματολίκι των Χασίων

Οι Τούρκοι παραχώρησαν και στα Χάσια κάποια προνόμια, αλλά δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες για το πότε. Στα βουνά τους, μεταξύ Πηνειού - Αλιάκμονος και Αμάρμπεη - Βερδικούσιας - Αγιοφύλλου και Καρπερού, ήταν εγκαταστημένοι οι Χασιώτες. Ο Ρήγας Βελεστινλής τούς καταγράφει στη «Μεγάλη Χάρτα» του ως Λαπίθες, που κατά τη μυθολογία νίκησαν τους Κένταυρους και τους απώθησαν από τους κάμπους της Θεσσαλίας στο Πήλιο. Θαρραλέοι, με το *«αρήιον, αδάμαστον και αφελές του χαρακτήρος των»* οι Χασιώτες αποτελούν πολυάριθμη κοινωνική ομάδα Θεσσαλών, την πλέον εύχαρι, με πλούσιο αισθηματικό κόσμο και με δικά της χαρακτηριστικά. Ήμερα χωματοβούνια τα Χάσια, με υψόμετρο 500-1.000 μ., οικισμοί με ειδυλλιακά τοπία και καταπρά-

60. Περισσότερα, βλ. Ι. ΑΔΑΜΟΥ, «Δυο γενιές αρματολών», «Η Τσαριτσάνη», σ. 142. Αρματολοί Τσαριτσάνης, Θεσ. Ημερολόγιο, τ. 29ος. «Πρώτος κλέφτης στον Όλυμπο ο Καραμιχάλης», «Η Τσαριτσάνη». Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Ο παπα-Καλίνος Τσιάρας», Θεσ. Χρονικά, τ. 10ος.

σινους λειμώνες, είναι από τα ομορφότερα. Το υψίπεδο της Δεσκάτης και το δυτικώς αυτής αποτελούσαν μέχρι τα μισά του 20ού αι. περιοχή σπανίου κάλλους. Με δάση δρυός συνεχόμενα μέχρι την Πίνδο, πυκνά, δύσβατα, με μικρές αλλά βαθιές ενδιάμεσες χαραδρώσεις, κατάφυτες με αγράμπελη και άλλα είδη που τις στολίζουν με άνθη κάθε άνοιξη, με ποταμίσκους και ποικιλία αγρίων ζώων, μέχρι και καφετιά αρκούδα. Στα κατάφυτα αυτά υψίπεδα χωρίς τον ήλιο χάνονταν ακόμα και την ημέρα ο προσανατολισμός και η κατεύθυνση. Κατά την παράδοση σ' αυτά χάθηκε κάποτε μια τουρκική στρατιωτική μονάδα και έκτοτε ονομάστηκε «χάσια». Αληθεύει ή όχι η παράδοση, εκεί χάνονταν οι αγνοούντες το έδαφος. Η διαμόρφωσή του και οι χαμηλές αποδόσεις του περιόριζαν το οικονομικό και στρατιωτικό ενδιαφέρον των Τούρκων για τα Χάσια. Σ' αυτό, όμως, το έδαφος και μ' αυτές τις αποδόσεις του οι Χασιώτες συγκρότησαν αρματολίκι από τα μεγαλύτερα και τα δυναμικότερα. Το αποκορύφωμα των αγώνων τους υπήρξε η ανάληψη μιας δικής τους επανάστασης, όπως θα αναπτυχθεί.

Δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής γραπτές μαρτυρίες για την αρχική σύστασή του. Παραδοσιακά είναι γνωστό ότι τα Χάσια παρέμειναν ανυπότακτα σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Πρώτος καπετάνιος στο αρματολίκι των Χασίων αναφέρεται από τον Κασομούλη ο γερο-Βλαχάβας (1700 μέχρι το 1770 ή 1780), καταγόμενος από τη Σμόλια (Αγριελιά τώρα) Τρικάλων. Δηλαδή είναι σύγχρονος με τους Ζήδρο και Λάζο του Ολύμπου. Τον γερο-Βλαχάβα διαδέχτηκε ο γιος του παπα-Θύμιος Βλαχάβας και αυτόν τα παιδιά του Κωνσταντής και Γεωργάκης. Και οι τρεις αυτοί *«εχάθησαν εις Ιωάννινα επί Αλή πασά»*. Στον πίνακα του Κασομούλη ακολουθούν οι Βλαχαβαίοι, Θεοδωράκης (1780-1808), δύο αγνοούμενοι και ο Θανάσης, οι διάδοχοι, οπαδοί (υπασπιστές) και πρωτοπαλίκαρα, Ψείρας και ο γιος του Παναγιώτης, Τόσκας, Σιαπέρας, Μάνδαλος, Κροτζαβίτης, ο γιος του Θανάσης, Ζήκος και ο γιος του Γιώτας, Δεληγιάννης Μετσοβίτης, Κζιώτας και ο γιος του Στέργιος, τα παιδιά του Στέργιου, Αναγνώστης, Παναγιώτης και Γιάννης και Σαλταπήδας[61].

Από τον πίνακα προκύπτει ότι πιθανόν καταγόταν από τα Χάσια ο Δεληγιάννης του Μετσόβου. Τα Χάσια κείτονται μεταξύ των κοιλάδων τεσσάρων ποταμών. Βόρεια του Αλιάκμονα, δυτικά του Ίωνος, νότια του Πηνειού και ανατολικά του Τιταρήσιου ή Ξεριά. Το αρματολίκι των Χασίων, όμως, εκτεινόταν μέχρι το Βέρμιο. Κατά τον Κασομούλη (σ. 20), η δύναμη και η εξουσία των καπετάνιων Ζήδρου και Λάζου του Ολύμπου και Βλαχαβαίων των Χασίων *«εκτείνετο από τα Βοδενά* (Έδεσσα) *μέχρι των Τρικάλων και πέριξ Λαρίσης και από Σέρβια μέχρι Αικατερίνης* (Κατερίνη) *και Πλαταμώνος προς την θάλασσαν και είχον όλας τας σχέσεις* (καλές σχέσεις) *με τους εδώθεν του Πηνειού, α-*

61. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σσ. 11-12, τ. Α'.

πό Ασπροπόταμον, Άγραφα και κάτωθεν». Τα Χωματοβούνια (υψ. 1.200 μ.) στα Χάσια είναι από τα πιο ήμερα της χώρας. Κατάφυτα από πλατάνια, δρυς και έλατα ανάμεσα στον Πηνειό και τον Αλιάκμονα, όπου διαβιούσε και καφετιά αρκούδα πριν από το 1940. Με απλωσιές πνιγμένες στο πράσινο, ειδυλλιακές πλαγιές, τρεχούμενα νερά και ρεματιές με ανθισμένη αγράμπελη. Οι κάτοικοί τους μέτριοι, ξανθοί και γαλανοί, Λαπίθες, κατά τον Ρήγα Βελεστινλή, σκορπισμένοι σε αρκετές δεκάδες χωριά, εγκάρδιοι, φιλόξενοι, ξεχωρίζουν για το *«αρήιον, αδάμαστον και αφελές του χαρακτήρος των* (...) *ουδέποτε υποκύψαντες εις τον ζυγόν των Τούρκων, λαμπρύναντες τας εθνικάς σελίδας με κατορθώματα απειρίας κλεφτών και αρματολών»*[62]. Ταχείς, ευκίνητοι, γνωστοί για την πολεμική τους αρετή ήταν περιζήτητοι πολεμιστές του ελληνικού στρατού. Χορεύουν και εκφράζουν τα αισθήματά τους με τραγούδια, όπως αυτό:

> *Εψές επέρασ' από κλέφτικο λημέρι.*
> *Κι άκουσα πώς δασκάλευε*
> *τα παλικάρια του ο Τόσκας.*

Μπορεί κανείς να πει ότι στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας οι Χασιώτες ασχολούνται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τον πόλεμο. Παρά την αναπτυγμένη οικοτεχνία τους δεν προχώρησαν σε αξιόλογη βιοτεχνία, γιατί οι άνδρες και κυρίως οι νέοι ασχολούνταν με τα όπλα.

Όσο ήταν καπετάνιος στο αρματολίκι των Χασίων ο γερο-Βλαχάβας επικρατούσε σχετική ηρεμία, όπως και στα άλλα αρματολίκια της Θεσσαλίας. Όταν το ανέλαβε ο γιος του, ο παπα-Βλαχάβας, η ειρήνευση αποτελούσε παρελθόν. Οι πόλεμοι της Τουρκίας με τη Ρωσία, οι επεμβάσεις των στόλων του Μ. Ναπολέοντα και της Αγγλίας στα Εφτάνησα έδειξαν ότι η ζωή δεν θα ήταν πλέον όπως πριν. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην επιδίωξή της να διατηρήσει τις κατακτήσεις της από τις επιβουλές της Ρωσίας (για διέξοδο στο Αιγαίο) και της Αγγλίας (για ανάμειξη στο ελληνικό ζήτημα), στράφηκε εναντίον των αρματολών, ώστε να ισχυροποιήσει το «εσωτερικό» της μέτωπο. Ανέθεσε, λοιπόν, στον Αλή πασά να αξιώσει από τους καπετάνιους υποταγή ή εξόντωση σε άρνησή τους.

Ο παπα-Βλαχάβας γεννήθηκε το 1770 στη Σμόλια. *«Σπουδάσας τα κοινά γράμματα έχων και κλίσιν προς τα θρησκευτικά, εδέχθη και το επάγγελμα της ιερωσύνης από νέος· μετά τον θάνατον του πατρός του* (...) *διαδεχθείς το αρματολίκι και διευθύνων αυτό διά της σπάθης και του σταυρού, φαίνεται ότι αύξησε τον σεβασμό και την επιρροήν του "ως καπετάνιος και ως ιερέας"».* Αρνήθηκε να υποταχτεί στον Αλή πασά και κάτω από τις διώξεις του κατέφυγε στη θάλασσα, στον Νικοτσάρα. Με την αμνήστευση των θαλασσομάχων κα-

62. Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός.

πετάνιων επέστρεψε στο αρματολίκι του, αλλά ο Αλή αξίωνε υποταγή. Αρνήθηκε. Συνεννοήθηκε με τους άλλους και το 1805 πραγματοποιείται στο Καρπενήσι *«σπουδαιότατον συνέδριον»* καπετάνιων του Μοριά, της Ρούμελης, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Ο παπα-Βλαχάβας *«έθηκε προ των οφθαλμών των καπετάνιων τον εθνικόν σκοπόν της γενικής απελευθερώσεως»*. Τους είπε: *«Αν συνεχίσουν τα αρματολίκια να αγωνίζονται όπως πριν, ξεμοναχιασμένο το καθένα στην περιοχή του, τότε ο Αλή πασάς θα εξοντώνει ένα-ένα, όσα δεν θα υποτάσσονται. Να υποταχθούμε, δεν γίνεται πλέον. Και δεν μένει παρά να αναλάβουμε όλοι μαζί επανάσταση»*.

Δικαιολογών ο Κασομούλης την ιδέα του παπα-Βλαχάβα για γενική επανάσταση γράφει: *«Θεατής των άλλων μακρόθεν όταν ανακατώνοντο, διάγων φρονίμως διά να προφυλάξη εαυτόν και τον λαόν από τινά απάτην και προσβολήν εχθρικήν· έχων ως παράδειγμα τα παθήματα των λοιπών, εστοχάσθη ότι όταν οι Ρώσοι κατέλαβον την Πάργαν και οι Έλληνες ετοιμάζοντο εκείθεν να εκστρατεύσουν προς την Ακαρνανίαν και Ήπειρον και όταν ο Σινιάβιν έκαιγεν τον οθωμανικόν στόλον εις Άγιον Όρος και απέκλειεν τα Δαρδανέλια, ήτον ο καιρός επί του οποίου έμελλον να εκπληρωθούν οι χρησμοί»*[63]. *«Χρησμοί»*, κατά τον Κασομούλη, θα πρέπει να είναι οι προφητείες του Αγαθαγγέλου περί απελευθερώσεως του ελληνικού γένους από τη Ρωσία.

Ο Σάθας δεν αναφέρει να λήφθηκε στο Καρπενήσι απόφαση γενικής επαναστάσεως. Αλλά οι πιέσεις του Αλή συνεχίζονταν, ενώ η αγανάκτηση των αρματολών μεγάλωνε. Στην ατμόσφαιρα εκείνη παρενέβη και η Ρωσία. Ο Σάθας γράφει ότι απεσταλμένοι της καταφτάνουν κρυφά μέσω Σερβίας στις αρχές του 1808 στον Όλυμπο. Μεταφέρουν στους καπετάνιους γράμματα του Ροδοφοινίκη, συμβούλου της Ρωσίας στη Σερβία, με τα οποία τους προτρέπει να πάρουν *«διά τελευταίαν φοράν τα όπλα υπέρ της απελευθερώσεως του γένους, μιμούμενοι το παράδειγμα της υπό του Καραγεώργη απελευθερωθείσης Σερβίας»*. Ο παπα-Βλαχάβας συγκαλεί στα Χάσια το Φεβρουάριο του 1809 μυστική σύσκεψη των καπετάνιων της Θεσσαλίας. Σ' αυτήν αποφασίστηκε η κήρυξη με αρχηγό τον Βλαχάβα γενικής επαναστάσεως την 29η Μαΐου, επέτειο αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων. Ο Δεληγιάννης ανέλαβε να καταλάβει τη διάβαση του Ζυγού Μετσόβου, για να εμποδίσει το πέρασμα δυνάμεων του Αλή πασά από Γιάννινα προς Καλαμπάκα. Ο Ευθ. Στουρνάρας ανέλαβε να εμποδίσει πέρασμα Αλβανών από Καλαρρύτες προς Καλαμπάκα. Ο Βλαχάβας ενημέρωσε τους καπετάνιους Μακεδονίας, Ηπείρου και Ρούμελης για να ξεσηκωθούν και αυτοί στις περιοχές τους, ώστε να υπάρξει γενική επανάσταση στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Ο Κασομούλης χαρακτηρίζει το επαναστατικό σχέδιο του Βλαχάβα *«εύκο-*

63. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 82, τ. Α'.

λο και πραγματοποιήσιμο», υπό την προϋπόθεση ότι θα εμποδιζόταν η κάθοδος Αλβανών από τα Γιάννινα στη Θεσσαλία και ότι θα ξεσηκώνονταν και άλλοι καπετάνιοι στην Ήπειρο και στη Στερεά Ελλάδα. Στο μεταξύ ο Βλαχάβας με Χασιώτες και οι Λάζοι με Ολυμπίσιους θα «ξεπάστρευαν» τους Αρβανίτες και θα καταλάμβαναν θεσσαλικές πόλεις. Τους Αρβανίτες τούς αντιπαθούσαν και οι διαμένοντες στη Θεσσαλία Τούρκοι, με τους οποίους βρισκόταν σε συνεννόηση ο Βλαχάβας. Η συνεργασία αυτή του Βλαχάβα διατυπώθηκε και σε στίχους:

Να κάνουμε το ένα μας Τούρκοι και ραγιάδες
τον τόπο να παστρέψουμε απ' τους Αρβανιτάδες.

Ο Βλαχάβας κήρυξε την επανάσταση περί τα μέσα του Μαρτίου 1809, «*άρας τον σταυρόν και ζώσας την σπάθην και υψώσας την* (τουρκικήν;) *σημαίαν*», για να αποκοιμίσει τους ντόπιους οσμανλήδες, «οίτινες επίσης δεν ήθελον να βλέπουν τους Αλβανούς εις την Θεσσαλίαν»[64]. Σε πρώτη φάση οι επαναστατημένοι Χασιώτες «*σφάζουν και διώκουν σουμπασήδες και δερβεναγάδες, όπου συναντούσαν εις τα χωρία· εντός δεκαπέντε ημερών άλλοι φονευθέντες, άλλοι φυγόντες διά νυκτός, εφάνη ότι εκκαθαρίσθησαν εν τω άμα αι επαρχίαι*». Στην Καλαμπάκα και στην περιοχή της δεν διέμειναν Τούρκοι, αλλά δερβεναγάδες για φύλαξη διαβάσεων και σουμπασήδες για είσπραξη φόρων, που συνήθως αμφότεροι ήταν ελληνικής ή αλβανικής καταγωγής. Έτσι η «εκκαθάρισή» τους δεν προκάλεσε την προσοχή της οθωμανικής διοίκησης. Ίσως να τη θεώρησαν συνέχιση της συνήθειας των αρματολών να εκτελούν τέτοια όργανα. Αλλά ο Δεληγιάννης αποκάλυψε στον Αλή πασά ότι οι σφαγές αυτές αποτελούσαν μέρος του σχεδίου του Βλαχάβα για επανάσταση. Ο Αλή φρύαξε. Εξαπέστειλε το γιο του, τον Μουχτάρ, με 15.000 Αλβανούς, γράφει ο Κασομούλης -, με 5.000 γράφει ο Σάθας. Μεταξύ των δύο ιστορικών υπάρχει και μια μικρή διαφορά στις ημερομηνίες, αλλά τα συμβάντα αποδίδονται το ίδιο.

Κατά τον Σάθα, ο Βλαχάβας ανέθεσε στον αδελφό του Θόδωρο να καταλάβει με 300 παλικάρια (150, γράφει ο Κασομούλης) την Κρύα Βρύση, εφτά περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Καλαμπάκας, στο τελευταίο αντέρισμα των υπωρειών του Κόζιακα, απ' όπου διέρχεται τώρα και η οδός προς το Περτούλι. Η περιοχή της Κρύας Βρύσης ήταν τότε κομβικό σημείο. Η ημιονική οδός από το Μέτσοβο έβαινε παραλλήλως προς τη νότια όχθη του Πηνειού, περνούσε το Κλεινοβίτικο ποτάμι, που εκεί εκχύνεται στον Πηνειό, έφτανε αμέσως στην Κρύα Βρύση, όπου υπήρχε χάνι-σταθμός για τους αγωγιάτες, και από εκεί μέσω Διάβας κατέληγε στην Καλαμπάκα. Προ του Κλεινοβίτικου πο-

64. Τη λέξη «τουρκικήν;» την πρόσθεσε ο Βλαχογιάννης στο κείμενο του Κασομούλη, πιστεύων ότι σήκωσε τέτοια σημαία ο Βλαχάβας για να εξαπατήσει τους Τούρκους.

ταμού κατέληγε και η ημιονική οδός από το Περτούλι και από τους Καλαρρύτες προς Καλαμπάκα. Το σημείο εκείνο ονομάζεται στη βλαχική Κάλια Μάρι (Δρόμος Μεγάλος, σημαντικός). Ήταν πολυσύχναστος από καραβάνια και περάσματα νομαδικών ποιμνίων από τα πεδινά προς τα ορεινά και αντίστροφα. Γέφυρα στο Κλεινοβίτικο ή στον Πηνειό δεν υπήρχε, όπως θυμούνται οι γεροντότεροι κάτοικοι της περιοχής, ούτε άκουσαν ποτέ από τους παλιότερους.

Το κομβικό εκείνο σημείο το φύλαγε δύναμη Αλβανών με επικεφαλής τον Γιουσούφ αράπη. Ο Θεόδωρος Βλαχάβας ενήργησε την 5η Μαΐου 1909 *«ορμητική επίθεση»* και σε διάστημα ωρών καταδίωξε τους Αλβανούς κι εγκαταστάθηκε ο ίδιος εκεί, με αποστολή να εμποδίσει πέρασμα των Αλβανών, που τυχόν θα κατέρχονταν από το Μέτσοβο ή από τους Καλαρρύτες. Αλλά κάποιοι Αρβανίτες διέφυγαν στα Τρίκαλα και την ίδια νύχτα κινήθηκε ισχυρή δύναμη Αλβανών από εκεί με επικεφαλής τον Βελή πασά και τον Μπεκήρ. Παρέκαμψε την Καλαμπάκα, που την κατείχαν οι Χασιώτες, πέρασε από τη γέφυρα της Σαρακήνας κι επιτέθηκε από τα νώτα κατά του Θ. Βλαχάβα. Την επομένη κατέφθασαν άλλες πέντε χιλιάδες Αλβανοί από τα Γιάννινα, με τον Μουχτάρ. Ο Βλαχάβας με τους Χασιώτες διάνοιξαν με τα γιαταγάνια δρόμο μέσα από τις γραμμές των Αλβανών και διέφυγαν προς την Καλαμπάκα, καταδιωκόμενοι απ' αυτούς[65].

Κατά τον Κασομούλη, *«οι Αλβανοί όλοι επέπεσον κατά του Θεοδωράκη Βλαχάβα όστις ευρέθη με έως 150 παλικάρια, μακράν του αδελφού του. Μετά μιας συνεχούς και πεισματικής μάχης 24 ωρών εις Καλαμπάκαν, αμυνόμενος ο Θεοδωράκης* (...) *ορμήσας ξιφήρης κατεπάνω του πλήθους και διασχίζων τα στίφη, άλλοι εκ των συνδρόφων του πεσόντες αιχμάλωτοι, άλλοι φονευθέντες εις τον τόπον, άλλοι σωθέντες εξελθόντες της συμπλοκής και ο Θεοδωράκης μείνας εις τον τόπον εν τω μέσω του στρατοπέδου και γνωρισθείς την αυγήν μεταξύ των άλλων κυλισμένος εις το αίμα και με το σπαθί εις χείρας»*[66]. Η μάχη αυτή δόθηκε προ της Καλαμπάκας. Μικρός ο γράφων άκουγε τις γριές της Καλαμπάκας να διηγούνται ότι τότε «κοκκίνησε από το αίμα η ποταμιά» του Πηνειού.

Για τη μάχη της Καλαμπάκας γράφει ο Σάθας: *«Αι προφυλακαί των Αλβανών κατεκόπησαν και ο Μουχτάρ ξιφήρης εμπόδιζε την υποχώρησιν των αποδεκατιζομένων στρατευμάτων του. Πλην, μετά δεκάωρον συνεχή λυσσώδη αγώνα οι επαναστάται στερούμενοι πολεμοφοδίων και διά μόνον της σπάθης αγωνιζόμενοι απέλπιδες περί ελεύσεως βοηθείας και βλέποντες τους εχθρούς ενισχυόμενους διά νέων στρατευμάτων, εξήλθον των προμαχώνων και διά μέσου των εχθρικών φαλάγγων εζήτησαν διέξοδον. Πάντες ηρωικώς απέθανον. Μετά δύο περίπου ώρας επαρουσιάσθη και ο παπα-Θύμιος* (Βλαχάβας) *φέρων βοή-*

65. Κ. ΣΑΘΑΣ, ό.π.
66. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 84, τ. Α'.

θειαν πεντακοσίων περίπου Ολυμπίων· πλην μαθών την καταστροφήν δεν ηθέλησε ίνα πολεμήση κατά εχθρών, ήδη εις δέκα χιλιάδας συμποσουμένων. Όθεν, εν τάξει υποχωρήσας, ανήλθεν εις Όλυμπον θρηνών επί τη απωλεία τοιούτων συγγενών και καταρώμενος τους προδότας, Δεληγιάννη και Ευθ. Στουρνάρα, γιατί δεν είπαν ότι δεν θα μετάσχουν στην επανάσταση, ώστε να μην ξεκινούσε αυτή». Και προσθέτει ο Κασομούλης: «*Οι ειρημένοι εμπορούσαν να εξηγηθούν το πνεύμα των ό,τι ώρα ήθελον, πριν εκτεθή ο άνδρας και εκθέση και τον λαόν*».

Όπως γράφει ο Σάθας, ο παπα-Βλαχάβας έφυγε από την Καλαμπάκα την 6η Μαΐου 1809, πήγε στον Όλυμπο και επέστρεψε την 8η Μαΐου με 500 Χασιώτες και Ολυμπίσιους επαναστάτες σε τρεις μόνο μέρες, ενώ απαιτούνται τουλάχιστον πέντε με έξι. Αρκεί αυτό για να γίνει αντιληπτή η ετοιμότητα και η ταχύτητα με την οποία κινούνταν οι αρματολοί στα βουνά.

Ο Μουχτάρ έκοψε τα κεφάλια νεκρών και αιχμαλώτων. Τα αλάτισε και τα έστειλε «δώρο» στον πατέρα του. Τα πτώματα τα «έκτισε» σε πυραμίδα και τα έκαψε. Πήρε έπειτα «σβάρνα» τα χωριά, κατασφάζοντας Έλληνες και καίγοντας σπίτια. Στη Θεσσαλία απλώθηκε τόση τρομοκρατία, ώστε οι Τούρκοι της Λαρίσης και των Τρικάλων, που αντιπαθούσαν τη διοίκηση των Αλβανών, διέκοψαν την ως τότε συνεργασία τους με τον Βλαχάβα, από το φόβο του Αλή.

Ο Βλαχάβας και λίγοι αρματολοί καταδιωκόμενοι από τους Αλβανούς συμπτύχθηκαν στον Όλυμπο και από εκεί κατέβηκαν στον Πλαταμώνα. Δεν πρόφτασαν να απομακρυνθούν από την ακρογιαλιά με τις βάρκες και κατέφτασαν ασθμαίνοντες και πυροβολούντες οι Αλβανοί. Αλλά ήταν αργά. Οι βάρκες απομακρύνθηκαν και οι Αλβανοί περιορίστηκαν να περιμαζέψουν τα γαϊδούρια και τα άλογα, με τα οποία οι επαναστάτες και οι οικογένειές τους είχαν μεταφέρει εφόδια στον Πλαταμώνα. Αλλά τα ζώα τα είχαν αχρηστεύσει ώστε να μην μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν οι Αλβανοί, οι οποίοι αναγκάστηκαν να τα σκοτώσουν. Ο Βλαχάβας κατέπλευσε στη Σκόπελο και από εκεί παράγγειλε στους Έλληνες, όπως αναφέρει το σχετικό ποίημα:

> *Καράβια να μου δώσετε, να κλείσω το μπουγάζι.*
> *Να γκεζερνώ στις θάλασσες, ο κόσμος να τρομάζει.*
> (Μπουγάζι εννοεί τον Ελλήσποντο, γκεζερνώ σημαίνει γυρίζω.)

Ο Βλαχάβας επανασυγκρότησε τον καταδρομικό στολίσκο με τους παλιούς ναυτικούς και με όσους επαναστάτες τον ακολούθησαν. Χωρίστηκαν πάλι σε ταϊφάδες με στόλαρχο τώρα τον Βλαχάβα και ξαναρχίζουν δράση με περισσότερο πείσμα. Ενεργούν αποβάσεις παράτολμες σε παράλια, κατασφάζουν Οθωμανούς και ληστεύουν πλοία επί δύο περίπου χρόνια, γράφει ο Σάθας. Ανίσχυρος ο Αλή πασάς ν' αντιμετωπίσει το ναυτικό αρματολίκι και για να μη θυμώσει ο σουλτάνος εναντίον του, καλοπιάνει τους καπετάνιους και τα παλικάρια της στεριάς, ώστε να μην ξεσηκωθούν ούτε να πάνε και αυτοί στη θάλασσα. Α-

νίσχυρη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία να εξοντώσει το ναυτικό αρματολίκι, αμνηστεύει τους επαναστάτες ναυτικούς και τους ξαναδίνει τα αρματολίκια τους, με τον όρο να παραμείνουν υποταγμένα. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε' και η Ιερά Σύνοδος γράφουν στον Βλαχάβα ότι του έδωσαν *«άφεση των παλαιών αμαρτιών»* του, τον εξορκίζουν να διακόψει τη δράση του στη θάλασσα και να επιστρέψει στα θρησκευτικά του καθήκοντα.

Αρκετοί αρματολοί επέστρεψαν στη στεριά και «προσκύνησαν» τον Αλή. Ο Κώστας Τσέλιος αρνήθηκε να προσκυνήσει. Αποβιβάστηκε στον Κίσαβο, συγκέντρωσε τριακόσια παλικάρια και ανέλαβε δράση. Έπεσε, όμως, σε ενέδρα στη γέφυρα του Πηνειού στο χωριό Μπαμπά (Τέμπη) και σκοτώθηκε μαζί με πολλά παλικάρια του. Η λαϊκή μούσα τον τραγούδησε με τους εξής στίχους:

Τσέλιο μου, περήφανε...
Εθάμπωσεν ο ουρανός κι εγίνηκε σκοτάδι,
εθάμπωσεν κι η θάλασσα κι εγίνηκε κατράμι.
Βγήκαν καράβια φράγκικα, ιγγλέζικα καράβια,
κι όλα τον Τσέλιο κυνηγούν, τον Τσέλιο για να πιάσουν,
κι ο Τσέλιος βγήκε στην στεργιά, ψηλά στα κορφοβούνια.
Βελή πασάς σαν το 'μαθε, πιάνει γραφή και γράφει:
- Να 'ρθεις, καπετάν Τσέλιο μου, να 'ρθεις να μ' ανταμώσεις,
ντερβέναγας για να γενείς στους κάμπους των Τρικάλων,
να κουβαλάς γεννήματα, να περπατάς καβάλα.

Ο Βλαχάβας αρνήθηκε την αμνηστία και παρέμεινε σε νησί. Το παράδειγμά του ακολούθησαν πολλοί επαναστάτες. Δεν ήθελαν με κανέναν τρόπο να επιστρέψουν προσκυνημένοι εκεί όπου είχαν επαναστατήσει. Απ' αυτούς άλλοι πήγαν κατόπιν σε εμπορικά πλοία, άλλοι σε γαλλικά πολεμικά και άλλοι έμειναν για πάντα στη Σκόπελο, τη Σκιάθο και τη Σκύρο. Ο Βλαχάβας με την πρώτη ευκαιρία επέστρεψε στο αρματολίκι του, αλλά αρνήθηκε να προσκυνήσει. Αδυνατώντας να τον καταδιώξει στα Χάσια ο Αλή κατέφυγε στο δόλο. Έστειλε στον Βλαχάβα πλαστή επιστολή, που δήθεν την έγραψαν οι Λαζαίοι και τον καλούσαν σε μυστική συνάντηση κοντά στην Κατερίνη. Ανύποπτος ο Βλαχάβας πήγε. Έπεσε σε ισχυρή ενέδρα Αλβανών. Τον έπιασαν και τον έστειλαν στον Αλή. Γράφει ο Σάθας:

«Εις Ιωάννινα ο Βλαχάβας εδέθη επί πασσάλω εν τη αυλή του σεραγίου και επί δύο ημέρας έμεινε εκεί εκτεθειμένος εις τας ύβρεις, τους προπηλακισμούς και τους κολαφισμούς του φανατικού όχλου».

Ο Κούμας προσθέτει: *«Αρβανίτες έκοβαν σάρκες από τον ζωντανό ακόμα*

Βλαχάβα και τις πετούσαν. Υπέστη τον σκληρότερο όλων των θανάτων».

Ο Pouqueville, πρόξενος τότε της Γαλλίας στον Αλή πασά, περιγράφει το μαρτύριο του Βλαχάβα:

«Επανείδα δεμένο σε πάσσαλο στην αυλή του σεραγίου τον Ευθύμιο Βλαχάβα, που άλλοτε συνήντησα στην Πίνδο με τους στρατιώτες του. Ακτίνες καυτερού ηλίου χτυπούσαν στο αγέρωχο κεφάλι του, που καταφρονούσε τον θάνατο, και άφθονος ιδρώτας έτρεχε από την πυκνή γενειάδα του. Ήξερε ποια τύχη τον περίμενε. Αλλά ατάραχος για την σφαγή του, που την μελετούσε ο τύραννος, σήκωσε σε μένα τα γεμάτα γαλήνη μάτια του, σαν να με θεωρούσε μάρτυρα του θριάμβου του πάνω στον δήμιό του. Με την γαλήνη του δικαίου έβλεπε να πλησιάζει η τόσο τρομερή τελευταία ώρα του. Δέχθηκε χωρίς τρόμο ή παράπονο τα χτυπήματα των δημίων. Δεν άφησε ούτε την παραμικρή κραυγή να βγει από το στόμα του και δεν έδειξε στο πρόσωπό του το παραμικρό παράπονο για το τραγικό του τέλος. Ένα τόσο ένδοξο τέλος αγωνιστού, έφερε την κηλίδα του εγκλήματος».

Προκειμένου οι Αρβανίτες να καταπτοήσουν τους Έλληνες σκόρπισαν στους δρόμους των Ιωαννίνων το τεμαχισμένο σώμα του Βλαχάβα. Ο Αλή θανάτωσε τα παιδιά και τα αδέλφια του Βλαχάβα.

Γράφει ο Τ. Κανδηλώρος: *«Ο Βλαχάβας υπήρξε ο τελευταίος μεγαλεπίβουλος αντιπρόσωπος του αρματολισμού, διότι μετά από αυτόν δεν έγινε κανένα πλέον κίνημα κατά του Αλή πασά και κατά της Πύλης εν τη Στερεά Ελλάδι και τη Πελοποννήσω».*

Και ήταν μόλις 44 χρόνων όταν τον θανάτωσαν. Ο λαός δεν θρήνησε τον Βλαχάβα με οδυρμούς, αλλά με τραγούδι:

> *Αηδόνια μου, περήφανα, πεύκα καμαρωμένα.*
> *Φέτος να μη λαλήσετε, φέτος να μαραθείτε.*
> *Τον παπα-Θύμιο πιάσανε, τον καπετάν Βλαχάβα.*

Οι Χασιώτες πόνεσαν για το χαμό του καπετάνιου τους, αλλά δεν πτοήθηκαν. Ούτε σίγησαν στα Χάσια τα όπλα. Ο Π. Αραβαντινός γράφει ότι *«επί δεκαετίαν διέπρεψαν οτέ κλέπταρχαι, οτέ δε οπλαρχηγοί»* ο Μαντζαφλάρας, ο Τσόγκας, ο Φλώρος, ο Ψείρας και τα παιδιά του, και κυρίως ο καταγόμενος από το χωριό Μάνδαλο του ομώνυμου βουνού Θανάσης Μάνδαλος, που θα δράσει και μετά την Επανάσταση του '21. Το αρματολίκι του Βλαχάβα σίγησε, μένοντας όμως πάντα ανυπότακτο. Και με την έκρηξη της Επαναστάσεως του '21

67. Τ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Βλαχαβαίοι», Θεσσαλικά Χρονικά, τ. Α'.

ξεπετάχτηκε σε δράση[67].

4.5. Το αρματολίκι του Πηλίου

Πότε και πώς συγκροτήθηκε το αρματολίκι του Πηλίου άγνωστο. Αναφέρεται όμως ότι στα χωριά του παραχωρήθηκε το 1668 αυτοδιοίκηση με ειδικά προνόμια. Κατά την παράδοση στα χωριά του υπήρχαν οπλοφόροι, που ανέλαβαν την προστασία των κατοίκων τους από ληστές, κυρίως μετά την οικονομική ανάπτυξή τους. Ο Κορδάτος τους αποκαλεί «πολιτοφύλακες», ονομασία που δεν υπήρχε στην Τουρκοκρατία[68]. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο σουλτάνος είχε παραχωρήσει σε τοπικές αρχές το δικαίωμα να τοποθετούν Έλληνες οπλοφόρους (αρματολούς) ως φύλακες χωριών ή διαβάσεων (δερβεναγάδες). Ο Σουηδός Bjornstahl περιηγήθηκε τη Θεσσαλία το 1779 και γράφει ότι εκείνη τη χρονιά παραχωρήθηκε στους Αμπελακιώτες ανάλογη άδεια για οπλοφόρους (αρματολούς), με αποστολή να προστατεύουν τα εργαστήρια του συνεταιρισμού τους από ληστές. Ο Κορδάτος γράφει ότι παρόμοια άδεια παραχωρήθηκε από τις τουρκικές αρχές το 1774 και στον Βόλο[69].

Για να γίνει κατανοητή η αρματολική κατάσταση του Πηλίου, πρέπει να ληφθεί υπόψη και η ιδιαιτερότητά του. Στα χωριά του λειτουργούσε συστηματική αυτοδιοίκηση. Καθένα από αυτά αποτελούσε «μια μικρούτσικη δημοκρατία», κατά τους Κωνσταντά και Φιλιππίδη. Αυτή, λοιπόν, η αυτοδιοίκηση δεν ήταν δυνατόν να μην παρακολουθήσει τη σπουδαία οικονομική δραστηριότητα των Πηλιορειτών και να μη φροντίσει για την προστασία του παραγόμενου πλούτου και την ασφάλεια των κατοίκων. Επιπλέον, το Πήλιο, απόμακρο γεωγραφικά, δεν ευνοούσε τις ληστρικές επιδρομές, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχε λόγους να διαταράξει την ήσυχη κατά τα άλλα τοπική ζωή. Ούτε παρείχαν οι συνθήκες του Πηλίου, όπως και των Αμπελακίων του Κισσάβου, αντικείμενο για την εφαρμογή του θεσμού του αρματολισμού.

Ο Π. Αραβαντινός υποθέτει ότι οι αρματολοί των Χασίων, Τόσκας, Μάνδαλος και Μπασδέκης, έδρασαν «κατά την εποχήν αυτήν (1760) εις το Πήλιον όρος και ενίοτε εις τα Γρεβενά». Την υπόθεσή του τη στηρίζει στο παρακάτω δημοτικό τραγούδι:

Θα πάρω το τουφέκι μου, θα ζώσω το σπαθί μου.
Και να 'βγω δίπλα στα βουνά, να πάω να βρω τους κλέφτες,
τον Τότζκαν και τον Μάνταλο, να βρω και τον Μπαστέκη,

68. Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, «Το αρματολίκι του Πηλίου», Θεσσαλικά Χρονικά, τ. Α', 1930. Γ. ΘΩΜΑΣ, «Ο Πηλιορείτης αγωνιστής Κ. Ζορμπάς», Θεσσαλικά Χρονικά, τ. Ε'.

69. Βλ. και Δ. ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΥ, «Η Αυτοδιοίκηση στο Πήλιο», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Βόλου, τ. Γ'.

που πολεμούν με την Τουρκιά και με τους Αρβανίτες.

Το τραγούδι αυτό αναφέρεται στην εποχή της δίωξης του αρματολισμού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και φαίνεται ότι πολλοί ανυπότακτοι αρματολοί, όπως ο Τόσκας και ο Μάνδαλος των Χασίων, που μνημονεύονται στο τραγούδι, έγιναν κλέφτες. Και περιφέρονταν στα βουνά, είτε για να καταδιώκουν Τούρκους και να παραμείνουν οι κάτοικοι της περιοχής τους ανυπότακτοι, είτε για να προβαίνουν σε ληστείες ώστε να αναγκάσουν το σουλτάνο να τους αναγνωρίσει και πάλι. Με τους Τόσκα και Μάνδαλο θα ενώθηκε και ο Μπασδέκης και αυτός ίσως θα τους πήγε στο Πήλιο, αλλά φαίνεται ότι δεν υπήρχαν προϋποθέσεις για δράση εκεί.

Κατά την παράδοση, ένα από τα πρωτοπαλίκαρα του Ανδρούτσου, ο Αστέρης Μπασδέκης, ανακηρύχτηκε καπετάνιος στο αρματολίκι του Πηλίου το 1797-98.[70] Ως πρωτοπαλίκαρο του Ανδρούτσου ο Μπασδέκης διέθετε τίτλο για την ανακήρυξή του σε καπετάνιο. Μ' αυτόν περιήλθε στους Μπασδεκαίους το καπετανλίκι του Πηλίου. Ο Χρ. Περραιβός αναφέρει στην «Ιστορία της Πάργας και Σουλίου» ως καπετάνιους της Θετταλομαγνησίας (Πήλιο κ.λπ.) τον Μακρυθανάση, τον Μακρυπούλιο και τον Μπασδέκη.

Οι Μπασδεκαίοι κατοικούσαν στη Ζαγορά. Το σπίτι τους ήταν σ' ένα ψηλό βράχο, λίγο πιο πάνω από την πλατεία του Αγίου Γεωργίου. Στα μισά του δρόμου Βόλου - Ζαγοράς έκτισαν καλύβα. Κατά τον Κορδάτο, αποτελούσε φυλάκιο επιτήρησης του δρόμου και σταθμό σύνδεσης με τα είκοσι τέσσερα χωριά του Πηλίου. Πρώτη επίσημη μαρτυρία για αυτούς είναι το γράμμα που απέστειλε ο Μπεχλεβάν Ιμπραήμ Μπαμπά πασάς, ελέω Θεού Βεζίρης και ηγεμών του Σαντζακίου Ναυπάκτου και Κάρλελι, προς τον Δημήτριο Μπασδέκη:

«Περιπόθητέ με καπετάν Δημήτρη, μακρύ, μετά τον χαιρετισμόν μας, σε φανερώνομεν, επειδή από πολλούς ηκούσαμεν την αξιότητά σου και παλικαρία σου και το πιστόν ιτααtλήκι ραγιάδικον, όπου έχεις εις τον πολυχρόνιόν μας Βασιλέα, σε επαινέσαμεν δι' αυτά τα καλά σου προτερήματα, διά τούτο σε γράφομεν να έλθης ευθύς, λαμβάνοντας το παρόν μας μπουγιουρδί, διά να τιμήσωμεν με χαρίσματα βασιλικά και με χιλιάτικα αυθεντικά καθώς και άλλοι πολλοί καπιταναραίοι τίμιοι και άξιοι τα αξιώθηκαν (Μπουκουβαλαίοι, Μπαστικαίοι, Λάμπρος Σουλιώτης, Διβουνιώτης, Μίτζης, Κοντογιαννόπουλος) και άλλοι πολλοί άξιοι καπιταναραίοι καθημερινώς μας έρχονται και τους τιμούμεν με χιλιάτικα, με καπιτανάτα και με ψωμιά, τα ίδια θέλομεν κάμομεν και εις εσένα, ερχόμενος προς ημάς και τελείως μην υποπτεύσης, αλλ' έρχου με την καρδία ανοικτή, και θέλει γίνης καπιτάνιος Βασιλικός και αυθεντικός και με ψωμί, και θειόθεν υγίαινε. 1820 Ιουλίου 26, Ναύπακτος»[71].

Τα βασικά συμπεράσματα απ' αυτό το γράμμα είναι ότι το 1820 ήταν συ-

70. Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π.

γκροτημένο το αρματολίκι Πηλίου, ότι δεν ενοχλούσε την τουρκική διοίκηση και ότι αντίθετα υπολόγιζε τη δύναμή του. Ενώ το Πήλιο γεωγραφικά ανήκε στο σαντζάκ Τρικάλων, που υπαγόταν στον Αλή πασά, εν τούτοις περιήλθε στο σαντζάκ Ναυπάκτου, πιθανόν για λόγους ευκολότερης επικοινωνίας από θάλασσα ή και στεριά. Ο Μπεχλεβάν κάλεσε τον Δ. Μπασδέκη για να του απονείμει δήθεν τιμές καπετάνιου, αλλά με την υστεροβουλία να κρατηθεί επίσημα το αρματολίκι Πηλίου υποταγμένο και να μην «προσβληθεί» από το ανυπότακτο πνεύμα των άλλων και να τα ακολουθήσει σε εξεγέρσεις.

Από γραπτά προκύπτει ότι το 1821 κατηχήθηκε από τον Άνθιμο Γαζή στη Φιλική Εταιρεία ο αρματολός Κυριάκος Μπασδέκης. Με καπετάνιο πλέον αυτόν το αρματολίκι Πηλίου έλαβε μέρος στην Επανάσταση του '21.[72]

71. Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π.
72. Βλ. και ΒΑΓΓΕΛΗ ΣΚΟΥΒΑΡΑ, «Το αρματολίκι του Πηλίου».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΡΗΓΑ

5.1. Οι εξεγέρσεις με τους Ορλόφ και Κατσώνη

Ο τσάρος Μέγας Πέτρος, αφού «έβγαλε» τη Ρωσία στη Βαλτική Θάλασσα (στο Βορρά) και στον Εύξεινο Πόντο (στο Νότο), σχεδίασε την έξοδό της και στο Αιγαίο. Για την πραγματοποίησή της επέλεξε ως πρόσχημα την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό του ομόθρησκου ελληνικού λαού, στο πλαίσιο της πολιτικής του να διεκδικεί *«την αποκλειστικήν προστασίαν των ορθοδόξων της Ανατολής»*. Μια από τις πρώτες ενέργειές του υπήρξε η προκήρυξη της 23ης Μαρτίου 1711 προς *«πάντας τους πιστούς και πάντας τους μητροπολιτάδες όπου μας αγαπούν και τους βοηβοδάδες και τους σερδάρηδες και τους προεστούς των κλεφτών και τους καπετάνιους και τα άξια παλικάρια και πάντας τους χριστιανούς όπου είναι εις την πίστην μας και πάντας τους παπάδες»*[1]. Το 1717 ύψωσε στο μητροπολιτικό ναό της Μόσχας σημαία με τη σαγηνευτική επιγραφή των βυζαντινών αυτοκρατόρων *«Εν τούτω νίκα»*. Τύπωσε αναπαραστάσεις του με την επιγραφή *«Πέτρος, πρώτος Ρωσο-Γραικών αυτοκράτωρ»* και το εγχειρίδιο *«Προρρήσεις του Αγαθαγγέλου»*. Αυτά και άλλα τα διοχέτευε στους Έλληνες, για να καλλιεργείται η ιδέα ότι θα τους απελευθερώσει το *«ξανθό γένος»* του Βορρά, το ρωσικό. Όπως φαίνεται στους στίχους:

Ακόμα τούτ' την άνοιξη,
ραγιάδες, ραγιάδες,
τούτο το καλοκαίρι,
καημένη Ρούμελη·
όσο να 'ρθει ο Μόσκοβος,
ραγιάδες, ραγιάδες,
να φέρει το σεφέρι (ελευθερία),
Μοριά και Ρούμελη.

Παράλληλα, οι Έλληνες παροτρύνονταν και σε εξέγερση με το τραγούδι:

Ξύπνα, καημένε μου ραγιά.
Ξύπνα να βρεις ελευθεριά.

1. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

Ο θάνατος του Μ. Πέτρου το 1725 διέκοψε τις προσπάθειές του για έξοδο στο Αιγαίο, ενώ οι διάδοχοί του τις εγκατέλειψαν. Τις συνέχισε, όμως, η Αικατερίνη Β' η Μεγάλη με την άνοδό της στο θρόνο το 1762. Στη φρουρά της υπηρετούσε ως λοχαγός του πυροβολικού ο Γεώργιος Παπάζωλης (ή Παπάζογλου) από τη Σιάτιστα. Σχεδίασε επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Τις έδειξε στους αδελφούς Θεόδωρο και Αλέξιο Ορλόφ, φίλους του και αξιωματικούς στην ίδια φρουρά, συμφώνησαν, τις παρουσίασαν στην Αικατερίνη και αυτή τις ενέκρινε, *«παρά τις αντιρρήσεις του πρωθυπουργού της Ν. Πάνιν»*. Το 1766 κατήλθε στην Ελλάδα ο Παπάζωλης με άλλους απεσταλμένους της Αικατερίνης για προετοιμασίες. Επισκέφθηκε πρώτα την Ήπειρο *«όπου πάντες, κληρικοί, αρματολοί, προύχοντες και λαός υπεδέχθησαν ενθουσιωδώς τας προτάσεις και υποσχέσεις αυτού»*. Στην Ακαρνανία, στη Ναυπακτία, στη Δωρίδα και στην Παρνασσίδα συναντήθηκε με προεστούς και καπετάνιους, πρόθυμοι όλοι τους για εξέγερση. Κατόπιν πέρασε στην Πελοπόννησο. Σε μεγάλη σύσκεψη εκεί, στο κάστρο του Παναγιώτη Μπενάκη, *«παντοδύναμος παρά τε τοις Έλλησι και τοις Τούρκοις»*, οι μετέχοντες προύχοντες και κληρικοί, *«ακούσαντες τας προτροπάς και επαγγελίας του Παπάζωλη και βασανίσαντες τα περί κινήματος, υπέγραψαν συνθήκην»* και βεβαίωσαν ότι θα ξεσηκωθούν 100.000 Έλληνες, αλλά με την προϋπόθεση να τους δοθούν όπλα και να πλεύσει ρωσικός στόλος στην Πελοπόννησο.

Άλλοι απεσταλμένοι της Αικατερίνης περιέτρεχαν τις βορειότερες περιοχές (Μαυροβούνιο, Σερβία, Μολδοβλαχία κ.α.), παροτρύνοντας εξέχοντες ηγεμόνες σε ταυτόχρονη με την Ελλάδα εξέγερση. Κατά τον Παπαρρηγόπουλο, επικράτησε *«μέγας βρασμός καθ' όλην την χερσόνησον, όστις δεν ήτο δυνατόν να διαφύγη την προσοχήν των Οσμανιδών»*. Και πριν γίνει τίποτα το σπουδαίο, αυτοί τα έμαθαν, αποκεφάλισαν κληρικούς και προεστούς, συνέλαβαν και καταδίωξαν άτομα γνωστά για τα πατριωτικά τους φρονήματα και ύποπτα για συμμετοχή τους σε επανάσταση.

Στο τέλος του Φεβρουαρίου 1770 κατέπλευσε στην Οίτυλο μοίρα ρωσικού στόλου με διοικητή τον Θεόδωρο Ορλόφ και ξεφόρτωσε όπλα. Αλλά ούτε τα όπλα ήταν αρκετά, ούτε *«αι μεγάλαι επαγγελίαι ας έδωκαν οι προύχοντες ότι μυριάδες Ελλήνων θέλουσι εξεγερθεί»* με την εμφάνιση ρωσικού στόλου στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκαν, σημειώνει ο Παπαρρηγόπουλος. Την 23η Απριλίου 1770 κατέπλευσε νέα μοίρα ρωσικού στόλου με τον Αλέξιο Ορλόφ. Η εξέγερση στο μεταξύ είχε αρχίσει. Επακολούθησαν σκληρές και αιματηρές συγκρούσεις σε Πελοπόννησο, Κρήτη, Ήπειρο, Μοσχόπολη και Ακαρνανία. Στην Πελοπόννησο κράτησαν δύο περίπου χρόνια χωρίς αποτέλεσμα. Στη διάρκειά της η περιοχή υπέστη μεγάλες καταστροφές, που οι Τούρκοι τις συμπλήρωσαν με «φοβερότερες». Έκαψαν και λεηλάτησαν χωριά, θανάτωσαν χιλιάδες κατοίκους, ενώ καταδίωξαν καπετάνιους και προεστούς. Πολλοί από αυτούς για να σωθούν κατέφυγαν στα Εφτάνησα.

Στην Ακαρνανία εξεγέρθηκαν προύχοντες και κληρικοί, με επικεφαλής τους καπετάνιους γερο-Σταθά, γερο-Βαρνακιώτη, γερο-Κοντογιάννη, Χρ. Γρίβα

και Συκάδες. Εκεί προσέτρεξαν και Θεσσαλοί αρματολοί, με τους καπετάνιους Μπουκουβάλα των Αγράφων και Λάπα του Ασπροποτάμου[2]. Ο Σάθας γράφει ότι *«δέκα χιλιάδες Θεσσαλών ήσαν ώριμοι να επαναστατήσουν»*, περιμένοντας τα υποσχεθέντα όπλα, που όμως δεν δόθηκαν.

Μετά την επιτυχή λήξη των επιχειρήσεών τους στην Πελοπόννησο οι Τούρκοι εξεστράτευσαν εναντίον των καπετάνιων στην Ακαρνανία. Οι καπετάνιοι ταμπουρώθηκαν με πεντακόσιους αρματολούς στο Αιτωλικό επί τρεις μήνες, ώσπου σώθηκαν τα τρόφιμα. Ούτε οι κάτοικοι της περιοχής τούς ήθελαν πλέον. *«Υπερέβησαν τα αισθήματά τους»*, σημειώνει ο Κασομούλης. Αλλά για να φύγουν από το Αιτωλικό οι Θεσσαλοί έπρεπε να διαλέξουν ανάμεσα σε δύο δρόμους: ή να ακολουθήσουν τους Ρουμελιώτες και τους Μοραΐτες στα Εφτάνησα ή να ξαναγυρίσουν στα αρματολίκια τους. Ο πρώτος *«αντέβαινεν εις την φιλοδοξίαν των και εις την φιλοτιμίαν των»*, γράφει ο Κασομούλης. Και διάλεξαν τον δεύτερο· *«να αποθάνουν εις την πατρίδα των»*.

Πώς, όμως, να επιστρέψουν σε αυτήν; Με την αποχώρηση των Ρουμελιωτών στα νησιά και την επιδημία της ευλογιάς, που μάστιζε την περιοχή, απέμειναν καμιά τριανταριά μόνο Θεσσαλοί. Αλλά αυτοί οι λίγοι αδυνατούσαν *«ν' ανοίξουν δρόμο»*. Θα τους σκότωναν οι Τούρκοι πριν φτάσουν στη Θεσσαλία. Κατέφυγαν σε τέχνασμα: διαδίδουν ότι θα φύγουν και αναχωρούν σε δύο ομάδες με διαφορετική κατεύθυνση καθεμία, κατόπιν συμφωνίας, και βάζουν νύχτα φωτιά σε χωριά της Ευρυτανίας, απειλούντας *«ότι θα τα κάψουν όλα και δεν θ' αφήσουν κανένα όρθιο σε Ξηρόμερο, Βόνιτσα, Βλοχό* (Αιτωλοακαρνανίας) *και Βάλτο»*, ως τιμωρία επειδή προσκύνησαν. Είναι γεγονός ότι με την αποτυχία της εξέγερσης και την αποχώρηση των ντόπιων καπετάνιων στα Εφτάνησα, τα χωριά έμειναν απροστάτευτα και οι κάτοικοί τους αναγκάστηκαν να προσκυνήσουν. Οι Θεσσαλοί, όμως, δεν τα έκαιγαν για τιμωρία, αλλά για να αναγκάσουν τους κατοίκους τους να τους ακολουθήσουν ως αρματολοί *«εκ προαιρέσεως ή βίας»* από τη μια, και από την άλλη να πιεστούν οι Τούρκοι να έλθουν σε συνεννόηση μαζί τους. Βλέποντας οι Τούρκοι να πυρπολούνται συγχρόνως αρκετά χωριά και αγνοώντας τη δύναμη των αρματολών, πίστεψαν ότι θα είναι πολλοί. Στο μεταξύ άρχισαν *«να τρέχουν πανταχόθεν Έλληνες προεστοί»* και να παρακαλούν τους Τούρκους να αμνηστεύσουν τους καπετάνιους. Γράφει ο Κασομούλης: *«Οι Τούρκοι έστειλαν "μπουγιουρντί" για να επιστρέψουν οι Θεσσαλοί καπετάνιοι στα αρματολίκια τους»*.

Το 1774 κηρύχτηκε νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος, με επιχειρήσεις στην Κριμαία και στο Δούναβη. Νίκησε η Ρωσία και η Τουρκία υποχρεώθηκε να υπογράψει τον Ιούλιο του 1774 τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Μετά από ένα μήνα, την 11η Αυγούστου 1774, η Αικατερίνη διέταξε τον Ορλόφ να αποσυρθεί από το Αιγαίο επισημαίνοντας:

2. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 20, τ. Α'.

«Οφείλετε να διακοινώσητε δι' αρμοδίου τρόπου, αλλ' ουχί και επισήμου, εις τους εκεί κατοίκους (Έλληνες), ότι ημείς, αποδίδοντες εις την Πύλην αυτούς, δεν παρελείψαμεν να εξασφαλίσωμεν το μέλλον των και να επιτύχωμεν υπέρ αυτών σπουδαίας ωφελείας».

Ο Κούμας, ο Κασομούλης, ο Σάθας και άλλοι γράφουν ότι οι Έλληνες υπέστησαν μεγάλες συμφορές από τις εξεγέρσεις που υποκίνησε η Ρωσία, χωρίς να υπάρξει κανένα αποτέλεσμα. Ο Παπαρρηγόπουλος διατυπώνει διαφορετική γνώμη. Η μεγάλη εκείνη δύναμη, γράφει, με τους πολέμους της κατά της Τουρκίας εξυπηρετούσε ασφαλώς τα δικά της συμφέροντα, αλλά την αδικούμε όταν *«αξιούμεν ότι εκ των αγώνων τούτων μόνον συμφοράς υπέστημεν»* και καμιά ωφέλεια. Και εξηγεί: Με το πρώτο άρθρο της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή συμφωνήθηκε η παραχώρηση γενικής αμνηστίας στους επαναστάτες. Με το άρθρο 7 η Υψηλή Πύλη ανέλαβε την υποχρέωση να προστατεύει τη χριστιανική θρησκεία και τις εκκλησίες. Με το άρθρο 17 αποδόθηκαν στην Τουρκία όλα τα νησιά του Αιγαίου που είχε καταλάβει ο ρωσικός στόλος, αλλά με την υποχρέωση να σεβαστεί ορισμένες ελευθερίες των κατοίκων τους. Οι διατάξεις αυτές *«ουδόλως ή εν μέρει»* τηρήθηκαν αλλά -συνεχίζει ο Παπαρρηγόπουλος- *«να μη λησμονώμεν ότι έκτοτε η Τουρκία απέβαινεν οσημέραι ασθενεστέρα, η δε Ρωσία παντοδύναμος»* και ότι η κατοπινή *«ευρωπαϊκή επέμβασις, η ασφαλίσασα»* την εθνική μας ανεξαρτησία, πήγασε από το δικαίωμα που επικύρωσε ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος με τις συνθήκες του Ιασίου και του Βουκουρεστίου, από την αρχή της Ελληνικής Επαναστάσεως[3]. Πέρα απ' αυτά, οι εξεγέρσεις με τους Ορλόφ στην Πελοπόννησο υπήρξαν μια γενική δοκιμή και μια στρατιωτική άσκηση. Η πείρα τους αξιοποιήθηκε, ασφαλώς, στην Επανάσταση του '21. Επιπλέον, στις ωφέλειες αυτές πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή έφερε την Ελλάδα σε στενότερη επικοινωνία με την Ευρώπη, ενώ συντέλεσε στην αύξηση του εξαγωγικού εμπορίου και στην οικονομική ανάπτυξή της.

Το 1784 η Αικατερίνη υπέβαλε στον αυτοκράτορα της Αυστρίας Ιωσήφ το λεγόμενο «Ελληνικό σχέδιο», που προέβλεπε το διαμελισμό του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με παραχωρήσεις στην Αυστρία βαλκανικών εδαφών (Κροατία κ.λπ.), στη Βενετία της Κρήτης και της Κύπρου, και στη Ρωσία την επανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με έδρα την Κωνσταντινούπολη, με αυτοκράτορα τον εγγονό της Κωνσταντίνο και με εδάφη τη Θράκη με τα Δαρδανέλια, τη Βουλγαρία, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Ο Ιωσήφ αποδέχτηκε το σχέδιο αυτό και το 1787 κηρύχτηκε νέος πόλεμος.

Η Αικατερίνη απέστειλε στο Αιγαίο το στόλο της, με διοικητή τώρα τον Έλληνα αξιωματικό Λάμπρο Κατσώνη. Αρχίζουν οι συνεννοήσεις για νέα εξέ-

3. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

γερση, με νέα σχέδια. Σύμφωνα με αυτά, από την Ήπειρο και την Ευρυτανία θα κινηθούν αρματολοί προς την Αθήνα. Άλλοι, με υποστήριξη του ρωσικού στόλου, από την Πελοπόννησο, την Εύβοια και τη Θεσσαλία θα κινηθούν και αυτοί προς την Αθήνα. Οι Μακεδόνες θα κινηθούν προς την Αδριανούπολη, να ενωθούν με το ρωσικό στρατό και μαζί να επιτεθούν στην Κωνσταντινούπολη κ.α. Χτυπημένοι οι Πελοποννήσιοι από την πρόσφατη εξέγερσή τους και τις καταστροφές που επακολούθησαν, αρνήθηκαν να μετάσχουν σε νέα. Καπετάνιοι και προεστοί της Ηπείρου, της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας δέχτηκαν να εξεγερθούν. Το κέντρο των νέων εξεγέρσεων θα μετατοπιζόταν τώρα στην Κεντρική Ελλάδα και στο Αιγαίο. Ο Κατσώνης καταδίωξε τον τουρκικό στόλο και τον ανάγκασε να κλειστεί στα Δαρδανέλια. Ουσιαστικά κυριάρχησε στο Βόρειο Αιγαίο. «Είχε αποβεί φόβητρο» για τους Τούρκους. Ταυτοχρόνως, άρχισαν οι επιχειρήσεις στην Πάργα, στην Πρέβεζα και στο Σούλι. Στον *«Όλυμπο ύψωσαν σημαία οι Λαζαίοι, μόλις εδόθη το σημείον υπό του Κατσώνη»*, γράφει ο Κασομούλης. Το 1788 έληξε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η Αικατερίνη διέταξε τον Κατσώνη να αναστείλει κάθε δράση *«γιατί έκλεισε ειρήνη με την Υψηλή Πύλη»*. Αυτός απάντησε: *«Αν η Αικατερίνη έκλεισε την δική της ειρήνη, ο Κατσώνης ακόμα δεν έκλεισε την δική του»* και μέχρι το 1792 συνεχίζει τη δράση του στη θάλασσα[4]. Οπότε έληξε οριστικά η περίοδος των εξεγέρσεων με υποκινήσεις της Ρωσίας, χωρίς αποτέλεσμα.

Η Υψηλή Πύλη ανακουφίστηκε, αλλά ταυτόχρονα ανησυχούσε μήπως οι εξεγέρσεις των Ελλήνων, με νέες υποκινήσεις της Ρωσίας, επαναληφθούν και μήπως αποσπάσουν εδάφη της. Προνοητικά διέταξε τους πασάδες της να εξοντώσουν όσους αρματολούς αρνηθούν να προσκυνήσουν. Στη Θεσσαλία ο Αλή πασάς κάλεσε τους καπετάνιους να προσκυνήσουν. Ο Κατσαντώνης και ο αδελφός του Λεπενιώτης αρνήθηκαν και ανέλαβαν δράση ως κλέφτες. Ο Αλή εξαπέλυσε εναντίον τους πολλούς Αρβανίτες δίχως αποτέλεσμα. Τελικά, κατόρθωσε με προδοσίες να θανατώσει τους δύο αδελφούς και το αρματολίκι των Αγράφων διαλύθηκε. Οι Λαζαίοι και οι άλλοι καπετάνιοι του Ολύμπου αρνήθηκαν να προσκυνήσουν. Ο Αλή τούς καταδίωξε. Αδυνατώντας αυτοί ν' αντιμετωπίσουν τους Αρβανίτες του, προτίμησαν να εγκαταλείψουν τον Όλυμπο, ώστε το θεϊκό βουνό να διατηρήσει τη φήμη του απροσκύνητου. Κατέφυγαν στη Χαλκιδική με άλλους αρματολούς και με τις οικογένειές τους, για να τις προστατεύσουν από τη σφαγή. Ο παπα-Βλαχάβας, στην πρόσκληση του Αλή να προσκυνήσει, απάντησε με την επανάσταση στην Καλαμπάκα, όπου σφαγιάστηκαν 600 αρματολοί. Ο ίδιος επέστρεψε στη θάλασσα, ανασυγκρότησε τον πολεμικό του στόλο και έδωσε τη δυνατότητα να σπεύσουν εκεί και ν' αναλάβουν δράση όσοι καπετάνιοι δεν προσκύνησαν.

Τα σπουδαιότερα αρματολίκια της Θεσσαλίας (Ολύμπου, Χασίων και Αγράφων) εξαρθρώθηκαν τώρα. Στον Όλυμπο ο Αλή εγκατέστησε φιλότουρκο κα-

4. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

πετάνιο, αλλά στα χωριά της βόρειας περιοχής του παρέμεινε ο Καρατάσος με άλλα πρωτοπαλίκαρα και με αρκετούς αρματολούς. Το ίδιο και στα χωριά του Κάτω Ολύμπου, όπου παρέμειναν ο Τσέλιος, ο Τζαχείλας, άλλα πρωτοπαλίκαρα και αρματολοί. Στα Χάσια, παρά τις διώξεις του Αλή, παρέμειναν ο καπετάνιος Νάσος Μάνταλος, οι αδελφοί Ψειραίοι και άλλοι αρματολοί. Για τα αρματολίκια ήταν σύνηθες η εξάρθρωσή τους για ένα διάστημα και η επαναδιοργάνωσή τους. Στα τετρακόσια τόσα χρόνια της δράσης τους μεταπηδούσαν συχνά από το ανυπότακτο στο κλέφτικο ή στο προσκυνημένο, ανάλογα με την κατάσταση. Άλλοτε παρέμεναν σε αδράνεια ή διαλύονταν, αλλά ανασυγκροτούνταν με την πρώτη ευκαιρία και με τη στήριξή τους από τους ορεινούς, που διατηρούσαν άσβεστη την επιθυμία για ελευθερία. Αυτό έγινε και στη συγκεκριμένη περίοδο. Με την κήρυξη της Επαναστάσεως του '21 τα αρματολίκια της Θεσσαλίας ξεπετάχτηκαν όλα στο προσκήνιο. Πολέμησαν όσο άντεξαν στην περιοχή τους και κατόπιν κατηφόρισαν στη Στερεά Ελλάδα, όπου κατήγαγαν σημαντικές νίκες. Αλλά γι' αυτές στο επόμενο κεφάλαιο.

Παράλληλα με τις διώξεις των αρματολών, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αύξησε τη σκληρότητα των οργάνων της και εναντίον των υπόδουλων σε περιοχές ευαίσθητες για εξεγέρσεις. Η Θεσσαλία ήταν μία απ' αυτές, γι' αυτό και υπέστη πολλά. Χρησιμοποιώντας αυτήν ως βάση εξόρμησης, ο τουρκικός στρατός προέβαινε σε αρπαγές εφοδίων και σε λεηλασίες. Ο παπα-Ιωάννης, αγνώστου επωνύμου, σε χειρόγραφό του, διατηρούμενο στην Εθνική Βιβλιοθήκη, γράφει ότι η φρουρά των Τρικάλων ενισχύθηκε με άλλους 1.500 Αρβανίτες και ότι με την έναρξη του πολέμου (του Ορλόφ) πήραν από την πόλη 50 βουβάλια, 500 άλογα φορτωμένα με τρόφιμα και 22 φορτώματα «άσπρα» (νομίσματα), κάπου 110.000 γρόσια, και τα έστειλαν στον Μεμέτ πασά Ιωαννίνων, για να στρατολογήσει Αρβανίτες. *«Επέρασαν»*, συνεχίζει, *«από τα Τρίκαλα και άλλοι Αρβανίτες και επήγαν διά τον Μορέαν και τα κακά οπού έκαμαν ούτε είχον σταθή άλλην βολά. (...) 1770, Ιουλίου 14, ημέρα Τετάρτη, οι Αρβανίτες εδιαγούμησαν τα εργαστήρια όλα του παζαριού, έως πεντακόσια τον αριθμόν και απάνω από τρεις ώρες εκάη όλο το τσαρσί»*.

Στη μανία τους για το ποιος να πρωτοαρπάξει οι Αλβανοί σφάχτηκαν μεταξύ τους. Η παράδοση αναφέρει ότι πήραν περισσότερα από 45 πουγκιά σε νομίσματα και μεγάλους όγκους σε υφάσματα, στρωσίδια, χαλκώματα και άλλα είδη.

Ο Π. Αραβαντινός αναφέρει ότι το 1773 τα Τρίκαλα υπέστησαν μεγάλη καταστροφή από Τούρκους και Αλβανούς, που επέστρεφαν από τις επιχειρήσεις τους στην Πελοπόννησο. Με την κατηγορία ότι οι Τρικαλινοί ετοίμαζαν επανάσταση το 1770, σκότωσαν τους μισούς σχεδόν από τους 25.000 κατοίκους και ερήμωσαν την πόλη. Ο Bjornstahl γράφει ότι το 1779 δεν βρήκε ούτε μία χριστιανική εκκλησία εκεί. Τις είχαν κατεδαφίσει οι επιδρομείς. Βρήκε όμως 24 τζαμιά.

Ο Κ. Κούμας αναφέρει ότι στη Θεσσαλία εγκαταστάθηκαν *«τρεις σατράπαι (αγάδες) το 1770, το μεν να στρατολογώσι διά τον πόλεμον, το δε και να προσέχωσι μη μεταδοθή το επαναστατικόν πνεύμα της Πελοποννήσου διά των Ελλήνων και των Θεσσαλών αρματολών»*. Και συνεχίζει: *«Από όλας, όμως, τας πόλεις της Ρωμυλίας καμμία δεν είδε τραγικωτέρας σκηνάς παρά η Λάρισα»*, που εκτυλίχθηκαν την 9η Μαρτίου 1770 και θυμίζουν «Σικελικό Εσπερινό». Οι προεστοί, Δημάκης της Καστανιάς και Γεωργάκης του Χαλικίου Καλαμπάκας, ήρθαν σε προστριβές με τον αρχιπροεστό των Τρικάλων. Για τη διευθέτησή τους κατέφυγαν στον Αγά πασά, έναν από τους τρεις που είχαν εγκατασταθεί εκείνον τον καιρό στη Λάρισα. Παλιότερα οι Τούρκοι διευθετούσαν τις διαφορές επιβάλλοντας ως προεστό τον πλέον φιλότουρκο. Τώρα άλλαξαν συμπεριφορά. Θεώρησαν τις προστριβές ευκαιρία να πλήξουν και τους προεστούς και το ελληνικό στοιχείο. Προετοιμασμένος ο Αγάς είπε με δήθεν αφέλεια στους προεστούς: *«Για να σχηματίσω καλή γνώμη και για να βγάλω δίκαιη απόφαση, φέρτε μου μάρτυρες. Αλλά φέρτε όσους περισσότερους μπορείτε»*.

Τον πίστεψαν, επέστρεψαν στα Τρίκαλα, ξεσήκωσαν συγγενείς και οπαδούς και ξαναπήγαν στη Λάρισα, ακολουθούμενοι από τρεις χιλιάδες «μάρτυρες». Δεν τους χωρούσε η μεγάλη αυλή του πασά. Κάθε προεστός παρακινούσε τους οπαδούς του να κραυγάζει υπέρ αυτού, ώστε *«ν' ακουσθή το δικό του δίκαιο»*. Στην αυλή επικρατούσε πανδαιμόνιο. Μια μερίδα κραύγαζε υπέρ του Δημάκη, άλλη υπέρ του Γεωργάκη ή του Τρικαλινού. Με ήπιο ύφος ο πασάς συνέστησε να ηρεμήσουν, να φύγουν και να επανέλθουν την επομένη, 9 Μαρτίου 1770. Γράφει ο Φαρμακίδης: «Εις την δευτέραν συνάθροισίν των επρόσταξεν ο πασάς τον όλεθρον των αόπλων τούτων και ακάκων ανθρώπων. Ήρχισεν η κατ' αυτών πυροβόλησις. Όσοι έφευγαν από την αυλήν εφονεύοντο εις τους δρόμους. Εις μίαν ημέραν η πόλις εγεμίσθη νεκρών και τα ρείθρα του Πηνειού εβάφησαν από το αίμα των αθώων Τρικαλινών»[5].

Ο Παπαρρηγόπουλος και ο Σάθας υπολογίζουν τους σφαγιασθέντες στη Λάρισα σε 3.000. Από τη σφαγή εκείνη φαίνεται να διέφυγε ο Δημάκης. Οι Τούρκοι κινήθηκαν να τον συλλάβουν, αν κρίνει κανείς από το δημοτικό τραγούδι[6]:

Ένας πασάς διαβαίνει, κι άλλος έρχεται,
στα Τρίκαλα πηγαίνουν μες στον κασαμπά (πόλη).
Γυρεύουν τους γερόντους απ' τα Τρίκαλα,
γυρεύουν τον Δημάκη απ' την Καστανιά.

5. ΕΠ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, «Η Λάρισα».
6. Θ. ΝΗΜΑΣ, «Τα Τρικαλινά», 1999, σσ. 391-392.

Και συνεχίζει ο Κούμας: «Οι Λαρισαίοι δεν εδοκίμασαν μετριώτερα. Συνηθισθέντες οι γενίτσαροι να φονεύουν χριστιανούς, ετουφέκιζαν καθ' εκάστην 10-12 χριστιανούς. Οι ακμάζοντες διά της εμπορίας πλούσιοι Λαρισαίοι εγυμνώθησαν, εσκοτώθησαν και όσοι ηδυνήθησαν έφυγαν εις τα ορεινά χωρία. Η Λάρισα έκτοτε μέχρι της σήμερον περιέχει χριστιανούς πένητας, χειρώνακτας, αποζώντας με τους βαρείς κόπους των... Αλλά τις δύναται να περιγράψει όλα τα δεινά;».

Παράλληλα προς τους γενίτσαρους δρούσαν και οι κλέφτες. «Οι κλέπται ούτοι ήσαν διττού γένους, Αλβανοί μωαμεθανοί και χριστιανοί οίτινες ή εσμίγοντο με εκείνους ή ελεηλάτουν χωριστά. (...) Όταν ήσαν ολιγάριθμα τα στίφη εφώρμων εις μικρά χωρία και τα διήρπαζον, ενήδρευον εις τους δρόμους και πιάνοντες διαβάτας Τούρκους ή χριστιανούς τούς έσυρναν εις απόμερα χωρία, έκοπτον συχνάκις τα αυτιά των, τα έστελναν εις τους συγγενείς των και αφού ελάμβανον εξαγοράν όσην ήθελαν, τους απέλυαν. Όταν επληθύνοντο τα στίφη, τα κακουργήματά των ήσαν δημοσιώτερα. Έκαιαν μικρούς αγρούς, διήρπαζον κώμας (καθώς δις εις την Θετταλικήν Αγιάν πληρουμένων από 250 οίκους) και κατετρόμαζον τας πόλεις. Όταν παρήρχετο το καλοκαίριον και οι κλέπται επέστρεφον εις την Αλβανίαν ή εκρύπτοντο εις τα όρη, τότε εφαίνετο δύναμις Τουρκική διά να τους τιμωρήση. Αλλ' αντ' αυτών ετιμώρη τους προαδικημένους χριστιανούς. Με φορτία πασσάλων περιήρχετο ο ταξίαρχος Τούρκος ερευνών τίνες ήσαν οι κλεπταποδόχοι. Όλους τους ευκατάστατους εύρισκε τροφείς των κλεπτών, με τον φόβον του πασσάλου τους εγύμνωνε και ούτως εις τους πτωχούς χωριάτας το κατά της αρρωστίας φάρμακον εγίνετο ολεθριώτερον παρά την αρρωστίαν αυτήν»7.

Οι ληστές δρούσαν κυρίως στα πεδινά. Αλλά συχνά ενεργούσαν επιδρομές και σε όσα ορεινά χωριά δεν προστατεύονταν από αρματολούς. Οι κάτοικοί τους κατέφευγαν στην αυτοπροστασία. Στα Αμπελάκια π.χ. τα αρχοντικά διέθεταν κρύπτες. Μερικές σώζονται και σήμερα. Είναι θολωτές, πλάτους 4-5 μέτρων, άλλων τόσων ύψους και μήκους 6-8 μέτρων. Στην κρύπτη μπορούσαν να διαμένουν άνετα πολλά άτομα. Μερικές διέθεταν και μυστική έξοδο επικοινωνίας με γειτόνους. Σε περιπτώσεις επιδρομής ληστών οι κάτοικοι συγκεντρώνονταν σε κρύπτες οχυρωμένων σπιτιών, από τα οποία τους αντιμετώπιζαν και με όπλα. Ο Beaujour γράφει: «*Δύο φορές οι άγριοι μουσουλμάνοι της Λαρίσης επιχείρησαν να εισπηδήσουν με σκοπό λεηλασίας στα Αμπελάκια, αλλά και τις δύο αποκρούσθηκαν από άνδρας, οι οποίοι άφησαν από καιρό την ειρηνική κερκίδα και έπιασαν τα όπλα*». Στον Κίσαβο, στο Πήλιο και αλλού η αυτοδιοίκηση διατηρούσε αρματολούς για αυτοπροστασία.

Οι παλιές ληστοσυμμορίες Αλβανών οργανώθηκαν συστηματικότερα, απέκτησαν εκατοντάδες μέλη. Ορισμένες είχαν χιλιάδες, ενώ διοικούνταν και από

7. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

αξιωματικούς του τουρκικού στρατού. Ο πατριάρχης Καλλίνικος, μετά την εκθρόνισή του, εγκαταστάθηκε στην πατρίδα του, τη Ζαγορά, και παρέχει αυθεντικά στοιχεία για επιδρομές και λεηλασίες. Ως φοβερότερες αναφέρονται των ετών 1757, 1759, 1765 και 1766. Από τις πόλεις περισσότερο λεηλατήθηκαν τα Τρίκαλα, η Λάρισα, ο Τύρναβος, η Ραψάνη, η Αγιά, η Κατερίνη και άλλες. Οι επιδρομές ήταν συνεχείς σχεδόν και συνοδεύονταν από πυρπολήσεις συνοικιών, σκοτωμούς κατοίκων, αρπαγές κοριτσιών για χαρέμια και αγοριών για σκλαβοπάζαρα[8].

Μερικές από τις συμμορίες διέθεταν και βαριά όπλα της εποχής. Ο Σουηδός Bjornstahl αναφέρει ότι πέντε χιλιάδες Τουρκαλβανοί με πολιορκητικές μηχανές ενήργησαν επιχειρήσεις κατά της Μονής Δουσίκου στον Κόζιακα. Την κυρίευσαν, γκρέμισαν τον πύργο της και τα οχυρωμένα τείχη της. Σάρωσαν οικήματα, ψάχνοντας μήπως βρουν κρυμμένους θησαυρούς. Άρπαξαν ιερά σκεύη, θρησκευτικά βιβλία μέχρι και χειρόγραφα για να τα πωλήσουν, αν και γνώριζαν ότι για τους χριστιανούς ήταν πολύτιμα κειμήλια.

Από τις ληστοσυμμορίες υπέφεραν και οι πλούσιοι Τούρκοι. Αποτάθηκαν στο σουλτάνο, ζήτησαν και απομάκρυνε τους Αλβανούς από τη φύλαξη των δερβενίων στη Θεσσαλία, γιατί διευκόλυναν τους κλέφτες. Η δράση των Αλβανών ανησύχησε την Πύλη - μήπως αποσπάσουν τη Θεσσαλία. Και τους καταδίωξε. Με τη λήξη της εξέγερσης του Ορλόφ, ο Τζεζαϊρλής *«περιήλθε την Ελλάδα και την Θετταλίαν τιμωρών τους Αλβανούς»*, γράφει ο Σάθας. Στον Τύρναβο έβαλε με τα χέρια του φωτιά στον *«λαμπρόν οίκον»* του Αλβανού διοικητή Βικιράκου, που τον είχε κτίσει με σκοπό *«να ζη εκεί»* για πάντα. Τον έκαψε με τόσο πείσμα, ώστε δεν άφησε να βγάλουν από μέσα κανένα έπιπλο, ούτε το παραμικρό. Φρόντισε μόνο να μη μεταδοθεί η φωτιά σε άλλα σπίτια. Ο Βικιράκος πρόλαβε να διαφύγει μεταμφιεσμένος σε γυναίκα. Δύο χρόνια αργότερα τον συνάντησε τυχαία ο Τζεζαϊρλής στην Κωνσταντινούπολη, τον αναγνώρισε και τον σκότωσε επί τόπου. Και καταλήγει ο Σάθας: *«Τρόμος εκυρίευσε απανταχού τους δύστηνους Αλβανούς· εκρύπτοντο, ήλλασσαν την συνήθη των στολήν, αλλ' η γλώσσα των επρόδιδε πολλούς και μετά των αδίκων εσφάγησαν και ουχί ολίγοι τίμιοι Αλβανοί».*

Για να προστατευτεί η πεδινή Θεσσαλία από τους ληστές, ο σουλτάνος ανέθεσε το 1780 τη διοίκησή της στον Αλβανό στρατηγό Κουρτ πασά. Κατά τον Κούμα, ο Κουρτ πασάς *«επί τέσσερα έτη με αγρυπνίαν μεγάλην, χωρίς μεγάλας αδικίας, απεδίωξε την μάστιγα ταύτην»*, των Αλβανών ληστών, από την περιοχή. Με το θάνατό του ξανάρχισαν οι επιδρομές. Από το 1787 μέχρι το 1790 *«ερήμωσαν χώρας, έκαυσαν κώμας, και εγέμισαν από δάκρυα όλην την Ελλάδα»*. Τον Ιούνιο του 1790, πριν από τα ξημερώματα, συμμορία 400 Αλβανών με τον αρχιληστή Σουλλικερόση επέδραμαν στον Τύρναβο, με 10.000 κατοί-

8. ΕΥ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Το παλιότερο αρματολίκι του Πηλίου».

κους τότε, και άρχισαν με πυροβολισμούς να σπάζουν κλειδαριές και πόρτες σπιτιών. Οι κάτοικοι κοιμούνταν ήσυχοι, γιατί συνέπεσε να διαμένει στην πόλη τους και να την προστατεύει ένας περαστικός πασάς με οπλοφόρους. Μόλις, όμως, άκουσαν τους πυροβολισμούς, πετάχτηκαν *«οι Τυρναβίται και έδειξαν καρδίαν αληθινών Ελλήνων»*. Οχυρώθηκαν στις εισόδους των σπιτιών τους, άρχισαν μάχη και *«έπιπταν πτώματα ληστών χωρίς να αιματωθή ουδέ είς Τυρναβίτης»*. Οι ληστές είχαν προλάβει να λεηλατήσουν το ένα τρίτο των σπιτιών. Αλλά οι κάτοικοι, με τη βοήθεια των στρατιωτών, τους καταδίωξαν και τους ανάγκασαν να εγκαταλείψουν όσα είχαν αρπάξει[9].

5.2. Η οργάνωση του Ρήγα

Στο τέλος του 18ου αι., όπως αναφέρθηκε, συντελέστηκαν διαφοροποιήσεις. Η Αγγλία, η Βενετία, η Γαλλία και η Ρωσία επιδίωκαν την ανάμειξή τους στο ελληνικό ζήτημα, μέχρι και απόσπαση ελληνικών εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Προσπαθώντας αυτή να τα διατηρήσει, αναλάμβανε πολέμους και διπλωματική δραστηριότητα. Από τις αντιπαραθέσεις αυτές των τότε Μεγάλων Δυνάμεων διαφοροποιήθηκαν και οι αρματολοί. Απαλλάχτηκαν από τον τοπικισμό, αναλάμβαναν επιχειρήσεις από κοινού σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Ακαρνανία, απέδιδαν όσα τους ήταν δυνατόν για τη διατήρηση του απροσκύνητου, αλλά αδυνατούσαν να απελευθερώσουν τις περιοχές τους. Και πολύ περισσότερο την Ελλάδα. Απαιτούνταν γενική, εθνική επανάσταση.

Στα πεδινά, με την οικονομική ανάπτυξη, σχηματίστηκαν διάσπαρτοι πυρήνες αστικής τάξης σε πόλεις και σε παραγωγικά κέντρα της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Η φεουδαρχική Τουρκοκρατία εμπόδιζε με τα δοσίματα και με τις ληστείες την περαιτέρω ανάπτυξη, ενώ δεν άφηνε περιθώρια συγκρούσεων μεταξύ φεουδαρχικής και αστικής τάξης για διεκδίκηση της εξουσίας. Επιθυμούσε, λοιπόν, και η αστική τάξη την επανάσταση για εθνική ελευθερία και ανάπτυξη.

Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798), όπως αναφέρθηκε, κήρυττε την εξέγερση, ενώ διατύπωσε και το Σύνταγμα δημοκρατικού πολιτεύματος, που θα εγκαθιδρυόταν στην Ελλάδα μετά την επικράτησή της. Με τον Ρήγα, λοιπόν, ο διαφωτισμός είχε διανύσει τα στάδια της ιδεολογικής προετοιμασίας της εθνικής επαναστάσεως. Με τους αγώνες των αρματολών και τη διάσπαση του τοπικισμού, καθώς και με το σχηματισμό πυρήνων αστικής τάξης αναπτύχθηκαν περισσότερες εθνικές δυνάμεις. Ο Ρήγας έκρινε ότι με αυτές είχαν δημιουργηθεί προϋποθέσεις για το μεγάλο άλμα: από τα κηρύγματα να περάσει στην ε-

9. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

πανάσταση. Και ανέλαβε να την οργανώσει. Μερικοί χαρακτηρίζουν «πρώιμη» και «ανώριμη» την ιδέα του αυτή. Και προφητεύουν ότι θα αποτύγχανε, αν πρόφταινε να την πραγματοποιήσει. Αλλά δεν εξηγούν τι «έλειπε» στην εποχή του Ρήγα και πώς και πότε ωρίμασε αυτό στα 23 μόνο χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι το '21, δηλαδή σε χρονική περίοδο ασήμαντη σε σχέση με τη δουλεία των 400 περίπου χρόνων, που ήταν 20 φορές μακρύτερη. Λάθος, λοιπόν, οι εκτιμήσεις τους. Στην εποχή του Ρήγα επικρατούσαν, όπως θα δούμε, ευνοϊκότερες από το '21 συνθήκες για επανάσταση.

Ο Ρήγας ήταν επαναστάτης και όχι ρομαντικός ονειροπόλος, όπως τον θεωρούν αυτοί που βρίσκουν πρώιμη την ιδέα του για εξέγερση. Συνδύαζε τον επιστημονικά καταρτισμένο αγωνιστή, προικισμένο και με ηγετικά προσόντα, όπως ο δυναμισμός, η διορατικότητα κτλ. Αντιμετώπιζε την πραγματικότητα αντικειμενικά και ενεργούσε ρεαλιστικά. Ήταν Μεγάλος. Αυτά προκύπτουν από το έργο του και αυτά εκτιμήθηκαν από τους σοβαρότερους βιογράφους του. Ο κληρικός και ιατροφιλόσοφος καθηγητής, από τους πρώτους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διονύσιος Πύρρος (το οικογενειακό του επίθετο Μπούρος), από την Καστανιά Καλαμπάκας, γράφει στη «Μεθοδική γεωγραφία» του:

«Όσοι δυστυχείς και αδύνατοι Έλληνες μείνοντες οπίσω εις τον ζυγόν, ικέτευον τον Ύψιστον να τους ελευθερώσει από το κακόν και πάντοτε περιμένοντες τους Φράγκους, έλεγον πότε να έλθουν οι ομόθρησκοί μας οι Ρώσοι να τους ελευθερώσουν, επειδή και οι πατέρες μας, αναγιγνώσκοντες συνεχώς τον Αγαθάγγελον και άλλας προρρήσεις, εύρον ότι Κωνσταντίνος έκτισεν και Κωνσταντίνος παραδίδει και ότι ο Πέμπτος Πέτρος θέλει στήσει εις το Βυζάντιον το νικητήριον σημείον του Χριστού. (...) *Μερικοί Έλληνες οίτινες έφθασαν πρότερον να λάβουν μερικά φώτα ήκουαν ταύτα με δυσαρέσκειαν, έπειτα απεράσαντες εις την Ευρώπην και ηδυνηθέντες εις τας μαθήσεις και εις θείαν ελευθερίαν των Ευρωπαίων, έλεγον με πόθον πότε να αξιωθούν τοιαύτην ελευθερίαν την οποίαν εχάρισεν εις τον άνθρωπον η φύσις.* (...) *Ούτοι οι σοφοί άνδρες επιστρέφοντες ήρχισαν να κατηχώσι τους αδελφούς των, διά την κατόρθωσιν της ελευθερίας. Πρώτος εκείνων των ανδρών εχρημάτισεν ο ένδοξος Ρήγας, ο Φεραίος, το όνομα του οποίου θέλει μείνει αθάνατον»*[10].

Ο Ρήγας, λοιπόν, κατά τον Πύρρο, είναι ο πρώτος που συνιστούσε στους υπόδουλους να μην περιμένουν να τους δοθεί η ελευθερία χάρισμα από τον Ύψιστο ούτε από ξένους. Και τους παρακινούσε σε επανάσταση ως τον μόνο τρόπο να την κατακτήσουν. Δεν περιορίστηκε, όμως, στην καταπολέμηση της μοιρολατρίας με το διαφωτισμό. Ανέλαβε την οργάνωση αυτή της επαναστάσεως και προχώρησε μεθοδικά, με βήματα σταθερά. Γράφει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος:

10. Δ. ΠΥΡΡΟΣ, «Μεθοδική γεωγραφία».

«Αλλ' ο Ρήγας δεν είχε μόνον καρδίαν ευπαθή, είχε προσέτι νουν υγιά και πρακτικόν». Και προσθέτει: *«Νομίσας ότι και διά τας εσωτερικάς των ομογενών αυτού διαθέσεις και διά τας εξωτερικάς της Ευρώπης περιστάσεις επέστη η ώρα γενικής του έθνους επαναστάσεως»*, ανέλαβε να την οργανώσει. Μ' άλλα λόγια ο Ρήγας, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, έκρινε ότι οι ομογενείς είχαν διάθεση για επανάσταση και ότι την ανάληψή της την ευνοούσαν οι επικρατούσες στην Ευρώπη συνθήκες. Ως γραμματέας του ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας, Μαυρογένη, ο Ρήγας επωφελήθηκε και με τη βοήθειά του ήλθε *«εις συνεννοήσεις και σχέσεις επιτηδείας εις προπαρασκευήν του μεγάλου αυτού»* σκοπού της επαναστάσεως *«με συνεργούς πολλούς πλουσίους εμπόρους»* ομογενείς. Παράλληλα, συνεργαζόταν με τον Πασβάνογλου, ενώ *«διετέλει εις αδιάκοπον αλληλογραφίαν μετά διαφόρων άλλων επισήμων Τούρκων και Αλβανών καθώς και μετά αρματολών και επισκόπων και άλλων προυχόντων της Ελλάδος»*[11].

Το 1790 ο Ρήγας πήγε στη Βιέννη, για να εκτυπώσει τη «Μεγάλη Χάρτα» του και άλλα έργα του. Εκεί βρέθηκε στον κόσμο των δημοκρατικών ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως. Γράφει ο Λέανδρος Βρανούσης, διευθυντής του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών:

«Εδώ, όμως, τώρα, στην Βιέννη του 1790, ήταν για τον Ρήγα πραγματική αποκάλυψη. Μακριά από την μοιρολατρική εθελοδουλεία των Φαναριωτών της Πόλης και της Μολδοβλαχίας, μακριά από την ρομαντική αρχαιολατρία που καλλιεργούσαν περίφημοι ή αφανείς λόγιοι και διδάσκαλοι του γένους στις ηγεμονικές ακαδημίες και στις αυλές των Οσποδάρων, έβλεπε, εδώ, τώρα, την σφριγώσα δύναμη του νέου ελληνισμού, τα ζωντανότερα στοιχεία του έθνους, τον νεανικό ζήλο των πλουσίων ομογενών, που η γενναιοδωρία τους έφθανε την αυτοθυσία, έβλεπε την πολιτική ισχύ, την οργανωτική σκέψη και το άφθονο χρήμα των αποδήμων, πατριωτικότατα συνεργαζόμενοι με τις πολεμικές δυνάμεις της υπόδουλης πατρίδας. Ένας αγώνας καθαρά ελληνικός, α υ τ ο τ ε λ ή ς κ α ι α υ τ ο δ ύ ν α μ ο ς, είχε κι όλας αρχίσει για την εθνική απελευθέρωση. Φαινόταν ήδη καθαρά σε ποιες εθνικές δυνάμεις μπορούσε να στηρίζεται η απελευθερωτική προσπάθεια των Ελλήνων»[12].

Ενθαρρημένος ο Ρήγας από τον καινούργιο κόσμο των ιδεών της Βιέννης και από τις διαθέσεις των ξενιτεμένων ομογενών συγκρότησε μυστική επαναστατική οργάνωση. Ο Χριστόδουλος Περραιβός γράφει ότι *«ο Ρήγας είναι ο πρώτος που συγκρότησε Εταιρεία με σκοπό την κήρυξη επαναστάσεως»*[13].

Αγνοούνται οι λεπτομέρειες λειτουργίας της οργανώσεως αυτής. Απ' όσα λί-

11. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
12. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ο Ρήγας», σ. 32.
13. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, «Απομνημονεύματα», σ. 16.

γα αναφέρει ο Χρ. Περραιβός στη σύντομη βιογραφία του Ρήγα προκύπτουν τα ακόλουθα: Η οργάνωση ήταν γνωστή με τα ονόματα Εταιρεία και Αδελφότης. Ο Ρήγας την ίδρυσε σε ηλικία 30 περίπου χρόνων. Ο Περραιβός ήταν ο στενότερος συνεργάτης του. Τα άλλα μέλη της διοικήσεώς της ήταν κυρίως λόγιοι ή έμποροι. Η σφραγίδα της Εταιρείας ήταν κυκλική, με περιφέρεια *«ίσην ενί ταλήρω»*, με την επιγραφή *«Υπέρ πίστεως, πατρίδος, νόμων και ελευθερίας»*. Στο κέντρο της εικονίζονταν τρία ρόπαλα και πάνω από το καθένα υπήρχε σταυρός. Έδρα της ήταν η Βιέννη. Λειτουργούσε με συνωμοτικούς κανόνες. Η αστυνομία της Βιέννης είχε απλωμένο δίκτυο χαφιέδων για προστασία της Αυστριακής Αυτοκρατορίας από τις δημοκρατικές ιδέες, που διαδίδονταν τότε στην Ευρώπη. Η διοίκηση της Εταιρείας συνερχόταν μυστικά δύο μέχρι και τρεις φορές την εβδομάδα. Συχνά γίνονταν, μυστικά επίσης, συσκέψεις με συμμετοχή *«νοημονεστέρων και πρακτικότέρων εταιριστών»* προερχομένων από Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρο, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και τα νησιά. Ευνόητο ότι θα ήταν σπουδαστές ή έμποροι που είχαν την ευχέρεια να πηγαινοέρχονται στη Βιέννη, χωρίς να κινούν υποψίες. Στις συνεργασίες του με *«νοημονεστέρους και πρακτικοτέρους εταιριστάς»*, ο Ρήγας μάθαινε για τον αριθμό των αρματολών, τις δυνατότητες και τις διαθέσεις των κατοίκων κάθε περιοχής και άλλα στοιχεία αφορώντα την επανάσταση. Συνεπώς, ενημερωνόταν καλά για την κατάσταση στην κατεχόμενη Ελλάδα. Εκτός από τη φανερή διαφωτιστική προσπάθεια με άρθρα σε εφημερίδες και στα όρια της αυστριακής λογοκρισίας, η Εταιρεία έθετε σε μυστική κυκλοφορία προκηρύξεις, μανιφέστα και ολόκληρα βιβλία, όπως το αναφερθέν «Ο Στρατηγός Κεβενχύλερ». Στις συσκέψεις ο Ρήγας παρείχε οδηγίες. Αλλά αυτός ο εκρηκτικός επαναστάτης τις παρείχε «μειδιών», και όταν ακόμη συνέβαινε να φιλονικούν κάποιοι από τους συνέδρους.

Απ' όσα είναι γνωστά η στρατηγική του Ρήγα ήταν η ακόλουθη: Όχι τοπικές εξεγέρσεις αρματολών αλλά επανάσταση κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όλων των υπόδουλων λαών, με έπαθλο την εθνική και κοινωνική απελευθέρωσή τους και τη διακυβέρνησή τους με τις αρχές της Γαλλικής Επαναστάσεως. Με την επαναστατική στρατηγική του ο Ρήγας επιδίωκε: πρώτον, κινητοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων ελληνικών δυνάμεων και, δεύτερον, συνεργασία με τους άλλους υπόδουλους λαούς και με τους προοδευτικούς Τούρκους, που επιδίωκαν τον εκσυγχρονισμό της φεουδαρχικής Τουρκίας. Απέβλεπε, δηλαδή, σε ταυτόχρονες εξεγέρσεις σε πάμπολλα σημεία των Βαλκανίων, ώστε η Οθωμανική Αυτοκρατορία να περιέλθει σε σύγχυση και να μην ξέρει προς τα πού να κινήσει τις περισσότερες δυνάμεις της. Στη χρόνια κρίση της και στην αποσύνθεσή της, αναπτύχθηκαν τώρα και τάσεις αποσκίρτησης. Τοπάρχες ακραίων εδαφών της επιδίωκαν, κρυφά ή φανερά, την ανεξαρτητοποίησή τους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν πλέον η λέαινα που κατασπάραζε λαούς, αλλά το γέρικο λιοντάρι των Βαλκανίων που πλησίαζε το τέλος του.

Για την πραγματοποίηση του πρώτου σκοπού του ο Ρήγας συνεργαζόταν με προεστούς και τους καπετάνιους παπα-Βλαχάβα, Νικοτσάρα και άλλους της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Ρούμελης. Τους εφοδίαζε με επαναστατικό υλικό, μέχρι και με το «Στρατιωτικό Εγκόλπιο» του Κεβενχύλερ. Δεν ξέρουμε ποιοι από αυτούς μπορούσαν να διαβάζουν, αλλά κάτι θα μάθαιναν από εκείνα τα γραπτά. Οι αρματολοί στην ηπειρωτική Ελλάδα είχαν αυξηθεί και συγκροτούσαν έναν πραγματικό εμπειροπόλεμο στρατό. Με τον κλεφτοπόλεμο κατανικούσαν και από παράταξη τον τουρκικό. Συνεργαζόταν, επίσης, ο Ρήγας και με τους ηγέτες της Πελοποννήσου. Εκεί υπήρχαν λίγοι αρματολοί, κυρίως κλέφτες, συσπειρωμένοι γύρω από τους Κολοκοτρωναίους και άλλους καπετάνιους. Οι χωροδεσπότες με τους κοτσαμπάσηδες διατηρούσαν ένόπλους κολίγους, για την προστασία των κάστρων τους και την καλλιέργεια των ιδιοκτησιών τους. Ίσως να υστερούσαν αυτοί στον κλεφτοπόλεμο έναντι των αρματολών της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά ήταν πρόθυμοι για αγώνα. Για τη διαφώτιση και τον ξεσηκωμό των υπόδουλων ο Ρήγας έστελνε συνεχώς από τη Βιέννη προκηρύξεις. Πολλοί από αυτούς δεν ήξεραν να τις διαβάζουν, αλλά τις έκρυβαν στον κόρφο τους. Και όταν περνούσαν από τα χωριά τους ξένοι, τις έδειχναν να τις διαβάσουν, ενώ αυτοί άκουγαν με δάκρυα στα μάτια.

Για την πραγματοποίηση του δεύτερου σκοπού, τον ξεσηκωμό δηλαδή των άλλων υπόδουλων λαών κατά της Τουρκίας, ο Ρήγας συνεργαζόταν, όπως αναφέρθηκε, με τον Πασβάνογλου πασά της Βουλγαρίας, με τους Άγου Μπουχουρδάρη και Μουχουδάρ Πότσα της Αλβανίας και με άλλους Οθωμανούς τιτλούχους των παραδουνάβιων περιοχών. Η συνεργασία του Ρήγα με τιτλούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν ουτοπική αλλά ρεαλιστική. Από αυτούς άλλοι έτρεφαν αποσχιστικές τάσεις και άλλοι επιθυμούσαν τον εκσυγχρονισμό της καθυστερημένης, άδικης και αυταρχικής διοίκησης της αυτοκρατορίας τους. *«Στις ιδιωτικές του υποθέσεις ο Έλληνας είχε μεγαλύτερη δυνατότητα να εύρη δικαιοσύνη από τους δεσποτάδες και τους δημογέροντες της περιοχής του, παρά ο Τούρκος από τον καδή ή τον βοεβόδα»*[14]. Καλούσε ο Ρήγας ακόμα και με τραγούδια τους αλλοεθνείς *«Βουλγάρους κι Αρβανίτες, Αράπηδες και Άσπρους»* να ξεσηκωθούν με τους Έλληνες και τους Σέρβους, για να ελευθερώσουν τις πατρίδες τους.

Την επαναστατική προσπάθεια του Ρήγα τη στήριζε και ο φιλελληνισμός. Ξενιτεμένοι Έλληνες είχαν δημιουργήσει από το 1600 πάμπολλες παροικίες σε πόλεις της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής. Για τους Θεσσαλούς είναι γνωστό ότι είχαν παροικίες σε περισσότερες από 25 πόλεις. Όλοι αυτοί οι μετανάστες, με την επιτυχία τους στο εμπόριο, κατείχαν ανάλογες θέσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή των ξένων πόλεων. Αποτελούσαν ζώσα προβολή της ζωτικότητος του ελληνικού στοιχείου και των προοδευτικών του τάσεων,

14. Γ. Φίνλεϋ, «Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως».

έναντι του καθυστερημένου και παρασιτικού τουρκικού. Διέδιδαν σε σημαντικές ξένες προσωπικότητες, σε φίλους τους και σε πελάτες τους ότι η οθωμανική τυραννία εμποδίζει την ανάπτυξη του εμπορίου Ελλάδας και Ευρώπης. Γίνονταν έτσι «εμπράγματοι» κήρυκες της αναγκαιότητας για απελευθέρωση της Ελλάδας. Και τα φιλικά προς αυτούς αισθήματα των ξένων μετατρέπονταν σε φιλελληνισμό.

Παράλληλα υπήρχαν και οι ξενιτεμένοι Έλληνες λόγιοι. Κατέβαλαν και αυτοί σημαντική προσπάθεια. Για να μάθουν οι ξένοι την κατάσταση της εκκλησίας και της παιδείας στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα εξέδωσε το 1700 βιβλίο στη λατινική ο Λαρισαίος Αλέξανδρος Ελλάδιος. Όλοι σχεδόν οι ξενιτεμένοι λόγιοι μιλούσαν στους ξένους για τα δεινά ενός υπόδουλου χριστιανικού λαού με ένδοξο παρελθόν και τους παρακαλούσαν να βοηθήσουν τον αγώνα του για ελευθερία. Η προσπάθειά τους διευκολυνόταν και από το θαυμασμό της ευρωπαϊκής διανόησης προς το αρχαίο ελληνικό πνεύμα, που τότε το ‖ανακάλυπτε‖ ευρύτερα και το μελετούσε εκστασιαζόμενη από το μεγαλείο του.

Στη διάδοση του φιλελληνισμού συνέβαλαν και οι λόγιοι που καταλάμβαναν σημαντικές ακαδημαϊκές θέσεις. Ο Λαρισινός Κ. Κούμας εξελέγη ακαδημαϊκός στο Βερολίνο και στο Μόναχο. Θεωρούνταν ξεχωριστή προσωπικότητα της ευρωπαϊκής διανόησης. Διατηρούσε φιλία με τον Γερμανό φιλόσοφο Fr. Schelling και άλλους φωτισμένους επιστήμονες της εποχής του. Απηύθυνε θερμές εκκλήσεις προς όλους αυτούς για να βοηθήσουν τον αγώνα των Ελλήνων. Στον Θήρσιο (Thiers) έγραψε: *«Προστασίας δεχόμεθα φιλελληνίστατε Θήρσιε και προστασίας ισχυράς, ίνα μη γενόμεθα βαρβαρικού δαίμονος παρανάλωμα»*. Ο Τσαριτσανιώτης Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων εξελέγη μέλος της Εκκλησιαστικής Ακαδημίας του Βερολίνου και τιμήθηκε από ξένες χώρες με πολλά ανώτατα παράσημα. Διατηρούσε προσωπικές σχέσεις με τον τσάρο της Ρωσίας και με το βασιλιά της Γερμανίας. Η κόρη του Ανθία αφιέρωσε στον τσάρο ειδική ωδή σε ομηρική γλώσσα, στην οποία περιγράφονται τα δεινά των Ελλήνων. Με την έκρηξη κατόπιν της επαναστάσεως στην Ελλάδα ο Οικονόμου επισκέφθηκε τον τσάρο και ζήτησε τη βοήθειά του. Ο Πηλιορείτης Άνθιμος Γαζής είχε αποσπάσει την εκτίμηση των ξένων με την επιστημονική του κατάρτιση και είχε δημιουργήσει δεσμούς με πνευματικούς ηγέτες της Ευρώπης. Ο Γρ. Κωνσταντάς, Πηλιορείτης επίσης, διατηρούσε αλληλογραφία με την οικογένεια του Υψηλάντη πολύ πριν από την επανάσταση, με τον Αλέξανδρο Μουρούζη και με άλλους εξέχοντες και τους παρακινούσε σε βοήθεια προς τον ελληνικό λαό. Ο Φιλιππίδης και Κωνσταντάς αφιέρωσαν τη «Γεωγραφία» τους *«τω Υψηλοτάτω και γαληνοτάτω κυρίω Γρηγορίω Ποτέμκιν, αρχιστρατήγω πάντων των ρωσικών στρατευμάτων»*. Αναφέρθηκαν μερικοί από τους Θεσσαλούς λόγιους που διέδιδαν το φιλελληνισμό. Υπήρχαν περισσότεροι, όχι μόνο Θεσσαλοί αλλά και Ηπειρώτες, Μακεδόνες κ.ά. Ο οικονομολόγος Π. Δέσσερης σε άρθρο του για τους μετανάστες γράφει μεταξύ άλλων:

«Επί Τουρκοκρατίας μετεκινήθησαν και πάλιν Έλληνες. (...) Πλείστοι τότε εγκατεστάθησαν εις Αυστρίαν, Ιταλίαν και εις τας Παραδουναβίους χώρας. Εισέδυσαν εις το εμπόριον και εις την εν γένει οικονομικήν δραστηριότητα των χωρών αυτών, αλλά και εις τον κρατικόν τομέα κατέλαβον αξιολόγους θέσεις. Πάντες συνέβαλον οικονομικώς και πνευματικώς εις τον αγώνα της εθνεγερσίας. (...) Εάν το ελληνικόν έθνος δεν ήτο διεσπαρμένον ανά τον κόσμον, ουδείς θα εγνώριζε περί των διαδραματιζομένων εν Ελλάδι, οπότε το όλον έργον της εθνεγερσίας πιθανόν να υπέκυπτεν εις τας ορδάς των Τουρκοαιγυπτίων»[15].

Ας μη θεωρηθεί υπερβολή αυτό. Ούτε τηλέφωνα ούτε ραδιόφωνα ή τηλεοράσεις υπήρχαν τότε. Οι ειδήσεις διαδίδονταν διά ζώσης με καθυστερήσεις μηνών και συνήθως παραποιημένες. Με το φιλελληνισμό όμως μεταδίδονταν νωρίτερα και ευνοϊκότερα υπέρ των Ελλήνων.

Την επαναστατική ιδεολογία του Ρήγα και τη διακήρυξή του για εγκατάσταση «Ελληνικής Δημοκρατίας», κατά το πρότυπο της γαλλικής, την αποδεχόταν ο ξενιτεμένος στην Ευρώπη ελληνισμός, ενώ τη διέδιδε ο διαφωτισμός που είχε αναπτυχθεί στην κατεχόμενη Ελλάδα. Στις πόλεις και στα παραγωγικά κέντρα της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας υπήρχαν διάσπαρτοι πυρήνες αστικής τάξης, που επιθυμούσαν όχι απλώς την επανάσταση για εθνική ελευθερία, αλλά και τον αναγκαίο μετασχηματισμό του τουρκικού φεουδαλισμού σε αστική οικονομία. Η αστική τάξη της ηπειρωτικής Ελλάδας με τους ξενιτεμένους Έλληνες, τους καραβοκύρηδες και τα άλλα προοδευτικά στοιχεία, που ζούσαν στην υπόλοιπη Ελλάδα, θα συγκροτούσαν τον «ηγεμόνα» της επαναστάσεως για ελευθερία και δημοκρατία.

Στην εποχή του Ρήγα, όπως αναφέρεται και από τον Παπαρρηγόπουλο, επικρατούσαν στην Ευρώπη ευνοϊκότερες συνθήκες. Η Γαλλία μεσουρανούσε και, συνεπώς, υπήρχε σημαντικό στήριγμα για την ελληνική επανάσταση. Άλλωστε ο Ρήγας την κήρυττε με τις ιδέες της. Αντίθετα, το '21 κυριαρχούσε η τρομερή Ιερά Συμμαχία, που καταπολεμούσε με μίσος την ελληνική επανάσταση. Επιπλέον, η οικονομία της Ευρώπης και των ξενιτεμένων Ελλήνων εμπόρων βρισκόταν σε άνοδο και, συνεπώς, υπήρχαν δυνατότητες μεγαλύτερης υλικής βοήθειας από μέρους τους. Αντίθετα, η Επανάσταση του '21 στερήθηκε του πλούτου που έχασαν οι ξενιτεμένοι Έλληνες από την κρίση που σάρωσε την Ευρώπη το 1810 και περιόρισε για τον ίδιο λόγο και την υλική βοήθεια της δημοκρατικής Ευρώπης και κυρίως της Γαλλίας.

15. Π. ΔΕΣΣΕΡΗΣ, άρθρο στον «Οικονομικό Ταχυδρόμο» Αθηνών της 16ης Δεκεμβρίου 1971.

5.3. Ταμπακιέρα από τα Τέμπη

Στο τέλος του 18ου αι., όπως αναφέρθηκε, υπήρχαν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για επανάσταση, αλλά υστερούσε ο υποκειμενικός παράγοντας, δηλαδή η οργάνωσή της. Για τον ελληνισμό δεν ήταν εύκολο αυτό. Εκτός από τη δουλεία, που δυσκόλευε τις απαραίτητες ζυμώσεις, υπήρχε και η απουσία ενιαίου κρατικού φορέα και έννοιας ενιαίου έθνους σε όλη τη μακραίωνη ύπαρξή του. Ήταν και αυτός ένας από τους λόγους που μέχρι τότε οι εξεγέρσεις περιορίζονταν σε τοπικές, κατευθυνόμενες από τοπικούς καπετάνιους ή δημογέροντες. Αλλά και αυτοί δεν ομοφωνούσαν πάντα με τους γείτονές τους για επιχειρήσεις κυρίως, γιατί έθεταν το τοπικό συμφέρον υπεράνω του γενικού. Αλλά και όταν επικρατούσε κάποια εξέγερση, η νίκη της ήταν περιορισμένη και προσωρινή. Απερίσπαστη η Οθωμανική Αυτοκρατορία συγκέντρωνε τις δυνάμεις της από άλλα σημεία για την καταστολή της.

Αποτελούσε, λοιπόν, εθνική ανάγκη η οργάνωση μιας κεντρικής αρχής, που να κατευθύνει τις διάσπαρτες τοπικές δυνάμεις προς τα ευπαθή σημεία του κατακτητή, για κατάκτηση της ελευθερίας. Την ανάγκη αυτή την κάλυψε ένας Θεσσαλός, ο Ρήγας Βελεστινλής. Αυτός πρώτος συγκρότησε «εταιρεία» με σκοπό την κήρυξη εθνικής επαναστάσεως, γράφει ο Χριστόφορος Περραιβός[16]. Ο Ρήγας, λοιπόν, οργάνωνε γενική επανάσταση των λαών των Βαλκανίων, έχοντας όμως και τη βοήθεια της Γαλλίας. Για τη βοήθεια αυτή γράφει ο εκ των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας Εμμανουήλ Ξάνθος: «*Ρήγας ο Θετταλός κατά το 1796 ενθαρρυνθείς παρά της τότε Γαλλικής Δημοκρατίας, υποσχεθείσαν συνδρομήν, επίστευεν ότι εδύνατο να συνεννώση τους Έλληνας και Οθωμανούς, προς καταστροφήν της τυραννίας*»[17].

Η Γαλλία ενδιαφερόταν για την Ελλάδα. Το 1797 στάλθηκαν «*υπό της γαλλικής κυβερνήσεως και του στρατηγού Βοναπάρτου*» στην Ελλάδα οι αδελφοί Δήμος και Νικολός Στεφανόπουλοι, των οποίων η οικογένεια είχε εγκατασταθεί στην Κορσική πριν από εκατό περίπου χρόνια με άλλες οικογένειες Μανιατών. Το ταξίδι των δύο αυτών αδελφών καλύφθηκε, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, «*κατ' επιφάνειαν*» με φιλολογική και επιστημονική αποστολή, ενώ απέβλεπε σε εξακρίβωση των διαθέσεων για εξέγερση των προεστών και κληρικών της περιοχής. Την 16η Αυγούστου ο Ναπολέων έγραψε στη γαλλική κυβέρνηση: «*Η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος και η Κεφαλληνία έχουσι δι' ημάς πλείονα αξίαν ή όλη η Ιταλία ομού. (...) Και πάλιν την 13η Σεπτεμβρίου ο Ναπολέων έγραφεν: Του λοιπού νομίζω ότι θεμελιώδες αξίωμα της δημοκρατίας πρέπει να*

16. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, «Απομνημονεύματα», σ. 16.
17. ΕΜΜ. ΞΑΝΘΟΣ, «Απομνημονεύματα», σ. 33.

είναι το να μη εγκαταλείψωμεν ποτέ την Κέρκυραν, την Ζάκυνθον και τας λοιπάς νήσους, αλλά να καταλάβωμεν αυτάς οριστικώς»[18]. Και τις κατέλαβε.

Το ενδιαφέρον του Μ. Ναπολέοντα για την Ελλάδα ήταν φαίνεται ευρύτερο. Ο Σάθας παραθέτει περικοπή από τα απομνημονεύματα που έγραψε ο Ναπολέων το 1815 στη διάρκεια της εξορίας του στην Αγία Ελένη: *«Μπορούσα να μοιράσω την Τουρκία με την Ρωσία, γιατί έγινε μεταξύ μας τέτοια συζήτηση. Αλλά η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το μεγαλύτερο εμπόδιο, πραγματική πέτρα σκανδάλου. Και πάντοτε έσωζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ρωσία την ήθελε πολύ, αλλά εγώ δεν μπορούσα να την παραχωρήσω. Είναι κλειδί πολυτιμώτατο και αυτή και μόνη αξίζει μια ολόκληρη αυτοκρατορία. Όποιος την κατέχει μπορεί να κυβερνά όλο τον κόσμο. (...) Η κρίση είναι μεγάλη και διαρκής για την Ευρωπαϊκή Ήπειρο και προ πάντων για την Κωνσταντινούπολη. Ο τσάρος Αλέξανδρος πολύ ζητούσε να του την δώσω. Αυτό με κολάκευε, αλλά πάντα έκανα τον κουφό. Αυτό το κράτος* (η Τουρκία) *όσο σάπιο και αν φαίνεται ήταν πεπρωμένο να αποτελεί το σημείο που μας χώριζε. Ήταν το τέναγος που εμπόδιζε τις κινήσεις μου»*[19].

Ο Ρήγας, ασφαλώς, θα αγνοούσε τις εκτιμήσεις αυτές του Μ. Ναπολέοντα για τα Εφτάνησα και την Κωνσταντινούπολη, αλλά, από συνεργάτες του που τον συναντούσαν, βεβαιώθηκε ότι είχε τη διάθεση να βοηθήσει την ελληνική επανάσταση. Και όταν έκρινε κατάλληλο το χρόνο αποφάσισε να τον συναντήσει ο ίδιος. Γράφει ο Χρ. Περραιβός (σ. 20): Παράγγειλε και του έστειλαν κομμάτι ρίζας δάφνης των Τεμπών. Την έδωσε σε ειδικούς τεχνίτες ξυλογλυπτικής, κατασκεύασαν με τις οδηγίες του μια ωραία ταμπακιέρα και την έστειλε δώρο στον Ναπολέοντα με την επεξήγηση: το ξύλο είναι κομμάτι από το ιερό δένδρο του Απόλλωνα, τη δάφνη των Τεμπών, και από τη θέση του ναού του που υπήρχε τότε εκεί. Ο Απόλλων για τους αρχαίους Έλληνες ήταν ο θεός Ήλιος και θεός του Πνεύματος. Λατρευόταν ως μια από τις σπουδαιότερες θεότητές τους. Συμβόλιζε το ανδρικό κάλλος και την αιώνια νεότητα και θεωρούνταν ότι έμεινε νέος αιωνίως κ.λπ.

Νέος άνδρας ο Μ. Ναπολέων που πίστευε στην υπεροχή του σε ευφυΐα και ικανότητες έναντι των συγχρόνων του, κολακεύτηκε από το ταπεινό δώρο του Ρήγα. Συνηθισμένος να του προσφέρουν χρυσά κοσμήματα ή άλλα πανάκριβα δώρα, στην ξύλινη ταμπακιέρα είδε έναν Ρήγα άνδρα ευφυή και ικανό. Τα άλλα ήρθαν μόνα τους. Βέβαιος ο Ναπολέων ότι, αν η Ελλάδα ελευθερωθεί με τον Ρήγα, θα είναι δημοκρατική και η Κωνσταντινούπολη, είτε παραμείνει τουρκική είτε περιέλθει στην Ελλάδα, δεν θα ανήκει στη Ρωσία. Στον κομιστή

18. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
19. Κ. ΣΑΘΑΣ, ό.π.

της ταμπακιέρας ο Ναπολέων δήλωσε ότι θα βοηθήσει την επανάσταση με στρατό 20.000 ανδρών και προσκάλεσε τον Ρήγα να συναντηθούν στη Βενετία. Η συνάντηση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε γιατί συνοδεύτηκε από μια ατυχία με τραγικές συνέπειες.

Ο Ρήγας ετοιμάστηκε να μεταβεί στη Βενετία. Βέβαιος ότι μετά τη συνάντησή του με τον Ναπολέοντα θα προχωρήσει στην επανάσταση, έκρινε ότι από την Ιταλία έπρεπε να περάσει στην Ελλάδα, για να ηγηθεί αυτής. Συσκευάζει όσα έντυπα της Εταιρείας χρειάζονταν σε μπαούλο και το στέλνει στην Τεργέστη στον έμπορο και μυστικό εταιριστή Αντώνιο Κορωνιό από τη Χίο. Ο Κορωνιός απουσίαζε. Παρέλαβε το μπαούλο ο συνεταίρος του Δ. Οικονόμου, από την Κοζάνη, άσχετος με την Εταιρεία. Νομίζοντας ότι περιέχει εμπορεύματα το άνοιξε. Βρήκε επαναστατικό υλικό, τρόμαξε και το παρέδωσε στις αυστριακές αρχές. Ανύποπτος ο Ρήγας πήγε στην Τεργέστη, συνοδευόμενος από τον Χριστόφορο Περραιβό. Η αυστριακή αστυνομία έσπευσε να τους συλλάβει. Ο Περραιβός πρόφτασε και πέταξε μια σφραγίδα και κάποια έγγραφα και κατά τη σωματική του έρευνα βρέθηκε «καθαρός». Και επειδή επιπλέον είχε γαλλική υπηκοότητα αφέθηκε ελεύθερος.

Επειδή ο Περραιβός διαδραμάτισε κατόπιν στην επανάσταση σημαντικό ρόλο ως πολιτικός και στρατιωτικός, ενώ αναδείχτηκε και λόγιος, κρίνεται αναγκαίο να τον παρουσιάσουμε από τώρα: Γεννήθηκε το 1773 στην Πούρλια (Πόροι τώρα), στις ανατολικές πλαγιές του Κάτω Ολύμπου, μεταξύ Αιγάνης και Παντελεήμονος. Το χωριό υπάγεται τώρα διοικητικά στη Μακεδονία. Παλιά γεωγραφικά ανήκε στη Θεσσαλία. Γι' αυτό ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του Θεσσαλό και ένιωθε Θεσσαλός. Το επίθετο είναι Χατζηβασίλης, αλλά το άλλαξε σε Περραιβό, γιατί ήθελε να τονίζει τον τόπο καταγωγής του, την αρχαία Περραιβία. Ανήσυχος νέος στράφηκε στο εμπόριο, που ήταν το πιο αποδοτικό επάγγελμα στην εποχή του. Αλλά παράλληλα διατηρούσε και πνευματικά ενδιαφέροντα. Οι δύο αυτές κλίσεις του τον οδήγησαν στο Παρίσι, στη Βιέννη, στο Βουκουρέστι και σε άλλες πόλεις, στις οποίες ευδοκιμούσε το ελληνικό στοιχείο οικονομικά, αλλά και πνευματικά. Ασπάστηκε νωρίς τις ιδέες της Γαλλικής Επαναστάσεως για δημοκρατία και ελευθερία, ώσπου συνάντησε τον Ρήγα. Αυτός τον μύησε στα σχέδιά του για την οργάνωση της εθνικής επαναστάσεως και τον είχε ως το στενότερο συνεργάτη του.[20]

Οργισμένες οι αυστριακές αρχές από την αποκάλυψη ότι στη Βιέννη λειτουργούσε κάτω από τη μύτη τους μυστική επαναστατική οργάνωση, συνέλαβαν όσους Έλληνες έμαθαν ότι συναντούσαν τον Ρήγα. Ο Παπαρρηγόπουλος γράφει ότι κρατήθηκαν οκτώ. Τρεις ήταν υπήκοοι της Αυστρίας και καταδικάστηκαν σε ισόβια. Οι άλλοι με τον Ρήγα παραδόθηκαν το 1798 στον πασά του

20. Περισσότερα βλ. ΓΙΩΡΓΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Μορφές του Εικοσιένα», Ιστορικές μονογραφίες: Χρ. Περραιβός, σσ. 233-266.

Βελιγραδίου, για να τους στείλει στο σουλτάνο στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά η συνοδεία θα περνούσε από περιοχές του Πασβάνογλου και επειδή έγινε γνωστό *«ότι ο μέγας ούτος επαναστάτης είχε καταλάβει πάσας τας διόδους ίνα σώση τον φίλον του, εκρίθη ασφαλέστερον να θανατωθώσιν εν Βελιγραδίω»*. Τους τέσσερις τους έπνιξαν στο ποτάμι Ίστρο. Ο Ρήγας αντιστάθηκε. Έδωσε μια γερή γροθιά στο στρατιώτη που επιχείρησε να τον πετάξει στο ποτάμι, και πριν συνέλθουν οι άλλοι στρατιώτες από την έκπληξη και τον πυροβολήσουν πρόφτασε και τους είπε στην τουρκική με τη βροντερή φωνή του:

«Έτσι πεθαίνουν τα παλικάρια. Έσπειρα πολύ σπόρο· θα βλαστήσει και το γένος μου θα συγκομίσει τον γλυκό καρπό του». Πυροβόλησαν και τον σκότωσαν[21].

Μερικοί ερευνούν να εξηγήσουν γιατί οι αυστριακές αρχές παρέδωσαν τον Ρήγα στην Τουρκία. Οι αυστριακές αρχές κατάλαβαν πολύ καλά τη σημασία της οργάνωσης του Ρήγα και τον κίνδυνο που θα απειλούσε τη χώρα τους με την επικράτηση της επαναστάσεως του Ρήγα στην Ελλάδα και τη βοήθεια μάλιστα του Ναπολέοντα, που κατείχε ήδη την Ιταλία και τα Εφτάνησα. Θα βρισκόταν στα νώτα της Αυστρίας και θα αποκτούσε βάση στα Βαλκάνια, στα οποία επιδίωκε να εισδύσει και η Αυστρία με αποσπάσεις εδαφών από την Τουρκία. Η Μεγάλη Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία νίπτει δήθεν τας χείρας της και με υποκρισία Ποντίου Πιλάτου παρέδωσε τον Ρήγα στην «αδελφή» Οθωμανική Αυτοκρατορία, γνωρίζοντας τι τον περίμενε. Ένα χρόνο μετά το θάνατο του Ρήγα καταλύθηκε η γαλλική κυριαρχία στα Εφτάνησα.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξόντωσε τον Πασβάνογλου, όσους συνεργάζονταν ή ήταν ύποπτοι συνεργασίας με τον Ρήγα και άλλους προοδευτικούς Οθωμανούς. Με τις συλλήψεις και τις διώξεις Ελλήνων η επαναστατική οργάνωση του Ρήγα διαλύθηκε.

Μερικοί θεωρούν ότι με τον θάνατο του Ρήγα ανεστάλη απλώς η ελληνική επανάσταση. Λάθος. Οι συνέπειες υπήρξαν βαρύτατες. Τις υφίσταται ακόμα η Ελλάδα, εκατόν πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωσή της. Δεν αποτελεί υπερβολή αυτό. Η τυχόν πραγματοποίηση της επαναστάσεως από τον Ρήγα διέγραφε τις πιθανότητες απελευθερώσεως μεγάλου μέρους της ηπειρωτικής Ελλάδας και της επίτευξης από τότε της εθνικής της ανεξαρτησίας. Από το θάνατο του Ρήγα το 1798 μέχρι το 1821 άλλαξε εντελώς ο συσχετισμός των δυνάμεων στην Ευρώπη. Η δημοκρατική Γαλλία παραμερίστηκε. Πρώτο ρόλο ανέλαβε η Ιερά Συμμαχία, ενώ στη Μεσόγειο κυριάρχησε η Βρετανική Αυτοκρατορία. Μέσα σε τέτοιο περιβάλλον, χωρίς ειλικρινείς συμμάχους, η Ελλάδα μόλις κατόρθωσε το '21 να απελευθερώσει μια περιοχή, ενώ υποχρεώθηκε να συνεχίζει επί άλλα εκατό περίπου χρόνια τους αγώνες για την απελευθέρωση και άλλων. Και το χειρότερο: η απελευθερωθείσα Ελλάδα έπεσε στο έλεος των

21. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

«προστάτιδων δυνάμεων», που ουσιαστικά ήταν μία και μόνη, η Αγγλία. Ούτε την εθνική της ακεραιότητα ούτε την εθνική της ανεξαρτησία κατοχύρωσε ακόμα. Τόσο άξιζε η ξύλινη ταμπακιέρα από τα Τέμπη.

Πιθανόν να θεωρούνται όνειρα απραγματοποίητα αυτά, αλλά η επανάσταση εκείνη θα είχε ηγέτη άξιο, τον Ρήγα. Γύρω του θα υπήρχαν λόγιοι και επιστήμονες διαποτισμένοι με εθνικά ιδανικά και δημοκρατικές αντιλήψεις. Η αστική τάξη, όση υπήρχε, της ηπειρωτικής Ελλάδας και των ομογενών, με την οποία συνδεόταν η επαναστατική οργάνωση του Ρήγα, οι καραβοκύρηδες και οι άλλες προοδευτικές δυνάμεις θα διαδραμάτιζαν ρόλο «ηγεμόνα», με σκοπό το σχηματισμό εθνικού κράτους με δημοκρατική διακυβέρνηση.

Την επανάσταση του '21 στην Πελοπόννησο την παρακολούθησε ο Άγγλος ιστορικός και φιλέλληνας Γ. Φίνλεϋ και γράφει: *«Οι τοπικοί άρχοντες, οι προεστοί και οι καπετάνιοι δεν πήρανε κανένα μέτρο για να βάλουνε τα θεμέλια μιας οργανωμένης διοικήσεως και τα πολιτικά, τα οικονομικά και τα στρατιωτικά εκείνα ζητήματα που απαιτούσαν κεντρική κατεύθυνση (...) οι αγρότες παντού έδειξαν ζήλο. (...) Οι προεστοί και ο ανώτερος κλήρος κολακεύονταν να πιστεύουν ότι η εκδίωξη των Τούρκων θα τους αποκαθιστούσε ως κληρονόμους της σουλτανικής εξουσίας»*[22].

Δεν διαπίστωσε, λοιπόν, ο Φίνλεϋ την παρουσία εθνικής ιδεολογίας στην επανάσταση στην Πελοπόννησο. Σε αυτήν δεν είχε συντελεστεί οικονομική ανάπτυξη όση στις άλλες περιοχές, και δεν είχαν σχηματιστεί αντίστοιχοι πυρήνες αστικής τάξης, όπως επίσης στις άλλες περιοχές. Ούτε ο διαφωτισμός του Ρήγα και των άλλων λογίων της ηπειρωτικής Ελλάδας είχε διαδοθεί ευρύτερα. Απουσίαζε, λοιπόν, από την Πελοπόννησο η ιδεολογική υποδομή για δημοκρατική κατεύθυνση της επαναστάσεως, ενώ κατά τη διάρκειά της διατηρούνταν *«ανεξάρτητος στρατός, χωριστά από τους Ρουμελιώτες αρματολούς (...) Το μέτρο αυτό συνέβαλε, μαζί με άλλους λόγους, ώστε τα ένοπλα σώματα της Πελοποννήσου δεν πήραν καθόλου μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα»*, σημειώνει ο Φίνλεϋ. Πολλοί χωροδεσπότες τις διέκοπταν, μόλις έδιωχναν τους κατακτητές από τα φέουδά τους, ωσάν να μην πολεμούσαν κατά της Τουρκοκρατίας για εθνική ελευθερία αλλά κατά των Τούρκων της περιοχής τους, για να τους διαδεχτούν. Σε αντίθεση με αυτούς, οι αρματολοί της ηπειρωτικής Ελλάδας πολέμησαν και για τη στήριξη και εδραίωση της επανάστασης στην Πελοπόννησο. Στη Θεσσαλία τα αρματολίκια ανασυστήθηκαν αστραπιαία με μερικές χιλιάδες παλιούς και νέους αγωνιστές, που ξεπετάχτηκαν από τους κόλπους των ορεινών. Πολέμησαν αρχικά στην περιοχή τους

22. Γ. ΦΙΝΛΕΫ, ό.π.

και κατόπιν ρίχτηκαν με ορμή στη Νότια Ελλάδα και κατήγαγαν νίκες σπουδαίες. Πολλοί, ίσως οι περισσότεροι, σκοτώθηκαν. Οι υπόλοιποι αδυνατούσαν να επιστρέψουν στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία, η πολιτεία τούς αγνόησε και πέθαναν μέσα σε φτώχεια. Οι χιλιάδες αυτές των Θεσσαλών αγωνιστών θάφτηκαν σε ξένη γη, πολεμώντας όχι για τοπική αλλά για εθνική ελευθερία.

Ο τοπικισμός συνεχίστηκε και μετά την επικράτηση της επαναστάσεως. Εκφράστηκε και στα πρώτα Συντάγματα. Άλλο π.χ. συνέταξε η Πελοπόννησος και άλλο η Στερεά Ελλάδα. Γράφει ο Φίνλεϋ: «*Το χειρότερο χαρακτηριστικό των τοπικών αυτών Συνταγμάτων ήτανε σε όλα κοινό. Όλα εξουσιοδοτούσαν τις επαρχιακές αρχές να διατηρούν ένοπλες ομάδες, για να επιβάλλουν τις διαταγές τους και να προστατεύουν την εξουσία τους*». Και αυτά σε αντίθεση με τον Ρήγα, που είχε διατυπώσει τις βασικές αρχές Συντάγματος της ελεύθερης Ελλάδας. Η απουσία του εθνικού χαρακτήρα από την Επανάσταση του '21 είχε και άλλες βαρύτατες συνέπειες. Γράφει ο Τάσος Βουρνάς:

«*Ο τοπικισμός, αποτέλεσμα της παλιάς τουρκικής διοικητικής διάρθρωσης της χώρας και της κατακερματισμένης οικονομίας της, στάθηκε μία από τις μάστιγες του εθνικού ξεσηκωμού, που εμπόδισε την ενιαία διεξαγωγή του αγώνα. Ολόκληρη σχεδόν η ιστορία της Επανάστασης κυριαρχείται από τις διαμάχες ανάμεσα στις φατρίες των ολιγαρχικών και τις ιδιοτελείς απαιτήσεις τους. Η κατάσταση αυτή έβλαψε τον αγώνα και εμπόδισε ουσιαστικά την δημιουργία κρατικών στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων κατά την διάρκεια της Επανάστασης*».

Ας επιστρέψουμε στη Θεσσαλία. Στο τέλος του 18ου αι. τίποτα δεν είναι όπως πριν σε αυτήν. Στα ορεινά η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταδιώκει τους απροσκύνητους αρματολούς. Στα πεδινά οι ραχατλήδες μπέηδες, που περνούσαν πριν τις μέρες τους σε χαρέμια και τηρούσαν με ευσέβεια το Κοράνι για ευσπλαχνία, παραμερίστηκαν από συμμορίες. Ούτε ασκούσαν όπως πριν ρόλο άρχουσας τάξης ούτε η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξασφάλιζε την τάξη όπως πριν. Βυθισμένη σε κρίση και αποσύνθεση, ανέθεσε τη διοίκηση της Θεσσαλίας στον Αλή πασά. Έβαλε το λύκο να φυλάξει τα πρόβατα. Πανούργος ο Αλή δεν περίμενε να πέσει αυτό το μήλο στην ποδιά του. Από τη μια οργάνωνε συμμορίες Αλβανών και τις έστελνε στη Θεσσαλία για λεηλασία και από την άλλη παρακινούσε μπέηδες, κληρικούς και προεστούς να παρακαλάνε το σουλτάνο να αναθέσει την τάξη στον Αλή. Γράφει ο Κούμας:

«*Αι λεηλασίαι αυταί ηγγέλοντο εις την Κωνσταντινούπολιν· οι δε πατέρες και αδελφοί του Αλή πασά, δημογέροντες και τινές των αρχιερέων, ωρκίζοντο εις τας προς το Διβάνιον αναφοράς των, ότι κανείς άλλος δεν δύναται να σώση την χώραν από τους καθημερινούς κινδύνους, ειμή ο ανδρείος και ενάρετος Αλή πασάς, ο πατήρ των πτωχών, εάν του δοθή πληρεξουσιότης μαγαλητέρα*

και έκτασις της εξουσίας του και εις εκείνα τα μέρη, όπου προνόμια παλαιά απαγορεύουν την ανάμιξίν του»[23].

Έτσι από το 1790 η Θεσσαλία έπεσε στην τυραννία του Αλή πασά.

5.4. Η τυραννία του Αλή πασά στην Θεσσαλία

Ο Αλή πασάς Τεπελενλής γεννήθηκε το 1744 στο Τεπελένι της Αλβανίας. Οι πρόγονοί του, μουσουλμάνοι, κατάγονταν από την Ασία. Νεαρός έγινε αρχηγός συμμοριών Τόσκηδων και Λιάπηδων, που έκαναν επιδρομές και ληστείες στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Ο δυναμισμός του τράβηξε την προσοχή της Υψηλής Πύλης και τον τοποθέτησε στην αυλή του πασά Ιωαννίνων. Τη 12η Δεκεμβρίου 1786 τον διόρισε «μουτασερίφη» (διοικητή) στο σαντζάκ Τρικάλων. Έναν χρόνο μετά, το 1787, τον προβίβασε σε γενικό επόπτη Δερβενίων. Με το θάνατο του Κουρτ πασά έγινε πασάς Ιωαννίνων. Η αρμοδιότητά του επεκτεινόταν σε όλη τη Θεσσαλία εκτός του Πηλίου. Οι προεστοί του διατηρούσαν επιφυλάξεις για τον Αλή και προνοητικά απέφυγαν να ζητήσουν την υπαγωγή του Πηλίου σε αυτόν, προφασιζόμενοι ότι αποτελούσε Χασιά, δηλαδή ιδιοκτησία μελών της οικογενείας του σουλτάνου.

Το 1798 ο Αλή συνέτριψε τον Πασβάνογλου και τότε κατήλθε θριαμβευτικά στη Θεσσαλία, ακολουθούμενος από 4.000 Αλβανούς, φορτωμένος με δόξα και αξιώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα Τρίκαλα πρώτα και στη Λάρισα κατόπιν έγινε δεκτός με πανηγυρισμούς. Οι κάτοικοι, Οθωμανοί και Έλληνες, τον ανέμεναν ως σωτήρα τους. Ήλπιζαν να αποκαταστήσει στην περιοχή την ησυχία. Η ενδημούσα από καιρό οικονομική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε προσβάλει και τη Θεσσαλία και η περιοχή της μαστιζόταν από τις συμμορίες, που περιέτρεχαν ανεμπόδιστοι στους κάμπους της.

Με τις ληστείες, τις αρπαγές, τις πυρπολήσεις και τους σκοτωμούς η κατάσταση επιδεινώθηκε, σε σημείο που να μην υπάρχει ούτε ησυχία ούτε ασφάλεια για κανέναν και η ζωή τους να βυθιστεί σε ζόφο.

Αμέσως σχεδόν ο Αλή εξαπέλυσε διωγμό κατά των γενίτσαρων και των ληστών. Τους εκμηδένισε σύντομα. Οι κυριότερες συμμορίες άλλωστε είχαν οργανωθεί και κατευθύνονταν από τον ίδιο. Με την εξάλειψή τους ανακουφίστηκαν οι πάντες. Ταυτόχρονα απέλυσε από τις θέσεις τους όλα τα κρατικά όργανα, με την κατηγορία ότι εξαχρειώθηκαν κατά τη διαχρονική άσκηση εξουσίας. Ήταν σ' όλους γνωστό ότι τα όργανα αυτά καταπίεζαν Έλληνες και Τούρκους. Από βιοτέχνες και εμπόρους αξιούσαν «δοσίματα». Από αγρότες έπαιρναν περισσότερα από τη δεκάτη. Κατακρατούσαν από αυτήν και από τους άλλους φόρους για τον εαυτό τους όσα περισσότερα μπορούσαν, και στο δημόσιο απέδι-

23. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

δαν λιγότερα. Στη θέση όλων αυτών ο Αλή τοποθέτησε Αλβανούς της εκλογής του, ενώ διόρισε διοικητή της Θεσσαλίας το γιο του, Βελή πασά. Εισέπρατταν τώρα οι Αλβανοί τη δεκάτη και τους άλλους φόρους, αλλά απρόσβλητοι ακόμα από διαφθορά τους απέδιδαν στον Αλή, με συνέπεια να αποκομίζει πολύ περισσότερα αυτός από όσα πριν το κράτος.

Μόλις σταθεροποίησε τη θέση του ο Αλή στη Θεσσαλία στράφηκε μεθοδικά εναντίον των μπέηδων, που στην περιοχή της αποτελούσαν την άρχουσα τάξη του φεουδαρχισμού των οσμανιδών και ήταν από τους πλουσιότερους της Ελλάδας. Τον πλούτο τους, όμως, τον ήθελε για τον εαυτό του. Και τον απέκτησε.

Συνέλαβε μερικούς μπέηδες με την κατηγορία ότι διατηρούσαν κρυφές σχέσεις με καπετάνιους, τους πήρε στα Γιάννινα, τους εξαφάνισε και κατέσχεσε τα τσιφλίκια τους. Στη θέση τους τοποθέτησε Αλβανούς μπουλουκμπασήδες. Κάποιους άλλους μπέηδες τους κατηγόρησε ότι άρπαξαν παράνομα χωράφια Ελλήνων αγροτών. Τους τιμώρησε και αυτούς με κατάσχεση των τσιφλικιών τους.

Οι άλλοι μπέηδες είδαν τον κίνδυνο που τους απειλούσε, αλλά αντέδρασαν σπασμωδικά.

«Οι μπέηδες της Θεσσαλίας οίτινες πρότερον δεν εκαταδέχοντο να τον χαιρετίσωσι (τον Αλή), *διέβησαν την Πίνδον, και με λαμπρά δώρα υπήγαν και του εφίλησαν τα κράσπεδα. Όλοι οι αρχιερείς της Ελλάδος, της Θετταλίας, της Ηπείρου και Μακεδονίας μαζή με τους δημογέροντας έτρεξαν να τον προσκηνύσωσι προσφέροντές του ποσότητας μεγάλας φλωρίων, επειδή άλλα δώρα δεν εδέχετο πλέον»*[24].

Αλλά δεν «εδέχετο» ούτε φιλίες ούτε δώρα. Έπαιρνε μόνος του ό,τι ήθελε. Και τα πήρε όλα με ποικίλους τρόπους. Στο κονάκι π.χ. κάποιου μπέη έστειλε «για φιλοξενία» σημαντικό τμήμα Αλβανών. Ρήμαζαν τα πάντα αυτοί και για να περισώσει ό,τι προφτάσει ο μπέης πώλησε όσο όσο το τσιφλίκι του. Φυσικά το «αγόρασε» ο Αλή. Άλλοι μπέηδες, οι σοβαρότεροι και *«οι επισημότεροι κατεφυγόντες εις Κωνσταντινούπολιν, και αναλαβόντες ένδοξα αξιώματα εις την αυλήν, ήρχισαν να υποσκάπτωσι την δύναμιν του εχθρού των Αλή»*[25].

Σε εύλογο διάστημα ο Αλή άρπαξε τα τσιφλίκια όλων των μπέηδων. Έχοντας πλούτο αυτοί έκτιζαν σεράγια. Ταξίδευαν στη Μέκκα και στην Ευρώπη. Περνούσαν τον καιρό τους στα χαρέμια τους με χλιδή και μαλθακότητα. Εμφανίζονταν υπερήφανοι, αφελείς και ευσπλαχνικοί. Με τη διαχρονική εγκατάστασή τους σε θεσσαλικές πόλεις οι πρώην νομάδες Τούρκοι μετέβαλαν το χαρακτήρα και τη συμπεριφορά. Ζώντας παρασιτικά, χωρίς καμιά παραγωγική απασχόληση, εκφυλίστηκαν μετά από μερικές γενιές, μέχρι που έχασαν την

24. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.
25. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

προηγούμενη πολεμικότητά τους. Ούτε φαίνεται να αντιλήφθηκαν ότι η αυτοκρατορία τους μπήκε σε αθεράπευτη παρακμή και ότι κάθε τόσο θα κατέρρεε κάποιο τμήμα της, παρασέρνοντας κάποιους σε αφανισμό, όπως τώρα αυτούς. Τους βρήκε, λοιπόν, εύκολους ο Αλή και τους «καπάκωσε». Αμέριμνοι ως τότε οι μπέηδες αυτοί επιδίδονταν σε απολαύσεις. Αδιαφορούσαν ακόμα και για τα κτήματά τους. Τα εμπιστεύονταν σε σπαχήδες και κολίγους και αυτοί τους πήγαιναν έτοιμα εισοδήματα. Έλεγαν στους κολίγους με ανατολίτικη κουτοπονηριά:

«Ισλέ, Γιοβάν, τσιφλίκ σενίν ντερ» (Δούλευε, Γιάννη, το τσιφλίκι δικό σου είναι).

Πραγματικά, το τσιφλίκι ήταν του Γιάννη όλο το χρόνο, αλλά η σοδειά πήγαινε στον μπέη.

Ο Αλή πασάς, που πήγε στη Θεσσαλία με 4.000 Αρβανίτες χωρίς τίποτε άλλο, βρέθηκε σε λίγο να κατέχει *«νόμιμα, με όλους τους τίτλους»* 312 τσιφλίκια στους κάμπους της κεντρικής και ανατολικής περιοχής της. Ένα από αυτά είναι ο Πλαταμώνας με όλη την περιοχή του, 8 στο Δαμάσι με τα γύρω χωριά του και 15 στην περιοχή Ελασσόνας με 14 λιβάδια επιπλέον. Στους κάμπους έγιναν τσιφλίκια του οι Άγιοι Ανάργυροι, η Αιγάνη, η Αναγέννηση, το Αρμένιο, η Γυρτώνη, η Κυψέλη, το Μοσχοχώρι, η Νίκαια, ο Παλαιόπυργος, όλα τα χωριά γύρω από το βουναλάκι Τομπρούζι και άλλα· τα μεγαλύτερα και τα πλουσιότερα. Σε όλα τοποθέτησε Αρβανίτες με επικεφαλής μπουλουκμπασήδες, που επέβλεπαν τους κολίγους για να εργάζονται αποδοτικότερα. Και αν υποτεθεί ότι οι Αρβανίτες εισέπρατταν από τους αγρότες την κανονική δεκάτη και το κανονικό μισό της υπόλοιπης παραγωγής και αν κρατούσαν για συντήρησή τους λογικές ποσότητες, τότε στον Αλή απέδιδαν τη δεκάτη και το μισό της παραγωγής από 312 τσιφλίκια. Όσα δηλαδή αποκόμιζαν πριν οι 312 τσιφλικάδες μπέηδες τα έπαιρνε τώρα αυτός! Μεγαλύτερη συγκέντρωση γης και εισοδημάτων σ' ένα και μόνο άτομο δεν είχε ξαναγίνει· πουθενά. Αλλά ο Αλή δεν αρκούνταν στα όσα απέδιδε η παραγωγή. Γράφει ο Κούμας:

«Οι μπουλουκμπασήδες του, ονομαζόμενοι τώρα μπέηδες, εσήκωναν κατ' έτος από μικράς τοπαρχίας υπέρ το μιλιόνιον (εκατομμύριο) *γροσίων. Με συκοφαντίας ψηλαφητάς επιχείρησε να γυμνόνη πάντα φαινόμενον ευκατάστατον· ο μεν διότι εχρεώστει εις ανθρώπους, με τους οποίους δεν είχε σχέσιν, και άλλος δι' άλλας προφάσεις εσύροντο εις τα Ιωάννινα, μετεβάλλοντο εις ψωμοζήτας ή απέθνησκον εις την φυλακήν»*[26].

Να σημειωθεί ότι στη Θεσσαλία είχε στείλει περισσότερους από εκατό μπουλουκμπασήδες, και ο καθένας τους *«εσήκωνε υπέρ το μιλιόνιον»*, για τον Αλή!

26. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.

Αλλά ο Αλή πασάς δεν αρκέστηκε στα τσιφλίκια. Στράφηκε και προς τα κεφαλοχώρια με τις οικογενειακές ιδιοκτησίες και άρχισε να τα αγοράζει και να τα μεταβάλλει σε τσιφλίκια του. Για το πώς τα «αγόραζε» το είδε ο Άγγλος περιηγητής Leake: *«Η Σούρπη»*, γράφει, *«είχε έξι φορές μικρότερο πληθυσμό από τον γειτονικό Πλάτανο, αλλά της επιβλήθηκε να πληρώνει τον ίδιο μ' αυτόν φόρο. Οι κάτοικοί της δεν είχαν να τον πληρώσουν και χρεώθηκαν 300 πουγκιά από Αρβανίτες της Λαρίσης με τόκο 12%. Όταν οι δανειστές πήγαιναν να εισπράξουν τους τόκους, θρονιάζονταν στα σπίτια των κατοίκων. Καθώς οι αγρότες σπάνια βρίσκονταν σε θέση να πληρώσουν, οι δανειστές καταβρόχθιζαν ό,τι απόμεινε από τον μόχθο των καλλιεργητών. Η δυστυχία τους μεγάλωνε, χωρίς να λιγοστεύει το χρέος. Πολλές οικογένειες αναγκάζονταν να μεταναστεύουν. Αλλά η φυγή τους είχε δραματικές επιπτώσεις στο χωριό. Το χρέος φορτώνονταν όσοι έμεναν, με συνέπεια να περιέρχονται σε αδιέξοδο. Τότε έμπαινε στην μέση ο Αλή ή ένας από τους γιους του. Αναλάμβαναν το χρέος του χωριού, με τον όρο ότι αυτό γινόταν τσιφλίκι του πλέον. Και οι κάτοικοί του από ελεύθεροι αγρότες ξέπεφταν σε κολίγους»*[27].

Αυτό επαναλήφθηκε και στον γειτονικό Πτελεό. Οι κάτοικοί του έδωσαν τα χωράφια τους επειδή δεν μπόρεσαν να πληρώσουν φόρο από 160 πουγκιά το 1806 και μεταβλήθηκαν σε κολίγους των δανειστών τους. *«Οι Έλληνες αγρότες»*, συνεχίζει ο Leake, *«έχουν συνείδηση των ολέθριων συνεπειών αυτών των δανεισμών. Αλλά τι να κάνουμε; λένε. Μας ρίχνουν χρέη. Μοναδική λύτρωσή τους ήταν η φυγή τους σε άλλες ελληνικές περιοχές ή και στην Μ. Ασία. Και τότε οι δανειστές ρίχνονταν στους καλλιεργητές που απόμειναν για να εισπράξουν ό,τι μπορούσαν. Μερικές φορές άδειαζε το χωριό κι έμενε χωρίς καλλιεργητές»*.

Οι αγρότες, που έφευγαν από όσα χωριά γίνονταν τσιφλίκια του Αλή, μεταβάλλονταν σε εργάτες γης και περιφέρονταν στους κάμπους της Θεσσαλίας, αναζητώντας εποχιακή απασχόληση σε καλλιέργειες. Με τη λήξη της γίνονταν «ψωμοζήται», όσοι δεν πέθαιναν από πείνα μέχρι την επόμενη απασχόληση. *«Σε ολόκληρη την Θεσσαλία»*, γράφει ο Leake, *«άκουγες να λένε: Μας χάλασε η Αρβανιτιά»*. Αλλά και οι κολίγοι δεν περνούσαν καλύτερα στην περίοδο του Αλή. Γράφει ο Ανώνυμος στη «Νομαρχία»:

«Τα συνηθισμένα φαγητά των είναι αγριολάχανα και ψωμί από κριθάρι, δύο τρεις φοράς τον χρόνον μόνον τρώγωσι κρέας. (...) Ο των Ιωαννίνων τύραννος διά να υπερβή τους ομοίους του εις κακίαν, ηγόρασεν στανικώς και χωρίς ποτέ να πληρώση, όλα τα πέριξ υπάρχοντα των κατοίκων και ούτως συνάζει αυτός μόνον τους καρπούς όλης της επικράτειας, αφήνοντας των γεωργών μόλις όσα χρειάζονται διά να ζήσουν».

27. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα».

Και συμπληρώνει ο Leake: «*Ο Αλή είχε εξαπολύσει τέτοιον αριθμό πειναλέων πλιατσικολόγων Αρβανιτών, που δεν γλίτωναν ούτε τα πιο απομονωμένα χωριά. Καταβρόχθιζαν τις προμήθειες των κατοίκων τους, όταν δεν έκαμαν άλλα χειρότερα*».

Με τέτοια τεχνάσματα ο Αλή μετέτρεψε σε τσιφλίκια του πολλά κεφαλοχώρια της Κεντρικής και Ανατολικής Θεσσαλίας. Της Δυτικής τα μετέτρεψε σε τσιφλίκια όλα, «μια κι όξω». Όπως αναπτύχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, στη Δυτική Θεσσαλία επικρατούσε η οικογενειακή ιδιοκτησία. Κάθε οικογένεια εκεί διέθετε δικά της χωράφια και σπίτια, με δικαίωμα να τα μεταβιβάζει σε απογόνους, να τα πωλεί κ.λπ. Στο σουλτάνο κατέβαλλε τη δεκάτη επί των παραγομένων προϊόντων. Ο Αλή επέβαλλε να του δίνουν το ένα τρίτο της παραγωγής τους, εκτός από τη δεκάτη. Ως δικαιολογία επικαλέστηκε ότι είναι τσιφλίκια του τα πάντα, δεχόμενος μόνο ότι τα σπίτια και τα χωράφια αποτελούν ιδιοκτησία των οικογενειών που τα καλλιεργούσαν. Τα θεωρηθέντα τσιφλίκια των κάμπων της Δυτικής Θεσσαλίας ονομάστηκαν τότε ||τριτάρικα||, από την καταβολή του ενός τρίτου της παραγωγής τους. Ο Αλή δεν μετείχε στις δαπάνες καλλιέργειάς τους, όπως συνηθιζόταν στα ονομαζόμενα εξαρχής ||μεσάρικα τσιφλίκια|| της Κεντρικής και Ανατολικής Θεσσαλίας, όπου τσιφλικάς και κολίγοι μετείχαν σε αυτές και μοιράζονταν την παραγωγή, μετά την καταβολή της δεκάτης. Έτσι, ο Αλή λήστευε και την ιδιόκτητη γη. Λοιπόν, τη ληστεία αυτή του Αλή πασά σε βάρος των αγροτών της Δυτικής Θεσσαλίας η ελληνική πολιτεία την αναγνώρισε ως νόμιμη με την απελευθέρωση της περιοχής το 1881. Και τα ιδιόκτητα αυτά χωράφια τους τα παραχώρησε σε κεφαλαιούχους, που επικαλούνταν ότι τα αγόρασαν από Τούρκους, παρ' ότι το Εφετείο Λαρίσης απέρριψε τότε τους τίτλους τους ως άκυρους[28].

Κατά την ομολογία του Αλή, «*το κυβερνητικόν του σύστημα συνεκεφαλαιούτο σε χρυσό, σίδηρο και ξύλο. Εν τούτοις την φοβεράν ταύτην τυραννίαν επεκάλυπτεν εξωτερική τις λαμπρότης της πόλεως των Ιωαννίνων, ήτις ηρίθμη τότε 40.000 κατοίκων· Γάλλοι και Άγγλοι απεθαύμαζον αυτόν και εκολάκευαν, αποκαλούντες μέγαν πασάν και νέον Πύρρον*»· αλλά και αυτοί που ομολογούσαν «*τας κακουργίας του*» τον στόλιζαν ιδιαιτέρως με το ότι «*ήτο εν των ωραιοτέρων τεράτων, αφ' α παρήγαγεν η φύσις. (...) Το δε δεινότερον ευρέθησαν και Έλληνες χαμερπώς εξυμνήσαντες το θηρίον*»[29].

Κρίνοντας μερικοί την πολιτική του Αλή στη Θεσσαλία τον χαρακτηρίζουν προοδευτικό. Ο Γιάννης Κορδάτος προχώρησε περισσότερο: τον θεωρεί «*φορέα νέων παραγωγικών σχέσεων*». Ενθουσιασμοί. Εξετάζοντας την πολιτική του στη Θεσσαλία διαπιστώνεται ότι ήταν δυναμική, αρπαχτική, από αναπόδρα-

28. Περισσότερα βλ. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους, 1881-1993».

29. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

στη ανάγκη. Ούτε στην πρόοδο της κοινωνίας απέβλεπε, ούτε ο ίδιος ενδιαφερόταν για *«νέες παραγωγικές σχέσεις»*, ούτε άλλωστε έθιξε στο παραμικρό τις φεουδαρχικές. Στην περίπτωση της Θεσσαλίας το ενδιαφέρον του στράφηκε στον πλούτο της. Η πείρα του από τα Γιάννινα τον είχε διδάξει ότι, όταν από την παραγωγή (γεωργία, βιοτεχνία, εμπόριο) απομακρύνονται τα παράσιτα, δηλαδή οι γενίτσαροι και οι ληστοσυμμορίες, τότε αποδίδει περισσότερα και σε «δοσίματα». Σε αυτά ακριβώς τα «δοσίματα» απέβλεπε και αυτά ακριβώς εξασφάλισε με την εξολόθρευση γενιτσάρων, συμμοριών, διεφθαρμένων υπαλλήλων και μπέηδων. Και απομάκρυνε από την παραγωγή όλους αυτούς τους μεσάζοντες και όλα αυτά τα παράσιτα που την επιβάρυναν. Αν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία θα διαπιστωνόταν, ασφαλώς, ότι με την πολιτική του Αλή αυξήθηκε η παραγωγή, όπως το επιθυμούσε για να αυξάνει και ο ίδιος τα εισοδήματά του με φόρους κ.λπ. Κατά τ' άλλα ο Αλή άφησε άθικτο το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής και διατήρησε τα δεσμά των κολίγων, των οποίων η θέση δεν βελτιώθηκε, αν και δεν χειροτέρευσε. Δεν προώθησε, λοιπόν, ο Αλή *«νέες παραγωγικές σχέσεις»* στη Θεσσαλία. Ικανοποίησε απλώς το αίσθημα εκδίκησης των υπόδουλων εναντίον των προηγούμενων αρχόντων και κρατικών οργάνων, αλλά δεν μετέβαλε τη θέση τους μέσα στο σύστημα του φεουδαρχισμού και της Τουρκοκρατίας. Άλλαξε απλώς ο τύραννος. Ο Αλή «καθάρισε το αυλάκι» για να κυλά το νερό χωρίς «διαφυγές» και να πέφτει όλο στο δικό του μόνο μύλο.

Αυτά ήταν τα μεγάλα ιδανικά του Αλή πασά και όχι οι μεταρρυθμίσεις με την αντικατάσταση των «παραγωγικών σχέσεων» και τα τοιαύτα, που τα αγνοούσε. Μα και αν τα ήξερε, θα τα έγραφε στα αρβανίτικα τσαρούχια του. Η περίοδος του Αλή δεν «σήκωνε» μεταρρυθμίσεις. Η Υψηλή Πύλη, όπως αναφέρθηκε, του ανέθεσε την εξόντωση των αρματολών. Δεν το πέτυχε. Οι αρματολοί συνέχιζαν τις εξεγέρσεις από την Ήπειρο μέχρι την Πελοπόννησο και ανάγκαζαν τον Αλή να κινητοποιεί εναντίον τους μεγαλύτερες δυνάμεις από πριν. Οι εξεγέρσεις με τα Ορλοφικά από το Μαυροβούνι και τη Σερβία μέχρι την Πελοπόννησο, οι πόλεμοι με τους Γάλλους στην Πρέβεζα, στην Πάργα και αλλού, οι ναυμαχίες του ρωσικού στόλου στο Αιγαίο και οι βόλτες του στο Ιόνιο ανάγκαζαν, επίσης, τον Αλή να διατηρεί στράτευμα περίπου εβδομήντα χιλιάδων μισθοφόρων, κυρίως Αλβανών, και να δαπανά μεγαλύτερα από πριν ποσά για πολεμικό υλικό και άλλα εφόδια. Ο μόνος τρόπος για να τα καλύπτει και για να τον διατηρεί ο σουλτάνος στο πασαλίκι ήταν η αύξηση των εσόδων του με οποιονδήποτε τρόπο. Και έκανε αυτό που θα έκανε κάθε άλλος στη θέση του. Μόνο που αυτός το έκανε με τον πιο άγριο και τυραννικό τρόπο. Λοιπόν, η ειδυλλιακή για την Οθωμανική Αυτοκρατορία εποχή, να διατηρεί υπόδουλους με την απλή κατοχή της περιοχής τους, είχε πλέον παρέλθει ανεπιστρεπτί. Οι υπόδουλοι ξεσηκώνονται, ενώ στη Βαλκανική Χερσόνησο και στη θάλασσά της επεμβαίνουν και ξένες δυνάμεις. Επαναλαμβάνεται: τίποτα δεν ήταν

πλέον όπως πριν. Όλα έδειχναν ότι με τους αιματηρούς αγώνες τους οι Έλληνες προώθησαν τις θέσεις τους. Και όπου να 'ναι καταφτάνει η τελική αναμέτρησή τους με τον κατακτητή.

Ο Αλή εφάρμοζε τυραννική πολιτική, αλλά φρόντιζε να μεταδίδει στους υπηκόους του απατηλή εικόνα για τον εαυτό του. Γράφει ο Κούμας:

«Ο Αλή άνθρωπος αγραμματότατος, αλλ' έχων νουν κακομηχανώτατον, πνεύμα οξύτατον, μνήμην απαραδειγμάτιστον ίσην με την φιλοδοξίαν του, και μη κοιμώμενος ουδέ τέσσερας ώρας το ημερονύκτιον διά να βουλεύηται και να μηχανορραφή τα θελήματά του, έσπευσεν ευθύς αντί φύλακος των τόπων να γίνη απόλυτος δεσπότης των. Διά να εκτείνη με νόμιμον προσταγήν της αυλής την εξουσίαν του, αφ' ενός μέρους εξαπέλυσεν τους κλέπτας Αλβανούς να πλημμυρήσωσιν όλην την Θεσσαλίαν και την Ελλάδα· απ' άλλου δε μέρους εκολάκευε τους δημογέροντας των επαρχιών, συντρώγων μαζί των και ονομάζων αυτούς πατέρας, αδελφούς, φίλους, πανκαλόν όνομα και τίμιον (...) ενταυτώ εδίδεν άδειαν εις τους Χριστιανούς να εορτάζωσι με δημοσίας λιτανείας τας εορτάς των, να ενδύωνται ως θέλουσι, να χαίρωσι και να χορεύουσι εις τους δρόμους, τα οποία πρότερον ήσαν απηγορευμένα από τους Τούρκους· εις τρόπον ώστε μεταξύ Ελλήνων, μ' όλον ότι έπασχον μεγάλως από τους επιβαρυνθέντας φόρους, ευρίσκοντο και φρόνιμοι οίτινες ευλόγουν τας χρυσάς ημέρας του Αλή πασά»[30].

Και προσθέτει ο Ανώνυμος στη «Νομαρχία»:

«Ανάμεσα δε εις τους διαφόρους τρόπους όπου επιχειρίζεται διά να εκδύη τους υπηκόους του, συχνότερος είναι ο ακόλουθος: Εκλέγει κανένα από τους δούλους του και τον κάμνει διοικητήν εις ένα ή περισσότερα χωρία, πλην αυτήν την διοίκησιν την πωλεί όσον θέλει. Όθεν εκείνος διά να εβγάλη τα όσα επλήρωσεν και να κερδίση αρπάζει πλέον και εκδύει φανερά όλους, αλλ' αφού πλουτίσει ευθύς ο τύραννος τον κράζει, τον βάζει εις την φυλακήν και του τα παίρνει και έπειτα ή τον φονεύει ή τον ξαναβάνει εις την ιδίαν επιχείρησιν»[31].
Άλλες πράξεις του Αλή: Διπλασίασε σχεδόν όλους τους φόρους. Εισέπραττε τη δεκάτη δύο φορές το χρόνο. Μία *«την εις τον σουλτάνον οφειλομένην και δευτέραν υπέρ του εαυτού του»*. Υποχρέωνε τους αγρότες να παίρνουν *«εκ των αποθηκών αυτού τον παλαιόν σίτον, φέροντες αντ' αυτού νέον»*. Απαγόρευε τη μεταβίβαση ή την κληρονομιά γης, αν δεν καταβληθεί σ' αυτόν το δέκατο της αξίας της. Ανακήρυξε τον εαυτό του *«γενικόν κληρονόμον πάντων όσων απέ-*

30. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π.
31. ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ, ό.π., σ. 84.

θνησκον άνευ αρρένων απογόνων». (Δεν παρέλειπε, όμως, ν' αφήνει χωρίς άρρενες διαδόχους όσους είχαν υπολογίσιμη περιουσία). Από το 1804 *«αι ετήσιαι πρόσοδοί του συνεποσούντο εις 10-12 εκατομμύρια φράγκων και λέγεται ότι διά ποικίλων καταπιέσεων απεθησαύρισεν αποταμίευμα 500 περίπου εκατομμυρίων»*[32]. Υποχρέωνε ιεράρχες απ' όλη την Ελλάδα να πηγαίνουν και να τον προσκυνούν με δώρα, αλλά φρόντιζε να μαθαίνουν ότι αγαπά ένα μόνο είδος δώρου: τα χρυσά φλουριά.

Για την κατάσταση που δημιουργήθηκε στις πόλεις από την πολιτική του Αλή γράφει ο Ανώνυμος: *«Οι Θεσσαλοί και οι Λαρισινοί υποφέρουσι κατ' αναλογίαν πολλά περισσότερον από τους λοιπούς Έλληνας, ωσάν οπού σχεδόν καθ' ημέραν φονεύονται δύο και τρεις χριστιανοί. (...) Τα κρεμνισμένα οσπίτια των ταλαίπωρων Θετταλών και Ηπειρωτών, τα ξεσχισμένα στολίδια των οσπιτίων των, αι αιματωμέναι οδοί και τείχη των πόλεων, αρκετώς ομιλούσι εις τας οράσεις όχι μόνον των Ελλήνων αλλά και των ιδίων ξένων. (...) Ακούγονται οι αναστεναγμοί των δύστυχων πατέρων, οίτινες αφού δεν δύνανται να κερδίσωσι την ζωοτροφίαν των ούτε να ενδυθώσι με τον καρπόν των ιδρώτων των, είναι αναγκασμένοι να αφήσουν εις την φαμελίαν των δέκα οθωμανούς και άλλα τόσα άλογα και αυτοί να υπάγουν εις την φυλακήν και όχι ολίγας φοράς εις τον θάνατον»*[33].

Και ο Ανώνυμος συνεχίζει: *«Οι τεχνίται και οι έμποροι καθ' εκάστην δίδωσι του τυράννου τόσας ποσότητας από κάθε είδος πραματείας, αυτοί πληρώνωσι βαρύτατα δοσίματα, αυτοί υποφέρωσι με μεγαλυτέρας ζημίας εις τα οσπίτια των πάντοτε τους βρωμερούς Αρβανίτας. Αυτοί εις την φυλακήν, αυτοί εις αγγαρείας (...) υποκείμενοι εις όλα τα χειρότερα κακά οπού ημπορεί να στοχασθεί. (...) Ποίος εμβαίνει εις μίαν πολιτείαν της Ελλάδος και δεν αισθάνεται μίαν ψυχρότητα εις την καρδίαν του, ακούγοντας πανταχόθεν να εξέρχεται το έ και αλλοίμονον! Ένα γενικόν μουρμούρισμα λύπης».*

Ο Κούμας που εκείνη την εποχή ζούσε στη Λάρισα γράφει: *«Οι ακμάζοντες διά της εμπορίας πλούσιοι Λαρισαίοι εγυμνώθησαν* (μετά τα Ορλοφικά), *εσκοτώθησαν και όσοι ηδυνήθησαν έφυγαν εις τα ορεινά χωρία. Η Λάρισα έκτοτε μέχρι της σήμερον περιέχει χριστιανούς πένητας χειρώνακτας, αποζώντας με τους βαρείς κόπους των».*

Οι Φιλιππίδης - Κωνσταντάς γράφουν επίσης: *«Η πραμάτεια προτύτερα α-*

32. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
33. ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ, σ. 90 - 91.

πό τον άλλο πόλεμο (τον δεύτερο Ρωσοτουρκικό του 1787) *ήκμαζε εις την Λάρισα όση ακμή ημπορεί να έχη αυτή εις ένα τέτοιο τόπο· ύστερα όμως η αυθάδεια των Τούρκων, η σκληρότητά τους εις τους αλλοθρήσκους, η αψηφισιά εις τους διοικητάς και τα άλλα την έκαμαν να ξεπέση με την ολότη· τι πραμάτεια, τι κατάσταση απλώς ζητείς από έναν τόπον οπού ο τυχόν Τούρκος την μέρα μεσημέρι ευγαίνει το πιστόλι και σκοτώνει τον μη Τούρκο, όπου ήθελε τολμήσει να τον ειπή το όχι εις το τίποτε»*34.

Ο Γιάννης Κορδάτος και άλλοι απορρίπτουν ως μη αντικειμενικές τις περιγραφές του Κούμα, των Κωνσταντά - Φιλιππίδη και του Ανώνυμου, που ζούσαν την εποχή του Αλή στη Θεσσαλία και ήταν «αυτόπτες». Δεν τις βρίσκουν σύμφωνες με τις αντιλήψεις τους περί των «προοδευτικών δυνάμεων» που έθεσε σε κίνηση ο Αλή στη Θεσσαλία, αλλά κανένας τους δεν αμφισβητεί την αξιοπιστία των συγγραφέων αυτών. Ενδεικτικό είναι ότι χρησιμοποιούν με απόλυτη εμπιστοσύνη άλλες περικοπές τους για την τότε κατάσταση στην Ελλάδα.

Την αρπαχτική πολιτική του Αλή τη συμπλήρωσε η οικονομική κρίση της Ευρώπης. Οι δύο αυτοί αρνητικοί παράγοντες έπληξαν την οικονομία των ξενιτεμένων Θεσσαλών και της Θεσσαλίας.

Στη Βιέννη και σε άλλες πόλεις σαρώθηκαν ακμάζουσες ως τότε εμπορικές μονάδες των Θεσσαλών και χάθηκε ο πλούτος αυτών που *«είχαν αναπτύξει την ευεργεσία προς το έθνος μέχρις αυτοθυσίας»*, κατά τον Βρανούση. Ο Συνεταιρισμός Αμπελακίων μόνο έχασε 20 εκατομμύρια γαλλικά φράγκα, ποσό τεράστιο τότε. Ο αντίκτυπος υπήρξε βαρύτατος στη Θεσσαλία. Οι Άνθιμος Γαζής και Γρ. Κωνσταντάς εγκατέλειψαν το σχέδιο για ίδρυση Ακαδημίας στα Αμπελάκια, κατά το πρότυπο ευρωπαϊκών πανεπιστημιακών σχολών. Άλλα σχολεία έχασαν πόρους από δωρεές και η λειτουργία τους δυσκολεύτηκε. Το τοπικό εμπόριο περιήλθε σε μαρασμό. Οι εξαγωγές περιορίστηκαν, οι συντεχνίες δεν εισέφεραν στην τοπική οικονομία όπως πριν, η φτώχεια επεκτάθηκε, η γκρίνια μεγάλωσε και εμφανίστηκε ηθική κατάπτωση. Θα αναφερθεί μια περίπτωση από τον Ιωάννη Λογιωτάτου:

Ο μητροπολίτης Λαρίσης Πολύκαρπος, παρά την κρίση, επέμενε να εισφέρουν οι συντεχνίες όπως πριν. Η κρίση παρατείνεται, ο μητροπολίτης επιμένει και οι συντεχνίες ζήτησαν από τον Πατριάρχη να τον απομακρύνει από τη Λάρισα. Το Πατριαρχείο δίνει άφθονες ευχές και χριστιανικές συστάσεις για «αγάπη» και «ομόνοια», αλλά παρασκηνιακώς πιέζει το μητροπολίτη να είναι *«συνεπής στις υποχρεώσεις του προς αυτό»*. Για να ανταποκρίνεται στις αξιώσεις του πιέζει και αυτός με τη σειρά του τους χριστιανούς να εισφέρουν. Οι σχέσεις του με το ποίμνιο εκτραχύνθηκαν σε βαθμό ώστε να παρέμβουν οι

34. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ό.π., σ. 99.

Τούρκοι στο Πατριαρχείο. Αλλά αυτό αρνήθηκε την απομάκρυνση του μητροπολίτη. Ο μητροπολίτης και οι κληρικοί κατηγορούν ως «κακούς χριστιανούς» τους Λαρισινούς, οι Λαρισινοί κατηγορούν αυτούς ως «φιλότουρκους» και επήλθε διάσταση εκκλησίας και ποιμνίου. Με την έκρηξη της Επαναστάσεως του '21 οι Τούρκοι αποκεφάλισαν τον Πολύκαρπο.

Σαν να μην έφταναν τα δεινά αυτά, ενέσκηψε το 1815 και επιδημία πανώλης. Οι κάτοικοι αποδεκατίστηκαν. Έμποροι, τεχνίτες, λόγιοι και άλλοι κατέφυγαν στα ορεινά για σωτηρία. Άλλοι Θεσσαλοί λόγιοι και εύποροι καταδιώχτηκαν από τον Αλή. Για να σωθούν πολλοί, κυρίως λόγιοι, κατέφυγαν στην Πελοπόννησο. Ο Αλή απάντησε με περιορισμούς. Για μετάβαση π.χ. από Τρίκαλα και Λάρισα στον Βόλο ή αντίστροφα χρειαζόταν ειδικό διαβατήριο.

Για την προσωπικότητα του Αλή γράφει ο Ανώνυμος: «*Αυτός ο Αλή έχει όλα τα ελαττώματα όλων των τυράννων: χωρίς θρησκείαν, χωρίς συνείδησιν, άρπαξ, φονεύς, θηλυμανής, αρσενοκοίτης, σκληρός τη καρδία, κλέπτης φοβερός, αιμοβόρος, άδικος τέλος πάντων και αναιδέστατος όσον ουδείς άλλος. Η πονηρία του δε και η αδιαντροπιά του παρακινούσι τους απανθρωποτάτους κόλακάς του να τον νομίζουσι πνευματώδη και άξιον*».

Και συμπληρώνει ο Κούμας: «Και αυτός και οι υιοί του δεν εβράδυναν να ατιμάζωσιν αναφανδόν πάντα χριστιανόν προς χάριν της κτηνώδους ηδονής των. Ουαί εις τους έχοντας ωραίαν κόρην ή υιόν. Οι διεσπαρμένοι πανταχού κατάσκοποι επρόδιδαν τα κάλλη και απεσταλμένοι οπλοφόροι απέσπων από ανδρικάς και πατρικάς αγκάλας τα φίλτατα διά να τα προσφέρωσιν εις τας πριαπικάς των ακολασίας. Αλλά τις να διηγηθή λεπτομερώς τας διαβολικάς ανοσιουργίας του μοναδικού τούτου εις το είδος του τυράννου»35.

Το ελληνικό στοιχείο στη Θεσσαλία βυθίστηκε στη δυστυχία την περίοδο του Αλή πασά, ενώ οι Αλβανοί τιτλούχοι του ζούσαν εκεί σε χλιδή, όπως και οι μπέηδες προηγούμενα. Πρώτος και καλύτερος ο γιος του, ο Βελή πασάς, διοικητής της Θεσσαλίας. Μετέφερε την πρωτεύουσα από τη Λάρισα στον Τύρναβο. Έκτισε παλάτι «μεγαλοπρεπέστερο» κατά τον Λεονάρδο. Δημιούργησε αυλή και αυλικούς και επιδόθηκε διψαλέα στην κοσμική ζωή. Στο παλάτι του δίνονταν συχνά παραστάσεις από μετακαλούμενα από την Ιταλία θέατρα, καθώς και μουσικές βραδιές με ξένες ορχήστρες. Έφερε στον Τύρναβο το πρώτο πιάνο της Θεσσαλίας κ.ά. Πίσω, όμως, απ' αυτήν την πλουτισμένη με θέατρα και συναυλίες κοσμοπολίτικη ζωή του Βελή και του περιβάλλοντός του παραμένει η πραγματικότητα: η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η φεουδαρχία της

35. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, ό.π., σ. 548.

καταρρέουν. Η αποσύνθεσή τους αρχίζει να γίνεται ορατή πλέον. Και ο Ανώνυμος προειδοποιεί: *«Αν εγώ τέλος πάντων δεν τους δηλοποιώ το τέλος των, τα παραδείγματα και αι ιστορίαι όλου του κόσμου με μεγάλην σαφήνειαν το προλέγωσι και αρκετά ημπορούσαν να το προΐδωσι και μόνοι των, αν άξιοι κρίσεως και συλλογισμού ήταν τοιαύτα τέρατα»*.

Για τον Αλή πασά γράφτηκαν πολλά. Οι πάντες τον θεωρούν έναν από τους ισχυρότερους τοπικούς πασάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σχεδίαζε να συστήσει μικρή ανεξάρτητη αλλά δική του ηγεμονία. Επωφελήθηκε από την παρουσία του ρωσικού στόλου στην ελληνική θάλασσα και επιδίωξε να αποσπάσει την υποστήριξη της αυτοκράτειρας Αικατερίνης, αλλά απέτυχε. Στις αρχές του 1800 εκδηλώθηκαν αποσχιστικές τάσεις στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για την αντιμετώπισή τους ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ ενίσχυσε την κεντρική εξουσία του. Η ρήξη μεταξύ σουλτάνου και Αλή, που εκδήλωνε ανάλογες τάσεις, ήταν πλέον αναπόφευκτη. Και ξέσπασε με την πρώτη ευκαιρία που έδωσε ο Αλή.

Η Φιλική Εταιρεία επιχείρησε να επωφεληθεί από τη διάσταση σουλτάνου και Αλή. Για την εξακρίβωση των διαθέσεών του, τον επισκέφτηκε το 1818 και το 1820 ο Φιλικός Ιωάννης Παπαρρηγόπουλος. Αλλά είτε γιατί θεωρήθηκε επικίνδυνο να παρασυρθεί η Φιλική σε ενέργειες που θα ευνοούσαν τον Αλή, είτε γιατί δεν κρίθηκε άξιος εμπιστοσύνης, αποφεύχθηκε μια τέτοια συνεργασία. Ο Αλή είχε μάθει τις προετοιμασίες των Ελλήνων για επανάσταση και μετέδωσε τις σχετικές πληροφορίες του στο σουλτάνο, με σκοπό να εξασφαλίσει την εύνοιά του. Ο σουλτάνος, όμως, ήξερε τις αποσχιστικές προσπάθειές του με την Αικατερίνη και τον Ιούλιο του 1820 τον κήρυξε «φιρμανλή», δηλαδή ένοχο εσχάτης προδοσίας. Τον κάλεσε να μεταβεί εντός 40 ημερών στην Κωνσταντινούπολη για να απολογηθεί. Ο Αλή αρνήθηκε. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου ο σουλτάνος απέστειλε στρατό με επικεφαλής τον Ισμαήλ πασόμπεη στα Γιάννινα να τον συλλάβει, αλλά ο Αλή πρόφτασε να κλειστεί στο ισχυρότατο κάστρο του στα Γιάννινα.

Στο μεταξύ ο Αλή συμμάχησε με τους Σουλιώτες, που δέχτηκαν να μετάσχουν σε επιχειρήσεις του κατά του τουρκικού στρατού. Ο σουλτάνος απέστειλε στα Γιάννινα τον Χουρσίτ πασά. Απέκλεισε αυτός το κάστρο του Αλή και ματαίωσε τη σύμπραξή του με τους Σουλιώτες. Την 8η Δεκεμβρίου 1821, πρότεινε στον Αλή ανακωχή, με τον όρο να εγκαταλείψει το κάστρο και ν' αποσυρθεί στο νησί της λίμνης Ιωαννίνων, ώστε να εξευμενίσει το σουλτάνο και ν' αμνηστευτεί. Ο Αλή δέχτηκε και στο τέλος του ίδιου μήνα πήγε στο νησί κι εγκαταστάθηκε στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονος. Την 24η Ιανουαρίου 1822 αποβιβάστηκαν στο νησί 30 Τούρκοι στρατιώτες μ' επικεφαλής τον Μεχμέτ πασά. Ο Μεχμέτ διάβασε στον Αλή φιρμάνι του σουλτάνου, αλλά αυτό αντί για αμνηστία τον καταδίκαζε σε θάνατο. Μόλις το άκουσε ο Αλή πυροβό-

λησε τον Μεχμέτ. Επακολούθησε συμπλοκή, τραυματίστηκε ελαφρά ο Αλή και κατόρθωσε ν' αποτραβηχτεί σε παρακείμενο κελί της μονής. Εκεί αυτοκτόνησε αυτοπυροβοληθείς στην κοιλιά. Έκοψαν το κεφάλι του και το έστειλαν στο σουλτάνο. Και ο Αλή Τεπελενλής, που «βγήκε στον πηγαιμό» της «μεγάλης περιπέτειας» ως αρχηγός συμμοριών ληστών, πέρασε στην ιστορία ως επίδοξος σουλτάνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

«Η Ελληνική Επανάστασις του 1821 δεν παρήχθη εκ τύχης, ουδέ υπήρξε δημιούργημα πρόχειρον ανθρώπων τινών, αλλ' αποτέλεσμα αναπόδραστον όλων των προηγουμένων περιστάσεων, πόθων και ενεργειών του έθνους· αποτέλεσμα του οποίου τα αλλεπάλληλα προηγούμενα δύναται η ιστορία να παρακολουθήση βήμα προς βήμα επί 400 ανατρέχουσα έτη μέχρι των χρόνων καθ' ους το έθνος υπέκυψε κατά πρώτον εις την οσμανικήν κυριαρχίαν». (Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 6, τ. ΣΤ')

6.1. Η έναρξη

Την Ελληνική Επανάσταση προετοίμασαν, κατά τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, παλιότεροι αγώνες. Και αναφέρει μερικούς: *«Του τελευταίου σουλιώτικου αγώνος, του αρξαμένου περί τα τέλη του 1820, προηγήθησαν οι άθλοι του Νίκου Τσάρα, του Σταθά και του Βλαχάβα. (...) Τούτων δε πάλιν το επιχείρημα του Ρήγα».* Και συνεχίζει την αναδρομή αγώνων μέχρι το 16ο αι. Την έναρξη της Ελληνικής Επαναστάσεως την τοποθετεί στο τέλος του Φεβρουαρίου 1821, όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διάβηκε τον Προύθο, παραπόταμο του Δούναβη, και εισήλθε στο Ιάσιο της Μολδαβίας. Την οργάνωσή της την κατηύθυνε η Φιλική Εταιρεία, που συνέστησαν το 1814 οι έμποροι Αθανάσιος Τσακάλωφ, από τα Γιάννινα, αναφερόμενος με τον κωδικό ΑΒ', Νικόλαος Σκουφάς, από την Άρτα, με κωδικό ΑΓ', Εμμανουήλ Ξάνθος, από την Πάτμο, με κωδικό ΑΔ', «άνθρωποι έντιμοι», που *«απεφάσισαν να κινήσωσιν εις επανάστασιν το έθνος».* Ενεργώντας μεθοδικά και μυστικά άπλωσαν σύντομα τα κλωνάρια της στα σπουδαιότερα κέντρα της Ελλάδας. Δεν φανέρωναν τα ονόματά τους, ούτε την ονομασία της Εταιρείας τους. Στους μυούμενους ανέφεραν αόριστα την ύπαρξη Υπέρτατης Αρχής. Η ανάπτυξη της Φιλικής επέβαλε σύντομα την αύξηση των ηγετικών μελών της. Ως τέταρτος εντάχτηκε σ' αυτήν ο Αν. Κομιζόπουλος με κωδικό ΑΕ', πέμπτος ο Άνθιμος Γαζής, από τις Μηλιές Πηλίου, με κωδικό ΑΖ', και εν συνεχεία οι Π. Αναγνωστόπουλος, Π. Σέκερης, Ν. Πατσιμάνης και Γ. Λεβέντης. Αυτοί οι οκτώ κίνησαν *«την μηχανήν της Φιλικής»* για επανάσταση[1].

1. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Όταν κρίθηκε ότι επήλθε ο χρόνος για την έναρξη της επαναστάσεως, ανέκυψε η ανάγκη αρχηγού της. Οι ηγέτες της Φιλικής θεώρησαν τους εαυτούς τους άγνωστους και άσημους και έκριναν ότι η επανάσταση θα επιτύγχανε ευκολότερα αν εμφανιζόταν με αρχηγό πρόσωπο γνωστό, κύρους, ώστε να εντυπωσιάζονται οι υπόδουλοι και τα κράτη της Ευρώπης. Για την αναζήτηση κατάλληλου προσώπου άρχισαν συζητήσεις μεταξύ των ηγετών. Ο Γαζής υπέδειξε στον Ξάνθο, το φθινόπωρο του 1818 σε συνάντησή τους στο Πήλιο, ως καταλληλότερο τον Ι. Καποδίστρια, υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας, με τον οποίο διατηρούσε προσωπική φιλία. Ο Ξάνθος συμφώνησε και τον Ιανουάριο του 1820 μετέβη στη Μόσχα, με συστατική επιστολή του Γαζή προς τον Καποδίστρια. Με αυτήν ο Γαζής μεταξύ άλλων *«εφανέρωσεν όλον το σύστημα της Εταιρείας, τους αρχηγούς της, τον πολλαπλασιασμόν των μελών της, την έκτασιν αυτής»* και πρότεινε στον Καποδίστρια ν' αναλάβει *«να διευθύνη ως αρχηγός την κίνησιν του έθνους»*[2].

Ο Καποδίστριας πρόβαλε δυσκολίες και δεν ανέλαβε. Κάποιοι Φαναριώτες, *«σε μια από τις πολλές παρεμβάσεις τους στην Φιλική»*, υπέδειξαν τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, πρίγκιπα του Φαναρίου, αξιωματικό στο επιτελείο του τσάρου, *«στρατιωτικό των σαλονιών»*. Ο Ξάνθος πήγε και τον συνάντησε στη Μόσχα, εκείνος δέχτηκε και ο Υψηλάντης ονομάστηκε Γενικός Επίτροπος της Υπέρτατης Αρχής. Σε αυτόν μεταβιβάστηκε *«η χειραγωγία των πολιτικών πραγμάτων»* της επαναστάσεως, χωρίς να διαλυθεί η Φιλική. Πήρε απεριόριστη άδεια από τον τσάρο και στα μέσα του 1820 κατήλθε στην Οδησσό. Η Φιλική αποφάσισε έναρξη της επαναστάσεως από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Αυτή η απόφασή της δεν ήταν, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, παράλογη, όπως έγραψαν μερικοί. Όλοι, όμως, συμφωνούν ότι ο Υψηλάντης ήταν ανεπαρκής για το έργο που ανέλαβε. Ο Παπαρρηγόπουλος γράφει ότι *«ήτο εκ των ανθρώπων εκείνων οίτινες χρήσιμοι όντες δευτεραγωνισταί»*, ζαλίζονται όταν ανεβαίνουν στην ανωτάτη βαθμίδα χωρίς να καταμετρούν τις δυνάμεις τους, ελπίζουν εύκολα, απελπίζονται ευκολότερα και φέρουν στο μέτωπό τους «την πεπρωμένην σφραγίδα της αποτυχίας»[3].

6.2. Ο Γεωργάκης Ολύμπιος

Το σχέδιο της Φιλικής, όπως το περιγράφει ο Εμμ. Ξάνθος στα «Απομνημονεύματά» του, πρόβλεπε να τεθούν επικεφαλής ενόπλων τμημάτων στις παραδουνάβιες περιοχές οι Θεσσαλοί Γεωργάκης Ολύμπιος και Γιάννης Φαρμάκης, καθώς και οι Σαβ. Καμινάρης, Αθ. Τουφεξής και άλλοι με σκοπό να παρασυρ-

2. Ε. ΞΑΝΘΟΣ, «Απομνημονεύματα», σ. 46 - 47.
3. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

θούν εκεί οι Τούρκοι και να διευκολυνθεί η εξέγερση στην υπόδουλη Ελλάδα. Ουσιαστικά η Φιλική ακολούθησε επαναστατικό σχέδιο σωστό, αλλά δεν το εκτέλεσε σωστά ο Υψηλάντης. Εισήλθε πανηγυρικά στο Ιάσιο την 22α Φεβρουαρίου 1821 με τους αδελφούς του, Νικόλαο και Γεώργιο, και *«εδημοσίευσεν αμέσως προκήρυξιν προς το ελληνικόν έθνος ήτις μακροτάτη ούσα και μεστή πομπωδών φράσεων, μίαν μόνην είχε περικοπήν σπουδαίαν: Κινηθείτε φίλοι, έλεγε, και εν τω άμα μία μεγάλη δύναμις θέλει παρασταθή προστάτις των ημετέρων δικαίων»*, εννοώντας τη Ρωσία. Η διαβεβαίωσή του αυτή ήταν «ανυπόστατος». Η Ρωσία δεν επρόκειτο ν' αναμειχθεί, αλλά η Φιλική τη διέδιδε για να ενθαρρύνονται οι υπόδουλοι σε αγώνα. Με εθελοντές και μισθοφόρους συγκρότησε στράτευμα. Στον Ολύμπιο ανατέθηκε η διοίκηση εμπειροπόλεμων Αρναούτηδων, στον Φαρμάκη άλλο τμήμα και στον Ρουμάνο Τούντορ Βλαδιμιρέσκου συμπατριώτες του επαναστάτες. Στο στράτευμα ξεχώριζε ο Ιερός Λόχος, αποτελούμενος από 500 εθελοντές μαθητές γυμνασίων και νεαρούς λόγιους, αποφασισμένους να θυσιασθούν, ντυμένοι στα μαύρα, με σήμα μια νεκροκεφαλή στο καπέλο τους. *«Ήταν το μόνο τμήμα της Φιλικής με πειθαρχία αρίστη»*, κατά τον Φίνλεϋ.

Ο Υψηλάντης δεν χρησιμοποίησε το στράτευμα κατάλληλα. Αντί να προελάσει και να καταλάβει όσο το δυνατόν περισσότερο έδαφος και αντί να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερους στρατευμένους, *«σπαταλούσε τον καιρό του με τον πιο ανόητο τρόπο στο Ιάσιο. Απένειμε σε ακολούθους του υψηλά αξιώματα, (...) καπετάνιοι που ήταν επικεφαλής εκατοντάδας ανδρών, ονομάσθηκαν στρατηγοί»*. Άφησε ανεκμετάλλευτο το διάστημα στο οποίο οι Τούρκοι *«ετοιμάζονταν με ασυνήθιστη ταχύτητα»*. Σε αυτήν την άτυχη επανάσταση οι άνθρωποι της πραγματικής δράσης ήταν οι παραμελημένοι από τον Υψηλάντη αρχηγοί, ο Γεωργάκης Ολύμπιος, *«άνθρωπος θαρραλέος και λογικός»*, ο Βλαδιμιρέσκου κ.ά.[4]

Ανησυχώντας οι Τούρκοι μήπως μετάσχει και η Ρωσία στην επανάσταση στη Μολδαβία συγκέντρωσαν δυνάμεις τους, αλλά χρειάστηκαν τρεις περίπου μήνες ώσπου να τις στείλουν εκεί. Μόλις τη 17η Ιουνίου 1821 συγκρούστηκαν με τους επαναστάτες στο Δραγατσάνι. Αλλά ο Υψηλάντης ούτε κατάλληλα είχε παρατάξει τις δυνάμεις του ούτε τις διηύθυνε σωστά. Στη διάρκεια της μάχης παρατηρήθηκε αταξία, ενώ απειλήθηκε με διάλυση και αιχμαλωσία ο Ιερός Λόχος. Το αντιλήφθηκε ο Ολύμπιος, άρπαξε 200 Ιερολοχίτες, όρμησε κεραυνοβόλα και πρόφτασε να σώσει από αιχμαλωσία τον Υψηλάντη και τα δύο αδέλφια του. Ο Υψηλάντης εγκατέλειψε τη Μολδαβία και τον αγώνα και πέρασε στην Αυστρία, *«αναθεματίζοντας τους άνδρες του»*, γράφει ο Πούσκιν στο διήγημά του «Ο Κιρτζαλής».

4. Γ. ΦΙΝΛΕΫ, ό.π.

Κρίνοντας τις επιχειρήσεις στο Δραγατσάνι άλλοι γράφουν: *«Ο αγώνας στις Παραδουνάβιες χώρες δεν έπρεπε να διεξαχθεί με συγκροτημένες στρατιωτικές μονάδες και με ανάληψη επιθέσεων εκ παρατάξεως, σύμφωνα με τις απόψεις του σπουδαγμένου στις στρατιωτικές ακαδημίες της Ρωσίας Υψηλάντη, αλλά με οργάνωση μικρών ευέλικτων μονάδων, όπως πρόβλεπαν τα επιτελικά σχέδια της Φιλικής, που θα ανάγκαζαν τις τουρκικές να διασκορπίζονται, καθώς και με τη δημιουργία συνεχών αντιπερισπασμών και θηλάκων, με σκοπό την ελάφρυνση της πιέσεως των Τούρκων προς την κυρίως Ελλάδα»*[5].

Για τον πόλεμο, που πρόβλεπε το σχέδιο της Φιλικής, καταλληλότερος ήταν ο Γεωργάκης Ολύμπιος. Απόγονος των Λαζαίων (γεννήθηκε το 1772 στο Λιβάδι Ολύμπου), εκπαιδεύτηκε νέος στον κλεφτοπόλεμο από το θείο του, Λάζο. Με το θάνατο του πατέρα του, Νικόλα Ολύμπιου, κληρονόμησε το καπετανλίκι και, για να το διατηρεί απροσκύνητο, πολεμούσε τους γιους του Αλή πασά, Βελή και Μουχτάρ. Έλαβε μέρος στην επανάσταση του Βλαχάβα ως επικεφαλής αρματολών. Με την αποτυχία της και για να αποφύγει διώξεις του διέφυγε στη Μολδαβία[6]. Μυήθηκε στη Φιλική και με την εντολή της για επανάσταση εντάχθηκε στο τμήμα της Μολδαβίας.

Αρχηγός της επαναστάσεως στη Μολδαβία μετά τη φυγή του Υψηλάντη ανέλαβε ο Γεωργάκης Ολύμπιος. Αλλά ήταν ήδη πολύ αργά. Αν, όμως, του είχε ανατεθεί εξαρχής η αρχηγία, τότε με την πείρα και την ικανότητα που τον χαρακτήριζαν θα επωφελούνταν από την απουσία του τουρκικού στρατού επί τρεις ολόκληρους μήνες και θα δημιουργούσε θυλάκους μέχρι και ελεύθερες περιοχές από το Μάρτιο του 1821. Και έτσι, ώσπου να έφτανε ο τουρκικός στρατός, η επανάσταση θα είχε εδραιωθεί εκεί. Και ίσως να παρακινούσε σε ξεσηκωμό τους γειτονικούς υπόδουλους λαούς και να μεταβαλλόταν σε χιονοστιβάδα στη Χερσόνησο των Βαλκανίων. Παρ' όλη την καταστροφή στο Δραγατσάνι, ο Ολύμπιος αύξησε τη δύναμή του σε 800 άνδρες, ενώ συγκρότησε και ιππικό. Ο τουρκικός στρατός στράφηκε εναντίον του με ισχυρές δυνάμεις. Ο Ολύμπιος κατέφυγε σε τολμηρούς και ασύλληπτους, για εκείνη την εποχή, ελιγμούς. Επικεφαλής του Ιερού Λόχου διέσχισε τα Καρπάθια όρη με επίπονη και μακρά πορεία, με δυσμενείς καιρικές συνθήκες και έλλειψη τροφίμων και αντιμετωπίζοντας εμπόδια που πρόβαλλαν ανυπέρβλητα. Εισήλθε σε αυστροουγγρικό έδαφος, πέρασε την Τρανσυλβανία και τη Βουκοβίνα και επέστρεψε

5. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΡΟΚΟΒΑΣ, ομιλία σε πανηγυρική συνεστίαση του Ροταριανού Ομίλου Ν. Σμύρνης Αθηνών την 25η Μαρτίου 2000 με θέμα: «Γεωργάκης Ολύμπιος, ο μεγάλος αδικημένος της ιστορίας», με στοιχεία από τους: Κ. Παπαρρηγόπουλο, Σπ. Τρικούπη, Φιλήμονα, Κουτσονίκο, Κανδηλώρο, Ι. Βασδραβέλη, Ι. Πετρώφ, Πούσκιν, Φίνλεϊ, Ντ. Κρέην, Αν. Οτέα κ.ά. Επίσης Ο. Φράγκος, «Γεωργάκης Ολύμπιος», «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. Γ'.

6. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΤΡΩΦ, «Περίδοξος κλεφτουριά της Μακεδονίας».

στη Μολδαβία, καταδιωκόμενος πάντοτε από Τούρκους. Από τις κακουχίες και τις μάχες ο Ιερός Λόχος απέμεινε με 350 μόνο άνδρες. Τελικά, οι Τούρκοι κύκλωσαν τον Ολύμπιο στο καμπαναριό της Μονής Σέκου.

Κυκλωμένο εκεί τον επισκέφθηκε ο υποπρόξενος της Αυστρίας, Ουδρέσκι, και του είπε: «*Είμαι χριστιανός και είσαστε και σεις χριστιανοί. Ο αυτοκράτοράς μου, που αγαπά τους απογόνους των Θεμιστοκλέων και των Επαμεινώνδων, μου ανέθεσε να σας γνωρίσω ότι βρίσκεσθε περικυκλωμένοι από έξι χιλιάδες Τούρκους, ενώ εσείς μείνατε μόνο ογδόντα. Ο αυτοκράτορας μεσολάβησε στον Τούρκο Κεχαγιάμπεη, ο οποίος δέχθηκε να σας αφήσει να φύγετε ελεύθεροι, αν παραδώσετε τα όπλα*». Ο Ολύμπιος απάντησε: «*Τους Αυστριακούς και τους Τούρκους δεν τους ξεχωρίζω για την απιστία και την προδοσία τους. Αν, κύριε πρόξενε, γνωρίζατε τους αληθινούς απογόνους των Θεμιστοκλέων και Επαμεινώνδων δεν θα ερχόσασταν να μου κάνετε μια τέτοια αισχρή πρόταση. Μάθετε, λοιπόν: Οι Έλληνες δεν παραδίνουν ποτέ τα όπλα. Πεθαίνουν κρατώντας αυτά. Έχετε δέκα λεπτά καιρό να φύγετε. Ήδη πέρασαν τα δύο*», και έπιασε να σύρει το σπαθί του[7]. Το πρωί της 5ης Σεπτεμβρίου 1821 ο Γεωργάκης Ολύμπιος προσευχήθηκε στο μοναστήρι και αμέσως πυροδότησε την πυριτιδαποθήκη. Το καμπαναριό ανατινάχτηκε και από τους κυκλωμένους σώθηκε μόνο ένας τραυματισμένος.

Ο Γιάννης Φαρμάκης και 25 μαχητές διατήρησαν τις θέσεις τους σε άλλο σημείο επί 15 ακόμα μέρες. Πίστεψαν όμως τις βεβαιώσεις των Τούρκων ότι δεν θα τους πειράξουν και παραδόθηκαν. Τους σκότωσαν. Τον Φαρμάκη τον έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου τον αποκεφάλισαν μετά από βασανιστήρια. Έτσι, η επανάσταση στη Μολδαβία έληξε χωρίς αποτέλεσμα εξαιτίας της ανικανότητας του Υψηλάντη.

Ο Γεωργάκης Ολύμπιος και ο Φαρμάκης όχι μόνον «*απετέλουν δύναμιν αξιόμαχον, αλλά ηδύναντο να χρησιμεύσωσιν ως πυρήν στρατού πολυαρίθμου*» και «*αν ο Σάββας* (Καμινάρης) *ήτο παλίμβουλος, οι άλλοι αρχηγοί, και μάλιστα ο καπετάν Γεωργάκης ο Ολύμπιος, είχον όλας τας αρετάς του καλού κα-γαθού στρατιώτου, την πειθαρχίαν, την τόλμην, την αφοσίωσιν. Παρεκτός τούτων, πάσα η ελληνική νεολαία των γυμνασίων και των σχολείων των τε ηγεμονιών και της μεσημβρινής Ρωσίας αφωσιώθη μετ' απαραμίλλου προθυμίας εις τον αγώνα· 500 δε λόγιοι έφηβοι απετέλεσαν τον Ιερόν εκείνον Λόχον, όστις έμελλε να μαρτυρήση (...) αν οι νεαροί αυτού οπλίται δεν είχον την εμπειρίαν και την άσκησιν των ορεσιβίων ανδρών του Ολύμπου και του Κισάβου, ήσαν όμως*» όχι λιγότερο «*πρόθυμοι να πέσωσιν υπέρ πίστεως και πατρίδος*»[8].

Στο αρχείο οικογένειας του Λιβαδίου φυλάσσεται χειρόγραφη επιστολή του Γεωργάκη Ολύμπιου προς τον Χριστόφορο Περραιβό, στενό συνεργάτη του Ρή-

7. Δ. ΠΡΟΚΟΒΑΣ, ό.π.
8. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

γα Βελεστινλή. *«Από το κείμενό της επιβεβαιώνεται ότι ο Ολύμπιος ήταν μεγάλη στρατιωτική φυσιογνωμία και καταρτισμένος αρχηγός. Είχε ενστερνισθεί και αφομοιώσει τις ιδέες του Ρήγα για ελευθερία και δημοκρατία. Αναδείχθηκε σε ήρωα στην διάρκεια μαχών μεταξύ Σέρβων και Τούρκων, παρασημοφορήθηκε από την Ρωσία για την δράση του σε πολέμους της με την Τουρκία. Υπήρξε σύμβουλος του τσάρου στις εργασίες του Συνεδρίου της Βιέννης. Διετέλεσε μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Ακαδημίας Ιασίου. Ο Ν. Σκουφάς, ιδρυτής της Φιλικής, τον προόριζε για αρχηγό της Ελληνικής Επαναστάσεως, αλλά δεν πρόφτασε να τον τοποθετήσει. Πέθανε το 1818 πρόωρα, σε ηλικία μόλις 39 χρονών. Η Ελληνική Επανάσταση στερήθηκε τον άξιο αρχηγό, ενώ ο Ολύμπιος έμεινε ο μεγάλος αδικημένος της ιστορίας»*[9].

6.3. Η *επανάσταση στην* Πελοπόννησο *και στη* Στερεά Ελλάδα

Κύριος σκοπός της Φιλικής Εταιρείας ήταν η απελευθέρωση της ηπειρωτικής Ελλάδας με επανάσταση. Για την πραγματοποίησή του έπρεπε να τεθούν σε κίνηση όλες οι δυνάμεις του έθνους, ακόμα και όσες αδρανούσαν λόγω της δουλείας αιώνων, που ήταν και οι περισσότερες αριθμητικά. Δρώντας μυστικά η Φιλική προς την κατεύθυνση αυτή, επιδίωκε τη χρησιμοποίηση ικανών αγωνιστών, καθώς και των σχετικών σχεδίων παλαιότερων προσπαθειών και κυρίως του Ρήγα Βελεστινλή. Αλλά από τα σχέδια του Ρήγα δεν είχε περισωθεί τίποτα, ενώ στην εικοσαετία που μεσολάβησε οι μυημένοι σε αυτά συνεργάτες του είχαν πεθάνει όλοι. Όλοι, εκτός από έναν: τον Θεσσαλό Χριστόφορο Περραιβό. Ο Σκουφάς το έμαθε, τον αναζήτησε και τον κάλεσε. Έμαθε από αυτόν τα αφορώντα τον Ρήγα, τη μυστική οργάνωσή του και τα σχέδιά του για την επανάσταση και, όπως ήταν επόμενο, τα αξιοποίησε για τη Φιλική, συνδέοντας έτσι τις δύο αυτές κρυφές οργανώσεις και μεταφέροντας στη δεύτερη την πείρα από την πρώτη. Ο Σκουφάς γνώρισε στον Περραιβό την ύπαρξη της Φιλικής και τους σκοπούς της για επανάσταση. Ο Περραιβός αιφνιδιάστηκε. Πρώτη φορά μάθαινε γι' αυτήν και εξεπλάγη. Και γράφει: *«Δεν συστέλλομαι να ομολογήσω ότι ήμην ενάντιος του τοιούτου κινήματος κατά του Σουλτάνου· όχι διότι δεν επεθύμουν την ελευθερίαν του έθνους μου αλλά διότι μ' εφαίνετο άωρον το κίνημα με το να ήσαν απειροπόλεμοι οι Έλληνες και οι πλείστοι άοπλοι και ο κίνδυνος μέγας»*. Τελικά, ο Περραιβός δέχτηκε να μετάσχει στην επανάσταση.

Σκουφάς και Περραιβός συμφώνησαν να καταβληθεί στην Πελοπόννησο η κυρία προσπάθεια για επικράτηση της επαναστάσεως, γιατί εκεί ο εχθρός ήταν ασθενέστερος. Στην περιοχή της διατηρούσε αραιές μικρές φρουρές, μα-

9. Δ. ΠΡΟΚΟΒΑΣ, ό.π.

κριά από τις βάσεις του στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Ο Σκουφάς έκρινε ότι ο Περραιβός ήταν ο κατάλληλος για την επανάσταση στην Πελοπόννησο και του πρότεινε να την αναλάβει. Ο Περραιβός δέχτηκε. Η επιλογή του υπήρξε η καταλληλότερη. Στον Περραιβό η Φιλική βρήκε τον αφοσιωμένο αγωνιστή, που διέθετε πλούσια επαναστατική δράση. Όταν πήγε νεαρός ακόμα ο Περραιβός στη Βιέννη να σπουδάσει ιατρική, κουβαλούσε μέσα του από τον Όλυμπο επαναστατική φλόγα. Στη Βιέννη διαποτίστηκε από ιδέες για ελευθερία και δημοκρατία, ενώ έγινε συνεργάτης του Ρήγα. Με τη μυστική δράση του στην κρυφή επαναστατική οργάνωσή τους απέκτησε πείρα συνωμότη. Και με την συμμετοχή του σε πολεμικές επιχειρήσεις ως αξιωματικός του γαλλικού στρατού απέκτησε γνώσεις πολεμικής τέχνης. Ήταν, λοιπόν, ώριμος για την αποστολή που του ανέθεταν. Και την ανέλαβε με ζήλο, διαδραματίσας «*τον ρόλο του αρχηγού στην Εταιρεία* (Φιλική) *χωρίς να είναι το τυπικό μέλος στην Αρχή της*»[10].

Στην Πελοπόννησο ο Περραιβός πήγε πρώτη φορά το 1818, σταλμένος από τη Φιλική. Συνάντησε μυημένους σε αυτήν καθώς και άλλους τοπικούς παράγοντες. Κατατοπίστηκε για την κατάσταση, επέστρεψε, ενημέρωσε τον Σκουφά, πήρε νέες οδηγίες και άρχισε να πηγαινοέρχεται στην Πελοπόννησο. Από τις μεταβάσεις του ο Περραιβός διαπίστωσε ότι οι υπολογίσιμες για επανάσταση ελληνικές δυνάμεις στην Πελοπόννησο ανήκαν στις διάσπαρτες μανιάτικες χωροδεσποτικές οικογένειες, που τα τοπικιστικά τους συμφέροντα τις χώριζαν με μίση και διχόνοιες. Έμπειρος και προικισμένος με οργανωτικές ικανότητες, επιδίωξε να τις μονοιάσει. Καταλάβαινε ότι μόνο έτσι θα χρησιμοποιούνταν οι δυνάμεις εκείνες για εθνική επανάσταση. Πήγε και άλλες φορές στην Πελοπόννησο. Το 1820 αναχώρησε από τη Σπάρτη στην Κωνσταντινούπολη, Οδησσό, Βεσσαραβία και Δακία. Συναντήθηκε με τον Γεωργάκη Ολύμπιο και με τον Γιάννη Φαρμάκη. Τον Οκτώβριο του 1820 έλαβε μέρος στη σύσκεψη του Ισμαηλιού με τον Υψηλάντη και άλλους κορυφαίους ηγέτες. Σε αυτήν αποφασίστηκε η έναρξη της επαναστάσεως. Στον Περραιβό ανατέθηκε η κυρία προσπάθεια: να ανάψει τη φωτιά της στην Πελοπόννησο. Την ανέλαβε πρόθυμα και αναχώρησε αμέσως για τη Σπάρτη[11].

Με τη νέα κάθοδό του στην Πελοπόννησο ο Περραιβός τον Ιανουάριο του 1821 πραγματοποίησε σύσκεψη στην Καλαμάτα με τον Πέτρο Μαυρομιχάλη και τον Κρεβατά, τον μητροπολίτη Μονεμβασίας και άλλους προκρίτους. Συμφωνούσαν όλοι για την κήρυξη της επαναστάσεως στην Πελοπόννησο. Θεωρούσαν ικανές τις τοπικές δυνάμεις να καταλάβουν τις εκεί τουρκικές φρουρές, αλλά αδύνατες να αντιμετωπίσουν Τουρκαλβανούς, που τυχόν θα κατέρχονταν α-

10. Γ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Μορφές του Εικοσιένα», σ. 264.

11. Περισσότερα για Χρ. Περραιβό βλ. το εξαίρετο βιβλίο του Γ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ, «Μορφές του Εικοσιένα», σσ. 233-266.

πό την Ήπειρο. Στους Πελοποννησίους ο φόβος καθόδου των Τουρκαλβανών διατηρούνταν διάχυτος από τότε που είχαν οργιάσει κατά τη διάρκεια των Ορλοφικών. Ο Περραιβός γράφει στα «Απομνημονεύματά» του ότι *«αφήρεσε* (από τους Πελοποννησίους) *τον φόβον των Τουρκαλβανών, υποσχόμενος ότι θέλει διαβή ο ίδιος εις το Σούλι»*. Και αναχώρησε στο Σούλι με σκοπό να ξεσηκώσει τους Σουλιώτες κατά των Τούρκων της Ηπείρου.

Στο Σούλι ο Περραιβός πήγε στο τέλος του 1820. Βρήκε, όμως, τους Σουλιώτες να έχουν υπογράψει τον Αύγουστο του 1820 συμμαχία με τον Αλή πασά και *«να μη μεταχειρίζονται τα όπλα υπέρ της κοινής του έθνους ελευθερίας»*, αλλά για τη δική τους, την τοπική ανεξαρτησία. Ήξερε καλά τους Σουλιώτες και είχε στενούς δεσμούς μαζί τους. Συμπολεμούσε με αυτούς επί πολλά χρόνια εναντίον των Τούρκων στην Ήπειρο και στα Επτάνησα και παντρεύτηκε Σουλιώτισσα. Αλλά τον ήξεραν και οι Σουλιώτες εξίσου καλά και τον εκτιμούσαν. Στη διάρκεια μάλιστα εκείνων των πολέμων είχε συντάξει «Σχέδιο Εσωτερικής Δημοκρατίας των Σουλιωτών» με την ονομασία «Οργανισμός Πολιτεύματος και Προσωρινής Σύντομης Νομοθεσίας», που θα ίσχυε μέχρι την απελευθέρωση της πατρίδας και τη σύσταση ελληνικής κυβέρνησης. Το είχαν διαβάσει οι Σουλιώτες, αλλά ο πόλεμος δεν άφησε περιθώρια εφαρμογής του. Το σχέδιο πρόβλεπε την εκλογή ενός δημογέροντα από κάθε χωριό. Οι δημογέροντες θα εξέλεγαν πενταμελή επιτροπή, με δικαιώματα νομοθετικά και εκτελεστικά, ένα είδος τοπικής κυβέρνησης με άσκηση, επιπλέον, και δικαστικής εξουσίας.

Ο Περραιβός δεν απογοητεύτηκε από την κατάσταση που βρήκε στο Σούλι. Ενήργησε με σύνεση και μεθοδικότητα. Απέφυγε τις δημόσιες συζητήσεις και άρχισε να ξεμοναχιάζει έναν έναν τους αρχηγούς των φατριών, στις οποίες ήταν οργανωμένοι οι Σουλιώτες. Τους εξηγούσε ότι ο Αλή αργά ή γρήγορα δεν θα τηρήσει τη συμμαχία, πράγμα που το καταλάβαιναν και οι ίδιοι, αφού ήξεραν ότι δεν είχε μπέσα. Ότι τα ωφελήματα που τους παραχωρούσε τώρα θα τα πάρει πίσω με την πρώτη ευκαιρία. Και ότι η ελευθερία του Σουλίου θα επιτευχθεί μόνο όταν ελευθερωθεί και η Ελλάδα. Ταυτόχρονα τους *«εξομολογήθη τον μεγάλο αγώνα»* για την επανάσταση στην Πελοπόννησο, την εμπιστοσύνη που έτρεφαν οι ηγέτες της προς τους Σουλιώτες και την πίστη τους ότι και τώρα θα επιτελέσουν το καθήκον τους, αναλαμβάνοντας στην Ήπειρο πόλεμο κατά των Τουρκαλβανών. Στις καρδιές των Σουλιωτών *«υπερίσχυσαν η συγγένεια και η υπόληψις προς τον Περραιβό»*, καθώς και η εκτέλεση πατριωτικού καθήκοντος. Παραμέρισαν το τοπικό συμφέρον, πρόταξαν το εθνικό και το Νοέμβριο του 1821 διέλυσαν τη συμμαχία τους με τον δολοφονηθέντα στο μεταξύ Αλή.

Μόλις το έμαθε ο Χουρσίτ πασάς αναστατώθηκε. Κατάλαβε ότι αν τώρα εκστράτευε κατά της Πελοποννήσου, για να καταπνίξει την εκραγείσα στο μεταξύ επανάσταση εκεί, θα άφηνε τα νώτα του ακάλυπτα. Και κατέφυγε στη δι-

πλωματία. Έγραψε στους Σουλιώτες ότι τους παραχωρεί «συγχώρεση» για τη διάλυση της συμμαχίας τους, αρκεί να μην ενοχλούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τους υποσχόταν να διατηρήσουν τα προνόμια που είχαν αποσπάσει από τον Αλή. Οι Σουλιώτες απάντησαν την 7η Μαΐου 1822: Δώστε πρώτα συγχώρεση, ειρήνη και αμνηστία στους Έλληνες που πήραν τα όπλα στην Πελοπόννησο και στη Ρούμελη και μην εκστρατεύετε εναντίον τους. Και «*όταν εκείνοι ως πρώτοι δεχθώσιν αυτά, τότε και ημείς τα δεχόμεθα ως δεύτεροι*». Αλλιώς, καταλήγει η απάντηση των Σουλιωτών, «*προκρίνωμεν μυριάκις να αποθάνωμεν με τιμήν και δόξαν παρά να αμαυρώσωμεν το όνομά μας με το αιώνιον όνειδος της προδοσίας*». Και υπογράφουν «*όλοι οι Σουλιώται, μικροί και μεγάλοι*». Την συνέχεια την παραθέτει ο Περραιβός στο βιβλίο του[12]:

«*Εις τόσον βαθμόν συγχύσεως και οργής κατήντησεν ο Χουρσίτ πασάς, όταν ανέγνωσε την ανέλπιστον απόκρισιν των Σουλιωτών, ώστε απορρίψας την πρώτην απόφασιν της εκστρατείας διά την Πελοπόννησον, αμέσως έδωκε νέας διαταγάς εις τους αρχηγούς να κινηθώσι κατά των Σουλιωτών και να περάσωσιν όλους συν γυναιξί και τέκνοις, εν στόματι μαχαίρας· διότι ετόλμησαν να τω γράψωσι με τέτοιον αυθάδη και υπερήφανον τρόπον, και όχι ως βασιλικοί υποκλινείς ραγιάδες· πολύ δε περισσότερον τον ετάραττεν η λέξις "Έλληνες" της οποίας την έννοιαν αγνοών το πρώτον, πληροφορηθείς δε, ούτ' ήθελε πλέον να την ακούση, ούτ ετόλμα τις να την προφέρη ενώπιόν του*». Και κινήθηκε με αρκετές χιλιάδες Τουρκαλβανών εναντίον του Σουλίου και με τον Ιμπραήμ. Ακολούθησαν σκληρές και ονομαστές μάχες σε Μπουγουρίτσα, Τόσκεσι, Πέντε Πηγάδια, Άρτα, Πρέβεζα, Πάργα, Ρηνιάσα, Χωνιά και Κιάφα. Την τελευταία την περιγράφει στο βιβλίο του ο Περραιβός:

«*Επεριωρίσθησαν οι Σουλιώται εις τας εξής θέσεις, Κιάφαν, Ναβαρίκον και Χωνιά· ο δε πλειότερος αριθμός των ωπλισμένων διέκειτο περί το φρούριον της Κιάφας (...) μέσα εις αυτό ήσαν γυναικόπαιδα και έως τεσσαράκοντα γέροντες ωπλισμένοι· αλλά δεν ετολμούσε κανένας πολεμικός να έμβη χωρίς εύλογον αιτίαν, διότι αι γυναίκες τον ύβριζαν ως δειλόν και άνανδρον και ούτως εφιλοτιμείτο έκαστος και εσυστέλλετο να πλησιάζη πολλάκις και εις την ιδίαν την γυναίκα του· και εις όλας αυτάς τας θέσεις εν καιρώ μάχης αι γυναίκες είχον την φροντίδα να εξοικονομώσι τους μαχομένους από τροφάς, νερόν και πολεμοφόδια, να φέρουν τους πληγωμένους εις το φρούριον και να τους περιποιώνται και πολύ περισσότερον τους ξένους, απεστρέφοντο δε πολύ τους ανάνδρους και συνεχώς τους επεριγέλουν· Εξ εναντίας δε αγαπούσαν και εγκωμίαζον εις τας συναναστροφάς των τους ανδρείους και μάλιστα έμπροσθεν των γυναικών και συγγενών των, ώστε με ταύτην την συνήθειαν και οι άνανδροι βιάζονται ν' αποκτώσι γενναία φρονήματα και οι ανδρείοι να αμιλλώνται μεταξύ των, τις πρώτος να υπερβή τον άλλον εις ανδραγαθίαν*». Και συνεχίζει:

12. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, «Απομνημονεύματα πολεμικά», σ. 97.

«Αλλ' αύτη η μάχη (στην Κιάφα) έγινε τρόπον τινά αλλόκοτος και περίεργος· διότι, ενώ οι άνδρες αντεμάχοντο προ μιας ώρας με τους εχθρούς, αγωνιζόμενους να πολιορκίσωσι το φρούριον και να διάσωσι την εις Ναβαρίκον σταλείσαν βοήθειαν (...) αι γυναίκες δεν υπέφερον ούτε εις το φρούριον ούτε εις τα σπήλαια και καλύβας να μείνωσιν, αλλ' αφήσασαι τα φίλτατα τέκνα των ένθεν κακείσε απεριποίητα και λαβούσαι πασσάλους και σιδηρούς και ξυλίνους, ώρμησαν εις την αριστεράν πτέρυγα, όπου ο τόπος ην μάλλον κατωφερής και εις τας υπωρείας του οποίου διέκειτο ο εχθρός, και εκεί ήρχισαν διά των πασσάλων ν' ανασηκώνουν λίθους μεγάλους και να τους κυλίουν κατά των εχθρών συνεχώς, συντροφευμένους με φωνάς υβριστικάς· εκπλαγέντες δε οι Τούρκοι από εν ανέλπιστον και τρομακτικόν στρατήγημα των γυναικών, πριν υποπέσωσιν εις μεγαλύτερον κίνδυνον, ετράπησαν ατάκτως εις φυγήν, σωθέντες εις τας πλησίον οικίας της Σαμωνίδας. (...) Αι γυναίκες ως είδον αυτούς νικηθέντας εφώνησαν τα εξής: "Εντροπή σας, βρωμόσκυλα, αι γυναίκες σας είναι πλέον παλληκάρια απ' εσάς και αφού το μάθουν ότι ενικήθητε από γυναίκας, με ποίον πρόσωπον θα τας κυτάξετε;"».

Οι Σουλιώτες αφού απασχόλησαν δύο περίπου χρόνια τους Τουρκαλβανούς στην Ήπειρο, δίνοντας έτσι τον καιρό να εδραιωθεί η επανάσταση στην Πελοπόννησο, αναγκάστηκαν το 1823 ν' αποσυρθούν από τα ποτισμένα με αίμα εδάφη τους και να συμπτυχθούν στη Ρούμελη, όπου συνέχισαν τον αγώνα. Ο Περραιβός κατέβηκε στην Πελοπόννησο όπου είχε σχηματιστεί προσωρινή κυβέρνηση και ανέλαβε υπουργός Πολέμου.

Θα ξαναγυρίσουμε στην Πελοπόννησο. Η Φιλική Εταιρεία εκτός από τον Περραιβό έστελνε *«αποστόλους της από άκρου μέχρις άκρου της Ελλάδος»*, με οδηγίες και εντολές σε προκρίτους και καπετάνιους. Οι απόστολοι αυτοί μιλούσαν και *«εν ονόματι μεγάλης δυνάμεως»*, εννοώντας τη Ρωσία. Στην Πελοπόννησο στάλθηκε στο τέλος του 1820 ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαίος, 34 ετών, από την Καλαμάτα, ο γνωστός Παπαφλέσσας, *«ανήρ έχων όλα τα ελαττώματα και όλα τα προτερήματα του συνωμότου, το πλανάσθαι και πλανάν, το τολμάν και θνήσκειν»*. Εκτός από μπαρούτι και πολεμοφόδια, που έφερε μαζί του, υπήρξε κυρίως κομιστής *«πλειόνων υποσχέσεων (...) ανυπολογίστου επαναστατικού ηλεκτρισμού, ανήρπασε τα πλήθη, προ πάντων διά της διαβεβαιώσεως ότι ο ρωσικός στρατός επέρχεται προς απελευθέρωσιν της Ελλάδος»*[13]. Αυτά τα περί ρωσικού στρατού δεν δίστασε να τα επαναλάβει το Φεβρουάριο του 1821 στη σύσκεψη των προκρίτων της Δυτικής Πελοποννήσου, Ζαΐμη, Λόντου και μητροπολίτη Γερμανού, στη Μονή του Αγίου Γεωργίου στο

13. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Αίγιο. Οι πρόκριτοι ταλαντεύονταν, αλλά ο Παπαφλέσσας κατάφερε τον Ν. Σολιώτη να αναλάβει τις πρώτες επιχειρήσεις στην περιοχή Καλαβρύτων και να αναγκάσει τον Ζαΐμη και τους άλλους να ακολουθήσουν. Με την ορμή, λοιπόν, την οξυδέρκεια και τις ψευτιές του Παπαφλέσσα ξεκίνησε η επανάσταση στην Πελοπόννησο.

Η δήθεν κάθοδος στην Ελλάδα ρωσικού στρατού αποτέλεσε επινόηση της Φιλικής και *«υπήρξεν απανταχού σχεδόν εν των κυριωτάτων του κινήματος ελατηρίων»*, παρατηρεί ο Παπαρρηγόπουλος. Ο τσάρος Αλέξανδρος και η κυβέρνησή του τη διέψευδαν συνεχώς, ενώ έστελναν σχετικές εγκυκλίους στα προξενεία τους, αλλά οι έντεχνες διαδόσεις αποδείχτηκαν ισχυρότερες από την πραγματικότητα. Οι υπόδουλοι τις πίστευαν. *«Το τέχνασμα της Φιλικής Εταιρείας είχε ρίψει βαθείας εις τα σπλάχνα του λαού ρίζας»*. Το ίδιο «τέχνασμα» χρησιμοποίησε και ο καπετάνιος Πανουργιάς, μυημένος στη Φιλική. Όταν πήρε εντολή για επανάσταση στη Ρούμελη, κάλεσε, στις αρχές Απριλίου του 1821, σε σύσκεψη στην Άμφισσα τους προκρίτους. Για να είναι βέβαιος ότι θα τους πείσει να την κηρύξουν κατέφυγε σε τέχνασμα. Ανέθεσε την υλοποίησή του σε κάποιον δικό του, που κατέφθασε τρέχοντας και ανήγγειλε ότι δήθεν *«στο Γαλαξίδι έφτασαν ρωσικά πλοία»*. Οι πρόκριτοι πίστεψαν και ακολούθησαν τον Πανουργιά σε επανάσταση. Αμέσως σχεδόν κήρυξαν επανάσταση ο Αθανάσιος Διάκος στη Λιβαδειά, ο Δήμος Σκαλτσάς στη Δωρίδα και ο Γιάννης Δυοβουνιώτης στη Βουδουνίτσα.

Οι επαναστάσεις στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα εδραιώθηκαν. Σε αυτό, εκτός από την εντατική πολεμική δραστηριότητα των κατοίκων τους, συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες. Κυριότεροι ήταν: Πρώτον, η μετακίνηση υπό του σουλτάνου από την Πελοπόννησο, λίγο πριν από την έναρξη της επαναστάσεως, του Χουρσίτ πασά στην Ήπειρο για εξόντωση του Αλή πασά. Έτσι απάλλαξε την Πελοπόννησο από αυτόν τον «έμπειρο πολεμιστή», γράφει ο Παπαρρηγόπουλος. Ο Χουρσίτ ή Χουζιρέτ Μεμέτ ήταν Καυκάσιος από γονείς χριστιανούς. Κατά μια εκδοχή ο πατέρας του ήταν ιερέας. Ασπάστηκε νέος το μωαμεθανισμό, διακρίθηκε σε πολέμους, κυρίως στην καταστολή επαναστάσεων στην Αίγυπτο, στη Μέση Ανατολή και στα Βαλκάνια. Θεωρούνταν καταρτισμένος πολιτικά και στρατιωτικά και του απονεμήθηκαν οι τίτλοι του μέγα βεζίρη και του στρατηλάτη. Δεύτερον, η συνεχιζόμενη δράση του Γεωργάκη Ολύμπιου στη Μολδαβία, αποτελούσε για την Τουρκία διαρκή κίνδυνο καθόδου ρωσικού στρατού και την ανάγκαζε να διατηρεί εκεί ισχυρές δυνάμεις ακόμα και μετά το θάνατο του Ολύμπιου. Τρίτον, οι επιχειρήσεις, που ανέλαβαν οι Σουλιώτες με τις οδηγίες του Περραιβού, ανάγκασαν τον Χουρσίτ να παραμείνει στην Ήπειρο μέχρι το 1822. Στους παράγοντες αυτούς πρέπει να προστεθεί ως τέταρτος το γεγονός ότι ο Κιουταχής και ο Δράμαλης απασχολήθηκαν επί περίπου δύο χρόνια με την καταστολή επαναστάσεων στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία.

6.4. Η *κατάσταση στη Θεσσαλία*

Η Θεσσαλία αδυνατούσε να μετάσχει αμέσως στην επανάσταση. Τα βουνά της προσφέρονταν γι' αυτήν, αλλά τα φημισμένα αρματολίκια της είχαν αποδιοργανωθεί. Το αρματολίκι Χασίων εκμηδενίστηκε σχεδόν με την επανάσταση του Βλαχάβα. Το αρματολίκι Ολύμπου εγκαταλείφθηκε από τους ονομαστούς καπετάνιους Νικοτσάρα και Λαζαίους εξαιτίας των διώξεων του Αλή πασά και πέρασε σε φιλότουρκα στοιχεία. Το αρματολίκι Αγράφων απέμεινε δίχως αρχηγούς μετά την εξόντωση του Κατσαντώνη και του αδελφού του, Λεπενιώτη. Το αρματολίκι Πηλίου διέθετε λίγους αρματολούς. Απέμεινε το αρματολίκι Ασπροποτάμου αλλά προσκυνημένο. Η έναρξη των επαναστάσεων στην Πελοπόννησο και στη Ρούμελη ώθησε στην ανασύνταξη και δράση των αρματολών και στη Θεσσαλία, αλλά απαιτήθηκε κάποιο διάστημα.

Στην πεδινή Θεσσαλία ήταν αδιανόητη η εξέγερση. Εκτός από το ότι δεν προσφερόταν το έδαφός της, συνέβαινε να το χρησιμοποιούν οι Τούρκοι ως βάση εξόρμησης και εφοδιασμού. Εξαπέλυαν την άνοιξη στρατιά 20.000-25.000 ανδρών σε Ρούμελη και Πελοπόννησο για την καταστολή των εξεγέρσεων. Με την αναχώρησή της μετέφεραν από Αλβανία, Ήπειρο και Μακεδονία στη Θεσσαλία άλλους 10.000-20.000 άνδρες. Το φθινόπωρο η στρατιά διέκοπτε τις επιχειρήσεις και επέστρεφε για να διαχειμάσει, να ανεφοδιαστεί και, κυρίως, για να αναπληρώσει τις απώλειές της, που ήταν σημαντικές. Την άνοιξη εξορμούσε νέα στρατιά, επέστρεφε το φθινόπωρο, ξαναέφευγε και ούτω καθεξής από το 1822 μέχρι το 1829. Οι Τούρκοι, λοιπόν, κρατούσαν σταθερά την πεδινή Θεσσαλία. Ευνόητο ότι επιβάρυναν τους πεδινούς κατοίκους της με αναγκαστικές εισφορές και αρπαγές.

Όταν ο Χουρσίτ εξουδετέρωσε τον Αλή πασά, κατήλθε το 1822 στη Θεσσαλία και αμέσως συγκρότησε στρατιά με 24.000 πεζούς, 6.000 ιππείς και ανάλογο πυροβολικό. Η δύναμη αυτή *«υπήρξε η ισχυροτέρα και η λαμπροτέρα όσας η Τουρκία εξαπέστειλε»* κατά της Πελοποννήσου[14]. Ο Χουρσίτ παρέμεινε στη Λάρισα για τη συγκέντρωση δυνάμεων και τη διεύθυνση των επιχειρήσεων καταστολής των εξεγέρσεων.

Η πεδινή Θεσσαλία, επιπλέον, δοκιμαζόταν σκληρά από την οικονομική κρίση που ξέσπασε στην Ευρώπη μετά την πτώση του Μ. Ναπολέοντα το 1812 και από την επιδημία της πανώλης. Στα Τρίκαλα πέθαναν από αυτήν 7.777 (ἰηῆ), στον Τύρναβο 8.600 και πολλοί σε άλλες πόλεις. Αρκετοί εγκατέλειψαν τους κάμπους και ανέβηκαν στα ορεινά, όπου η επιδημία δεν είχε μεταδοθεί. Ο Pouqueville περιόδευσε τη Θεσσαλία το 1813 και γράφει: *«Βαδίζαμε προς το επίκεντρο της επιδημίας* (Τρίκαλα), *σαν να βρισκόμαστε σε εχθρικό έδαφος. Ο Τύρναβος ήταν ένα απέραντο νεκροταφείο. Στην Λάρισα θέριζε το θανατικό.*

14. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Τα περισσότερα χωριά του κάμπου φαίνονταν ερημωμένα ή θρηνούσαν τους νεκρούς τους. Το μεροκάματο είχε φτάσει ένα βενέτικο τσεκίνι (12 φράγκα), *αλλά ο τρόμος του θανάτου κατανικούσε την φιλοχρηματία. Η σοδειά χάνονταν από έλλειψη εργατικών χεριών. Μάταια καρτερούσαν το δρεπάνι του θεριστή τα χρυσά στάχυα. Οι σπόροι ξανάπεφταν στην γη που τους γέννησε. Οι δουλευτάδες που έσπειραν τον κάμπο είχαν εξαφανισθεί· μαύρη χρονιά περίμενε την Θεσσαλία. Ο πανικός, αφού σάρωσε καλύβια και παλάτια, έφτασε και στο σεράι του Βελή. Ο πασάς είχε καταφύγει με το χαρέμι του στα βουνά της Μαγνησίας. Εκεί περιχαρακώθηκε και δεν άφηνε κανέναν να ζυγώσει. Μονάχα Τούρκοι μοιρολάτρες είχαν παραμείνει στην Λάρισα μαζί με Εβραίους, που εμπορεύονταν τα πράγματα των πεθαμένων, μεταδίδοντας την πανούκλα ως την Θεσσαλονίκη»*[15].

Την οικονομική κρίση στη Θεσσαλία την επιδείνωναν οι αρπαγές του Αλή πασά. Ο Ι. Λογιωτάτου σε επιστολή του το 1814 προς το διοικητή της Θεσσαλίας Βελή, γιο του Αλή, γράφει μεταξύ άλλων: *«Ας αριθμήσωμεν (...) και την πολλήν ακρίβειαν, την τιμήν όλων των πραγμάτων όπου τρέχει σήμερον, οπού είναι τετραπλάσια και πενταπλάσια από εκείνη που έτρεχε προ οκτώ και δέκα χρόνων»*. Στο Πήλιο, γράφει ο Κορδάτος, φυλακίζονταν αγρότες για χρέη και φόρους. Η κρίση εξωθούσε σε κοινωνικούς αγώνες. Αυτοί δεν έλειπαν σχεδόν ποτέ από τη Θεσσαλία. Σχετικά έγραψαν ο Ι. Κορδάτος και ο Μιχάλης Παπαϊωάννου στον πρόλογο του βιβλίου «Επιστολές διαφόρων» του Λαρισινού εμπόρου Ι. Λογιωτάτου.

Για τη συμπεριφορά των Τούρκων την περίοδο αυτή γράφει ο Άγγλος περιηγητής Έντγαρ Ντότγουελ: *«Όταν επισκεφθήκαμε την γέφυρα του Πηνειού, οι δυο Τούρκοι που μας είχαν παραχωρηθεί ως σκοποί, χωρίς καμιά προειδοποίηση έρριξαν βροχή από πέτρες σε μερικούς Έλληνες ανωτέρας τάξεως που μας είχαν πλησιάσει για να μας δουν, κρατώντας, όμως, την αρμόζουσα απόσταση. Τους έσπασαν τα κεφάλια, αλλά αυτοί απομακρύνθηκαν χωρίς να βγάλουν κραυγή πόνου»*. Στον Ντότγουελ χρωστάμε μια διαπίστωση: οι Έλληνες δεν βγάζουν τσιμουδιά και δεν εξωτερικεύουν τα αισθήματά τους κατά των Τούρκων, ακόμα και όταν δέχονται λιθοβολισμούς από αυτούς, όπως και οι αγωνιστές όταν τους βασάνιζαν. Την οργή τους τώρα οι Έλληνες την κρύβουν, περιμένοντας την ευκαιρία να τη διοχετεύσουν σε αγώνα.

Ανάλογη εικόνα δίνει ο Κασομούλης για την Τσαριτσάνη: *«Κάθε νοικοκύρης»*, γράφει, *«εις την οικίαν του προ καιρού είχεν όλα τα αναγκαία του πολέμου προμηθευμένα και όλα τα σπίτια τα εύρισκες με μασγάλια (πολεμίστρες). Όλοι ετοιμάζοντο ωσάν την παραμονήν του Πάσχα διά την αύριον»*. Το ίδιο ασφαλώς θα συνέβαινε και σε άλλες πόλεις.

Υπήρχαν, όμως, κατά τον Κούμα, *«θρησκευτικοί»* που διακήρυτταν ότι *«η*

15. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

θεία πρόνοια μας επέβαλλεν εις το οθωμανικόν σκήπτρον, διά να μας διαφυλάξει δι' αυτού από αιρέσεις και από την εις χριστιανικάς χώρας εμφιλοχωρήσασαν αδιαφορίαν προς τα θεία». Τέτοια κηρύγματα συνήθως εκπορεύονταν από το Πατριαρχείο. Ο τότε π.χ. πατριάρχης Καλλίνικος φέρεται να υπέγραψε με τους μητροπολίτες Λαρίσης, Διονύσιο, και Τυρνάβου, Ματθαίο, την 20ή Ιουνίου 1801 επιστολή, με την οποία συνιστούσαν υπακοή στους Τούρκους, θεωρούντες *«χρέος απαραίτητον να φυλάξωμεν την πίστιν και άκραν ευπείθειαν προς τους πολυχρόνιους και ευμενεστάτους ημών αυθέντας του Υψηλού και κραταιού Δοβλετίου και να επιδείξωμεν την έντονον προθυμίαν εις αισίαν εκτέλεσιν των υψηλών βασιλικών προσκυνητικών θεσπισμάτων».* Ήταν φαίνεται παγία η πολιτική της υποταγής των Φαναριωτών και ανωτέρων κληρικών της Πόλης. Ο Ριέντεσταλ που την επισκέφθηκε το 1768 μετά από περιοδεία του στην Ελλάδα γράφει: *«Η σύγχρονη Ελλάδα μοιάζει με γέροντα που ενώ στα νιάτα του υπήρξε ήρωας, στα γεράματά του διευθύνεται από τις ιδιοτροπίες της δούλας του. Οι Έλληνες της Πόλης φιλούν ταπεινά τις αλυσίδες τους και πασχίζουν να τις κρύβουν με λουλούδια. Εδώ, στην πρωτεύουσα (Κωνσταντινούπολη), προσκυνούν τους φιλόδοξους και τους κερδοσκόπους. Αλλά τους αληθινούς Έλληνες τους βρίσκεις στις επαρχίες, στα νησιά και στην Αθήνα»*[16].

Για τους κατοίκους της Θεσσαλίας δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία. Υπολογίζονται σε 300.000 την περίοδο 1780-1810. Για τις πόλεις αναφέρονται τα εξής: Αγιά 600 κάτοικοι, Βόλος 3.000, Ελασσόνα 1.000 σπίτια, Λάρισα 20.000 κάτοικοι, Πορταριά 600 σπίτια, Τρίκαλα 20.000 κάτοικοι, Τσαριτσάνη 1.000 σπίτια, Τύρναβος 6.000 κάτοικοι και Φάρσαλα 5.000 κάτοικοι. Αργότερα, το 1906, ο Σ. Τριανταφυλλίδης υπολόγισε σε 18.000 τις οικογένειες των κάμπων. Με βάση το στοιχείο αυτό μπορεί να υποτεθεί ότι τις παραμονές της επαναστάσεως οι αγρότες θα ανέρχονταν σε 90.000-100.000 και οι ορεινοί με τους κατοίκους πόλεων σε 200.000.

Με τις διώξεις των αρματολών στη Θεσσαλία νεκρώθηκε ο ένοπλος αγώνας, ενώ οι ορεινοί κάτοικοι που τον στήριζαν αποσύρθηκαν από το προσκήνιο. Η ιστορία προώθησε τώρα νέες δυνάμεις, αστικές. Λόγιοι, έμποροι, βιοτέχνες και μαστόροι ανέλαβαν ενεργητικότερο ρόλο αλλά με νέες μορφές πάλης και με τις μυστικές οργανώσεις της Φιλικής Εταιρείας.

16. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

6.5. Η Φιλική Εταιρεία στη Θεσσαλία

Η Φιλική Εταιρεία εξαπλώθηκε στη Θεσσαλία από νωρίς. Ο Άνθιμος Γαζής είχε μυηθεί από τους πρώτους το 1814 στη Βιέννη και ήταν το πέμπτο μέλος στην ιεραρχία της, με τον κωδικό ΑΖ. Με την εγκατάστασή του στις Μηλιές μετέτρεψε το Πήλιο σε κέντρο επαναστατικής δράσης στην υπόδουλη Ελλάδα. Ο ίδιος μετέβαινε συχνά σε νησιά, στην Αταλάντη, στους Δελφούς και στην Παρνασσίδα και οργάνωνε στη Φιλική καπετάνιους και προεστούς. Στην Πελοπόννησο μύησε τους Κουντουριώτηδες, τον Πετράκη, τον Γ. Ψύλλα και άλλους σημαίνοντες. Με τον Γαζή αλληλογραφούσαν οι αρχηγοί της Φιλικής και τον ενημέρωναν για την πρόοδό της. Το Μάρτιο του 1818 πήγε στο Πήλιο ο Τσακάλωφ και μετέβησαν μαζί στη Μάνη, όπου συζήτησαν με τοπικούς Φιλικούς για επανάσταση. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου πήγε στο Πήλιο ο Ξάνθος και με τον Γαζή συζήτησαν το θέμα του αρχηγού της επαναστάσεως.

Με το πρόσχημα της αρχαιολογικής έρευνας και της διδασκαλίας ο Γαζής περιεργόταν το Πήλιο, το Μαυροβούνι, τον Κίσαβο, τα Αμπελάκια και άλλα μέρη και συγκροτούσε οργανώσεις της Φιλικής. Ο Ι. Κορδάτος αναφέρει δεκάδες ονόματα μυηθέντων από αυτόν. Στις οργανώσεις αυτές ο Γαζής ανέθετε και την ανάληψη κοινωνικών αγώνων. Τις παρακινούσε σε παραστάσεις και υποβολή υπομνημάτων, με αίτημα την αντικατάσταση ιδιοτελών κοτσαμπάσηδων ή τη μείωση φόρων, ιδίως σε περιπτώσεις θεομηνιών κ.ά. Ο Κορδάτος αποδίδει στους μυημένους από τον Γαζή αδελφούς Χολέβα τη δολοφονία, το Μάρτιο του 1821, του βοεβόδα του Πηλίου καθώς πήγαινε από τον Βόλο στο Πουρί για να εξετάσει την εκτέλεση δι' απαγχονισμού κατοίκων οι οποίοι ήθελαν να κρεμάσουν κοτσαμπάσηδες που επέμεναν να εισπράττουν βαρείς φόρους. Κατά τον Κορδάτο, η δολοφονία του βοεβόδα υπήρξε η πρώτη επαναστατική εκδήλωση στο Πήλιο, με συνέπεια να τρομοκρατηθούν οι φιλότουρκοι κοτσαμπάσηδες και να αναθαρρέψουν οι Πηλιορείτες.

Ο Χριστόφορος Περραιβός είναι ένας άλλος Θεσσαλός με σημαντική δράση Φιλικού. Ο Ξάνθος δεν αναφέρει αν κατείχε κάποιον από τους τέσσερις βαθμούς της Εταιρείας, δηλαδή «βλάμη», «συστημένου», «ιερέα» ή «ποιμένα», αλλά από τα γραφόμενά του προκύπτει ότι θεωρούνταν ισότιμος με τον Παπαφλέσσα.

Μετέφερε οδηγίες της Φιλικής σε μυημένους ηγεμόνες της Μολδαβίας και σε άλλους τοπικούς ηγέτες. Ταξίδευε στη Ρουμανία, στη Σερβία, στη Κωνσταντινούπολη και στην υπόδουλη Ελλάδα, για ζητήματα της επαναστάσεως. Από τον Σέκερη, τον Κουμπάρη και από άλλους πλούσιους ξενιτεμένους έπαιρνε σημαντικά ποσά για τον αγώνα. Υπήρξε ο στενότερος συνεργάτης του Ρήγα Βελεστινλή. Με την κήρυξη της επαναστάσεως ανέλαβε υπουργός Στρατιωτικών και άλλες αποστολές σε Ήπειρο, Μακεδονία και Θεσσαλία. Ο καθηγητής Απ. Δασκαλάκης τον τοποθετεί μαζί με τους Παλαιών Πατρών Γερμανό, Θ. Κολοκοτρώνη και Μακρυγιάννη.

Ο Γεωργάκης Ολύμπιος και ο Γιάννης Φαρμάκης μυήθηκαν, όπως αναφέρθηκε, στη Φιλική. Τον Φαρμάκη ο Ξάνθος τον κατατάσσει ισότιμο με τους Αναγνωσταρά και Χρυσοσπάθη, στους *«πρώτους αποστόλους της Φιλικής»*, γιατί δημιούργησαν τις πρώτες οργανώσεις της στην υπόδουλη Ελλάδα. Στη Θεσσαλία ο Φαρμάκης, κατά τον Ξάνθο, *«κατήχησε τους εκεί καπετάνιους και αρματολούς και όσους σημαντικούς προεστώτας των ημερών εκείνων»*. Περνώντας από την Κωνσταντινούπολη *«κατήχησεν τον αοίδιμον Πατριάρχην Γρηγόριον»*, ενώ στις Σέρρες και σε άλλες πόλεις κατήχησε μητροπολίτες και προεστούς.

Ο Ιωάννης Οικονόμου ή Λογιωτάτου, όπως επικράτησε, αναφέρεται ως ο αρχηγός της Φιλικής στη Λάρισα. Στο βιβλίο του «Επιστολές διαφόρων» γράφει ότι στην πόλη διεξάγονταν κοινωνικοί αγώνες με επικεφαλής τον ίδιο, με την ιδιότητά του ως εκπροσώπου των συντεχνιών της. Από τις επιστολές του προκύπτει ότι συνδεόταν με οργανώσεις της Φιλικής σε διάφορες πόλεις της Θεσσαλίας. Στη διάδοση της Φιλικής στη Θεσσαλία συνέβαλαν και πολιτιστικές οργανώσεις. Ο Μ. Παπαϊωάννου γράφει: *«Η Φιλόμουσος Εταιρεία* (σ.σ.: υπήρχε σε όλα σχεδόν τα αναπτυγμένα κέντρα της περιοχής) *είναι ο προπομπός της Φιλικής»*.17 Ο Ι. Κορδάτος γράφει στην «Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς» ότι στη διάδοση της Φιλικής στη Θεσσαλία συνέβαλε και η μυστική επαναστατική οργάνωση που είχε συσταθεί από συνεργάτες του Ρήγα.

Ο Αριστείδης Παπάς υπήρξε σημαντικό στέλεχος της Φιλικής. Με την ιδιότητα του δασκάλου στα Τρίκαλα περιέτρεχε την περιοχή και άλλα μέρη της υπόδουλης Ελλάδας, με το πρόσχημα ότι γράφει συνδρομητές για κάποιο βιβλίο που σκόπευε να εκδώσει. Κάτι, όμως, πληροφορήθηκαν οι Τούρκοι. Τον συνέλαβαν και τον θανάτωσαν. Δυστυχώς, ελάχιστα ονόματα Φιλικών της Θεσσαλίας διασώθηκαν. Η επαναστατική δραστηριότητα αναπτυσσόταν με αυστηρούς κανόνες συνωμοτισμού. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρούσε έμπειρη υπηρεσία πληροφοριών, ενώ επιπλέον είχε μάθει πάρα πολλά για τη Φιλική και τους σκοπούς της. Ασφαλώς, πίσω από τους αναφερόμενους αγωνιστές υπήρχαν και άλλοι ενταγμένοι στη Φιλική, και πιο πίσω πάλι άλλοι, που συνδέονταν άτυπα με αυτούς. Δεν αποτελεί υπερβολή να λεχθεί ότι με αόρατα νήματα η Φιλική συνδεόταν με μάζα Θεσσαλών. Αυτά στα πεδινά.

Για τα ορεινά της Θεσσαλίας αναφέρονται τα εξής:

Ασπροπόταμος: Ο Ιωάννης Κωλέττης, μυημένος στη Φιλική, δημιούργησε αξιόλογη επαναστατική εστία στο χωριό του, Συρράκο, καθώς και στο γειτονικό Καλαρρύτες. Αυτός με το συγχωριανό του, Τουρτούρη, όπως γράφει ο Κασομούλης, μύησαν το 1816 στη Φιλική το νεαρό καπετάνιο του Ασπροποτάμου, Νικόλαο Στουρνάρα, 27 χρόνων. Επίσης, τον Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, από το Βετερνίκ, Νεραϊδοχώρι σήμερα. Νεαρός φοιτητής αυτός στο Παρίσι ε-

17. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Πρόλογος στις «Επιστολές διαφόρων».

πισκέφθηκε τον Μ. Ναπολέοντα και τον παρακάλεσε να βοηθήσει την Ελλάδα για να απελευθερωθεί. Και αυτοί με τη σειρά τους θα μύησαν άλλους προεστούς και αρματολούς.

Άγραφα: Ο Κωνσταντίνος Ζαχαράκης, από τη α, μυήθηκε στη Φιλική το 1819 στην Κωνσταντινούπολη. Επιστρέφοντας στην πατρίδα του μύησε τους Τσολάκογλου. Με αυτούς και με άλλους διεξήγαγε συζητήσεις για συμμετοχή στην επικείμενη επανάσταση. Το πληροφορήθηκε ο Αλή πασάς, συνέλαβε τον Δημήτριο Τσολάκογλου και το γιο του, Κωνσταντίνο, και τους μετέφερε ομήρους στα Γιάννινα. Με την έναρξη της επαναστάσεως το '21 τους απαγχόνισε στη Λάρισα ο Χουρσίτ. Ο ίδιος απέστειλε στη α δύναμη που συνέλαβε τον Ζαχαράκη και τον δηλητηρίασε στα Τρίκαλα[18].

Πήλιο: Ο Αν. Γαζής μύησε τον Κυριάκο Μπασδέκη, καπετάνιο στο εκεί αρματολίκι, τον Χατζηρρήγα στη Μακρινίτσα, τους Δήμου, Αναγνώστη, Στέφο και άλλους σε διάφορα χωριά.

Για τον Όλυμπο και τα Χάσια δεν διαθέτουμε ονόματα. Αλλά είναι βέβαιο ότι και σε αυτά τα βουνά είχε εισχωρήσει η Φιλική.

Πολλοί από τους ξενιτεμένους Θεσσαλούς λόγιους και εμπόρους είχαν μυηθεί στη Φιλική και ενίσχυαν τον αγώνα. Ο Λαρισινός Κωνσταντίνος Κούμας π.χ. ανήκε στους σημαίνοντες Φιλικούς. Με την έκρηξη της επαναστάσεως οι Τούρκοι τον καταδίωξαν στη Σμύρνη. Πήγε στη Βιέννη, αλλά εκεί τον συνέλαβε και τον κρατούσε ένα διάστημα η αυστριακή αστυνομία, με την κατηγορία της συμμετοχής του στη Φιλική, που τη θεωρούσε εχθρική. Ο Τσαριτσανιώτης Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων πήγε τον Ιούνιο του 1821 στην Οδησσό και με ομιλίες του προέτρεπε τους Έλληνες να συνδράμουν την επανάσταση. Επισκέφθηκε και άλλες ρωσικές πόλεις. Το 1822 επισκέφθηκε τον τσάρο Αλέξανδρο, με τον οποίο διατηρούσε σχέσεις, και τον παρακάλεσε να βοηθήσει την επανάσταση στην Ελλάδα. Ανάλογη δραστηριότητα ανέπτυξαν και άλλοι Θεσσαλοί λόγιοι και έμποροι.

6.6. Η **επανάσταση στη Θετταλομαγνησία**

Η επανάσταση στη Θετταλομαγνησία αποτελεί λαϊκό ξεσήκωμα, οργανωμένο και κατευθυνόμενο από τον Άνθιμο Γαζή. Η Επανάσταση του '21 δεν υπήρξε ταυτόχρονη σε όλες τις περιοχές. Η κήρυξή της, εκτός από τις σχετικές οδηγίες της Φιλικής, εξαρτιόταν και από αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες (ηγεσία, αγωνιστική παράδοση, προετοιμασίες, έδαφος κτλ.), που διέφεραν από τόπο σε τόπο. Ούτε στην παγκόσμια ιστορία υπάρχει προηγούμενο ταυτόχρονης λαϊκής επανάστασης σε όλη την επικράτεια μιας χώρας. Βρί-

18. Ν. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π..

σκοντας, λοιπόν, ο Γαζής εξασθενημένα τα αρματολίκια της Θεσσαλίας, κατέφυγε στους ορεινούς του Πηλίου. Σε χωριά συγκρότησε ανά μία τοπική Εφορεία, με αποστολή τη συγκέντρωση αρχαιοτήτων και την οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων. Πίσω, όμως, από αυτές τις αθώες Εφορείες κρύβονταν οργανώσεις της Φιλικής. Τα μέλη τους ανέπτυσσαν εθνική δραστηριότητα, ενώ διατηρούσαν δεσμούς με άλλους πατριώτες.

Από τα 24 χωριά του Πηλίου άλλα ήταν βακούφια, αφιερωμένα σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, και άλλα χάσια, ανήκοντα στην οικογένεια του σουλτάνου. Στο Πήλιο *«ο Τούρκος δεν έχει εξουσία να έμβη (...) και να ενεργήση την θηριώδη βαρβαρότητά του»*, γράφουν οι Φιλιππίδης - Κωνσταντάς[19]. Από το 1807 τα χωριά του διοικούνται από δημογεροντίες. Η προνοητικότητα των δημογερόντων του Πηλίου, να αρνηθούν την υπαγωγή τους στη δικαιοδοσία του Αλή πασά, προστάτευσε τους κατοίκους από όλη εκείνη την αναστάτωση που προκάλεσαν οι Αρβανίτες στην πεδινή Θεσσαλία και εξασφάλισε στον Γαζή ευχέρεια κινήσεων.

Την Κυριακή 10 Απριλίου 1821, μέρα του Πάσχα, φόρεσε ο Γαζής τη μεγάλη ιερατική στολή του, δώρο του τσάρου της Ρωσίας. Πήγε στην εκκλησία των Μηλεών, χοροστάτησε στην πασχαλινή λειτουργία, έψαλε πρώτος το *«Χριστός Ανέστη»* και αμέσως ανέκραξε *«Ελλάς Ανέστη»*. Οι μυημένοι παρέσυραν το εκκλησίασμα, που απάντησε με ενθουσιασμό *«Ελλάς Ανέστη»*. Το ίδιο έγινε με εντολή του Γαζή σε όλες σχεδόν τις εκκλησίες του Πηλίου. Αυτό υπήρξε το πρώτο επαναστατικό βήμα.

Είκοσι μέρες αργότερα, την Πρωτομαγιά, ο Γαζής κάλεσε τους μυημένους των Μηλεών σε σύσκεψη στην εκκλησία. Τους διάβασε οδηγίες της Φιλικής για επανάσταση και αποφάσισαν ομόφωνα να προχωρήσουν στην κήρυξή της. Την επομένη ο Γαζής παρέστη σε παρόμοια σύσκεψη μυημένων στη Μακρινίτσα και την 4η Μαΐου στο Τρίκερι. Ελήφθη και σε αυτές η ίδια ομόφωνη απόφαση. Έπειτα από αυτά η επανάσταση ορίστηκε για την 7η Μαΐου 1821. Επειδή δεν υπήρχαν τότε μέσα επικοινωνίας, συμφωνήθηκε ότι θα κηρυχτεί ταυτόχρονα σε βασικά σημεία, αμέσως με την εμφάνιση σπετσιώτικων καραβιών στον Παγασητικό Κόλπο, που θα έφταναν εκείνη την ημέρα. Ο Γαζής, λοιπόν, ρύθμιζε την πορεία της επαναστάσεως στη Θεσσαλία σε συνεννόηση με την Προσωρινή Επιτροπή της Πελοποννήσου και με τη Φιλική.

Μετά την προετοιμασία αυτήν, ο Γαζής κάλεσε το λαό σε επανάσταση, με προκήρυξη που την υπογράφει ως «Επίτροπος της Υπερτάτης Αρχής». Γραμμένη από τον ίδιο σε απλή γλώσσα, εξηγούσε ότι ήλθε η ώρα για κατάκτηση της ποθητής ελευθερίας. Το περιεχόμενό της απλό, ουσιαστικό, κατανοητό από απαίδευτους, απευθυνόταν στον πατριωτισμό με φράσεις και συνθήματα δυνατά. Ταυτόχρονα υψώθηκε στις Μηλιές η επαναστατική σημαία: ένα λευκό πα-

19. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ό.π., σ. 103.

νί με κόκκινο σταυρό στο μέσον, με άλλους τέσσερις μικρούς στις γωνίες και ήλιο στην κορυφή. Την κεντούσε μυστικά με οδηγίες του Γαζή η Ασήμω Δήμου.

Την 5η Μαΐου κατέπλευσαν στο Τρίκερι δύο σπετσιώτικα καράβια, με πλοιάρχους τους Ιωάννη Κυριακό και Ιωάννη Κούτση. Την 7η Μαΐου εισέπλευσαν στον Παγασητικό Κόλπο. Με εντολή του Γαζή οι πρόκριτοι της Αγριάς είχαν καλέσει το βοεβόδα του Πηλίου, Γιουσούφ αγά, για να εξετάσει δήθεν κάποια τοπική διένεξη. Εκεί είχαν μεταβεί, με εντολή επίσης του Γαζή, οι Φιλικοί Αναγνώστης, Δήμου, Στέφος και Χατζηρρήγας. Μόλις φάνηκαν τα καράβια, κάλεσαν το βοεβόδα να παραδώσει το Κάστρο του Βόλου. Σε άρνησή του τον μετέφεραν στη Γορίτσα, έξω από τον Βόλο, και τον θανάτωσαν.

Τα καράβια τα είδαν και οι επαναστάτες, που είχαν καταλάβει θέσεις με εντολές του Γαζή στην Αργαλαστή, στην Κάπουρνα, στη Μακρινίτσα και στις Μηλιές. Εξόρμησαν αμέσως και κινήθηκαν σύμφωνα με το σχέδιό του: ένα τμήμα τους προς τον Βόλο, δεύτερο προς τα Λεχώνια, τρίτο προς το Βελεστίνο και τέταρτο προς την Αγιά. Η εντολή σε όλα ήταν να δράσουν σύντομα, πριν κινηθούν οι Τούρκοι από τη Λάρισα. Στα Καλύβια του Μπασδέκη, κοντά στη Μακρινίτσα, είχαν συγκεντρωθεί οι Φιλικοί της περιοχής μ' επικεφαλής τον Φίλιππο Ιωάννου και οι αρματολοί του Πηλίου με τον καπετάνιο τους, Κυριάκο Μπασδέκη. Μόλις είδαν και αυτοί τα καράβια, κατηφόρισαν τρέχοντας να προσβάλουν το Κάστρο του Βόλου. Αλλά τα σπετσιώτικα καράβια τα είδαν και οι Τούρκοι. Ανήσυχοι έτρεξαν και κλείστηκαν στο Κάστρο, όπου είχαν μεταφέρει από πριν πολεμοφόδια και τρόφιμα. Φτάνοντας οι επαναστάτες στα Εφτά Πλατάνια, βρίσκουν τον Βόλο έρημο και κατευθύνθηκαν στο Κάστρο.

Άλλοι επαναστάτες είχαν συγκεντρωθεί στην Κάπουρνα. Μόλις είδαν τα καράβια, ξεσήκωσαν τους κατοίκους του χωριού τους, της γειτονικής Κερασιάς και των Καναλίων και με επικεφαλής τον Πάνο Μπασδέκη κατευθύνθηκαν στο Βελεστίνο.

Εκατό περίπου επαναστάτες με επικεφαλής τον Φιλικό Χατζηρρήγα κατευθύνθηκαν προς την περιοχή της Αγιάς. Συναντήθηκαν με επαναστάτες της και κινήθηκαν να καταλάβουν τον Άι-Νικόλα τον Φονιά, για να εμποδίζουν την κίνηση τουρκικού στρατού από την Λάρισα προς το Πήλιο. Οι Τούρκοι, όμως, είχαν μάθει τα συμβάντα στο Πήλιο. Κινήθηκαν, προσπέρασαν τον Άι-Νικόλα και ανηφόρισαν ως την Κουκουράβα (Αμυγδαλή, υψ. 340 μ.), στις βορειοδυτικές πλαγιές του Μαυροβουνίου, στο δρόμο προς το Πήλιο. Εκεί συγκρούστηκαν με τους επαναστάτες. Στους Πηλιορείτες είχαν προστεθεί και επαναστάτες από τη Σκήτη και το Σκλήθρο του Μαυροβουνίου, καθώς και από την Αθανάτη και την Καρίτσα του Κισάβου. Λέγεται ότι τους βοήθησαν και γυναίκες από τα χωριά. Με την ορμή τους και τα ελάχιστα όπλα που διέθεταν οι επαναστάτες υποχρέωσαν τους Τούρκους να μην προχωρήσουν άλλο.

Η εξέγερση του '21 στο Πήλιο διέφερε από τις προηγούμενες στη Θεσσα-

λία. Εκείνες αποτελούσαν τοπικά ξεσπάσματα δυναμικών καπετάνιων και εμπειροπόλεμων αρματολών. Η εξέγερση στο Πήλιο οργανώθηκε από τη Φιλική και αποτέλεσε μέρος της γενικής επανάστασης στην Ελλάδα. Την επανάσταση στο Πήλιο την οργάνωσε και την καθοδηγούσε ένας «άκακος διδάσκαλος», ο Άνθιμος Γαζής. Και αναλήφθηκε από άοπλη μάζα λαού και από λίγους αρματολούς. Η Θεσσαλία, που είχε αναδείξει αρματολίκια από τα μεγαλύτερα και τα ισχυρότερα, καπετάνιους δυναμικούς και ικανούς, δρούσε τώρα με απειροπόλεμους. Αλλά και με αυτούς επιτέλεσε σημαντικό εθνικό έργο, όπως θα δούμε.

Ηγέτης της υπήρξε ο Άνθιμος Γαζής. Κληρικός και λόγιος, προικισμένος με οργανωτικές και διοικητικές ικανότητες επέλεξε κατάλληλους συνεργάτες. Οργάνωσε μυστικές επαναστατικές επιτροπές, τη δράση των οποίων συνέδεε με κατοίκους και βήμα βήμα τις προώθησε από «κατώτερες μορφές πάλης» στην ανώτερη, στην επανάσταση. Μεθοδικά, σταθερά και στιβαρά διοχέτευε την επαναστατική φλόγα του στους απλούς ανθρώπους και τους ξεσήκωνε.

Σε πρώτη φάση η επανάσταση κυριάρχησε σε όλο σχεδόν το Πήλιο και πραγματοποίησε όλους τους στόχους της, εκτός από έναν: δεν κατέλαβε το Κάστρο του Βόλου. Από τη στεριά το κύκλωσαν οι επαναστάτες, αλλά αυτοί δεν διέθεταν ούτε κανόνι ούτε πολιορκητική μηχανή για να το εκπορθήσουν. Το πλησίαζαν όσο μπορούσαν, απειλούσαν τους Τούρκους, αντάλλαζαν τουφεκιές μαζί τους, αλλά το οχυρό δεν έπεφτε. Στη διάρκεια των επιθέσεών τους τραυματίστηκε βαριά ο καπετάνιος, Κυριάκος Μπασδέκης, και ανέλαβε την αρχηγία ο Κοντονίκος. Από τη θάλασσα ενήργησαν κατά του Κάστρου τα σπετσιώτικα καράβια. Σε αυτά προστέθηκαν άλλα δύο υδραίικα, με πλοιάρχους τους Αναστάσιο Τσαμαδό και Λάζαρο Παπαμανώλη. Αρχίζουν να το βομβαρδίζουν αλλά τα κανόνια τους είχαν μικρότερο βεληνεκές από το τουρκικό του Κάστρου και αδυνατούσαν να το πλησιάσουν. Έβγαλαν στην ξηρά οι ναύτες τους τρία κανόνια, έριξαν τις λίγες οβίδες τους στο Κάστρο δίχως αποτέλεσμα και απέπλευσαν, αφήνοντας στους επαναστάτες αρκετά πολεμοφόδια.

Ο Βακαλόπουλος παρατηρεί ότι οι Έλληνες δεν κυρίευσαν κανένα φρούριο σε όλη τη διάρκεια της επαναστάσεως. Στερούνταν σχετικής πείρας και μέσων. Στον Βόλο οι πολιορκητές του Κάστρου μοιάζουν περισσότερο με πλήθος οπλισμένο όπως όπως και λιγότερο με στρατιωτικό αξιόμαχο τμήμα. Τα όπλα τους λιγοστά· όσα είχαν οι αρματολοί και όσα είχε μεταφέρει ο Γαζής κρυφά. Μπαρούτι, βόλια ελάχιστα. Επαναστάτες απειροπόλεμοι, εκτός από τους αρματολούς του Μπασδέκη. Αλλά λίγοι κι αυτοί χάνονταν στο πλήθος. Οι Τούρκοι πάνοπλοι και εμπειροπόλεμοι.

Με την αποχώρηση των καραβιών άφησε ο Κοντονίκος επαναστάτες να συνεχίσουν την πολιορκία του Κάστρου, πήρε τους άλλους και κατευθύνθηκε στο Βελεστίνο. Στο δρόμο συναντήθηκε με τους άλλους, που κατήλθαν από την Κάπουρνα, και *«όρμησε με 1.000 περίπου άνδρες στο Βελεστίνο, και ύστερ'*

από σκληρό αγώνα από σπίτι σε σπίτι και από δρομάκι σε δρομάκι κατόρθωσε να περιορίσει τους Τούρκους σε 4 πύργους, αλλά στις οδομαχίες αυτές πληγώθηκε και έτσι την θέση του την πήρε ο Παναγιώτης Μπασδέκης, αδελφός του Κυριάκου. Οι επιτυχίες των Ελλήνων σκόρπισαν μεγάλο φόβο στους Κονιάρους του θεσσαλικού κάμπου και πολλοί απ' αυτούς ζήτησαν άσυλο στην Λάρισα, αψηφώντας την πανούκλα που θέριζε πολύ κόσμο»[20]. Ο Γεώργιος Θωμάς περιγράφει *«μια άγνωστη διαμάχη Μαγνήτων και Θεσσαλών»*, στο Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Βόλου τ. 1995, (σσ. 85-114).

Τη 12η Μαΐου 1821 πήγε στο Βελεστίνο ο Γαζής, συνοδευόμενος από Φιλικούς. Ανακήρυξαν την πατρίδα του Ρήγα πρωτεύουσα της ελεύθερης θεσσαλικής περιοχής. Πραγματοποίησαν συνέλευση της Βουλής της Θετταλομαγνησίας, όπως την ονόμασαν, συνέταξαν καταστατικό χάρτη για τη διοίκηση της ελεύθερης περιοχής και εξέδωσαν και άλλες αποφάσεις, που τις υπέγραψαν *«οι δημογέροντες και βουλευταί της Μαγνησίας»*.

Γαζής και Βουλή εφοδίασαν με φλογερές επιστολές απεσταλμένους τους, που πήγαν στην Πελοπόννησο και ζήτησαν όπλα και πυρομαχικά, αλλά δεν τους δόθηκαν. Στάλθηκαν άλλοι για βοήθεια στον Αλή πασά, που εκείνο τον καιρό βρισκόταν σε προστριβές με το σουλτάνο και προσποιούνταν το φίλο της Φιλικής. Αλλά ο Αλή, που άλλοτε εξαπέλυε τρεις και πέντε χιλιάδες Αρβανίτες εναντίον των αρματολών της Θεσσαλίας, προφασίστηκε αδυναμία και απάντησε: *«Κρατήστε ένα μήνα να προφτάσω και να φάμε τους κερατάδες»*. Αυτά έγραψε στον Γαζή, γνωρίζοντας ότι σε αυτό το διάστημα θα φανεί προς τα πού θα κλίνει η νίκη.

«Οι επαναστάτες, αντί να ξαπλωθούν προς βορράν του Πηλίου στο απομονωμένο Μαυρονόρος (Μαυροβούνι) ως τα Τέμπη και πέρ' απ' αυτά να προσπαθήσουν να έλθουν σε επαφή με τους πολεμικούς κατοίκους της περιοχής του Ολύμπου, έκαναν το σφάλμα να εκτεθούν στην θεσσαλική πεδιάδα. (...) Οι Έλληνες άτακτοι, τυφλωμένοι από τις επιτυχίες, είχαν ριχτεί στην αρπαγή και στην οινοποσία. Ενώ βρίσκονταν σ' αυτή την κατάσταση, σαν κεραυνός έπεσε η είδηση ότι τουρκικός στρατός φάνηκε από μακριά»[21].

Με διαταγή του ο Χουρσίτ απέσπασε από το στράτευμα, που πολιορκούσε τον Αλή πασά στα Γιάννινα, τον Μαχμούτ πασά, επονομασθέντα Δράμαλη από τη σκληρότητά του προς τους Έλληνες της Δράμας. Την άνοιξη του 1822 ο Δράμαλης κινήθηκε από τη Λάρισα με 2.000 στρατιώτες και *«προχωρώντας καίει και λεηλατεί τα χωριά και λύνει την πολιορκία του Κάστρου»*, γράφει ο Βακαλόπουλος. Τα χωριά προς τον Αλμυρό δοκιμάστηκαν περισσότερο. Οι ε-

20. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
21. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

επαναστάτες έδωσαν κάποιες μάχες στη Μακρινίτσα και στον Ονούφριο. Ο Κορδάτος γράφει ότι μετείχαν και γυναίκες και αναφέρει ότι *«η Σκαρλάταινα και η Ακρίβαινα σκότωσαν Τούρκους»*. Ο Δράμαλης προχώρησε καίγοντας και λεηλατώντας χωριά. Πολλοί κάτοικοι συνελήφθησαν. Άλλοι κρεμάστηκαν και άλλοι μεταφέρθηκαν στη Λάρισα και στη Θεσσαλονίκη, όπου πωλήθηκαν ως σκλάβοι. Ο Άγγλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη ανέφερε στην κυβέρνησή του τη 10η Ιουνίου 1822 ότι το τελευταίο Σάββατο πέρασαν σε θλιβερή παρέλαση μέσα από τους δρόμους της Πόλης 75 Έλληνες αιχμάλωτοι της περιοχής του Βόλου, κρατώντας τρεις σημαίες και ένα μεγάλο αριθμό ακρωτηριασμένων μελών των νεκρών συμπατριωτών τους[22]. Ο Δράμαλης *«επέτρεψε σε όλα τα χωριά να δηλώσουν υποταγή και εφοδίαζε τους κατοίκους τους με έγγραφα προστασίας, που όμως τα πωλούσαν πανάκριβα οι αξιωματικοί του»*, γράφει ο Φίνλεϋ.

Από την εξέλιξη αυτή αποθρασύνθηκαν οι κοτσαμπάσηδες και οι φιλότουρκοι. Ξεθάρρεψαν ακόμα και σε χωριά που δεν διέμεναν Τούρκοι. Στις Μηλιές π.χ. αποπειράθηκαν να δολοφονήσουν τον Γαζή, αλλά πρόφτασε να φύγει. Τον Χατζηρρήγα, τον Δήμου και άλλους τους δολοφόνησαν. Οι αρματολοί, λίγοι και διασπαρμένοι σε θέσεις μακριά η μία από την άλλη και με λίγο οπλισμό, ήταν αδύνατο να αντιπαραταχτούν προς τη μεγάλη δύναμη του Δράμαλη. Και κατέφυγαν σε δάση, αλλά οι Τούρκοι *«δεν τολμούσαν να τους κυνηγήσουν»*, γράφει ο Φίνλεϋ. Ο Δράμαλης το αποτόλμησε και στα μέσα Ιουνίου κινήθηκε προς το Νότιο Πήλιο. Κατάφυτο αυτό από αιωνόβια δένδρα, κλεισμένα από πυκνή μέχρι αδιαπέραστη βλάστηση από κουμαριές και ρείκια, δύσβατο, με χαραδρώσεις, δεν προσφερόταν για πεδίο μαχών. Ο στρατός αδυνατούσε να αναπτυχθεί και αναγκαζόταν να κινείται σε φάλαγγα. Οι επαναστάτες εκμεταλλεύτηκαν το κατάλληλο για κλεφτοπόλεμο έδαφος. Στη Γατζέα ανάγκασαν τον Δράμαλη να δώσει μάχη για να προχωρήσει. Τη νύχτα, όμως, εισέδυσαν στο στρατόπεδό του αγωνιστές και φόνευσαν τον Αλιό πασά μέσα στη σκηνή του. Πιο πέρα, στην Αργαλαστή, συγκέντρωσε πατριώτες ο Δάμτσας. Είχε υπηρετήσει στο ρωσικό στρατό και ήξερε από πόλεμο. Έστησε ενέδρα και έπληξε τη φάλαγγα του εχθρού. Στην περιοχή του Λαύκου ο τουρκικός στρατός δέχτηκε σκληρότερο πλήγμα από τμήμα με καπετάνιο τον Μήτρο Μπασδέκη και υπαρχηγό τον Κοντονίκο. Το τμήμα αυτό είχε συγκροτηθεί από αρματολούς και επαναστάτες του Αλμυρού με επικεφαλής τον Γιάννη Βελέντζα, των Μηλεών με τον Γαρέφη, και του Νεοχωρίου με τους Ν. Γίδα και Χρ. Κατσίκα.

Ο Δράμαλης αντιμετώπισε δυσκολίες και κινδύνους, πριν ακόμα φτάσει στο μέσον του Νοτίου Πηλίου. Για να τους αποφύγει διέκοψε, στις αρχές Ιουλίου

22. Γ. ΦΙΝΛΕΫ, ό.π.

1822, την προέλασή του και επέστρεψε στη Λάρισα, χωρίς να καταστείλει την επανάσταση στο Πήλιο. Τη 17η Σεπτεμβρίου αποκεφάλισε στη Λάρισα, στη γέφυρα του Πηνειού, το μητροπολίτη Πολύκαρπο Δαρδαίο. Αλλά μόλις αποσύρθηκε ο Δράμαλης από το Πήλιο συγκεντρώθηκαν στην περιοχή της Αργαλαστής πεντακόσιοι περίπου επαναστάτες, με καπετάνιο τον Μπασδέκη. Διακόσιοι περίπου ήταν οι αρματολοί του και οι άλλοι Πηλιορείτες. Ο Δ. Υψηλάντης με επιστολή του συγχάρηκε τους επαναστάτες του Πηλίου και συνέστησε στους προκρίτους να τους βοηθούν, ενώ προειδοποίησε τους φιλότουρκους ότι θα αντιμετωπιστούν ως εχθροί του έθνους αν δεν αλλάξουν συμπεριφορά. Ταυτόχρονα η Προσωρινή Διοίκηση με ανακοίνωσή της συγχάρηκε τους Θεσσαλούς για την επανάστασή τους και τους προέτρεψε να τη συνεχίσουν, γιατί έτσι θα συμβάλουν και στην εδραίωση της επαναστάσεως στην Πελοπόννησο.

Από το φθινόπωρο του 1822 οι Τούρκοι μένουν αποκλεισμένοι στον Βόλο και σε μερικά χωριά του Βελεστίνου και του Αλμυρού. Το Πήλιο, το Μαυροβούνι και ο Κίσαβος, η ορεινή περιοχή νότια των Τεμπών, παρέμειναν ουσιαστικά ελεύθερη ελληνική, με στήριγμα την Αργαλαστή. Η φήμη της απλώθηκε στην Ελλάδα και αρχίζουν να καταπλέουν καπετάνιοι και αρματολοί από τον Όλυμπο, που πολέμησαν με Τούρκους αλλά δεν μπόρεσαν να κρατηθούν στο βουνό τους. Μερικοί από αυτούς μετέφεραν και τις οικογένειές τους. Η δύναμη των μαχίμων επαναστατών ανήλθε τώρα σε 2.000 περίπου. Στα έγγραφά της προς αυτούς η Προσωρινή Διοίκηση τους αποκαλεί συλλήβδην Ολύμπιους, ενώ τον πυρήνα τους τον αποτελούν Πηλιορείτες. Σε αυτούς προστέθηκαν σύντομα καπετάνιοι και αρματολοί από το Βέρμιο, τη Νάουσα, τη Δυτική Μακεδονία και την Κασσάνδρα, που δεν μπορούσαν να κρατηθούν άλλο στις περιοχές τους και κατέφυγαν στο Πήλιο για συνέχιση του αγώνα. Μεταξύ τους ήταν και οι Γιάννης Βελέντζας από τον Αλμυρό, Αγγέλης Γάτζος, Διαμαντής, Κώστας Δουμπιώτης, Καρατάσος, Κοντονίκος, Κώστας Λιάπης ή Λιαπόπουλος, Συρόπουλος και άλλοι ονομαστοί καπετάνιοι.

Το σύνολο τώρα των μαχίμων επαναστατών στο Πήλιο ανήλθε σε 3.000 περίπου. Στο Λεφόκαστρο εγκατέστησαν στρατόπεδο με διοικητή τον Αναστάσιο Καρατάσο, τον γερο-Καρατάσιο, όπως έμεινε γνωστός. Ο Καρατάσος γεννήθηκε το 1764 στο χωριό Δοβρά Βεροίας. Προερχόταν από οικογένεια αρματολών, ενώ ο ίδιος αναδείχτηκε σε καπετάνιο με τους αγώνες του στη Μακεδονία. Το 1807 μετείχε στο στόλο του Νικοτσάρα ως αρχηγός σκάφους με το ψευδώνυμο Μπασδραβάλας. Στην Καρίτσα Κισάβου υπάρχουν οικογένειες με το επώνυμο Μπασδραβάλας. Πιθανόν πρόκειται για ναυτικούς του χωριού που συμπολεμούσαν με τον Καρατάσο. Την πολιτική εξουσία στη Θετταλομαγνησία ασκούσε η Εφορεία Τρικέρων, δηλαδή η οργάνωση της Φιλικής που είχαν συστήσει μυστικά οι Γαζής και Τσακάλωφ, όταν συναντήθηκαν στο Πήλιο το 1818.

Στο Τρίκερι δημιουργήθηκε προγεφύρωμα, που στήριζε το στρατόπεδο του Λεφόκαστρου. Καραβοκύρηδες ανέλαβαν τον έλεγχο της θάλασσας. Δεν περνά

κανένα πλέον τουρκικό πλοίο από το Άγιο Όρος προς την Εύβοια ή αντίστροφα. Μερικοί αναλαμβάνουν τολμηρές καταδρομές. Ο Γιώργος Δάμτσας π.χ. με τους αδελφούς Κοτλήδα, από τη Μιτζέλα, και με αρματολούς αποβιβάζονται συχνά σε παραλιακά τουρκικά χωριά, εισδύοντας μέχρι το Θερμαϊκό Κόλπο. Ο Κωνσταντής Μανωλάκης εισέπλευσε στον Παγασητικό Κόλπο και επί δέκα μέρες βομβάρδιζε το Κάστρο του Βόλου με οβίδες αγορασμένες από τον ίδιο. Τα εμπορικά καΐκια εξοπλίζονταν τότε και με κανόνι, για την προστασία τους από πειρατές. Έτσι μπορούσαν να αναλαμβάνουν μικρές πολεμικές αποστολές, ενώ οι ναύτες τους μετείχαν σε ναυμαχίες. Άλλοι καπετάνιοι ανέλαβαν τον εφοδιασμό του στρατοπέδου από τα νησιά. Η Σκόπελος και η Σκιάθος είχαν παράδοση αγώνων. Αποτελούσαν, όπως αναφέρθηκε, ορμητήρια του Νικοτσάρα και του Βλαχάβα μέχρι το 1806. Πολλοί ναυτικοί αρματολοί βρίσκονταν ακόμα εν ζωή. Και ξεσηκώθηκαν πρώτοι με τους άλλους νησιώτες. Ο Γαζής, τέλος, συγκρότησε σε κάθε νησί «Βουλή» και αυτοδιοίκηση.

Ο Φίνλεϋ υπολογίζει σε 30 τα καΐκια του Τρίκερι. Ο Ι. Πετρώφ, με στοιχεία από το Υπόμνημα του Αδ. Κοραή, παραθέτει τα εξής για τη δύναμη του ελληνικού στόλου στις παραμονές της επαναστάσεως: 21 νησιά διέθεταν 566 πλοία, χωρητικότητας 131.410 τόνων, εξοπλισμένα με 5.152 τηλεβόλα και πλήρωμα 16.410 ναυτικών. Η Σκόπελος διέθετε 35 πλοία, χωρητικότητας 6.300 τόνων, εξοπλισμένα με 140 τηλεβόλα και 525 ναυτικούς. Η Σκιάθος 12 πλοία, χωρητικότητας 1.200 τόνων, με 48 τηλεβόλα και πλήρωμα 144. Τα δύο αυτά θεσσαλικά νησιά διέθεταν το 9% του ελληνικού στόλου[23]. Ο Αθ. Σαμψών γράφει ότι εκτός από αυτά υπήρχαν και τα καΐκια της Ζαγοράς, της Μιτζέλας, του Κεραμιδιού και άλλων θεσσαλικών λιμένων. Από τους καραβοκύρηδες αναφέρονται ο Γ. Καμπούρης από τη Σκόπελο και οι Βρυώνης, Κουμπουρέλος, Κουτμάνης, Κοψιδάκης, Χατζηλεμονής, Χατζησταμάτης από το Τρίκερι κ.ά.[24]

Η Προσωρινή Διοίκηση της Πελοποννήσου ανακήρυξε το Προγεφύρωμα του Τρίκερι - Πηλίου ελεύθερη ελληνική επικράτεια και την υπήγαγε στην δικαιοδοσία της. Στην Εφορεία του Τρίκερι και στα καΐκια του προγεφυρώματος ανέθεσε την είσπραξη του επιβληθέντος από αυτήν φόρου επί των μεταφερόμενων εμπορευμάτων υπό πλοίων διερχομένων από την περιοχή. Τη διοίκηση της περιοχής και τη διεύθυνση του αγώνα ασκούσε ο Ά. Γαζής. Με πρότασή του στον Αλ. Μαυροκορδάτο και σε συνεννόηση με άλλους αγωνιστές πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1821 στα Σάλωνα Συνέλευση Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Το Πήλιο εκπροσώπησαν οι Γαζής, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Μήτρος Μπασδέκης και Δημάκης. Τα Αμπελάκια ο Δρόσος Μανσόλας, ίσως και άλλοι που τα ονόματά τους δεν είναι γνωστά.

23. Ι. ΠΕΤΡΩΦ, ό.π.
24. Εφ. «Ταχυδρόμος» Βόλου, 20 Μαρτίου 1971.

Τον Απρίλιο του 1823 ισχυρές τουρκικές δυνάμεις, με επικεφαλής τον Μεχμέτ Ρεσίτ πασά, τον γνωστό Κιουταχή, ανέλαβαν από ξηρά και θάλασσα συνδυασμένες επιχειρήσεις στην Ανατολική Θεσσαλία, τις μεγαλύτερες ως τότε. Από πολεμικά πλοία αποβιβάστηκε στο Στόμιο στρατός, που ενήργησε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στον Κίσαβο και στο Μαυροβούνι. Οι αρματολοί αποσύρθηκαν στο Πήλιο, ενώ στα χωριά προωθήθηκαν προσκυνημένοι κοτσαμπάσηδες. Την 20ή Απριλίου εξόρμησε από τον Βόλο, κρούοντας τύμπανα, ο κύριος όγκος του εχθρού με κατεύθυνση την Πορταριά - Δράκεια - Λεχώνια - Αργαλαστή. Κινείται αργά, προσεκτικά στις μεσημβρινές πλαγιές του Πηλίου. Στο πέρασμά του διαπράττει ωμότητες. Στην Αργαλαστή, στον Λαύκο, στους Πινακάτες και σε άλλα χωριά απήχθησαν άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Άλλοι σφάχτηκαν, άλλοι πωλήθηκαν σκλάβοι. Στο Προμύρι την 8η Μαΐου διαπράχτηκε *«φρικαλέα σφαγή και τρομερή αιχμαλωσία. Από 1.500 κατοίκους σώθηκαν σαράντα»*[25].

Τη 12η Μαΐου 1823 η κυρία εχθρική δύναμη τάχτηκε απέναντι από το Λεφόκαστρο. Ο Χρ. Περραιβός την υπολογίζει σε 7.000 Τουρκαλβανούς με πυροβολικό και την ελληνική σε 3.000. Τις επιχειρήσεις του εχθρού διηύθυνε ο Κιουταχής, από τους πλέον εμπειροπόλεμους στρατηγούς, και των Ελλήνων *«ο γενικός αρχηγός στρατηγός Καρατάσος»*. Οι Τούρκοι, υπερδιπλάσιοι και με άφθονα μέσα, δεν διέσπασαν την ελληνική γραμμή. Αυτό γιατί: α) οι Έλληνες πολεμούσαν για ελευθερία και υπερείχαν σε ηθικό από τους Τουρκαλβανούς μισθοφόρους και β) οι Έλληνες ακροβολισμένοι υπερείχαν σε πολεμική τέχνη από τους Τούρκους, που συνέχιζαν να πολεμούν «σωρευτικώς». Επιπλέον οι Έλληνες ενεργούσαν ελιγμούς και καταδρομές στα μετόπισθεν του εχθρού. Μερικές από τις επιχειρήσεις τις περιγράφει ο Καρατάσος σε αναφορά τους προς τον «Μινίστρον του Πολέμου», δηλαδή υπουργό Στρατιωτικών της Προσωρινής Διοίκησης της Πελοποννήσου:

«(...)το δουφέκι μας συν Θεώ προβαίνει άριστα· εις τας τέσσαρας μάχας οπού εκάμαμεν οι Έλληνες εκέρδισαν τας νίκας· εις πρώτην (καίτοι απόντος μου) έγινεν η μάχη τρομερά εις την θέσιν Παναγιάς, ώστε εθανατώθησαν πολλοί εκ των εχθρών και εκαρατομήθησαν· δευτέρα μάχη εις το εν Αλατά μοναστήριον (μωαμεθανών) *απέκλεισε διακοσίους σαράντα ένα, και μετά εξ ημέρας παρεδόθησαν με συχνούς πυροβολισμούς, τους οποίους οι Έλληνες διά ξίφους επέρασαν, πλην εξ, τους οποίους ως κεφαλή* (αρχηγοί) *των αποκλεισθέντων εμπόδισα, μήπως από τας αιχμαλωτισθείσας ψυχάς* (Ελλήνων) *ελευθερώσωμεν καμμίαν· οι δε θέλουσι πάθει και αυτοί τα ίδια· την αυτήν ημέραν εις την θέσιν Πα-*

25. Γ. ΘΩΜΑΣ, «Η σφαγή στο Προμύρι», «Θεσσαλικά Χρονικά».

ναγιάς ώρμησαν οι εχθροί με μεγάλην ορμήν εις τα ταμπούρια των Ελλήνων νυκτός και εκράτησεν ο πόλεμος έως τας έξη ώρας της ημέρας, θανατωθέντες και καρατομηθέντες παρά των Ελλήνων ικανότατοι εχθροί· άφησαν και τα μπαϊράκια τους· και εκ των Ελλήνων δύο μόνον εσκοτώθησαν εξ αιτίας λαφύρων· τετάρτην δε μάχην, εξήλθον (ο Καρατάσος με αρματολούς) με τα πλοία εις το αντίκρυ μέρος Γατζέα καλούμενον, διά να εμποδίσω τας τροφάς των εχθρών, και ούτοι ώρμησαν ένθεν και ένθεν διά να μας ριχθούν και ημείς τους ερίχθημεν πρότερον παίρνοντες το κανόνι τους και δεκαέξ κεφάλια και δύο ζωντανούς, και εκ των Ελλήνων είς μόνον»[26].

Η φράση του Καρατάσου *«δύο μόνον εσκοτώθησαν εξ αιτίας λαφύρων»* υπονοεί ότι αφοσιώθηκαν στη λαφυραγώγηση και δεν πρόσεχαν τις κινήσεις εχθρών, που τους είδαν και τους πυροβόλησαν. Η αποφυγή λαφυραγώγησης στη διάρκεια μάχης διατηρήθηκε παραδοσιακά μέχρι τον πόλεμο του 1940-41.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, με την ιδιότητα του Γραμματέως της Επικρατείας, συγχάρηκε με επιστολές του τους καπετάνιους Αγγελή Κάτζον (Γάτζο), Μήτρο Μπασδέκη, Δήμο Τζαγείλα, Καλλίνικο Τζάρα (Τσάρα), Μήτρο Λιακόπουλο, Μπίνο, Κωνσταντίνο Δουμπιώτη, Ιωάννη Βελέντζα και Κώτα. Σε προηγούμενη επιστολή του (19ης Ιουνίου 1823) προς τους καπετάνιους του Πηλίου γράφει:

«Γενναιότατοι Καπιταναίοι και γενναίοι Ολύμπιοι, η Υπερτάτη Διοίκησις, αφού έβαλεν εις τάξιν όλα τα εσωτερικά πράγματα περιέστρεψε τα βλέμματά της εις όλην την Ελληνικήν επικράτειαν. (...) Γενναίοι Ολύμπιοι! η διοίκησις εφρόντισεν διά την ελευθερίαν του Ολύμπου και σας στέλει όλα τα αναγκαία· συντρέξατε και σεις να ελευθερώσετε την πατρίδα σας· επειδή εάν δεν προθυμοποιηθήτε εις αυτήν την περίστασιν, το σφάλμα είναι εδικόν σας».

Ενώ η Προσωρινή Διοίκηση παρέχει περιττές συμβουλές, δεν στέλνει όπλα. Δυσαρεστημένοι οι καπετάνιοι απάντησαν διά του Καρατάσου ότι οι καπετάνιοι απορούν με τη συμπεριφορά της Προσωρινής Διοικήσεως. Αντί για βοήθεια σε στρατό και όπλα στέλνει περιττές συμβουλές σε αγωνιστές που επιτελούν το καθήκον τους με αυτοθυσία. Δυσαρεστημένος ο Καρατάσος γράφει την 20ή Ιουλίου:

«Προς τον Σεβαστόν μοι Μινίστρον του πολέμου (Χριστόφορον Περραιβόν), *την ευπειθεστάτην υπόκλισιν απονέμω. Το από έκτης Ιουνίου σεβαστόν μοι γράμμα σας έλαβα (...) εγώ πριν να λάβω τας επιταγάς σας ορών τον εις το*

26. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σσ. 149-150.

*Τρίκκερα πόλεμον και την αγάπην της πατρίδος, αυθόρμητος με όσους συναγωνιστάς μου και στρατιώτας είχα, ήλθα εδώ κάμνοντας το πατριωτικόν απαραίτητον χρέος μου και θέλω κάμει και εις το εξής, ως αι επιταγαί σας με διατάσσωσι, διά να μη χάσωμεν τούτο το ακρωτήριον· διότι τούτου (ό μη γένοιτο) χαθέντος, χάνεται όλον το δικαίωμα της Θεσσαλίας. Το δουφέκι μας συν Θεώ προβαίνει άριστα (...) αλλά με όλον οπού δυνάμει θεϊκή αριστεύει το Ελληνικόν δουφέκι, και έφθειρεν ικανούς εχθρούς, ούτοι όμως στέκονται εις τας ιδίας θέσεις αμετασάλευτοι· το ορδί τους σχεδόν απέχει από ημάς μίαν ώραν· διά τούτο σπεύδω εκδηλώσαι τω Σεβαστώ μοι Μινιστερίω του πολέμου τα όσα μέχρι τούδε ηκολούθησαν, εν ταυτώ και την ανάγκην οπού έχωμεν· το εδώ ακρωτήριον μεμονωμένον ον, δεν δύναται να εξοικονομήση (...) τοιούτον στρατόν, πολλώ μάλλον και να τον θρέψη ήδη μήνας δύο, όστις συμποσούται εις τρεις χιλιάδας μετά των συναγωνιστών μου οίτινες είναι ο κ. Γάτζος, κ. Μπασδέκης, κ. Μήτρος Λιακόπουλος, κ. Μπίνος, κ. Δουμπιώτης, κ. Ιωάννης Βελέντζας και κ. Κώτας, έχοντες στρατιώτας από διαφόρους τόπους, Ολυμπίους, Κασσανδρινούς, και από άλλα μέρη αιχμαλωτισθέντα, εκ των οποίων οι πλείστοι έχουν και φαμίλιαις, και μετά δύο μηνών δούλευσιν εις τας μάχας χωρίς να λάβουν μισθούς προς εξοικονόμησιν των εξόδων τους, ως μοι γράφετε· τότε επόμενον είναι ν' αναχωρήσουν βιαζόμενοι από την στενοχώριαν της ενδείας των εξόδων· οι κάτοικοι και πάροικοι ενταύθα από νερόν μόνον δεν εμπορούν να μας προφθάσουν το οποίον με δεκαπέντε πλοία μας φέρνουν μακράν από το ορδί μας μίλλια δέκα· μύλους δεν έχωμεν ν' αλέσωμεν, και τόσην στενοχώριαν δοκιμάζομεν, ώστε έως Σκύρον εστείλαμεν ν' αλέσωμεν και όλα τα της Ευρίπου μέρη, και δεν ημπορούμεν να προφθασθώμεν. (...) Με μεγάλον μου κακοφανισμόν και αγανάκτησιν σας γράφω διά την μεγάλην αδιαφορίαν οπού η Πελοπόννησος κάμνει, και δεν εβγαίνει έξω στρατεύματα εις τας αθλίας επαρχίας της Θεσσαλίας, αίτινες έγιναν θύμα δι' αυτήν και μόνην (*την Πελοπόννησο*) και αυτή αδιαφορεί τώρα μήνας τέσσαρας· ακούγονται στρατεύματα εξερχόμενα εις τα έξω, και έως τώρα τίποτες δεν φαίνεται· αγνοώ όμως αν έχη σκοπόν ν' αφανισθώμεν όλοι οι έξω διά να σωθή αυτή και μόνη (*η Πελοπόννησος*)· και τούτο είναι απίθανον· επειδή σιμά οπού δεν ημπορεί να τ' απολαύση είναι και πολλά εναντίον εις την πίστιν μας, και εις την ανθρωπότητα· πλην αι αίτιοι ας δώσουν απολογίαν εις τον Θεόν, και εν τω νυν αιώνι και εν τω μέλλοντι. Ο στρατηγός Θετταλομαγνησίας Καρατάσος*»[27].

Ανταποκρινόμενος στις εκκλήσεις των καπετάνιων του Πηλίου ο Περραιβός

27. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σσ. 149-151.

εισηγείται στην Προσωρινή Διοίκηση την αποστολή εκεί στρατού από την Πελοπόννησο, με τα επιχειρήματα:

«Η ασφάλεια και στερέωσις της ελευθερωθείσης Ελλάδος είναι η κυρίευσις της Θετταλίας, και οχύρωσις των Θετταλικών Τεμπών· αύτη έχουσα έκτασιν πολλήν και γην καρποφόρον δύναται να τρέφη παντοτινά πολυάριθμα Οθωμανικά στρατεύματα, τα οποία δεν θ' αφήνουν ποτέ ήσυχον την λοιπόν Ελλάδα· όταν όμως προκαταληφθώσι τα Τέμπη αφύλακτα όντα, επαναστατήσωσιν οι πεδινοί και ορεινοί Θετταλοί (οίτινες καθ' εκάστην μας προσκαλούσι) τότε το θέατρον του πολέμου μέλλει να γίνεται εκτός της Ελλάδος. Η μητρόπολις της Θεσσαλίας, Λάρισα, ατείχιστος ούσα και στερημένη ανδρείων πολεμάρχων ή διά των όπλων ή διά πυρός πίπτει ευκόλως»[28].

Η Προσωρινή Διοίκηση, *«δεχθείσα ευχαρίστως το πρόβλημα και επιθυμούσα να το βάλη»* το ταχύτερο σε ενέργεια, διέταξε τους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου να στρατολογήσουν στρατιώτες για να σταλούν στη Θεσσαλία και ανέθεσε στον Περραιβό να αναλάβει προσωπικώς την εκστρατεία εκεί. Ο Περραιβός αναχώρησε στις αρχές του Ιουλίου 1823 για το Τρίκερι. Αναφέρεται ότι ως υπουργός Στρατιωτικών δεν καθόταν στο γραφείο του και ότι μετείχε σε μάχες. Για να δώσει η Προσωρινή Διοίκηση το παράδειγμα εξόδου στρατευμάτων από την Πελοπόννησο, βγήκε πρώτη αυτή και πήγε στα Μέγαρα. Παράλληλα ο γραμματεύς της Μαυροκορδάτος απέστειλε στον Γάτζο το υπ' αριθ. 270 έγγραφο:

«Γενναιότατε κ. Γάτζο, η Διοίκησις βλέπουσα κινδυνεύουσαν ήδη κατ' εξοχήν την Θετταλίαν, απεφάσισεν να κινήση πάσαν μηχανήν διά ν' απαλλάξη της τυραννίας τους δυστυχείς κατοίκους της· και διά τούτο στέλλεται αυτόθι οδηγός των όπλων ο Εξοχώτατος Μινίστρος του πολέμου κύριος Χριστόφορος Περραιβός, άνθρωπος φρόνιμος, δραστήριος, με πείραν ικανήν και πολιτικών και πολεμικών πραγμάτων· προσέτι γεννημένος εις αυτήν την επαρχίαν, ειδήμων των τόπων και έχων σχέσεις πολλάς με τους κατοίκους και οικειότητας· και εν συντόμω ο μόνος άξιος διά να βάλη εις πράξιν το ωφελιμότατον τούτο σχέδιον. Ειδοποιείσαι λοιπόν και η γενναιότης σου, καθώς και οι λοιποί Ολύμπιοι καπεταναίοι τον εις τα αυτόθι ερχομόν του, διά να τον υποδεχθήτε με την ανήκουσαν τιμήν και υπόληψιν, ενεργούντες προθύμως και ομοφώνως μετ' αυτού τα συμφέροντα της πατρίδος, και φυλάττοντες την ανήκουσαν ευπείθειαν εις αυτόν, και αδελφικήν ομόνοιαν μαζί σας, με τα οποία δυνάμεθα να αποτινάξωμεν τον ζυγόν του Τυράννου»[29].

28. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ, ό.π. σσ. 146-147.
29. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 148.

Φτάνοντας στο Τρίκερι ο Περραιβός μαθαίνει ότι το σχέδιο για στρατολογία *«εγέννησε δύο αντενεργέτας εκ των πρωτίστων της Πελοποννήσου»*. Και κατονομάζει τον Δ. (Δεληγιάννη) και τον Θ.Κ. (Θόδωρο Κολοκοτρώνη). Οι δυο τους πρωτοστάτησαν να μη γίνει εκστρατεία στη Θεσσαλία και να μη στρατολογηθούν μαχητές. *«Κανέν άλλο αίτιον δεν τους εξώκειλεν εις το αντιπατριωτικόν τούτο έργον, παρ' ένας φθόνος τόσον τυφλός και ανόητος, ώστε (αν τα πράγματα της Ελλάδος δεν ελάμμβαναν άλλην μεταβολήν) έμελλε να εξολοθρεύση την Πελοπόννησον μάλλον παρά την Θεσσαλίαν και άλλα μέρη της Στερεάς Ελλάδος, τα οποία εχρημάτισαν πάντοτε το σωτηριώδες προπύργιόν της»*, γράφει ο Περραιβός[30]. Τυφλωμένοι οι Μοραΐτες από τοπικισμό δεν έβλεπαν ότι η έξοδος από την Πελοπόννησο στρατευμάτων σήμαινε απομάκρυνση και του πολέμου απ' αυτήν, εκτός του γεγονότος ότι ίσως συντελούσε στην απελευθέρωση της Θεσσαλίας.

Στο στρατόπεδο του Πηλίου ο Περραιβός συναντήθηκε με τους ντόπιους και τους «παροίκους» οπλαρχηγούς με εγκαρδιότητα και ενημερώθηκε για τη στρατιωτική κατάσταση. Ο Κιουταχής *«στερούμενος τροφίμων και θέλων να διαλύση το στρατόπεδον πριν αυτό καθ' αυτό διαλυθή ατάκτως και με ζημίαν του, επρόβαλεν εις τον αρχηγόν των Ελλήνων* (Καρατάσο) *την ειρήνην, υποσχόμενος να δώση εις προθεσμίαν εικοσιμιάς ημερών ζώσαν την αιχμάλωτον οικογένειάν του»*. Ο Καρατάσος *«απατηθείς ή άλλως πώς υπολαβών το πράγμα, εδέχθη το πρόβλημα»*. Και έκαμε ειρήνη με τον Κιουταχή, χωρίς να συνεννοηθεί με τον Περραιβό, που είχε μεταβεί στο Τρίκερι λόγω ασθενείας του. Όταν του ανακοίνωσε τη συμφωνία του για ειρήνη ο Περραιβός του απάντησε:

«Γενναιότατε αρχηγέ του κατά Τρίκκερα Ελληνικού στρατοπέδου (...) επρόβαλεν ειρήνην ο Κιουταχής (...) από έλλειψην τροφίμων και επικρατούσαν εις το στρατόπεδον νόσον (...) χθες σας έγραψα να στείλετε τον κ. Μήτρον Λιακόπουλον με 300 συντρόφους εις το στενόν του Αλατά διά να εμποδίση την είσοδον και έξοδον του εχθρού (Κιουταχή)· *και τότε στενοχωρηθείς* (ο Κιουταχής) *ή παραδίδεται ή αφανίζεται. Τότε να είσαι βέβαιος ότι λαμβάνεις ζώσαν την οικογένειάν σου, όταν λάβης εις χείρας σου ζώντα τον ίδιον Κιουταχήν· άλλως εις τας υποσχέσεις του μη βάλης την παραμικράν βάσιν. (...) Τη 12 Αυγούστου 1823»*.

Και σημειώνει ο Περραιβός: Ο Καρατάσος *«επεθύμει την ελευθερίαν της οικογενείας του και την απόλαυσιν της επαρχίας του· ολίγον δε εφρόντιζε περί της του Έθνους του ελευθερίας· διότι η διαγωγή του ην κακοηθεστάτη, εκ του ετέρου όμως ην ανδρείος και υποληπτικός εις τα πολεμικά»*[31]. Πέθανε μετά από εφτά χρόνια στη Ναύπακτο *«χωρίς να ωφεληθή από τας υποσχέσεις και ελ-*

30. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 149.
31. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σσ. 151-152.

πίδας τας οποίας έτρεφε». Οι Τούρκοι δεν ελευθέρωσαν την οικογένειά του. Το στρατόπεδο Τρίκερι διαλύθηκε. Μερικοί αγωνιστές έμειναν στην περιοχή τους. Οι άλλοι 2.000 έως 2.500 καπετάνιοι και αρματολοί διέρρευσαν στα νησιά και από αυτά στη Στερεά Ελλάδα. Οι κάτοικοι, χωρίς προστασία πλέον, αναγκάστηκαν να στείλουν αντιπροσωπεία στη Λάρισα και να προσκυνήσουν τον Κιουταχή.

Κατά γενική εκτίμηση η ιδέα του Περραιβού για απελευθέρωση της Θεσσαλίας ήταν πραγματοποιήσιμη. Διέθεταν στην περιοχή της οι Τούρκοι στρατό 26.000 περίπου, αλλά ως μισθοφορικός ήταν διεσπαρμένος και απρόθυμος για πόλεμο. Απόδειξη: λίγο ακόμα αν διατηρούνταν το μέτωπο στο Λεφόκαστρο οι 7.000 Τουρκαλβανοί του Κιουταχή θα διαλύονταν χωρίς μάχη. Και αν στους 3.000 αρματολούς του Λεφόκαστρου προσετίθεντο μερικές χιλιάδες Πελοποννησίων, θα συγκροτούνταν σημαντική δύναμη. Επιπλέον, με την έναρξη της επαναστάσεως το 1821 άρχισαν να συνεννοούνται για να προχωρήσουν σε εξέγερση στη Θεσσαλία οι αρματολοί των Ασπροποτάμου, Αγράφων και Χασίων, όπως θα αναφερθεί σε επόμενες σελίδες. Ο Ολυμπίσιος Περραιβός, γεννημένος στην Πούρλια το 1773, γνώριζε πολύ καλά και το έδαφος της Θεσσαλίας και την επαναστατική παράδοση των Θεσσαλών. Αλλά ενώ Μακεδόνες, Σουλιώτες, Θεσσαλοί και Στερεοελλαδίτες στήριζαν τους Πελοποννήσιους να εδραιωθούν, οι Πελοποννήσιοι δεν βοήθησαν καμιά άλλη περιοχή για να ελευθερωθεί.

Τον Οκτώβριο του 1823 περιέπλευσε το Άγιο Όρος τουρκικός στόλος, με *«είκοσι δύο πολεμικά πλοία πρώτου και δευτέρου μεγέθους»* και με ναύαρχο τον Μωαμέτ Χουσρέτ πασά, επονομαζόμενο Τοπάλ (χωλό) λόγω της αναπηρίας του. Η απουσία ελληνικού στόλου για την προστασία των Σποράδων νήσων ανησύχησε τους κατοίκους τους. Πρόκριτοι της Σκιάθου ανέβηκαν νύχτα στη ναυαρχίδα του Τοπάλ και *«αφοσιώσαντες την νήσον υπό το Οθωμανικόν Κράτος» δέχτηκαν ν' αναλάβει διοικητής του Φρουρίου του νησιού άτομο δικό τους. Ταυτοχρόνως «επαρακάλεσαν τον ναύαρχον να τους ελευθερώση από μερικούς (...) ανθρώπους της Ελληνικής διοικήσεως, κατακρατούντας το παρά τον λιμένα χωρίον των και αρπάζοντας τους καρπούς των αγρών των»*[32].

Την επομένη έπλευσαν στον λιμένα της Σκιάθου 13 τουρκικά πλοία. Ο Καρατάσος *«παρακίνησε πολλούς οπλαρχηγούς και στρατιώτας»* ν' αποσυρθούν στο μοναστήρι Παναγία Ευαγγελίστρια, δύο ώρες βάδην από την ακτή, για να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους. Περραιβός, Γάτζος, Μπίνος και Συρόπουλος *«ήσαν εναντίας γνώμης (...) να μην αφήσωσι τον εχθρόν να κάμη απόβασιν»*, γιατί αν κλειστούν στο μοναστήρι οι Τούρκοι θα τους πολιορκήσουν και με την έλλειψη τροφίμων και τους κανονιοβολισμούς

32. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 153.

θα τους αναγκάσουν να παραδοθούν. Ο Καρατάσος *«καίτοι ισχυρογνώμων»* δέχτηκε *«ως σωτηριοδέστερον και ενδοξότερον»* το σχέδιό τους. Ο ίδιος κατέλαβε θέσεις στο υψηλότερο μέρος του χωριού, για να *«φυλάξη τον Μέγαν Άμμον»*. Ο Περραιβός με τους Μπίνο και Συρόπουλο στον γιαλό των Τριών Ιεραρχών και τους ανεμόμυλους, ο Γάτζος στη μικρή χερσόνησο του Οβριόκαστρου και ο Διαμαντής Νικολάου με τον Γούλα δυτικά του λιμένα. Την 9η Οκτωβρίου 1823 ο Τοπάλ άρχισε να βομβαρδίζει επί μία ώρα. Οχυρωμένοι οι Έλληνες πίσω από σπίτια, πέτρες, χαράδρες και λόφους δεν υπέστησαν απώλειες. Ο Τοπάλ επιχείρησε απόβαση στον Μέγα Άμμο και στους ανεμόμυλους. Οι Έλληνες εξόρμησαν και έτρεψαν σε φυγή τους αποβιβασθέντες, προκαλέσαντες *«ικανήν βλάβην»* σε αυτούς. Άλλες τέσσερις απόπειρες απόβασης του εχθρού αποκρούστηκαν με 17 νεκρούς στην Άμμο. Η μάχη διήρκεσε εφτά ώρες. Οι Έλληνες *«οπλαρχηγοί και στρατιώται εδείχθησαν ανδρείοι· κατ' εξοχήν ανήκει εις τον Γάτζον ο πρώτος έπαινος, ως διατηρήσαντα την κινδυνωδεστέραν θέσιν»*. Οι Έλληνες είχαν τέσσερις νεκρούς και τρεις τραυματίες, από τους οποίους ο ένας πέθανε. Ο Τοπάλ απέπλευσε από τη Σκιάθο. Εκτός από τους 17 νεκρούς του στην άμμο, είχε και άλλους που σκοτώθηκαν στα πλοιάρια[33].

Μετά από δύο μέρες και ενώ ο τουρκικός στόλος συνέχισε να περιπλέει τις Σποράδες, εμφανίστηκε ελληνικός με 14 πολεμικά πλοία και δύο πυρπολικά, με ναύαρχο τον Ανδρέα Μιαούλη. Επακολούθησε ναυμαχία, αλλά μόλις το ένα πυρπολικό πλησίασε να κάψει τουρκικό δίκροτο, τράπηκαν όλα σε φυγή στον Παγασητικό Κόλπο. Τα ελληνικά κατέπλευσαν στη Σκιάθο και ετοίμαζαν πυρπολικά για να εισπλεύσουν στον Παγασητικό και να κάψουν τον τουρκικό στόλο. Πρόλαβε, όμως, και διέφυγε νύχτα προς την Τένεδο. Ενώ ο ελληνικός στόλος κατέπλεε προς Ωραιούς, έβγαιναν από τον Μαλιακό Κόλπο τα πολεμικά πλοία του Λομπούτ πασά, που μετέφεραν στη Θεσσαλονίκη αιχμάλωτα γυναικόπαιδα της Εύβοιας. Ο Μιαούλης διέταξε επίθεση. Τα τουρκικά πλοία γύρισαν πίσω. Πέντε πρόλαβαν και εισήλθαν στο λιμένα της Στυλίδας, ενώ τα πληρώματά τους βγήκαν στη στεριά. Τέσσερα, τα μεγαλύτερα, κυριεύτηκαν από τους Έλληνες, που συνέλαβαν 80 Οθωμανούς και απελευθέρωσαν 157 γυναικόπαιδα. Στις ναυμαχίες μετείχαν και ναυτικοί από τη Σκόπελο και τ' άλλα νησιά[34].

Μετά την *«άτιμο ειρήνη»* του Καρατάσου έληξε ουσιαστικά η επανάσταση στη Θεσσαλία. Και τότε οι Τούρκοι απέκτησαν τη δυνατότητα να εκστρατεύσουν στη Νότια Ελλάδα. *«Μόλις την άνοιξη* (του 1823) *τα άλογα του οθωμανικού ιππικού φάγανε πράσινο* (χλωρό) *κριθάρι, σύμφωνα με το από απομνημονεύτων χρόνων έθιμο των Τούρκων τιμαριωτών, ο σερασκέρης* (Χουρσίτ) *διέταξε τον Δράμαλη να προχωρήσει στην κοιλάδα του Σπερχειού και στην συνέ-*

33. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π.
34. Γ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ. 22, 1992.

χεια στην Πελοπόννησο, για να καταστείλει την επανάσταση. (...) Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Δράμαλης ξεκίνησε από την Θεσσαλία επικεφαλής στρατιάς εφοδιασμένης», γράφει ο Φίνλεϋ (σ. 374).

Οι καπετάνιοι Αποστολάρας, Γάτζος, Γούλας Δράσκος, Ζορμπάδες, Καρατάσος, Καλαμιδαίοι, Λιακόπουλος, Μπίνος και άλλοι επαναστάτες αποσύρθηκαν στη Σκόπελο, στη Σκιάθο, στη Σκύρο και σε άλλα νησιά και επιδόθηκαν στην πειρατεία. Ενεργούν επιδρομές σε παραλιακά τουρκικά χωριά, κυριεύουν τουρκικά πλοία, ελέγχουν τη θάλασσα, συχνά μέχρι τα παράλια της Θράκης, συνεργαζόμενοι με τον πολεμικό στόλο του Ανδρέα Μιαούλη. Με τη δράση τους διατηρούνται στις Σποράδες επαναστατικές εστίες, στις οποίες προσφεύγουν για να συνεχίσουν τον αγώνα αρματολοί από το Πήλιο, το Μαυροβούνι, τον Κίσσαβο, τον Όλυμπο, την Κασσάνδρα, τη Βέροια, την Έδεσσα, τα Μαδεμοχώρια και άλλες περιοχές. Ο Κασομούλης υπολογίζει να συγκεντρώθηκαν εκεί περίπου 4.000 επαναστάτες Θεσσαλοί και Μακεδόνες, με αρχηγό τώρα τον Γάτζο. Βαθμιαία οι αρματολοί αυτοί με τους καπετάνιους τους διέρρευσαν στη Νότια Ελλάδα. «Οι Ψαριανοί δεν ήσαν οι μόνοι της νήσου πρόμαχοι. Είχον προσλάβει χιλίους υπομισθίους Θετταλούς και Μακεδόνας», γράφει ο Παπαρρηγόπουλος[35]. Αρκετοί απ' αυτούς σκοτώθηκαν στα Ψαρά, καθώς και ο Γούλας Δράσκος.

Ο Μήτρος Μπασδέκης δεν άντεξε να φύγει από το Πήλιο. Συγκέντρωσε 200 περίπου επαναστάτες, συνεννοήθηκε με άλλους να ξαναδημιουργήσουν το προγεφύρωμα στο Τρίκερι, γνωρίζουν τις προθέσεις τους στην Προσωρινή Διοίκηση και ζητούν βοήθεια. Ο Κασομούλης αναφέρει ότι αυτή εκτίμησε «το όφελος οπού επροξενούσαν εις την πατρίδα με τα πειρατικά κατά των εχθρών οι αρματολοί από τους Σποράδες» και έστειλε τον Ι. Κωλέττη να ηγηθεί δυνάμεων. Δυνάμεις δεν πήγαν, ο Κωλέττης έφυγε, ο Μπασδέκης έμεινε, αλλά τον δολοφόνησαν κοτσαμπάσηδες του Πηλίου. Γενόμενοι κύριοι της καταστάσεως στο Πήλιο οι Τούρκοι σκότωσαν πολλούς κατοίκους και έκαψαν αρκετά χωριά. Και η επανάσταση της Θετταλομαγνησίας έληξε με το ολοκαύτωμα της Μιτζέλας. Οι Τούρκοι την έκαναν στάχτη. Οι επιζήσαντες κάτοικοί της εκτοπίστηκαν από τα παράλια του Αιγαίου και έκτισαν στον Παγασητικό Κόλπο τη Νέα Μιτζέλα.

Ο Περραιβός κατήλθε στην Πελοπόννησο. Στο μεταξύ τοπικοί παράγοντες με τον Κολοκοτρώνη τον είχαν απομακρύνει από τη θέση τού υπουργού Πολέμου. Αλλά ο Περραιβός δεν μπορούσε να καθίσει στο γραφείο που του πρόσφεραν στην Πελοπόννησο για να τον ξεφορτωθούν. Έφυγε στο «μέτωπο», στη Στερεά Ελλάδα, όπου μαινόταν ο πόλεμος από τον οποίο θα κρινόταν η Ελληνική Επανάσταση. Έλαβε μέρος ως συνταγματάρχης στις μάχες Άμπλιανης, Ανάλατου, Αράχοβας, Διστόμου, Κερατσινίου, Πέτρας, Σκάλας, Χαϊδαρίου κ.α. Κατά τη διεξαγωγή τους εξέθεσε αρκετές φορές τον εαυτό του σε κίνδυνο, για-

35. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

τί αυτό απαιτούσε η νικηφόρα έκβασή τους. Για τη δράση του αυτή ονομάστηκε κατόπιν στρατηγός.

6.7. Η επανάσταση στον Όλυμπο

Το καλοκαίρι του 1821 πήγε στον Όλυμπο ο Ν. Κασομούλης. Στη Σμύρνη είχε μυηθεί στην Φιλική Εταιρεία και με εντολή της κάλεσε σε σύσκεψη τους αδελφούς Γιώργο και Νίκο Σύρο, τους Μπζιωταίους, τον Διαμαντή, τον Γ. Δράσκο και άλλους καπετάνιους. Η σύσκεψη για λόγους ασφαλείας έγινε στην Καστανιά Βερμίου, με συμμετοχή και των καπετάνιων της περιοχής του. Έμειναν όλοι σύμφωνοι για επανάσταση στον Όλυμπο - Πιέρια - Βέρμιο, αλλά δεν είχαν όπλα. Ανατέθηκε σε επιτροπή να μεταβεί με τον Κασομούλη στην Πελοπόννησο και να ζητήσει από την Προσωρινή Διοίκηση. Στην Ύδρα την υποδέχτηκε ο Λάζαρος Κουντουριώτης και την κατηύθυνε στην Τρίπολη. Όταν είδε τους Ολυμπίσιους ο Θ. Κολοκοτρώνης, συγκινήθηκε. Θυμήθηκε τους αγώνες του με τον Νικοτσάρα και τους άλλους Θεσσαλούς στη θάλασσα. Αλλά και οι άλλοι αρχηγοί υποδέχτηκαν με χαρά τους *«ήρωας Ολυμπίσιους»*, επηρεασμένοι από τα προηγούμενα κατορθώματα και τη φήμη των αρματολών τους. Είπαν, ωστόσο, ότι όπλα δεν τους περισσεύουν. Με παρέμβασή του ο Δ. Υψηλάντης έδωσε εντολή στην Ύδρα να δώσει μισό τόνο μπαρούτι, άλλο μισό τόνο μολύβι για βόλια, 4.000 τουφεκόπετρες και δύο κανόνια, λάφυρα τουρκικά. Παράλληλα συμφωνήθηκε να ενεργούν οι αρματολοί του Ολύμπου και της Μακεδονίας κλέφτικα και να ξεσηκωθούν όταν θα επιτεθεί στη Λάρισα ο Οδυσσέας Ανδρούτσος. Πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί προθυμοποιήθηκαν να συμμετάσχουν με 200 παλικάρια και να πολεμήσουν στο βουνό των θεών και των ηρώων[36].

Τα πολεμοφόδια ξεφορτώθηκαν μυστικά στα μέσα Φεβρουαρίου του 1822 στο Ελευθεροχώρι Κατερίνης. Συνεννοούνται για εξέγερση οι καπετάνιοι Τόλιος, Λάζος, Μάντζαρης, Τζαχείλας, Καρατάσος, Γάτζος, Λιάκος, Στουρνάρας κ.ά. Με πρόταση του Στουρνάρα αποφασίστηκε να κηρυχτεί ταυτόχρονα επανάσταση σε όλα τα βουνά της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Το πληροφορήθηκε ο Χουρσίτ πασάς και απέσυρε από την Κασσάνδρα στρατό με κανόνια και τον μετέφερε στη Θεσσαλία. Ενίσχυσε τα Τρίκαλα με άλλες 3.000 άνδρες, για να τους χρησιμοποιήσει σε επιχειρήσεις προς Πίνδο - Ασπροπόταμο - Άγραφα. Αναλαμβάνει με το στόλο του ο Λομπούτ συνδυασμένες από ξηρά και θάλασσα επιχειρήσεις. Προς τον Όλυμπο κίνησε δυνάμεις από δύο κατευθύνσεις: από Ελασσόνα και από Κολυνδρό. Στο Λιβάδι είχαν ταχτεί περίπου 400 αρματολοί με τους Λάζο και Γούλα Δράσκο. Αλλά τους «απάτησαν», γράφει ο Κασομούλης, κάποιοι φιλότουρκοι προεστοί, που *«διά νυκτός έφεραν 700 Τούρ-*

36. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σσ. 150-156, τ. Α'.

κους». Δίνουν μάχη οι αρματολοί, αλλά οι περισσότεροι και καλύτερα οπλισμένοι Τούρκοι τους αναγκάζουν να συμπτυχθούν στον Κοκκινοπλό και να διαφύγουν προς τον Άγιο Δημήτριο.

Οι Τούρκοι συνεχίζουν την καταδίωξη των επαναστατών και το χειμώνα. Τα χιόνια και τα κρύα του Ολύμπου προκαλούν τεράστιες δυσχέρειες στους επαναστάτες και τους αναγκάζουν να χωριστούν σε μικρά τμήματα. Τελικά την 31η Μαρτίου 1822, παραμονή του Πάσχα, καταλήγουν στην περιοχή Βροντούς ο Λάζος, ο Διαμαντής και ο Δράσκος με κάμποσα παλικάρια τους. Συναντούν εκεί τον Κασομούλη με Μακεδόνες καταδιωκόμενους. Αγκαλιάζονται και φιλιούνται με δάκρυα. Ανάβουν φωτιές και το στρώνουν στο χορό και στο τραγούδι *«για να δοξάσουν τον Θεό με ταις ποτήραις»* κρασί. Ο Διαμαντής παίζει βιολί, ο Λάζος ρεμπάπι, ο Γούλας σιαρκί και ο Κασομούλης μπουζούκι. Χάλασαν, όμως, το γλέντι τους οι Τούρκοι. Οι επαναστάτες διασκορπίστηκαν τρέχοντας στο σκοτάδι. Μερικοί έπεσαν στον Αλιάκμονα, τον πέρασαν και κατέφυγαν στο Βέρμιο. Ο Λάζος με άλλους ανέβηκαν στα «χτένια» του Ολύμπου, με οδηγό τον Γούλα που ήξερε τα μονοπάτια. Από μια μικρή περιγραφή του Κασομούλη συμπεραίνεται ότι ακολούθησαν το δύσκολο και επικίνδυνο δρομολόγιο Πετρόστρουγκα - Σκούρτα - Χτένια (Υψηλές κορυφές) - Ζωνάρια - Μονή Αγίου Διονυσίου. Δύο Γερμανοί φιλέλληνες που τους ακολουθούσαν γλίστρησαν σε πάγους και τσακίστηκαν στο τρομερό φαράγγι. Ο Φίνλεϋ γράφει ότι ο ένας λεγόταν Λίνστεντ.

Στη Νάουσα, στη Βέροια και στον Καταχά οι επαναστάτες έδωσαν σκληρές μάχες. Τις κέρδισαν, όμως, οι Τούρκοι. Έκαψαν χωριά και σκότωσαν κατοίκους, αλλά έχασαν χρόνο. Αναγκάστηκαν ν' απασχολούν επί μήνες στην περιοχή Ολύμπου και Μακεδονίας δυνάμεις και να μην τις στέλνουν στην Πελοπόννησο. Αδυνατώντας οι καπετάνιοι να δράσουν, εγκαταλείπουν την περιοχή τους. Οι Ολυμπίσιοι, Γάτζος, Διαμαντής, Καρατάσος με Μακεδόνες πήγαν με καΐκια στο Πήλιο. Ο Κασομούλης με άλλους κατευθύνθηκαν στον Ασπροπόταμο. Στα Χάσια φιλοξενήθηκαν από τους Βλαχαβαίους και τη Μονή Αγίας Τριάδας Καλαμπάκας, οι καλόγεροι της οποίας τους συνέστησαν να μην περάσουν από την Καλαμπάκα ούτε από το Μουργκάνι ή την Κρύα Βρύση, γιατί κατέχονταν από Τούρκους. Πέρασαν τον Πηνειό νοτιότερα, από τη γέφυρα της Σαρακήνας, πήγαν στη Μονή Βυτουμά και από εκεί στην Τύρνα (Ελάτη), όπου συνάντησαν τον Στουρνάρα.

6.8. Η επανάσταση στη Δυτική Θεσσαλία

Επιστρέφοντας από το Πήλιο στη Λάρισα, ο Μαχμούτ πασάς ετοιμάστηκε να εκστρατεύσει στην Πελοπόννησο. Αλλά η αναχώρησή του αναβλήθηκε. Εκδηλώθηκαν κινήσεις για επανάσταση στη Δυτική Θεσσαλία. *«Η πραγματική στρατιωτική δύναμη της Ελλάδος βασιζόταν στον πληθυσμό της Αιτωλίας και*

της *Πίνδου*»[37]. Αυτό, ασφαλώς, το ήξεραν και οι Τούρκοι. Γι' αυτό με την έκρηξη της επαναστάσεως στην Πελοπόννησο, τις δυνάμεις που συγκέντρωσαν τις χρησιμοποίησαν πρώτα εναντίον αρματολών της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αλή πασά. Κατά τον Φίνλεϋ, η φροντίδα του σουλτάνου στράφηκε στη σταθεροποίηση της εξουσίας του στη Θράκη - Μακεδονία και στην «*κατάσβεση των φλογών της ανταρσίας από το όρος Άθω μέχρι τον Όλυμπο*». Από εκεί και κάτω θα ενεργούσε ο σερασκέρης της Ρούμελης Χουρσίτ πασάς.

Ο Χουρσίτ εξουδετέρωσε τον Αλή, ενίσχυσε με πρόσθετες δυνάμεις την Πρέβεζα και την Άρτα και τότε κατέβηκε στη Λάρισα. Μετέφερε εκεί και στα Τρίκαλα άλλες δύο χιλιάδες στρατιώτες. Ταυτόχρονα πολλοί Τούρκοι της Θεσσαλίας εξοπλίστηκαν και συγκρότησαν επίλεκτο ιππικό. Από τη Μακεδονία, την Αλβανία και την Ήπειρο κατέρχονται και άλλες τουρκικές δυνάμεις και το σύνολό τους στη Θεσσαλία ξεπέρασε τις 26.000. Η πεδινή Θεσσαλία, λοιπόν, μετατράπηκε σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως τουρκικού στρατού και βάση εξόρμησής του. Στις θεσσαλικές πόλεις υπήρχαν, όπως αναφέρθηκε, μυστικές οργανώσεις της Φιλικής, ήθελαν να προχωρήσουν και αυτές σε επανάσταση, αλλά αδυνατούσαν να κάνουν το παραμικρό.

Ο Νικόλαος Στουρνάρας είχε ανασυγκροτήσει το αρματολίκι Ασπροποτάμου και ήθελε να μετάσχει σε επανάσταση, αλλά οι συγγενείς του προτιμούσαν τα «καπάκια» με τον Αλή πασά. Για να τους αντιμετωπίζει «*πότε κάνει ένα βήμα εμπρός και δύο πίσω και πότε δύο εμπρός και ένα πίσω*», κατά τον Κασομούλη. Περιορίζεται σε συνεννοήσεις για επανάσταση με Ρουμελιώτες καπετάνιους και τον Νάσο Μάνδαλο των Χασίων. Τη 10η Μαΐου κηρύσσουν στο Κεράσοβο της Ευρυτανίας επανάσταση οι καπετάνιοι Κώστας Στεργιόπουλος, Σταμούλης Γάτσιος, Γιολδασαίοι και Διαμαντής. Ανεβαίνουν με αρκετούς αρματολούς στα Άγραφα, κατέρχονται στον Κάμπο της Καρδίτσας και προκαλούν καταστροφές σε κονιαροχώρια. Οι Τούρκοι εξαπέλυσαν ισχυρές δυνάμεις και οι επαναστάτες αποσύρθηκαν, αφού έδωσαν μάχες στα στενά του χωριού, Πύργος Μουζακίου, στο Στουγκ (Κρυονέρι) καθώς και στα Κανάλια, στη α και στο Λακρέσι (Βαθύλακκο). Ο Στεργιόπουλος αιχμαλωτίστηκε, οι άλλοι συμπτύχθηκαν, ενώ ο Γάτσιος έκανε καπάκια.

Οι καπετάνιοι σχεδιάζουν νέα εξέγερση στην περιοχή Ασπροποτάμου - Αγράφων - Τζουμέρκων. Οι Γκαβοστεργαίοι θα ξεσηκώσουν τα Άγραφα, ο Ράγκος τα Τζουμέρκα, ο Κοτλήδας τα Βλαχοχώρια της Καλαμπάκας, ο Στουρνάρας τον Ασπροπόταμο και ο Μάνδαλος τα Χάσια. Οι Γκαβοστεργαίοι δεν κινήθηκαν. Ο Ράγκος πήγε στον Ι. Κωλέττη, που κήρυξε επανάσταση στους Καλαρρύτες και στο Συρράκο. Οι Τούρκοι κινήθηκαν από τα Γιάννινα, κατέλαβαν τους Καλαρρύτες, αλλά καθώς συνέχιζαν προς Ευρυτανία τους ανέκοψε κοντά στον Σταυρό ο Γιώργος Μπακόλας με λίγους αρματολούς.

37. Γ. ΦΙΝΛΕΫ, ό.π.

Ο Στουρνάρας συγκέντρωσε περίπου 3.000 επαναστάτες και άλλους ορεινούς κατοίκους και τους κατέβασε κοντά στη δυτική έξοδο του στενού της Πόρτας, με πρόθεση, κατά τον Φίνλεϋ, να επιτεθεί και να καταλάβει τα Τρίκαλα. Ασφαλώς, δεν ενεργούσε με πρωτοβουλία του, αλλά σε συνεννόηση με καπετάνιους των Τζουμέρκων και της Ευρυτανίας και με εντολή ίσως κάποιου Φιλικού. Επιπλέον συνεργαζόταν και με τον Κώστα Βελή, γραμματέα του Τούρκου διοικητή Τρικάλων. Ο Χουρσίτ, όμως, αντιλήφθηκε τις κινήσεις του Στουρνάρα και έστειλε μια δύναμη προς την Πόρτα και άλλη προς Καλαμπάκα - Κρύα Βρύση, με κατεύθυνση το Περτούλι, στα νώτα του Στουρνάρα. Απειλούμενος τώρα ο Στουρνάρας με κλοιό, αδυνατεί να επιτεθεί. Κάνει «πως δεν ξέρει τίποτα» και αποσύρεται στο Κόρπο και στα Περτουλιώτικα λιβάδια. Αδυνατώντας και οι Τούρκοι να τον καταδιώξουν στον Ασπροπόταμο, κάνουν και αυτοί «πως δεν ξέρουν τίποτα», αναστέλλουν τις κινήσεις τους, αλλά προβαίνουν σε συλλήψεις «υπόπτων» Ελλήνων. Βασανίζουν πολλούς, φυλακίζουν άλλους και εκτελούν μερικούς. Ο Κ. Βελής πρόλαβε να φύγει στη Ρούμελη, πριν αποκαλυφθεί η συνεργασία του με τον Στουρνάρα.

6.9. Ο Καραϊσκάκης καπετάνιος στο αρματολίκι Αγράφων

Την εποχή εκείνη οι στρατοί διέκοπταν τις επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Το ίδιο έκανε και ο τουρκικός από το φθινόπωρο του 1821 μέχρι την άνοιξη του 1822. Οι αρματολοί, όμως, προετοιμάζονταν εντατικά, ενώ στα Άγραφα επήλθαν μεταβολές. Με τη θανάτωση του Κατσαντώνη και του αδελφού του, Λεπενιώτη, το αρματολίκι του περιέπεσε σε αδράνεια. Η προσπάθεια του Φιλικού Ζαχαράκη με τους Τσολάκογλου να το δραστηριοποιήσουν δεν πρόφτασε να αποδώσει. Τους συνέλαβαν και τους θανάτωσαν. Το Μάιο του 1821 ύψωσαν τις επαναστατικές σημαίες τους τα αρματολίκια Ακαρνανίας, Σουλίου, Τζουμέρκων και Ασπροποτάμου. Οι καπετάνιοι Γώγος Μπακόλας, Ανδρέας Ίσκος και Γιαννάκης Ράγκος άνοιξαν πόλεμο κατά των Τούρκων και σημείωσαν επιτυχίες, αλλά το αρματολίκι των Αγράφων εξακολουθεί να αδρανεί, με συνέπεια να παραμένει εκτός αγώνα η σημαντική ορεινή περιοχή τους. Προσπαθούσαν κάποιοι καπετάνιοι να πάρουν το αρματολίκι Αγράφων, αλλά στην περίπτωση αυτή κυριάρχησε ο νόμος του Βοκάκιου: «μεταξύ των αντιζήλων επικρατέστερος είναι ο τολμηρός». Όρμησε σαν αετός και το άρπαξε ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, με 30 μόνο αρματολούς και έναν σαλπιγκτή να θορυβοποιεί με εμβατήρια και με τον Ράγκο έδιωξαν από τα Άγραφα *«τους εχθρούς εν ριπή οφθαλμού από όλα τα μέρη»*[38].

38. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ.-101, τ. Α'.

Η αιφνιδιαστική και δυναμική εμφάνιση στο προσκήνιο του Καραϊσκάκη προκάλεσε εντύπωση, τον έκανε ευρύτερα γνωστό, ενώ πολλοί άρχισαν να διερωτώνται «ποιος είναι αυτός που άρπαξε αρματολίκι, χωρίς να διαθέτει τίτλο καπετάνιου;». Μέτριος, λιγνός, μελαχρινός, με εμφάνιση ασθενική, αλλά με ακατάβλητο δυναμισμό, άνδρας 40 χρόνων, ο Καραϊσκάκης έμελλε να αναδειχτεί στη σπουδαιότερη στρατιωτική ιδιοφυΐα της Ελληνικής Επαναστάσεως. Είναι γιος της Ζωής Ντιμισκή, από τη Σκουλικαριά της Άρτας, καλογριάς στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας. Όταν η εγκυμοσύνη της έγινε αντιληπτή, την απομάκρυναν από αυτό. Κατέφυγε σε γειτονική σπηλιά, που μόλις χωρούσε τη λεχώνα, ενώ υπήρχε κίνδυνος οι λύκοι να κατασπαράξουν αυτήν και το νεογνό της. Πραγματικός πατέρας του, κατά τον Περραιβό (σ. 156), ήταν ο Γιαννάκης Μαυρομματιώτης, από το Μαυρομμάτι. Άλλοι αναφέρουν ως πατέρα του τον Δημήτριο Καραΐσκο, καπετάνιο στον Βάλτο. Τον βάφτισαν Γεώργιο, από το όνομα του μοναστηριού. Το επίθετό του αποδιδόταν στον αρματολό Καραΐσκο. Ο Κ. Ι. Παπαδημητρίου, γυμνασιάρχης, διατυπώνει μετά από έρευνά του άλλη άποψη και γράφει:

«Εν εκ των έργων των καλογραιών ήτο να ανάπτωσι τας κανδύλας. Επειδή δε ως θρυαλλίδα (φιτίλι) διά τας κανδύλας μετεχειρίζοντο ουχί εκ βάμβακος αλλά εξ ίσκας και επειδή φαίνεται ότι -δι' ευνοήτους λόγους- δεν εκκαθάριζον τας εκ του ελαίου και της τέφρας της ίσκας επικαθήμενας επί των χειρών και του προσώπου των ακαθαρσίας, διά τούτο ο λαός είχεν ονομάσει τας καλογραίας καραΐσκινας (= μαύρας εξ ίσκας). Ότε λοιπόν τω 1782 η καλογραία (καραΐσκινα) εγέννησε τον μικρόν Γεώργιον αι συνομήλικες, ως και κατά το σήμερον επικρατούν έθιμον παρά τοις ορεινοίς της Θεσσαλίας, ονόμασαν αυτόν ο Γεώργιος, το Καραϊσκάκι»[39].

Διωγμένη από το μοναστήρι η μάνα του, άφησε το νεογνό της σε φιλική της οικογένεια νομάδων και η ίδια, για να ζει, γύριζε σε χωριά πουλώντας εκκλησιαστικά είδη. Όταν μεγάλωσε το παρέδωσε σε συγγενείς του πατέρα του στο Μαυρομμάτι. Από τότε το χωριό «δεν βρήκε ησυχία». Στο Μαυρομμάτι διηγούνται ακόμα τα κατορθώματά του. Αρχηγός συνομηλίκων του, ρήμαζαν περιβόλια και δένδρα οπωροφόρα ή άνοιγαν πετροπόλεμο, παίζοντας τους κλέφτες, σπάζοντας κεραμίδια και τζάμια σπιτιών. Φυσικά νικούσε πάντα η ομάδα με αρχηγό αυτόν. Δεκατεσσάρων χρόνων μετέφερε με βουτσέλα νερό σε αρματολούς που πολεμούσαν. Άδραξε όπλο και πυροβολούσε. Δεκαπέντε χρόνων συγκρότησε κλέφτικη ομάδα με συνομήλικους συγχωριανούς του. Έστησε λημέρι στη σπηλιά Λώλου, στη γειτονική Γράλιστα (Ελληνόπυργος). Η συμμορία

39. Κ. Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, άρθρο στα «Θεσσαλικά Χρονικά», τ. Γ', 1932.

δεν ήταν καθόλου παιδιάστικη, αν κρίνουμε από το λημέρι της και μόνο. Από τη σπηλιά ελεγχόταν ο ημιονικός δρόμος από το δυτικό κάμπο προς Καπά - Ακάκιο - Νεβρόπολη - Άγραφα, που αποτελούσε σημαντική τότε εμπορική αρτηρία. Με ορμητήριο αυτήν η ομάδα επιδόθηκε σε ληστείες. Αναστάτωνε κάθε τόσο την τουρκική χωροφυλακή, αλλά ξέφευγε έξυπνα από τις διώξεις στη γύρω δύσβατη ορεινή περιοχή. Σε συμπλοκή της, όμως, με απόσπασμα του Αλή πασά αιχμαλωτίστηκε όλη η ομάδα του. Τον Καραϊσκάκη τον ξυλοκόπησαν, τον μετέφεραν στα Γιάννινα και τον παρουσίασαν αιχμάλωτο στον Αλή. Όταν τον είδε ο Αλή, θυμήθηκε τα δικά του. Είχε ξεκινήσει και ο ίδιος ως αρχηγός συμμορίας κλεφτών σε ηλικία 18 χρόνων. Τον κοίταξε με κάποια δόση στοργής και τον ρώτησε:

«-Τι θέλεις να σε κάμω ορέ Καραϊσκάκη;

-Αν με βλέπεις άξιο για αφέντη, κάνε με αφέντη· αν με βλέπεις άξιο για χουσμεκιάρη (υπηρέτη), κάνε με χουσμεκιάρη· αν με βλέπεις ανάξιο για όλα, ρίξε με στην λίμνη»[40].

Και ήταν μόλις 16 χρόνων. Μόνο που δεν γέλασε ο Αλή. Τον κατέταξε στη σωματοφυλακή του. Εκεί έμαθε γραφή και ανάγνωση, εξασκήθηκε στα όπλα, εκπαιδεύτηκε στην πολεμική τέχνη του τουρκικού στρατού και πήρε μέρος σε επιχειρήσεις. Στην εκστρατεία του κατά του Πασβάνογλου στο Βιδίνιο, ο Αλή τον πήρε μαζί του και του ανέθεσε να διεξάγάγει μυστικές συνομιλίες με αυτόν. Για να εκπληρώσει την εμπιστευτική αυτή και διπλωματική αποστολή του ο Καραϊσκάκης έμεινε στο Βιδίνιο τρεις μήνες.

Το 1804 εγκατέλειψε τον Αλή και εντάχτηκε στο κλεφταρματολίκι Αγράφων, με καπετάνιο τον Κατσαντώνη. Έλαβε μέρος σε όλες τις συγκρούσεις του με τις δυνάμεις του Αλή, έμαθε καλά τον κλεφτοπόλεμο και αναδείχτηκε σε πρωτοπαλίκαρο του Κατσαντώνη. Το 1807 πήγε με άλλους αρματολούς στη Λευκάδα και βοήθησαν τους κατοίκους της στον αγώνα τους κατά των Γάλλων. Εκεί εντάχτηκε σε τάγμα με διοικητή τον Άγγλο Ριχάρδο Τσωρτς και έμαθε την πολεμική τέχνη του αγγλικού στρατού. Το 1812 επέστρεψε στην Ήπειρο και εντάχτηκε πάλι σε τμήμα του Αλή. Παντρεύτηκε την Γκόλφω Ψαρογιαννοπούλου και απέκτησε δύο θυγατέρες και ένα γιο. Όταν ο σουλτάνος αποκήρυξε τον Αλή, παρέμεινε μαζί του, αλλά το 1821 τον εγκατέλειψε και πήγε στα Τζουμέρκα. Συγκρότησε τμήμα, πολέμησε κατά του Χουρσίτ, τον νίκησε, αλλά τραυματίστηκε. Τον ίδιο χρόνο κατέλαβε με τον Μακρυγιάννη προσωρινά την Άρτα. Την 8η Ιουνίου 1821 κερδίζει μια σπουδαία μάχη και η φήμη του απλώθηκε. Και τότε πήρε το αρματολίκι Αγράφων.

Πρώτες ενέργειές του: Έκαψε τον πύργο των Τσολάκογλου, σε ένδειξη κατάλυσης συμβόλου δεσποτείας αρχόντων στα Άγραφα. Έδιωξε όλους τους ξένους αρματολούς και τους «παραγιούς» των αξιωματικών και τους έστειλε στον

40. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

τόπο της καταγωγής τους, στον Βάλτο. Δεν κράτησε «παραγιό» ούτε για τον εαυτό του. Στρατολόγησε νέους αρματολούς ντόπιους αλλά όχι από οικογένειες προεστών και «καλών οικογενειών», όπως συνηθιζόταν ως τότε. Διάλεξε παιδιά αγροτών, με κριτήριο την εξυπνάδα και την παλικαριά τους, καθιερώνοντας «τα στρατιωτικά προσόντα», κατά τον Βλαχογιάννη. Χρησιμοποίησε δηλαδή την αξιοκρατία και με αυτήν συγκέντρωσε στο τμήμα του αρματολούς ικανούς στο σώμα και στο πνεύμα. Κατάργησε την αμοιβή, το «λουφέ», καπετάνιων και αρματολών, με συνέπεια να μειωθούν οι δαπάνες του τμήματός του στο ελάχιστο, να ανακουφιστούν οι κάτοικοι από εισφορές και να δουν τον Καραϊσκάκη ως ελευθερωτή τους. Την κατάργηση της αμοιβής των αρματολών τη διατήρησε και όταν το τμήμα του πολεμούσε στη Ρούμελη. Και ενώ τα άλλα αρματολίκια σπαράσσονταν από φαγωμάρες για το «λουφέ», στο δικό του επικρατούσε ηρεμία και πειθαρχία. Στην καλύτερη οργάνωση των αρματολών του βοήθησε και η γνώση που είχε αποκτήσει από τους κανονισμούς του τουρκικού και του αγγλικού στρατού.

Ο Καραϊσκάκης δεν δεχόταν να τον αποκαλούν καπετάνιο, για να μην ερεθίζονται οι Μπουκουβαλαίοι, ο Ράγκος και άλλοι Ρουμελιώτες μνηστήρες, που επιδίωκαν να το πάρουν απ' αυτόν επικαλούμενοι τα κληρονομικά τους δικαιώματα, ως απόγονοι αρχοντικών οικογενειών, ενώ ο Καραϊσκάκης είχε λαϊκή καταγωγή. Δεν παρέλειπαν να τον αποκαλούν «γύφτο» και «μούλο». Ο Καραϊσκάκης συμπεριφερόταν με ανωτερότητα. Διατηρούσε Μπουκουβαλαίους και άλλους «ευγενείς» στο περιβάλλον του, για να μην «ξεπέσουν», ενώ γνώριζε ότι τον εχθρεύονταν.

Παράλληλα, ο Καραϊσκάκης αναδιοργάνωσε και τη *«δημογεροντίαν των Αγράφων, εσύστησεν τράπεζαν οικονομικήν εσόδων και εξόδων· επίτροπον εις την ληψοδοσίαν είχεν διορισμένον τον λογιώτατον Κερασοβίτην, όστις εχαίρετο όλην την υπόληψιν της επαρχίας και την εμπιστοσύνην»*, γράφει ο Κασομούλης. Ο Καραϊσκάκης έγινε *«ανώτατος άρχων των Αγράφων»*, αλλά διαχώρισε τις εξουσίες και καθιέρωσε ειδικά όργανα, όπως η «τράπεζα», που ανέλαβε ρόλο υπηρεσίας οικονομικών, για να εισπράττει από κατοίκους χρήματα και να τα διαχειρίζεται, σε αντίθεση με άλλους καπετάνιους που τα διαχειρίζονταν οι ίδιοι. Απομάκρυνε από τις αυτοδιοικήσεις των χωριών φατριάσαντες και φιλότουρκους προκρίτους και ανέδειξε νέους άξιους, με κριτήριο το ήθος και τη διάθεσή τους για αγώνα. Έφερε έτσι στο προσκήνιο το υγιέστερο δυναμικό των Αγράφων. Κάτοικοι και αρματολοί αγάπησαν από την πρώτη μέρα τον Καραϊσκάκη και τον ακολούθησαν. Με την πολιτική του απέκτησε σύντομα τόση δύναμη, ώστε άρχισαν να τον φοβούνται άλλοι καπετάνιοι και να επιδιώκουν τη φιλία του, όταν αδυνατούσαν να τον εκμηδενίσουν.

Τον Καραϊσκάκη τον απασχόλησε η αναγνώρισή του ως καπετάνιου. Ήξερε ότι οι Τούρκοι την παραχωρούσαν με προσκύνημα ή μόνο από ανάγκη. Είχε μάθει καλά την πολιτική τους και ακολούθησε το δεύτερο τρόπο. Να πώς: Μετέφερε την πρωτεύουσα των Αγράφων από την απόμακρη α στην Καστανιά

Καρδίτσας και βρέθηκε «*πάνω από τα τουρκικά κέντρα της Δυτικής Θεσσαλίας*». Ρίχνεται από εκεί, την άνοιξη του 1822, στον κάμπο. Εξοντώνει φρουρές κονιάρων σε χωριά, καίει σπίτια τους, εισβάλλει αιφνιδιαστικά στην Καρδίτσα και πυρπολεί σπίτια Τούρκων. Με το δυναμικό αυτό και απροσδόκητο «ντεμπούτο», προκαλεί σύγχυση και πανικό στους Τούρκους. Παρεμβαίνει ο Στουρνάρας και τους λέει: «*αν θέλετε να έχετε ήσυχο το κεφάλι σας από αυτόν, να τον αναγνωρίσετε καπετάνιο των Αγράφων*». Με την ευκαιρία πρότεινε ν' αναγνωρίσουν και το γαμπρό του, Γρηγόρη Λιακατά, καπετάνιο στο αρματολίκι Κλεινοβού. Πιεζόμενοι οι Τούρκοι από τις επαναστάσεις στο Πήλιο, στη Ρούμελη και στην Πελοπόννησο αναγνώρισαν από ανάγκη καπετάνιο στο αρματολίκι Αγράφων τον Καραϊσκάκη και Κλεινοβού τον Λιακατά, με τους όρους: να κάθονται ήσυχα, να μεριμνούν για την είσπραξη των φόρων, να μην αφήνουν να εισδύουν στο χώρο τους επαναστατικά ή κλέφτικα στοιχεία και να επιτρέπουν στα τσελιγκάτα να ανεβάζουν το καλοκαίρι τα ποίμνιά τους σε Άγραφα και Ασπροπόταμο. Οι Τούρκοι, από την πλευρά τους, υποχρεώνονται να σέβονται το προνόμιο που παραχωρούσε ο σουλτάνος στα αρματολίκια, να μην εισέρχεται σε αυτά τουρκικός στρατός.

Ο Καραϊσκάκης ενημέρωσε τον Πανουργιά και άλλους καπετάνιους της Ρούμελης ότι αυτός με τον Στουρνάρα έκαμαν τώρα από ανάγκη καπάκια, αλλά συμφώνησαν να μπουν στον αγώνα όταν βρουν κάποια δικαιολογία[41].

6.10. Η μάχη στον Σαβολάκκο

Ο Κασομούλης γράφει ότι την επιτυχία και την παραμονή του στο αρματολίκι των Αγράφων ο Καραϊσκάκης τη στήριζε «*εις την ικανότητά του αλλά και εις τον δεσμόν του μετά του Στορνάρη.* (...) *Ο Στορνάρης, αναγκασμένος από την αναξιότητα των Μπουκουβαλαίων, ενέδωσεν εις την ύψωσιν του Καραϊσκάκη*»[42]. Ήταν, λοιπόν, κατά τον Κασομούλη, ανάγκη να συνεργάζονται οι δύο αυτοί καπετάνιοι και τα γειτονικά αρματολίκια τους. Την ανάγκη αυτήν ο Στουρνάρας τη διατύπωσε στον Κασομούλη με τα εξής: «*Συνήργησα να λάβη τα Άγραφα ο Καραϊσκάκης, διότι αυτός δύναται να τα βαστά και ελεύθερα. Αν βοηθούσα τους Μπουκουβαλαίους, ως ανάξιοι ήθελον προ καιρού τα παραδώσει εις τους Τούρκους και αυτοί* (Τούρκοι και Μπουκουβαλαίοι) *να κυνηγήσουν και ημάς έπειτα να μας εξοντώσουν*»[43]. Για τον Καραϊσκάκη η ανάγκη για συνεργασία του με τον Στουρνάρα, γράφει ο Κασομούλης[44], πήγαζε από το εξής:

41. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 252, τ. Α'.
42. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ.268.
43. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 281
44. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 268.

ήξερε ότι «οι άλλοι Καπετάνιοι, οίτινες εκ διαδοχής ελάμβανον τα Καπιτανάτα, δεν επιθυμούσαν να ιδούν νέον άλλον εις την σειράν των (στην τάξη τους)· *και μάλιστα αντενεργούσαν, έως να τον ρίψουν.* (...) *Αι περιστάσεις όμως εβγάζουν τους άνδρας, και, όσον και αν εμποδίζουν την πρόοδόν των άλλοι, πάλιν αυταίς και οι ίδιοι με την ικανότητά των συντρέχουν»* να αναδειχτούν.

Ο Χουρσίτ συγκρότησε στη Θεσσαλία στράτευμα 24.000 πεζών και 6.000 ιππέων. Πριν, όμως, του αναθέσει την καταστολή της επαναστάσεως στην Πελοπόννησο, το χρησιμοποίησε για τη διατήρηση της Τουρκοκρατίας στην ηπειρωτική Ελλάδα και ειδικότερα στη Θεσσαλία. Στην ανατολική περιοχή της (Όλυμπος - Πήλιο), όπως αναφέρθηκε, πέτυχε με επιχειρήσεις να περιορίσει τη δράση των αρματολών, ώστε να μην την απειλούν. Για τη δυτική απέφυγε τις επιχειρήσεις στον αχανή ορεινό όγκο Ασπροποτάμου - Αγράφων και χρησιμοποίησε την πολιτική. Μετά την αναγνώριση ως καπετάνιων του Καραϊσκάκη και του Λιακατά κάλεσε αυτούς και τον Στουρνάρα σε σύσκεψη στο Βουνέσι (Μορφοβούνι) Καρδίτσας. Στη σύσκεψη ο Χουρσίτ ανέλαβε την υποχρέωση να μην επιβαρύνει στο εξής ο τουρκικός στρατός τους κατοίκους *«εις όλον τον νομόν Τρικάλου»* και να μην αφήνει να εισέρχονται Τούρκοι στα αρματολίκια Αγράφων, Ασπροποτάμου, Κλεινοβού και Χασίων. Οι καπετάνιοι ανέλαβαν να μην επιτρέπουν να εισέρχονται στα αρματολίκια τους επαναστάτες ή κλέφτες. Αυτά με την εξαίρεση: *«Αν ήθελον αποφασίσει ο Ρούμελης Βαλεσί* (ο Τούρκος διοικητής της Νότιας Ελλάδας) *ή η Διοίκηση της Ελλάδος να κάμουν γενικήν εκστρατείαν κατά του ενός ή του άλλου μέρους, τότε να κάμουν το χρέος των ο μεν ως Τούρκος οι δε ως Έλληνες»*[45]. Τη συμφωνία την αποδέχτηκε για τα Χάσια και ο Θανάσης Μάνδαλος, που δεν μετείχε στη σύσκεψη.

Για τη διασφάλιση της συμφωνίας ο Χουρσίτ ζήτησε ομήρους. Παλιά οι καπετάνιοι έδιναν ως ομήρους τους αδελφούς τους ή άλλους στενούς συγγενείς. Τώρα, Λιακατάς, Στουρνάρας και Μάνδαλος έδωσαν από έναν μακρινό συγγενή τους. Ο Καραϊσκάκης «παρουσίασε κάποιον ως συγγενή του». Ο Χουρσίτ διαπίστωσε ότι οι όμηροι είναι «γύφτοι» και ότι δεν θα ενδιέφερε τους καπετάνιους η τυχόν εκτέλεσή τους, σε περίπτωση παραβίασης της συμφωνίας τους. Έκανε πως δεν κατάλαβε και υποδέχτηκε τους «γύφτους» ομήρους με τις καθιερωμένες τιμές, με τη σκέψη ότι *«θα κανονίσει και τους καπετάνιους με την επιστροφή του ως νικητής από την Πελοπόννησο»*. Οι καπετάνιοι από την πλευρά τους έκριναν ότι με την κατάσταση που δημιουργήθηκε, κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων, πρέπει να τηρούν μεγαλύτερες αποστάσεις από τους Τούρκους. Έτσι, ο Στουρνάρας μετέφερε την έδρα του στο Μερίχοβο και ο Καραϊσκάκης στο Ορτακιόλ, κοντά στα Πετρίλια.

Ο Χουρσίτ έκρινε ότι ήρθε η κατάλληλη στιγμή για επιχειρήσεις καταστολής των εξεγέρσεων στη Νότια Ελλάδα. Ο ίδιος παρέμεινε στη Λάρισα, για να

45. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 263.

τις κατευθύνει και να συγκεντρώνει δυνάμεις. Έτσι, δεν τέθηκε επικεφαλής της στρατιάς, που ήταν *«η ισχυροτέρα από όσας η Τουρκία εξαπέστειλε»* στην Πελοπόννησο, κατά τον Παπαρρηγόπουλο. Με διοικητή τον ίδιο θα απέβαινε περισσότερο επικίνδυνη, γιατί εκτός από τις ικανότητές του γνώριζε καλά το έδαφός της και τις δυνατότητες των σημαντικών προεστών και καπετάνιων της.

Το φθινόπωρο του 1822 στάλθηκε ο Κιουταχής με 7.000 Τουρκαλβανούς στη Στερεά Ελλάδα και από την 25η Οκτωβρίου άρχισε την πολιορκία του Μεσολογγίου. Ο Καραϊσκάκης πρόβλεψε την αποτυχία της πολιορκίας και ότι η επιστροφή του τουρκικού στρατού στη Θεσσαλία για χειμαδιό θα γινόταν μέσω των Αγράφων, για να αποφύγει τα φουσκωμένα από νερά ποτάμια. Προκειμένου να εμποδίσει την επιστροφή του και να τον καταστρέψει, συγκέντρωσε 800 στρατιώτες με γρήγορη κρυφή στρατολογία και με την ενίσχυσή του από τον Τόλιο Λάζο, τον Γούλα Δράσκο και άλλους Ολυμπίσιους, που τους έστειλε ο Στουρνάρας, *«όρμησε σαν αετός επάνω από τα χιονισμένα βουνά»*, πέρασε από το γεφύρι του Κοράκου και από το στενό των Κρεμαστών στον Σαβολάκκο, το τελευταίο νότιο όριο του αρματολικιού του. Εκεί *«στον ζυγό έπιασε θέσεις από κάτω προς τα επάνω»* ενώ ο ίδιος έμεινε στο κέντρο σε μια σπηλιά, στο ταμπούρι του Καραϊσκάκη, η οποία ονομαζόταν πριν Κορομηλιά[46]. Στην έδρα άφησε το γραμματέα του με τη σφραγίδα, για να υπογράφει όταν χρειάζεται ως Καραϊσκάκης και να διατηρείται η εντύπωση ότι και ο ίδιος παραμένει εκεί, ενώ ανέθεσε σε μερικά παλικάρια του να περιφέρονται στο αρματολίκι και να δημιουργούν ψευδή εντύπωση.

Ο Κιουταχής έλυσε την πολιορκία την 31η Δεκεμβρίου 1822. Αποχωρώντας από το Μεσολόγγι οι Τουρκαλβανοί πήγαν στο Βραχώρι (Αγρίνιο), όπου αντιμετώπισαν πρόβλημα στέγης και διατροφής. Η πείνα τούς ανάγκασε να φάνε και άλογα. Οι ραγδαίες βροχές και το λιώσιμο των χιονιών ανύψωσαν τα νερά του Αχελώου και εμπόδιζαν το πέρασμά του. Έπειτα από στερήσεις πολλών ημερών οι Τουρκαλβανοί κινήθηκαν προς τα Άγραφα, προκειμένου να επιστρέψουν στα Τρίκαλα. Στον Σαβολάκκο ο Καραϊσκάκης δεν τους άφησε, επικαλούμενος ότι το προνόμιο του σουλτάνου δεν επιτρέπει την είσοδο τουρκικού στρατού σε αναγνωρισμένο αρματολίκι, όπως το δικό του. Ο Κασομούλης γράφει ότι οι Τούρκοι έταξαν 500.000 γρόσια για να τους αφήσει, αλλά ο Καραϊσκάκης δεν τα δέχτηκε, επικαλούμενος πάντα το σεβασμό της τιμής του σουλτάνου. Έπειτα και από αυτήν την άρνηση του Καραϊσκάκη *«οι Τουρκαλβανοί επιτέθηκαν με ορμή κατά μέτωπο και βρίσκοντας ίσως κάποιο μονοπάτι ή οδηγούμενοι από κάποιο γνώστη του τόπου, ανέβηκαν προς τα επάνω, "ανακέφαλα", όπου ήταν οι θέσεις των Ελλήνων και έτρεψαν σε φυγή την αριστε-*

46. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

*ρή και κατόπιν την δεξιά τους πτέρυγα. Έμεινε ακλόνητο μόνο το κέντρο. Η περιοχή ήταν δύσβατη και απότομη και η διαφυγή αδύνατη. "Εδώ να πεθάνουμε όλοι όσοι εμείναμε", φώναξε ο Καραϊσκάκης. Ο σαλπιγκτής καλεί πίσω στις θέσεις τους φυγάδες και όλοι μαζί αντεπιτίθενται»*47.

Στην αταξία που προκάλεσαν οι φωνές των Ελλήνων και η σάλπιγγα στην εχθρική παράταξη, προστέθηκε και η καταχνιά, που απλώθηκε ξαφνικά *«μόνον εις το κέντρον, οπού επολεμούσεν ο αρχηγός»*, ο καπετάνιος Αλβανός Χατζή Μπέντος. Επωφελείται από την καταχνιά, *«βγαίνει από τα οχυρώματα»*, τον βλέπει ο Καραϊσκάκης, μονομαχούν και τον σκοτώνει. Μεμιάς *«πανταχόθεν πηδήσαντες οι Έλληνες»* καταδίωξαν τους Τούρκους μέχρι το Βραχώρι. Στη μάχη σκοτώθηκαν *«πολλοί των Τούρκων και εγέμισαν οι Έλληνες από λάφυρα»*, γράφει ο Κασομούλης. Σκοτώθηκε και ο ηρωικός φίλος του Καραϊσκάκη, Μπακογιάννης, και στη θέση του έβαλε τον Αντώνη Ζαραλή.

Όσοι διασώθηκαν από τη μάχη στον Σαβολάκκο αναγκάστηκαν από την πείνα να εγκαταλείψουν το Βραχώρι. Ο Γιώργος Μπακόλας, που συνεργαζόταν τότε μαζί τους, γνώριζε κατοίκους *«οίτινες ήξευραν»* κάποιο πέρασμα του ποταμιού κοντά στη Λεπενού. Μπήκαν μπροστά αυτοί, κατόπιν οι ιππείς και έπειτα οι πεζοί. Πολλοί, όμως, από αυτούς *«επνίχθησαν εις τον ποταμόν. Μάλιστα 800, όλοι μαζί δεθέντες ο ένας με τον άλλον να μη τους σύρη και πνιγούν, ο ποταμός τους πήρε όλους μαζί δεμένους, πεσόντες εις μίαν στροφήν του ρεύματος»*48. Όσοι πέρασαν τον Αχελώο έσπευσαν *«βρεγμένοι και δρομαίοι»* να απομακρυνθούν, γιατί είχαν καταφτάσει στην όχθη Έλληνες.

Στον Καρβασαρά, όπου στάθμευσαν να *«πάρουν ανάσα»*, τους είδε ο προξενικός πράκτορας του Βατικανού στην Πρέβεζα και γράφει την 25η Φεβρουαρίου 1823: *«Είναι φρικτόν να περιγράψη τις πώς αι δυστυχείς αυταί υπάρξεις, πολλαί των οποίων ήσαν διακεκριμένα πρόσωπα, είχον παραμορφωθεί εκ της πείνης και του ψύχους και άλλων περιπετειών. Εκ Λεπενού μετέβησαν πεζή μέχρι Αράπης διά μέσου σκολιών οδών και ορέων, αφού απώλεσαν κατά την πορείαν 43 εκ των συντρόφων των, οι οποίοι δεν είχον την δύναμιν να τους ακολουθήσουν»*49.

Κατά την πορεία τους, όπως ήταν επόμενο, άρπαζαν τρόφιμα και λεηλατούσαν χωριά. Υπολογίζεται ότι η εκστρατεία στο Μεσολόγγι στοίχισε στον εχθρό 3.000 νεκρούς, *«μεταξύ των οποίων και το άνθος της Αρβανιτιάς»*. Σαν να μην έφτασε αυτό, ο Καραϊσκάκης έκοψε 11 κεφάλια Αλβανών φονευθέντων στον Σαβολάκκο και τα έστειλε στον Χουρσίτ με την επεξήγηση: *«Πρόκειται*

47. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

48. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ.-272, Γ. ΖΑΛΟΚΩΣΤΑΣ, «Η μάχη του Σαβολάκκου», ποίημα.

49. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π.

για κεφάλια ληστών και αχαρίστων του σουλτάνου, οίτινες διαλύσαντες τον στρατόν, ηθέλησαν να εισέλθουν εις τας επαρχίας, να πατήσουν τας αναμεταξύ ημών συνθήκας και να γυμνώσουν και αιχμαλωτίσουν τον λαόν». Ο Χουρσίτ κατάλαβε την κοροϊδία του Καραϊσκάκη, που επικαλούνταν τυπικά τη συμφωνία να μην εισέρχονται Τούρκοι στο αρματολίκι του, ενώ στην ουσία είχε προμελετήσει τη μάχη. Αλλά *«κατέπιε εν φόρτωμα φαρμάκι».* Επισήμως, *«τον ευχαρίστησε διά την δραστηριότητά του οπού πρόλαβεν το κακόν»* (να μη θιγεί η τιμή του σουλτάνου), αλλά δεν παρέλειπε να διαδίδει στο περιβάλλον του *«θα το πληρώση αυτό ο Καραϊσκάκης»*[50].

Στον Σαβολάκκο ο Καραϊσκάκης χρησιμοποίησε ένα είδος κεραυνοβόλου πολέμου για εκείνη την εποχή. Συγκρότησε ταχύτατα και μυστικά σημαντική δύναμη. Με πορεία σε χιόνια, αδιανόητη τότε, την παρέταξε σε μέρος απ' όπου θα περνούσε ο τουρκικός στρατός. Το αποτέλεσμα της μάχης στον Σαβολάκκο διαδόθηκε αστραπιαία και προκάλεσε έκπληξη αλλά και θαυμασμό για τις ικανότητες του Καραϊσκάκη. *Διορατικότητα:* πρόβλεψε ότι η πολιορκία του Μεσολογγίου θ' αποτύχει και ότι ο τουρκικός στρατός θα συμπτυχθεί διά μέσου των Αγράφων. *Πολιτικότητα:* εκμεταλλεύτηκε τον όρο να μην επιτρέπεται η είσοδος Τούρκων σε αναγνωρισμένα από το σουλτάνο αρματολίκια, που μηχανικά τον επαναλάμβαναν οι Οθωμανοί τιτλούχοι στις σχετικές συμφωνίες τους με καπετάνιους, και αξίωσε την τήρησή του. *Δυναμισμός:* επέμενε ανυποχώρητα στη σχολαστική τήρηση της συμφωνίας, αδιαφορώντας αν ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με την αυτοκρατορία. *Στρατηγική:* διηύθυνε τη μάχη με ανδρεία και με 800 αρματολούς κατατρόπωσε 6.000 Τουρκαλβανούς. Ο Καραϊσκάκης προβαλλόταν τώρα σε Έλληνες και Τούρκους ως ηγέτης μεγάλου αναστήματος. *«Εχαίρετο»*, γράφει ο Κασομούλης, *«την υπόληψιν του οπλαρχηγού, οι δε Τούρκοι από τον φόβον ήρχισαν να τον κολακεύουν».* Ασφαλώς, καταλάβαινε ότι όπου να 'ναι θα τελείωνε το «θέατρο», να παριστάνει δηλαδή τον τηρούντα τις συμφωνίες για το αρματολίκι και να τον ανέχονται οι Τούρκοι.

Τον Απρίλιο του 1823 εγκαταστάθηκε στα Τρίκαλα ο Σιλιχτάρ Μπόδα με 6.000 μισθοφόρους. Κάλεσε τον Καραϊσκάκη και τον Στουρνάρα να προσκυνήσουν. Αρνήθηκαν. Συμφώνησαν μαζί τους και ο Λιακατάς με τον Μάνδαλο. Καραϊσκάκης και Στουρνάρας, σε συσκέψεις τους στη Βατσινιά, αποφάσισαν την εγκατάσταση στο Βαλκάνο «ελληνικού στρατοπέδου» για εκπαίδευση νέων. Ζήτησαν από την Προσωρινή Διοίκηση όπλα, αλλά δεν τους δόθηκαν. Ενώ, όμως, γίνονται προετοιμασίες για επανάσταση στη Δυτική Θεσσαλία, εκδηλώνεται κίνηση για να αφαιρεθεί από τον Καραϊσκάκη το καπετανλίκι των Αγράφων. Ρουμελιώτες καπετάνιοι (Βαρνακιώτης, Ίσκος, Ράγκος και απόγονοι

50. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 273.

του Μπουκουβάλα) υποστήριζαν ότι έχουν κληρονομικό δικαίωμα να το πάρουν γιατί προέρχονται από «τζάκια» και να διωχτεί ο Καραϊσκάκης που το άρπαξε. Για τον «καλό κόσμο» θεωρούνταν βεβήλωση να περιέλθει καπετανλίκι σε «μπάσταρδο» και «γύφτο», όπως χλεύαζαν τον Καραϊσκάκη.

Οι μνηστήρες του αρματολικιού Αγράφων κατέφυγαν στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, που μόλις είχε εγκατασταθεί στη Ρούμελη ως εκπρόσωπος της Προσωρινής Διοικήσεως της Πελοποννήσου. Συμφώνησε και αυτός να το πάρει ο Ράγκος. Ο Καραϊσκάκης δεν το παραχώρησε. Ανίσχυρος ο Ράγκος να το πάρει δυναμικά, καταφεύγει σε δολοπλοκίες. Βάζει τον Κίτσο Τζαβέλα να πάει στα Άγραφα με 300 Σουλιώτες, με τη δικαιολογία να βοηθήσει τον Καραϊσκάκη, αλλά πίσω απ' αυτόν πρόκειται να εισβάλουν οι Ρουμελιώτες καπετάνιοι ώστε να προκληθούν επεισόδια και να δημιουργηθεί η ευκαιρία για να πάρει ο Ράγκος το αρματολίκι. Ο Καραϊσκάκης τα αντιλήφθηκε αυτά. Απερίφραστα παραγγέλλει στον Τζαβέλα να μην επιχειρήσει να μπει στα Άγραφα γιατί θα τον χτυπήσει. Και του γράφει: *«Τριακόσια παλιοτσάρουχα θα μας φέρετε ελευθερία; Όχι, αν είναι το ρωμαίικον να μας το φέρετε εσείς οι τριακόσιοι δεν σας θέλουμε»*. Ράγκος, Μπουκουβαλαίοι και Τζαβέλας εγκαταλείπουν τα προσχήματα και εισβάλλουν αιφνιδιαστικά στα Άγραφα και στον Ασπροπόταμο, ενώ από τα Τζουμέρκα εισβάλλει ο Χρ. Ροκάς. Ο Καραϊσκάκης με τον Στουρνάρα και τον Λιακατά τους καταδίωξαν με πολύωρες μάχες, με νεκρούς και τραυματίες και από τις δύο μεριές.

Οργισμένος ο Καραϊσκάκης παρακούει τη συμβουλή του Στουρνάρα και στέλνει στη Λάρισα ένα Σουλιώτη «αιχμάλωτο» και το κεφάλι ενός σκοτωμένου, για να δείξει στον Χουρσίτ ότι τηρεί τη συμφωνία του και δεν αφήνει να μπαίνουν στο αρματολίκι του επαναστάτες. Αλλά οι Τούρκοι που έμαθαν τις προστριβές και τις αντιθέσεις μεταξύ καπετάνιων από τον Σουλιώτη, δεν εξαπατώνται. Αυτή η πράξη του Καραϊσκάκη έδωσε αφορμή να τον διαβάλουν οι Ρουμελιώτες στον Μαυροκορδάτο ως φιλότουρκο και παράλληλα να τροφοδοτηθεί μίσος των Σουλιωτών εναντίον του. Ευθύνη για τα συμβάντα επιρρίφθηκε και στον Μαυροκορδάτο, διότι αντί να επιβάλει συνεργασία των καπετάνιων, παρασύρθηκε από τη μια μερίδα εναντίον της άλλης και προκλήθηκε αλληλοσφαγή. Ο Ζεύγος τον σκιαγράφησε ως εξής:

«Μηχανορράφος, γνήσιος Φαναριώτης, μα εξευρωπαϊσμένος. Δεν έχει κανένα δεσμό με τις μάζες και καμιά εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της και στην επανάσταση (υπογράμμιση του συγγραφέα). *(...) Έγινε ο πολιτικός αρχηγός των κοτσαμπάσηδων. (...) Ζητάει να οργανώσει ολιγαρχική διοίκηση μ' επικεφαλής τον ίδιο»*[51].

Στον Μαυροκορδάτο τα «τζάκια» βρήκαν τον άνθρωπο που θα ικανοποιού-

51. ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΕΒΓΟΣ, ό.π.

σε τα ατομικά και οικογενειακά τους συμφέροντα. Και στα «τζάκια» και στους κοτσαμπάσηδες της Ρούμελης ο Μαυροκορδάτος βρήκε την παράταξη που θα τον στήριζε. Ουσιαστικά η Προσωρινή Διοίκηση της Πελοποννήσου μεταφύτευσε με τον Μαυροκορδάτο στη Ρούμελη την τοπικιστική και παραταξιακή νοοτροπία.

6.11. Επιδρομές Τούρκων στον Ασπροπόταμο και στα Άγραφα

Με τη συνήθεια να διακόπτουν τις επιχειρήσεις το χειμώνα οι Τούρκοι άφησαν, με την επιστροφή τους από την Πελοπόννησο, τους στρατευμένους να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Επιφανειακά η ζωή στη Δυτική Θεσσαλία φαίνεται ήρεμη ενώ συνεχίζονται τα θρησκευτικά πανηγύρια και τα παζάρια. Στα παρασκήνια, όμως, ετοιμάζονται για πόλεμο όλοι, Έλληνες και Τούρκοι. Ο Νικόλας Στουρνάρας παραγγέλνει στον Μάνδαλο να κρατήσει όσους αρματολούς χρειαζόταν για να ελέγχουν τα Χάσια και να στείλει τους άλλους στον Ασπροπόταμο για ενίσχυση. Παράλληλα, ειδοποιεί τους συγγενείς του να διώξουν τις οικογένειές τους στα Εφτάνησα, για ασφάλεια. Και τότε βγαίνουν στο προσκήνιο διαφωνίες μεταξύ των Στουρναραίων. Η πατριά τους αριθμούσε 120 μέλη, από τα οποία οι 80 ήταν ενήλικοι, άνδρες και γυναίκες. Κατά τον Κασομούλη, παρενέβαιναν οι παντρεμένες παρασκηνιακά μέσω των συζύγων τους, στους οποίους διατύπωναν γνώμες ή τους επηρέαζαν σε πολλές περιπτώσεις, με συνέπεια να προκαλούνται διαφωνίες. Τα αδέλφια του, τα ξαδέλφια του και άλλοι συγγενείς του Στουρνάρα αρνήθηκαν να τις φυγαδεύσουν. Προτιμούσαν «καλές σχέσεις» με τους Τούρκους, πιστεύοντας ότι έτσι θα διαιώνιζαν τα οικονομικά τους ωφελήματα από το πατρογονικό αρματολίκι. Ο ίδιος, όμως, και ο γαμπρός του, Λιακατάς, έδιωξαν τις δικές τους στην Κεφαλλονιά.

Δύο μόλις μέρες μετά την απαλλαγή του από τη φροντίδα για την οικογένεια, ο Στουρνάρας συναντήθηκε με τον Καραϊσκάκη στο Πορτί και κατέστρωσαν σχέδια για δράση. Κατόπιν ασχολήθηκε με τη διαχείριση της περιουσίας του. Πούλησε πολλά από τα πρόβατα και τα βόδια του, ώστε να μην τα βρουν και τα πάρουν οι Τούρκοι, όταν αρχίσουν επιχειρήσεις. Και αρχίζει να συναντιέται με δημογέροντες και κατοίκους των χωριών του αρματολικιού του. Μιλά και διασκεδάζει μαζί τους, επιδιώκοντας να συσφίξει τους δεσμούς του με αυτούς. Ο Κασομούλης που τον συνοδεύει προσπαθεί να μάθει ποιες φάρες είναι πρόθυμες για αγώνα και ποιες προτιμούν «καπάκια». Μερικοί τον πλησιάζουν εμπιστευτικά και του συνιστούν να συμβουλεύσει τον καπετάνιο να μην παρασυρθεί σε πόλεμο. Επρόκειτο για εύπορους που νόμιζαν ότι με τα «καπάκια» ο Ασπροπόταμος θα έμεινε «απείραχτος», ενώ αυτοί θα διατηρούσουν τα «*καλά τους να τα χαίρονται*», γράφει ο Κασομούλης και συμπληρώνει: ο Στουρνάρας δεν στηριζόταν σε αυτούς αλλά στο λαϊκό στοιχείο. Για να το αποσπάσει από την επιρροή των ευπόρων παρακινεί τις οικοτεχνίες ν' αυξήσουν την

παραγωγή σε μάλλινα και υφαντά και να οργανώσουν καλύτερα τη διάθεση των εμπορευμάτων στα Τρίκαλα και στη Λάρισα. Την εποχή εκείνη, γράφει ο Κασομούλης, ο Ασπροπόταμος αποτελούσε «*μια διομηχανία*». Σε όλα τα χωριά του, αλλά προπαντός στο Γαρδίκι, απασχολούνταν με τα υφαντά γυναίκες, ακόμα και άνδρες, αποκομίζοντας σημαντικό εισόδημα.

Τα μάθαινε αυτά ο Χουρσίτ και γράφει στον Στουρνάρα: «*Με το φέρσιμό σου χαλάς τις συμφωνίες*» και βάζεις «*σε υποψίες τους βεζίρηδες*». Ο Στουρνάρας δεν απαντά ή απαντά με λιγόλογα, αποφεύγοντας τις προσφωνήσεις «*σε προσκυνώ*», «*σε φιλώ το χέρι*» και παρόμοιες που συνηθίζονταν τότε. Ο Χουρσίτ το πρόσεξε και το είπε σε Τρικαλινούς συνεργάτες του. Εκείνοι «έφριξαν» από την «ανταρσία» του Στουρνάρα και τον κατηγόρησαν επειδή διατηρεί «γραμματικό» τον επαναστάτη Κασομούλη. Προσπάθεια να αφαιρεθεί από τον Στουρνάρα το καπετανλίκι δεν απέδωσε. Εκτός από μερικούς εύπορους φιλότουρκους δεν προσφέρεται καμιά φάρα για ραδιουργίες, ενώ η πλειοψηφία των κατοίκων του Ασπροποτάμου είναι με το μέρος του Στουρνάρα. Σε παρόμοιες επιστολές του Χουρσίτ ο Καραϊσκάκης άλλοτε απαντά ότι «*φιλάει τα μέντια του*» (παντόφλες) και άλλοτε ότι θα ρωτήσει τον «*σύνδροφόν του και εννοούσεν τον πούτζον του*».

Την άνοιξη του 1823 κίνησε από τη Θεσσαλία για τη Νότια Ελλάδα μεγάλη δύναμη τουρκικού στρατού. Άλλη δύναμη κινήθηκε εναντίον των αρματολών της Δυτικής Θεσσαλίας. Ο Σιλιχτάρ Μπόδα εξόρμησε από τα Τρίκαλα με 4.500 Τουρκαλβανούς προς την Πύλη - Ελάτη, με σκοπό να πλήξει τους αρματολούς του Ασπροποτάμου. Έχοντας, όμως, ο Στουρνάρας το στρατηγείο του στο Κόρπο, αντιλήφθηκε την κίνηση του εχθρού και συμπτύχθηκε με τους στρατιώτες του στην Πέτρα (Γκρόπα, υψ. 1.200 μ.) πάνω από τα Κούτσαινα (Στουρναραίικα). Ο εχθρός ανέβηκε στο Κόρπο, αλλά δεν βρήκε κανέναν αρματολό. Προέλαση προς την Γκρόπα ήταν αδιανόητη. Πρόκειται για βραχώδη περιοχή. Από τη βάση της διερχόταν μέχρι το 1900 ένα υποχρεωτικό και επικίνδυνο μονοπάτι. Προκειμένου να το προσεγγίσει στρατός από ανατολικά, υποχρεωτικά θα ενεργήσει από αρκετή απόσταση σε φάλαγγα κατ' άνδρα. Έδαφος για ελιγμό από βόρεια δεν προσφέρεται, γιατί ανυψώνεται ράχη με πυκνό δάσος. Νότια υπάρχει βραχώδης γκρεμός βάθους 100 και πλέον μέτρων. Κατά καιρούς βρήκαν πολλοί διαβάτες οικτρό θάνατο εκεί. Η Γκρόπα, λοιπόν, ήταν απρόσβλητη. Η προσπέλαση μηχανημάτων προς το φράγμα της Μεσοχώρας επέβαλε τη διάνοιξη δρόμου, αλλά και πάλι το πέρασμα από την Γκρόπα παραμένει επικίνδυνο. Τώρα αναμένεται να δοθεί στην κυκλοφορία η σήραγγα μέσα στο βράχο.

Ο Μπόδα στράφηκε προς το Περτούλι, το Βετερνίκ (Νεραϊδοχώρι) και την Πύρρα. Οι κάτοικοι είχαν καταφύγει σε άλλες περιοχές για προστασία και σε αντίποινα οι Τούρκοι τα λεηλάτησαν και «*έβαλαν φωτιά και έκαυσαν πολλάς οικίας εξ αυτών και τας καλυτέρας*», όπως το αρχοντικό Χατζηπέτρου, ηλικίας 300 χρόνων. Ξαφνικά ο Μπόδα δέχτηκε επίθεση στα πλευρά του από τον Θα-

νάση Μάνδαλο με τους 300 Χασιώτες επαναστάτες, που τους πήγαινε στον Στουρνάρα ως βοήθεια. Ο Μάνδαλος από τα Χάσια διέσχισε την κοιλάδα του Κλεινοβίτικου ποταμού, ανέβηκε στη Χρυσομηλιά και, όπως έβγαινε από το δάσος στα Περτουλιώτικα λιβάδια, έπεσε στη φάλαγγα του εχθρού. Επειδή το έδαφος δεν προσφερόταν για σύγκρουση από παράταξη, ο Μπόδα συμπτύχθηκε, διαφεύγοντας προς την Ελάτη και τα Τρίκαλα.

Λίγες μέρες κατόπιν ο Σιλιχτάρ με 6.000 Τουρκαλβανούς, κατά τον Κασομούλη, κινήθηκε προς τα Άγραφα. Προνοητικά και ο Καραϊσκάκης είχε αποσύρει τους στρατιώτες του στην περιοχή της Οξυάς. Ο Σιλιχτάρ έκαψε μερικά χωριά στα ριζά των Αγράφων και μη βρίσκοντας εμπόδιο ανέβηκε στη Νεβρόπολη. Επειδή η βαθύτερη διείσδυση στον αχανή χώρο των Αγράφων εγκυμονούσε κινδύνους, την απέφυγε. Ο Καραϊσκάκης ετοιμάστηκε για επίθεση και προκειμένου ν' αυξήσει τη δύναμή του ζήτησε βοήθεια από γείτονές του καπετάνιους. Στην έκκλησή του οι καπετάνιοι Οδυσσέας Ανδρούτσος, Γιολδάσης, Μήτσιος Κοντογιάννης, γερο-Πανουργιάς, Πεσλής, Δήμος Σκαλτσάς και Γιάννης Φραγκίστας έστειλαν αρματολούς. Ο Στουρνάρας έστειλε 300 μ' επικεφαλής τον αδελφό του, Στέργιο. Ο Κασομούλης υπολογίζει ότι συγκεντρώθηκαν στην Οξυά περίπου 4.500 αρματολοί. Ο Λιακατάς με 400 αρματολούς και 80 Σουλιώτες κατέλαβε τον οδικό κόμβο της Κρύας Βρύσης, για να εμποδίσει πέρασμα των Τούρκων από τα Γιάννινα προς τα Τρίκαλα. Εξόντωσε τη φρουρά συνοδείας καραβανιού και έπιασε 150 φορτωμένα μουλάρια. Ο Μάνδαλος ετοιμάστηκε να επιτεθεί από τα Χάσια στα Τρίκαλα.

Ο Καραϊσκάκης παρ' ότι υπέφερε από ασθένεια ετοιμαζόταν για επίθεση. Και τότε κατέφθασε απεσταλμένος του Σιλιχτάρ με επιστολή του. Οι επιχειρήσεις, γράφει, είναι «λάθος» και οι Τούρκοι θέλουν να το επανορθώσουν, αποχωρώντας από τα βουνά ώστε να μείνουν τα αρματολίκια όπως ήταν, στον Καραϊσκάκη, στον Στουρνάρα και στον Λιακατά. Ο Καραϊσκάκης εκείνο τον καιρό αντιμετώπιζε δύο αντιπάλους: μετωπικά τους Τούρκους και στα νώτα τους μνηστήρες καπετάνιους με τον Μαυροκορδάτο. Και οι δύο, κατά τον Καραϊσκάκη, επιθυμούσαν το αρματολίκι του. Αν, όμως, δεχόταν την πρόταση του Σιλιχτάρ, θα το διατηρούσε και θα ξέμπλεκε και με τους δύο αντιπάλους του. Εκείνες τις μέρες ο Φραγκίστας, περνώντας από τον Βάλτο και μεταβαίνοντας στα Άγραφα για ενίσχυση, δημιούργησε ένα επεισόδιο. Ο Καραϊσκάκης το θεώρησε το πρώτο εξ όσων άλλων θα προκληθούν από τους Μπουκουβαλαίους, τον Ράγκο και τους λοιπούς μνηστήρες. Κάτω από την επήρεια των σκέψεων αυτών και της ασθενείας του, καλεί στη σκηνή τον Τούρκο απεσταλμένο και ξεθυμαίνει εκστομίζοντας, μπροστά στους άλλους καπετάνιους, προσβλητικά λόγια για το σουλτάνο και την Τουρκία, αλλά στο τέλος δέχεται την ειρήνη.

Ασφαλώς, βαρύνει ηθικώς τον Καραϊσκάκη το γεγονός ότι προτίμησε την ειρήνη αντί του πολέμου. Με τυχόν επίθεσή του θα κατατρόπωνε τον Σιλιχτάρ

και θα έμπαιναν σε κίνηση νέες πατριωτικές δυνάμεις για επέκταση της επαναστάσεως και στη Θεσσαλία. Αλλά ούτε και ο Καραϊσκάκης μπορούσε να ξεπεράσει την εποχή του, εποχή στην οποία συχνά το προσωπικό υπερίσχυε του εθνικού. Ο αντιπρόσωπος π.χ. της Προσωρινής Διοίκησης στη Ρούμελη, Μαυροκορδάτος, στηρίχτηκε σε μεγαλοκαπετάνιους και προκρίτους, που εκπροσωπούσαν ατομικά, οικογενειακά και συμφέροντα κοτσαμπάσηδων. Αλλά και οι καπετάνιοι Βαρνακιώτης, Βαλτινός, Γώγος, Ίσκος και Ράγκος, που κατηγόρησαν τον Καραϊσκάκη, πήγαν κατόπιν με τους Τούρκους και πολεμούσαν ένα διάστημα εναντίον των Ελλήνων.

Οι Τούρκοι συγκέντρωσαν στη Θεσσαλία δυνάμεις από το Μαυροβούνι και τη Σκόδρα. Με γράμμα του προς τον Καραϊσκάκη και τον Στουρνάρα, την 1η Ιουλίου 1823, ο Μαχμούτ πασάς (Δράμαλης) τους δίνει προθεσμία 15 ημερών για να προσκυνήσουν. Αρνούνται και παράλληλα ετοιμάζονται να αποκρούσουν τυχόν επίθεσή του. Ενημερώνουν την Προσωρινή Διοίκηση και ζητούν όπλα και στρατό. Συμφωνεί και αναθέτει στον Γ. Αινιάν να μεταβεί επί τόπου για να εξετάσει την κατάσταση. Ωστόσο ούτε ο Αινιάν ούτε στρατός ούτε όπλα πήγαν στα Άγραφα.

Την 20ή Ιουλίου 1823 οι Τούρκοι εξόρμησαν με τρεις φάλαγγες προς τον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα, ενεργούντες προσεκτικά για να μην αποτύχουν, όπως πριν. Τέσσερις ως πέντε χιλιάδες, με επικεφαλής τον Σούλτζια Κόρτζια, κατευθύνθηκαν προς την Πύλη εναντίον του Στουρνάρα. Έξι χιλιάδες προς τη Νεβρόπολη και την Οξυά εναντίον του Καραϊσκάκη. Τμήμα ιππικού προς τη α, με κατεύθυνση τα Κάγκελα του Καρπενησίου. Μετά από αψιμαχίες, ο Στουρνάρας και ο Λιακατάς συμπτύχθηκαν στον Βάλτο, ακολουθούμενοι από κατοίκους, μεταξύ των οποίων και γυναικόπαιδα που εγκατέλειψαν τα χωριά τους για να μην κακοποιηθούν από τον εχθρό. Ο Καραϊσκάκης συμπτύχθηκε στη Ρούμελη με τους αρματολούς του. Με την απομάκρυνση των αρματολών από τον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα, οι Τούρκοι απέσυραν τον Αύγουστο τις δυνάμεις από τα άνω βουνά και τις μετακίνησαν προς τη Ρούμελη.

Η Προσωρινή Διοίκηση της Ρούμελης δεν εκδήλωσε κανένα ενδιαφέρον για τους Θεσσαλούς πρόσφυγες, που βρέθηκαν σε περιβάλλον αφιλόξενο και εχθρικό. Στους καταυλισμούς τους ενεργούσαν επιδρομές κάτοικοι από τα χωριά του Βάλτου και άρπαζαν ρούχα και τρόφιμα. Άλλοι έστηναν ενέδρες σε περάσματα, επετίθεντο σε άοπλα και ανύποπτα γυναικόπαιδα, άρπαζαν το ρουχισμό τους, ξεσχίζοντας τα ενδύματά τους, ενώ έφτασαν και στο βιασμό ανύποπτων γυναικών. Στα λεγόμενα «κλεφτοχώρια» του Βάλτου οι κάτοικοί τους πανηγύριζαν για τη λεηλασία αυτή, αλληλοευχόμενοι *«και του χρόνου το ίδιο πανηγύρι»*. Οι Βαλτινοί, γράφει ο Βλαχογιάννης, είχαν ανέκαθεν οργανωμένο το κλέψιμο. *«Ο στρατηγός Ράγκος και ως πατριώτης Βαλτινός και ως από οικογένειαν καλαναθρεμμένην ακούσας ταύτην την απανθρωπίαν έπεσεν να πεθάνη από την λύπην του (...) όλα δε ταύτα τα απέδιδεν εις την αδιαφορίαν του Αν-*

δρέα Ίσκου». Και θέλων *«να απορρίψη αυτήν την κηλίδα από τους πατριώτας του όλους, παρακινούσεν τον Στορνάρην και τον Γρηγόρην Λιακατάν να κινηθούν με τα όπλα κατ' εκείνων»*, ενώ υποσχόταν *«να εξολοθρεύσουν όσαις οικογένειες ήξευραν ότι είναι καθάρματα, κηφήνες εις τον Βάλτον»*. Ο Στουρνάρας και ο Λιακατάς απαντούσαν ότι δεν ήταν *«καιρός να ανοίξουν έναν εμφύλιον πόλεμον»*[52].

Σε αφιλόξενο και εχθρικό περιβάλλον βρέθηκαν και οι Θεσσαλοί αρματολοί. Η Προσωρινή Διοίκηση αδιαφόρησε ασυγχώρητα για την κάθοδό τους και δεν επωφελήθηκε ν' αυξήσει τις δυνάμεις της, αν και η επανάσταση εκεί είχε ανάγκη από ενόπλους, εμπειροπόλεμους μάλιστα, όπως οι Θεσσαλοί. Παράλληλα κάποιοι καπετάνιοι συνωμότησαν για να δολοφονηθούν οι Στουρνάρας και Λιακατάς, ώστε να πάρουν «δικοί τους» τα πλούσια αρματολίκια Ασπροποτάμου και Κλεινοβού. Ο Σ. Στράτος με κοτσαμπάσηδες πρότειναν *«να γίνει κάτι καλύτερο· να σταματήσει ο πόλεμος κατά των Τούρκων»*, με τη δικαιολογία ότι οι Έλληνες δεν θα νικούσαν. Μέσα σε όλα αυτά οι Θεσσαλοί αντιμετώπιζαν και έλλειψη ψωμιού, ενώ ακόμα ήταν Αύγουστος. Και ανακύπτει το ερώτημα: τι θα γινόταν τον χειμώνα δίχως τροφές, δίχως στέγη, σε περιβάλλον εχθρικό; Σε απάντηση οι αρματολοί και οι πρόσφυγες του Ασπροποτάμου πήραν το δρόμο προς τα Βραγκιανά - Λιάσκοβο και την 26η Αυγούστου έφτασαν στο Μαρτιντζικό (Ελληνικά), από όπου επέστρεψαν στο χώρο τους.

Ο Βελή αγάς, δερβίσης στα Τρίκαλα, *«αναθρεμμένος ημέρα νύχτα με τους Έλληνας αν και μωαμεθανός εις την θρησκείαν, δεν ήτο τόσον φανατικός. Φίλος παλαιός του Στουρνάρα από την αυλήν του Αλή πασά, εγνώριζεν καλά και την οικογένειάν του και τα αισθήματά του»*. Και του έγραψε: *«Αδελφέ Καπετάν Νικολό, έμαθα ότι επέστρεψες οπίσω· έγινες αιτία και πήρες τόσον κόσμον εις τον λαιμόν σου. Δεν ηξεύρω με τι σκοπόν ήλθες, πλην εγώ ως φίλος του σπιτιού σου θα σε συμβουλεύσω να αφήσης ταις παλιαίς σου γνώμαις, και να στρωθής εις τον τόπον σου, να ήσαι καθώς ήσουν και καλύτερα. Και κεφίλης* (εγγυητής) *εγώ γίνομαι διά εσένα»*.

Ο Στουρνάρας απάντησε ότι για όσα έγιναν δεν φταίει αυτός. Επικαλέστηκε διάφορες δικαιολογίες και τελικά προσκύνησε. Ο Βελή ήταν δερβίσης, δηλαδή αξιωματούχος της μωαμεθανικής αίρεσης των μπεκτασήδων, που εκτός των άλλων επιδίωκαν και τον προσηλυτισμό των χριστιανών.

Ο Καραϊσκάκης, υποχωρώντας από τα Άγραφα, στρατοπέδευσε στην Καλιακούδα. Βρέθηκε και αυτός σε περιβάλλον αφιλόξενο και εχθρικό. Μαθαίνει ότι οι μεγαλοκαπετάνιοι της Ρούμελης επωφελήθηκαν από την απουσία του από τα Άγραφα και έστειλαν τους διωγμένους από αυτόν μισθοφόρους των Τσο-

52. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 342.

λάκογλου για να εγκατασταθούν, ώστε να πάρει κατόπιν το αρματολίκι τους ο Ράγκος, γαμπρός του Μπουκουβάλα, διότι με αυτούς *«η αταξία και η ληστεία σήκωσαν κεφάλι»* στα Άγραφα. Οργισμένος ο Καραϊσκάκης πήρε *«ένα μικρό σώμα Γκέγκηδων»* και επέστρεψε στα Άγραφα[53]. Τιμώρησε τους κλέφτες, εδίωξε τους επιδρομείς, σταθεροποίησε τη θέση του και συναντήθηκε με τον Στουρνάρα στη Βατσινιά. Ο Βλαχογιάννης, στις σημειώσεις του στο βιβλίο του Κασομούλη (σ. 346), διερωτάται τι να συζήτησαν οι δυο τους, αφήνοντας να υπονοηθεί ότι μετά απ' όσα αντιμετώπισαν στη Ρούμελη, αποφάσισαν να κάνουν καπάκια. Και προσθέτει: επί δύο μήνες τότε ο Καραϊσκάκης ήταν *«άρρωστος βαριά»*, γι' αυτό και δεν έλαβε μέρος στη μάχη της Καλιακούδας. Βασανιζόμενος ακόμα από την αρρώστια, τοποθέτησε ως αντικαταστάτη του στο αρματολίκι το πρωτοπαλίκαρό του, τον Αντώνη Ζαραλή, και αναχώρησε στα Εφτάνησα για θεραπεία. Την 22α Οκτωβρίου 1823 βρέθηκε στο Λαζαρέττο του Αργοστολίου.

Επιστρέφοντας ο Στουρνάρας στον Ασπροπόταμο, ανασυγκροτεί το αρματολίκι του. Το μαθαίνουν οι Ασπροποταμίτες, που είχαν φύγει για να σωθούν από τους Τούρκους, και επιστρέφουν στα χωριά τους. Μερικοί είχαν φτάσει στον Μοριά. Ο Ζαραλής ανασυγκρότησε το αρματολίκι Αγράφων. Αλλά ο Ράγκος, με τη βοήθεια του Σταμούλη Γάτζου, κινήθηκε προς τα Άγραφα για να πάρει το αρματολίκι, επωφελούμενος από την απουσία του Καραϊσκάκη. Μαθαίνει ο Σούλτζια Κόρτζια τις αντιζηλίες των καπετάνιων και αρπάζει την ευκαιρία να απαλλαγεί από τον Καραϊσκάκη. Συμπράττει με τον Ράγκο, αποβλέποντας επιπλέον και στο να χρησιμοποιεί ο τουρκικός στρατός τα συντομότερα ορεινά δρομολόγια προς τη Ρούμελη. Παράλληλα, συνεννοείται με τους 150 Γκέγκηδες του Καραϊσκάκη για να πάνε, όπως και πήγαν, με το μέρος του Ράγκου. Τελικά, ενεργώντας μετωπικά κατά των Αγράφων ο Ράγκος, και «από τα μέσα» οι Γκέγκηδες, πήρε το αρματολίκι Αγράφων. Για να σταθεροποιηθεί διώχνει από τα χωριά τους δημογέροντες, που είχε αναδείξει ο Καραϊσκάκης, και επαναφέρει τους κοτσαμπάσηδες των Τσολάκογλου.

Αξιοποιώντας την επιτυχία του αυτή ο Σούλτζια Κόρτζια καλεί τώρα και τον Στουρνάρα να προσκυνήσει. Εκείνος αρνείται και διαπιστώνει ότι η επιστροφή στον Ασπροπόταμο δεν αποτελεί και επιστροφή στην προηγούμενη κατάσταση. Η ζωή δεν γυρίζει πίσω. Βλέποντας ότι οι σχέσεις με τους Τούρκους δεν θα είναι όπως πριν, καλείται να επιλέξει ανάμεσα στην υποταγή στον εχθρό και στο πατριωτικό καθήκον. Διάλεξε το δεύτερο. Πήρε το γαμπρό του, Λιακατά, και όσους αρματολούς ακολούθησαν και τον Οκτώβριο του 1823 κατέβηκαν στο Μεσολόγγι. Ο στρατηγικότερος ορεινός όγκος, Ασπροποτάμου - Αγράφων, πέρασε τώρα στον έλεγχο των Τούρκων.

Την περίοδο αυτή έγιναν αλλαγές και στην τουρκική διοίκηση της Θεσσα-

53. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π.

λίας. Ο Χουρσίτ κατηγορήθηκε ότι σφετερίστηκε περιουσία του Αλή πασά και κατάλαβε ότι θα συλληφθεί και θα εκτελεστεί. Για να προλάβει ένα τέτοιο τέλος, διέταξε και, κατά την παράδοση, τον κήδεψαν ζώντα την 30ή Νοεμβρίου 1823. Ξάπλωσε σε ανυψωμένο φέρετρο να τον βλέπουν οι κάτοικοι. Με επίσημη πομπή και πένθιμες τυμπανοκρουσίες τον πέρασαν από τους κεντρικούς δρόμους της Λάρισας και τον απέθεσαν, ζώντα πάντα, στον τάφο που είχε ετοιμάσει στη βόρεια όχθη του Πηνειού αριστερά, αμέσως μετά την έξοδο της γέφυρας. Εκεί αυτοκτόνησε με δηλητήριο. Κατέφθασαν, λίγες μέρες κατόπιν, απεσταλμένοι του σουλτάνου. Επειδή δεν τον πρόφτασαν ζωντανό, τον ξέθαψαν, έκοψαν από το πτώμα το κεφάλι, το καθάρισαν και το πρόσφεραν επί ασημένιου δίσκου στο σουλτάνο. Ο τάφος του Χουρσίτ διατηρούνταν μέχρι τη δεκαετία του 1950, αλλά με τη ραγδαία ανοικοδόμηση αφαιρέθηκαν από ιδιώτες οι πολλές πέτρες και χρησιμοποιήθηκαν σε οικοδομές.

Στα Επτάνησα οι γιατροί είπαν στον Καραϊσκάκη ότι πάσχει από φυματίωση και ότι η αρρώστια είναι ανίατη. Αργά το φθινόπωρο του 1823 επέστρεψε στο Μεσολόγγι. Μαθαίνει τα συμβάντα στα Άγραφα με τον Ράγκο και εξοργίζεται. Απευθύνεται στον Μαυροκορδάτο για να ξαναπάρει το αρματολίκι και από προσκυνημένο να το δραστηριοποιήσει, αλλά αντιμετωπίζεται με περισσότερη τώρα εχθρότητα από πριν. Κοτσαμπάσηδες και Μαυροκορδάτος εξακολουθούν να στηρίζουν τον Ράγκο, παρά τη σύμπραξή του με τον Σούλτζια Κόρτζια, και παραπέμπουν τον Καραϊσκάκη σε δίκη για προδοσία. Η δίκη άρχισε την 1η ή τη 2α Απριλίου 1824. Στη διάρκειά της όλα έδειχναν την καταδίκη του σε θάνατο. Σηκώθηκε ο στρατοδίκης Κίτσος Τζαβέλας, που δεν τα πήγαινε καλά με τον Καραϊσκάκη, και είπε:

«Στρατηγοί, βλέπω ότι αδίκως θέλετε να βάψωμεν τα χέρια μας εις το αίμα του αθώου Καραϊσκάκη με τας ψευδείς εξομολογήσεις του Ψευτο-Βουλπιώτου. Εγώ δεν είμαι σύμφωνος, και αν εσείς αποφασίσετε τον θάνατόν του, το αθώον αίμα του εις τας κεφαλάς των πρωταιτίων και εις τα τέκνα των»[54].

Τελικά, ο Καραϊσκάκης αθωώθηκε. Δεν ήταν, όμως, ο μόνος δυσαρεστημένος από τη συμπεριφορά του Μαυροκορδάτου. Στη διάρκεια του χειμώνα 1823-24 είχε παραμερίσει και άλλους καπετάνιους. Ο Βλαχογιάννης γράφει ότι ο Μαυροκορδάτος χαρακτηριζόταν από αυταρχικές φιλοδοξίες και δεν *«θέλησε να σεβασθή το σύστημα τόσων αιώνων το Αρματολικό, παρά προτίμησε να οργανώση πολιτικό κράτος, όργανο της φιλαρχίας του»*. Και ενώ ο πόλεμος δεν άφηνε περιθώρια, ο Μαυροκορδάτος περίμενε ώστε *«να οργανωθή συστηματικός κρατικός στρατός»*, ενώ το κάθε αρματολίκι μπορούσε ως τότε *«να δίνη 1-2 χιλιάδες ντουφέκια, τα οποία έπρεπε να τα συντηρήση η Συνέλευση»*.

54. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 387.

Στη διαμόρφωση της πολιτικής του Μαυροκορδάτου συνέβαλαν και οι κοτσαμπάσηδες. Κάποιοι από αυτούς αντιπαθούσαν ανέκαθεν τους καπετάνιους, γιατί τους επιβάρυναν με δοσίματα για τον αγώνα και γιατί ασκούσαν κάποιο είδος εξουσίας στις περιοχές τους. Με τον παραμερισμό των καπετάνιων από τον Μαυροκορδάτο γλιτώνουν από τα δοσίματα, ενώ συμμετέχουν και στην άσκηση εξουσίας. Και για να ξεφορτωθούν τον Καραϊσκάκη, δέχτηκαν να τον αναγνωρίσουν ως καπετάνιο, αλλά να του παρέχουν εφόδια μέχρι εκατό μόνο αρματολών, ξέροντας ότι με τόσους αδυνατεί να αντιταχτεί. Ο διορισμός αυτός, γράφει ο Βλαχογιάννης, υπήρξε η τελευταία και η χειρότερη βρισιά στον άνθρωπο που *«είχε δείξει ότι ήταν ικανός να διοικεί χιλιάδες και με αυτούς να νικάει»*[55].

Οργισμένος ο Καραϊσκάκης πήγε στο Αιτωλικό και *«εκήρυξεν ότι εβγαίνει τον ανήφορον κατά τον Ασπροπόταμο και Άγραφα, και όποιος θέλει λάφυρα να τον ακολουθήση. Η φωνή διεδόθη, τα στρατεύματα απλήρωτα, άρχισαν οι στρατιώται να τρέχουν σωρηδόν προς αυτόν»*. Δυσαρεστημένοι και οι Σουλιώτες από τον Μαυροκορδάτο, τον ενίσχυσαν με 200 αρματολούς. Συνολικά τον ακολούθησαν 1.500, αλλά, κατά τον Κασομούλη, τον ακολούθησαν 2.000.[50] Μαθαίνει ο Στουρνάρας ότι ο Καραϊσκάκης θα πάει και στον Ασπροπόταμο και αναστατώνεται. Παίρνει τους δικούς του και τρέχει προς εκεί. Στη γέφυρα της Τατάρνας πήρε γράμμα από τον αδελφό του, Στέργιο, που τον πληροφορούσε ότι ο Καραϊσκάκης εγκαταστάθηκε στο Γαρδίκι (υψ. 1.100 μ.) Τρικάλων, στην Καστανιά (υψ. 850 μ.) Καλαμπάκας και στο Δοκίμι (υψίπεδο 2.000 μ.). Ο Καραϊσκάκης έδειξε και στην περίπτωση αυτή τα στρατηγικά του προτόντα. Απέφυγε μετωπική σύγκρουση με τον Ράγκο για να τον εκτοπίσει από τα Άγραφα, αλλά με ελιγμό εγκαταστάθηκε στην κενή περιοχή του Ασπροποτάμου, εξασφαλίζοντας έτσι εφοδιασμό για το τμήμα του και βάση εξόρμησης.

Ο Στουρνάρας του έστειλε το εξής γράμμα: *«Αδελφέ μου Καραϊσκάκη, Γνωρίζεις ότι ήμουν και είμαι φίλος σου. Επιθύμησα και επιθυμώ το καλόν σου. Αυτή είναι η περίστασις οπού ημπορούμεν να φανούμεν ωφέλιμοι εις το Έθνος, μάλιστα περισσότερον εσύ, οπού εκατηγορήθεις. Επειδή είσαι κατάκοιτος, και τρέχεις εις τα χιόνια, απάνω εις το κρεβάτι, και εκ τούτου ημπορείς να κινδυνεύσης, σε συμβουλεύω να μείνεις αυτού εις το Γαρδίκι, οπού είσαι από όλα ασφαλής· βάστα μερικούς συνδρόφους σου, τους δε λοιπούς στείλε τους να ενωθούν με ημάς, να ριχθούμεν μιαν νύκτα εις τα Τρίκαλα να τα καύσωμεν, να πετάξωμεν τους Τούρκους από αυτού, να τους χαλάσωμεν την φωλεάν και να προ-*

55. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 387.

*χωρήσωμεν προς την Λάρισαν. Μη χάνωμεν αυτήν την ευκαιρίαν, αδελφέ. Διά ασφάλειάν σου, να σηκώσης κάθε υποψίαν εκ μέρους μου, σου στέλνω τον υιό μου Γιαννιόν ενέχυρον, και άκουσέ με, αν θέλεις· ειδέ τουναντίον και έχεις άλλους σκοπούς, γράψε μου πάλιν. Βιζίτσα (εννοεί μάλλον τη Βιτσίστα, σημ. Μεσοχώρα) τη 15η Απριλίου 1824. Ο φίλος και αδελφός σου, Ν. Στορνάρης»*56.

Ο Καραϊσκάκης απάντησε: *«Γενναιότατε αδελφέ Καπετάν Νικόλα, Έλαβα το γράμμα σου· είδα όσα με γράφεις. Έχει και τουμπλέκια* (τουρκικά όργανα του ιππικού) *ο πούτζος μου, έχει και τρουμπέτταις* (ελληνικά όργανα). *Όποια θέλω θα μεταχειρισθώ. Ταύτα εις απάντησιν του γράμματός σου. Γαρδίκι, την 15 Απριλίου 1824».*

Ο Καραϊσκάκης συνέλαβε στην Καστανιά τον *«Οθωμανό πολιτάρχη Χουσεΐν Τζιούρη. Τον υποδέχθη με όλην την παράταξιν και ανήκουσαν τιμήν. Τον κάθισεν πλησίον του και άρχισαν να ομιλούν. Ιδού, λέγει, ο αφέντης σου* (Σούλτζιας Κόρτζα) *με ηύρεν άρρωστον, και έδιωξεν από τα Άγραφα τους ανθρώπους μου και το έδωσεν εις τους πορδαλάδες, τον Ράγκον και Σταμούλην Γάτζον. Ιδού όπου ήλθα τώρα δυνατότερος από ότι ήμουν. Ή τα Άγραφα λοιπόν, ή θα το κάμω στάχτη από την μίαν άκραν έως την άλλην και ο τόπος δεν θέλει σας χωρέσει! Ο Τζιούρης όχι τα Άγραφα μόνο υποσχέθη, αλλά και την Κωνσταντινούπολιν διά να ελευθερωθή. (...) Τέλος αφού έφαγαν και ήπιαν άφησε τον Τζιούρην ελεύθερον με την υπόσχεσιν εις δύο ημέρας να του στείλη το μπουγιουρντί»* (έγγραφο αναγνωρίσεως καπετάνιου).

Στον Σούλτζια Κόρτζια έστειλε και ο Στουρνάρας γράμμα, ζητώντας την βοήθειά του. Ο Κόρτζια απάντησε: *«Παιδί μου Καπετάν Νικολό, έλαβα το γράμμα σου. (...) Είδα όσα μου γράφεις περί του Καραϊσκάκη. Εγώ αυτουνού του γύφτου δεν του δίνω ούτε καλύβα, όχι τα Άγραφα. Μόνον εσείς κοιτάξετε να μη με γελάσετε. Πολεμήσατέ τον από απάνω, ρίξατέ τον εις τον κάμπον και τότε ακούτε την νίλαν του. (...) Διά περισσοτέραν σας βεβαιότητα διώρισα τους εδικούς μου Σταμούλην Γάτζον και Καραταΐρην να ενωθούν μαζί σας, και ο Θεός και η ευχή μου μαζί σας. Τη Μαΐου 1824».* (Δεν υπάρχει στο κείμενο η ημερομηνία)57.

Ο Καραταΐρης πρέπει να ήταν ο επικεφαλής των Γκέγκηδων, που βοήθησαν τον Ράγκο στα Άγραφα.

Ακολούθησαν κωμικοτραγικά αλλά και ανορθόδοξα εθνικώς επεισόδια. Οπαδοί του Ράγκου, με επικεφαλής τον Γάτζο και τον Καραταΐρη, πήγαν στο Τυφλοσέλι (Δροσοχώρι) και περίμεναν τους Στουρναραίους. Ξαφνικά ακούστη-

56. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 401.
57. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 401 - 3.

καν σάλπιγγες «*και ετρόμαξαν μήπως τους επολιόρκησεν ο Καραϊσκάκης*» και ήταν έτοιμοι να το βάλουν στα πόδια. «*Τέτοιος φόβος τους κυρίευσεν από εκείνον τον άνδρα*». Πρόλαβε, όμως, «*να τους ενθαρρύνει να μη φύγουν*» ο Στουρνάρας, μόλις κατέφθασε από τη Μουτσιάρα (Αθαμανία) και να τους πει ότι απέκτησε και αυτός σάλπιγγα. Ως τότε ήξεραν ότι είχε μόνο ο Καραϊσκάκης που την είχε πάρει από τον αγγλικό στρατό όταν υπηρετούσε σε αυτόν στη Λευκάδα. Στο μεταξύ είχε προμηθεύσει αρκετές σάλπιγγες ο Μαυροκορδάτος και τις είχε διαθέσει σε στρατιωτικά τμήματα. Κάποιες απ' αυτές πήρε φαίνεται και ο Στουρνάρας. Ραγκαίοι και Στουρναραίοι κινήθηκαν προς την Πύρρα. Κάπου εκεί συναντήθηκαν και με τον ίδιο τον Ράγκο, που έφερνε άλλους 500 οπαδούς του, κι έγιναν όλοι τώρα 2.500.

Ο Καραϊσκάκης, που παρακολουθούσε τις κινήσεις τους, εγκαταλείπει την Καστανιά και πηγαίνει στο Περλιάγκο (Χρυσομηλιά, υψ. 850 μ.). Το μαθαίνει ο Στουρνάρας και αναστατώνεται. Φοβούμενος μήπως προχωρήσει και βγει στα Περτουλιώτικα Λιβάδια, προστάζει: «*Ογλήγορα να προκαταλάβωμεν το διάσελον, να μη διαβούν εις τα λιβάδια, και πουθενά δεν δυνάμεθα να τους βαστάξωμεν έπειτα*».

Το μονοπάτι από τη Χρυσομηλιά οδηγούσε στα λιβάδια, εκεί όπου βγαίνει τώρα ο ασφαλτόδρομος. Ο Ράγκος ανέθεσε την κάλυψη της εξόδου στον «*πρώτον πολιτάρχη του Γάτζου, με τα πολλά βραγκαλίδια στολισμένον, Μήτρον Μούσιον ονομαζόμενον, να καταλάβη το χτένι (τζιογκρί) απάνω από το Περλιάγκο*». Έριξε κάποιος δικός του μια τουφεκιά, την άκουσε ο Καραϊσκάκης, απάντησε με δική του και φώναξε: «Τι σας χρειάζεται η παταριά, κερατάδες ή θέλετε να γυρίσω οπίσω να κάψω εσάς και τα παιδιά σας; Να γκρεμνισθήτε από αυτού, να μη σας πάρει ο διάολος. Όχι άλλο».

Ανέβασαν τον Καραϊσκάκη οι δικοί του με φορείο σε κορφή να βλέπει την περιοχή. Έδωσε τα ρούχα του και τα φόρεσε ένας αρματολός. Προχώρησε ο μεταμφιεσμένος σε Καραϊσκάκη με άλλους, φωνάζοντας: «*Σταθήτε, κερατάδες, έφθασεν ο Καραϊσκάκης*».

Και γράφει ο Κασομούλης τι επακολούθησε από το άκουσμα και μόνο της κραυγής του «Καραϊσκάκη»:

«*Αφίνει την πλέον δυνατήν θέσιν ο πορδοβραγκαλάς ασημοστολισμένος, Μήτρος Μούσιος, και φεύγει ωσάν ο διάβολος από την αστραπήν. Τους παίρνουν σβάρνα τους εδικούς μας* (Στουρναραίους) *και τους έρριψαν εδώθε του ρεύματος προς ημάς. Ο Ράγκος ώρμησεν να τους εμψυχώση, πλην πού ψυχή*».

Ο Καραϊσκάκης έδιωξε 250 οπαδούς του, οι οποίοι πήγαν με το μέρος των αντιπάλων του. Ο Στουρνάρας και ο Ράγκος τρέχουν με 2.750 δικούς τους τώρα, να καταλάβουν κατάλληλες θέσεις, με σκοπό να πλήξουν τον Καραϊσκάκη «από επάνω» και να τον αναγκάσουν να κατηφορίσει προς την κοιλάδα του Κλεινοβίτικου ποταμού, όπου ήξεραν ότι ήταν ταγμένες οι δυνάμεις του Σούλ-

τζια Κόρτζια, ότι αυτές θα τον αφάνιζαν και τέτοια όνειρα. Αλλά ο Καραϊσκάκης *«αλλού νύχτωνε, αλλού ξημέρωνε»*, κατά τον Κασομούλη. Αντί να πάει προς τα Περτουλιώτικα Λιβάδια, όπου τον περίμεναν οι αντίπαλοί του, και να συγκρουστεί μαζί τους, έκανε έναν αδιανόητο ελιγμό σε έδαφος μάλιστα από τα πλέον δύσβατα. Από τη Χρυσομηλιά κινήθηκε νύχτα προς τη Χουτιάνα, στις δυτικές πλαγιές του Κόζιακα. Σκαρφάλωσε με το μικρότερο τώρα και πιο ευέλικτο τμήμα του στην κοφτή σαν πριόνι κορυφογραμμή του (1.500 μ. περίπου), βαδίζοντας σε πετρώδη και επικίνδυνα περάσματα. Τη δρασκελίζει και βαδίζοντας πάντα σε πετρώδη επικίνδυνα περάσματα στις ανατολικές πλαγιές του Κόζιακα, κατέβηκε στη Λεπενίτσα (Πιαλεία). Συνέχισε προς την Πύλη, ανηφόρισε προς την Καστανιά Καρδίτσας και εισχώρησε στα Άγραφα, έρημα από αρματολούς του Ράγκου. Και άρπαξε σαν αϊτός για δεύτερη φορά το αρματολίκι του. Με τους ελιγμούς του παρέσυρε τους διώκτες του από βουνό σε βουνό και πραγματοποίησε το σκοπό του με τεχνάσματα.

Ράγκος και Στουρνάρας κατέβηκαν στην Πόρτα Παναγιά άναυδοι και αμήχανοι. Και συζητάνε τι να κάνουν. Χολωμένος ο Ράγκος από την ταπείνωση να του πάρει ο Καραϊσκάκης το αρματολίκι με πονηριά, θέλει να τον εξοντώσει, για να εκδικηθεί. Παρακαλεί τον Στουρνάρα να τον ακολουθήσει στα Άγραφα. Επειδή, όμως, καταλάβαινε ότι αδυνατούσαν *«οι δυο τους να τα βγάλουν πέρα με αυτόν»*, προτείνει να καλέσουν σε βοήθεια και τον Σούλτζια Κόρτζια. Ο Στουρνάρας απάντησε: *«Με Τούρκους μαζί δεν πηγαίνω να πολεμήσω. Αν τον πολεμούσαμεν μοναχοί μας έως να τον διώξωμεν, καλώς, ειδέ με Τούρκους δεν ανακατώνομαι»*[58].

Τον Στουρνάρα, όμως, τον πίεζαν να εγκαταλείψει τον Ράγκο ο αδελφός του, Στέργιος, το συγγενολόι του και Ασπροποταμίτες, που συμπαθούσαν τον Καραϊσκάκη. Ράγκος και Στουρνάρας συνεχίζουν τις συζητήσεις χωρίς να καταλήγουν σε απόφαση.

Άρρωστος ο Καραϊσκάκης, μεταφερόμενος συχνά με φορείο, στενοχωρημένος από το σκοτωμό του Ζαραλή σε σύγκρουση με τους Γκέγκηδες, αλλά και διορατικός, διείδε ότι το αρματολίκι ήταν ξεπερασμένο πλέον. Το αποχαιρέτισε, εγκατέλειψε τα Άγραφα και κατέβηκε με τους αρματολούς του στη Ρούμελη να πολεμήσει. Ο Ράγκος βρήκε ευκαιρία και πήρε το αρματολίκι των Αγράφων, συνεργάστηκε με τον Σούλτζια Κόρτζια και εισέβαλε με Τουρκαλβανούς μέχρι το Βουλγαρέλι.

Η Προσωρινή Διοίκηση κάλεσε τους αντιπροσώπους των επαρχιών και τους καπετάνιους να μετάσχουν στη Δεύτερη Συνέλευση το Νοέμβριο του 1824 στο Αιτωλικό. Ο Λιακατάς άφησε τον αδελφό του, Μήτσιο, στο αρματολίκι Κλεινοβού, όπως και ο Στουρνάρας τον δικό του αδελφό, Στέργιο, στο αρματολίκι

58. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., σ. 407, τ. Α΄.

Ασπροποτάμου. Ο Ράγκος άφησε τον Γάτζο στο αρματολίκι Αγράφων. Αλλά τα αρματολίκια δεν είναι πλέον όπως πριν. Οι καπετάνιοι φροντίζουν τώρα πώς να συγκεντρώνονται από τους κατοίκους τα δοσίματα για πληρωμή των αρματολών τους και για καλοπερασιά των οικογενειών τους, καθώς και οι φόροι για τους Τούρκους. Επιπλέον φροντίζουν να σιγουρέψουν το οικογενειακό «τζάκι» για τους απογόνους τους. Ο Ράγκος και ο Στουρνάρας π.χ. έκλεισαν συνοικέσιο, να δώσει ο Στουρνάρας τη θυγατέρα του, Ειρήνη, στον αδελφό του Ράγκου, Κώστα, αλλά άφησαν να το συζητήσουν οι οικογένειές τους στο Μεσολόγγι.

Με την αποχώρηση των τελευταίων καπετάνιων από τα Άγραφα, Ασπροπόταμο και Κλεινοβό το αρματολίκι έχασε τον ουσιαστικό του ρόλο και πέρασε στην ιστορία, αφού ως θεσμός πρόσφερε ύψιστη εθνική υπηρεσία: έδινε στους υπόδουλους τη δυνατότητα ν' αγωνίζονται με αυτό για την ελευθερία και για τη διάσωση του ανεπανάληπτου λαϊκού πολιτισμού. Ας τιμήσουμε και από εδώ το αρματολίκι με τους κλέφτες, τους αρματολούς και τους καπετάνιους τους. Μένουν σύμβολα του ανυπότακτου ελληνισμού και της αθάνατης ελληνικής λεβεντιάς.

Στη Στερεά Ελλάδα κατήλθαν περισσότεροι από 4.000 ένοπλοι επαναστάτες Θεσσαλοί με τους αρχηγούς τους, Περραιβό, Καραϊσκάκη κ.ά. Και άρχισαν να κατάγουν επιτυχίες εναντίον των Τούρκων, πολεμώντας με την τέχνη του κλεφτοπόλεμου, δηλαδή αραιωμένοι και ελισσόμενοι στην κατάλληλη περίπτωση. Όταν ο Αλ. Μαυροκορδάτος, Γραμματεύς της Επικρατείας, έμαθε για τον τρόπο με τον οποίο πολεμούσαν και για τις νίκες που σημείωναν με αυτόν, έσπευσε να τους επαινέσει. Στην Πελοπόννησο κατόπιν ο Κολοκοτρώνης τούς θαύμασε και τους αποκάλεσε χαλκοσκούφηδες, άφοβους. Μετά τις νικηφόρες μάχες στις Θερμοπύλες κ.α. οι Θεσσαλοί αποσύρθηκαν στην Άμφισσα και στους Δελφούς για να διαχειμάσουν. Εκεί, όμως, έλαβαν διαταγή της Διοικήσεως, με προεδρεύοντα τον Γεώργιο Κουντουριώτη, να *«εισβάλλωσιν εις την Πελοπόννησον και συλλάβωσιν, φονεύσωσιν ή διώξωσι τους κυρίους Πέτρον Μαυρομιχάλη, Ανδρέαν Ζαΐμην, Αναγνώστην Δεληγιάννην, Ανδρέαν Λόντον, Θεόδωρον Κολοκοτρώνην, Νικήταν Σταματελόπουλον και τους οπαδούς αυτών, αποκηρυχθέντας αντάρτας και αντιδιοικητάς»*, γράφει ο Περραιβός[59].

Στην Πελοπόννησο είχε ξεσπάσει μεταξύ των προαναφερθέντων αρχηγών *«εμφύλιος πόλεμος που αμαύρωσε την επανάσταση»*, γράφει ο Παπαρρηγόπουλος. Για τις *«βρετανικές λίρες»* εξηγεί ο Περραιβός, εννοώντας ότι οι Άγγλοι τις μοίραζαν σκόπιμα για να προκαλέσουν, όπως και προκάλεσαν, την εμφύλια σύρραξη. Και ο Περραιβός συνεχίζει[60]:

59. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 167.
60. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 167.

«Η διαταγή αύτη ελύπησεν αισθαντικώτατα το στρατιωτικόν (τμήμα), *το πλείτον μέρος του οποίου εγνωμοδότει να μην εκτελέση ταύτην ως ολεθρίαν διά την πατρίδα, προλέγον ότι εξ αυτής μέλλουν να προκύψουν εμφύλιοι πόλεμοι, να πλημμυρίσωσι πάθη δυσεξάλειπτα μεταξύ Στερεοελλαδιτών και Πελοποννησίων, το δε χείριστον μέλλουν έπειτα οι εχθροί να εκπεραιώσωσι τον σκοπόν των πληρέστατα και χωρίς τινός κινδύνου· ταύτα φιλονικούντων και βασανιζόντων των στρατηγών και αξιωματικών διά τινάς ημέρας, εις εξ αυτών εκφράσθη προς τους επίλοιπους ως εφεξής: Αδελφοί, συναγωνισταί! το κίνημα το οποίον μας διατάττει η Διοίκησις να κάμωμεν διά Πελοπόννησον το βλέπω κακόν και ολέθριον διά την πατρίδα* (...) *δεν είναι λέγω αι Βρετανικαί λίραι αι οποίαι προξενούν και τώρα τας ταραχάς και διχονοίας;* (...) *ημείς εν τοσούτω πρέπει να σεβασθώμεν και εξακολουθήσωμεν την διαταγήν της Διοικήσεως, όχι όμως, κατά γράμμα και τα διατατтόμενα· διότι κινδυνεύει τότε να σβυσθή όλον το έθνος μας με τόσην ατιμίαν και όνειδος, μ' όσην τιμήν και δόξαν υψώθη σήμερον· ας υπάγωμεν όχι όμως ως τιμωρηταί, όχι ως διώκται, όχι ως άρπαγες των ομογενών μας, αλλ' ως συμβιβασταί, αλλ' ως άσυλα των διωκομένων και τέλος ως συνάδελφοι. Αφ' όλας τας οποίας εκερδίσαμεν νίκας έως της σήμερον κατά του εχθρού η ενδοξοτέρα, η αθάνατος και η σωτήριος διά το έθνος μας είναι να καταπαύσωμεν αυτήν την κατηραμένην και ολέθριον διχόνοιαν, δίδοντες να καταλάβωσιν οι τοιούτοι ταραχοποιοί ότι, αν και εκ δευτέρου πράξωσι τα παρόμοια, τα όπλα, ως υπερασπίζοντα πάντοτε το κοινόν συμφέρον, θέλουσιν υποχρεωθή έπειτα να τους παιδεύσωσιν αυστηρώς και νομίμως.* (...) *Συνετέλεσεν ουκ ολίγον εις τας διανοίας των στρατηγών και αξιωματικών και αυτή η παραίνεσις».*

Ο Περραιβός δεν κατονομάζει τον ομιλήσαντα με σύνεση στους αξιωματικούς. Αν ληφθεί υπόψη η παρατήρηση του Λαμπρινού ότι ο Περραιβός ιστορεί τα κατορθώματα των άλλων αγωνιστών, και ότι αποφεύγει να κατονομάζει τα δικά του, τότε το συμπέρασμα είναι ότι αυτός ήταν ο ομιλήσας. Οποιοσδήποτε άλλος και αν ήταν, θα τον ανέφερε. Ο Περραιβός κρίνεται απ' όλους ως σεμνός και αγωνιστής, που δεν επιδίωξε τίτλους και παροχές. Τελικώς, το στράτευμα κινήθηκε από τη Στερεά Ελλάδα στην Πελοπόννησο με επικεφαλής τον Καραϊσκάκη, ο οποίος επέβαλε στους *«αντάρτας αντιδιοικητάς»* την αναίμακτη συμφιλίωση.

Από το επεισόδιο αυτό καθώς και από άλλα συμβάντα στη διάρκεια του αγώνα διαπιστώνεται ότι οι επαναστάτες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Στερεάς Ελλάδας διέθεταν υψηλότερο επίπεδο πολεμικής τέχνης και πολιτικής ωριμότητας. Για το εμπειροπόλεμό τους έγινε προηγουμένως αναφορά και εξηγήθηκε η μορφή και το περιεχόμενό του. Η πολιτική ωριμότητά τους πρέπει να αναζητηθεί στις ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές

συνθήκες, που επικρατούσαν στις διάφορες περιοχές και κυρίως στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, που πρωτοπορούσαν στην οικονομική ανάπτυξη και στο διαφωτισμό. Πρωτοπορούσαν δηλαδή στη διαπαιδαγώγηση των κοινωνιών τους, με ιδέες ελευθερίας και δημοκρατίας, και στο πατριωτικό καθήκον. Στην Πελοπόννησο επικρατούσαν άλλες συνθήκες. Εκεί επικρατούσαν ντόπιοι χωροδεσπότες που κυριαρχούνταν από άγριο οικογενειακό και τοπικιστικό συμφέρον, ενώ η οικονομική ανάπτυξη και ο διαφωτισμός βραδυπορούσαν. Και οι επαναστάτες δεν προέρχονταν από αρματολίκια, αλλά κυρίως από φρουρούς και έμπιστους χωροδεσποτών, καθώς και από τους κατοίκους που αγωνίζονται για την ελευθερία, ταγμένοι σε τμήμα κάποιου από αυτούς.

6.13. Θάνατος Λιακατά και Στουρνάρα

Οι καπετάνιοι της Θεσσαλίας κατέβηκαν τον Οκτώβριο του 1824 στο Αιτωλικό για να μετάσχουν στη Δεύτερη Συνέλευση. Ο Γρ. Λιακατάς έφερε μαζί του *«400 Βλάχους αρματολούς και 300.000 γρόσια»*, γράφει ο Κασομούλης. Ο Ν. Στουρνάρας έφερε περισσότερους αρματολούς, αλλά άγνωστο το ποσό των χρημάτων. Πριν από την αναχώρησή του αγόρασε, *«από το μερίδιον των στρατιωτών 1.000 πρόβατα, 40 βόδια, 100 γουρούνια, άλογα και άλλα ζώα διά κέρδος έπειτα»*. Τα πρόβατα τα έβαλε στο τσελιγκάτο, τα γουρούνια και τα βόδια τα κατέβασε ο γιος του στο Βραχόρι (Αγρίνιο). Για τον Ράγκο ο Κασομούλης δεν παρέχει στοιχεία. Θα έφερε, ασφαλώς, λιγότερους αρματολούς. Τους πολλούς τους άφησε στα Άγραφα να *«κρατούν το αρματολίκι»* για να μην ορμήσει και το ξαναπάρει ο Καραϊσκάκης. Με τη συνέχιση των επιχειρήσεων στη Ρούμελη κατέβηκαν Χασιώτες με τον Νάσο Μάνδαλο και άλλοι Θεσσαλοί. Θεωρείται βέβαιο ότι από Κλεινοβό, Ασπροπόταμο, Άγραφα και Χάσια κατέβηκαν μερικές χιλιάδες αγωνιστές, μαζί με εκείνους που είχαν ακολουθήσει πριν τον Καραϊσκάκη.

Ο Περραιβός γράφει ότι η δύναμη που διατέθηκε στον Τζαβέλα δεν ήταν αρκετή σε αριθμό για να απελευθερώσει τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, αλλά *«η Θεσσαλία και η Εύβοια έπεμπτον ακωλύτως νέας δυνάμεις εις όλας τας θέσεις (...) και κατήγαγαν νίκας με την ανδρείαν, την ευτολμίαν και τα στρατηγικά επιχειρήματα»*. Στη μάχη του Ανηφόρητου ο εχθρός αιφνιδίασε το ελληνικό στρατόπεδο ώστε *«ο στρατηγός Κριζιώτης, γνωστός κατά την ανδρείαν εις διαφόρους μάχας, τότε εδειλίασε και εκ τούτου προέκυψε και των στρατιωτών η σύγχυσις· επάνω εις την κρίσιμον ταύτην περίστασιν δύο αξιωματικοί εμψύχωσαν όλους τους Έλληνας με το σπάνιον παράδειγμά των, ο εκατόνταρχος Ψαροδήμος και ο πεντηκόνταρχος Νικόλαος Λιακόπουλος, αμφότεροι Ολύμπιοι· ο μεν πρώτος, κράξας μεγαλοφώνως τους Έλληνας να τον ακολουθήσουν, ώρμησε κατά των εχθρών, ο δεύτερος, ιδών τον σημαιοφόρον (του εχθρού) πλησιάσαντα εις το οχύρωμα, επήδηξεν εκ του όχθου εις τους ώμους του, εφόνευ-*

σεν αυτόν και ήρπασε την σημαίαν· μολονότι επληγώθη κατά τε το στήθος και αριστερόν βραχίονα, δεν την άφησε· φιλοτιμηθέντες ταυτοχρόνως και οι λοιποί Έλληνες, εμιμήθησαν το παράδειγμά των»[61]. Η μάχη έληξε με ελληνική νίκη και απελευθέρωση της Θήβας.

Με την κάθοδό του στη Ρούμελη ο Στουρνάρας γνώρισε στην οικογένειά του το συνοικέσιο με τον Ράγκο. Η γυναίκα του, η Μαρία, αρχοντοπούλα η ίδια, το απέρριψε και πρότεινε για γαμπρό της θυγατέρας τους «το αρχοντόπουλο Χριστόδουλο Χατζηπέτρο». Η Ειρήνη δεν ήθελε τον Ράγκο. Ο αδελφός του Στουρνάρα, ο Στέργιος, επίσης δεν τον ήθελε. Ο Λιακατάς θύμωσε και απείλησε *«αν δεν μπορέση να σκοτώση τον υποψήφιο γαμπρό Ράγκο, θέλει απαρνηθή τον Στορνάρην από πεθερόν και πατέραν»*. Τελικά το συνοικέσιο χάλασε.

Στο Αιτωλικό η δημογεροντία πρόσφερε στον Στουρνάρα και στον Λιακατά τις μεγαλύτερες περιποιήσεις. Όταν συγκεντρώθηκαν όλοι σχεδόν οι καπετάνιοι *«κατέκριναν σε συζητήσεις τους τον Ράγκον»* για τη συνεργασία του με τον Σούλτζια Κόρτζια, και *«δικαίωναν τον Καραϊσκάκην γενικώς»*. Σε ιδιαίτερες συζητήσεις τους αποφάσισαν να ζητήσουν από τον εκπρόσωπο της Προσωρινής Κυβέρνησης, Μαυροκορδάτο, λογαριασμό εσόδων και εξόδων. Και αν από τους λογαριασμούς διαπιστωθεί ότι πήρε κάποιος περισσότερα από τα αναλογούντα στον αριθμό των στρατιωτών του, τότε να τα επιστρέψει. Με πρόταση του Μεγαπάνου κλήθηκε και παρέστη στη συνέλευση κατά τη συζήτηση του θέματος και ο Μαυροκορδάτος. Ο Μεγαπάνος μίλησε πρώτος και είπε ότι οι καπετάνιοι επιθυμούν να μάθουν τι έγιναν τα ποσά από εισφορές των κατοίκων και από τη δωρεά του λόρδου Βύρωνος. Ο Μαυροκορδάτος απάντησε ότι δίνει λόγο μόνο στην κυβέρνηση και ότι τα χρήματα τα ξόδεψε για τις ανάγκες του αγώνα. *«Εις ποίας ανάγκας της πατρίδος, λέγει ο Μεγαπάνος, ημείς όλοι ταις γνωρίζωμεν»*. Τελικά, με τις λογομαχίες δεν δόθηκε απάντηση για τα έξοδα. Η συνέλευση εξέλεξε Επιτροπή Πολεμικών αποτελούμενη από τους Γ. Τζιόγκα, Αλεξάκη Βλαχόπουλο, Νικόλαο Στουρνάρα, Δημ. Μακρή Ζυγιώτη και Αποστολάκη Κουσιουρή. Ο Καραϊσκάκης απουσίαζε. Είχε μεταβεί πάλι στα Επτάνησα για θεραπεία. Ο Λιακατάς δεν έθεσε υποψηφιότητα. Για την τήρηση πρακτικών η συνέλευση εξέλεξε γραμματείς τον Αναγνώστη Μόστρα και τον Νικόλαο Κασομούλη. *«Εγώ δεν εδυνήθην να καταλάβω ούτε τι εκλογή ήτον αυτή, ούτε το έργον της, ούτε ημών (των γραμματέων) τι να γράψωμεν»*, παρατηρεί ο Κασομούλης[62].

Στο Μεσολόγγι *«ετοίμασαν διά τον Στουρνάραν καταλύματα, και τον επρόσμεναν με την μεγαλυτέραν ανυπομονησίαν να ιδούν τον άνδρα, όστις εκθειάζετο από όλους με τόσας αρετάς. Όλοι οι υπάλληλοι και οι πρόκριτοι ήλθαν εις επίσκεψίν του και όλοι έμειναν ευχαριστημένοι από το φέρσιμόν του και ευ-*

61. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 251.
62. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π.

προσηγορίαν». Ο Βλαχογιάννης αποδίδει τις τιμές αυτές στον Στουρνάρα στο ότι «*ήτανε πιστός πολιτικός φίλος του Μαυροκορδάτου*». Κατά την παραμονή του στο Μεσολόγγι ο Στουρνάρας τον συναντούσε συχνά, καθώς και τον Κίτσο Τζαβέλα, ενώ γνωρίστηκε με τον λόρδο Βύρωνα, με τους Άγγλους Στάνχοπ, συνταγματάρχη, και Τουλ, φιλέλληνα, τον επιθεωρητή κόντε Γράμπα και άλλες προσωπικότητες. Σε όλους εξυμνούσε τις καλλονές και τον πλούτο της Θεσσαλίας λέγοντας ότι «*στα Κεσερλιά* (Συκούριο), *άνθρωπο να φυτέψεις γίνεται*».

Ο Στουρνάρας κέρδισε τη γενική εκτίμηση και εκλέχτηκε μέλος του Πολεμικού Συμβουλίου της Δεύτερης Πολιορκίας του Μεσολογγίου. Η πρώτη, όπως αναφέρθηκε, λύθηκε το Δεκέμβριο του 1823. Η δεύτερη άρχισε την άνοιξη του 1825. Οι Τούρκοι διέθεσαν τώρα μεγάλη δύναμη. Ο Κιουταχής αναχώρησε από τα Τρίκαλα το Φεβρουάριο του 1825 με στρατιά 20.000-25.000 Τουρκαλβανών (κατ' άλλους 30.000-35.000). Τον Απρίλιο του 1825 αποβιβάστηκε στη Στερεά Ελλάδα ο Ομέρ Βρυώνης με 10.000 περίπου Τουρκοαιγυπτίους. Η κυρία δύναμη του στρατεύματος αυτού πολιόρκησε το Μεσολόγγι και η υπόλοιπη ανέλαβε επιχειρήσεις στη γύρω περιοχή.

Ο Ιμπραήμ πασάς κινήθηκε να καταλάβει το νησί Ντολμά του Αιτωλικού. Ο Λιακατάς ήταν ταγμένος στην περιοχή του Αιτωλικού, με αποστολή τη στήριξη της άμυνας του Μεσολογγίου. Αντιλήφθηκε την κίνηση του Ιμπραήμ και αμέσως κάλεσε με ντελάλη τους στρατιώτες. Στην πρόσκλησή του έτρεξαν 350 στρατιώτες ντόπιοι με αρκετούς κανονιέρηδες. Οι οπλαρχηγοί Δημ. Σίψας, Τούλιος Πανομάρας (Σουλιώτες αμφότεροι) και Δημ. Βλαχόπουλος αρνήθηκαν να πάνε, με τη δικαιολογία ότι θα μείνουν να υπερασπιστούν το Αιτωλικό. Ήταν πεισμωμένοι, γράφει ο Κασομούλης, γιατί ο Λιακατάς «*δεν τους άφηνε να πειράζουν τον κόσμο*». Στους προστρέξαντες μίλησε ο Λιακατάς και τους είπε:

«*Αι, ωρέ παιδιά, οι πολλοί και οι ναζιάρηδες δεν κάμουν· ημείς οι λίγοι θα βαστάξουμε και αν βοηθήσει ο Θεός και νικήσουμε, σε μας θα μείνει η τιμή και η ατιμία σ' εκείνους. Μείνετε, λοιπόν, ή πέστε μου αν δεν μένετε να πάρω τα μέτρα μου. Βοήθεια δεν θα έχουμε από πουθενά*».

Μίλησε κατόπιν ο Θανάσης Μακρής, γραμματικός του προεστού του χωριού, «*πλούσιος, ωραίος όπως και ο Λιακατάς και νεοπαντρεμένος*». Είπε:

«*Είμαστε 97 άνδρες* (από το Αιτωλικό). *Και όπου και αν πάμε θα έχουμε πόλεμο. Αν ο εχθρός πάρει τον Ντολμά, το Αιτωλικό δεν χρησιμεύει σε τίποτα. Και εκεί και εδώ υπάρχει θάνατος. Καλύτερα ο τίμιος θάνατος εδώ, παρά μέσα στο Αιτωλικό, μπερδεμένοι με γυναίκες*».

Οι συγκεντρωθέντες απάντησαν με μια φωνή «*να πολεμήσουμε στον Ντολμά*». Ο Λιακατάς τοποθέτησε 50 μαχητές στον πόρο προς το νησί και τους άλλους στα ταμπούρια, ενώ τους έβαλε να τα υψώσουν. Το δικό του τμήμα το αποτελούσαν περίπου 80 ανιψιοί και συγγενείς του από το αρματολίκι του

Κλεινοβού, οι «Βλάχοι» όπως τους έλεγαν. Ήταν τόσο αφοσιωμένοι σε αυτόν ώστε δεν έφευγαν ποτέ από κοντά του.

Ο Ιμπραήμ ενήργησε με ισχυρή δύναμη Αλβανών και Αράπηδων, ενισχυμένη με 10-12 κανόνια. Μεγάλο τμήμα του αποβιβάστηκε την 27η Φεβρουαρίου 1826, παραμονή της Αποκριάς, στο άκρο του νησιού. Άλλο μεγαλύτερο πέρασε το «αυλάκι» και βγήκε στη Φοινικιά. Επακολούθησαν σκληρές μάχες. Αδυνατώντας οι λίγοι Έλληνες να αποκρούσουν τις χιλιάδες του εχθρού, ανέλαβαν την επομένη, 28η Φεβρουαρίου 1826, αντεπίθεση. Και, σφάζοντας με γιαταγάνια ή σκοτώνοντας εχθρούς με τα όπλα, άνοιξαν δρόμο διαφυγής. Δεν ήταν, όμως, δυνατόν να τον περάσουν όλοι. Μαχητής που το κατόρθωσε είπε σχετικά στον Κασομούλη για τον Λιακατά ότι τον είδαν να μάχεται με το σπαθί στο χέρι και να διασχίζει με δυο-τρεις άλλους την εχθρική παράταξη, με κατεύθυνση προς τη θάλασσα.

Και προσθέτει ο Κασομούλης: Ο Γρηγόρης Λιακατάς *«απέθανεν μαχόμενος, σφάζων και διασχίζων τας τάξεις των εχθρών έως την ακρογιαλιά, όπου έπεσε φονευμένος· εκεί τον άφησαν δύο στρατιώτες, βουτηγμένον στις λάσπες του βάλτου»*. Οι Τούρκοι δεν παρουσίασαν ως τρόπαιο το κεφάλι του, όπως συνήθιζαν. Ο Κασομούλης θεωρεί ότι δεν θα βρήκαν το πτώμα του ή δεν θα το αναγνώρισαν[63].

Με την κατάληψη του Ντολμά ανέκυψε κίνδυνος για το Αιτωλικό. Ο Ιμπραήμ δεν κινήθηκε αμέσως να το καταλάβει, αναλογιζόμενος προφανώς τις σημαντικές απώλειές του στο νησί. Αυτό έδωσε καιρό για προσπάθειες υπεράσπισης του Αιτωλικού. Με τους ντόπιους και τους στρατιώτες τάχτηκαν και οι οπλαρχηγοί Βλαχόπουλος, Πανομάρας και Τούλιας. Η οχύρωσή του *«δεν ήτον ευκαταφρόνητος και καθώς δεν λείπουν από όλα τα στρατόπεδα φοβητσιάρηδες, δεν έλειπαν και απ' εκεί (...) οι πρόκριτοι δεν ήτον φύσεως πολεμικής»*. Και κάποια νύχτα πρόκριτοι και οπλαρχηγοί μπήκαν στις βάρκες και εγκατέλειψαν το Αιτωλικό. Οι κάτοικοι και οι στρατιώτες τους επέκριναν και έλεγαν πικραμένοι: *«Τα ασλάνια (λιοντάρια) χάθηκαν στον Ντουλμά»*.

Για τον Λιακατά γράφει ο Νικόλαος Γιαννούλης: *«Όταν σκοτώθηκε ο Λιακατάς τον έκλαψε όλος ο στρατός και ο λαός. (...) Η θυσία του για την υπεράσπιση του Μεσολογγίου στα χρόνια της μεγάλης Εθνικής Επανάστασης μπορεί κάλλιστα να παραβληθεί με την θυσία του Αθανασίου Διάκου στην Αλαμάνα, του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι κι ακόμα του Λεωνίδα της αρχαίας Σπάρτης»*[64].

Το Αιτωλικό τον τίμησε ως ήρωα. Έστησαν την προτομή του σε δεσπόζουσα και περίβλεπτη θέση. Προτομή του, επίσης, στήθηκε και στον Κλεινοβό.

63. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., τ. Β'.

64. Ν. Κ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, «Γρηγόρης Λιακατάς, το Λιοντάρι της Πίνδου», Τρικαλινά, 130 (1993).

Ο Γρηγόρης Λιακατάς είχε τοποθετηθεί αρχικά στο «Γκλίνοβο Κόλι» (Κόλι του Κλεινοβού). Με την ανδρεία του αναδείχτηκε καπετάνιος και το κόλι προήχθηκε σε αρματολίκι του Κλεινοβού. Η ανδρεία του συμπληρωνόταν και με υψηλές ηθικές αρχές. Μόλις πήγε στο Μεσολόγγι παρουσίασε 300.000 γρόσια, προερχόμενα από δοσίματα των κατοίκων του αρματολικίου Κλεινοβού και χορηγήσεις, που έδινε η Προσωρινή Διοίκηση στους καπετάνιους για μισθοδοσία αρματολών. Αυτό σημαίνει ότι έθεσε «επί τραπέζης» τον έλεγχο των εσόδων και εξόδων του. Ταυτοχρόνως *«άρχισε να κατηγορή αναφανδόν τον Κον Διευθυντήν Μαυροκορδάτον ότι κατεχράσθη τα εθνικά χρήματα»* και ότι παραβίασε τους όρους του Συντάγματος που είχε ψηφίσει η Πρώτη Συνέλευση. Αυτά σημαίνουν ότι αξιούσε και από τους άλλους να είναι έντιμοι και να διαπνέονται από αντιλήψεις φιλελεύθερες και δημοκρατικές, όπως αυτός. Ήταν ανδρείος και διέθετε στρατηγικές ικανότητες. Πριν τον στείλει στον Στουρνάρα, ο Αλή τον κράτησε ένα διάστημα στη φρουρά του, στην οποία εκπαιδεύτηκε στα όπλα και στην πολεμική τέχνη της εποχής.

Το Μεσολόγγι το πολιορκούσαν περίπου 20.000 Τουρκαλβανοί και Τουρκοαιγύπτιοι. Το υπερασπίζονταν 4.000 Έλληνες, ενώ οι κάτοικοι της πόλης ανέρχονταν στις 8.000 περίπου. Η παράταση της πολιορκίας επέφερε εξάντληση των τροφίμων. Υπερασπιστές και κάτοικοι δοκιμάζονταν από πείνα. Έφαγαν ακόμα και ποντικούς, ενώ σημειώθηκαν και κρούσματα κανιβαλισμού. Το Σάββατο του Λαζάρου 10 Απριλίου 1826 συνήλθε επιτροπή με τους Νότη Βότσαρη, Μήτσιο Κοντογιαννίδη, Νικόλαο Στουρνάρα, Δημήτριο Μακρή, Γεωργάκη Βαλτινό, Κίτσο Τζαβέλα, Γεωργάκη Κίντζιο, Κώστα Χορμόβα, Γεωργάκη Βάγια, Θανάση Κότσικα, Χρίστο Φωτομάρα, Κώστα Βλαχόπουλο, Γιάννη Μπαϊρακτάρη, Μήτρο Δεληγιώργη και Γ. Καραμπίνη. Στη σύσκεψη παρέστησαν και οι Ιωάννης Διαμαντόπουλος, πρόεδρος, και οι δημογέροντες Πάνος Παπαλουκάς και Καραπιπέρης, καθώς και ο αρχιερεύς Ρωγών, Ιωσήφ, καταγόμενος από τα Αμπελάκια. Ομοφώνως αποφάσισαν και πραγματοποίησαν την ίδια νύχτα την Έξοδο του Μεσολογγίου. Ο Στουρνάρας έπεσε νεκρός στη διάρκειά της[65].

6.14. Ο Καραϊσκάκης αρχιστράτηγος του ελληνικού στρατού

Η Προσωρινή Διοίκηση στρατικοποίησε καπετάνιους και αρματολούς. Οι αρματολοί ονομάστηκαν στρατιώτες, υπαξιωματικοί, όσοι διακρίθηκαν στον κλεφτοπόλεμο, αξιωματικοί τα πρωτοπαλίκαρα, ανώτεροι αξιωματικοί οι καπετάνιοι, ενώ κάποιοι απ' αυτούς ονομάστηκαν στρατηγοί. Στη διάρκεια, όμως, της επαναστάσεως οι επιχειρήσεις γίνονταν σε πόλεις ή γύρω απ' αυτές και σε εδάφη διαφορετικά από τα ορεινά, γι' αυτό και απέκτησαν διαφορετική μορφή. Και διεξάγονταν από παράταξη, με ελιγμούς ή επιθέσεις, με στρατηγήματα

65. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π., τ. Β'.

και γενικά με πολεμική τέχνη ανώτερη από τον κλεφτοπόλεμο, που απαιτούσε γνώσεις και ικανότητες. Προσόντα τα οποία, όπως αποδείχτηκε, διέθετε ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και με τα οποία ξεχώρισε απ' όλους τους άλλους. Στην αυλή του Αλή πασά είχε μάθει την πολεμική τέχνη του τουρκικού στρατού και στους αρματολούς τον κλεφτοπόλεμο. Με την τετραετή υπηρεσία του στον αγγλικό στρατό απέκτησε εμπειρικά τις βασικές αρχές της πολεμικής τέχνης των ευρωπαϊκών στρατών. Όλη αυτήν την πλούσια πείρα του την αξιοποιούσε στο ανώτερο με την ευφυΐα του, αυτοσχεδιάζοντας κάθε επιχείρηση ανάλογα με την τακτική κατάσταση. Ήταν γεννημένος στρατηλάτης. Στρατιωτικοί αναλυτές και ιστορικοί θεωρούν ότι *«αναδείχθηκε σε κορυφαία στρατιωτική ιδιοφυΐα της Επαναστάσεως του 1821»*. Ο Παπαρρηγόπουλος γράφει ότι ο Καραϊσκάκης περί το τέλος της Επαναστάσεως αποκάλυψε *«το μεγαλεπήβολον πνεύμα»* του και ότι *«λόγω αφοσιώσεως και προσωπικής ανδρείας ουδείς ήτο αυτού εφάμιλλος. Η χρηστότης του ήτο εζωγραφισμένη εις το πρόσωπον αυτού και η καλοκαγαθία εμαρτυρείτο υπό των τρόπων και των λόγων αυτού. Ήτο αρνίον κεκτημένον καρδίαν λέοντος. Οι Αλβανοί έλεγον ότι, αν ήτο μουσουλμάνος, ήθελον πιστεύσει ότι ο προφήτης του Αλλάχ επανήλθεν εις την γην»*[66].

Για τα έργα του Καραϊσκάκη ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρεται σε πολλές περιπτώσεις, ενώ στις σελίδες 173, 174 και 175 τα χαρακτηρίζει με την επικεφαλίδα *«αείμνηστα πολεμικά έργα»*.

Ο Χρ. Περραιβός που τον γνώρισε προσωπικά τον σκιαγράφησε με αυτά: *«Είχε νουν (ως προς ένα αμαθή) ικανώς εκτυλιγμένον, γεννητικόν και δραστήριον· ανδρείος, τολμηρός εις τους κινδύνους· στρατηγηματικός· ακούραστος εις τους αγώνας· μεγαλόψυχος εις τας σκληραγωγίας μολονότι ην αδύνατος· μεταδοτικός· κοινωνικός με όλους· τας παρά των συναγωνιστών συμβουλάς και πολεμικά σχέδια ήκουε με προσοχήν και ενήργει με ευχαρίστησιν»*[67].

Τα φυσικά προσόντα του ο Καραϊσκάκης τα αξιοποίησε στο ανώτερο. Εκτός από τον κλεφτοπόλεμο, έμαθε την πολεμική τέχνη του τουρκικού και του αγγλικού στρατού. Δηλαδή στρατιωτικώς απέκτησε σπουδαία εμπειρία. Η χρησιμοποίησή του από τον Αλή πασά σε εμπιστευτικές αποστολές, έδωσε την ευκαιρία να αποκτήσει και πολιτική εμπειρία. Κατά την παραμονή του στη Λευκάδα γνωρίστηκε με τον Ιωάννη Καποδίστρια, απεσταλμένο του τσάρου εκεί. Οι λίγες συζητήσεις μαζί του ήταν αρκετές για να μάθει και να συμπεράνει πολλά για την πολιτική. Με τις αλλεπάλληλες μεταβάσεις του στα Επτάνησα και με την παραμονή του σε αυτά επί αρκετό σχετικώς διάστημα, γνώρισε έναν ελληνισμό επηρεασμένο από τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και καλλιεργή-

66. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
67. ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σσ. 157-158.

θηκε και ο ίδιος πολιτιστικά. Στο δρόμο κοντά στην Τρίπολη συνάντησε μια ορφανή Τουρκοπούλα, που είχε βαφτιστεί χριστιανή με το όνομα Μαριώ. Από τότε και μετά το θάνατο της γυναίκας του Καραϊσκάκη η Μαριώ έμεινε πιστός φύλακάς του.

Η εικόνα για τον Καραϊσκάκη θα συμπληρωθεί με το εξής: Στη διάρκεια της πολιορκίας του Μεσολογγίου ο ίδιος μαχόταν έξω απ' αυτό. Τον Οκτώβριο του 1825 εισήλθε στην πόλη, παρέμεινε τρεις ημέρες, ενημερώθηκε για την κατάσταση, και σε σύσκεψη των ηγετών των πολιορκούμενων πρότεινε την αλλαγή του σχεδίου ενεργείας των Ελλήνων. Η άμυνα, είπε, είναι καταδικασμένη. Ο εχθρός διαθέτει πολύ περισσότερες δυνάμεις, τις ενισχύει διαρκώς και έχει ευχέρεια να τις εφοδιάζει. Οι αμυνόμενοι μέσα στην πόλη δεν ενισχύονται, ούτε ανεφοδιάζονται. Η παράταση των επιχειρήσεων με τέτοιες συνθήκες αργά ή γρήγορα θα αποβεί σε βάρος των αμυνομένων. Έτσι άλλωστε γινόταν και στο παρελθόν σε παρόμοιες περιπτώσεις. Αντί, λοιπόν, να συνεχίζεται η άμυνα, να διαθέσουν οι πολιορκημένοι 500 στρατιώτες τους στον Καραϊσκάκη για να αυξήσει τη δύναμή του και με αυτήν να αναλάβει επίθεση στα νώτα του εχθρού, ενώ ταυτοχρόνως να επιτεθούν μετωπικά και οι πολιορκημένοι. Και πρόσθεσε: το Μεσολόγγι το πολιορκούν δέκα περίπου χιλιάδες στρατιώτες του Κιουταχή, αλλά υποφέρουν από έλλειψη τροφίμων και δεν θα αντέξουν σε συνδυασμένη επίθεση *«απ' έξω κι από μέσα»*, από την πόλη. Ουσιαστικά διατύπωσε το αξίωμα της στρατηγικής ότι υπάρχει μόνο επιθετικός πόλεμος. Οι άλλοι απέρριψαν την ιδέα του. Ο Καραϊσκάκης τους είπε:

«Κάμετε, Καπετάνιοι, καθώς σας λέγω, διότι θα μετανοήσετε· και ο Θεός να μας εβγάλη καλά ως τέλος».

Αλλά και πάλι παρέμειναν αμετάπειστοι. Βλέποντας ο Καραϊσκάκης να μην αποδέχονται το σχέδιό του, έκλεισε τη συζήτηση με αυτά:

«Ο Θεός, λοιπόν, να βοηθήση και εσάς και εμάς».

Με την έξοδό τους οι πολιορκημένοι χάρισαν μια ακόμα δόξα στην Ελλάδα, τίμησαν τις ηρωικές παραδόσεις της, απέσπασαν το θαυμασμό της ανθρωπότητας και προκάλεσαν αναταραχή και πανικό στον εχθρό. Η καθαρή νίκη δεν μετριέται μόνο με τα ηθικά κέρδη της. Αποτελεί συνδυασμό αυτών και των απωλειών φιλίων και εχθρικών δυνάμεων. Ο Κασομούλης χαρακτήρισε «σωτήριο το σχέδιο» του Καραϊσκάκη. Φαίνεται ότι εκ των υστέρων αναγνωρίστηκε ότι μ' αυτό θα επιτυγχανόταν άλλο αποτέλεσμα. Ο Καραϊσκάκης, όμως, δεν είχε αρμοδιότητα να επιβάλει σε άλλους την εκτέλεση του δικού του σχεδίου ενεργείας. Και για να μην υπάρξει ίσως και στο μέλλον περίπτωση διαφωνίας, η κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, ονόμασε τον Ιούνιο του 1926, τον Γεώργιο Καραϊσκάκη αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού[68].

68. Συχνά αναφέρεται ως Στρατάρχης της Ρούμελης. Έτσι, δεν εμφανίζεται ως ανώτερος σε βαθμό και ικανότητες από Μοραΐτες αρχηγούς, ούτε ως Θεσσαλός, αλλά Ρουμελιώτης.

Ο Καραϊσκάκης διηύθυνε νικηφόρα πολλές μάχες. Γράφουν γι' αυτές ιστορικοί και στρατιωτικοί αναλυτές, αλλά δεν σχετίζονται με το αντικείμενο του παρόντος βιβλίου. Κοινή διαπίστωση όλων είναι ότι οι στρατηγικές ιδέες του ήταν «μεγαλεπήβολες». Από τη θέση του στρατάρχη της Ρούμελης ήρθε σε αντιθέσεις με Άγγλους αξιωματικούς, που διατύπωναν διαφορετική ιδέα ενεργείας. Οι ιστορικοί και οι στρατιωτικοί αναλυτές θεωρούν ότι οι δικές του ιδέες ήταν οι ορθότερες. Την καταστροφή μάλιστα των ελληνικών δυνάμεων στη μάχη των Αθηνών την αποδίδουν και στη λανθασμένη επίθεση των Άγγλων αφενός και αφετέρου στην απόρριψη της ιδέας ενεργείας του Καραϊσκάκη.

Το απόγευμα της 22ας Απριλίου 1827 προκλήθηκε στο στρατόπεδο του Κερατσινίου κάποιο επεισόδιο με πυροβολισμούς. Όταν ο Καραϊσκάκης πήγε να διαπιστώσει τι συνέβαινε, τραυματίστηκε στην κοιλιά από τους πυροβολισμούς. Οι δικοί του, που έτρεξαν να τον βοηθήσουν, τον ρώτησαν *«πώς έγινε το κακό;»*. Εκείνος τους είπε ότι *«θα σας πω αύριο»*, που σημαίνει ότι ήξερε το δράστη. Τον μετέφεραν για περίθαλψη σε αγγλικό πολεμικό σκάφος, εκεί κοντά. Την 4η πρωινή ώρα της 23ης Απριλίου 1827, ημέρα της ονομαστικής του εορτής, ο Καραϊσκάκης πέθανε. Και πήρε το μυστικό στον τάφο του. Επισήμως ο τραυματισμός του και ο θάνατός του αποδόθηκαν σε τυχαία περιστατικά. Η νεότερη ιστορική έρευνα, όμως, έφερε στο φως ενδείξεις ότι ο θάνατός του οφειλόταν σε δολοφονική ενέργεια.

6.15. Ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδας

Τον Ιούλιο του 1826 επαναστάτησαν στην Κωνσταντινούπολη οι γενίτσαροι και άλλοι μισθοφόροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαμαρτυρόμενοι για τη διάλυσή τους. Ο σουλτάνος Μαχμούτ, που απέδωσε την αποτυχία της καταστολής της Ελληνικής Επαναστάσεως στην ανικανότητα των μισθοφορικών σωμάτων, τα αντικατέστησε με τη συγκρότηση τακτικού στρατού, του νιζάμ ασκέρ. Παρόμοιες εξεγέρσεις μισθοφόρων έγιναν και σε επαρχιακά κέντρα, καθώς και στη Λάρισα. Τότε, γράφει ο Κορομηλάς, ήταν ευκαιρία να αναληφθεί προσπάθεια για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας.

Την 6η Ιανουαρίου 1828 αφίχθη στην Ελλάδα ο Ιωάννης Καποδίστριας και ως κυβερνήτης ανέλαβε την οργάνωση του κράτους. Δημιούργησε ενιαία κεντρική διοίκηση και διαχώρισε τις εξουσίες. Ίδρυσε δικαιοσύνη και μερίμνησε για την καλή οργάνωση και λειτουργία της. Αναδιοργάνωσε το στρατό, τη χωροφυλακή και άλλες αρχές. Ονόμασε αρχιστράτηγο τον Δημήτριο Υψηλάντη, στρατηγούς, εκατόνταρχους, πεντηκόνταρχους και στρατιώτες τους αρματολούς. Ανέλαβε προσπάθεια ανόρθωσης της οικονομίας. Έθεσε τα θεμέλια για την ουσιαστική αναγέννηση στην παιδεία κτλ. Η προσπάθεια του Καποδίστρια άρχισε να αποδίδει σύντομα. Διαπιστώνοντας η αγγλική διπλωματία ότι η Ελλάδα ισχυροποιείται με τον Καποδίστρια και για να στηρίξει την Τουρ-

κία, που την ήθελε ως αντίβαρο κατά της Ρωσίας, παρουσίασε την 4η Νοεμβρίου 1828 πρωτόκολλο λήξεως των επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Με αυτό παραχωρούνταν αυτονομία στην Πελοπόννησο και σε μερικά νησιά, αλλά με τον όρο ότι θα παρέμεναν υποτελείς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ελλάδα το απέρριψε. Τη 10η Μαΐου 1829 η Αγγλία παρουσίασε νέο πρωτόκολλο, με όριο της Ελλάδας στη γραμμή Άρτα - Βόλος. Αυτό το απέρριψε η Τουρκία. Η κήρυξη όμως νέου ρωσοτουρκικού πολέμου επέφερε αίσια έκβαση στα ελληνικά πράγματα. Ο ρωσικός στρατός, με επικεφαλής το στρατηγό Ντέιμπιτς και με ραγδαία εισβολή του στα Βαλκάνια έφτασε στην κοιλάδα του Έβρου. Η Πύλη πανικοβλήθηκε και έσπευσε να δώσει τέλος στον πόλεμο της Ελλάδας, δεχόμενη ως όριο τη γραμμή Μαλιακός Κόλπος - Δομοκός - Αμβρακικός Κόλπος. Τη 13η Σεπτεμβρίου 1829 υπογράφτηκε το σχετικό πρωτόκολλο από τον Δημήτριο Υψηλάντη και τον Οσμάν Οτζάκ αγά και έτσι έληξε με νίκη η Ελληνική Επανάσταση μετά από οκτώμισι χρόνια.

Οι γειτονικές προς την ελεύθερη Ελλάδα περιοχές, Θεσσαλία και Ήπειρος, παρέμειναν υπόδουλες. Ούτε διέθεταν δυνάμεις για συνέχιση της επαναστάσεως. Καπετάνιοι, αρματολοί και άλλοι κάτοικοί τους κατέβηκαν και πολέμησαν στη Ρούμελη και στην Πελοπόννησο. Πόσοι ήταν αυτοί, άγνωστο. Εκτός απ' όσους κατέβηκαν από τα Άγραφα και τον Ασπροπόταμο, υπάρχουν και εκείνοι από τον Όλυμπο, το Πήλιο, τις Σποράδες και τα Χάσια που πολέμησαν στη Ρούμελη, στην Πελοπόννησο, στα Ψαρά και στο Αιγαίο και υπολογίζονται σε αρκετές χιλιάδες. Κατά τον Κορομηλά, *«όλοι είχον θανατωθεί»*, ενώ οι διασωθέντες από τις μάχες πέθαναν μακριά από τον τόπο τους άγνωστοι, λησμονημένοι. Νεότεροι Θεσσαλοί ερευνητές βρίσκουν με επίπονη προσπάθεια ονόματά τους και τα δημοσιεύουν.

Οι Θεσσαλοί παρέμειναν κάτω από τουρκική κυριαρχία. Κάτοικοί της διαρρέουν προς την ελεύθερη Ελλάδα, για να ξεφύγουν από τα δεινά της. Οι εναπομείναντες καλούνται να αγωνιστούν. Αλλά πώς; Τα ονομαστά θεσσαλικά αρματολίκια, απογυμνωμένα από καπετάνιους και αρματολούς, νεκρώθηκαν. Συνεχίζουν ως κλέφτες. Αλλά αυτή η έστω περιορισμένη δράση τους είναι αρκετή για να διατηρείται η ιδέα της ελευθερίας και το αγωνιστικό πνεύμα, ώσπου αναλήφθηκαν νέοι αγώνες[69].

69. Ονόματα Θεσσαλών αγωνισθέντων στη διάρκεια της Επαναστάσεως στη Θεσσαλία, Ρούμελη, δημοσιεύονται: Α) Στα Θεσσαλικά Χρονικά της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών: Τόμος ΙΒ', Ν. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ. Τόμος Γ', Ι. ΑΔΑΜΟΥ, σ. 161. ΒΑΜΒΑΚΟΥ, σ. 111. ΗΛ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, σ. 39. Τ. ΚΟΝΤΑΞΗΣ, σ. 67. ΧΡ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, σ. 53. Ι. ΜΟΥΓΟΓΙΑΝΝΗΣ, σ. 111. Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, σ. 33. Ζ. ΤΖΙΑΜΟΥΡΤΑΣ, σ. 203. Ο. ΦΡΑΓΚΟΥ, σ. 191. Β) Στο Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Βόλου: Αγωνιστές από τη Σκόπελο, τ. Γ', σ. 75. Γ) Στο Θεσ-

σ α λ ι κ ό Η μ ε ρ ο λ ό γ ι ο του Κώστα Σπανού, «Ασπροποταμίτες αγωνιστές», τ. ΙΑ΄. Θ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Σοφαδίτες αγωνιστές», τ. 23ος, σ. 13. ΝΙΚ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, «Αγωνιστές της Καρδίτσας», τόμοι 14ος, 16ος, 17ος, 21ος και 22ος. Κ. ΣΠΑΝΟΥ, «Αγωνιστές-Μιτζέλας», τ. 13ος. ΓΕΩΡ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ «Σκοπελίτες σε ναυμαχία», τ. 22ος, «Αρματολοί Τσαριτσάνης», τ. 29ος, σ. 3. ΘΕΟΔ. Α. ΝΗΜΑΣ, «Η συμβολή των Ασπροποταμιτών Βλάχων στην ελληνική επανάσταση του 1821», στα πρακτικά του Συμποσίου Ιστορίας - Λαογραφίας και βλαχικής παραδοσιακής μουσικής και χορού, Τρίκαλα 2008, σσ. 130 - 149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΤΟ 1881

«Η Θεσσαλία, ως γνωστόν, παρά την ενεργόν συμμετοχήν των κατοίκων της εις τον αγώνα του 1821 προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού, διά του πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1832 δεν περιελήφθη εντός των ορίων του νεοϊδρυθέντος Ελληνικού κράτους και υπεχρεώθη να παραμείνει υπό τους Τούρκους επί εξήκοντα ακόμα έτη, μέχρι το 1881. Κατά το διάστημα τούτο από του 1832 μέχρι και του 1854 ου μόνο πικρία εγέμιζε τας ψυχάς τών υπό την οθωμανικήν κυριαρχίαν παραμεινάντων Θεσσαλών και των άλλων υποδούλων, αλλά και έτι σκληρότεραι καταπιέσεις ησκούντο επ' αυτών, εξ εκείνων των παρελθόντων ετών της δουλείας, ως χαρακτηριστικώς αναφέρουν ξένοι περιηγηταί επισκεφθέντες τότε την Θεσσαλίαν. Δεν απεγοητεύθησαν όμως οι υπόδουλοι, αλλά διατήρουν την περί της απελευθερώσεως πίστιν των, την οποίαν ανεζωπύρουν συν τοις άλλοις και οι καταφυγόντες εις την Ελλάδα συμπατριώται των. Διά τούτο, παρ' όλα τα καταπιεστικά μέτρα τα οποία ελάμβανον οι Τούρκοι προς πρόληψιν πάσης τυχόν επαναστατικής προσπαθείας, και παρά την άγρυπνον παρακολούθησιν υπό των (Μεγάλων) *Δυνάμεων προς διατήρησιν αμετάθετου της ελληνοτουρκικής μεθορίου, πάντες οι υπόδουλοι μετά χαράς εδέχθησαν το γεγονός της εκρήξεως της επαναστάσεως το 1854 εις την ιδιαιτέραν των πατρίδα και μετά προθυμίας συμμετέσχον και πάλιν εις τον αγώνα»*[1].

Οι συνέπειες από τη διατήρηση της δουλείας στη Θεσσαλία υπήρξαν βαρύτατες. Προηγουμένως η Τουρκία τη χρησιμοποιούσε ως βάση εφοδιασμού και εξόρμησης προς τη Νότια Ελλάδα. Η ανάγκη αυτή επέβαλε να διατηρηθεί στην περιοχή σημαντική στρατιωτική δύναμη και να ενδιαφέρεται για την οικονομική ανάπτυξή της, γιατί έτσι αποκόμιζε και η ίδια έσοδα. Το ενδιαφέρον

1. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, «Η Επανάστασις του 1854 και αι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις», σσ. 20-21. Ο Κουτρούμπας ερεύνησε τα αρχεία αρμόδιων υπουργείων, νομαρχιών, στρατιωτικών και άλλων υπηρεσιών, εφημερίδων της εποχής εκείνης, επιστολές, βιβλία Ελλήνων και ξένων συγγραφέων, καθώς και τουρκικά έγγραφα. Τις πηγές του τις αναφέρει σε υποσημειώσεις. Χρονολογίες, ονόματα, συμβάντα κ.λπ. πρέπει να αποδίδονται με ακρίβεια. Εδώ γίνονται παραπομπές μόνο στο βιβλίο του Κουτρούμπα, όπου ο ενδιαφερόμενος θα βρει τις πηγές του.

αυτό διατηρούνταν και στην περίοδο του Αλή πασά. Ήταν τύραννος, άρπαζε τσιφλίκια, αλλά επιδίωκε την ανάπτυξη όλων των κλάδων της οικονομίας της Θεσσαλίας, γιατί έτσι αποκόμιζε και αυτός πολλά για τις στρατιωτικές δαπάνες του, που συνεχώς αυξάνονταν. Επιπλέον ενδιαφερόταν και για την παιδεία. Είχε συνειδητοποιήσει ότι εξυπηρετούσε το εμπόριο, τη βιοτεχνία και την κοινωνία, αλλά και τον ίδιο. Αποκτούσε μορφωμένα στελέχη για το δικό του «σουλτανάτο», που προετοίμαζε. Με το σχηματισμό, όμως, ελεύθερου ελληνικού κράτους η Θεσσαλία έχασε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία τη σημασία ως βάση εξόρμησής της. Ήταν, λοιπόν, φυσικό η Οθωμανική Αυτοκρατορία να αλλάξει και τη συμπεριφορά της προς αυτήν.

Το σαντζάκ Τρικάλων ατόνησε. Η Θεσσαλία υπήχθη στην οθωμανική διοίκηση Ιωαννίνων. Αλλά αυτή ούτε την αίγλη της διοίκησης του Αλή πασά διατήρησε, ούτε τα ενδιαφέροντα εκείνης για ανάπτυξη και παιδεία. Η έλλειψή τους, οι πόλεμοι και η συνεχιζόμενη κρίση στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη επέδρασαν δυσμενώς στην οικονομία της Θεσσαλίας και επέφεραν διαφοροποιήσεις. Οι δρόμοι προς την Τεργέστη και τη Βιέννη έκλεισαν. Τα καραβάνια σταμάτησαν τις μεταφορές από τη Θεσσαλία προς αυτές. Το θεσσαλικό εμπόριο παρέλυσε και οι ξένες αγορές χάθηκαν για πάντα. Τα περισσότερα εργαστήρια και οι συντροφίες τους έκλεισαν, μη έχοντας πού να διαθέσουν την παραγωγή τους. Η θεσσαλική βιοτεχνία και η οικοτεχνία, που είχαν δημιουργήσει προϋποθέσεις για βιομηχανική επανάσταση, νεκρώθηκαν. Η διακίνηση του εμπορίου και οι εξαγωγές περιορίστηκαν σε δύο κυρίως κέντρα: της Ελασσόνας για χερσαίες μεταφορές προς τη Μακεδονία και του Βόλου για θαλάσσιες. Βαθμιαία στο Βόλο θα αρχίσει να σχηματίζεται ο πυρήνας του σπουδαιότερου λιμένα της Κεντρικής Ελλάδας.

Τα ορεινά κέντρα της Θεσσαλίας περιέπεσαν σε χρόνιο μαρασμό· για πάντα. Υπήρξαν άσβεστες εστίες του ελληνισμού επί αιώνες. Στη διάρκειά τους διατήρησαν τον ανεπανάληπτο ελληνικό λαϊκό πολιτισμό. Με τις οικοτεχνίες και τις βιοτεχνίες τους παρήγαγαν πλούτο και συντέλεσαν στην ανάπτυξη όλης της περιοχής· ορεινής και πεδινής. Ανάστησαν την ελληνική παιδεία και τη στήριζαν. Με ασταμάτητους ένοπλους αγώνες μετέδιδαν στους υπόδουλους το ανυπότακτο πνεύμα, την αγάπη για ελευθερία και την αθάνατη ελληνική λεβεντιά. Τα γεγονότα, όμως, που ακολούθησαν στην Ελλάδα κάλυψαν προσωρινά με λήθη τη σημασία των ορεινών κέντρων, ενώ η στρεβλή κατόπιν αστική ανάπτυξη τα επικάλυψε με κατάλοιπα περιθωριακών στοιχείων. Ωστόσο, μόλις η Ελλάδα βγήκε απ' αυτές τις περιπέτειες και πέρασε σε ομαλότητα, ξεχύθηκε μια πληθώρα ερευνητών, επιστημόνων και πολιτιστικών συλλόγων, που επανέφεραν στο προσκήνιο τη ζωντάνια και τις αξίες του λαϊκού αυτού πολιτισμού. Αξίες που πρέπει να διασωθούν, για να διαπλαστεί ο σύγχρονος ελληνικός πολιτισμός, αν θέλουμε να διατηρήσει την ιδιαιτερότητά του στην απειλούμενη παγκοσμιότητα. Ας τιμήσουμε, λοιπόν, και από εδώ την εισφορά

του ορεινού λαϊκού πολιτισμού στη διατήρηση του ελληνισμού και ας χαιρετίσουμε την αναγνώριση της αξίας του, έστω και καθυστερημένα.

Εκτός από τον πολιτιστικό μαρασμό, οι ορεινές κοινότητες περιέπεσαν και σε οικονομικό. Οι τεχνίτες εγκαταλείπουν βαθμιαία τα ορεινά και κατέρχονται στα πεδινά για αναζήτηση απασχόλησης. Άλλοι ξενιτεύονται. Οι Βλάχοι της Πίνδου στρέφονται προς τη Ρουμανία. Οι Ολυμπίσιοι προς τη Μακεδονία. Οι Αγραφιώτες, όπως και άλλοι Θεσσαλοί, κατέρχονται στην ελεύθερη Ελλάδα και στον Βόλο. Οι Πηλιορείτες καταπλέουν στην Αίγυπτο και στη Μικρά Ασία, ενώ οι τολμηρότεροι φθάνουν ως τη Μασσαλία. Γενικότερα, η μετανάστευση επινοήθηκε αυθορμήτως ως τρόπος αντιμετώπισης της κρίσης που επήλθε από την παραμονή της Τουρκοκρατίας. Οι εναπομείναντες στα ορεινά ζουν τώρα με τη «φυσική οικονομία», δηλαδή με λίγα γιδοπρόβατα και κάποια χωραφάκια σε άγονες πλαγιές. Μερικές χιλιάδες άνδρες κατέβηκαν να πολεμήσουν στη Στερεά Ελλάδα, αλλά δεν επέστρεψαν. Η μετανάστευση των ανδρών ανάγκασε σε πάμπολλες περιπτώσεις τις γυναίκες ν' αναλάβουν ρόλο αρχηγού οικογενείας. Καλλιεργούν, παρασκευάζουν κρασιά, πλέκουν, υφαίνουν, παράγουν είδη που πρέπει να διατεθούν σε κοντινές αγορές, κρατούν το νοικοκυριό και φροντίζουν τα παιδιά. Αλλά τώρα τα παιδιά παίρνουν το όνομα από τη μάνα τους. Ο μικρός Γιάννης είναι «ο Γιάννης της Πανάγιως» ή «της Βασίλως» και όχι του Κώστα, όπως πριν. Και αυτός ο Γιάννης μεγαλώνει μέσα στη φτώχεια.

Η κρίση υπήρξε γενική και διαρκής. Ο ταξιδιώτης Μεζιέ επισκέφθηκε την Αγιά το 1849 και γράφει: «*Το εμπόριό της με εξαγωγές κυρίως μεταξωτών στην Γερμανία ήταν ζωηρό πριν, αλλά αφανίσθηκε. Οι κάτοικοι της περιοχής της ασχολούνται τώρα μόνο με την γεωργία. Υφαίνουν μερικές γυναίκες αλατζάδες και μεταξωτά, αλλά σε μικρές ποσότητες. Όσες διατίθενται στην περιοχή*». Το ίδιο σχεδόν συνέβη σε όλη τη Θεσσαλία. Η βιοτεχνία της, που απασχολούσε χιλιάδες τεχνίτες, άνδρες και γυναίκες, εκμηδενίστηκε. Το εμπόριο δεν βρίσκει πλέον είδη για εξαγωγή. Ο περιορισμός του εξαγωγικού εμπορίου σε πόλεις της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Τεργέστη, Βιέννη, Βουδαπέστη, Λειψία, Ιένα, Οδησσό κ.ά.) οδηγεί σε μαρασμό τις παροικίες των Θεσσαλών. Χωρίς τα προϊόντα της Θεσσαλίας χαλαρώνουν οι εμπορικοί δεσμοί και μαζί με αυτούς χαλάρωσαν και οι ηθικοί δεσμοί τους με την πατρίδα. Πολλοί ξενιτεμένοι έχασαν την ελληνική υπηκοότητά τους. Οι εναπομείναντες έμποροι αδυνατούν να χρηματοδοτούν, όπως πριν, σχολεία, βιβλιοθήκες, κοινωφελή ή άλλα έργα στα χωριά τους. Στα ορεινά υποβαθμίστηκε η πνευματική ζωή. Σχολεία φημισμένα, όπως π.χ. των Αμπελακίων, υπολειτουργούν με λιγοστά παιδιά και με παπά αντί για δάσκαλο. Σε άλλα χωριά τα παιδιά μόλις που μαθαίνουν λίγα κολλυβογράμματα, όπως στην αρχή της Τουρκοκρατίας. Βιβλιοθήκες και άλλα ιδρύματα διαλύθηκαν. Οι ευκαιρίες για ψυχαγωγία λιγόστεψαν και η πολιτιστική δραστηριότητα μειώθηκε. Εξαίρεση αποτελούσε το Πήλιο.

Η ζωή του διατηρήθηκε σε καλύτερο επίπεδο, επειδή διατηρούνταν και το εμπόριό του με τις θαλάσσιες μεταφορές.

Με τη νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε από τη διατήρηση της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλία, ο θεσσαλικός διαφωτισμός ακολούθησε πτωτική πορεία· σαν να διακόπηκε. Ονομαστοί διδάσκαλοι και λόγιοί του χάθηκαν. Με τη λήξη της επαναστάσεως στο Πήλιο, ο Άνθιμος Γαζής και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς έσπευσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην ελεύθερη Ελλάδα. Ο Γαζής, γέρων 70 χρόνων, πέθανε το 1828 στη Σύρο. Ο Κωνσταντάς, νεότερος, ανέλαβε Γενικός Έφορος της Ελληνικής Παιδείας, ένα είδος υπουργού. Αυτούς ακολούθησαν και άλλοι λόγιοι και διδάσκαλοι της Θεσσαλίας. Και ενώ πριν οι απόφοιτοι θεσσαλικών σχολείων εγγράφονταν κατευθείαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, τώρα δεν διδάσκονταν σωστά ούτε την ελληνική γλώσσα. Κάποιο διάστημα σε σχολείο της Λάρισας δίδασκε ο *«πεδαγωγός δημήτριος αντώνηος»*, όπως υπογράφει ο ίδιος. Και προσθέτει: *«Αρχύ Οκτωβρίου 1, εγώ εδιώρισα τα πεδιά ένα ξάμινω και έπαιρνα τον μισθόν από εσυμφώνησαν ή επίτροποι γρόσια 12 και έτρωγα ξηρώ ψωμή και τηρή και δεν μοί εύτανη να χουρτάσω»*.

Οι περισσότεροι και διασημότεροι ξενιτεμένοι Θεσσαλοί λόγιοι έσπευσαν και αυτοί να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην ελεύθερη πατρίδα. Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης εγκατέλειψε τη Βιέννη και κατήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα τον Ιούνιο του 1821. Μετείχε αρχικά σε αγώνες και κατόπιν στο Ναύπλιο ανέλαβε τη διεύθυνση της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως. Αλλά δεν περιόριζε την ύλη της μόνο στην καταχώριση κυβερνητικών αποφάσεων. Την πλούτιζε με άρθρα, σχόλια, ακόμα και ανταποκρίσεις, που επέκριναν την κυβέρνηση. Την ανύψωσε δηλαδή σε ειδησεογραφική και πληρέστερη εφημερίδα. Σε απόπειρα της κυβέρνησης να εμποδίσει την άσκηση κριτικής από την εφημερίδα, ο Φαρμακίδης απάντησε με την πρώτη στην Ελλάδα απεργία υπεράσπισης της ελευθεροτυπίας. Αργότερα ανέλαβε γραμματεύς της Ιεράς Συνόδου και της Ελληνικής Παιδείας. Οργάνωσε την παιδεία και ταυτόχρονα πρωτοστάτησε στην απόσχιση της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Πατριαρχείο, και την απάλλαξε από την κηδεμονία του, που συχνά τη χρησιμοποιούσε υπέρ της Τουρκίας. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμου εξ Οικονόμων εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο το 1834 και επί είκοσι χρόνια συνέγραφε βιβλία, ενώ μετείχε στην οργάνωση της παιδείας και της εκκλησίας. Η κόρη του, Ανθία, είχε μετατρέψει το σπίτι της σε πνευματική εστία. Ο Διονύσιος Πύρρος, ιατροφιλόσοφος, από την Καστανιά Καλαμπάκας, εγκατέλειψε τη Βιέννη, κατήλθε στην Αθήνα και ίδρυσε πανεπιστήμιο, τη Σχολή των Επιστημών, όπως ονομάστηκε, στην οποία δίδασκε και ο ίδιος, καθώς και ο Φαρμακίδης. Πρύτανης έγινε ο Πηλιορείτης Ιωάννης Φιλίππου. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι στη θεμελίωση και οργάνωση της παιδείας, του πανεπιστημίου και της εκκλησίας της ελεύθερης Ελλάδας πρωτοστάτησαν και Θεσσαλοί λόγιοι.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δέχτηκε ισχυρό πλήγμα από την αίσια έκβαση της Ελληνικής Επαναστάσεως και τη δημιουργία ελληνικού κράτους. Ευθύνη για το αποτέλεσμα απέδωσε στα σώματα των γενίτσαρων και μισθοφόρων Τουρκαλβανών. Με την κατηγορία ότι δεν πολεμούσαν με ζήλο, τα διέλυσε ο σουλτάνος Μαχμούτ το 1828 και σε αντικατάστασή τους οργάνωσε με Γάλλους στρατιωτικούς τον τακτικό τουρκικό στρατό, το νιζάμ ασκέρ. Γενίτσαροι και μισθοφόροι εξεγέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και δημιούργησαν ταραχές, που διήρκεσαν ένα διάστημα. Παρόμοιες εξεγέρσεις έγιναν και σε άλλες πόλεις, καθώς και στη Λάρισα. Τότε, το 1828, «*η Θεσσαλία ηδύνατο να ανακτήση την ελευθερίαν της (...) αλλά εστερήθη των δυνάμεων τας οποίας ωδήγησεν ο Δ. Υψηλάντης εις Θήβας*», γράφει ο Γ. Κορομηλάς.

Υπαίτιους για την ήττα της η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεώρησε και τους τιτλούχους της. Μπέηδες, αγάδες, δερβεναγάδες και άλλοι κατηγορήθηκαν ότι ζώντας σε χλιδή εκφυλίστηκαν και συντέλεσαν στην αποσύνθεση της κρατικής διοίκησης και της μουσουλμανικής κοινωνίας σε κατεχόμενες περιοχές, όπως π.χ. στην Θεσσαλία. Πολλοί απ αυτούς διώχτηκαν και τα τσιφλίκια τους περιήλθαν στο κράτος. Η μεταβολή αυτή δημιούργησε κάποιο κενό στην αξιοποίηση της γης, με συνέπεια να πέσουν οι αποδόσεις της και να αυξηθεί η φτώχεια και στους κάμπους.

Η ήττα, λοιπόν, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ελλάδα παραμέρισε πολλά συντηρητικά στοιχεία της και προώθησε κάποια προοδευτικά, εκείνα που εκπροσωπούσαν τον εκσυγχρονισμό και την ενδυνάμωση του τουρκικού κράτους με την εξάλειψη κοινωνικών αδικιών, που προκαλούσαν δυσαρέσκειες μέχρι και εξεγέρσεις υπόδουλων. Οι νεωτερισμοί υπήρξαν δειλοί. Ως κυριότεροι αναφέρονται οι εξής:

Το 1839 με διάταγμα του σουλτάνου, το Ταντζιμάτ Χαϊριγιέ (Χάτι Σερίφ), παραχωρήθηκε «*βαθμός τις ελευθερίας εις τους χριστιανούς*»[2]. Η διάλυση των γενίτσαρων και των Τουρκαλβανών ατάκτων απάλλαξε τους εμπόρους και τους τεχνίτες από τις αρπαγές και τις ληστείες τους. Αυτά στις πόλεις. Με την παραχώρηση των γαιών σε νέους μπέηδες και με την καλύτερη συμπεριφορά προς τους αγρότες, τα τσιφλίκια ξανακαλλιεργούνται συστηματικά και αξιοποιούνται ξανά. Η αυξημένη ζήτηση αγαθών προκάλεσε αύξηση της παραγωγής. Το εμπόριο ζωήρεψε, αλλά κινείται μόνο στο εσωτερικό της Θεσσαλίας και σε γειτονικές περιοχές. Στη Λάρισα, τα Τρίκαλα και τον Τύρναβο συγκεντρώνονται συνεχώς τεχνίτες από τα ορεινά και δημιουργούνται νέα εργαστήρια. Οι πόλεις αναπτύσσονται, αλλά περισσότερο ο Βόλος και η Καρδίτσα. Στον Βόλο μέχρι το '21 έμεναν μόνο οι 150 οικογένειες των Τούρκων φρουρών του Κάστρου. Με τη λήξη της Επαναστάσεως και τις νέες συνθήκες εμπορίου, το λιμάνι απέκτησε μεγαλύτερη κίνηση. Πολλοί έμποροι και βιοτέχνες εγκαταστάθηκαν σε αυ-

2. ΕΠ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, «Η Λάρισα».

τό. Και ο Βόλος αρχίζει να διαμορφώνεται σε πόλη. Σύντομα εγκατέλειψε τη Μακρινίτσα και ο Τούρκος διοικητής του Πηλίου και μετέφερε την έδρα του στον Βόλο. Υπολογίζεται ότι το 1850 είχε πλέον διαμορφωθεί σε πόλη με περισσότερα από χίλια σπίτια, ενώ πριν από 20 χρόνια δεν υπήρχε κανένα. Η Καρδίτσα ήταν ένα ασήμαντο χωριό. Με την αύξηση της γεωργικής παραγωγής στην περιοχή και τις νέες συνθήκες άρχισαν να εγκαθίστανται έμποροι και βιοτέχνες, που εγκαταλείπουν τα ορεινά. Με την εγκατάσταση Οθωμανού διοικητή άρχισε και η Καρδίτσα να διαμορφώνεται σε πόλη.

Οι ελληνικές κοινότητες των θεσσαλικών πόλεων επωφελούνται από την ανάπτυξη και αποκτούν πλούτο. Ναοί και σχολεία επισκευάζονται. Το 1850 αναφέρεται ότι λειτουργούν σε πόλεις σχολεία μέσης εκπαίδευσης, τα ονομαζόμενα «Ελληνικά Σχολεία», καθώς και Παρθεναγωγεία, που προσλάμβαναν καταρτισμένους εκπαιδευτικούς. Για τη Λάρισα και τον Τύρναβο αναφέρεται ότι δίδασκαν ο Θεοχάρης Βρατσούκας, ο Κων. Οικονόμος-Αρβανίτης, ο Κ. Οικονόμου ο Ναυπλιεύς και τελευταίος ο Αντώνιος Σακελλάριος *«λίαν ευμέθοδος και φιλόπονος»*, που είχε μαθητή έναν που έμελλε να αναδειχθεί σε άξιο λόγιο, τον Αχιλλέα Τζάρτζανο. Γενικότερα, η θεσσαλική παιδεία αναζωογονήθηκε και με τον Τζάρτζανο έδωσε στους νεοέλληνες γραμματική και συντακτικό. Αυτά στα πεδινά. Στα ορεινά η φτώχεια έγινε μόνιμη και τα σχολεία τους υπολειτουργούσαν.

Ο αριθμός των κατοίκων της Θεσσαλίας κατά την ανωτέρω περίοδο μένει ακαθόριστος. Ο Σ. Τσίτσας τους υπολογίζει σε 335.000 το 1857. Ήτοι Έλληνες 314.000, από τους οποίους 21.000 είναι Βλάχοι (πρέπει να ήταν πολύ περισσότεροι αυτοί), Εβραίοι 5.000, Γύφτοι 8.000 και Ασιανοί (Τούρκοι) 20.000. Ο Σ. Γάτζος υπολογίζει τους Έλληνες σε 228.000, τους Οθωμανούς σε 70.000, τους Εβραίους σε 4.000 και τους Κιρκάσιους σε 2.000. Κατά τον 16ο αι. η Λάρισα αναφέρεται ως τουρκόπολη με ποσοστό κατοίκων 90,2% μωαμεθανών ή 693 οικογένειες έναντι 75 μόνο χριστιανικών. Αυτό πρέπει να αποδοθεί στο ότι στη Λάρισα άρχισαν να συγκεντρώνονται οι μπέηδες, που απέκτησαν μεγάλα τσιφλίκια στην Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλία και συντηρούσαν χαρέμια, καθώς και Τούρκοι αξιωματούχοι, ενώ σε πολλά χωριά ήταν εγκαταστημένοι Κονιάρηδες. Στην επαρχία Τρικάλων αντιθέτως το ποσοστό των μουσουλμάνων ήταν μόνο 17,5%, αλλά υπερτερούσαν μέσα στην πόλη. Αυτό πρέπει να αποδοθεί στο ότι τα τσιφλίκια εκεί ήταν λιγοστά, ενώ στα χωριά κατοικούσαν οι Καραγκούνηδες με την οικογενειακή ιδιοκτησία.

Αν μένει ακαθόριστος ο ακριβής αριθμός των Ελλήνων της Θεσσαλίας, δεν είναι διόλου άγνωστες οι πεποιθήσεις τους. Στο βιβλίο «Επιστολές διαφόρων» του Ι. Λογιωτάτου αναφέρεται συχνά ότι οι Θεσσαλοί εγγράμματοι δεν επιθυμούσαν απλώς την εθνική ελευθερία, αλλά την ήθελαν ως δημοκρατική, με αστικό μετασχηματισμό. Οι ιδέες τους ήταν επηρεασμένες από τα κηρύγματα του Ρήγα και της Γαλλικής Επαναστάσεως. Ούτε έτρεφαν αυταπάτες ότι θα

τους έδιναν την εθνική ελευθερία οι ξένοι. Ανώνυμος γιατρός σε επιστολή του (σ. 416 του βιβλίου) γράφει μεταξύ άλλων: «*Δεν ηξεύρουν ακόμη οι κούφοι και ολιγόγνωμοι Ρωμαίοι μας, ότι αυτοί οι Ευρωπαίοι Βασιλείς έχουν σκοπόν και απόφασιν αν μας πάρουν ποτέ από τον Τούρκον, να μας κάμουν οι ίδιοι αυτοί εδικούς των ραγιάδες και να μας μεταχειρισθώσι με τον νόμον οπού συμφέρει εις αυτούς.* (...) *Διό τους τοιούτους Ρωμαίους καθό τοιούτοι, υποκείμενα δηλονότι μικρών ιδεών, αφήσατέ τους ως νεκρούς, και μη τους γράφετε τελείως εις τον κατάλογον των Ελλήνων φιλελευθέρων*». Αυτά σημαίνουν ότι οι επιστήμονες, οι έμποροι και οι αλληλογραφούντες λόγιοι με τον Λογιωτάτου θεωρούσαν ότι η ελευθερία θα κατακτηθεί μόνο με αγώνα. Και δεδομένου ότι ο Λογιωτάτου και άλλοι από αυτούς ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας, θα ανέπτυσσαν ασφαλώς και στην περίοδο αυτή μυστικές προσπάθειες για απελευθερωτικό αγώνα, αλλά δεν ήταν δυνατό να τις περιγράφουν στην αλληλογραφία τους.

Οι Τούρκοι της Θεσσαλίας έχασαν την παλιά αμέριμνη καλοπερασιά τους. Τώρα ζουν με διαρκή φόβο και ανησυχία επίθεσης ελληνικού στρατού για την απελευθέρωσή τους, σε συνεργασία με αρματολούς και άλλους κατοίκους. Για την αποτροπή τέτοιου κινδύνου εγκατέστησαν τακτικό στρατό, τον οποίο εκπαίδευαν Γάλλοι στρατιωτικοί. Στον Αλμυρό, στην Καρδίτσα, στη Λάρισα, στα Τρίκαλα και σε άλλα κέντρα έκτισαν στρατώνες, τους οποίους χρησιμοποίησε κατόπιν και ο ελληνικός στρατός. Από το μέγεθος των στρατώνων αυτών οι ειδικοί συμπέραναν ότι στέγαζαν πολλές χιλιάδες στρατιώτες. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο ιππικό. Η δυνατότητα της Θεσσαλίας να παρέχει και να διατρέφει άφθονα άλογα διευκόλυνε τους Τούρκους να διατηρούν στην περιοχή της το καλύτερο ιππικό τους.

Παράλληλα οι Τούρκοι κατασκεύασαν αμυντικά έργα σε καίρια σημεία. Στους λόφους π.χ. των Τρικάλων (Άι-Λια, Ντάπια, μέχρι το εβραϊκό νεκροταφείο) ανέσκαψαν χαρακώματα ορθίου βάλλοντος, που διατηρούνταν ως τις αρχές του 20ού αι. Την Λάρισα την προστάτευαν και με κανάλια. Από το βορρά την περιέζωνε ο Πηνειός και από τ' άλλα σημεία ο Κουλούρ Ντου, ένα πλατύ φράγμα στο οποίο διοχετευόταν νερό από τον Πηνειό πριν από τη συνοικία Σάλια, στο δυτικό άκρο της πόλης, και ακολουθούσε τη διαδρομή: Πηνειός, Σάλια, οδός Καραθάνου, λεωφόρος Ηρώων Πολυτεχνείου και κατέληγε στον Πηνειό, στο ανατολικό άκρο της πόλης, πριν από τη συνοικία της Νέας Σμύρνης, που δεν υπήρχε τότε. Ανάλογα αμυντικά έργα κατασκεύασαν οι Τούρκοι και σε άλλα σημεία.

7.1. Το τέλος του αρματολισμού

Την περίοδο αυτή οι Τούρκοι εφάρμοσαν στη Θεσσαλία ευέλικτη πολιτική. Από τη μια επιδιώκουν να καλοπιάνουν τους υπόδουλους για να μην ξεσηκώνονται και από την άλλη τους επιτηρούν και πλήττουν σκληρά κάθε ύποπτη

κίνησή τους, ενώ παράλληλα καταδιώκουν αμείλικτα αρματολούς και κλέφτες. Όταν κατέκτησαν τη Θεσσαλία αγνοούσαν το έδαφός της. Προσπάθειά τους να ελέγξουν τα ορεινά της δεν απέδωσε. Από ανάγκη ανέθεσαν την τάξη σε αυτά σε Έλληνες ενόπλους οργανωμένους σε αρματολίκια, που τα διοικούν Έλληνες καπετάνιοι, αλλά με τον όρο να υπηρετούν το σουλτάνο. Σε ανταπόδοση ο σουλτάνος παραχωρούσε προνόμια και δελεαστικές, απατηλές τιμές σε καπετάνιους και αυτοδιοίκηση σε ορεινές περιοχές. Με το πέρασμα, όμως, των αιώνων επήλθαν διαφοροποιήσεις. Οι φόροι δεν εισπράχτηκαν ποτέ, κατά τον Βακαλόπουλο. Οι αρματολοί διατηρούσαν ανυπότακτο πνεύμα, σε αντίθεση με την υποταγή που απαιτούσε ο κατακτητής. Η αντιπαλότητα αυτή προκαλούσε συχνά προστριβές μέχρι και πολεμικές επιχειρήσεις μεταξύ αρματολών και Τούρκων στα ορεινά. Με τις επιχειρήσεις οι Τούρκοι έμαθαν τα ορεινά εδάφη της Θεσσαλίας καλύτερα και από τους ντόπιους. Και μπορούσαν τώρα να τα ελέγχουν οι ίδιοι με τον τακτικό στρατό τους. Τα αρματολίκια συνεπώς ήταν πλέον για τους Τούρκους ξεπερασμένα ως θεσμός και άχρηστα. Και κάτι χειρότερο: εχθρικά. Το αποκορύφωμα της εχθρότητάς τους υπήρξε ότι τάχτηκαν με την Ελληνική Επανάσταση εναντίον της Τουρκίας. Για την Θεσσαλία, που συνόρευε με την ελεύθερη Ελλάδα, η διατήρηση του αρματολισμού περιέκλειε τώρα μεγαλύτερους κινδύνους. Ας παρακολουθήσουμε τα γεγονότα.

Μεγάλο μέρος των Αγράφων πέρασε στην ελεύθερη Ελλάδα. Στο μήκος των συνόρων της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλίας εγκαταστάθηκαν στα ορεινά του Αλμυρού - Δομοκού, καθώς και στο μήκος της κορυφογραμμής των Αγράφων ως τα όρια της Ηπείρου φυλάκια με Τούρκους φρουρούς, που ανεβοκατέβαιναν σ' αυτά και τα επιτηρούσαν. Το αρματολίκι Αγράφων νεκρώθηκε. Στα χωριά τους ζούσαν σε αδράνεια αρματολοί και άλλοι αγωνιστές. Κάποιοι από αυτούς μπαίνουν κρυφά στην ελεύθερη Ελλάδα. Συναντούν εκπροσώπους επιτροπών, που είχαν συγκροτήσει στην Αθήνα πατριώτες, και επιστρέφουν με οδηγίες προς σημαίνοντες Αγραφιώτες. Έτσι, διατηρείται το ανυπότακτο πνεύμα και γίνονται προετοιμασίες για νέους αγώνες, όπως θα αναφερθεί σε επόμενες σελίδες.

Το αρματολίκι Ασπροποτάμου, με καπετάνιο τον Στέργιο Στουρνάρα, παρέμεινε προσκυνημένο στη διάρκεια της Επαναστάσεως. «Κατά το 1830, όταν ο Ρεσίτ πασάς, Μέγας Βεζύρης, διά διατάγματος του Σουλτάνου επρόσταξεν να φονεύσουν όλους τους αρματολούς διά μιάς»[3], προσκλήθηκε στα Τρίκαλα ο Στέργιος. Το διάταγμα αυτό δεν είχε φαίνεται δημοσιοποιηθεί, ακριβώς για να μην το μάθουν οι καπετάνιοι, ώστε να θανατωθούν αιφνιδιαστικά, *«διά μιάς»*. Ανύποπτος ο Στέργιος, *«άνδρας γενναίος με όλα τα χαρακτηριστικά του στρατιώτου, αλλά απλούστατος εις την ψυχήν»* πήγε στα Τρίκαλα. Αλλά *«μόλις εισήλθεν μέχρι της αγοράς και εν αγνοία τούτου και όλων, επιπεσόντες οι Τουρ-*

3. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π.

καλβανοί και Οθωμανοί κατ' επάνω όλων και φονεύσαντες αυτούς». Η δημόσια και με αγριότητα σφαγή απέβλεπε ασφαλώς στην κατατρομοκράτηση του ελληνικού στοιχείου. Αλλά οι Τούρκοι δεν περιορίστηκαν σε αυτήν. Έτρεξαν «*πανστρατιά εις το χωρίον Πόρτας* (Πύλη) *και σκότωσαν άλλους 100 περίπου»*, αυτούς που είχαν συνοδεύσει τον Στουρνάρα ως εκεί και τον περίμεναν να γυρίσει από τα Τρίκαλα. Εφόνευσαν «*συγχρόνως όσους ηύραν εις το χωρίον Πόρτας εκ των συγγενών και οπαδών των. Όταν έμαθον τούτο το τραγικόν συμβάν»*, οι λοιποί Στουρναραίοι άρχισαν να φεύγουν απ' όπου και αν βρίσκονταν και πήγαν με τις οικογένειές τους άλλοι στα Επτάνησα και άλλοι στην ελεύθερη Ελλάδα[4]. Το αρματολίκι Ασπροποτάμου πνίγηκε στο αίμα και διαλύθηκε για πάντα. «*Η οικογένεια αυτή* (των Στουρναραίων) *ήτον ωραία και κάθε εν από τα μέλη της με τα χαρίσματά του»*, γράφει ο Κασομούλης. Αλλά από τα 190 μέλη της το 1820, βρέθηκαν εν ζωή στη Θεσσαλία μόνο μια-δυο δεκάδες στις αρχές του 20ού αι.

Στο αρματολίκι Κλεινοβού ο Γρηγόρης Λιακατάς άφησε καπετάνιο τον αδελφό του, Μήτρο. Οι Τούρκοι δολοφόνησαν την ίδια εποχή αυτόν και τον αδελφό του, Σωτήρη. Για να σωθούν οι υπόλοιπες περίπου σαράντα οικογένειες Λιακαταίων, κατέφυγαν στα Χάσια φιλοξενούμενες από τους Ψειραίους. Καπετάνιος στο αρματολίκι Χασίων είχε αναλάβει ο Γιάννης Ψείρας, πρωτοπαλίκαρο του Θανάση Βλαχάβα, που συνέχιζε τώρα τον αγώνα του[5]. Οι Τούρκοι τον καταδίωκαν αλλά τους ξέφευγε, το «γύριζε στο κλέφτικο», τους αναστάτωνε και τους ανάγκαζε να τον αναγνωρίζουν εκ νέου ως καπετάνιο. Μερικοί γράφουν ότι δρούσε «*οτέ ως αρματολός, οτέ ως κλέφτης»*, όπως συνήθιζαν τότε οι καπετάνιοι. Ο Ψείρας περιγράφεται ως ικανός και δραστήριος. Σώζονται μέχρι σήμερα κοινωφελή έργα του, όπως η τοξωτή «γέφυρα του Ψείρα», νότια της Ασπροκκλησιάς, επί του ποταμού Ίωνος (Μύκανη), και η «βρύση του Ψείρα» στην Κατάκαλη Γρεβενών. Στο αρματολίκι τον διαδέχτηκαν οι τρεις γιοι του. Αυτούς με άλλους πέντε της οικογενείας των Ψειραίων τους εκτέλεσε ο Σιλιχτάρ Μπόδα στα Τρίκαλα το 1825 κατά τον Κ. Σπανό, το 1827 κατά τον Π. Αραβαντινό. Άσχετα από την ακρίβεια της χρονολογίας, η εκτέλεσή τους έγινε. Ο Αραβαντινός γράφει ότι ο κλέφτης Μαντζαφλάρας, από το Ελάφιο Καλαμπάκας, κατέδωσε στον Μπόδα τους Ψειραίους για τη φιλοξενία των Λιακαταίων, με την υστεροβουλία να τους διαδεχτεί στο αρματολίκι. Ο Μπόδα τούς καταδίωξε, τους κύκλωσε στο χωριό Νεμπενίτσα, τους υποσχέθηκε αμνήστευση, εκείνοι τον πίστεψαν, παραδόθηκαν, τους μετέφερε στα Τρίκαλα και τους εκτέλεσε.

Χωριό με την ονομασία Νεμπενίτσα δεν υπάρχει στα Χάσια. Υπάρχει ο οι-

4. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, ό.π.
5. Κ. ΣΠΑΝΟΣ, «Οι κλεφταρματολοί Ψειραίοι της Δεσκάτης και το Αρματολίκι των Χασίων», Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ. Α', 1980.

κισμός Λουμπινίτσα, ιδιοκτησία των αδελφών Σεπυργιώτη με τα χωράφια και τα δάση του. Ο συγγραφέας τον επισκέφτηκε μερικές φορές στην Κατοχή. Στη θέση του υπήρχε το ισόγειο κονάκι του ιδιοκτήτη, που κατοικούσε μόνιμα στην Καλαμπάκα, και λιγοστά σπιτάκια και καλύβες για εποχικούς εργάτες. Τον οικισμό περιέβαλλε πυκνό δάσος αιωνόβιων δένδρων, κλεισμένων από πυκνή βλάστηση, δύσβατη ακόμα και για θηρία. Βαθιές χαράδρες κατάφυτες με αγράμπελη τον προστάτευαν. Τη Λουμπινίτσα την έβλεπε κανείς μόνο όταν την πλησίαζε, ενώ η μετάβαση σ' αυτήν απαιτούσε καλή γνώση του εδάφους ή οδηγό. Στο Μεσοπόλεμο διαβιούσαν αρκούδες. Στην Τουρκοκρατία αλλά και στην Κατοχή ήταν σχεδόν αδύνατο να κυκλωθεί «στεγανώς» από εχθρό, γιατί οι αρματολοί μπορούσαν να διαφεύγουν άνετα από τον κλοιό. Δυτικά και βόρεια γειτονεύει με τα χωριά των Γρεβενών, Κατάκαλη, Τρικοκκιά, Τριφύλλι, Καρπερό, Παλιουριά, που περιβάλλουν το ωραίο και πλούσιο υψίπεδο των Χασίων, και νότια με την Ασπροκκλησιά και με χωριά της Καλαμπάκας. Η Λουμπινίτσα, λοιπόν, αποτελούσε ασφαλές κρησφύγετο και οπωσδήποτε θα το χρησιμοποιούσαν καπετάνιοι και αρματολοί σε περιόδους διώξεων. Αυτό θα μαθεύτηκε αργότερα με παραφρασμένο το όνομά της και παραποιημένα τα συμβάντα.

Ο Κ. Σπανός, καταγόμενος από τη Δεσκάτη, βρίσκεται γεωγραφικώς πλησιέστερα προς τα συμβάντα και τα αποδίδει πιστότερα. Κατ' αυτόν, τη *«φιλοξενεία των Λιακαταίων την έμαθε ο Σιλιχτάρ Μπόδα και δημιούργησε στους Ψειραίους προβλήματα. (...) Οι Ψειραίοι για να δώσουν την ευκαιρία στους Λιακαταίους να φύγουν και να σωθούν, πήγαν στα Τρίκαλα για να δικαιολογηθούν στον Σιλιχτάρ και για να ανανεώσουν την υποταγή τους στους Τούρκους»*. Αν αυτός ήταν ο σκοπός τους, μπορούσαν να τον εκπληρώσουν πηγαίνοντας ένα, το πολύ δύο αδέλφια και όχι και τα τρία, με συνοδεία οπαδών τους μάλιστα. Μήπως, λοιπόν, τους κάλεσε ο Σιλιχτάρ, όπως τους Στουρναραίους; Αλλά, όπως και αν πήγαν, ο Σιλιχτάρ έσφαξε δημόσια και με αγριότητα στην πλατεία των Τρικάλων αυτούς και τη συνοδεία τους, συνολικά 8 άτομα[6]. Για τρομοκράτηση των Ελλήνων, «να κάθονται καλά». Με τους Ψειραίους ο Σιλιχτάρ εκτέλεσε και τον Γιώργο Τσολάκη, πρωτοπαλίκαρο του Τσόγκα, ενώ δολοφόνησε κατόπιν και τον Μαντζαφλάρα. Το αρματολίκι Χασίων ο Σιλιχτάρ το διέλυσε, εφαρμόζοντας το σουλτανικό διάταγμα. Οι Ψειραίοι διασκορπίστηκαν. Ο Νάνος, γιος του Μήτρου Ψείρα, κατέφυγε το 1836 στην ελεύθερη Αταλάντη, μαζί με Μακεδόνες και Θεσσαλούς. Δύο άλλοι αδελφοί Ψειραίοι εγκαταστάθηκαν το περίπου 1850 στην Καλαμπάκα.

Οι Λιακαταίοι εγκατέλειψαν τα Χάσια και κατέφυγαν στη γειτονική Μακεδονία, όπως και άλλοι αγωνιστές, για να χαθούν «ως άγνωστοι μεταξύ αγνώστων» και να σωθούν. Αρκετούς όμως τους ανακάλυπταν οι Τούρκοι και τους

6. Κ. ΣΠΑΝΟΣ, ό.π.

δολοφονούσαν, όπως π.χ. το γιο του καπετάνιου Καρατάσου στη Θεσσαλονίκη. Τι απέγιναν οι Λιακαταίοι, άγνωστο. Ένας απόγονός τους διέμενε στην Καλαμπάκα το 1860, όπου παντρεύτηκε τη Μαρία Αρσενίου, αδελφή του πατέρα μου. Με το θάνατό της σε τοκετό, ξαναπαντρεύτηκε. Ο γιος του, Δημήτριος, διατέλεσε νομικός σύμβουλος του υπουργείου Εργασίας τη δεκαετία 1950. Μετά απ' αυτόν δεν απέμεινε στη Θεσσαλία ούτε ένας Λιακατάς.

Ανώνυμος Χασιώτης περιγράφει την εκτέλεση των Ψειραίων, του Τσολάκη και του Μαντζαφλάρα με το ποίημα:

Μήν' είν' κατάρα του γονή, μήν' είναι και του νούνου,
μήν' είν' απ' τον Θεό γραφτό κι από τη μοίρα γράμμα,
μήνα ζουλούμια έκαμαν όξου τα παλικάρια;
Πολλοί πολύ κλαφτήκανε στο Σιλιχτάρ Μπόδα,
κι ο Σιλιχτάρης το 'βαλε να πιάσει τους Ψειραίους.
Τρία μπουλούκια ξέβγαλε, σύγνεφα τρία μαύρα,
το 'να είν' ο Νάσος Μάνταλος, τ' άλλο είν' ο Μαντζαφλάρας,
το τρίτο το χειρότερο είν' ο Ρακίπ Κολώνιας.
Όθε διαβούν κι όθε σταθούν ρωτάνε κι εξετάζουν·
- Ποιος είδε τους περήφανους, ποιος είδε τους Ψειραίους,
σε τι χωρίον απέρασαν, σε τι τόπο κονεύουν;
- Εμείς εψές τους είδαμε μέσα στη Νεμπενίτσα,
οπού είχαν σκόρπια τα παιδιά, σκόρπια τα παλικάρια.
Σαν πήγαν και τους εύρηκαν, μια μπαταριά τους ρίχνουν,
και ζωντανούς τους έπιασαν, στα Τρίκαλα τους πάνε·
στα Τρίκαλα τους έσφαξαν τους τρεις μες στο παζάρι,
κομμένο το κεφάλι τους κι η γλώσσα ματωμένη,
ψιλή φωνίτσαν έβγαλαν, ψιλή λαλίτσα βγάνουν.
- Νάσο, εσύ που γλίτωσες πολύ καιρό να ζήσεις,
μολύβι να μη σε κολνά, σπαθιά να μη σ' εγγίζει,
και γρήγορα το αίμα μας βαριά να ξαγοράσεις[7].

(ζουλούμι= αρπαγή, ζημιά)

Ο αρματολός Φλώρος δρούσε στα Χάσια και ήταν κουμπάρος των Ψειραίων και νονός παιδιών τους. Οι Ψειραίοι, όμως, τον σκότωσαν. Σχολιάζοντας το τραγούδι ο Θ. Νημάς παρατηρεί: Αξιοσημείωτο είναι (στο ποίημα) το στοιχείο της κατάρας του νονού των Ψειραίων, του Φλώρου, που εδώ επιβεβαιώνει τη λαϊκή δοξασία, που τη θέλει να «πιάνει», αφού σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα οι Ψειραίοι αποδεκατίστηκαν.

7. Θ. ΝΗΜΑΣ, Συλλογή Δημωδών Ασμάτων του Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, σσ. 398-399.

Άλλο ποίημα για τους Ψειραίους:

- Ήλιε, τι βγήκες κόκκινος, καταμελανιασμένος;
- Εψές, όταν βασίλεψα, κοντόκατσα στη ράχη,
ν' ακούσω πούθ' εβγαίνανε και πούθ' εξικινούσαν,
δάκρυα πικρά και σκούσματα και μαύρα μοιρολόγια.
Έκλαιγαν μάνες τα παιδιά, οι αδερφές τ' αδέρφια,
εκλαίγανε οι άντρες τους κι οι νύφες των Ψειραίων,
κι έκλαιγε κι η Τσολάκαινα τον Γιώργο τον δικό της.

Ο κλεφταρματολός Γιαννάκης Μάνδαλος δρούσε στα βόρεια Χάσια. Ο γιος του, Νάσιος (Αθανάσιος), έγινε καπετάνιος. Για τη δράση του έγινε αναφορά σε προηγούμενο κεφάλαιο. Με την Επανάσταση του '21 κατέβηκε με άλλους Θεσσαλούς στη Στερεά Ελλάδα και πολέμησε. Το 1826 επέστρεψε στα Χάσια. Αμέσως άρχισε να τον καταδιώκει ο Χασάν Γκέκα των Γρεβενών *«μετά ισχυράς αλβανικής στρατιάς»*. Τον στρίμωξε σε θέση που θεωρούνταν αναπόφευκτη η σύλληψή του. «Αλλ' ο γενναίος ούτος μαχητής εξαντλήσας τα πολεμοφόδια διέφυγεν αβλαβής»[8]. Και κατέφυγε με την οικογένειά του στην ελεύθερη Ελλάδα. Για τον Νάσο Μάνδαλο υπάρχει το τραγούδι:

Το λεν οι κούκοι στα βουνά κι οι πέρδικες στα πλάγια
το λέει κι ο πετροκότσυφας σ' ένα ξερό δεντράκι,
σαν μοιρολόγι το 'λεγε το θλιβερό τραγούδι.
Πολλά ντουφέκια πέφτουνε και θλιβερά βροντούνε·
μήνα σε γάμο πέφτουνε, μήνα σε πανηγύρι;
Ούτε σε γάμο πέφτουνε, ούτε σε πανηγύρι,
ο Νάσος κάνει πόλεμο με τον Χασάνη Γκέκα.
Τρεις μέρες επολέμησε, τρεις μέρες και τρεις νύχτες,
χωρίς ψωμί, χωρίς νερό, χωρίς καμιά βοήθεια.
Προς τα χαράματα τ'ς αυγής, με το σπαθί στο χέρι
κόκκινον δρόμον άνοιξε κι άφηκαν γεια στα Χάσια[9].

Για καπετάνιους των Χασίων έγραψε και ο Ρήγας Βελεστινλής τους στίχους:

Τζαχείλας, Ψείρας κι ο Κοντός
ο Μάνταλος κι ο Φώτης
τυράννων είν' διώκτης.

8. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σ. 400.
9. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σσ. 399-400.

Αυτοί πάντα νικούνε
την Τουρκία με χαρά[10].

Οι αναφερόμενες χρονολογίες δολοφονίας των Στουρναραίων, Λιακαταίων, Ψειραίων, Μαντζαφλάρα και άλλων δεν συμφωνούν. Έγιναν, όμως, *«διά μιάς»*, όπως *«επρόσταξεν ο σουλτάνος»*, κατά τον Κασομούλη. Και επήλθε πριν από το 1830 *«η κατάργησις των Αρματολικίων»*, σημειώνει ο ίδιος επιγραμματικά, στην επικεφαλίδα του Γ' Κεφαλαίου του βιβλίου του. Αυτό, λοιπόν, υπήρξε το τέλος του θεσσαλικού αρματολισμού. Σε αυτό συνέβαλαν δύο παράγοντες. Πρώτον, η κατάργηση του θεσμού του αρματολισμού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η ανελέητη θανάτωση καπετάνιων, αρματολών και κλεφτών, μέχρι και των Στουρναραίων και Ψειραίων, που συνεργάζονταν μαζί της, ακόμα και του Μαντζαφλάρα, που παρακαλούσε απλώς να τον κάνουν καπετάνιο. Δεύτερον, ότι η Θεσσαλία στερήθηκε του αγωνιστικού δυναμικού της. Οι σπουδαίοι καπετάνιοι της, Καραϊσκάκης, Λιακατάς, Μάνδαλος, Στουρνάρας, οι Ολυμπίσιοι Λαζαίοι κ.ά., ακολουθούμενοι από μερικές χιλιάδες εμπειροπόλεμους και ανδρείους αρματολούς, κατέβηκαν στη Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο, όπου πολέμησαν για την ελευθερία της Ελλάδας, διακριθέντες μάλιστα. Και η Θεσσαλία στερήθηκε των δυνάμεων εκείνων που θα μπορούσαν να την ελευθερώσουν, κατά τον Κορομηλά.

Καπετάνιοι και αρματολοί αφανίστηκαν από τα θεσσαλικά βουνά. Οι λίγοι που απέμειναν το γύρισαν στο κλέφτικο. Ο Κ. Κούμας, που έζησε στη Θεσσαλία πριν από το '21 και συναντήθηκε με αρματολούς, γράφει ότι ο κλέφτης άλλαζε ιδιότητα και γινόταν αρματολός, όπως και ο αρματολός άλλαζε και γινόταν κλέφτης. Κατά τη λαϊκή παράδοση, οι δύο έννοιες «αρματολός» και «κλέφτης» ενώθηκαν σε μία, στην «κλεφταρματολός». Ίσως γιατί και οι δύο εκπλήρωναν τελικά την ίδια αποστολή: προστάτευαν τους ορεινούς και συντηρούσαν το ανυπότακτο πνεύμα. Οι κλέφτες, που είχαν απομείνει στη Θεσσαλία μετά το τέλος του αρματολισμού, δεν ανέλαβαν αγώνα για να ανατρέψουν την πολιτική του σουλτάνου και να τον αναγκάσουν να τους αναγνωρίσει πάλι ως αρματολούς. Μεταβλήθηκαν σε πραγματικούς κλέφτες και διέπραξαν αποτρόπαια εγκλήματα. Μια ομάδα τους λήστεψε την Καστανιά Καλαμπάκας το 1832. Άλλη απειλούσε να κάψει ολόκληρα χωριά. Συχνά ενεργούσαν επιδρομές ή έστηναν ενέδρες. Για μερικούς απ' αυτούς τους κλέφτες ο λαός έγραψε τραγούδια. Παρασυρμένος από την παράδοση των κλεφταρματολών δεν έκανε διάκριση μεταξύ αυτών και των ληστών, που ξεπήδησαν από τους κόλπους εκείνων μετά την Επανάσταση του '21. Για τον κλέφτη π.χ. Καταραχιά διασώθηκαν μερικά τραγούδια. Γράφει για αυτόν ο Αραβαντινός:

10. Κ. ΣΠΑΝΟΣ, ό.π., τ. Α', σ. 39.

«Ο Καταραχιάς είχε καταστεί η μάστιγα της Θεσσαλίας κατά την περίοδο της ληστοκρατίας, αλλά είχε επιδείξει και απαράμιλλη τόλμη και ανδρεία (...) αμνηστεύτηκε το 1844 και αργότερα έλαβε μέρος με δικό του σώμα στην Θεσσαλική Επανάσταση του 1854 και ιδιαίτερα στην μάχη της Καλαμπάκας, όπου διακρίθηκε». Ο Γάλλος αρχαιολόγος Leon Heuzey γράφει, επίσης, για τον Καταραχιά: *«Πριν από δυο χρόνια* (δηλ. το 1856), *παρά λίγο να πάρω για οδηγό μου, στην περιήγησή μου στο όρος Όλυμπος, αυτόν τον Καταραχιά που του είχε δοθεί αμνηστία. Αρνήθηκα όμως, και πολύ καλά έκανα. Πράγματι, στην διάρκεια του ταξιδιού μου, φιλοξενούμενος στο σπίτι πλουσίων χωρικών του Άνω Ολύμπου, βρήκα τον οικοδεσπότη φρικτά παραμορφωμένο με τα δυο του πόδια στραμπουλιγμένα στο ύψος των γονάτων και σαν κολλημένα πάνω στο σώμα του. Ο ληστής Καταραχιάς επιτέθηκε στο σπίτι του, στην διάρκεια της νύχτας, και για να μάθει πού έκρυβαν τα χρήματα, έδεσε τον δυστυχισμένο και τον έβαλε πάνω σε αναμμένα κάρβουνα. Φανταστείτε να ερχόμουνα σ' αυτό το χωριό και σ' αυτή την οικογένεια με τον Καταραχιά σαν συνοδεία. Αναφέρεται ακόμα ότι ο Καταραχιάς έκαψε το Χαλίκι, επειδή οι κάτοικοί του δεν μπόρεσαν να του καταβάλουν τα υπέρογκα λύτρα που ζητούσε»*[11].

Οι ληστές ήταν οργανωμένοι σε ολιγομελείς συμμορίες, γνώριζαν το ορεινό έδαφος καλά και το χρησιμοποιούσαν έξυπνα, ενώ οι Έλληνες τους στήριζαν παρέχοντας πληροφορίες, άσυλο και τροφοδοσία. Αδυνατώντας η τουρκική διοίκηση να τους εξοντώσει χρησιμοποίησε, εκτός από τα άλλα, και απειλές. Ενδεικτικό είναι το διάταγμα του βεζίρη Ιμίν πασά, γιου και διαδόχου του βεζίρη Ρεσίτ. Το διάταγμα αυτό, με χρονολογία 10 Νοεμβρίου 1836, γραμμένο στην ελληνική, κοινοποιήθηκε από το διοικητή Ιωαννίνων στους προεστούς των θεσσαλικών χωριών, καθώς και στους ηγούμενους των θεσσαλικών μοναστηριών. Ένα διάταγμα είχε σταλεί στο Μοναστήρι Προδρόμου της Ανατολής Αγιάς. Ο Περικλής Δολμές το βρήκε στα οικογενειακά του κειμήλια και το δημοσίευσε[12].

Με το διάταγμα ο σουλτάνος επικαλείται την προθυμία του για προστασία των κατοίκων από τους κλέφτες, αλλά επισημαίνει να μην παίζουν με το κεφάλι τους *«όλοι, μικροί και μεγάλοι, κοτζαμπάσηδες, χωρικοί, τζομπάνοι, αγελαδάρηδες, μυλωνάδες, δραγάτες, ζευγίτες, ηγούμενοι και καλόγεροι των μοναστηρίων».* Γιατί όποιος δει ή μάθει για κλέφτη και δεν τον συλλάβει ή δεν τον καταδώσει θα καεί το σπίτι του και θα κατασχεθεί η περιουσία του. Η Ο-

11. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σσ. 419-420.

12. Π. ΔΟΛΜΕΣ, «Διώξεις αρματολών», Θεσσαλικό Ημερολόγιο Κ. Σπανού, τ. 8ος, σσ. 185-189.

θωμανική Αυτοκρατορία δεν ενεργούσε από «πόνο» για τους υπόδουλους, αλλά από φόβο για τον εαυτό της. Από πείρα της είχε διδαχτεί ότι διατηρούμενοι στα βουνά οι κλέφτες, συντηρείται και το ανυπότακτο πνεύμα στους υπόδουλους. Και ότι όσο διαρκεί η Τουρκοκρατία θα εξωθούνται φιλελεύθεροι Έλληνες να βγαίνουν στο βουνό με τους κλέφτες, ενώ υπάρχει κίνδυνος επιστροφής παλιών αρματολών από την Ελλάδα. Την κατείχε, δηλαδή, ο φόβος ανασύστασης του αρματολισμού στη Θεσσαλία. Παρά τις τουρκικές απειλές και τις διώξεις ούτε οι Έλληνες κατέδιδαν τους ληστές ούτε οι ληστές διαλύθηκαν. Και αυτοί, κατάλοιπα του κλεφταρματολισμού, υπήρξαν ο πυρήνας των ληστών, που έστησαν τα λημέρια τους στα βουνά της Θεσσαλίας και δρούσαν από την απελευθέρωσή της το 1881 μέχρι τη δεκαετία του 1930, επί πενήντα περίπου χρόνια. Για κάποιους Έλληνες λογοτέχνες είναι ήρωες και «βασιλείς των ορέων».

7.2. Η επανάσταση στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία το 1854

Το 1854 κηρύχτηκαν επαναστάσεις στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, με σκοπό την απελευθέρωσή τους. Για τις επιχειρήσεις στην Ήπειρο και στη Μακεδονία υπήρξαν ερευνητές, *«ενώ αι εν Θεσσαλία δεν εξετέθησαν μέχρι τούδε συστηματικώς και εν όλη τη εκτάσει των, παρά την αφθονίαν του σχετικού ιστορικού υλικού»*, επισημαίνει ο Δ. Γ. Κουτρούμπας. Και επιδόθηκε στην κάλυψη του κενού αυτού με τη διδακτορική του μελέτη το 1976. Οι επιχειρήσεις στη Θεσσαλία, γράφει, *«έλαβον μεγαλυτέραν έκτασιν και είχον τα σημαντικότερα αποτελέσματα»*.

Η ελλιπής επιστημονική διερεύνηση της επαναστάσεως στη Θεσσαλία, που επισημαίνει ο Κουτρούμπας, βαρύνει και τους Θεσσαλούς. Αν και η Θεσσαλία διαδραμάτισε πρωτοποριακό και πρωταγωνιστικό ρόλο σε εθνικούς και κοινωνικούς αγώνες, δεν μνημονεύεται επαρκώς, όταν δεν αγνοείται παντελώς.

Η ανάληψη αγώνων για την απελευθέρωση υπόδουλων ελληνικών επαρχιών άρχισε να προπαρασκευάζεται ιδεολογικά αμέσως σχεδόν με τη σύσταση του ελληνικού κράτους το 1830, με τη Μεγάλη Ιδέα. Κατά τους ιστορικούς, ο πυρήνας της είχε διατυπωθεί μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η «γιγάντωσή της» συντελέστηκε στη διάρκεια της δουλείας. Την ιδέα αυτή την καλλιεργούσαν τώρα πανεπιστημιακοί, λόγιοι, επιστήμονες και κληρικοί (Ν. Βάμβας, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Σ. Καρύδης, Ι. και Π. Σούτσος, Αλ. Ραγκαβής, Ν. Δραγούμης κ.ά.), ενώ ο Όθων με την Αμαλία την ενστερνίστηκαν. Ο ρόλος τους υποχρεώνει σε μια σύντομη αναδρομή.

Την εποχή εκείνη έπρεπε την ενθρόνιση ανώτατου άρχοντα σε μικρή ευρωπαϊκή χώρα να την εγκρίνουν οι λεγόμενες Προστάτιδες Δυνάμεις, δηλαδή η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία. Καθεμία, όμως, από αυτές επιδίωκε ν' αυξάνει την επιρροή της στην Ελλάδα σε βάρος των άλλων δύο, με δολοπλοκίες και φα-

νερές ή μυστικές παρεμβάσεις μέσω των ελληνικών κομμάτων, που επηρεάζονταν από ξένες χώρες, όπως περίπου και στην εποχή μας. Και ανάλογα με την επιρροή κάθε κόμματος από ξένη δύναμη, οι Έλληνες το βάφτισαν σκωπτικά το ένα αγγλόφιλο, το άλλο γαλλόφιλο και το τρίτο ρωσόφιλο. Αυτές οι Προστάτιδες Δυνάμεις ενέκριναν ως βασιλιά της Ελλάδας τον Όθωνα, που τον είχε επιλέξει το 1832 η Αγγλία. Ο Όθων, μόλις 17 χρόνων, ήταν γιος του Λουδοβίκου Α', βασιλιά της Βαυαρίας, με πρωτεύουσα το Μόναχο. Ο Λουδοβίκος θαύμαζε την αρχαία Ελλάδα σε βαθμό που προσπάθησε να δώσει στο Μόναχο κάποια εικόνα από την αρχαία Αθήνα. Ο ίδιος χαρακτηρίστηκε σπουδαίος φιλέλληνας, γιατί βοήθησε την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ο Όθων, λοιπόν, γαλουχήθηκε με το φιλελληνισμό του πατέρα του.

Η εκλογή του Όθωνα επικυρώθηκε στη Διάσκεψη του Λονδίνου ανάμεσα στις Προστάτιδες Δυνάμεις, οι οποίες *«υπαινίχθηκαν την πιθανότητα διευρύνσεως των συνόρων»* της Ελλάδας, για να δικαιολογήσουν την προηγούμενη άρνησή τους για παραχώρηση σε αυτήν της Κρήτης και της Σάμου. Με την ανακήρυξή του σε βασιλιά της Ελλάδας ο Όθων *«δεν έβγαζε ποτέ από το μυαλό του το όραμα να μεγαλώσει την Ελλάδα»*[13]. Στη Μεγάλη Ιδέα βρήκε το όργανο για να κάνει πράξη το όραμά του. Η Ιδέα αυτή ήταν ανεδαφική και έθετε σκοπούς απραγματοποίητους, όπως *«να μπούμε στην Αγιά Σοφιά»*, όπου περιμένει ο *«μαρμαρωμένος βασιλιάς»* κτλ. Ικανοποιούσε, όμως, την επιθυμία των ελεύθερων πλέον Ελλήνων για συνέχιση του αγώνα μέχρι απόκτησης της ελευθερίας και από τους υπόδουλους ακόμα αδελφούς στις περιοχές Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας, που την επιδίωκαν, όπως θα αναφερθεί. Ο Όθων και η Αμαλία πίστευαν ότι η Μεγάλη Ιδέα ανταποκρινόταν στην επιθυμία του ελεύθερου και του υπόδουλου ελληνισμού και αναζητούσαν αφορμή να την πραγματοποιήσουν με πόλεμο κατά της Τουρκίας.

Το 1853 η Ρωσία κήρυξε νέο πόλεμο κατά της Τουρκίας στην Κριμαία. Η Αγγλία και η Γαλλία τάχτηκαν υπέρ της Τουρκίας. Ο Όθων και η Αμαλία τον είδαν ως ευκαιρία για να κηρύξει και η Ελλάδα πόλεμο κατά της Τουρκίας. Έδωσαν εντολή σε αντάρτικα σώματα να εισβάλουν σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Μακεδονία και να κηρύξουν την επανάσταση εκεί. Ταυτόχρονα μετακίνησαν το λιγοστό ελληνικό στρατό από την Πελοπόννησο προς τη Στερεά Ελλάδα και τα σύνορα, ώστε να είναι έτοιμος για εισβολή στη Θεσσαλία με επικεφαλής τον Όθωνα. Τα μαθαίνουν αυτά η Αγγλία και η Γαλλία, εξοργίζονται και καταφεύγουν στις δολοπλοκίες. Αθετούν ότι είχαν *«υπαινιχθεί* (στον Όθωνα) *την πιθανότητα διευρύνσεως των συνόρων»* της Ελλάδας και προβάλλουν τώρα

13. Για τον Όθωνα βλ. ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, «Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος», τ. Α', ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΖΑΟΥΣΗΣ, «Αμαλία και Όθων».

τον ισχυρισμό ότι υποστηρίζουν την Τουρκία για να εμποδιστεί έξοδος της Ρωσίας στο Αιγαίο. Το ίδιο γράφουν και Έλληνες ιστορικοί. Αλλά κάποιοι Άγγλοι έγραψαν ότι εκτός από αυτόν τον λόγο υπήρχε και άλλος. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που δανειζόταν μεγάλα ποσά με υψηλούς τόκους από Άγγλους τοκογλύφους, αξίωνε από την «αδελφή» Αγγλική Αυτοκρατορία να προστατεύει τα σύνορά της από επαναστάσεις, οι οποίες επιδίωκαν αποσπάσεις εδαφών του σουλτάνου. Άγνωστο τι έγινε στα παρασκήνια τότε. Γνωστό είναι ότι όταν ο Όθων με την Αμαλία έθεσαν στο υπουργικό συμβούλιο το θέμα πολέμου κατά της Τουρκίας, κάποιοι υπουργοί αντέδρασαν. Ακολούθησε ζωηρή συζήτηση. Η Αμαλία αποκάλεσε δειλούς τους διαφωνούντες υπουργούς και οι πολεμικές κινήσεις συνεχίστηκαν.

Οι ιστορικοί επικρίνουν τον Όθωνα και την Αμαλία για τη Βαυαροκρατία και για άλλες ενέργειες της βασιλείας τους, που δεν σχετίζονται με το θέμα του βιβλίου και γι' αυτό δεν αναφέρονται. Δεν παραλείπουν, όμως, οι ιστορικοί να γράφουν ότι η Αμαλία και ο Όθων αγάπησαν την Ελλάδα και ότι ένιωθαν ως Έλληνες. Προς απόδειξη επικαλούνται διάφορα, όπως αυτά: Η Αμαλία καθιέρωσε τη γνωστή γυναικεία ενδυμασία, που φέρει το όνομά της και τη φορούν τα κορίτσια στις εθνικές επετείους.

Ο Όθων καθιέρωσε την 25η Μαρτίου ως επέτειο της Επαναστάσεως και τη φουστανέλα ως ανδρική ενδυμασία, ενώ συγκέντρωσε στα ανάκτορα ως υπασπιστές και υπαλλήλους αγωνιστές του '21. Η Αμαλία προτιμούσε για κυρίες της Αυλής γυναίκες και κορίτσια επίσης αγωνιστών, όπως τη θυγατέρα του Μάρκου Μπότσαρη κ.ά. Στους χορούς των ανακτόρων συνιστούσαν στις κυρίες να προσέρχονται με τις εθνικές ενδυμασίες και στους άνδρες με φουστανέλες.

Και τώρα οι επιχειρήσεις: Με την προοπτική πολέμου κατά της Τουρκίας γίνονται, με οδηγίες του Όθωνα, προπαρασκευές. Αφανώς από στρατιωτικούς, εμφανώς από εταιρείες και επιτροπές, που είχαν συσταθεί σε πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού, με οδηγίες μιας Κεντρικής Επιτροπής των Αθηνών, που την περιστοίχιζαν η Φιλορθόδοξος Εταιρεία, η Μεγάλη Αδελφότης, το Πανελλήνιον, αγωνιστές του '21, απόγονοί τους κ.ά. Οι προετοιμασίες αφορούσαν συγκέντρωση χρημάτων, εξεύρεση εθελοντών, παροχή οδηγιών σε ηγέτες, διαμένοντες στις κατεχόμενες τρεις περιοχές κτλ.

Οι Τούρκοι έμαθαν για αυτές και, γνωρίζοντας τις επαναστατικές διαθέσεις των υπόδουλων, ανησύχησαν μήπως η Ελλάδα συμπράξει με τη Ρωσία σε πόλεμο εναντίον της και πήραν μέτρα. Έτσι *«δεν έπαυον να καταπιέζουν τούτους και να επιδιώκουν παντοιοτρόπως όπως τους καταστήσουν ανίκανους προς δράσιν»*[14]. Αλλά οι πόλεμοι και οι συνεχείς αναστατώσεις σε τουρκοκρατούμενες περιοχές στη διάρκεια των δεκαετιών 1830-1850 τους είχαν αναγκάσει να α-

14. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

ποσύρουν από τη Θεσσαλία τακτικό στρατό και να αναθέσουν την τήρηση της τάξης σε μισθοφόρους Αλβανούς, που *«απεδείχθησαν φοβεροί δυνάσται των χριστιανών ραγιάδων»*. Οι καταπιέσεις τους, όμως, τροφοδοτούσαν το μίσος των υπόδουλων εναντίον των κατακτητών και την επιθυμία τους για αγώνα. Ειδικότερα, οι Θεσσαλοί, που γειτόνευαν με την ελεύθερη Ελλάδα, επιθυμούσαν περισσότερο από πριν και τη δική τους ελευθερία.

Η εμπλοκή της Τουρκίας το 1853 σε νέο πόλεμο με τη Ρωσία στην Κριμαία θεωρήθηκε ευκαιρία κήρυξης επανάστασης. Η Τουρκία απασχολούσε εκεί τον τακτικό στρατό της και για τυχόν επιχειρήσεις στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο διέθετε μόνο 4.000-5.000 Τουρκαλβανούς ατάκτους[15]. Αλλά ήξερε ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης θα εμπόδιζαν την Ελλάδα να συμμαχήσει με τη Ρωσία και να μετάσχει σε πόλεμο εναντίον της και ότι συνεπώς δεν θα χρειάζονταν περισσότερες δυνάμεις για να διατηρεί υπόδουλες τις ελληνικές επαρχίες. Η Αγγλία μάλιστα έσπευσε να δηλώσει ότι η επέκταση των συνόρων της Ελλάδας προς Βορρά βλάπτει τα συμφέροντά της. Η Γαλλία προχώρησε περισσότερο. Απηύθυνε αυστηρή προειδοποίηση προς τον Όθωνα να μην αναλάβει επιχειρήσεις εναντίον της Τουρκίας. Το ίδιο και η Αυστρία, που φοβόταν μήπως η επέκταση του πολέμου στα Βαλκάνια επηρεάσει γειτονικούς λαούς υποτελείς στην αυτοκρατορία της. Ο πατέρας του Όθωνα, ο Λουδοβίκος, βασιλιάς της Βαυαρίας, συνιστούσε αποφυγή πολέμου, όπως και ο μεγαλύτερος αδελφός του, Μαξιμιλιανός, βασιλιάς τώρα της Πρωσίας. Οι πολιτικοί Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ανδρέας Μεταξάς και Σπυρίδων Τρικούπης ευθυγραμμίστηκαν με την αγγλική πολιτική, με τη δικαιολογία ότι το διεθνές κλίμα δεν ευνοούσε την Ελλάδα.

Υπέρ της Ελλάδας ήταν μόνο η Ρωσία. Ο τσάρος Νικόλαος Α', με το μανιφέστο του στις 9 Φεβρουαρίου 1854, ανακήρυξε τον εαυτό του προστάτη των υπόδουλων στην Τουρκία χριστιανών, ενώ ανέθεσε σε διπλωμάτες του να προβούν σε παραστάσεις στην Πύλη.

«Γενικώς το κλίμα της Ευρώπης τότε ήτο σαφώς κατά της Ελλάδος. (...) *Οι φιλέλληνες εξέλιπον πλέον, ενώ απεναντίας κύμα μισελληνισμού διωγκούτο.* (...) *Η Ελλάς διά του αγώνος εκείνου του 1854 υπό μορφήν ακηρύκτου πολέμου παρεβίαζε την ουδετερότητα εις την οποίαν είχον καταδικάσει ταύτην αι Μεγάλαι Δυνάμεις. Ένεκα της καταστάσεως ταύτης συνεπώς, η Ελλάς δεν ηδύνατο παρά να στηριχθή εις μόνας τας στρατιωτικάς δυνάμεις της, εις τους προστρέξαντας εθελοντάς, εις τους επαναστάτας των παραμεθορίων περιοχών και εις τον παλαιόν οπλισμόν.* (...) *Διάφοροι πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες συνεργαζόμενοι στενώς μετά της Αυλής, ως και οι ίδιοι προσωπικώς οι βασιλείς, Όθων και Αμαλία, επωμίσθησαν τας ευθύνας και ανέλαβον την φροντίδα της επαναστάσεως εκείνης»*, η οποία *«υπήρξεν* (...) *μία των φάσεων του α-*

15. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

γώνος του Ελληνικού έθνους ουχί τυχαία προς απελευθέρωσιν των υπό τον τουρκικόν ζυγόν Ελλήνων. Ήτο προσέτι μία απόπειρα χαράξεως ανεξαρτήτου πολιτικής υπό της Ελλάδος»[16]. Και μπορεί κανείς να προσθέσει: από τότε και έπειτα η ελληνική άρχουσα τάξη δεν ανέλαβε προσπάθεια χάραξης ανεξάρτητης πολιτικής, ενώ η Αγγλία ακολουθούσε την πολιτική που εξυπηρετούσε τα δικά της συμφέροντα, που δεν ήταν άλλα από τα συμφέροντα του αγγλικού τοκογλυφικού κεφαλαίου. Γενικότερα, με την επανάσταση του 1854 το νεαρό και φτωχό ελληνικό κράτος διακήρυξε θαρραλέα στην ανθρωπότητα τη διάθεσή του να απελευθερώσει τους Έλληνες από τον τουρκικό ζυγό. Έκανε και κάτι επιπλέον: έβαλε και με την αποτυχία της επαναστάσεως υποθήκη επί των ελληνικών περιοχών, που είχε κατακτήσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις κατακρατούσε υπόδουλες. Ας περάσουμε τώρα στις επιχειρήσεις.

Η έναρξη του Κριμαϊκού Πολέμου και η καταστροφή του τουρκικού στόλου από το ρωσικό το 1853 τόνωσε τον ενθουσιασμό για επανάσταση. Αλλά ενώ γίνονταν οι σχετικές προετοιμασίες, κανένα *«σημαντικόν πρόσωπον ή σχετική τις οργάνωσις απετόλμα να δώση το σύνθημα ενάρξεως»*. Ώσπου έδωσαν την αφορμή οι Τούρκοι. Το Δεκέμβριο του 1853 αξίωσαν από τους κατοίκους Ραδοβιζίου Άρτας την καταβολή αυξημένων φόρων, που έπρεπε να πληρωθούν τον Αύγουστο του 1854, δηλαδή έπειτα από 8 μήνες. Βλέποντας οι πρόκριτοι ότι οι κάτοικοι αδυνατούν να δώσουν τους φόρους και μη ξέροντας τι να κάνουν, ενημέρωσαν σχετικά τους αγωνιστές της γειτονικής και ελεύθερης Ακαρνανίας.

Αυτοί ανέφεραν στην Αθήνα και ο Όθων απάντησε να αποφευχθεί κάθε πρόωρο κίνημα, ώσπου να περάσουν οι Ρώσοι το Δούναβη, οπότε θα διαμορφωθεί νέα κατάσταση και τότε θα κριθεί τι να γίνει. Οι Ραδοβιζιώτες δεν περίμεναν απάντηση από την Αθήνα. Ορισμένοι, 200-300, πρόβαλαν αντίσταση στους φοροεισπράκτορες *«και η ρήξη επήλθε»* την 23η Δεκεμβρίου 1853 στη Σκουλικαριά, με *«τον θάνατον μερικών στρατιωτών του δερβέναγα και την επικράτησιν των Ελλήνων»*, κατά τη διάρκεια εξάωρης μάχης. Η επανάσταση είχε αρχίσει εκ των κάτω.

Την 1η Ιανουαρίου 1854 ενημέρωσε τον Όθωνα ο υπουργός Εσωτερικών. Την 6η οι Ραδοβιζιώτες ανάγκασαν τους Τούρκους να αποχωρήσουν. Την 8η Ιανουαρίου η εφημερίδα «Άργος» της Αμφιλοχίας έγραψε ότι στη Νότια Ήπειρο εξερράγη επανάσταση· στη Σκουλικαριά και στην Παλιοπαναγιά έγιναν δύο συγκρούσεις και οι Τούρκοι αποχώρησαν με απώλειες. *«Η επανάστασις διεδόθη τάχιστα καθ' άπαν το διαμέρισμα Ραδοβιτσίου, Τζουμέρκας, Σουλίου, Λημέρι και Λάκκου και τα επαναστατικά στίφη συγκρουόμενα προς τα άτακτα των Τουρκαλβανών στίφη κατετρόπωσαν αυτά, φονευμένων και των αρχηγών βέηδων»*[17]. Η είδηση διαδόθηκε, *«οι Έλληνες ηλεκτρίσθησαν και κατελήφθη-*

16. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, *ό.π.*
17. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*

σαν υπό μεγίστου ενθουσιασμού». Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες της συνοριακής φρουράς δεν συγκρατήθηκαν. Και τη 14η Ιανουαρίου πέρασαν στην τουρκοκρατούμενη περιοχή και τάχτηκαν στο πλευρό των επαναστατών. *«Εντύπωσιν προεκάλεσε, και ενίσχυσε σημαντικώς την επανάστασιν εις τα πρώτα βήματα, η προσέλευσις του 27ετούς υπολοχαγού Σπυρίδωνος Γεωργίου Καραϊσκάκη. Ούτος ελθών (...) μετά σώματος 300-500 στρατιωτών επρωτοστάτησεν εις ηρωικάς πράξεις».* Τη 15η Ιανουαρίου υψώθηκε ελληνική σημαία στα Ραδοβίζι, Σκουλικαριά και Λάκκα Σουλίου. Την 30ή Ιανουαρίου ο Καραϊσκάκης *«εξέδωκε προκήρυξιν, ήτις επανέφερε εις την μνήμην όλων τον ηρωικόν Αρχιστράτηγον του 1821* (και πατέρα του) *Γεώργιον Καραϊσκάκην και προκάλεσε μέγαν ενθουσιασμόν». «Πεθαίνοντας ο πατέρας μου»,* έγραφε, άφησε «ως μόνην κληρονομίαν εις εμέ την μάχαιραν αυτού»[18]. Στην επαναστατημένη περιοχή άρχισαν να καταφθάνουν εθελοντές από την Ακαρνανία, τα Επτάνησα και την υπόλοιπη Ελλάδα. Από τους πρώτους προσέτρεξαν οι παλαίμαχοι στρατιωτικοί Θ. Γρίβας, Ν. Ζέρβας, Κίτσος Τζαβέλας, ο ταγματάρχης Φράιζερ, γραμματέας του Όθωνος, κ.ά.

Ο Σπ. Καραϊσκάκης έκανε γνωστό στην Αθήνα ότι την 25η Ιανουαρίου πολιόρκησε με 2.500 επαναστάτες την Άρτα, την κατέλαβε και ανάγκασε τους 1.300 Τούρκους να κλειστούν στο Φρούριο. Ο Γρίβας με άλλους 300 κατέλαβε τα Πέντε Πηγάδια και τον Πέτα.

Την 28η Ιανουαρίου 1854 ο Όθων κάλεσε το υπουργικό συμβούλιο. Ανακοίνωσε *«μετ' ενθουσιασμού»* την επανάσταση στην Ήπειρο με συμμετοχή αξιωματικών και δήλωσε ότι *«την υιοθετεί ολοψύχως και ότι απήτει την συμπαράστασιν όλων. Το γεγονός προκάλεσεν αίσθησιν εις τινάς απληροφόρητους υπουργούς, αλλ' ο βασιλεύς αδιαφορών διά τας διατυπωθείσας επιφυλάξεις των απεχώρησεν του συμβουλίου και επεδόθη εις την οργάνωσιν του αγώνος»*[19].

Ο Όθων και η Αμαλία με επιστολές τους σε ηγεμόνες της Ευρώπης τους κάλεσαν να *«διαλύσουν εσφαλμένας και ανθελληνικάς απόψεις»* και να ενισχύσουν τον αγώνα των Ελλήνων. Παράλληλα η κυβέρνηση ανέλαβε την πολεμική προπαρασκευή (αγορά όπλων με δάνειο, εράνους κτλ.). Όρισε τη Λαμία ως βάση εξόρμησης στη Θεσσαλία, στην οποία θα καταβαλλόταν η κυρία προσπάθεια για την επιτυχία της επαναστάσεως. Οι εταιρείες εξόρμησαν για χρήματα και εθελοντές. Οι εφημερίδες αρθρογραφούσαν και οι κληρικοί εκφωνούσαν λόγους υπέρ της επαναστάσεως. Τα άρθρα, οι λόγοι, οι μικρές επιτυχίες, οι διαδόσεις για επανάσταση στην Ήπειρο και οι θρύλοι εξήγειραν *«ακατάσχετον ενθουσιασμόν»,* γράφει ο Παπαρρηγόπουλος. *«Εις θέατρον των Αθηνών, παρόντων και των Βασιλέων, έλαβον χώραν αντιτουρκικαί εκδηλώσεις, ηκούσθησαν*

18. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.
19. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

πολεμικαί κραυγαί, χειροκροτήματα και άσματα αντιτουρκικά, προκαλέσαντα την οργήν του Τούρκου πρέσβεως»,γράφει ο Κουτρούμπας.

Οι επιχειρήσεις στην Ήπειρο συνεχίστηκαν. Ο Γρίβας συγκρούστηκε την 26η Φεβρουαρίου στην Κουτσουλιά με Τουρκαλβανούς, με σοβαρές *«εκατέρωθεν απωλείας»*. Τη 2α προς 3η Μαρτίου σε άλλη μάχη στον Πέτα οι Έλληνες φόνευσαν περίπου 300 Τούρκους. Ο υποπρόξενος της Ελλάδας στα Επτάνησα ανέφερε στο υπουργείο Εσωτερικών ότι επαναστάτες κατέλαβαν τη Χειμάρρα. Αλλά σε νέα μάχη στον Πέτα τη 13η Απριλίου νίκησαν οι Τούρκοι και οι επαναστάτες δεν κατόρθωσαν *«πλέον να ορθοποδήσουν»*. Κατόπιν αυτού ο στρατηγός Σπυρομήλιος έδωσε τη 15η Μαΐου τέλος στην επανάσταση της Ηπείρου.

Ας πάμε στη Θεσσαλία. Από τα Τζουμέρκα η επανάσταση μεταδόθηκε στα Άγραφα. Ο οπλαρχηγός Δημήτριος Τσιγαρίδας συγκρότησε ομάδα και άρχισε να περιφέρεται στα χωριά. Το πληροφορήθηκαν οι Τούρκοι, τον καταδίωξαν και συγκρούστηκαν μαζί του στα μέσα Ιανουαρίου του 1854. Σκοτώθηκαν 50 Τούρκοι, 6 Έλληνες και ο Τσιγαρίδας. Το επεισόδιο *«υπήρξε έναυσμα»*. Ο Γεώργιος Καραούλης κήρυξε την επανάσταση στα Βραγγιανά τη 18η Ιανουαρίου. Στη Μονή Σπηλιάς, στα Κουμπουριανά, σχηματίστηκε «Επαναστατική Κυβέρνησις» με πρόεδρο τον γέροντα Δημ. Αλεξανδρή και μέλη τους Γ. Αλεξανδρή (αδελφό του), Θ. Πουζιό, Ε. Κατσαρό, Καραούλη, Μαντζούκη κ.ά. Φυσικά ήταν εικονική κυβέρνηση χωρίς αρμοδιότητες. *«Εντός ολίγου όλη η από της γέφυρας Κοράκου μέχρι του χωρίου Πετρίλου περιοχή επανεστάτησεν»*, γράφει ο Κουτρούμπας. Μεταξύ 18ης και 20ής Ιανουαρίου άλλοι Αγραφιώτες με επικεφαλής τους Νικόλαο Μαντζούνη και Γιαννούλη Οικονόμου επιτέθηκαν στο Λιάσκοβο (Πετρωτό) και έτρεψαν σε φυγή 80 Τουρκαλβανούς συνοριακούς φρουρούς, αφού τους πήραν τα όπλα. Οι επαναστάτες αυξήθηκαν σε 300 και εγκατέστησαν στρατόπεδο στην Μπουκοβίτσα (Ανθηρό).

Την 23η Ιανουαρίου κάτοικοι των Βραγγιανών έκαψαν τον τουρκικό στρατώνα Πλατανιάς. Την 26η με προκήρυξή τους κάλεσαν τους απανταχού Αγραφιώτες να «συνδράμουν την εκραγείσαν εις την ιδιαιτέραν των πατρίδα επανάστασιν και να κινηθούν και μιμηθούν τους προγόνους των»[20]. Η προκήρυξη δημοσιεύθηκε στον αθηναϊκό τύπο αρχές Φεβρουαρίου. Οι επαναστάτες τώρα έγιναν 400. Σε αυτούς προστέθηκαν άλλοι 100 από την Ευρυτανία με τους οπλαρχηγούς Ι. Ράγκο και Σ. Στράτο και έγιναν 500. Οι 200 από αυτούς κατέλαβαν τη Σκάλα της Οξυάς (Ανθοχώρι) και αποκατέστησαν επαφή με τους επαναστάτες της Ηπείρου. Άλλοι τόσοι ετοιμάστηκαν να κινηθούν προς τα Τρίκαλα. Πληροφορήθηκαν, όμως, ότι κινήθηκαν 150 Τουρκαλβανοί εναντίον τους. Πήγαν και κατέλαβαν θέσεις μία ώρα έξω από το χωριό. Όταν οι Τούρ-

20. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

κοι έφτασαν, την 28η Ιανουαρίου, τους επιτέθηκαν. Σκότωσαν επτά, τραυμάτισαν περισσότερους και έδιωξαν τους υπόλοιπους, αφού τους πήραν τα όπλα.

Την 30ή Ιανουαρίου 1854 οι επαναστάτες τάχτηκαν κοντά στο χωριό Γραμμένη Οξιά και εμπόδισαν το δερβέναγα να προχωρήσει στα Άγραφα. Τη 19η Φεβρουαρίου οι οπλαρχηγοί Νάκος Ρεντινιώτης, Γ. Καραγκούνης, Κ. Καρυάμπας, Α. Βίκος και Γ. Τσαμίδης με κατοίκους καταδίωξαν τη φρουρά 65 Αλβανών, ύψωσαν την ελληνική σημαία και απηύθυναν προκήρυξη *«προς άπαντας τους κατοίκους της επαρχίας Αγράφων»*.

Την 24η Φεβρουαρίου 1854 συνήλθαν οι πρόκριτοι 23 χωριών του Δήμου Αργιθέας (Ιτάμου τώρα) στην Καστανιά και *«ωρκίσθησαν να πολεμήσουν κατά του κατακτητού»*. Σε προκήρυξή τους, που την απηύθυναν και προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, γράφουν: *«Πανέλληνες, επί αιώνας τέσσερας υπό την τυραννίαν των βαρβάρων διατελούντες και μη δυνάμενοι, καθ' ο Έλληνες και ημείς, να ανεχθώμεν τας κακώσεις, τας ατιμίας, την διακόρευσιν των παρθένων μας, τους φόνους των του Υψίστου λειτουργών (...) δράξαντες και πάλιν τα καριοφίλια και τας σπάθας με τα οποία οι πατέρες μας ανέκτησαν την ελευθερίαν των, ορμώμεν κατά των βαρβάρων. (...) Υμείς δε αι προστάτιδες Δυνάμεις (...) ρίψατε βλέμμα ευσπλαγχνίας προς τους δυστυχείς ημάς και Συ, ω πεπολιτισμένε λαέ της Ευρώπης, συγκινήσου από τας οιμογάς των δυστυχών γονέων, βλεπόντων τα τέκνα των κατασπαρασσόμενα ως υπό θηρίων υπό των βαρβάρων»*.

Την προκήρυξη υπογράφουν οι Δ. Κ. Γούζιος, Δ. Κ. Ζαχαρακόπουλος, Π. Ι. Ζογλοπίτης, Ν. Χ. Σιαπιάδης, Β. Π. Πολύζου, Χρ. Νικολάου, Χρ. Μουρλής, Τασ. Κώστας, Γιάννης Γιαννιώτης.

Με τις επιχειρήσεις ελευθερώθηκαν όλα τα σημεία εισόδου εθελοντών στη Θεσσαλία. Η θεσσαλική επανάσταση, λοιπόν, *«εν αντιθέσει προς τα μέχρι τούδε παραδεδειγμένα»* άρχισε στα μέσα Ιανουαρίου του 1854, αμέσως μετά την ηπειρωτική, *«και μάλιστα υπό εντοπίων Θεσσαλών πριν φθάσουν εις συμπαράστασίν των οι εξ Ελλάδος εθελονταί. Βεβαίως η επανάστασις δεν διεδόθη αμέσως εις άπαντα τα μέρη της Θεσσαλίας, τα οποία ακόμη λησταί ελυμαίνοντο και οι Τούρκοι κατεπίεζον. (...) Δέον επίσης να σημειωθή ότι η Θεσσαλική Επανάστασις εξέσπασε προ της υπό της επαναστατικής επιτροπής Αθηνών καθορισθείσης ημερομηνίας της 3ης Φεβρουαρίου και πολύ πριν της 10ης Φεβρουαρίου, καθ' ην απεφασίσθη υπό της επαναστατικής επιτροπής Λαμίας η έξοδος των Ελλήνων επαναστατών εις Θεσσαλίαν»*[21].

Στη Λαμία και στα περίχωρά της ήταν εγκαταστημένοι Θεσσαλοί και Μακεδόνες οπλαρχηγοί (Λαζαίοι, Μπζιωταίοι, Ι. Διαμαντής, Τζαχείλας, Βελέ-

21. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

ντζας, Ψαρροδήμος, Φαρμάκης, Καταραχιάς κ.ά). Όλοι τους *«μετά νοσταλγίας ανέμενον την στιγμήν να επιστρέψουν εις τας γενέτειράς των (...) και ανυπομόνως ανέμενον το σύνθημα εξορμήσεώς των προς Θεσσαλίαν»*, ενώ παραλλήλως στρατολογούσαν εθελοντές. Το ηθικό τους ήταν τόσο ακμαίο ώστε ο αξιωματικός της Λαμίας Ζαχαρόπουλος ανέφερε ότι *«νομίζουσι ότι θέλουν απέλθει εις πανηγύρι»*.

Υπεύθυνος για τον εφοδιασμό των εθελοντών, που θα εισέβαλλαν στη Θεσσαλία, τοποθετήθηκε στη Λαμία ο μοίραρχος χωροφυλακής, Γεώργιος Κροκίδας. Ενημέρωνε εγγράφως τον υπουργό Στρατιωτικών Σκαρλάτο Σούτσο και εκείνος τον Όθωνα. Σε αναφορά του ο Κροκίδας πρότεινε: 1) Να ανατεθούν *«εις κυβερνητικάς χείρας»* όλες οι προσπάθειες. 2) Να μεταφερθεί από την Αθήνα στη Λαμία το Αρχηγείο Ανατολικής Ελλάδας. 3) Να διοριστεί ικανός και δραστήριος νομάρχης Λαμίας με διοικητική ικανότητα εισαγγελέα κ.ά. Νομάρχης τοποθετήθηκε ο Αδάμ Δούκας και στρατιωτικός συντονιστής ο συνταγματάρχης Κλίμακας, αναπληρωτής του ασθενούντος υπασπιστή του Όθωνος, υποστράτηγου Γαρδικιώτη Γρίβα. Το σύνθημα για εισβολή το έδωσε με εντολή του Όθωνα ο υπουργός Στρατιωτικών Σκ. Σούτσος. *«Ο κύβος ερρίφθη»*, είπε, « (...) *η κυβέρνησις υποστηρίζει το κίνημα προς το εξωτερικόν»*[22].

7.3. Οι επιχειρήσεις στη Δυτική Θεσσαλία

Και τότε άρχισε η εισβολή. Από τα γραφόμενα υπό του Κουτρούμπα προκύπτουν τα ακόλουθα: Ο διοικητής του συνοριακού τάγματος Αδάμ Μελέτιος εισέβαλε τη 13η Φεβρουαρίου 1854 στο Πετρίλο με 300 ενόπλους και τους οπλαρχηγούς Αντ. Μπουκουβάλα, Χρ. Μήλια κ.ά. Οι εισβολείς με τους Αγραφιώτες επαναστάτες καταδίωξαν τους Τούρκους συνοριακούς φρουρούς και κατηφόρισαν προς τις υπώρειες των Αγράφων. Ο υπολοχαγός Τσακονόπουλος με τον Στουρνάρα πέρασαν στον Ασπροπόταμο, κατήλθαν και εγκαταστάθηκαν στην Πόρτα (Πύλη), αφού έδιωξαν μετά από μάχη τους Τούρκους φρουρούς. Εναντίον τους κινήθηκαν περίπου 400 Τουρκαλβανοί από τα Τρίκαλα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο Τσακονόπουλος κατόπιν κατευθύνθηκε στα Χάσια, όπου ύψωσε τη σημαία της επαναστάσεως. Η επανάσταση εξαπλώθηκε *«εις όλην την Δ. Θεσσαλίαν και είχον καταληφθή υπό των επαναστατών όλαι αι διαβάσεις προς Πίνδον»*[23].

Από τη Φθιώτιδα εξόρμησαν 150 επαναστάτες με τον Δυοβουνιώτη και τον Ι. Καραχάλιο. Καταδίωξαν τους Τούρκους φρουρούς από τα φυλάκια, αύξησαν τη δύναμή τους σε 400 και κατέλαβαν με μάχη τη Χιλιαδού. Από τους 110

22. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.
23. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

Τούρκους φρουρούς σκοτώθηκαν 15 και οι υπόλοιποι κατέφυγαν στα Φάρσαλα. Άλλοι επαναστάτες από τη Φθιώτιδα κατέλαβαν το Ταμπακλί και τη Γούρα. Αποπειράθηκαν να τους εκτοπίσουν 200 περίπου Τουρκαλβανοί υπό τον Σουλεϊμάν βέη, αλλά απέτυχαν και επέστρεψαν στα Φάρσαλα. Όλη η ορεινή και πεδινή περιοχή Δομοκού και μέρος της Όθρυος παρέμειναν ελεύθερα, εκτός από τον Δομοκό και την Ομβριακή.

Ο κύριος όγκος των επαναστατών και ο καλύτερα συγκροτημένος εξόρμησε από την περιοχή της Λαμίας. Τη 16η Φεβρουαρίου εισήλθε στη Θεσσαλία ο Γεώργιος Καταραχιάς, ακολουθούμενος από παλιούς αγωνιστές. Έπειτα από μάχη έδιωξε τη φρουρά των Τουρκαλβανών από την Καΐτσα (Μακρυρράχη) και τη Δρανίτσα, προχώρησε και στρατοπέδευσε κοντά στο Σμόκοβο. Την 20ή Φεβρουαρίου εισήλθε ο Θ. Ζιάκας με το «Σώμα των Ολυμπίων», αποτελούμενο από 300 παλαιούς καπετάνιους και αρματολούς της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, καθώς και από απογόνους των Καρατάσου, Στουρνάρα κ.ά. *«Ακόμη και γέροντες αγωνισταί του 1821 έλαβον την προς την Θεσσαλίαν οδόν, ως ο περίφημος Αθανάσιος (Νάσιος) Μάνδαλος 100 χρονών περίπου, όστις ηκολούθησε τον υιόν του Πέτρον και τον γαμβρόν του Ζιάκαν»* λέγοντας *«θέλω να ιδώ και αυτήν την ώρα και ας πεθάνω. Θέλω να μη είμαι ακροατής (όσων θα μου πείτε αργότερα), αλλά θεατής των πράξεων»*[24]. Η συμμετοχή του Μάνδαλου αναφέρεται και στο τραγούδι για τον Ζιάκα. Την 21η Φεβρουαρίου ο Ζιάκας κινήθηκε προς τον Σμόκοβο, να ενωθεί με τον Καταραχιά.

Το τμήμα του επιλοχία Νικολάου Λεωτσάκου είναι το τρίτο που εισήλθε από τη Λαμία στη Θεσσαλία. Συγκροτήθηκε απ' αυτόν όταν την 11η Φεβρουαρίου 1854 *«κατ' επίνευσιν ή και ανοχήν του υπουργού Στρατιωτικών* (...) *ήνοιξε τας φυλακάς Χαλκίδος, εξήγαγεν εξ αυτών τους 250 καταδίκους την 2.30 μ.μ., εφωδίασε τούτους δι' οπλισμού των εκεί στρατιωτικών αποθηκών»* και με 130-150 στρατιώτες λιποτακτήσαντος λόχου *«δημιούργησε τμήμα ικανόν, επορεύθη μέσω Αταλάντης και Λαμίας εις Θεσσαλίαν»*[25]. Απελευθέρωση κρατουμένων έγινε και στις φυλακές Καλαμών και Ρίου, *«εις μικροτέραν όμως κλίμακα. Πολλοί, επίσης, πρώην λησταί, ως ο Κυριάκος προσέτρεξαν και ενίσχυσαν τον αγώνα»*.

Οι Ζιάκας, Καταραχιάς και Λεωτσάκος συναντήθηκαν στον Σμόκοβο και συγκρότησαν τμήμα περίπου 700 ενόπλων. Με προκήρυξή τους κάλεσαν τους κατοίκους να τους ακολουθήσουν. *«Ενθυμηθείτε ποίων προγόνων είμεθα απόγονοι»* έγραφαν, ενώ δημοσιεύθηκε και στην εφημερίδα «Αιών» Αθηνών την 3η Μαρτίου 1854. Οι επαναστάτες κινήθηκαν και απελευθέρωσαν το Τσαμάσι (Ανάβρα). Σε μάχη σκότωσαν 20 Αλβανούς φρουρούς.

Οι εμφανίσεις των επαναστατών παρέσυραν σε ακατάσχετο ενθουσιασμό

24. Θ. ΝΗΜΑΣ, «Τρίκαλα - Καλαμπάκα - Μετέωρα - Πίνδος - Χάσια», σ. 78.
25. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

τους κατοίκους της περιοχής. Στα χωριά υψώνεται ελληνική σημαία. Την 24η Φεβρουαρίου 340 επαναστάτες με το λοχαγό Μπουκουβάλα και τους υπολοχαγούς Γ. Καραούλη, Χρ. Μήλια και Κ. Μανωλίδη εγκαταστάθηκαν στη Νεβρόπολη. Κατέβηκαν κατόπιν στον Ταυρωπό και εκδίωξαν τους Τούρκους φρουρούς.

Μερικοί επαναστάτες με τους Χατζοπουλαίους κινήθηκαν προς τον κάμπο της Καρδίτσας. Τη 19η Φεβρουαρίου κυκλώθηκαν στο χωριό Χαλαμπρέζι (Κέδρος) από Τούρκους, αλλά το αντιλήφθηκε ο Καταραγιάς, έτρεξε και τους καταδίωξε.

Το Φεβρουάριο του 1854, κατά τον Κουτρούμπα (σσ. 7-75), διαμορφώθηκε η εξής κατάσταση στη Δυτική Θεσσαλία:

Στους επαναστάτες περιήλθε όλη η ύπαιθρος των Αγράφων και της Νοτιοδυτικής Θεσσαλίας. «*Εντός του πρώτου δεκαημέρου του Φεβρουαρίου η επανάστασις εξηπλώθη εις όλην την Δυτ. Θεσσαλίαν και είχον καταληφθεί υπό των επαναστατών όλαι αι διαβάσεις προς Πίνδον*». Επεκτάθηκε στον Ασπροπόταμο και στα Χάσια, ενώ άρχισε «*να λαμβάνη ορισμένην μορφήν*». Οι επαναστάτες συγκεντρώθηκαν σε πολυάριθμα σώματα «*υπό την ηγεσίαν ικανών αρχηγών*» με σκοπό την κατάληψη βασικών στόχων και μεγάλων πόλεων. Οι Λεωτσάκος και Ζιάκας προετοιμάζονται να κινηθούν με 600 ενόπλους προς το κέντρο της Θεσσαλίας. Στην περιοχή Δομοκού είχαν συγκεντρωθεί 1.600 ντόπιοι επαναστάτες. Οι συνταγματάρχες Ευάγγελος Κοντογιάννης και Ευθ. Μπαλατσός σχεδίαζαν να προχωρήσουν πέραν του Δομοκού, προς Φάρσαλα.

Οι Τούρκοι συμπτύχθηκαν και εγκαταστάθηκαν αμυντικά στις πόλεις: Αλμυρός 300 άνδρες, Πλάτανος 200, Βόλος 200 πεζοί και 180 ιππείς, Φάρσαλα 400, Λάρισα 300 ενισχυμένοι με πυροβολικό, Καρδίτσα 200 και Φανάρι 300. Στη Λάρισα «*έγινε επιστράτευσις πάντων των δυναμένων να φέρουν όπλα, Τούρκων και Γκέγκηδων (χαμάληδων)*». Οι μπέηδες Λάρισας και Δομοκού «*ζητούσαν αγωνιωδώς*» από τα Μπιτόλια (Μοναστήρι) την ταχεία αποστολή 4.500 ανδρών, «*για να κρατηθεί η περιοχή*». Η ραχατλίδικη Οθωμανική Αυτοκρατορία, που αναφέρεται ότι κινείται με τον αραμπά, στην περίπτωση αυτή ενήργησε ταχύτατα. Διέταξε τον πασά του Μοναστηρίου να στείλει στην Ήπειρο 1.000 άνδρες. Από τη φρουρά της Κωνσταντινουπόλεως στάλθηκαν στη Θεσσαλία 1.500, ενώ διατάχτηκε η στράτευση 10.000 Αράβων. Στον Βόλο αποβιβάστηκαν 2.500 άγριοι Ασιάτες πολεμιστές και στην Πρέβεζα 1.600 Αιγύπτιοι, με τέσσερα πυροβόλα.

Τους αποβιβασθέντες στην Πρέβεζα συνόδευσαν ο πρώην υπουργός Εξωτερικών Φουάτ εφένδης, «*με έκτακτο πολιτική εξουσία της Πύλης για την Αλβανία, Ήπειρο και Θεσσαλία*» και ο Έξαρχος του Πατριαρχείου «*εντεταλμένος διά την επαναφοράν των επαναστατών εις την τάξιν*» (Κουτρούμπας, σ. 84). Με προκήρυξή του ο Φουάτ προς τους χριστιανούς Ηπείρου και Θεσσαλίας έγραφε: «*Ενώ εκαθόμασταν εις το ραχάτι μας ήλθαν άνθρωποι και χάλασαν τα μέ-*

ρη μας. Όσοι είναι με τον σουλτάνο, να έλθουν σε μένα. Όσοι πήραν όπλα να τα καταθέσουν και θα συγχωρεθούν. Όσοι αρνηθούν, θα βασανιστούν. Όσα χωριά δεν πήγαν με τους επαναστάτες, θα αποζημιωθούν από εκείνα που πήγαν με αυτούς». Στον Φουάτ απάντησαν οι επαναστάτες. *«Κατά πώς μας λες»,* γράφουν, *«καθόμασταν σε ραχάτ, αλλά εμείς ξέρουμε ότι καθόμασταν σε γιαλιά και σε καρφιά. Από τους πολλούς φόρους σας (κεφαλικός, εκτίμηση προϊόντων, δοσίματος, ποιμνιακός, επιτηδεύματος, εμπορίου, βοηθείας, πολυτελείας, φωτιάς, διπλή δεκάτη κ.ά.) δεν μας έμεινε ούτε σάλιο στο στόμα και μας γύμνωναν τα όργανά σας. Γι' αυτό δεν έμεινε άλλο παρά να επαναστατήσουμε. Και Καλαίς αντάμωσαις στο Βυζάντιο, αν δεν φύγεις από κει προτού έρθουμε μεις. 28η Φεβρουαρίου 1854. Οι Έλληνες Ηπείρου - Θεσσαλίας».*

Στο τέλος του Φεβρουαρίου 1854 η τουρκική δύναμη στη Θεσσαλία ανήλθε σε 7.350 άνδρες με 11 πυροβόλα. Το μεγάλο μέρος της τάχτηκε αμυντικά στις πόλεις: Αλμυρός 750 στρατιώτες και 450 Κονιάροι, Βόλος 700, Δομοκός 700 και 300 Κονιάροι, Καρδίτσα 1.050, Τρίκαλα 2.200. Οι άτακτοι και οι επιστρατευθέντες Κονιάροι ανέρχονταν σε 2.000. Οι τουρκικές εφημερίδες «Μεζιτιέ» και «Νείλος» ανήγγειλαν ότι *«κατευθύνονται προς Βόλον μεταφέρουσαι 4.000 στρατιώτας και αι τουρκικαί φρεγάται Ταΐφ, Χαακά Καδή, Κεχ-μπερ και Πουρσούδ».* Με τις πρόσθετες δυνάμεις συγκροτήθηκαν τμήματα με επιθετική αποστολή εναντίον των επαναστατών, ενώ στη Θεσσαλία στάλθηκε νέος γενικός δερβέναγας, ο Ζεϊνέλ πασάς.

Οι δύο, λοιπόν, αντίπαλοι αύξησαν στα μέσα του Φεβρουαρίου 1854 τις δυνάμεις τους και οι επιχειρήσεις πέρασαν σε ανώτερη φάση. Ας δούμε τι έγινε:

Την 20ή Φεβρουαρίου ο Αλίαγας Λαλιώτης με 400 πεζούς και 1.000 ιππείς ενήργησε την πρώτη επίθεση του τουρκικού στρατού εναντίον των επαναστατών στο Τσαμάσι, όπου υπήρχε στρατόπεδο υπό τον Καταραγιά. Στη μάχη νίκησαν οι Έλληνες. Ο Λαλιώτης αναγκάστηκε να αποσυρθεί. Μόλις έμαθε ο Ζιάκας με τον Καλαμάρα ότι γίνεται μάχη στο Τσαμάσι έτρεξαν, αλλά δεν πρόφτασαν να πάρουν μέρος γιατί είχε λήξει. Οι επαναστάτες έγιναν τώρα 1.600 και εκμεταλλεύτηκαν την επιτυχία τους. Επιτέθηκαν αμέσως κατά της τουρκικής φρουράς στο Χαλαμπρέζι, την καταδίωξαν και απελευθέρωσαν το χωριό.

Την 27η Φεβρουαρίου ο Ζιάκας και ο Καταραγιάς επιτέθηκαν κατά της φρουράς του Λουτρού Σμοκόβου. Σε ενίσχυση της τουρκικής φρουράς έσπευσαν οι Ζεϊνέλ και Λαλιώτης με 500-700 πεζούς, 200 ιππείς, 2 πυροβόλα και 300 ατάκτους. Επακολούθησε *«σφοδρή μάχη, η πρώτη σημαντική εν Θεσσαλία, διαρκέσασα επί 24ωρο με θύματα 20 Οθωμανούς και 2 Έλληνας»* και με *«αμφίρροπη νίκη».* Οι Έλληνες *«παρά την επιδειχθείσαν γενναιότητά των απεσύρθησαν»* στο Παλιούρι. Οι Τούρκοι διατήρησαν τις θέσεις τους, αλλά αργότερα αποσύρθηκαν και αυτοί από το Λουτρό. Οι επαναστάτες έσπευσαν αμέσως και εγκατέστησαν εκεί στρατόπεδο υποδοχής εθελοντών και βάση εξόρμησής τους.

Οι κάτοικοι του Βλάσδου (Μοσχάτο) ειδοποίησαν το στρατόπεδο ότι στο χωριό τους επέδραμε ο Ουντόμπεης με 150 Αλβανούς. Έσπευσαν 100 επαναστάτες με τους Μπαγαζιώτη και Σπάθαρη, έστησαν ενέδρα και χτύπησαν την 27η προς 28η Φεβρουαρίου τους επιδρομείς καθώς έφευγαν από το χωριό. Σκότωσαν μερικούς και ανάγκασαν τους υπόλοιπους να γυρίσουν στο Βλάσδο. Σε βοήθειά τους έσπευσαν οι Ζεϊνέλ και Λαλιώτης με 400 πεζούς, 200 ιππείς και τρία πυροβόλα. Στον Άγιο Γεώργιο ήταν ο Ζιάκας με 60 επαναστάτες, ταγμένους σε ομάδες ανά 10 και αραιωμένους. Οι επαναστάτες κατόρθωσαν με τον κλεφτοπόλεμο να παρατείνουν τη σύγκρουση. Σε βοήθειά τους κατέφθασαν άλλοι 250. Έπειτα από μάχη 36 ωρών οι Τούρκοι, με 130 νεκρούς και περισσότερους τραυματίες, αποσύρθηκαν στη Μονή της Κορώνης, με πρόθεση να ανεβούν και να εγκατασταθούν στη Νεβρόπολη. Οι επαναστάτες έσπευσαν στον Μεσενικόλα και κινήθηκαν και αυτοί προς Νεβρόπολη, να βρεθούν ψηλότερα και να πάρουν τους Τούρκους «πανωκέφαλα». Οι επαναστάτες τώρα έγιναν 2.000 με κατοίκους από τον Μεσενικόλα, το Μορφοβούνι και τα άλλα γύρω χωριά. Οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν την κίνηση και αποσύρθηκαν από την Κορώνη στην Καρδίτσα[26].

Στην Αθήνα κρίθηκε ότι οι επαναστάτες κατέχουν τα Άγραφα και τις υπώρειές τους σταθερά και τότε ο Όθων έδωσε εντολή στον υπασπιστή του στρατηγό Χριστόδουλο Χατζηπέτρο να εισβάλει στη Θεσσαλία. Την 1η Μαρτίου 1854 ο Χατζηπέτρος εισήλθε από τη Λαμία στη Θεσσαλία, επικεφαλής σώματος περίπου 500 ανδρών, που ονομάστηκε Αλκιβιάδειο Σώμα[27]. Στο Λουτρό ανακηρύχτηκε γενικός αρχηγός της επαναστάσεως στη Θεσσαλία. «Ήτο ενδεδειγμένον να την αναλάβη ανήρ με κύρος και πείραν, ως ο Χατζηπέτρος, προκειμένου να ρυθμίζη τας αυτοσχεδίους πρωτοβουλίας των αξιόλογων κατά τα άλλα, αλλ' υπό του πνεύματος της φιλοπρωτίας κατεχομένων οπλαρχηγών»[28]. Τη μετάβασή του εκεί την ανήγγειλαν οι αθηναϊκές εφημερίδες, ενώ με χτυπητούς τίτλους περιέγραφαν ειδήσεις για τις νίκες των επαναστατών στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο. Οι δημοσιεύσεις ενθουσίαζαν τους Έλληνες και ενίσχυαν το ρεύμα των εθελοντών. Αναφορές προς το υπουργείο και ανταποκρίσεις εφημερίδων γράφουν:

Από την Πελοπόννησο «πλήθη εθελοντών» πήραν το δρόμο προς τη Θεσσαλία. Ο Ηλίας Μαυρομιχάλης τέθηκε επικεφαλής 150 Λακώνων. Ο Αποστολόπουλος πλήρωσε εξ ιδίων τη δαπάνη 50 εθελοντών και τους οδήγησε «στα πεδία των μαχών». Στη Θεσσαλία έφτασε το πρώτο σώμα Πελοποννησίων εθελοντών, με αρχηγό τον ταγματάρχη Σταμάτη Μήτσα. Αναμένονται να φτά-

26. ΛΑΜΠΡΟΣ ΓΡΙΒΕΛΛΑΣ, «Η Επανάσταση του 1854 και οι πέριξ της Καρδίτσας αγώνες», άρθρο, περιοδικό «Καρδιτσιώτικα Χρονικά», τ. ε΄, 2000.

27. ΧΡ. ΖΗΣΗΣ, «Χρ. Χατζηπέτρος, ήρως του Ασπροποτάμου».

28. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

σουν και τα σώματα των Κ. Ζαχαρόπουλου, Πετροπουλάκη, Γιουρούκου, Κρίτζαλη κ.ά. Την 21η Μαρτίου κατέφθασαν 350 εθελοντές από την Αρκαδία και τη Ζάκυνθο με αρχηγό τον Κ. Πλαπούτα. Την 22α Μαρτίου πήγαν άλλοι 300 με αρχηγούς τους Ν. Σισμάνη και Κ. Μιχαλόπουλο. Την 28η Μαρτίου πήγαν από το Καρπενήσι 350 εθελοντές με επικεφαλής τους Ευ. Πλαστήρα και Κασβίκη. Ο Αλ. Τυπάλδος παραιτήθηκε από εισαγγελέας Αθηνών και πήγε εθελοντής. Ομοίως ο σχολάρχης Ολυμπίας Αρ. Τσάτος, ο καθηγητής Α. Φατσέας, ο Λεων. Παπαντωνόπουλος και ο Άγγλος καθηγητής Ι. Οβριέν.

Στο Λουτρό συγκεντρώθηκαν μερικές χιλιάδες επαναστάτες, ενώ συνεχιζόταν η συρροή τους. Ο Ζεϊνέλ επιτέθηκε να τους συντρίψει, αλλά απέτυχε. Ο Ζιάκας με 700 επαναστάτες αναχώρησε στα Χάσια και τη Μακεδονία. Ο Καρατάσος, με άλλους τόσους, κινήθηκε δυτικά και απελευθέρωσε τα χωριά Αχλαδιά, Κουβανάδες (Μελισσοχώρι), Λεοντάρι, Χατζηαμάρ, Άγιοι Ανάργυροι, Δαφνοσπηλιά, Κέδρο κ.ά. Στο Λουτρό παρέμεινε ανάλογη δύναμη με αποστολή να το διατηρεί. Ο Χατζηπέτρος με τους άλλους ακολούθησαν τον Καταραχιά. Συγκεντρώθηκαν γύρω από το Φανάρι 2.000-3.000 επαναστάτες. Στο Φανάρι και με στήριγμα το Φρούριό του ήταν οχυρωμένοι 3.000 Τουρκαλβανοί με πυροβολικό και διοικητή τον Ι. Φράσαρη. Ο Ζεϊνέλ είχε πληροφορηθεί τη μετακίνηση των επαναστατών προς τη Δυτική Θεσσαλία και μετέφερε την έδρα του στην Καρδίτσα καθώς και 3.000 άνδρες με πυροβολικό.

Η επίθεση των επαναστατών στο Φανάρι ήταν σφοδρή. Οι Τούρκοι αμύνονταν πεισματικά. Στη διάρκεια της επίθεσης οι επαναστάτες πληροφορήθηκαν ότι εναντίον τους κινείται και ο Ζεϊνέλ. Για να μην κυκλωθούν, αποχώρησαν. Ο Λεωτσάκος με ένα τμήμα εισχώρησε στον κάμπο, φτάνοντας μέχρι τον Παλαμά[29]. Ο Καταραχιάς με άλλο τμήμα κινήθηκε προς Καλλιφώνι. Ο Μελέτιος με τον οπλαρχηγό Κορκότζελο και 500 άνδρες κατέφυγαν στα γειτονικά Κανάλια. Ο Φράσαρης επιτέθηκε να τους εκτοπίσει. Επακολούθησε σφοδρή μάχη από τις 10 το πρωί ως τις 7 το βράδυ. Ο Φράσαρης αναγκάστηκε να αποσυρθεί, αφήνοντας 50 νεκρούς και 20 τραυματίες.

Η περιοχή Φαναρίου - Καρδίτσας - Καλλιφωνίου μετατράπηκε σε πεδίο μαχών. Στα Κανάλια δόθηκαν δύο και τρεις μάχες, άλλες τόσες στο Φανάρι και γύρω απ' αυτό, ενώ επεκτάθηκαν μέχρι το Μαυρομμάτι και την Πόρτα, όπου προσέτρεξαν από τον Ασπροπόταμο και από τα Άγραφα επαναστάτες με τους Γεώργιο Βελή, Στουρνάρα και άλλους. Την 30ή Μαρτίου 1854 η κατάσταση ήταν η εξής: Ο Ζεϊνέλ με έδρα πάντα την Καρδίτσα και ο Λαλιώτης το Καλλιφώνι περιφέρονται με χιλιάδες άνδρες. Ο Χατζηπέτρος βρίσκεται στον Μεσενικόλα. Απόπειρα του Λαλιώτη να τον εκτοπίσει αποκρούστηκε με απώλειες. Οι αξιωματικοί Βελής και Μελέτιος και ο Λεωτσάκος έδωσαν μάχες στα χωριά Πα-

29. Για την επαναστατική δραστηριότητα στον Παλαμά και στον κάμπο της Καρδίτσας βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΖΗΣΗ-ΣΚΑΡΟΥ, «Οι ρίζες του ποταμού».

ραπράσταινα, Φανάρι, Μαγούλα, Μπελέτσι (Παλαιομονάστηρο), Χάρμαινα, Παλαμά κ.α.

Στις αρχές του Απριλίου ο Χατζηπέτρος κινήθηκε προς την περιοχή Τρικάλων. Έδωσε μάχη στα Μ. Καλύβια. Με 200 ενόπλους καταδίωξε 600 Τούρκους από τη συνοικία Αγίας Μονής Τρικάλων. Στη Βαρυμπόμπη έδωσε άλλη μάχη. Τμήμα του πέρασε τον Πηνειό και πήγε στον Ζάρκο. Εναντίον του κινήθηκε από τα Τρίκαλα ο Ζεϊνέλ, αλλά αποκρούστηκε. Τελικά, ο Χατζηπέτρος διατάχτηκε από τον Σ. Σούτσο να προχωρήσει προς την Καλαμπάκα.

Από τις επιχειρήσεις προκύπτει ότι η κυρία προσπάθεια της Επαναστάσεως του 1854 καταβλήθηκε στη Δυτική Θεσσαλία. Τα αποτελέσματά της μπορεί να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

Τούρκοι: Απέτυχαν να συντρίψουν τους επαναστάτες και να καταστείλουν την επανάσταση. Οι απώλειές τους υπολογίζονται σε 2.000 νεκρούς και σε 1.000 τραυματίες. Αυτοί πρέπει να ήταν περισσότεροι, αλλά οι ελαφρά τραυματισμένοι αποσύρονταν από τα πεδία των μαχών και δεν καταμετρούνταν. Οι δυνάμεις τους συνεχώς αυξάνονταν. Στις αρχές Απριλίου μεταφέρθηκαν στον Βόλο άλλοι 5.000 άνδρες τους και στον Δομοκό 1.000. Στη Δ. Θεσσαλία διέθεταν 4.000 στρατιώτες και 2.600 Αλβανούς. Αλλά ο χρόνος κυλούσε με το μέρος τους.

Επαναστάτες: Διατήρησαν τη δύναμή τους και το ηθικό τους ακμαίο, αλλά δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν εκτεταμένη ελεύθερη περιοχή και να καταλάβουν πόλη. Η δύναμή τους ανερχόταν σε 4.000, αλλά ο χρόνος κυλούσε σε βάρος τους. Οι απώλειές τους ανήλθαν σε 100 νεκρούς και 200 τραυματίες. Οι Τούρκοι στράφηκαν με μανία κατά των υποδούλων. Στον Παλαμά *«αποκεφάλισαν εκατόν χριστιανούς προς εκδίκησιν. Εις Βελέτσι* (Μπελέτσι-Παλαιομονάστηρο) *την 13ην Απριλίου κατέσφαξαν οικογενείας τινάς, ετύφλωσαν τον ιερέα και διέπραξαν και άλλας βαρβαρότητας»*, ανέφερε ο Κροκίδας στο υπουργείο Εσωτερικών. Παρόμοιες βαρβαρότητες διέπραξαν σε όλα σχεδόν τα χωριά που είχαν καταλάβει οι επαναστάτες. Οι θανατωθέντες και βασανισθέντες Έλληνες πρέπει ν' ανήλθαν σε χιλιάδες ασφαλώς.

Το αποτέλεσμα των επιχειρήσεων δεν κρίθηκε ικανοποιητικό στην Αθήνα. Ο Όθων σκέφτηκε να μεταβεί στη Θεσσαλία. Ο υπουργός Στρατιωτικών συνιστούσε επιτάχυνση. Ο ίδιος πήγε στα Άγραφα και συνιστούσε την καταστροφή του τμήματος του Ζεϊνέλ. Για τη βραδεία εξέλιξη της επαναστάσεως αναφέρονται πολλοί λόγοι. Σπουδαιότερος, νομίζω, πρέπει να θεωρηθεί ο ερασιτεχνισμός των επαναστατών, από τους οποίους δεν έλειπε φυσικά η ανδρεία, αλλά ήταν επαναστάτες και όχι τακτικός στρατός, οργανωμένος και διαρθρωμένος με επιτελείο.

7.4. Οι επιχειρήσεις στην Ανατολική Θεσσαλία

Στις αρχές Μαρτίου 1854 *«είχον εξέλθει εις Θεσσαλίαν 6.000 περίπου εθελονταί»*[30]. Από αυτούς λιγότεροι από τους μισούς κατευθύνθηκαν υπό τον παλαίμαχο συνταγματάρχη Παπακώστα Τζαμάλα και τους οπλαρχηγούς Νάκο Πανουργιά και Δυοβουνιώτη στην περιοχή Αλμυρού και οι υπόλοιποι στο Δομοκό και στο Φανάρι. Στην περιοχή Αλμυρού κατέφθασε από Χαλκίδα - Λαμία και ο καπετάνιος Χρόνης Μπασδέκης με 70 οπλοφόρους. Οι επαναστάτες κατέλαβαν τον Πλάτανο. Στις επιχειρήσεις σκοτώθηκαν 15 Τούρκοι, τραυματίστηκαν 20 και παραδόθηκαν 116. Έλληνες σκοτώθηκαν επτά. Άλλοι επαναστάτες πολιόρκησαν τον Αλμυρό, αλλά αναγκάστηκαν να αποσυρθούν όταν τουρκικό πλοίο αποβίβασε στο Τσιγκέλι ισχυρή δύναμη με κανόνια. Ο Αναγνώστης Ζητουνιάτης, επικεφαλής ενόπλων, κινήθηκε προς τα Φάρσαλα και κατέλαβε αρκετά χωριά Κονιάρων και Αλβανών.

Την 22α Μαρτίου εξόρμησαν από τον Αλμυρό για να ανακαταλάβουν τον Πλάτανο τρία τάγματα τακτικού τουρκικού στρατού (περίπου 1.700-1.800 άνδρες) με 400-500 Αλβανούς, 30 ιππείς και 3 πυροβόλα. Στον Πλάτανο είχαν συγκεντρωθεί περίπου 2.000 επαναστάτες υπό τους Δυοβουνιώτη, Παπακώστα, Πανουργιά κ.ά. Την επομένη με την ανατολή άρχισε μάχη από παράταξη και με ελιγμούς εκατέρωθεν. Με μια θυελλώδη εξόρμησή τους οι Έλληνες ανάγκασαν τους Τούρκους να υποχωρήσουν, καταδιωκόμενοι μέχρι τον Αλμυρό. Αποτέλεσμα: Τούρκοι 150 νεκροί, Έλληνες 2 νεκροί και 15 τραυματίες.

Ο Χρόνης Μπασδέκης και ο Γ. Γριζάνος με περίπου 600 ενόπλους πήγαν στα Μελισσάτικα, όπου συνάντησαν τον Γιώργο Μπασδέκη, αδελφό του Χρόνη, με οπλοφόρους. Οι Τούρκοι κινήθηκαν τη 19η Μαρτίου από το Βόλο εναντίον τους με 400 τακτικούς, 100 ατάκτους, 50 ιππείς και 2 πυροβόλα, αλλά αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν αφήνοντας 6 νεκρούς. Την επομένη εξόρμησαν περισσότεροι Τούρκοι. Έβαλαν με πυροβόλα και άλλα όπλα κατά των επαναστατών αρκετή ώρα και επέστρεψαν στη βάση τους, αφού λεηλάτησαν καταστήματα του Βόλου και διέπραξαν βιαιότητες. Στο λιμάνι αποβιβάστηκαν άλλες 4.000 Τούρκοι, ενώ σε ενίσχυση του Βόλου μεταφέρθηκαν δυνάμεις και από τον Αλμυρό.

Την Κυριακή 21 Μαρτίου οι επαναστάτες κατήλθαν στους Μπαξέδες Βόλου. Οι κάτοικοι τους πρόσφεραν εκτός των άλλων και κρασί. Πολλοί μέθυσαν και έπεσαν σε ύπνο. Στις 10 π.μ. εξόρμησαν εναντίον τους περίπου 500 Τούρκοι στρατιώτες με 100 Αλβανούς, 50 ιππείς και 4 πυροβόλα. Οι αρχηγοί κάλεσαν τους επαναστάτες σε μάχη, αλλά έτρεξαν μόνο 200. Από τις κανονιές ξύπνησαν και οι υπόλοιποι και ρίχτηκαν με τόση ορμή στη μάχη ώστε ανάγκασαν τον εχθρό να υποχωρήσει. Αποτέλεσμα: Τούρκοι νεκροί 150-180 και τραυ-

30. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

ματίες 100, Έλληνες νεκροί 30 περίπου και 4 αιχμαλωτισθέντες. Τα κεφάλια τους τα κρέμασαν οι Τούρκοι στον Βόλο ως τρόπαια. Έντεκα Ούγγροι φιλέλληνες κάηκαν σε μύλο, που τον πυρπόλησαν οι Τούρκοι, και μια καλογριά τη σκότωσαν σε εκκλησία.

Στο Βόλο αποβιβάστηκαν την 30ή Μαρτίου 6.000 Αιγύπτιοι. Από διάδοση ότι ο Όθων θα εκστρατεύσει στη Θεσσαλία, ο τουρκικός όχλος εξαγριώθηκε, έκαψε μια γαλλική σημαία αναρτημένη σε οίκημα και διέπραξε βιαιότητες σε βάρος πολιτών. Πρόκριτοι και άλλοι κάτοικοι κατέφυγαν για προστασία σε ελλιμενισμένο αυστριακό πλοίο. Οι επαναστάτες ανέβηκαν στον Άι-Λαυρέντη, ακολουθούμενοι από 100 Βολιώτες εθελοντές.

Πηλιορείτες διαμένοντες στην Αθήνα έστελναν σε παλαιούς αγωνιστές οδηγίες για την προετοιμασία της επαναστάσεως. Καπετάνιοι μετέφεραν με καΐκια κρυφά όπλα και εφόδια σε λιμανάκια του Πηλίου. Στη Μιτζέλα πρωτοστατούσε ο Γ. Γριζάνος, στο Πήλιο οι Μπασδεκαίοι, ο Καρτάλης, ο Γαρέφης, ο Χατζηαντώνης και άλλοι, στην Αγιά οι Αλεξούληδες κ.λπ. Τη 17η Μαρτίου 1854, αμέσως μετά την εισβολή των επαναστατών στα Άγραφα, ο Γαρέφης με 400 παλικάρια κατευθύνθηκε από τη νέα Μιτζέλα στο Πήλιο. Κοντά στον Αλμυρό συγκρούστηκε με Τούρκους και τους ανέτρεψε. Τη 19η Μαρτίου 1854 κηρύχτηκε επανάσταση στη Ζαγορά και σε άλλα χωριά του Πηλίου. Συγκεντρώθηκαν περίπου 1.000 επαναστάτες και κατευθύνθηκαν προς τον Βόλο. Αλλά η μεγάλη δύναμη των Τούρκων εκεί τους ανάγκασε να περιοριστούν στο Πήλιο.

Ο Νικόλαος Φιλάρετος, αξιωματικός της χωροφυλακής, υπηρετούσε στο Ξηροχώρι. Με την είδηση της επαναστάσεως στη Θεσσαλία ζήτησε τη 14η Φεβρουαρίου 1854 τρίμηνη άδεια για να μετάσχει σε αυτήν. Η άδεια εγκρίθηκε με καθυστέρηση και μόλις την 23η Μαρτίου αναχώρησε από το Ξηροχώρι με 310 εξοπλισμένους εθελοντές. Την επομένη αποβιβάστηκαν στον Πλατανιά Πηλίου, απέναντι από την Εύβοια. Ο Φιλάρετος είχε μετάσχει στην Επανάσταση της Θετταλομαγνησίας το '21. Αποστολή του τώρα ήταν να αναλάβει την ηγεσία της νέας επαναστάσεως στο Πήλιο. Από τον Πλατανιά κατευθύνθηκε στο Προμύρι, ιδιαίτερη πατρίδα του. Στο καμπαναριό του υψώθηκε σημαία με την επιγραφή «1854, Ελληνική Αυτοκρατορία». Κατά τον Ι. Κορδάτο, η επιγραφή είχε ληφθεί από σχετική φράση του Ρήγα Βελεστινλή σε διακήρυξή του.

Με τον Φιλάρετο τάχτηκαν οι ιερείς και ο προύχοντας του Προμυρίου Γεώργιος Αρέθας, ο γιατρός Θεόδωρος Αφεντούλης και οι κάτοικοι. Την 26η Μαρτίου οι κάτοικοι Προμυρίου και Λαύκου συγκεντρώθηκαν στο Λαύκο και με κοινή προκήρυξή τους κάλεσαν τους Πηλιορείτες σε αγώνα. Προκήρυξη έβγαλαν και οι κάτοικοι της Αργαλαστής.

Την 29η Μαρτίου οι επαναστάτες πήγαν στο χωριό Σάλτσατ(;). Οι κάτοικοι Δράκιας, Μηλεών, Νταμούχαρης και άλλων χωριών τούς συμπαραστάθηκαν. Εναντίον τους στράφηκε ο μητροπολίτης Δημητριάδος Γαβριήλ. Διέδιδε ότι *«10.000 Άγγλοι έρχονται προς τιμωρίαν των επαναστατών»*.

Ο Φιλάρετος ανέφερε στην Αθήνα για την επανάσταση στο Πήλιο και ζήτησε εφόδια, για να εξοπλιστούν και άλλοι Πηλιορείτες και να επιτεθούν για την απελευθέρωση του Βόλου. Αλλά αγγλικά και γαλλικά πολεμικά πλοία περιπολούσαν συνεχώς στον Μαλιακό, στην είσοδο του Παγασητικού, και στα παράλια του Πηλίου και εμπόδιζαν τις μεταφορές πολεμοφοδίων. Οι επαναστάτες επεκτάθηκαν στο Δυτικό Πήλιο (Κανάλια, Παρακάρλια κ.α.) και συνέχισαν να κυριαρχούν σ' όλο σχεδόν το βουνό. Αλλά χωρίς βοήθεια *«η επανάστασις εκεί έβαινεν ούτω προς την δύσιν της»*[31].

Στην περιοχή Δομοκού συνέχιζαν τη δράση τους, μέχρι έξω από τα Φάρσαλα, οι οπλαρχηγοί Δυοβουνιώτης, Ζήτουνιάτης, Σαφάκας και Χορμόβας με 500 και πλέον επαναστάτες. Προκάλεσαν σημαντικές φθορές στους Τούρκους και κατέστρεψαν οχυρά σε χωριά τους.

Ο Άγγλος πρόξενος στη Λάρισα, Blunt, υπολόγιζε σε 10.000-15.000 τους επαναστάτες της Θεσσαλίας, από τα Άγραφα μέχρι τον Πλάτανο Αλμυρού.

7.5. Οι μάχες στην Καλαμπάκα

Στα μέσα Απριλίου 1854 ο Χριστόφορος Χατζηπέτρος βρισκόταν στρατοπεδευμένος στην περιοχή Τρικάλων, κοντά στον Πηνειό, *«μετά των υποδειγματικώς πειθαρχούντων εις αυτόν επαναστατών»*[32]. Κατά τον Κροκίδα, στη Θεσσαλία, *«η επανάστασις είχε διαδοθεί εις όλην την έκτασιν αυτής, οι δε Τούρκοι κατείχον τας κεντρικάς πόλεις. Είχον τραυματισθεί 2.000 και φονευθεί 1.100 περίπου Οθωμανοί, ενώ εκ των Ελλήνων είχον φονευθεί 100 και τραυματισθεί 200»*. Τη 18η Απριλίου οι επαναστάτες δέχτηκαν επίθεση 2.500 Τουρκαλβανών με πυροβόλα, που εξόρμησαν από τα Τρίκαλα με επικεφαλής τον Ι. Φράσαρη. Στη μάχη διακρίθηκε ο Νικόλαος Λεωτσάκος με το τμήμα του και οι επιτιθέντες συμπτύχθηκαν. Την επομένη επιτέθηκε στους επαναστάτες ο Ζεϊνέλ με 1.500 άνδρες. Επακολούθησε ολοήμερη μάχη και ο εχθρός συμπτύχθηκε.

Στην Καλαμπάκα παρέμειναν περίπου 400 Αλβανοί με διοικητή τον Δοτόμπεη. Στα μέσα Απριλίου επιτέθηκε εναντίον τους ο Γεώργιος Καταραχιάς και τους ανάγκασε να συμπτυχθούν στα Τρίκαλα. Τότε πήγε και ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρος στην Καλαμπάκα. Την ανακήρυξε ελεύθερη πόλη και εγκατέστησε το αρχηγείο του. Σύντομα συγκεντρώθηκαν στην Καλαμπάκα 1.500 περίπου επαναστάτες, ενταγμένοι σε σώματα που καθένα έφερε την ονομασία του αρχηγού του, π.χ. σώμα Λεωτσάκου, Καταραχιά, Κρίτσα, Πεπόνα, Δημάκη κ.λπ. Ο Δημάκης ήταν αρχηγός οπλισμένων Βλάχων από το Χαλίκι, την Κα-

31. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.
32. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

στανιά και άλλα χωριά του Ασπροποτάμου. Στην ελεύθερη τώρα Καλαμπάκα προσέρχονταν επαναστάτες και από άλλες περιοχές και ο αριθμός τους αυξανόταν συνεχώς. Πρώτοι κατήλθαν περίπου 100 Χασιώτες με αρχηγό τον Αθ. Βλαχάβα, απόγονο του παπα-Θύμιου. Άλλοι από τον Όλυμπο με τον Τόλιο Λάζο, τον Λιακόπουλο, τον Σπυρόπουλο, τον Σωτηρίου, τον Γιώργο Τζαχείλα και τον Ψαροδήμο. Και άλλοι από τη Μακεδονία και το Πήλιο.

Με την εγκατάστασή τους οι επαναστάτες στην Καλαμπάκα απέκτησαν τον έλεγχο επί της σημαντικής εμπορικής αρτηρίας Τρικάλων - Ιωαννίνων, ενώ απέκοψαν τη σύνδεση των Τούρκων της Θεσσαλίας με τη διοίκησή τους της Ηπείρου. Για τους Τούρκους ανέκυψε υποχρέωση ανακατάληψης της Καλαμπάκας.

Την επιχείρησαν με ισχυρές δυνάμεις τέσσερις φορές, αλλά απέτυχαν. Στις μάχες απώλεσαν μερικές χιλιάδες νεκρούς, 350 αιχμαλώτους, πολλούς τραυματίες, 5 κανόνια και άφθονο οπλισμό. Η Καλαμπάκα παρέμεινε ελεύθερη επί δύο περίπου μήνες, μέχρι την 6η Ιουνίου 1854, όταν αποχώρησαν από αυτήν οι επαναστάτες. Ας περάσουμε στη διεξαγωγή των επιχειρήσεων:

Την 30ή Απριλίου κινήθηκε από τα Τρίκαλα ο Σελήμ πασάς με 1.000-2.000 Τουρκαλβανούς, 300-500 ιππείς, 8 κανόνια και άλλους, σύνολο 4.000 άνδρες. Με αυτούς εγκαταστάθηκε αιφνιδιαστικά στο λόφο του Άι-Λια και στο απέναντι από αυτόν αντέρεισμα, Νεχώρια, ένα χιλιόμετρο περίπου δυτικά της Καλαμπάκας, η οποία δεν εκτεινόταν τότε πέρα από το Χέρσο Μαχαλά. Στα δύο αυτά υψώματα ο Σελήμ δημιούργησε βάση για να ενεργήσει επίθεση και να απομακρύνει τους επαναστάτες από την πόλη.

Η κίνηση αυτή του Σελήμ ίσως να μη γίνεται σήμερα κατανοητή, γιατί από τότε άλλαξαν οι δρόμοι. Η Καλαμπάκα μέχρι τη δεκαετία του 1930 συνδεόταν με τα Τρίκαλα με καρόδρομο, που ακολουθούσε άλλη διαδρομή από τον τωρινό αυτοκινητόδρομο. Συγκεκριμένα, ο καρόδρομος από τη Βασιλική κατευθυνόταν προς τον Πηνειό στη θέση Συκιά, απέναντι και στο ύψος περίπου της γέφυρας της Σαρακήνας. Έβαινε παραλλήλως προς την ποταμιά, διερχόταν από τους νερόμυλους του Γκαβογιάννη και της Εκκλησιάς (Αγίας Τριάδος τον γράφει ο Κουτρούμπας), νότια από το λόφο του Άι-Λια και προχωρώντας περνούσε πιο πέρα την ποταμιά και κατευθυνόταν προς τη Διάβα. (Αργότερα τα νερά του Πηνειού διάβρωσαν την όχθη και έφθασαν ως τη βραχώδη υπώρεια του Άι-Λια και ο δρόμος από χωραφόδρομους των Αϊλιάδων υπερέβαινε το λόφο του Άι-Λια βόρεια, έφθανε στη γέφυρα Τσαγκαρσούλη και περνούσε την ποταμιά προς Διάβα.) Ο καρόδρομος είχε διανοιγεί με τη χρόνια χρήση του από τους κατοίκους των χωριών νότια και ανατολικά της Καλαμπάκας, που πηγαινοέρχονταν στους μύλους, από τα κινούμενα μεταξύ Τρικάλων - Ιωαννίνων καραβάνια, καθώς και από τα ποίμνια των νομάδων, μερικών εκατοντάδων χιλιάδων τότε. Αν τα νερά του Πηνειού ήταν φουσκωμένα, καραβάνια και ποίμνια έστριβαν προ της Συκιάς και τον περνούσαν από τη γέφυρα της Σαρακήνας. Αν η στάθμη τους ήταν χαμηλή συνέχιζαν προς Αϊλιάδες και τον περνούσαν από

την ποταμιά. Ο καρόδρομος εκείνος διερχόταν σε απόσταση ενός έως δύο χιλιομέτρων από την Καλαμπάκα, που ουσιαστικά την παρέκαμπτε. Τον καρόδρομο αυτόν χρησιμοποιούσαν και τα αυτοκίνητα μέχρι τη δεκαετία του 1930, αλλά στο ύψος του μύλου του Φώσκολου έστριβαν προς την Καλαμπάκα.

Ο Σελήμ στην προέλασή του προσπέρασε τους νερόμυλους, προχώρησε παραλλήλως προς την όχθη του Πηνειού, διέσχισε την αγροτική περιοχή Αϊλιάδες και από εκεί ανέβηκε στον Άι-Λια και στα Νεχώρια. Πρώτη προσπάθεια των επαναστατών να τον ανατρέψουν δεν απέδωσε. Ούτε μπορούσαν σκέτοι οπλοφόροι να εκπορθήσουν θέσεις τακτικού στρατού με ιππικό, κανόνια και αφθονία πυρομαχικών. *«Το εσπέρας της 1ης Μαΐου και υπό πίπτουσαν βροχήν οι Τούρκοι εξώρμησαν (...) εν παρατάξει, αφού προητοίμασαν το έδαφος διά της ρίψεως 230 βολών πυροβολικού»* να καταλάβουν την Καλαμπάκα. Αλλά οι επαναστάτες με επικεφαλής τον Καταραγιά τούς ανάγκασαν να επιστρέψουν στη βάση τους, αφήνοντας 140 Αλβανούς νεκρούς. Οι Τούρκοι πρέπει να κανονιοβόλησαν και την Καλαμπάκα. Στο πατρικό σπίτι του συγγραφέα διατηρούνταν θραύσμα βλήματος τουρκικού πυροβόλου.

Ο Κουτρούμπας δεν αναφέρει σε ποια θέση έγινε η σύγκρουση αυτή. Η γνώση του εδάφους από το συγγραφέα επιτρέπει την υπόθεση ότι οι Τούρκοι επιτέθηκαν στην Καλαμπάκα από τα Νεχώρια, κινηθέντες σε εδαφική λωρίδα που απλώνεται μεταξύ των υπωρειών του υπερκειμένου βράχου και της τωρινής οδού Ιωαννίνων, μήκους ενός περίπου χιλιομέτρου και πλάτους μερικών εκατοντάδων μέτρων. Αλλά η λωρίδα αυτή καλλιεργούνταν και τον 20ό αι. με αμπέλια, ενώ διασχιζόταν από δύο βαθιά ρέματα: ένα του Κλεφτογιώργη, στο οποίο συνέρρεαν τα βρόχινα νερά από το βράχο Μάρμαρα και κυλώντας ορμητικά προς τους Αϊλιάδες βάθυναν την κοίτη του (καλύφθηκε τώρα από τις οδούς Μετεώρων και Πίνδου) και το άλλο, ανώνυμο, στο οποίο συνέρρεαν τα βρόχινα νερά από τον Μπάτοβα και από την Αγιά. Κυλώντας και αυτά ορμητικά βάθυναν την κοίτη του (ένα μέρος της εντός της Καλαμπάκας καλύφθηκε με την οδό Κ. Οικονόμου), προχωρώντας σχημάτιζαν την Αγλίστρα και ενώνονταν με το προηγούμενο. Η σύγκρουση των δύο αντιπάλων πρέπει να έγινε σε αυτήν την περιγραφόμενη λωρίδα. Αλλά το έδαφός της, με τα αμπέλια και τα ρέματα που τη διέσχιζαν καθέτως, ενώ δεν προσφερόταν για επίθεση, ήταν ιδανικό για άμυνα. Οι επαναστάτες αντιμετώπιζαν τον εχθρό μετωπικά, πλευρικά και «πανωκέφαλα», καλυμμένοι πίσω από βράχους διάσπαρτους στις υπώρειες του Μπάτοβα και κυρίως της Αγιάς, όπου το πεδίο της μάχης διευρυνόταν προς βορρά προς όφελος των αμυνομένων. Εκτός, όμως, από το έδαφος συντέλεσε και η ανδρεία των Ελλήνων στη νίκη τους και στις μεγάλες απώλειες των Τούρκων.

Από την πρώτη αυτή σύγκρουση ο Χατζηπέτρος διαπίστωσε την αδυναμία του εχθρού να καταλάβει την Καλαμπάκα με διάσπαση της ελληνικής γραμμής. Και αποφάσισε να τη μετατρέψει από αμυντική σε επιθετική. Να κυκλώ-

σει, δηλαδή, τον εχθρό στον Άι-Λια και στα Νεχώρια και να τον συντρίψει. Για το σκοπό αυτόν έταξε τη νύχτα της 2ας Μαΐου δυνάμεις του στους νερόμυλους και έφραξε τον καρόδρομο για να μη διαφύγει προς Τρίκαλα ο εχθρός και με τις υπόλοιπες τον κύκλωσε ως εξής[33]:

Δυτικά από τα Νεχώρια απέκλεισαν το δρόμο προς το Καστράκι 85 Χασιώτες με τον Βλαχάβα και μερικοί Ολυμπίσιοι και Μακεδόνες. Προηγουμένως, οι Ολυμπίσιοι αυτοί καθώς και οι Μακεδόνες είχαν κηρύξει την επανάσταση «*εις τας ιδιαιτέρας των πατρίδας Όλυμπο, Ελασσόνα, Σέρβια και Βελβεντό Κοζάνης*». Επειδή όμως δεν κατόρθωσαν να επικρατήσουν, κατέφυγαν άλλοι στην Καλαμπάκα και άλλοι στην περιοχή Δομοκού. Ο Κουτρούμπας δεν αναφέρει τίποτα για τους Καστρακινούς. Αλλά ήταν δυνατόν να μη μετάσχουν αυτοί σε επανάσταση όταν είναι γνωστή η πρωτοπόρα συμμετοχή τους σε κοινωνικούς και εθνικούς αγώνες;

Νότια, στη «*βαθεία όχθη*» του Πηνειού, τάχτηκε ο Κοκοράβας με 200 άνδρες και απέκλεισαν το δρόμο προς Ποταμιά - Ασπροπόταμο - Κλεινοβό. Ο Κοκοράβας δρούσε ως κλεφταρματολός στα Χάσια και εγκαταστάθηκε κατόπιν στην Καλαμπάκα, όπως και άλλοι απόγονοι καπετάνιων (Λιακατάς, Κοτλήδας, Ψείρας κ.ά.). Η κοίτη του Πηνειού δεν είχε το σημερινό της πλάτος. Αυτό δημιουργήθηκε από τη μεταφορά κορμών δένδρων με τα νερά του στη Συκιά, απ' όπου μεταφέρονταν κατόπιν στα Τρίκαλα με κάρα. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881 η μεταφορά των κορμών γινόταν κοντά στο μύλο του Φώσκολου και κατόπιν δυτικά της Καλαμπάκας, στη γέφυρα Τσαγκαρσούλη. Οι μετατοπίσεις αυτές ευθύνονται για τη διάβρωση καλλιεργήσιμων εκτάσεων χιλιάδων στρεμμάτων.

Ανατολικά, στην αγροτική θέση Κουμαριές (μεταξύ ξενοδοχείων Ξένος και Διβάνη) μέχρι τη θέση Παρασπόρια, τάχτηκε άλλη δύναμη και απέκλεισε τους αγροτικούς δρόμους.

Στο μύλο της Εκκλησιάς και «ιππαστί» επί του καρόδρομου τάχτηκε ο Λεωτσάκος με Βλάχους του Δημάκη και λίγους Ολυμπίσιους και Μακεδόνες, σύνολο 300-400 άνδρες. Την κυρία δύναμη αποτελούσε το σώμα του Λεωτσάκου με στρατιώτες και αποφυλακισθέντες, που έφεραν όπλα του στρατού και άφθονα πυρομαχικά.

Βόρεια υπήρχαν οι βράχοι, από όπου ήταν αδύνατη η διαφυγή των Τούρκων.

Στην Πρεβέντα (Διάβα, ο Κουτρούμπας την αναφέρει Πραβίκα) και στη θέση Βίγλα τάχτηκε ο Καταραχιάς με περίπου 200 άνδρες, με αποστολή να εμποδίσει πέρασμα τουρκικών ενισχύσεων από τα Γιάννινα.

Δύναμη Μακεδόνων τάχτηκε στο βράχο πάνω από τον Νουβό, στη νότια όχθη του Πηνειού, για να εμποδίσει το πέρασμα από τη γέφυρα της Σαρακήνας Τούρκων από τα Τρίκαλα.

33. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π., σσ. 145-147.

Ο Χατζηπέτρος διατήρησε στην Καλαμπάκα την έδρα του και 700 άνδρες ως εφεδρεία, για να τη χρησιμοποιήσει όπου χρειαστεί.

Ο Σελήμ, από την πλευρά του, δεν αποτόλμησε δεύτερη επίθεση. Κατάλαβε ότι θα αποτύγχανε, όπως η πρώτη. Αλλά το στράτευμά του, κυκλωμένο στον Άι-Λια και στα Νεχώρια, δίχως δυνατότητα ανεφοδιασμού, άρχισε να υποφέρει από πείνα και αιχμαλωσία. Για την αποτροπή τους ο Σελήμ αποφάσισε σύμπτυξη στα Τρίκαλα. Χαράματα την 5η Μαΐου κίνησε το στράτευμά του προς τον μύλο της Εκκλησιάς κλιμακωτά, με 1.500 άνδρες σε πρώτη γραμμή. Αλλά το μύλο και το δρόμο τα υπεράσπιζε ο Λεωτσάκος από την όχθη του Πηνειού μέχρι την αγροτική περιοχή Παρασπόρια. Η περιοχή αυτή, όπως και όλη η άλλη νότια της τωρινής σιδηροδρομικής γραμμής, διασχιζόταν από αυλάκια με τρεχούμενο νερό για άρδευση και καλλιεργούνταν με λιβάδια, με στάρια ενδιάμεσα και άφθονες σκαμιές ή μουριές (η Καλαμπάκα ήταν από τότε σημαντικό κέντρο παραγωγής μεταξιού).

Σε χωράφια με αυλάκια, σκαμιές, λιβάδια και στάρια ψηλωμένα το Μάιο το ιππικό αδυνατούσε να ελιχθεί, ενώ το πεζικό αδυνατούσε να αναπτυχθεί για να μην αποδιοργανωθεί. Έτσι, ο τουρκικός στρατός έπρεπε να κινείται με άξονα το δρόμο, σε περιορισμένη εδαφική λωρίδα ανάμεσα στα Παρασπόρια και στον Πηνειό, δίνοντας μεγάλο στόχο. Το έδαφος, λοιπόν, ήταν κυριολεκτικώς εχθρικό για τον τουρκικό στρατό και φιλικό για τους επαναστάτες. Και αυτοί το αξιοποίησαν. Κρυμμένοι σε στάρια και λιβάδια, πηγαίνουν από σκαμνιά σε σκαμνιά και πυροβολούν ταμπουρωμένοι πίσω από τους κορμούς τους. Με τους τότε σπόρους τα στάρια ψήλωναν περισσότερο από ένα μέτρο και κάλυπταν τις κινήσεις τους.

Η μάχη άρχισε στις 9 το πρωί. Οι επιθέσεις των Τούρκων δεν απέδιδαν. Την προσπάθειά τους να διανοίξουν το δρόμο την αντιλήφθηκε ο Καταραχιάς. Άρπαξε τους 200 δικούς του από τη Διάβα (λιγότερο από μία ώρα βάδην από το πεδίο της μάχης και ασφαλώς λιγότερο από είκοσι λεπτά για τους πολεμιστές), πήρε και άλλους από την όχθη του Πηνειού και με τον Κοκοράβα έγιναν 500 και ρίχτηκαν στα νώτα των Τούρκων. Από το Καστράκι χτυπούσαν τους παραμένοντες στα Νεχώρια Τούρκους οι Χασιώτες με τους Ολυμπίσιους, ενισχυμένοι με 80 Ηπειρώτες με αρχηγούς τους Γ. Γουβέλη και Μ. Αντωνιάδη. Αυτοί, μετά την άτυχη στον Πέτα μάχη, αποσύρθηκαν από την περιοχή τους στη Θεσσαλία. Η μάχη στα Παρασπόρια κράτησε μέχρι τις 3 το απόγευμα, οπότε η βροχή ευκόλυνε τους Τούρκους να τη διακόψουν και *«κτυπώμενοι οι Οθωμανοί εξ όλων των πλευρών, ηναγκάσθησαν να υποχωρήσουν αγεληδόν και εις αθλίαν κατάστασιν εις τας προτέρας των θέσεις, αφού απώλεσαν 200 άνδρας και κατέλιπον πολλά λάφυρα»*[34]. Από τους Έλληνες σκοτώθηκαν 3 Μακεδόνες και τραυματίστηκαν αρκετοί, μεταξύ των οποίων και ο Καταραχιάς ελαφρώς

34. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

στην κνήμη. Για τον ηρωισμό του ο Χατζηπέτρος τού απένειμε έπαινο, ενώ η κυβέρνηση τον αμνήστευσε για την προηγούμενη δράση του ως ληστή. Ο Χατζηπέτρος κάλεσε τους επαναστάτες να πανηγυρίσουν για τη νίκη τους.

Την 21η Απριλίου πέρασαν από τη Λαμία Πελοποννήσιοι και Κρητικοί εθελοντές. Ο ταγματάρχης και βουλευτής Δημ. Πετροπουλάκης, με 350 Μανιάτες, ο Γ. Πλαπούτας, γιος στρατηγού και γερουσιαστού, με άλλους 350, οι Πετμεζάδες με 150, ο Γ. Τζιγκουράκος και άλλοι με λιγότερους από το Άργος και το Ναύπλιο. Έπειτα από δύσκολη και κοπιαστική πορεία, στάθμευσαν την 5η Μαΐου στη Γράλιστα (Ελληνόπυργο), για ανάπαυση και εφοδιασμό από τους κατοίκους. Εκεί συγκρότησαν *«την Στρατιωτικήν Διοίκησιν των κατά την Θεσσαλίαν Πελοποννησιακών όπλων»*. Την 7η Μαΐου έφτασαν στην Καλαμπάκα. Προνοητικά ο Χατζηπέτρος διέθεσε τους περισσότερους στο μύλο της Εκκλησιάς, όπου *«ηνώθησαν μετά του Λεωτσάκου και του Δημάκη»*. Με τους νέους εθελοντές η δύναμη των επαναστατών στην περιοχή Καλαμπάκας ανήλθε σε 3.000.

Την 8η Μαΐου οι ταγμένοι στο μύλο της Εκκλησιάς αντιλήφθηκαν να έρχεται από τα Τρίκαλα δύναμη 1.000-1.200 Οθωμανών με 2 πυροβόλα και κάρα φορτωμένα με πολεμοφόδια και τρόφιμα για τους πολιορκημένους στα Νεχώρια. Οι επαναστάτες παρέμειναν ταγμένοι *«εις δύο παρακείμενας θέσεις»*, δηλαδή σε «διπλό» ασυνήθιστο μέτωπο. Το ένα «έβλεπε» δυτικά προς τους κυκλωμένους Τούρκους, ενώ το άλλο ανατολικά προς τους ερχόμενους από τα Τρίκαλα. Οι μουριές και τα λιβάδια δυσκόλευαν τον εχθρό, όπως αναφέρθηκε, αλλά ευκόλυναν τους επαναστάτες. Την άμυνά τους τη διηύθυναν οι Λεωτσάκος, Πετροπουλάκης, Πλαπούτας και Δημητρέας. Έπειτα από δίωρη σκληρή μάχη νύχτωσε και οι Τούρκοι αποσύρθηκαν, οι «δυτικοί» στα Νεχώρια και οι «ανατολικοί» στον καταυλισμό τους, εγκαταλείψαντες 30 νεκρούς. Πενήντα περίπου Μανιάτες παραβίασαν τις εντολές του Λεωτσάκου. Κινήθηκαν καλυμμένοι σε λιβάδια, πλησίασαν τουρκικό καταυλισμό και πυροβόλησαν.

Οι Τούρκοι συνήλθαν από τον αιφνιδιασμό, έτρεξαν και τους κύκλωσαν. Οι Μανιάτες αντιστάθηκαν όλη τη μέρα, αλλά τη νύχτα διέσπασαν *«ξιφήρεις τον κλοίο και εσώθησαν»*.

Την επομένη, 9 Μαΐου 1854 και ώρα 7 πρωινή, οι Τούρκοι από τα Νεχώρια και οι άλλοι από τα Τρίκαλα ανέλαβαν συνδυασμένη επίθεση για να ανοίξουν το δρόμο κοντά στο μύλο της Εκκλησιάς, σφυροκοπώντας και με τα πυροβόλα τους. Οι επαναστάτες πολεμούσαν πάλι σε «διπλή γραμμή». Η μία απέκρουε δυτικά και η άλλη ανατολικά. Ο Λεωτσάκος και ο Πλαπούτας διηύθυναν την άμυνα πεισματικά. Σε ενίσχυσή τους έτρεξαν Ολυμπίσιοι και άλλοι επαναστάτες. Οι συγκρούσεις κράτησαν μέχρι τη 1 μ.μ., οπότε οι Οθωμανοί κάμφθηκαν. Ο Σελήμ πασάς με τους δικούς του επέστρεψε ατάκτως στον Άι-Λια και στα Νεχώρια. Οι εκ Τρικάλων στον καταυλισμό τους.

«Οι Έλληνες πράγματι επολέμησαν γενναίως και υπερίσχυσαν πολλαπλασίας δυνάμεως Τούρκων επιτεθέντων συγχρόνως εκ δύο κατευθύνσεων δι' ιππικού και πυροβολικού. Εφονεύθησαν 500 Οθωμανοί και ασφαλώς περισσότεροι θα ήσαν οι τραυματισθέντες, ενώ εκ των Ελλήνων εφονεύθησαν 19 άνδρες και ετραυματίσθησαν 20, μεταξύ των οποίων ο Πετροπουλάκης, ο Κυριάκος κ.ά.»[35].

Νηστικοί επί δέκα μέρες οι κυκλωμένοι στον Άι-Λια και στα Νεχώρια Τούρκοι, στην απελπισία τους, αποφάσισαν να περάσουν από την ελληνική διάταξη και να φύγουν στα Τρίκαλα. Και την επομένη, 10 Μαΐου 1854, στις 5 το πρωί, *«παρά την συνεχώς πίπτουσαν βροχήν, ήρχισαν (...) οι Οθωμανοί του Σελήμ πασά ομαδικώς και άνευ λήψεως ουδενός προφυλακτικού μέτρου να κατευθύνονται προς τας γραμμάς των επαναστατών»*. Οι επαναστάτες, ταγμένοι παραλλήλως προς το δρόμο, πυροβολούσαν και σκότωναν Τούρκους που έτρεχαν αλλόφρονες να περάσουν *«άνευ ουδεμιάς ασφαλείας* (...) *με αποτέλεσμα να διασκορπιστούν τήδε κακείσε λόγω και του ημίφωτος και της βροχής. Οι πλείστοι εφονεύθησαν ή επνίγησαν εις τον ποταμόν Σαλαμπριάν* (Πηνειό) *και μόνον ο Σελήμ μετ' ελαχίστων στρατιωτών του κατόρθωσε να φθάση εις τας θέσεις των εκ Τρικάλων ελθόντων επικουρικώς. Εγκατελείφθησαν δε 5 κανόνια, 500 όπλα, σημαίαι, άλογα και άλλαι αποσκευαί. Συνελήφθησαν αιχμάλωτοι 150-200 Άραβες.* (...) *Τρεις ώρας διήρκεσεν ο αγών εκείνος. Ο αριθμός των φονευθέντων ή πνιγέντων εις τον ποταμόν Οθωμανών, υπολογιζόμενος εις χιλιάδας, παρουσιάζεται διάφορος εις τας πηγάς»*[36]. Ο Κουτρούμπας γράφει ότι η όχθη του Πηνειού εκεί είχε μεγάλο βάθος και όπως έπεφταν οι Τούρκοι κατά τη φυγή τους πνίγονταν στο ποτάμι. Και προσθέτει ότι τις επόμενες μέρες οι Καλαμπακιώτες έβρισκαν συνεχώς πνιγμένους και σκοτωμένους.

Το απόγευμα της 10ης Μαΐου, *«μετά την σημαντικήν ταύτην επιτυχίαν των Ελλήνων, ετελέσθη δοξολογία εις τον αρχαίον ναόν της Καλαμπάκας χοροστατούντος του αρχιερέως Σταγών Κυρίλλου»*. Διαβάστηκε ημερησία διαταγή του Χατζηπέτρου, ψάλθηκε το πολυχρόνιο του Όθωνα και επακολούθησαν *«ενθουσιώδεις εκδηλώσεις, ζητωκραυγαί, κανονιοβολισμοί και χοροί»*. Την επομένη ο Χατζηπέτρος με ημερησία διαταγή ως αρχηγός *«των κατά την Θεσσαλίαν επαναστατικών όπλων»* επαίνεσε τους *«στρατιώτας του ως νικητάς 6.000 καλώς ωπλισμένων Τούρκων και προσενεγκόντας»* μια ακόμα δόξα στην Ελλάδα. Και συμπληρώνει ο Κουτρούμπας (σ. 151): *«Η παρά την Καλαμπάκαν νίκη των Ελλήνων της 10ης Μαΐου 1854 υπήρξε το σημαντικότερον, αλλά το τελευταίον πολεμικόν επίτευγμα της επαναστάσεως του 1854 εφ' ολοκλήρου του πεδίου των επιχειρήσεων, και προσέτι έν σπουδαίον γεγονός της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας»*.

35. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.
36. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

Για τους κατοίκους ο Κουτρούμπας περιορίζεται να αναφέρει (σ. 147) ότι *«πολλαί δε οικογένειαι εκ των 700 περίπου της Καλαμπάκας είχον καταφύγει εις τα μοναστήρια των Μετεώρων»*. Οι οικογένειες ήταν πολύ λιγότερες. Το 1754 ο φορολογικός κατάλογος της Μονής Βαρλαάμ τις υπολογίζει σε 233, ενώ στην απογραφή του 1881, μετά την απελευθέρωση, ήταν 1.022 κάτοικοι. Στα μοναστήρια δεν ήταν δυνατόν να φιλοξενηθούν περισσότερες από δέκα το πολύ είκοσι οικογένειες και αυτές για λίγες μέρες. Η Καλαμπάκα ήταν η μόνη πόλη που απελευθερώθηκε στη διάρκεια της Επαναστάσεως του 1854 και διατηρήθηκε ελεύθερη από τα μέσα Απριλίου μέχρι τις αρχές Ιουνίου, δηλαδή επί δύο περίπου μήνες.

Οι αγωνιστές που πήγαν στην Καλαμπάκα καλούσαν τους κατοίκους να μετάσχουν στην επανάσταση και να τους ακολουθήσουν όσοι είχαν όπλα, όπως και τους ακολουθούσαν. Αναφέρονται περιπτώσεις που σε χωριά έκαψαν κτίσματα κατοίκων που αρνήθηκαν να τους δεχτούν. Στην Καλαμπάκα παρέμειναν περίπου δύο μήνες μερικές χιλιάδες επαναστατών χωρίς επιμελητεία και χωρίς ασφαλώς επαρκή τουρκικά νομίσματα για να αγοράζουν προμήθειες. Διατρέφονταν από εισφορές των κατοίκων Καλαμπάκας, Καστρακίου, Διάβας, Σαρακήνας και άλλων χωριών. Οι κάτοικοι αυτοί περιποιούνταν τους τραυματίες και τους ασθενείς (πλύσιμο, μπάλωμα, ανανέωση ρουχισμού και άλλες υπηρεσίες). Ασφαλώς, κάποιοι από τους κατοίκους εντάχτηκαν στους επαναστάτες, όπως γινόταν παντού. Για την Καλαμπάκα διατηρήθηκε η παράδοση ότι *«οι Γιαννακάδες (πατριά Σταθάκη) πήραν τα όπλα»*. Και έλαβαν μέρος στη μάχη μεταξύ Μπάτοβα και Αγιάς, κάτω από την οποία σώζεται και τώρα το αρχοντικό τους. Ενδέχεται, όμως, και άλλες πατριές να έκαναν το ίδιο. Πρέπει, όμως, να γίνει έρευνα επ' αυτού. Ο Κουτρούμπας αναφέρει πλείστες πηγές που χρησιμοποίησε για το βιβλίο του. Οπωσδήποτε σε κάποιες από αυτές θα υπάρχουν και αναφορές για τη συμπεριφορά των κατοίκων της περιοχής.

Οι μάχες και οι νίκες των επαναστατών στην Καλαμπάκα διαδόθηκαν ευρύτερα. Το ηθικό των επαναστατών και των κατοίκων ανυψώθηκε ενώ οι Τούρκοι των Τρικάλων άρχισαν να φοβούνται μήπως ο Χατζηπέτρος επιτεθεί και τα καταλάβει.

Μετά την πανωλεθρία των Τούρκων στην Καλαμπάκα, η επανάσταση δημιουργούσε ελπίδες για απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Ο λαός τραγούδησε τις μάχες της Καλαμπάκας με το εξής:

Τι το κακό που πάθαμεν, εμείς οι μαύροι Τούρκοι!
Μας χάλασεν η κλεφτουριά, μας πήραν τα κανόνια
στης Καλαμπάκας τες σκαμνιές, στον πάτο από τη χώρα,
τρία ταμπούρια στήσανε σιμά από το ποτάμι

στο πρώτο είν' ο Καταραχιάς, στο δεύτερο οι Μανιάτες,
στο τρίτο το καλύτερο ήταν ο Λεωτσάκος.
Τα δυο ταμπούρια ετσάκισαν, κι εκίνησαν να φύγουν.
Κι ο Λεωτσάκος χούγιαξεν σαν άξιο παλικάρι·
«Έλληνες, μην τσακίζετε, τους Τούρκους μη φοβάσθε,
έχουμ' ασκέρι δυνατό να τους ξανατσακίσει».
Τους Τούρκους πάλ' ετσάκισαν κι έφευγαν σαν τα γίδια.
Πέντε χιλιάδες σκότωσαν, και τρεις επιάσαν σκλάβους.

Δεύτερο τραγούδι για τη μάχη της Καλαμπάκας:

Τι σκούζεις, μαύρε κόρακα, τι σκούζεις και φωνάζεις;
Μήνα διψάς για αίματα, μήνα για κουφάρια;
Έβγα ψηλά στον Κόζιακα, ψηλά στο μοναστήρι,
κι αγνάντεψε την ποταμιά κατά την Καλαμπάκα,
να δεις μαυρίλα και καπνό, ν' ακούσεις πώς βροντάνε
τα τόπια των νιζάμηδων, τα τουρκικά μουστέκια,
ν' ακούσεις και τους Έλληνες, να δεις τον Χατζηπέτρο,
πώς τρέχουν μέσα στη φωτιά με τα σπαθιά στα χέρια.
Καταραχιάς εχούγιαξε ψηλά 'π' το μοναστήρι:
«Βάστα, Χατζηπετράκι μου, να κλείσουμε τους δρόμους,
για να τις ξεπατώσουμε τις δώδεκα χιλιάδες».
Πιάνουν χιλιάδες ζωντανούς, χιλιάδες θανατώνουν
και μπουμπασάδες τέσσαρες και κολαγάδες έξι[37].

Μετά τη μάχη της Καλαμπάκας ο Ζιάκας κατευθύνθηκε στην περιοχή Γρεβενών. Τη 10η Μαΐου επιτέθηκε εναντίον 350 Αλβανών, που λεηλατούσαν το Καρπερό, σκότωσε τους 150 και πήγε στο Σπήλαιο Γρεβενών. (Ο Ζεϊνέλ λεηλατούσε τη Δεσκάτη.) Τη 16η Μαΐου ο Ζιάκας έδωσε τριήμερη μάχη στο Σπήλαιο. Σε έκθεσή του ο πρόξενος της Αυστρίας στα Γιάννινα γράφει ότι σε αυτήν σκοτώθηκαν 600 Τούρκοι. Σε ενίσχυση του Ζιάκα ο Χατζηπέτρος έστειλε 400 άνδρες.

Διατηρώντας ο Χατζηπέτρος την Καλαμπάκα με περίπου 2.000 επαναστάτες, τελούσε εν αναμονή της εισβολής ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, με επικεφαλής τον Όθωνα, όπως ήταν το σχετικό σχέδιο, για να επιτεθεί αυτός και να καταλάβει τα Τρίκαλα. Την 20ή Μαΐου δέχτηκε αντιπροσώπους του Σελήμ πασά από τα Τρίκαλα, συνοδευόμενους από τον πρωθιερέα Καλαμπάκας Ιωάν-

37. Θ. ΝΗΜΑΣ, ό.π., σσ. 392-393. Οι λέξεις «σκούζεις, κουφάρια, εχούγιαξε» συνηθίζονται στην Καλαμπάκα και τα χωριά της. Μπούμπασης είναι χιλίαρχος του τουρκικού στρατού και κολαγάδες περιπολάρχες, υπαξιωματικοί.

νη Νικολάου και τους προύχοντες Σταμούλη και Νικολογιάννη. Οι αντιπρόσωποι του Σελήμ ζήτησαν από τον Χατζηπέτρο να απελευθερώσει 370 αιχμάλωτους και να επιστρέψει τα λάφυρα (5 κανόνια). Ο Χατζηπέτρος όχι μόνο αρνήθηκε, αλλά απαίτησε να του παραδώσουν οι Τούρκοι τα Τρίκαλα.

Μετά την άρνηση του Χατζηπέτρου οι Τούρκοι σχεδίασαν επίθεση για να ανακαταλάβουν την Καλαμπάκα και κίνησαν συνδυασμένα από Τρίκαλα, Γρεβενά και Γιάννινα περίπου 8.000 άνδρες με ιππικό, κανόνια κ.λπ. Ο Χατζηπέτρος είχε οργανώσει προνοητικά αμυντική γραμμή. Στα Νεχώρια, στη δυτική οφρύ, από το υδραγωγείο μέχρι το δρόμο προς το Καστράκι, ανασκάφτηκαν χαρακώματα ορθίως βάλλοντος (διατηρούνταν μέχρι τη δεκαετία του 1940) και σε τεθλασμένη γραμμή για προστασία και από βλήματα πυροβόλου. Στον Άι-Λια σώζονταν αβαθή ορύγματα συμπληρούμενα με τους υπάρχοντες εκεί ογκόλιθους. Μεσολάβησαν, όμως, άλλα γεγονότα και η επίθεση δεν έγινε. Συγκεκριμένα:

Στη διάρκεια των επαναστατικών επιχειρήσεων διεξαγόταν έντονη διπλωματική δραστηριότητα. Η Τουρκία προέβαινε σε διαμαρτυρίες προς την Ελλάδα επικαλούμενη παραβιάσεις διεθνών συμφωνιών και τέλος προχώρησε στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μαζί της. Παράλληλα ζητούσε τη βοήθεια της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αυτές αξίωσαν από την Ελλάδα την αποκήρυξη της επαναστάσεως με έντονη διακοίνωση προς την Ελλάδα, αλλά ο Όθων δεν την έλαβε υπόψη. Και όταν πληροφορήθηκε ότι ο Χατζηπέτρος διατηρεί ελεύθερη την Καλαμπάκα, ετοιμάστηκε με την Αμαλία να τεθούν επικεφαλής του συγκεντρωμένου στη Λαμία στρατού και να εισβάλουν στη Θεσσαλία, να την ελευθερώσουν. Τα μαθαίνουν η Αγγλία και η Γαλλία και επεμβαίνουν. Την 11η Μαΐου οι πρεσβευτές τους επέδωσαν τελεσίγραφο στον Όθωνα με τους όρους: 1) να αντικατασταθεί η ελληνική κυβέρνηση και 2) να αποδοκιμαστεί επισήμως η επανάσταση. Τη 13η Μαΐου 1854 εμφανίστηκαν στον Πειραιά 15 αγγλικά και γαλλικά πολεμικά πλοία. Την επομένη (5 μ.μ.) αποβίβασαν στρατό. Έστησαν 7 κανόνια, κατέβασαν την ελληνική σημαία από κρατικές υπηρεσίες και έθεσαν την Ελλάδα υπό την κατοχή τους.

Ο Όθων δεν συμμορφώθηκε. *«Άγρυπνος και άυπνος, κάθιδρος το πρόσωπον και ηλλοιωμένος την όψιν, μετά σπανίου σθένους ηθικού»*, παραμένει στην ιδέα της επαναστάσεως και αρνείται να δεχτεί την «οικειοθελή» παραίτηση υπουργών, προκειμένου να τον διευκολύνουν[38]. Τελικά την 25η Μαΐου 1854 και ώρα 4 μ.μ. αποδέχτηκε το τελεσίγραφο. Η Ελλάδα διατηρήθηκε υπό κατοχή αρκετό διάστημα και τέθηκε κατόπιν υπό τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, τον περιβόητο ΔΟΕ, για να πληρωθούν πολεμικές επανορθώσεις. Τα δάνεια της Αγγλίας, όπως τα αποκάλεσε σκωπτικά ο λαός. Στην Αθήνα συστήθηκε «Ειρηνευτική Επιτροπή» από Άγγλους, Γάλλους και Έλληνες αξιωματι-

38. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

κούς, με αποστολή να μεταβεί προς συνάντηση αρχηγών των επαναστατών για να τους ενημερώσει για τα συμβάντα και τη διαταγή διακοπής των επιχειρήσεων. Αλλά οι επαναστάσεις δεν διακόπτονται με διαταγές.

Η Ειρηνευτική Επιτροπή πήγε στην Καλαμπάκα, συνάντησε τον Χατζηπέτρο, του ανακοίνωσε ότι η Ελλάδα βρίσκεται υπό ξένη κατοχή και ότι εντολή των κατακτητών είναι η διακοπή της επαναστάσεως. Ο Χατζηπέτρος αρνήθηκε να συμμορφωθεί. Σε νέα επίσκεψη της επιτροπής απάντησε την 5η Ιουνίου με εγκύκλιο προς τους άνδρες του, στην οποία μεταξύ άλλων γράφει:

«Τα οστά των πατέρων μας και ο στενάζων λαός ζητούν εκδίκησιν. (...) Αφού η Ελλάς κατεδικάσθη διά ξένης λόγχης εις ουδετερότητα, ημείς θέλομεν εξακολουθήση τον πόλεμον και άνευ της συνδρομής των Αθηνών, επικαλούμενοι την δύναμιν του Υψίστου»[39]. Ταυτόχρονα διέταξε αποχώρηση των ανδρών από την Καλαμπάκα.

Η Ειρηνευτική Επιτροπή πήγε στο Σπήλαιο και ζήτησε από τον Ζιάκα να διακόψει τις επιχειρήσεις. Αρνήθηκε, αλλά *«διαπιστώσας έλλειψιν εφοδίων προς συντήρησιν των ανδρών του και των οικογενειών (...) ηναγκάσθη να δεχθή τας προτάσεις των προξένων»* και να συμπτυχθεί στην Καλαμπάκα. Με την αποχώρησή του οι Τούρκοι κατέσφαξαν οικογένειες.

Στη Μακεδονία ο Δημήτριος Καρατάσος κατατρόπωσε τη 15η Μαΐου στα Μαδεμοχώρια τον Νιζάμ πασά. Αλλά *«διαπιστώσας το μάταιον του αγώνος επείσθη από τας υποσχέσεις της Ειρηνευτικής Επιτροπής»* και επιβιβάστηκε με τους 450 επαναστάτες του σε πλοίο και επέστρεψαν στην Αθήνα.

Οι εξακόσιοι Ολυμπίσιοι επαναστάτες, με τον Λάζο και τον Τζαχείλα, αποχώρησαν από την Καλαμπάκα μετά τις μάχες και κατευθύνθηκαν στα Χάσια. Στη Σάπκα, στον αρχαίο Τίταρο, ανέτρεψαν τους Τούρκους. Απλώθηκαν στον Όλυμπο μέχρι τη Βροντού και σε άλλα χωριά της Κατερίνης, ενώ έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το στενό του Σαρανταπόρου. Τα μέλη της Ειρηνευτικής Επιτροπής πήγαν και τους βρήκαν. Τους ανακοίνωσαν τα συμβάντα και δέχτηκαν να επιστρέψουν στην Αθήνα και αυτοί.

Ας επιστρέψουμε στη Θεσσαλία. Οι επαναστάτες του Πηλίου κατέλαβαν τη 18η Μαΐου το λόφο Πιλάφ Τεπέ, στο Λατομείο, και απέκλεισαν το Βόλο. Άλλοι Πηλιορείτες *«οχυρωμένοι πλησίον της λίμνης Κάρλας, παρά τον Προφήτην Ηλίαν, εδέχθησαν την επίθεσιν 500 ιππέων και 200 περίπου πεζών μίαν ώραν περίπου προ της ανατολής του ηλίου, με αποτέλεσμα να φονευθούν αρκετοί εκατέρωθεν»*[40]. Την 23η Ιουνίου ο γιατρός Τ. Αγιολαυρεντίτης μετέφερε πολεμοφόδια στο Πήλιο, αλλά συνελήφθη από γαλλική φρεγάτα. Την 24η Μαΐου επαναστάτησαν οι κάτοικοι της Αγιάς και κάλεσαν τον οπλαρχηγό Γριζάνο. Την 9η Ιουνίου δόθηκε *«μάχη παρά την Αγιάν τετραώρου διαρκείας, κατά την*

39. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.
40. Δ. Γ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, ό.π.

οποίαν οι υπό τους οπλαρχηγούς Γριζάνον, υπομοίραρχον Μοσχοβάκην, Αντ. Αξελόν και Γ. Βαρκήν επαναστάται ανέτρεψαν ισχυράν οθωμανικήν δύναμιν εκ 3.000 Τουρκαλβανών».

Ο Χατζηπέτρος με τους άλλους επαναστάτες άρχισαν να αποχωρούν από την Καλαμπάκα την 6η Ιουνίου 1854, όπως αναφέρθηκε. Αλλά η υπόσχεση των Άγγλων και Γάλλων ότι οι επιχειρήσεις θα διακοπούν από τους αντιπάλους δεν τηρήθηκε. Πέντε χιλιάδες Τούρκοι επιτέθηκαν την 6η Ιουνίου κατά των εγκαταστημένων στην αριστερή όχθη του Πηνειού, κοντά στο χωριό Αγία Παρασκευή Μανιατών, Κρητικών και Υδραίων και επακολούθησε τρίωρη σκληρή μάχη. Οι νεκροί των Τούρκων ανήλθαν σε 800-1.000 και των Ελλήνων σε 350. Ο Καταραχιάς τραυματίστηκε. Επειδή στο πεδίο της μάχης κατέφθαναν συνεχώς Τούρκοι, ο Καταραχιάς με τους δικούς του συμπτύχθηκε νύχτα στο Μουζάκι. Ο Πλαπούτας και οι Μανιάτες κατευθύνθηκαν στα Άγραφα και ο Χατζηπέτρος με τους άνδρες του στο Νεοχώρι Αγράφων, απ' όπου επέστρεψε στην Αθήνα.

Μακεδόνες, Κρητικοί και Μανιάτες, που πολέμησαν στη Θεσσαλία, την αγάπησαν. Μερικοί παρέμειναν σε αυτήν. Οι περισσότεροι μαζί με Ολυμπίσιους εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Λαμίας, για να νιώθουν ότι βρίσκονται κοντά της. Οι πάντες σχεδόν διατηρούσαν την πεποίθηση ότι η επανάσταση της Θεσσαλίας δεν τελείωσε και ότι θα επιστρέψουν να ξαναπολεμήσουν για την ελευθερία της. Όπως και επέστρεψαν. Ξαναπολέμησαν στην επανάσταση του 1878 και παρέμειναν στη Θεσσαλία. Στην Καλαμπάκα και αλλού εγκαταστάθηκαν κάποιοι Κρητικοί και Μανιάτες. Ο εγγονός του Νάσιου Μάνδαλου, ο Αλκιβιάδης, εγκαταστάθηκε με τη δασκάλα σύζυγό του, Ελένη, στην Καλαμπάκα. Οι κάτοικοι της επαρχίας της τον εξέλεξαν βουλευτή. Ο γιος του, ο Νάσιος Μάνδαλος ο νεότερος, τοποθετήθηκε έπαρχος στη Ραιδεστό μετά την απελευθέρωση της Θράκης. Με την κατάργηση των επαρχείων επανήλθε στην Καλαμπάκα, όπου πέθανε το 1941. Ο Λεωτσάκος πήγε στη Σύρο και ηγήθηκε τοπικής επαναστάσεως, στη διάρκεια της οποίας βρήκε τραγικό θάνατο από πυρπόληση.

Το 1866 ξέσπασε επανάσταση στην Κρήτη. Δημογέροντες των Αγράφων άδραξαν την ευκαιρία και ξεσήκωσαν τους κατοίκους. Ο Ρώσος πρόξενος στα Ιωάννινα ανέφερε ότι στις γειτονικές περιοχές Αγράφων Θεσσαλίας και Ραδοβιζίου Ηπείρου *«ο άρρην πληθυσμός 25 χωρίων»* πήρε τα όπλα και περιπλανάται στα βουνά. Στη Θεσσαλία επικεφαλής των επαναστατών ήταν οι *«σωματάρχες Απόστολος Τόλιας και Αθανάσιος και Γεώργιος Καραούλας»*. Απελευθέρωσαν όλα τα χωριά της Αργιθέας, καθώς και την Μπεζούλα, το Στουγκ (Κρυονέρι) και το Νεοχώρι της Νεβρόπολης κ.ά. Ο Τούρκος διοικητής Χαλήλ Φράσαρις πήγε με τον επίσκοπο Φαναρίου στην Καστανιά Καρδίτσας και κάλεσαν τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα, αλλά δίχως αποτέλεσμα. Σε μάχη στον Μεσενικόλα με 400 Τούρκους νίκησαν οι επαναστάτες.

Τη 2α Δεκεμβρίου 1866 συνήλθαν στα Πετρίλια οι εκπρόσωποι των επαναστατών και εξέλεξαν Προσωρινή Διοίκηση Ηπείρου - Θεσσαλίας. Σε διακήρυξή τους προς την οθωμανική διοίκηση της Θεσσαλίας γράφουν μεταξύ άλλων: «*Η κυβέρνησή σας μας κατέκτησε με βία, διοικεί με τυραννικά μέσα και γι' αυτό εκδηλώνεται γενική αποδοκιμασία εναντίον της. Η κυβέρνηση αυτή πρέπει να εγκαταλείψει την Θεσσαλία. Επειδή δεν υπάρχει καμιά προοπτική βελτιώσης της καταστάσεως πήραμε τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας*»[41]. Στα Άγραφα συγκροτήθηκε επιτροπή αγώνα με τους Κ. Καραστάθη, Κατσούλα, Κυριάκο, Αθανάσιο κ.ά. Οι Τούρκοι κίνησαν ισχυρές δυνάμεις.

Τη 2α Φεβρουαρίου 1867 δόθηκε μάχη στο μοναστήρι της ας. Την κέρδισαν οι Τούρκοι. Ο Καραστάθης και ο Κατσούλας συνελήφθησαν, βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν.

7.6. Παραχώρηση ελευθεριών στους κολίγους

Με την επέμβαση των Αγγλογάλλων η Θεσσαλία παρέμεινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κατανόησε ότι για να τη διατηρεί πρέπει να βελτιώσει τη θέση των υπόδουλων, ώστε να μην ξεσηκώνονται. Και να παραχωρήσει ελευθερίες στους κολίγους, ώστε να υπάρξει βελτίωση της θέσης τους. Εκτός αυτού, στο περιβάλλον του σουλτάνου μεγάλωνε η επιρροή των προοδευτικών στοιχείων, που επιδίωκαν τον εκσυγχρονισμό του μουσουλμανικού μεσαιωνισμού. Η ανάγκη, λοιπόν, επέβαλλε κάποιο εκσυγχρονισμό. Για την πραγματοποίησή του εκδόθηκαν ειδικά διατάγματα. Το 1856, σχεδόν αμέσως με τη λήξη της επαναστάσεως στη Θεσσαλία, εκδόθηκε το Χάτι Χουμαγιούμ, με το οποίο επικυρώθηκε και το Χάτι Σερίφ. Με το νέο διάταγμα αναγνωρίζονταν από την Υψηλή Πύλη τα προνόμια «των μη χριστιανικών κοινοτήτων και η ελευθέρα εξάσκησις των ξένων θρησκευμάτων, τα μικτά δικαστήρια εκ χριστιανών και μουσουλμάνων και αι αρχαί της αστικής εν γένει θρησκευτικής και πολιτικής ισότητος των υπηκόων της»[42]. Οι ελευθερίες αυτές παραχώρησαν για πρώτη φορά στους υπόδουλους Έλληνες το δικαίωμα να καταφεύγουν σε δικαστήρια, όπως και οι Τούρκοι, για αστικές υποθέσεις, που σημαίνει προστασία από αρπαγές κτλ.

Το 1861, επί σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ, εκδόθηκε διάταγμα με το οποίο «κατηργήθη οριστικώς η εν Θεσσαλία δουλοπαροικία των γεωργών»[43]. Το διάταγμα αυτό επέφερε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις στη γεωργία της Θεσσαλίας και

41. ΔΗΜ. ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, «Η Επανάσταση του 1866», Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ. Α΄, σσ. 8-32.

42. ΕΠ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, ό.π.

43. ΕΠ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, ό.π.

φαίνεται ότι η τουρκική διοίκηση απέδωσε μεγάλη σημασία στην εφαρμογή του. Στους αγρότες το ανακοίνωσε ο ίδιος ο διοικητής Λαρίσης Χουσνί πασάς. Κάλεσε, με τον επισημότερο τρόπο, σε πανηγυρική συνέλευση τους αγρότες της περιοχής στην αυλή του τουρκικού διοικητηρίου, στην κεντρική πλατεία, εκεί όπου βρίσκεται τώρα το Δικαστικό Μέγαρο. «*Ενώπιον της επί τούτω κληθείσης παρ' αυτού συνελεύσεως εκ γεωργών εν οις και οι Κ. Ντρογκούλης εκ Νεμπεγλέρ* (Νίκαια), *Α. Ψάρρας εκ Γκερλί* (Αρμένιο) *και Ι. Θεοχαρόπουλος*» ο Χουσνί (πιθανόν ελληνικής καταγωγής της οικογένειάς του) μίλησε «*ελληνιστί και διά μακρών*» ανέλυσε το διάταγμα και τις μεταρρυθμίσεις του. Κυριότερες ήταν:

1) Παραχωρούνταν στους κολίγους η ελευθερία να επιλέγουν τον τόπο διαμονής τους. Αυτό σήμαινε ότι μπορούσαν να φεύγουν από ένα τσιφλίκι χωρίς να καταδιώκονται, όπως πριν, και να πηγαίνουν σε άλλο ή για εργασία σε πόλη. Οι κολίγοι απέκτησαν έτσι ελευθερίες, όπως και οι δουλοπάροικοι της Ευρώπης μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Ευνόητο ότι η ελευθερία αυτή συντελούσε και στη βελτίωση των όρων εργασίας αγροτών-κολίγων σε τσιφλίκια. Πολλοί από αυτούς έκαναν λίγο πολύ τον κτίστη, το μαραγκό, τον πεταλωτή, τον τσαγκάρη, τον κουρέα κτλ. Με την παραχώρηση της ελευθερίας κάποιοι από αυτούς εγκαταστάθηκαν σε πόλη και άσκησαν εκεί την τέχνη τους.

2) Καταργούνταν ο σούμπασης και τα προνόμιά του να εισπράττει από κολίγους δοσίματα, να τους επιβλέπει αν αποδίδουν κ.λπ., καθώς και οι φόροι από ελεύθερους αγρότες. Ο σούμπασης ήταν πριν μισητός. Κατάκλεβε τους κολίγους και τους καταπίεζε, χωρίς να παραλείπει να βιάζει γυναίκες. Η κατάργησή του ανακούφισε τους αγρότες.

3) Απαγορευόταν να κατάσχονται από πιστωτές και να εκποιούνται για χρέη αγροτών: α) δύο αροτριώντα βόδια, β) 25 πρόβατα, γ) δύο αγελάδες, φοράδες και γαϊδούρια ανά άροτρο και δ) το αναγκαίο σιτάρι για τη διατροφή οικογένειας ενός έτους και σε ποσότητα ένα κουβέλι (20 κιλά περίπου) κατ' άτομο και ανά μήνα[44].

Οι ελευθερίες στους κολίγους των κάμπων της Κεντρικής και Ανατολικής Θεσσαλίας είχαν ευρύτερη εφαρμογή. Η καλλιέργεια σε αυτούς ήταν εντατική με κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας το τσιφλίκι. Στη Δυτική Θεσσαλία, καθώς και στις περιοχές Αγιάς, Τυρνάβου και Ελασσόνας επικρατούσε η εντατική καλλιέργεια και κυριαρχούσε η οικογενειακή ιδιοκτησία. Ο Αλή πασάς είχε ονομάσει τα χωριά τους τσιφλίκια του, αλλά ούτε αυτός ούτε η διάδοχος κατάσταση αμφισβήτησαν την ιδιοκτησία των χωραφιών εκείνων που τα καλλιεργούσαν, ούτε των σπιτιών εκείνων που τα κατοικούσαν.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για την έκταση και το βαθμό εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων αυτών. Θεωρείται, όμως, βέβαιο ότι η συνόρευση της Θεσσαλίας με

44. ΕΠ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, ό.π.

την Ελλάδα θα ανάγκασε την τουρκική διοίκηση να επιμείνει στην εφαρμογή τους. Με τον καιρό άρχισε να αυξάνεται η παραγωγή αγροτικών προϊόντων και η απόδοση των φόρων. Ο Σ. Γάτζος υπολογίζει ότι εισέπραττε την περίοδο εκείνη ετησίως η Τουρκία από τη Θεσσαλία 400.000 λίρες, ποσό τεράστιο. Οι 150.000 προέρχονταν από τη δεκάτη, 90.000 από τα πρόβατα, 10.000 από τον καπνό, 100.000 από εμπόρους, επαγγελματίες και ακίνητα και 50.000 από το τελωνείο. Το τελευταίο ποσό σημαίνει ότι υπήρχε ζωηρή κίνηση εξαγωγών και εισαγωγών.

Οι μεταρρυθμίσεις επέφεραν και κάποιες διαφοροποιήσεις στη σύνθεση του αγροτικού πληθυσμού της Κεντρικής και Ανατολικής κυρίως Θεσσαλίας. Η επανάσταση του 1854 και η εξέγερση το 1867 στα Άγραφα ανάγκασαν κάποιους μπέηδες και Κονιάρους να εγκαταλείψουν τη Θεσσαλία. Αλλά πριν φύγουν πωλούσαν σπίτια και χωράφια. Αρκετές πατριές αγροτών, ευνοηθέντες από τις μεταρρυθμίσεις, πέτυχαν να αγοράσουν χωράφια δύο και τριών χιλιάδων στρεμμάτων για αυτοκαλλιέργεια. Οι μικρές αποδόσεις σ' εκείνους τους κάμπους μόλις επαρκούσαν για πατριές πολυμελείς. Με τον καιρό και ιδίως στις παραμονές της επαναστάσεως του 1878 η τάση φυγής Οθωμανών από τη Θεσσαλία εντάθηκε, με συνέπεια να αυξηθεί στο περιθώριο των μεγάλων τσιφλικιών και ο αριθμός των πατριών με οικογενειακή ιδιοκτησία. Με την απελευθέρωση οι πατριές αυτές αποτέλεσαν την τάξη των «νοικοκυραίων αγροτών» της Κεντρικής και Ανατολικής Θεσσαλίας. Επίσης, πολλά τσελιγκάτα επωφελήθηκαν τότε και αγόρασαν βοσκότοπους αρκετών χιλιάδων στρεμμάτων.

7.7. Η επανάσταση του 1878

Μετά την έξωση του Όθωνα από την Ελλάδα το 1862, η Αγγλία επέλεξε για αντικαταστάτη του τον Γεώργιο Γλίξμπουργκ, γιο του βασιλιά της Δανίας. Ο Γεώργιος ανακηρύχτηκε σε ηλικία 18 μόλις χρόνων βασιλιάς της Ελλάδας. Αλλά όταν οι Προστάτιδες Δυνάμεις που τον ενέκριναν απέφυγαν να «*υπαινιχθούν πιθανότητα διευρύνσεως των συνόρων της Ελλάδος*», όπως στον Όθωνα, για να «*μην πάρουν αέρα τα μυαλά και αυτουνού*». Αντιθέτως, η Αγγλία έσπευσε να τον προειδοποιήσει ότι δεν θα ανεχτεί μετακίνηση των συνόρων της Ελλάδας βόρεια του Δομοκού, ούτε υποκινήσεις επαναστατικών κινημάτων κατά της Τουρκίας σε υπόδουλες επαρχίες. Σε αντιστάθμισμα παραχώρησε στην Ελλάδα τα Επτάνησα, που δεν είχαν πλέον καμιά οικονομική και στρατιωτική σημασία για την Αγγλία[45]. Το 1866 ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Επαμεινώνδας Δεληγιώργης ακολουθούσε πολιτική της οποίας «*το πρόγραμμα είχε την διατήρησιν ειρηνικών φιλικών σχέσεων προς την Τουρκίαν και*

45. Ι. ΖΕΒΓΟΣ, «Νεοελληνική ιστορία».

προς πάντας τους λαούς της Ανατολής»[46]. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, αρχηγός της αντιπολίτευσης, υποστήριζε τη συνεργασία της Ελλάδας με βαλκανικές χώρες εναντίον της Τουρκίας. Πίστευε ότι μόνο με αυτήν θα πραγματοποιούνταν η απελευθέρωση και άλλων υπόδουλων ακόμα επαρχιών της. Αδυνατούσε, όμως, να ανατρέψει την πολιτική του Δεληγιώργη, γιατί τη συντηρούσε *«η υπό του Βασιλέως διαρκώς παρεχομένη ηθική υποστήριξις»*[47].

Το Δεκέμβριο του 1866 έγινε πρωθυπουργός ο Κουμουνδούρος, από τους σημαντικότερους Έλληνες πολιτικούς, κατά τους ιστορικούς. *«Ο μοναδικός νηφάλιος και προσγειωμένος στην πραγματικότητα πολιτικός»*[48]. Ο Κουμουνδούρος διαπνεόταν από υψηλό πατριωτικό φρόνημα, ήταν πολεμιστής και προικισμένος με ήρεμο δυναμισμό. Όταν οι Μανιάτες συγκρότησαν σώμα εθελοντών για να μετάσχουν στην επανάσταση της Κρήτης του 1841, επικεφαλής του έθεσαν το νεαρό τότε Κουμουνδούρο. Και παραλίγο να συλληφθεί αιχμάλωτος από Τούρκους στη μάχη του Αποκορώνου. Μόλις ανέλαβε τώρα την πρωθυπουργία άρχισε αμέσως συνεννοήσεις με τον Μ. Οβρένοβιτς της Σερβίας, με κατάληξη να υπογράψουν οι δυο τους τη 14η Αυγούστου 1867 *«Συνθήκη Συμμαχίας»*, που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση *«χριστιανικών λαών από την δουλεία της Τουρκίας»*. Παράλληλα επιδόθηκαν αμφότεροι σε πολεμικές προετοιμασίες. Μιλώντας σχετικά στη Βουλή την 21η Νοεμβρίου 1867 ο Κουμουνδούρος και αποτεινόμενος προς τους βουλευτές μεταξύ άλλων είπε:

«Έχετε έναρξιν σπουδαίων ετοιμασιών κατά ξηράν και θάλασσαν. Αι προετοιμασίαι αυταί θέλουν εξακολουθήση ίνα υποστηρίξουν εν ανάγκη την θέσιν, την τιμήν και τα συμφέροντα της Ελλάδος, ίνα μη ευρεθή ποτέ η Ελλάς περικυκλωμένη από το πυρ, γυμνή και απροστάτευτος και αδύνατος, επιζητούσα την επιείκειαν των άλλων. (...) Ευρισκόμεθα εν μέσω λαών οι οποίοι δεν χαίρουσι πλήρη τα δικαιώματά των, εν μέσω λαών τους οποίους οσημέραι καταλαμβάνει η ιδέα, η οποία έγινε πράγμα εις την Ευρώπην, η ιδέα των εθνικοτήτων, οι οποίοι ακολουθούντες την ανάπτυξιν του αιώνος εννόησαν ότι και το δικαίωμα και την ισχύν έχουν να καταταχθώσι και αυτοί μεταξύ των ανθρώπων. Όταν η ιδέα αυτή γίνη πεποίθησις, ουδεμία δύναμις δύναται ν' αντιταχθή και εμποδίση την πραγματοποίησίν της. (...) Η πεποίθησίς μας, η ιδέα μας είναι ότι αργά ή γρήγορα τα ζητήματα τα οποία συγκινούν τον κόσμον, αι ιδέαι αι οποίαι αναφαίνονται και πρόκειται να καθέξουν θέσιν εν τω κόσμω τούτω, δεν δύνανται να πραγματοποιηθούν παρά διά του σιδήρου και του πυρός. Και σίδηρον και πυρ και ηθικήν δύναμιν λοιπόν πρέπει να έχη η Ελλάς, εάν

46. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
47. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
48. Ι. ΖΕΒΓΟΣ, ό.π.

*θέλη να είναι έθνος εις την Ανατολήν. Εάν την πολιτικήν αυτήν την εγκρίνητε να το αποφασίσητε σήμερον· εάν νομίζετε ότι η Ελλάς έκαμε κακά ν' αναλάβη αυτήν την θέσιν, εάν θέλητε να μείνη αιωνίως ταπεινή και περιορισμένη, να μη έχη καμμίαν υψηλήν ιδέαν, ν' αρνηθή τας υποχρεώσεις και την θέσιν αυτής και να καταντήση Ελλάς των αγρών και των παντοπωλών, εάν δεν θέλητε να υψωθήτε, αποφασίσατέ το»*49.

Με λόγο απλό, ουσιαστικό, δίχως ανούσιες κορόνες, ο Κουμουνδούρος κάλεσε τη Βουλή να αποφασίσει «*τον σίδηρον, το πυρ και την ηθικήν δύναμιν*», δηλαδή τον πόλεμο κατά της Τουρκίας, γιατί, όπως εξηγούσε, μόνο έτσι θα πραγματοποιούσε «*την ιδέα της εθνικότητάς της*». Την 20ή Δεκεμβρίου 1867, δηλαδή 29 μέρες κατόπιν, ο Κουμουνδούρος καθαιρέθηκε από το αξίωμα του πρωθυπουργού, ενώ ο Οβρένοβιτς ανατράπηκε. Οι μεταβολές αυτές επήλθαν μετά από παρέμβαση της Αγγλίας, που ήταν αντίθετη προς κάθε προσπάθεια των βαλκανικών χωρών για απελευθέρωση και άλλων επαρχιών τους. Η συμπεριφορά αυτή της Αγγλίας πήγαζε από τα συμφέροντα των τραπεζών της, που δάνειζαν στην Τουρκία, όπως αναφέρθηκε. Και για να εισπράττουν τόκους τοκογλυφικούς έπρεπε να παραμένουν λαοί υπόδουλοι, τους οποίους να χρησιμοποιεί η Τουρκία ως ανασχετικό ανάχωμα κατά της προέλασης της Ρωσίας, που η Αγγλία τη θεωρούσε αντίζηλο και εχθρική προς τα αποικιοκρατικά συμφέροντά της. Τα οποία συμφέροντά της, όμως, τα εξυπηρετούσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αλλά, όπως επισήμανε ο Κουμουνδούρος, στους βαλκανικούς λαούς είχε ωριμάσει η ιδέα της εθνικής ελευθερίας τους. Και υπήρξε ισχυρότερη από τις παρεμβάσεις της Αγγλίας: τροφοδότησε τον επαναστατικό αναβρασμό στα Βαλκάνια. Ειδικότερα, στη δεκαετία του 1870 ξέσπασαν εθνικές επαναστάσεις, υποστηριζόμενες και από τη Ρωσία, που διεξήγε συνεχείς σχεδόν πολέμους κατά της Τουρκίας, με επιδίωξη την απόσπαση εδαφών από αυτήν και την πραγματοποίηση της εξόδου της στη θάλασσα του Αιγαίου. Ας δούμε τι έγινε:

Τον Ιούλιο του 1875 ξέσπασε εξέγερση των Σλάβων κατά της Τουρκίας στην Ερζεγοβίνη. Επεκτάθηκε σύντομα στη Βοσνία και στο Μαυροβούνι και «*απέληξεν εις τον Σερβοτουρκικόν πόλεμον του 1876 και εις τον Ρωσικόν του 1877, δι' ων επήλθε μεταβολή εν τη καθόλου Ανατολία*»50.

Οι ηγέτες της Σερβίας κάλεσαν την ελληνική κυβέρνηση να κηρύξει και αυτή πόλεμο κατά της Τουρκίας, για να απελευθερώσει τις υπόδουλες ακόμα περιοχές της. Η ελληνική τον απέφυγε. Δεν χρειάζεται να επαναληφθεί ότι υπήρξε αγγλική παρέμβαση. Η Τουρκία, όμως, αύξησε προληπτικά την επιτή-

49. Μ. ΣΕΪΖΑΝΗΣ, «Η πολιτική της Ελλάδος και η Επανάστασις του 1878», σσ. 54-55.

50. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

ρηση και την καταπίεση των υπόδουλων κατοίκων της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Για τη Θεσσαλία είναι γνωστό ότι μετέφερε πρόσθετες, ειδικές δυνάμεις αγρίων Βαζιβουζούκων και Ζεϊμπέκων. Απείθαρχοι και ασύδοτοι αυτοί προέβαιναν σε αρπαγές και ληστείες, για να καταπτοούνται οι υπόδουλοι. Μερικές από τις ωμότητες των Τούρκων γράφτηκαν σε εφημερίδες των Αθηνών, όπως αυτή στο «Νεολόγο» της 20ής Σεπτεμβρίου 1877, με τίτλο «Δούλη Ελλάς»:

«Από της 1ης μέχρι της 5ης Αυγούστου κατεστράφησαν υπό των Τούρκων δύο χωρία, το Αθανάτι και η Σελίτσανη (Ανατολή) Αγιάς, εις τα οποία εβίασαν και ητίμασαν παρθένους και γυναίκας και παιδία. Ιερούς Ναούς έκαυσαν και ήρπασαν ιερά σκεύη. Την αυτήν τύχην έσχον και τρία μοναστήρια. Ο Άγιος Νικόλαος Αθανάτης, η Παναγία Σελίτσανης και ο Ταξιάρχης Σπαρμού».

Παρόμοιες ωμότητες είναι συχνές και διαπράττονται σε όλη τη Θεσσαλία. Τα μαρτύρια του διάκου Συμεών Ελασσόνας είναι φρικτότερα, «*μη περιγραφόμενα*», γράφει η εφημερίδα και προσθέτει: «*Οι Θεσσαλοί ωρκίσθησαν: θα εξεγερθώμεν και επί των πτωμάτων μας ας γράψη η ιστορία, ο δίκαιος αυτός κριτής, και ας ελέγξη τότε τους παραστάτας αυτής της πολυκεφάλου Λερναίας Ύδρας του 19ου αι. φθίνοντος. Θα εξεγερθώμεν και ας πέσωμεν ενδόξως εις τας ευρείας πεδιάδας της Θεσσαλίας, αίτινες καθ' εκάστην μολύνονται υπό των αιμοβόρων κατακτητών*».

Παρόμοιες ανταποκρίσεις από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο για τις βαρβαρότητες των Τούρκων εξόργιζαν τους Αθηναίους και σε συνδυασμό με τις επιτυχίες των επαναστατημένων βαλκανικών λαών κέντρισαν την επιθυμία τους για κήρυξη και υπό της Ελλάδος πολέμου κατά της Τουρκίας. Η αδιαφορία της κυβέρνησης, να μην ανταποκρίνεται σε αυτήν την κοινή επιθυμία των Ελλήνων, ελεύθερων και υπόδουλων, παρακίνησε επιστήμονες, αξιωματικούς και άλλους πατριώτες να συγκροτήσουν το 1875 δύο οργανώσεις, κατά το προηγούμενο της Φιλικής Εταιρείας. Για τη μία, την Αδελφική Ενότητα, πρωτοστάτησαν ο μακεδονικής καταγωγής λοχαγός του πυροβολικού Κωνσταντίνος Ισχόμαχος, οι καθηγητές του πανεπιστημίου Νικ. Δαμασκηνός και Ν. Κωστής, οι δικηγόροι Γ. Αντωνιάδης και Λ. Πασχάλης και ο δημοσιογράφος Γεώργιος Φιλάρετος. Για τη δεύτερη, την Εθνική Άμυνα, οι καθηγητές Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Παύλος Καλλιγάς, ο διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας Μ. Ρενιέρης, ο πολιτικός Στέφανος Δραγούμης κ.ά.[51]

51. Περισσότερα, βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», , τ. ΙΓ'.

Ενώ η κυβέρνηση συνέχιζε την αδιαφορία της για πόλεμο, οι δύο οργανώσεις συγκέντρωναν χρήματα, προμηθεύονταν οπλισμό, συνδέονταν με εθελοντές, κυρίως νέους πρόθυμους να ενταχτούν σε σώμα και να εισβάλουν στις υπόδουλες περιοχές. Ταυτόχρονα συνδέθηκαν με παρόμοιες οργανώσεις που δρούσαν μυστικά στις περιοχές αυτές. Τελικά, οι δύο οργανώσεις των Αθηνών συμπτύχθηκαν σε μία, στην Αδελφική Ένωση.

Στη Θεσσαλία, κατά τον Φαρμακίδη, είχε συσταθεί η Αδελφική Ένωση, που συνδεόταν με την ομότιτλη των Αθηνών. Σε αυτήν εντάχθηκαν επιστήμονες, δάσκαλοι, έμποροι και άλλοι πατριώτες, προερχόμενοι από την αστική μερίδα της θεσσαλικής κοινωνίας, που αποτελούσε τη «φυσική» ηγεσία της. Ιδεολογικά ήταν διαποτισμένη από το θεσσαλικό Διαφωτισμό και τις ιδέες του Ρήγα για ελευθερία και δημοκρατία, ενώ αγωνιστικά ήταν γαλουχημένη από τους αγώνες του Νικοτσάρα, του Βλαχάβα και των άλλων αρματολών, καθώς και από τις θεσσαλικές επαναστάσεις του 1821 και του 1854. Η οργάνωση αυτή είχε απλώσει παρακλάδια στα Άγραφα, στο Πήλιο και σε άλλα ορεινά, με την ένταξη προκρίτων και απογόνων καπετάνιων και κλεφταρματολών. Από τα Άγραφα περνούσαν κρυφά τα σύνορά τους σύνδεσμοι, που εξασφάλιζαν την επαφή με την οργάνωση των Αθηνών και τους εγκαταστημένους στην περιοχή της Λαμίας αγωνιστές της αποτυχημένης επαναστάσεως του 1854. Πίστευαν ότι θα ξαναγίνει επανάσταση στη Θεσσαλία και ότι θα ξαναεισβάλουν και θα ξαναπολεμήσουν εκεί. Οι οργανωμένοι μυστικά Πηλιορείτες διατηρούσαν επαφή με την Αθήνα με συνδέσμους που πηγαινοέρχονταν με καράβια.

Από τον σερβοτουρκικό πόλεμο παρακινήθηκαν οι μυστικές επαναστατικές εταιρείες των Βουλγάρων, τα κομιτάτα, και οργάνωσαν εξεγέρσεις στη Θράκη. Η Τουρκία τις κατέπνιξε *«δι' ωμοτάτων σφαγών και θηριωδών πράξεων εναντίον γυναικών και παίδων, πληρώσαντες πτωμάτων ολοκλήρους εκτάσεις εδάφους. Αύται ανακαλυφθείσαι υπ' Άγγλων δημοσιογράφων ανταποκριτών αγγλικών εφημερίδων και γνωσταί γενόμεναι εξήγειραν φρίκην εν πάση τη Ευρώπη, ιδίως εν Αγγλία ένθα η κοινή γνώμη απήτει αυστηράν ικανοποίησιν διά τας διαπραχθείσας ακατανομάστους βαρβαρότητας των Τούρκων. Τότε εξηγέρθη ο μέγας φιλάνθρωπος πολιτικός ανήρ της Αγγλίας Γλάδστων (...) και εστιγμάτισε τας τουρκικάς ωμότητας, αξιών την από της Ευρώπης εξέλασιν της τουρκικής εξουσίας»*[52]. Οι ωμότητες των Τούρκων, που εξήγειραν την Ευρώπη, είχαν περιγραφεί με ανταποκρίσεις του Άγγλου δημοσιογράφου Κάρολου Ογλ στους «Τάιμς» του Λονδίνου.

Τη 12η Απριλίου 1877 κήρυξε και η Ρωσία πόλεμο κατά της Τουρκίας, επωφεληθείσα από τις επαναστάσεις στα Βαλκάνια και την κατακραυγή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης κατά της Τουρκίας, εξαιτίας των ωμοτήτων στη Θρά-

52. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

κη. Ο Ρώσος πρεσβευτής στην Αθήνα πληροφόρησε τον πρωθυπουργό Επ. Δεληγιώργη ότι *«η Ρωσία θα έβλεπε ευπρόσδεκτα τυχόν επαναστατικά κινήματα στην Θεσσαλία και στην Ήπειρο»*[53]. Η κυβέρνηση αδιαφόρησε πάλι και η Ελλάδα παρέμεινε αμέτοχος της κοσμογονίας που συντελούνταν στα Βαλκάνια. Από τους σημαίνοντες πολιτικούς της ο Χαρίλαος Τρικούπης εμφανιζόταν άτολμος, ο Δεληγιάννης απέκρουε κάθε ανάμειξη σε πόλεμο κατά της Τουρκίας χωρίς τη συγκατάθεση της Αγγλίας, ενώ παρόμοιες δικαιολογίες επικαλούνταν και οι άλλοι αρχηγοί. Μόνον ο Κουμουνδούρος υποστήριζε την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο[54]. Η στάση της Ελλάδας επικρίθηκε από ιστορικούς και πολιτικούς, χαρακτηριζόμενη όνειδος και αποδιδόμενη στην υποταγή της στην αγγλική πολιτική. Μια σύντομη αναδρομή δίνει τα ακόλουθα:

Με την απομάκρυνση του Αλ. Κουμουνδούρου από την κυβέρνηση, σχηματίστηκε την 20ή Δεκεμβρίου 1867 νέα με πρωθυπουργό τον Α. Μωραϊτίνη. Οι πολεμικές προετοιμασίες σταμάτησαν, αλλά οι εφημερίδες συνέχιζαν να αρθρογραφούν υπέρ της αναλήψεως αγώνα για την απελευθέρωση των υπόδουλων ακόμα περιοχών. Κάτω από την πίεση των εφημερίδων και της κοινής γνώμης η κυβέρνηση αυτή παραιτήθηκε έπειτα από 35 μόλις μέρες. Σε διάστημα μιας δεκαετίας, από την 26η Δεκεμβρίου 1868 μέχρι την 26η Δεκεμβρίου 1878, ορκίστηκαν διαδοχικά 19 πρωθυπουργοί. Τρεις φορές (1868, 1871 και 1874) ο Δ. Βούλγαρης, *«ανήρ ισχυράς θελήσεως»*, που όμως αποτύγχανε να χαλιναγωγήσει την κοινή γνώμη. Άλλες τρεις (1872, 1876 και 1877) ο Επ. Δεληγεώργης, *«ο πλέον ευπαίδευτος»*, με την ίδια αποτυχία και αυτός. Δύο φορές ο Θ. Ζαΐμης (1869 και 1871). Ο Αλ. Κουμουνδούρος πέντε φορές (1870, 1875, 1876, 1877 και 1878), αλλά μόλις εκδήλωνε πρόθεση για πολεμικές ετοιμασίες απολυόταν. Για τις συνεχείς αυτές αλλαγές πρωθυπουργών γράφει ο Μ. Σεϊζάνης:

«Κατ' αναλογίαν, το χρονικόν διάστημα διαρκείας ενός πρωθυπουργού είναι έλαττον του ενός έτους, διπλάσιαι δε σχεδόν αι κατ' αυτό αντικαταστάσεις διαφόρων άλλων υπουργών, ώστε νομίζει τις, ότι ευρίσκεται εις τους απαισίους εκείνους χρόνους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, καθ' ους οι επί του θρόνου ανερχόμενοι, επί μήνας και εβδομάδας μόνον την εξουσίαν κρατούντες, έπιπτον ίνα τους διαδεχθώσιν άλλοι, την αυτήν τύχην λαμβάνοντες»[55].

Την κυβερνητική αστάθεια και τις συχνές αλλαγές πρωθυπουργών τις προκαλούσε η αντίφαση της αγγλικής αξίωσης για ειρήνευση με την Τουρκία και η συναισθηματική προτροπή του λαού για πόλεμο κατά της Τουρκίας. Οι ει-

53. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΑΘΗΝΩΝ, *ό.π.*, σ. 329.
54. Ι. ΖΕΒΓΟΣ, *ό.π.*, σ. 89.
55. Μ. ΣΕΪΖΑΝΗΣ, *ό.π.*, σ. 33.

δήσεις των εφημερίδων για επιτυχίες του ρωσικού στρατού παρακινούσαν τους Αθηναίους σε λαϊκές συγκεντρώσεις, που τις οργάνωναν οι πατριωτικές εταιρείες και τα σωματεία. Σε αυτές πρωτοστατούσε η νεολαία και κυριαρχούσαν συνθήματα υπέρ της πολεμικής προετοιμασίας. Αλλά *«συχνά άρχισαν να ακούγονται και συνθήματα αντιδυναστικού χαρακτήρα»*. Σε αυτά πρωτοπόρος ήταν ο Δημοκρατικός Σύλλογος με την ονομασία Ρήγας, στον οποίο μετείχαν ο Ρόκκος Χοϊδάς, ο Π. Πανάς και άλλοι πνευματικοί άνθρωποι[56].

Η παρότρυνση της Ρωσίας προς την Ελλάδα για επαναστάσεις στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία προκάλεσε την άμεση επέμβαση του εβραϊκής καταγωγής πρωθυπουργού της Αγγλίας Ντισραέλι. Απέτρεψε την Ελλάδα από κάθε συμμετοχή στον πόλεμο, με την προειδοποίηση: και αν ακόμα η Ρωσία νικήσει την Τουρκία, τότε η ειρήνη *«δεν θα συνομολογηθή υπό ταύτης, αλλ' υφ' απάσης της Ευρώπης των Μεγάλων Δυνάμεων εν ευρωπαϊκώ συνεδρίω, ότε η Αγγλία θα υποστηρίξη τας ελληνικάς αξιώσεις ωσεί ήτο η Ελλάς εμπόλεμος, ει δε νικήση η Τουρκία, δεν θα αφεθή η Ελλάς εις την ταύτης ως νικητρίας διάκρισιν»*[57]. Η δήλωση αυτή αποτελούσε υπόσχεση της Αγγλίας ότι η Ελλάδα θα καλούνταν να μετάσχει στο επικείμενο συνέδριο ως εμπόλεμος και ότι θα παραχωρηθούν και σε αυτήν κατεχόμενες ακόμα υπό της Τουρκίας επαρχίες, άσχετα με το αποτέλεσμα του ρωσοτουρκικού πολέμου.

Οι Έλληνες πολιτικοί (πλην των φιλοπόλεμων Κουμουνδούρου και Δηλιγιάννη) με αφορμή την αγγλική δήλωση άρχισαν να επιδίδονται στη συνήθη και άγριας μορφής αντιπολεμική πολιτική, σπαταλώντας το χρόνο και το δημόσιο χρήμα σε άσχετα προς κάθε πολεμική προετοιμασία έργα. Και κάτι χειρότερο: καταγίνονταν στην εκτόνωση της αγωνιστικής διάθεσης του λαού, πιστεύοντας ότι πόλεμοι και εξεγέρσεις θα τελειώσουν με τον καιρό και τότε η Ελλάδα με τη βοήθεια της Αγγλίας θα μεγαλώσει χωρίς αιματοχυσίες, χωρίς δάκρυα, χωρίς κόπους των πολιτικών και όλα θα γίνουν όπως ήταν πριν και καλύτερα. Το μόνο που απασχολούσε τους πολιτικούς αυτούς ήταν ποιος θα έχει την τύχη να κυβερνήσει πρώτος τη μεγαλωμένη Ελλάδα και να γευτεί τα μεγαλεία της. Και για να υποβοηθήσουν την τύχη τους διαγκωνίζονταν ποιος να αποσπάσει την εύνοια της Αγγλίας. Αλλά ούτε ο πόλεμος ούτε οι εξεγέρσεις στα Βαλκάνια έπαιρναν τέλος, ενώ οι εφημερίδες των Αθηνών δημοσίευαν συνεχώς ειδήσεις για τις επιτυχίες των επαναστατημένων λαών. Και η αγωνιστική διάθεση του λαού υποδαυλιζόταν και ασκούσε τόση πίεση στην πολιτική ζωή της χώρας ώστε προκαλούσε τη συχνή αλλαγή των πρωθυπουργών.

Από τον πόλεμο στα Βαλκάνια επιδεινώθηκε η πολιτική κρίση στην Ελλάδα και *«εδημιούργει επιτακτικήν ανάγκην σοβαράς αντιμετωπίσεως της καταστάσεως, την οποίαν δεν υπέσχοντο ασθενείς μονοκομματικές κυβερνήσεις.* (...)

56. Περισσότερα βλ. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, ό.π., τ. ΙΓ', σ. 327.
57. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Η πίεσις της κοινής γνώμης προς σχηματισμόν κυβερνήσεως ευρυτέρας συνεργασίας εγίνετο καθημερινώς ισχυροτέρα. Τα συλλαλητήρια διεδέχοντο το εν το άλλο, εκ των οποίων το επιβλητικότερον κατέληξεν εις τον χώρον του Παναθηναϊκού Σταδίου, όπου εγένετο ψήφισμα κατόπιν ομιλίας του καθηγητού Κρέμου, περί σχηματισμού εθνικής κυβερνήσεως. Επιτροπή επέδωκε το ψήφισμα εις τους πολιτικούς αρχηγούς»[58].

Ανήσυχα τα ανάκτορα απομάκρυναν την κυβέρνηση του Επ. Δεληγεώργη και κάλεσαν τον Κουμουνδούρο να σχηματίσει νέα, επειδή έκριναν ότι αυτός ήταν ο καταλληλότερος για την αντιμετώπιση της σοβαρής κατάστασης. Ο Κουμουνδούρος επιδίωξε να σχηματίσει κυβέρνηση ευρείας βάσεως. Η προσπάθειά του δεν απέδωσε. Ξέροντας οι άλλοι αρχηγοί ότι ο Κουμουνδούρος θα επιδιώξει πόλεμο, έπρεπε: ή να διαφωνήσουν, οπότε θα έρχονταν σε αντίθεση με το λαό, ή να εγκρίνουν, οπότε θα δυσαρεστούσαν τα ανάκτορα και την Αγγλία. Επικαλούμενοι ανούσιες δικαιολογίες απαντούσαν αρνητικά. Ο Θ. Ζαΐμης π.χ. δεχόταν να μετάσχει σε εθνική κυβέρνηση, αλλά με τον όρο να κάνουν το ίδιο και τα άλλα κόμματα. Αφού τα άλλα αρνούνταν, τότε δεν δεχόταν ούτε αυτός. Ο Χ. Τρικούπης αρνήθηκε με το αιτιολογικό ότι «*η κρισιμότης των περιστάσεων δεν επέτρεπε την πολυτέλειαν πολλών γνωμών εις το υπουργικόν συμβούλιον*»[59].

Ο Κουμουνδούρος κατέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβερνήσεως. Μιλώντας την 24η Μαΐου 1877 στη Βουλή είπε: «*Εις τας σημερινάς κυρίως περιστάσεις, καθ' ας γενναία πρέπει να ληφθώσι μέτρα και μεγάλαι ν' απαιτηθώσιν από το Έθνος θυσίαι, η κυβέρνησις, επιφορτισμένη να εκτελέση ταύτα, πρέπει ν' απολαμβάνη ουχί της υποστηρίξεως, αλλά της πληρεστάτης εμπιστοσύνης της Βουλής*»[60].

Την 27η Μαΐου 1877 συγκροτήθηκε Οικουμενική Κυβέρνηση με πρωθυπουργό το γηραιό ναύαρχο Κων. Κανάρη. Επιδόθηκε φαινομενικά σε δήθεν στρατιωτικές προετοιμασίες για να κατευναστεί η κοινή γνώμη, αλλά απέφευγε την κήρυξη πολέμου «*ακολουθούσα ιδιότυπον ουδετερότητα*», κατά τον Μαρκεζίνη. Αυτή η ουδετερότητα, όμως, δεν ικανοποιούσε την Τουρκία, η οποία από τη μια απαιτούσε δήλωση της Ελλάδας ότι δεν θα μετάσχει σε πόλεμο και από την άλλη αναζητούσε αφορμή για να κηρύξει πόλεμο κατά της Ελλάδας. Η Αγγλία δεν περιοριζόταν να ζητά παρόμοια δήλωση της Ελλάδας, αλλά απαιτούσε και την «*αποχήν της από επαναστατικά κινήματα εις την παραμεθόριον*», για τα οποία είχε μάθει ότι τα προετοίμαζαν οι πατριωτικές οργανώσεις. Επιπλέον, ο Ντισραέλι απειλούσε με στρατιωτική επέμβαση στην

58. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, «Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1820-1964», τ. Β'.

59. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.

60. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.

Αθήνα κατά το προηγούμενο, επί της βασιλείας του Όθωνα το 1854. Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β' και οι ελληνικές εφημερίδες της Κωνσταντινουπόλεως υπερέβησαν τους πάντες: «*προέτρεπον την Ελλάδα να υποστηρίξη την Τουρκίαν*» στον πόλεμο κατά της Ρωσίας.

Η Ρωσία, κατά τη διάρκεια του πολέμου της με την Τουρκία, «*επίεζεν ισχυρώς την κυβέρνησιν* (...) *εις αντιπερισπασμόν τινα υπέρ της Ρωσίας δι' επιδείξεως πολεμικής προς τα μεθόρια και ο Τσάρος αυτός* (Αλέξανδρος Β') *δι' επιστολής του προς τον Βασιλέα τοιαύτην εζήτει βοήθειαν*»[61]. Την επιστολή αυτή την επικαλούνται πολλοί και χωρίς να την παραθέτουν γράφουν ότι ο τσάρος ζήτησε από την Ελλάδα να κηρύξει πόλεμο κατά της Τουρκίας, ενώ κατά τον Παπαρρηγόπουλο ζητούσε «*αντιπερισπασμόν τινα δι' επιδείξεως πολεμικής προς τα μεθόρια*». Αλλά αυτή μπορούσε να γίνει και με παράταξη απλώς ελληνικής δύναμης στα σύνορα με την Τουρκία. Ο βασιλιάς Γεώργιος, ο πρωθυπουργός Κανάρης και ο υπουργός Εσωτερικών Κουμουνδούρος «*εκηρύσσοντο υπέρ τοιαύτης ενεργείας, οι λοιποί υπουργοί ένεκα της υπό της φιλοτούρκου αγγλικής κυβερνήσεως του Δισδραέλι γενομένης αντιθέτου πιέσεως*»[62] απέρριψαν κάθε ενέργεια.

Τη 14η Σεπτεμβρίου 1877, δηλαδή έπειτα από τρισήμισι μήνες, πέθανε ο πρωθυπουργός Κανάρης σε ηλικία περίπου 90 χρόνων. Το θάνατό του ακολούθησε «*το εξής παράδοξον και πρωτοφανές. Επειδή ουδείς εκ των συνεργαζομένων ανεγνώριζεν εις άλλον τα πρωτεία, διετηρήθη η συνεργασία άνευ πρωθυπουργού.* (...) *Ενηλλάσσοντο δε εις την προεδρίαν του υπουργικού συμβουλίου, κατ' άγραφον συμφωνίαν*»[63]. Η εναλλαγή στην προεδρία γινόταν κάθε εβδομάδα. Πώς ανέχονταν τα ανάκτορα να υπάρχει «*ακέφαλος κυβέρνησις*» σε τόσο κρίσιμη περίοδο για το έθνος και γιατί το αποδεχόταν η τότε πολιτική ηγεσία δεν αποτελούν αντικείμενα έρευνας του παρόντος βιβλίου. Δεδομένου, όμως, ότι καθένας υπουργός διηύθυνε «*αυταρχικώς το υπουργείον του*»[64] τότε ο Χ. Τρικούπης, ως υπουργός Εξωτερικών, «*φιλοάγγλος*», κατά τον Μαρκεζίνη (σ. 199), ήταν εκείνος που ρύθμιζε «*αυταρχικώς*» την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, εξαρτώντας «*κάθε δράσιν από την συναίνεσιν της Αγγλίας*»[65]. Υποστήριζε δηλαδή ότι η Αγγλία θα μεγαλώσει την Ελλάδα κτλ.

Συνηθίζονται οι έπαινοι για παλαιούς πολιτικούς και οι ηχηροί χαρακτηρισμοί (δημοκράτες, αναγεννητές της Ελλάδας κτλ.). Πρέπει όμως κάποτε να ερευνηθεί σε βάθος και σε εύρος η περίοδος εκείνη, να συγκριθεί η ειδησεογραφία και η αρθρογραφία των εφημερίδων με τους λόγους και τις πράξεις των πο-

61. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
62. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
63. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.
64. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
65. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.

λιτικών, με τα αρχεία των υπουργείων και γενικώς με τα συμβάντα τότε, ώστε να τεκμηριωθεί ποιοι ανταποκρίθηκαν στο εθνικό αίτημα για απελευθέρωση των υπόδουλων Ελλήνων και ποιοι υπήρξαν κατώτεροι των περιστάσεων.

Διαπιστώνοντας η Αδελφική Ένωση την αναποφασιστικότητα των κυβερνήσεων, προχώρησε στην πραγματοποίηση της επαναστάσεως στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Η κήρυξή της ορίστηκε για τη 15η Αυγούστου 1877, αλλά αναβλήθηκε για τη 15η Ιανουαρίου 1878. Περί το τέλος του Δεκεμβρίου 1877 αποβιβάστηκε στη Στυλίδα ο Κωνσταντίνος Ισχόμαχος, επικεφαλής περίπου 250 φοιτητών, επιστημόνων, «βιομηχανικών» δηλαδή εργατών και άλλων εθελοντών, κυρίως νέων. Από την περιοχή της Λαμίας τους ακολούθησαν Θεσσαλοί, Κρητικοί, Μακεδόνες και Μανιάτες αγωνιστές της Επαναστάσεως του 1854. Μεταξύ αυτών ήταν και οι οπλαρχηγοί Ζιάκας, Πέτρος Μάνδαλος κ.ά. Κατευθύνθηκαν στα γνώριμά τους Άγραφα, όπου τους περίμεναν πρόκριτοι και παλαιοί πολεμιστές. Συγκροτήθηκε σώμα περίπου 500 επαναστατών και τη 15η Ιανουαρίου 1878 κήρυξαν την επανάσταση στη Θεσσαλία.

Πρώτη ενέργειά τους υπήρξε η αφόπλιση των Τούρκων φρουρών των συνόρων. Πρόκριτοι και άλλοι αγωνιστές κατευθύνθηκαν στα χωριά. Οι αδελφοί Αλεξανδρή ελευθέρωσαν την Αργιθέα, ο Γ. Χριστούλας τα Κανάλια, ο Βασιαρδάνης τον Μεσενικόλα, ο Β. Παπαπολύζος το Καταφύγι, ο Τσάπαλος τον Σμόκοβο, ο Βαλούλης τη Νεβρόπολη, ο Αθάνατος το Βλάσδο, ο Καπάλας την Καΐτσα, ο Κατσαρός με τον Πολύζο τους Γόμφους κτλ. Άλλοι εισέδυσαν σε κατεχόμενα από τους Τούρκους χωριά και ανέλαβαν μυστική δράση, όπως ο Πώποτας στους Σοφάδες, ο Βαΐτσης στο Παζαράκι κ.α. Τούρκοι και Κονιάροι έσπευσαν να εγκαταλείψουν αρκετά χωριά των υπωρειών των Αγράφων και να συγκεντρωθούν σε μεγαλύτερα. Οι επαναστάτες προχώρησαν στο Χαλαμπρέζι (Κέδρο), στα Φίλια, στους Κουβανάδες, στους Ζαρχανάδες και σε άλλα χωριά γύρω από την Καρδίτσα.

Η επανάσταση μετέδωσε ενθουσιασμό στον κάμπο. Οι κάτοικοι καλούν τους επαναστάτες να πάνε και στα δικά τους χωριά. Από το Μουζάκι τους πληροφόρησαν ότι στην πόλη τους απέμεινε μικρή φρουρά Τούρκων. Οι επαναστάτες άρπαξαν την ευκαιρία. Νύχτα, την 4η Μαρτίου 1878, μπήκαν στο Μουζάκι και με οδηγούς κατοίκους κύκλωσαν την τουρκική φρουρά. Τουρκικές δυνάμεις μετακινήθηκαν από τα Τρίκαλα και την Καρδίτσα, αλλά τις συγκράτησαν στο Παλαιομονάστηρο οι επαναστάτες με τους Ζιάκα, Μάνδαλο, Στουρναραίους κ.ά., στο Μαυρομμάτι οι αδελφοί Αλεξανδρή, ο Βασιαρδάνης κ.ά. Οι επιχειρήσεις μέσα στο Μουζάκι και στο Παλαιομονάστηρο διήρκεσαν τρεις μέρες. Οι Τούρκοι τις έχασαν και η φρουρά Μουζακίου παραδόθηκε. Οι επαναστάτες έγιναν κύριοι του οπλισμού και αποχώρησαν. Τους αιχμαλώτους τούς έστειλαν στη Λαμία, για να τους ανταλλάξει η κυβέρνηση με Έλληνες, αλλά αυτή τους ελευθέρωσε. Με την αποχώρηση των επαναστατών οι Τούρκοι πυρπόλησαν το Παλαιομονάστηρο, το Μουζάκι, το Πορτί, την Πύλη και άλλα χω-

ριά. Το Μαυρομμάτι το λεηλάτησαν και σκότωσαν όσους κατοίκους βρήκαν, ακόμα και γέρους. Μια λεχώνα την ξεκοίλιασαν.

Από το Μουζάκι οι αδελφοί Στουρνάρα με άλλους εθελοντές κατευθύνθηκαν στον Ασπροπόταμο και απελευθέρωσαν την περιοχή. Ο Ζιάκας με τον Μάνδαλο κατευθύνθηκαν στα Χάσια και στα ορεινά των Γρεβενών. Δεν κατόρθωσαν, όμως, να εδραιωθούν εκεί και επέστρεψαν στα Άγραφα. Σε αυτή, λοιπόν, τη φάση οι επαναστάτες απελευθέρωσαν τον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα, όλον τον ορεινό όγκο από τα όρια της Ηπείρου μέχρι την περιοχή του Δομοκού. Ικανός και γενναίος αξιωματικός ο Ισχόμαχος έταξε τις δυνάμεις του κατάλληλα σε αυτόν τον όγκο, αλλά απέφυγε θεαματικές επιτυχίες. Θεωρούσε ότι η επανάσταση στα Άγραφα θα εκλαμβανόταν ως αφορμή από την κυβέρνηση για να διατάξει την εισβολή στρατού στη Θεσσαλία και να αρχίσουν επιχειρήσεις για την απελευθέρωσή της με ταυτόχρονη εξέγερση και των κατοίκων της.

Στο Πήλιο η επανάσταση, που προετοίμαζαν μεθοδικά οι οργανωμένοι μυστικά πατριώτες, άρχισε πρόωρα και απρόοπτα από άλλους. Ο Μακεδόνας Λεωνίδας Βούλγαρης συγκέντρωσε στην Αθήνα 75 εθελοντές, κυρίως φοιτητές. Τους επιβίβασε σε πλοιάριο για να μεταβούν στη Μακεδονία, αλλά η θαλασσοταραχή τους ανάγκασε να αποβιβαστούν πρώτα στη Σκιάθο και έπειτα, την 30ή Δεκεμβρίου 1877, στο Πήλιο χωρίς να συνεννοηθούν με κανέναν και χωρίς να τους περιμένει κανένας. Οι μυημένοι Πηλιορείτες αιφνιδιάστηκαν. Προσπάθησαν να τους κρύψουν μέχρι τη 15η Ιανουαρίου 1878, ημερομηνία που είχε οριστεί για την κήρυξη της επαναστάσεως, αλλά ενέσκηψε απότομα βαρύς χειμώνας. Το χιόνι έφθασε μισό μέτρο και εμπόδιζε τις κινήσεις. Έμαθαν στο μεταξύ οι Τούρκοι για την άφιξη επαναστατών στο Πήλιο και κινητοποίησαν τμήμα Γκέγκηδων. Το στοιχείο του αιφνιδιασμού για την επανάσταση είχε χαθεί. Και το χειρότερο, οι μετακινήσεις άγνωστων επαναστατών από χωριό σε χωριό προκάλεσαν σύγχυση στους μυημένους Πηλιορείτες, ενώ πρόσφεραν θέαμα αποτυχημένης επανάστασης. Χειρότερο ξεκίνημα δεν μπορούσε να γίνει.

Περιπλανώμενοι οι επαναστάτες κατέληξαν στη Μονή Σουρβιάς. Το έμαθαν οι Τούρκοι, κινήθηκαν από Μακρινίτσα, Κερασιά και Κάπουρνα και ανοίγοντας δρόμο στα χιόνια επιτέθηκαν τη 12η Ιανουαρίου 1878 στη Μονή. Οι 75 εθελοντές καθήλωσαν επί δύο μέρες περίπου 1.200 Τούρκους, ενισχυμένους με κανόνι, και τη νύχτα της 14ης Ιανουαρίου, επωφεληθέντες από το δριμύ ψύχος, διέφυγαν από την πίσω πόρτα και πήγαν στις Μηλιές.

Τη 15η Ιανουαρίου κήρυξαν την επανάσταση στο Πήλιο οι μυημένοι, με επικεφαλής τον Γαρέφη. Στο Προμύρι αποβιβάστηκαν 200 εθελοντές και κατευθύνθηκαν και αυτοί στις Μηλιές. Εκεί οργανώθηκαν σε τμήματα και ανέλαβαν δράση. Την 20ή Ιανουαρίου 1878 είχαν ελευθερώσει όλα σχεδόν τα χωριά του Πηλίου. Ενδεικτικό της παλλαϊκής συμμετοχής στην επανάσταση είναι το εξής: Ο Σεϊζάνης είδε ένα παιδί 14 χρόνων να καταβάλλει προσπάθειες

μεγαλύτερες από τις δυνάμεις του για να κόψει μια μεγάλη βελανιδιά, που θα τη χρησιμοποιούσαν οι επαναστάτες για οχύρωση. Περίεργος το ρώτησε: *«Γιατί εσύ τόσο μικρός καταπιάνεσαι με δουλειά μεγάλου;»*. Απάντησε: *«Μεγάλοι και μικροί να βάλουμε τις δυνάμεις μας για ελευθερία»*.

Στην περιοχή Αλμυρού την επανάσταση την προετοίμασαν οι διάσπαρτες σε χωριά μυστικές οργανώσεις, με γενικό αρχηγό τον Δ. Οικονομίδη-Πατσιαούρα. Σε εφαρμογή του σχετικού προγράμματος, συγκεντρώθηκαν τη 15η Ιανουαρίου 1878 σε λόφο της Βρύνιανης, ύψωσαν την ελληνική σημαία και κήρυξαν την επανάσταση. Τα τμήματά τους τα αποτελούσαν κυρίως ένοπλοι νομάδες, με αρχηγούς τους τσελιγκάδες: Ι. Ζήκο με 40 παλικάρια, Βελέντζα με 30, Β. Ζούρκο με 50 και Δήμο Κωστούλα με 25. Ο Γ. Σκούρτης απέστειλε 25 από τη Σούρπη και ο Φ. Αθανασίου με το γιατρό Δροσόπουλο άλλους 15. Σε αυτούς εντάχθηκαν εθελοντές, κυρίως φοιτητές, από την Ελλάδα, με επικεφαλής τον υπολοχαγό Ν. Αξελό. Όλοι αυτοί οι επαναστάτες κατευθύνθηκαν στη Μονή Ξενιάς, όπου υπήρχε μικρή τουρκική φρουρά. Απέφυγαν να την πλήξουν, για να μην καεί η Μονή. Την επομένη κατέφθασαν Γκέκηδες. Οι επαναστάτες έπιασαν θέσεις και άρχισε μάχη μέχρι την άλλη ημέρα. Την 20ή Ιανουαρίου εισήλθαν στο μοναστήρι περίπου 1.000 Τούρκοι, ενισχυμένοι με κανόνια και με πρόθεση να οχυρωθούν σε αυτό. Αλλά την ίδια νύχτα συμπτύχθηκαν υπό βροχή στον Αλμυρό, αφήσαντες άφθονα πολεμοφόδια και τρόφιμα. Οι επαναστάτες, με αρχηγό τον Βελέντζα, κατευθύνθηκαν στο Πήλιο.

Στο Πήλιο αποβιβάστηκε ο Ζήσης Μπασδέκης, επικεφαλής εθελοντών από την Αθήνα. Στον Άι-Λαυρέντη πραγματοποιήθηκε συνέλευση αντιπροσώπων και σχηματίστηκε Προσωρινή Κυβέρνηση Πηλίου, με πρόεδρο τον Ι. Κασαβέτη, αντιπροέδρους τους Μπασδέκη και Ε. Σταμούλη και μέλη τους Κ. Σακελλαρίδη, Κ. Γαρέφη, Κ. Κοτσαμάνη, Κ. Ζημανούδη, Λ. Βογιατζή, Ζ. Κιτιλή, Γ. Νικολάου, Ι. Λαναρά και Ν. Μπαντή.

Σε προκήρυξή της μεταξύ άλλων γράφει ότι το Πήλιο *«ήρατο τα όπλα ως είς άνθρωπος όπως κηρύξει την ελευθερίαν και την μετά της μητρός Ελλάδος ένωσιν»*. Κυβέρνηση και αρχηγείο επαναστατών εγκαταστάθηκαν στη Μακρινίτσα. Στα χωριά τοποθετήθηκαν πολιτοφύλακες και αστυνόμοι για την τάξη. Σε πληρεξούσιους ανατέθηκαν δικαστικά καθήκοντα. Οι τουρκικοί φόροι καταργήθηκαν, αλλά επιβλήθηκαν εισφορές υπέρ της επαναστάσεως, με εξαίρεση τους Μακρινιτσιώτες γιατί έφεραν το βάρος της παραμονής των επαναστατών στο χωριό τους. Το σύνολο των εισφορών σε κάποια καταμέτρηση ανήλθε σε 24.000 (αγνώστου νομίσματος, πιθανόν τουρκικών λιρών). Στη Μακρινίτσα συνέρρεαν εθελοντές από όλο το Πήλιο. Η δύναμη των επαναστατών ανήλθε σε 800 τις πρώτες μέρες και σε 1.500 κατόπιν. Ο Γιάννης Καρτάλης και ο αδελφός του, Αριστείδης, ήλθαν από την Αίγυπτο για να πολεμήσουν.

Οι Τούρκοι συγκέντρωσαν στον Βόλο 4.000 πεζούς, ιππικό και ορεινό πυροβολικό. Με νυκτερινή πορεία έφτασαν την 6η Φεβρουαρίου 1878 κοντά στον

Σαρακηνό. Τους αντιλήφθηκε κάποιος Μακρινιτσιώτης, που πήγαινε για ξύλα, ειδοποίησε και τάχτηκαν περίπου 200 επαναστάτες. Η μάχη κράτησε δύο μέρες. Στη διάρκειά της κυριαρχούσε πολεμική έξαρση. Ο Σεϊζάνης γράφει ότι ένας *«λόχος γυναικών»* μετέφερε εφόδια μέχρι και ξυλεία για οχυρώσεις, ενώ μερικές πήραν και όπλα. Μία από αυτές, η Μαργαρίτα Μπασδέκη, 23 χρόνων, κόρη και αδελφή καπετάνιων, όταν είδε κάποιον καπετάνιο να αλλάζει θέση, νόμισε ότι θα φύγει και τον φώναξε:

«Ε, καπετάνιο, όχι απ' αυτού. Από 'δώ πάνε. Από 'δώ που πάω κι εγώ».

Η Μαργαρίτα Μπασδέκη διακρίθηκε σε μάχες και ανακηρύχτηκε ηρωίδα. Όταν αργότερα επισκέφθηκε τη Μακρινίτσα ο γιος Γάλλου ναυάρχου συνάντησε τη Μαργαρίτα και ενώπιον άλλων είπε:

«Έθνη με τέτοιες ηρωίδες είναι άξια βοηθείας του πολιτισμένου κόσμου».

Η μάχη στον Σαρακηνό διήρκεσε δύο μέρες. Οι Τούρκοι απέτυχαν να προχωρήσουν και πρότειναν ανακωχή, με τον όρο να απομακρυνθούν από τη Μακρινίτσα και οι επαναστάτες, όπως και έγινε. Οι Τούρκοι συμπτύχθηκαν στον Βόλο και κάλεσαν *«τους δυσαρεστημένους Πηλιορείτες σε διαπραγματεύσεις, με την υπόσχεση ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι πρόθυμη να ακούσει τα παράπονά τους»*. Οι Πηλιορείτες απάντησαν: *«Στο Πήλιο δεν υπάρχουν δυσαρεστημένοι αλλά επαναστατημένοι Έλληνες και μόνο με αυτήν την ιδιότητα δέχονται να διαπραγματευθούν»*. Στο μεταξύ οι Τούρκοι μετέφεραν από την Αίγυπτο μερικές χιλιάδες στρατού, ενώ επιδίδονταν σε προετοιμασίες. Τα έμαθαν οι επαναστάτες, επέστρεψαν και επιδόθηκαν σε αμυντική οργάνωση της Μακρινίτσας. Εκεί κατέφθασαν και οι επαναστάτες του Αλμυρού.

Στη Θεσσαλία δημιουργήθηκαν και άλλες διάσπαρτες επαναστατικές εστίες. Καθεμία ανέπτυξε δική της δράση, όπως αυτή στην περιοχή της Αγιάς: περίπου 300 επαναστάτες, συνοδευόμενοι από κλιμάκιο της Κυβέρνησης του Πηλίου, απελευθέρωσαν τα χωριά Κανάλια, Κεραμίδι, Βουλγαρινή (Έλαφο) κ.ά. Στους επαναστάτες προστέθηκαν αρκετοί κάτοικοι καθώς και 200 ένοπλοι εθελοντές, που αποβιβάστηκαν σε όρμο του Μαυροβουνίου, με αρχηγούς τους Α. Βούλγαρη, Κατσικόπουλο, Κ. Λώρη, Θ. Τσακίρη και τον Ελβετό ταγματάρχη Κάρολο Σούτερς. Η δύναμη των επαναστατών στο Μαυροβούνι ανήλθε τώρα σε 500. Επίθεσή τους από τη Σκήτη για να καταλάβουν την Αγιά δεν απέδωσε. Δεύτερη επίθεση άλλων επαναστατών και φοιτητών από τη Νιβόλιανη (Μεγαλόβρυσο) του Κισάβου ανάγκασε τους 2.500 Τούρκους να αρχίσουν να φορτώνουν τα κανόνια για να φύγουν στη Λάρισα. Το είδαν οι επαναστάτες και ενθουσιάστηκαν. Απειροπόλεμοι βιάστηκαν να εγκαταλείψουν τους λόφους κι έτρεξαν στην Αγιά να συλλάβουν τους Τούρκους. Εμπειροπόλεμοι οι Τούρκοι έσπευσαν και κατέλαβαν τους λόφους. Οι επαναστάτες έχασαν τη βάση τους και αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από την πόλη με 46 νεκρούς. Οι Τούρκοι είχαν 180. Μετά την ανακατάληψη της Αγιάς οι Τούρκοι ενήργησαν επιδρομές σε χωριά της. Ο Αμούς αγάς στην Κουκουράβα (Αμυγδαλή) λεηλάτησε

σπίτια και εκκλησίες και ατίμασε γυναίκες. Ο καθηγητής Δημήτριος Αγραφιώτης γράφει:

«Οι πρόκριτοι της γειτονικής Βουλγαρινής (Έλαφος) σκέφθηκαν να βγουν έξω από το χωριό ως αντιπροσωπεία του και να τον προϋπαντήσουν. Θα τον παρακαλούσαν να μη μεταχειρισθεί βία και στο δικό τους το χωριό. Πήγαιναν άοπλοι. Στον δρόμο όμως έπεσαν πάνω σε Γκέκηδες. Ακολούθησαν τραγικές σκηνές. Κατά τον Θεόδωρο Χατζημιχάλη, λόγιο, θανατώθηκαν 12. Τα πτώματά τους ρίχθηκαν πάνω σε φωτιά»[66].

Οι συγκρούσεις στο Πήλιο με την εγκατάσταση στρατοπέδου επαναστατών στη Μακρινίτσα και η συγκέντρωση μεγάλων τουρκικών δυνάμεων στον Βόλο προκάλεσαν ένταση. Στον Βόλο κατέπλευσε ο νεότευκτος τουρκικός στόλος. Για την απόκτησή του ο σουλτάνος δανείστηκε νέα σημαντικά ποσά από Άγγλους τοκογλύφους. Ως εγγύηση αυτοί ζήτησαν να προσλάβει τον Άγγλο Χόμπαρτ, τυχοδιώκτη που είχε μετάσχει στον εμφύλιο πόλεμο της Αμερικής. Τώρα πρόσφερε τις υπηρεσίες του στο σουλτάνο, ο οποίος τον ονόμασε ναύαρχο και πασά, με γενναία αμοιβή. Αυτό όμως δυσαρέστησε τους Τούρκους αξιωματικούς, που άρχισαν να αντιδρούν με πλημμελή άσκηση των πληρωμάτων σε βολές κτλ. Η επικείμενη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων στο Πήλιο προκάλεσε ευρύτερο ενδιαφέρον. Στον Βόλο καταφθάνουν δημοσιογράφοι. Ο Κάρολος Ογλ, απεσταλμένος των «Τάιμς» του Λονδίνου, ο Βούκλεη της αγγλόφωνης «Σημαίας», ο Μουσαβίνης του γαλλόφωνου «Τηλέγραφου» και ο Μιλτιάδης Σεϊζάνης ελληνικών εφημερίδων. Ο Ογλ έμαθε ότι ο τουρκικός στρατός θα επιτεθεί κατά της Μακρινίτσας και ότι το χωριό θα βομβαρδιστεί από τον τουρκικό στόλο. Ξέροντας τις μειωμένες δυνατότητές του και τη δυσαρέσκεια των Τούρκων ναυτικών έστειλε στον Χόβαρτ το επισκεπτήριό του με τη σημείωση:

«Εξοχότατε, λυπούμαι ότι αι ασχολίαι μου δεν μοι επιτρέπουσι να σας επισκεφθώ αυτοπροσώπως. Έμαθον ότι προτίθεσθε να βομβολίσητε την Μακρυνίτσαν και μεταβαίνω εκεί χάριν ασφαλείας»[67].

Τη 17η Μαρτίου 1878 έγινε επίθεση από περίπου 10.000 Τουρκοαιγυπτίους κατά της Μακρινίτσας και ο βομβαρδισμός της από τον τουρκικό στόλο. Οι περίπου 1.700 επαναστάτες ούτε πρόφτασαν να οργανωθούν αμυντικά, ούτε είχαν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν με λειψό οπλισμό πενταπλάσιο πάνοπλο εχθρό, ούτε την τακτική του κλεφτοπόλεμου ήξεραν για να συμπτυχθούν σε βάθος στο Πήλιο. Το στρατόπεδο της Μακρινίτσας διαλύθηκε. Οι Πηλιορείτες επέστρεψαν στα χωριά τους. Οι Αλμυριώτες και οι εθελοντές με τον Καρτάλη επέστρεψαν στη Μονή Ξενιάς. Αλλά μέρα με τη μέρα διαρρέουν άλλοι στα χωριά τους, άλλοι στην Αθήνα και άλλοι στα Άγραφα.

66. Ι. ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ, εφ. «Ελευθερία» Λαρίσης, 10.2.2001.
67. Μ. ΣΕΪΖΑΝΗΣ, ό.π., σ. 284.

Ο Ογλ δεν έδωσε σημεία ζωής μετά τη μάχη. Ούτε το πτώμα του υπήρχε στο πεδίο της μάχης. Η τουρκική διοίκηση του Βόλου ανακοίνωσε ότι φονεύθηκε στη διάρκεια του βομβαρδισμού. Και έγινε πιστευτή. Ταυτόχρονα κινήθηκε απόσπασμα 20 Τούρκων, το οποίο και βρήκε πεταμένο και ακέφαλο το πτώμα του Ογλ στο Μέγα Ρέμα, στη θέση Χαλάσματα, μία ώρα μακριά από το πεδίο της μάχης. Ο αποκεφαλισμός του αποδόθηκε σε βλήμα οβίδας.

Η είδηση προκάλεσε βαθιά συγκίνηση στους Βολιώτες. «*Η εις Βόλον πομπή αυτού υπήρξε συγκινητική· διότι πλήθος γυναικοπαίδων μετά δακρύων και θρήνων έσπευσαν εις προϋπάντησιν, εν ω οι κώδωνες των εκκλησιών ήχουν πενθίμως*»[68]. Η κηδεία του Ογλ έγινε στην Αθήνα και «*υπερέβη κατά την λαμπρότητα, το πλήθος και την συγκίνησιν (...) του Κωλέτου, του Κανάρη και της μετακομιδής των οστών του Πατριάρχου Γρηγορίου Ε'*»[69]. Επικηδείους «για τον μεγάλο φιλέλληνα Ογλ» εκφώνησαν οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Τ. Φιλήμων. Κατετέθησαν περισσότερα από 60 στεφάνια, μεταξύ των οποίων των επαναστατών του Πηλίου, των διασωθέντων γυναικόπαιδων της Βουλγαρινής (Ελάφου), των Κρητών, των Μακεδόνων, και εκ Βόλου των συλλόγων, των σωματείων, της ισραηλιτικής κοινότητας, των εφημερίδων, των εκπαιδευτηρίων και διαφόρων ιδιωτών.

Η ανακοίνωση των Τούρκων ότι ο Ογλ φονεύθηκε κατά τη διάρκεια του βομβαρδισμού της Μακρινίτσας αρχικά έγινε πιστευτή. Μόλις όμως το έμαθαν οι δημοσιογράφοι έμειναν κατάπληκτοι. Βρίσκονταν μαζί του σε όλη τη διάρκεια της μάχης και του βομβαρδισμού της Μακρινίτσας, και δεν έπαθαν τίποτα ούτε οι ίδιοι ούτε αυτός, ενώ επιπλέον ήξεραν ότι τον Ογλ τον απήγαγαν μετά τη μάχη Τούρκοι και τον δολοφόνησαν. Τα μετέδωσαν όταν πήγαν στην Αθήνα στο Ρώυτερ και αυτό τηλεγράφησε αμέσως στους «Τάιμς». Εξοργισμένη η εφημερίδα δημοσίευσε το τηλεγράφημα και ζήτησε να εκταφεί το πτώμα και να γίνουν ανακρίσεις. Το αγγλικό υπουργείο Εξωτερικών σιωπούσε. Οι «Τάιμς» επέμεναν με σφοδρή αρθρογραφία. Το ζήτημα έφτασε στην αγγλική Βουλή, επενέβη και η βασίλισσα, έγινε εκταφή του πτώματος, ανακρίθηκαν κάτοικοι της Μακρινίτσας και άλλοι και τότε αποκαλύφθηκαν όλα. Ο Ογλ καρατομήθηκε με τσεκούρι. Το κεφάλι του δεν υπήρχε. Αργότερα βρέθηκε αλλού ένα ανθρώπινο κρανίο, αλλά είχε καταφάει το πρόσωπό του κάποιο αγρίμι σε βαθμό που να μην αναγνωρίζεται σε ποιον ανήκε. Ενδέχεται, όμως, οι δήμιοι να το αλάτισαν κατά την τουρκική συνήθεια και να το πρόσφεραν πεσκέσι σε ανώτερο τιτλούχο, για να ικανοποιηθεί από την εξόντωση σημαίνοντος εχθρού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο Ογλ είχε σταλεί στην Αθήνα πριν από περίπου τρία χρόνια. Με τις ανταποκρίσεις του στους «Τάιμς» αποκάλυπτε τις τουρκικές βαναυσότητες κατά

68. Μ. ΣΕΪΖΑΝΗΣ, ό.π., σσ. 305-306.
69. Μ. ΣΕΪΖΑΝΗΣ, ό.π., σ. 306.

των υπόδουλων Ελλήνων και, συνεπώς, είχε χαρακτηριστεί εχθρός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, στις ανταποκρίσεις του παρουσίαζε τα δικαιώματα της Ελλάδας επί της Θεσσαλίας, πράγμα που ήταν αντίθετο προς την αγγλική πολιτική και θα είχε χαρακτηριστεί και από τη Βρετανική Αυτοκρατορία αντίπαλος της εξωτερικής πολιτικής της. Επιπλέον είχε ξεσηκώσει την Ευρώπη κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατά της φιλοτουρκικής πολιτικής της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, με τις αποκαλύψεις του στους «Τάιμς» για τις ωμότητες της Τουρκίας στα Βαλκάνια, οι οποίες, όπως αναφέρθηκε, χρησιμοποιήθηκαν ως αφορμή από τη Ρωσία για να κηρύξει νέο πόλεμο εναντίον της. Ο Ογλ, λοιπόν, ήταν προγραμμένος και από τις δύο αυτοκρατορίες.

Σώμα άλλων εθελοντών είχε εισβάλει στην Ήπειρο τον Ιανουάριο του 1878 και είχε κηρύξει και εκεί την επανάσταση ανεπιτυχώς.

Στην Αθήνα από την 4η Σεπτεμβρίου 1877 που πέθανε ο Κανάρης μέχρι τη 14η Ιανουαρίου 1878, επί τέσσερις μήνες, η Οικουμενική Κυβέρνηση λειτουργούσε χωρίς πρωθυπουργό, ακέφαλη, σαν να μη συνέβαινε τίποτα στα Βαλκάνια. Κάθε υπουργός εκτελούσε εκ περιτροπής την εβδομαδιαία βάρδια του πρωθυπουργού, όπως οι δεκανείς την υπηρεσία. Οι πολιτικοί έδιναν την εντύπωση ότι πλέουν σε πελάγη αμεριμνησίας, ανυπομονούντες πότε θα τελειώσει αυτός ο καταραμένος πόλεμος στα Βαλκάνια, για να έρθει η σειρά της Αγγλίας να μοιράσει επαρχίες. Και ξαφνικά τη 14η Ιανουαρίου 1878 βρέθηκαν να κάθονται σε αναμμένα κάρβουνα. Η Αθήνα συγκλονίστηκε. Οι εφημερίδες δημοσίευσαν ότι η Βουλγαρία κατέλαβε τη Φιλιππούπολη (Πλέβνα), πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμυλίας, όπου πλειοψηφούσε το ελληνικό στοιχείο. Οι Αθηναίοι ένιωσαν να πληγώθηκαν και επαναστάτησαν αυθορμήτως. *«Η σφοδρά ιερά αγανάκτησις και οργή η καταλαβούσα τον λαόν εξέσπασεν εις τας κεφαλάς της Οικουμενικής»*, γράφει ο διαμένων τότε στην Αθήνα Κ. Παπαρρηγόπουλος και συνεχίζει. Εξαγριωμένος ο λαός *«υβρίζων, λιθοβολών, ραβδίζων τους ανθισταμένους, πυροβολών και πυροβολούμενος και φοβεράν απειλών αιματοχυσίαν»*[70]. Πλήθη περιέτρεχαν τους δρόμους. Έσπαζαν καταστήματα και άρπαζαν όπλα, κραυγάζοντας υπέρ της κηρύξεως πολέμου κατά της Τουρκίας. Ομάδες ενόπλων κινήθηκαν να κάψουν τα σπίτια των Δεληγιώργη, Ζαΐμη και Τρικούπη, γράφει ο Μαρκεζίνης. Οι «φιλοάγγλοι» πολιτικοί κρύφτηκαν για να σωθούν από τη μανία του πλήθους. Ο Κουμουνδούρος που δεν είχε τίποτα να φοβηθεί από το πλήθος, αφού ήταν γνωστός φιλοπόλεμος, βγήκε στους δρόμους αλλά κινδύνεψε. Καθώς και η γυναίκα του Ζαΐμη. Η αυθόρμητη εκείνη επανάσταση συνεχίστηκε και την επομένη με ένοπλες συγκρούσεις, που άφησαν δύο νεκρούς. Κύμα οργισμένων επαναστατών κατευθύνθηκε στα ανάκτορα, φέροντας τα πτώματα.

70. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Ο βασιλιάς αναγκάστηκε «να εξέλθη κάτωχρος εις τον εξώστην και να κάμη θερμήν έκκλησιν προς τα πλήθη διά να ηρεμήσουν»[71]. Για την αυθόρμητη εκείνη επανάσταση του αθηναϊκού λαού και τα αίτια που την προκάλεσαν, ατυχώς δεν ασχολήθηκαν ερευνητές, ίσως γιατί δεν την οργάνωσε κάποιο κόμμα.

Ο βασιλιάς κατάργησε εσπευσμένα την *«επονείδιστον»* Οικουμενική και ανέθεσε στον Κουμουνδούρο το σχηματισμό κυβέρνησης. *«Κοπάσαντος μετ' ολίγον του θορύβου συνήλθεν η μέχρι νυν εξ ανάγκης άναυδος συσταθείσα Βουλή και εν ταύτη ο την επονείδιστον πτώσιν πεσούσα Οικουμενικήν διαδεξάμενος Α. Κουμουνδούρος μεθ' υπουργού των εξωτερικών του Θ. Δηλιγιάννη, αφού διεκτραγώδησε προς την Βουλήν τα συμβάντα εκήρυξεν ότι είχεν ανάγκην απλώς εσωτερικής ησυχίας και τάξεως ίνα ενεργήση εξωτερικώς»*. Καταπτοημένοι και άναυδοι οι πολιτικοί αρχηγοί, που αρνούνταν πριν συνεργασία με τον Κουμουνδούρο, έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης. Την 21η Ιανουαρίου 1878 η κυβέρνηση του Κουμουνδούρου διέταξε να εισβάλει στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία *«ο παρά τα μεθόρια προχείρως συγκροτηθείς εκ 5-6 χιλιάδων οπλιτών στρατός, όστις και προελάσας μέχρι Δομοκού περιέζωσε το φρούριον τούτο»*[72]. Αλλά με την τετράμηνη αναποφασιστικότητα της Οικουμενικής Κυβερνήσεως ο στρατός κινήθηκε «κατόπιν εορτής»[73].

Ο Σεϊζάνης που ακολούθησε το στρατό γράφει: Το Σάββατο 21 Ιανουαρίου 1878 η Λαμία συγκλονίστηκε. Με επισημότητα παρατάχθηκε στο κέντρο της δύναμη του ελληνικού στρατού από τέσσερα τάγματα πεζικού, μια ίλη ιππικού, ένα λόχο σκαπανέων και δύο ορειβατικές πυροβολαρχίες. Επικεφαλής της είναι ο στρατηγός Σκαρλάτος Σούτσος. Οι Λαμιώτες τρέχουν με χαρά. Έμαθαν ότι η δύναμη αυτή θα εισβάλει στη Θεσσαλία για να την ελευθερώσει.

«Ότε ηκούσθη το παράγγελμα "Εμπρός" και το Τάγμα των Ευζώνων πρώτον ήρξατο βαδίζον προς τα σύνορα, ζητωκραυγαί παρά μυριάδων στομάτων ωσεί ήτο εν και μόνον, κρούσεις κωδώνων, μουσική παιανίζουσα "Μαύρ' είν' η νύχτα στα βουνά... Ω, λυγερόν και κοπτερόν σπαθί μου". Οι ιερείς προπορευόμενοι και ψάλλοντες (...) εάν εις το ωραίον τούτο άκουσμα προστεθή το θέαμα της ηρωικής φουστανέλας των ευζώνων, οίτινες έκλαιον εκ χαράς φωνάζοντες δι' όλης της δυνάμεώς των "Ζήτω ο Πόλεμος", το περίχαρι βλέμμα όλων των στρατιωτών και εφέδρων, εξ ων πολλοί γνωστοί και επιστήμονες ή βιομήχανοι,

71. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.
72. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
73. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.

τα όπλα των στρατιωτών υψωμένα, τα ξίφη των αξιωματικών και των ιππέων ε-πίσης, τους πολίτας ασκεπείς, νέους και γέροντας, γυναίκας πάσης ηλικίας κλαίουσας διά θερμών δακρύων χαράς, τας νεάνιδας ρίπτουσας άνθη, τας κυανολεύκους σημαίας κυματίζουσας υπερηφάνους εις χείρας σημαιοφόρων αρειμανίων (...) "ώ τη αληθεία εις τοιούτον θέαμα" ποίος μπορούσε να μη συγκινηθεί;».

Το απόγευμα της ίδιας μέρας η εμπροσθοφυλακή του ελληνικού στρατού έφτασε στο πρώτο τουρκικό συνοριακό φυλάκιο. Ο διοικητής του ύψωσε λευκή σημαία και το παρέδωσε. Την επομένη όταν κάτοικος του Δομοκού είδε ξαφνικά ελληνικό στρατό, νόμισε ότι τρελάθηκε από το πολύ κρύο και βλέπει οράματα. Την 22α Ιανουαρίου ο στρατός ελευθέρωσε την Ομβριακή. Την 23η πλησίασε στον Δομοκό. Οι 1.200 Τούρκοι με πυροβόλα κλείστηκαν στο φρούριο. Οι Έλληνες κατέλαβαν θέσεις και ανέμεναν το σύνθημα για εξόρμηση. Αντί όμως γι' αυτό δίνεται διαταγή σύμπτυξης. Και μένουν όλοι άναυδοι. Αλλά ώσπου να συνέλθουν από την κατάπληξή τους, δοκιμάζουν νέα, μεγαλύτερη: δίνεται διαταγή επιστροφής του στρατού στη Λαμία.

Με την τετράμηνη αμεριμνησία της *«επονείδιστου Οικουμενικής Κυβερνήσεως»* για την Ελλάδα ήταν πλέον αργά. Κατά τον Παπαρρηγόπουλο, συνέβησαν τα εξής: Ο πόλεμος της Ρωσίας με την Τουρκία είχε λήξει και οι δύο χώρες υπέγραψαν ειρήνη. Ανακουφισθείσα τώρα η Τουρκία απέστειλε *«ολόκληρα τάγματα εις Βόλον»*. Αυτά ήταν που επιτέθηκαν στη Μακρινίτσα και αφού κατέπνιξαν την επανάσταση του Πηλίου, απειλούσαν *«να εισβάλωσιν εντεύθεν εις τας ελλαδικάς χώρας. Και νυν ηναγκάσθη ο Θ. Δηλιγιάννης να ζητήση την συνδρομήν των πρεσβειών ίνα απαλλαγή της αμηχάνου θέσεως. Οι πρέσβεις, ιδίως ο της Αγγλίας, συνεβούλευσαν την άμεσον ανάκλησιν του στρατού της εισβολής, επαναλαμβάνοντες (ο Άγγλος δηλονότι πρεσβευτής) ότι η Ελλάς έμελλε να θεωρηθή οπωσδήποτε εμπόλεμος υπό της Αγγλίας εν τη συνομολογήσει της νέας υπό της Αγγλίας μελετωμένης πανευρωπαϊκής συνθήκης»*[74].

Η διαταγή σύμπτυξης προκάλεσε οργή. Κάτοικοι χωριών φώναζαν: *«Μας ξεσηκώσατε και μας αφήνετε στο έλεος των Τούρκων. Καλύτερα σφάξτε μας εσείς ή πάρτε μας μαζί σας»*. Βαθμοφόροι και στρατιώτες αρνούνται να συμπτυχθούν. Λιποτακτούν 170 με επικεφαλής τον επιλοχία Δ. Τερτίπη. Με την επάνοδο του στρατού στη Λαμία λιποτακτούν άλλοι 95 οπλίτες με επικεφαλής τον επιλοχία Λάιο. Οι λιποτακτήσαντες ενώθηκαν και κατηφόρισαν στον κάμπο της Θεσσαλίας. Η εμφάνισή τους σε χωριά ενθουσίασε τους κατοίκους και πολλοί τους ακολούθησαν. Τελικά κατευθύνθηκαν στον Ισχόμαχο, στα Άγραφα. Εκεί πήγαν και αρκετοί επαναστάτες από το Πήλιο με τον καθηγητή Νικολαΐδη, καθώς και άλλοι από τον Κίσαβο με τον Ελβετό ταγματάρχη Σούτερς. Στα Άγραφα συγκεντρώθηκαν τώρα περισσότεροι από 1.000 επαναστάτες.

74. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Οι 300 περίπου από αυτούς είναι οπλίτες εκπαιδευμένοι και εφοδιασμένοι με σύγχρονα όπλα.

Έχοντας τώρα ο Ισχόμαχος ισχυρότερη δύναμη κρούσης αποφάσισε να προωθήσει την επανάσταση σε ανώτερη φάση. Μετέφερε το στρατηγείο του στον Μεσενικόλα (υψ. 700 μ.) και την 9η Φεβρουαρίου 1878 ενήργησε επίθεση κατά της τουρκικής βάσης του Καλλιθήρου (Σέκλιζα), σε απόσταση μόλις 9 χλμ. από την Καρδίτσα. Οι επιχειρήσεις κράτησαν τρεις μέρες. Στη διάρκειά τους οι Τούρκοι επιχείρησαν να ενισχύσουν τη φρουρά τους με ιππικό, αλλά οι Έλληνες στρατιώτες θαρραλέα και με κινήσεις έξυπνες το καταδίωξαν.

Η απελευθέρωση του Καλλιθήρου διαδόθηκε ευρύτερα και σκόρπισε ενθουσιασμό στα χωριά του κάμπου. Κάτοικοί τους πηγαίνουν στον Ισχόμαχο και ζητάνε όπλα. Όπλα, όμως, δεν υπάρχουν ούτε πυρομαχικά. Το τμήμα των στρατιωτών κατανάλωσε στο Καλλίθηρο αρκετές σφαίρες από τους γκράδες. Ζητά ο Ισχόμαχος από τη Λαμία, αλλά δεν στέλνονται. Το απαγορεύει ο υπουργός Στρατιωτικών, Πετμεζάς, που συνέπεσε να βρίσκεται εκεί. Επιπλέον, διατάζει να επιστρέψουν στη Λαμία οι οπλίτες, για να μην κηρυχτούν λιποτάκτες. Ο πατριωτισμός, όμως, υπήρξε ισχυρότερος από την υπουργική διαταγή και οι οπλίτες παρέμειναν στη Θεσσαλία. Όσοι δεν είχαν σφαίρες γι' αυτούς παράτησαν τους γκράδες, τα καλύτερα όπλα της εποχής, πήραν τα ξεπερασμένα σασσεπώ και συνέχισαν. Την 24η Φεβρουαρίου εισέρχονται στους Κουβανάδες. Απέστειλαν οι Τούρκοι ιππικό, αλλά το καταδίωξαν.

Ο τουρκικός στρατός είχε αναδιοργανωθεί και εκπαιδευτεί στη νεότερη πολεμική τέχνη, ενώ ήταν εφοδιασμένος με σύγχρονα όπλα, οπισθογεμή και ταχυβόλα. Ήταν συνεπώς ισχυρός αντίπαλος και δεν αντιμετωπιζόταν πλέον με καριοφίλια και κλεφτοπόλεμο, όπως στην εποχή των αρματολών. Χρειάζονταν λοιπόν και οι επαναστάτες σύγχρονα όπλα, γνώση της πολεμικής τέχνης και αξιωματικούς. Τα είχε αυτά η πολιτεία, αλλά δεν τα διέθετε και στην Επανάσταση του 1878 υπήρχε δυσαναπλήρωτο κενό στα ζητήματα αυτά. Ουσιαστικά οι επαναστάτες καλούνταν να αντιμετωπίσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία με μαχητές που οι περισσότεροι ήταν εθελοντές απειροπόλεμοι και με οπλισμό ακατάλληλο. Αλλά και από αυτούς οι περισσότεροι είναι μισόγυμνοι, γράφει ο Σεϊζάνης. Και προσθέτει: στην Αθήνα εκτοξεύονται επικρίσεις για καταχρήσεις στις εισφορές που συγκεντρώθηκαν για την επανάσταση. Η διάρκεια της επαναστάσεως στη Θεσσαλία επί τρεισήμισι μήνες πρέπει να αποδοθεί στον ενθουσιασμό των εθελοντών και των ξεσηκωμένων Θεσσαλών, καθώς και στην ικανότητα του Ισχομάχου. Ο Σεϊζάνης τον χαρακτηρίζει τη σπουδαιότερη ηγετική φυσιογνωμία που αναδείχθηκε στην επανάσταση του 1878.

Ο Ισχόμαχος κάλεσε την 5η Απριλίου στον Μεσενικόλα συνέλευση αντιπροσώπων των χωριών και των επαναστατικών σωμάτων. Εκλέχτηκε Προσωρινή Διοικητική Επιτροπή με πρόεδρο τον Απ. Βασιαρδάνη και μέλη τους Ανα-

γνώστη Βλάτσα, Γ. Λαγό, Θ. Ποζιό, Β. Πολύζο, Γ. Χριστούλα και Δ. Ψάρρα. Ο Μεσενικόλας ορίστηκε πρωτεύουσα της ελεύθερης Θεσσαλίας. Η επιτροπή ανέλαβε την τάξη στα χωριά. Ο Ισχόμαχος συγκρότησε αποσπάσματα για καταδρομές στον κάμπο. Ένα από αυτά πρόσβαλε τουρκική εφοδιοπομπή στο Καζνέσ' Μαγούλα (Αγία Παρασκευή). Όποια πεδινά χωριά επισκέπτονται τώρα οι επαναστάτες, οι κάτοικοι τους παρακαλούν να μη φύγουν, αλλά να μείνουν και να δώσουν όπλα και σε αυτούς.

Αξιοποιώντας ο Ισχόμαχος την αγωνιστική διάθεση των υπόδουλων, ενεργεί τη 10η Μαρτίου 1878 επίθεση με συγκεντρωτικό πλήγμα και καταλαμβάνει τους Σοφάδες. Τη 16η Μαρτίου 1878 καταλαμβάνει τη Ματαράγκα και εγκαθιστά αμυντική γραμμή στο νεολιθικό γήλοφο μεταξύ αυτής και του χωριού Μάρκο. Στη θέση της κυρίας αντιστάσεως τάχτηκαν οι 300 οπλίτες, ενώ περίπου 500 άλλοι επαναστάτες κατέλαβαν θέσεις πλαγιοφυλακών κτλ. Την αμυντική τοποθεσία τη διοικεί ο Ισχόμαχος. Με βάση τη Ματαράγκα οι επαναστάτες ενεργούν εισδύσεις στον Παλαμά και σε όλον σχεδόν τον κάμπο νότια του Πηνειού. Οι εμφανίσεις τους ξεσήκωσαν τους Καραγκούνηδες, που ζητούν όπλα για να μετάσχουν στην επανάσταση. Οι κάτοικοι μάλιστα του Παλαμά αναλάμβαναν να καταλάβουν το βουναλάκι Τομπρούζι, που δεσπόζει στους κάμπους των νομών Καρδίτσας και Λάρισας, καθώς και τη μοναδική τότε γέφυρα επί του Πηνειού και να παρεμποδίζουν την επικοινωνία μεταξύ των πόλεων αυτών. Αλλά δεν υπάρχουν διαθέσιμα όπλα.

Στην επιδίωξή τους οι Τούρκοι να ανακαταλάβουν τους Σοφάδες συγκέντρωσαν 4.500 πεζούς, 500 ιππείς και πυροβόλα και την 21η Μαρτίου κινήθηκαν από Καρδίτσα - Καλυβάκια για να εκτοπίσουν τους επαναστάτες από το γήλοφο. Επακολούθησε ολοήμερη μάχη σκληρή, με επιθέσεις και αντεπιθέσεις και από τις δύο μεριές. Ο κάμπος φλεγόταν. Με τολμηρούς και έξυπνους ελιγμούς οι στρατιώτες εξουδετέρωσαν το τουρκικό ιππικό σε τέτοιο βαθμό ώστε δεν χρησιμοποιήθηκε αποτελεσματικά σε εκτεταμένο κάμπο. Τη νύχτα με διαταγή του Ισχόμαχου συμπτύχθηκε το κύριο σώμα των επαναστατών. Στην ολοήμερη μάχη αυτό είχε 50 νεκρούς και οι Τούρκοι 800.

Η μάχη της Ματαράγκας είχε ευρύτερη απήχηση. Από την Αθήνα έσπευσαν στην περιοχή Άγγλοι και Έλληνες δημοσιογράφοι. Μεταξύ αυτών και ο Μ. Σεϊζάνης, που την περιγράφει στο βιβλίο του. Κατ' αυτόν, διεξήχθη σε περιοχή από την Καρδίτσα μέχρι τα Φάρσαλα, σε πεδίο πλάτους 8 ωρών βάδην και 12 βάθους. Κατά γενική αναγνώριση υπήρξε η σπουδαιότερη μάχη της επαναστάσεως του 1878.

Ο κύριος όγκος των επαναστατών συμπτύχθηκε στις υπώρειες των Αγράφων. Ένα τμήμα με τον Λάιο παρέμεινε στον κάμπο και περιέτρεχε τα χωριά νότια του Πηνειού. Οι Τούρκοι δεν ανέλαβαν άλλη επιχείρηση εναντίον των επαναστατών, πιθανώς για να δημιουργείται η απατηλή εικόνα ότι η επανάσταση κατεστάλη και στη Θεσσαλία, ενώ αυτή διατηρούσε ελεύθερη τη μεγαλύτερη περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας.

Η επανάσταση στη Μακεδονία δεν είχε επιτυχή εξέλιξη. Τη νύχτα της 15ης προς τη 16η Φεβρουαρίου 1878 αποβιβάστηκε στην παραλία της Πλάκας του Λιτοχώρου σώμα Μακεδόνων εθελοντών, με αρχηγό τον λοχαγό Κοσμά Δουμπιώτη. Με αυτό αποβιβάστηκαν και οι Ολυμπίσιοι Τόλιος Λάζος, από το Λιβάδι Ελασσόνας, οι ανεψιοί του Αλέξανδρος, υπαξιωματικός, και Γιάννης, γιατρός, ο Γιώργος Τζαχείλας, από τη Ραψάνη, οι Νικόλαος Βλαχάβας, Κ. Ψείρας και Δημ. Μπίτος από τα Χάσια, και αρκετοί άλλοι. Αποστολή τους ήταν η έναρξη επαναστάσεως στη Μακεδονία, στον Όλυμπο και στα Χάσια. Σχετική προετοιμασία είχε κάνει η Μακεδονική Επιτροπή της Αθήνας, με τη συμπαράσταση του πρωθυπουργού Κουμουνδούρου. Οι επαναστάτες αποβιβάστηκαν πρώτα στη Σκιάθο, για οργάνωση του εφοδιασμού τους. Ο ναυτικός Ρίζος Χαδούλης ανέλαβε να παραλαμβάνει πολεμοφόδια και από τη Σκιάθο να τα μεταφέρει με το καΐκι του για κρύψιμο στα παράλια του χωριού του, Καρίτσα Κισάβου, και κατόπιν να τα προωθεί ανάλογα με τις εντολές που θα παίρνει. Ο Σεϊζάνης στο βιβλίο του επαινεί τους ναυτικούς της Σκιάθου, της Σκοπέλου και του Πηλίου για την προσφορά τους στην επανάσταση.

Ο Κοσ. Δουμπιώτης «κατέλαβε το Λιτόχωρο, το οχύρωσε πρόχειρα, μοίρασε 300 περίπου όπλα στους κατοίκους του και εγκατέστησε εκεί προσωρινά το αρχηγείο του. Η άφιξή του με τους εθελοντές προκάλεσε γενική κινητοποίηση στα χωριά της περιοχής Ολύμπου και Πιερίων. Πολλοί κάτοικοι έσπευσαν με ενθουσιασμό και παρέλαβαν όπλα»[75]. Την 3η Μαρτίου 1878 σχηματίστηκε στο Λιτόχωρο «*Προσωρινή Κυβέρνησις της Μακεδονίας*» με πρόεδρο τον «*έγκριτο Λιτοχωριανό πρόκριτο Ευάγγελο Κοροβάγκο και μέλη τον Αθανάσιο Αστερίου, γιατρό από το Λιβάδι, τον επίσης γιατρό Γεώργιο Β. Ζαχαριάδη, τον ιερομόναχο της Μονής Πέτρας Νικηφόρο, τον ιερέα Αθανάσιο Γεωργίου, τον Ιωάννη Γ. Βεργίδη και τον Ιωάννη Νικολάου*». Σε αυτούς προστέθηκε και ο επίσκοπος Κίτρους Νικόλαος. Γραμματέας ορίστηκε ο εθελοντής δημοσιογράφος Κ. Ιεροκλής. Η κυβέρνηση αυτή απηύθυνε διακήρυξη προς τις «*Κυβερνήσεις των Ευρωπαϊκών δυνάμεων*», στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρει ότι τα πολυχρόνια δεινά μάς αναγκάζουν να πάρουμε τα όπλα «*ίνα αποθάνωμεν τουλάχιστον ως άνθρωποι λογικοί και ελεύθεροι*». Η διακήρυξη στάλθηκε και στον πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, για να τη διαβιβάσει στις ευρωπαϊκές χώρες.

Φοβούμενοι τα αντίποινα των Τούρκων οι κάτοικοι του Λιτοχώρου πίεσαν τους επαναστάτες να φύγουν. Αλλά αυτοί το εγκατέλειψαν με τέτοια βιασύνη, ώστε άφησαν προσωρινά τα πολεμοφόδιά τους στο χωριό, με πρόθεση να τα μεταφέρουν με την πρώτη ευκαιρία. Πρόφτασαν όμως και τα πήραν οι Τούρκοι, ενώ πυρπόλησαν και το Λιτόχωρο. Με την αποχώρησή τους οι επαναστάτες από αυτό χωρίστηκαν σε τρία τμήματα. Ένα με τον Δουμπιώτη κατευθύνθηκε

75. ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΘ. ΑΔΑΜΟΣ, «Η Ελασσόνα στον Αγώνα του 1878».

προς τα στενά της Πέτρας, δεύτερο προς τον Κολυνδρό και τρίτο με τον Ν. Αποστολίδη προς τον Πλαταμώνα. Σε αυτό μετείχαν και οι Βλαχάβας, Λάζος, Τζαχείλας με τον ανιψιό του Δημήτριο, φοιτητή, και άλλοι Ολυμπίσιοι αγωνιστές.

Με έξυπνες διαπραγματεύσεις του Αποστολίδη οι Τούρκοι παρέδωσαν το Κάστρο του Πλαταμώνα. Οι επαναστάτες κατευθύνθηκαν στη Ραψάνη, όπου ενώθηκαν με άλλους των χωριών του Κάτω Ολύμπου, που τους είχε ξεσηκώσει ο μητροπολίτης Λαρίσης και Πλαταμώνος Αμβρόσιος (κατά κόσμον Κασαράς). Ο Αμβρόσιος, νεαρός 33 χρόνων, μόλις τότε είχε τοποθετηθεί στη Λάρισα, αλλά με την έναρξη της επαναστάσεως πήγε στα Αμπελάκια και στη Ραψάνη και σε συνεργασία με τον Θ. Δομούζα συγκρότησαν τμήμα 500 ένοπλων κατοίκων των χωριών Κρανιά, Πυργετό, Ραψάνη και άλλων. Οι Τούρκοι κινήθηκαν εναντίον τους και την 22α Φεβρουαρίου δόθηκε μάχη στο Σολιό Ραψάνης, αλλά αποκρούστηκαν και υποχώρησαν. Οι επαναστάτες με επικεφαλής τον Τζαχείλα και με στήριγμα τον Όλυμπο απελευθέρωσαν την Ιτιά και άλλα χωριά, ενώ εμπόδισαν τους Τούρκους να διαπλεύσουν τον Πηνειό από το χωριό Τέμπη. Οι Τούρκοι ενήργησαν με περισσότερες δυνάμεις νέα επίθεση. Οι επαναστάτες δεν κατόρθωσαν να την αποκρούσουν. Εγκατέλειψαν τον Όλυμπο, πέρασαν στα Χάσια και από τη Βερδικούσια και την περιοχή της Καλαμπάκας κατέληξαν στα Άγραφα, στον Ισχόμαχο.

Στη Βερδικούσια επέδραμαν, στο τέλος Ιουνίου ή αρχές Ιουλίου του 1878, Τούρκοι από τα Τρίκαλα. Λήστεψαν το χωριό και κατέσφαξαν 45-50 γυναικόπαιδα. Επί τόπου πήγαν οι ξένοι πρόξενοι της Λάρισας, όπου είδαν το «οικτρόν θέαμα πτωμάτων, γυναικών, παρθένων, παίδων και γερόντων»[76]. Άλλοι Τούρκοι από τη Λάρισα επέδραμαν στην Ιτιά, στους Γόννους, στην Κρανιά και στη Ραψάνη και τα πυρπόλησαν. Στη Ραψάνη έκαψαν επτά γέροντες και δύο γυναίκες. Στον Πλαταμώνα ξεγύμνωσαν γυναίκες και τις ατίμασαν. Πολλοί κάτοικοι των χωριών για να σωθούν κατέφυγαν στην Κολούρα, στις Σποράδες και στη Θεσσαλονίκη.

Στις συγκρούσεις των επαναστατών με τους Τούρκους διακρίθηκε ο Γ. Τζαχείλας. Ο λαός τού αφιέρωσε το τραγούδι:

Δεν σου θαρρούσα Έλυμπε, τόσω να σκοτιδιάσης.
Του Μάη να ρίξης την βροχή, του θεριστή το χιόνι.
Να βρέξη ο Γιώργος τ' άρματα τα φλωροκαπνισμένα.
Με δυο κουμπούρια και χαρμπή, σπαθί μαλαματένιο.
Χατζή Χουσεΐν τους πλάκωσε, με δύναμη μεγάλη.
Πάησαν και τον καρτέρησαν μες στην Καρυά 'πό πάνω,
Κάμνουν ταμπούρια δυνατά όσω κι αν ημπορούσαν.

76. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ. Γ', σ. 107.

Το τμήμα με αρχηγό τον Δουμπιώτη κατευθύνθηκε στη Μονή της Πέτρας. Οι Τούρκοι κίνησαν από την Κατερίνη με ισχυρή δύναμη. Έπειτα από τριήμερη μάχη οι επαναστάτες αποσύρθηκαν μέσω Μπάρας στον Κοκκινοπλό. Έμειναν μερικές μέρες, αλλά ο εχθρός τους καταδίωξε και εκεί και αναγκάστηκαν να διασχίσουν τον Όλυμπο. Πέρασαν με δύσκολη πορεία από τα χωριά Πύθιο, Κρυόβρυση, Σκαμνιά, Καρυά, Μονή Βαλέτσικο Τσαριτσάνης, κατέβηκαν στον κάμπο της Ελασσόνας, τον διέσχισαν, ανέβηκαν στη Βερδικούσια και από τα Χάσια της Καλαμπάκας κατέληξαν στα Άγραφα. Στη διαδρομή τους έδωσαν μάχες όπως αυτή στην Κρυόβρυση: την Κυριακή 13 Μαρτίου 1878 και ενώ φόρτωναν τις αποσκευές τους, φάνηκαν δύο τουρκικά τάγματα με δύο πυροβόλα, ενισχυμένα με 200 Γκέγκηδες και Κονιάρους. Σε αναφορά του προς την Επιτροπή Μακεδόνων της Αθήνας γράφει ο Δουμπιώτης:

«Όπως λυτρώσωμεν την Πολυάναν (Κρυόβρυση) *εξ ενδεχομένης καταστροφής, προϋπαντήσαμεν τον εχθρόν έξωθεν του χωρίου, καταλαβόντες επικαίρους τινάς θέσεις. Η μάχη διήρκεσε τέσσαρας περίπου ώρας μετά μεγάλου πείσματος. Επελθούσης της νυκτός η μάχη διελύθη. Εκ των Τούρκων εφονεύθησαν εκατόν και επληγώθησαν τεσσαράκοντα. Λέγεται ότι εφονεύθη ο πασάς· το βέβαιον είναι ότι εφονεύθη είς ανώτερος αξιωματικός και δύο σημαιοφόροι. Την νύκτα ημείς εξηκολουθήσαμεν τον πρώτον ημών σκοπόν και καταβάντες εις την πεδιάδα διευθύνθημεν προς την επαρχίαν των Χασίων. Εφονεύθησαν κατά την μάχην της Πολυάνας εκ των ημετέρων οκτώ εθελονταί και επληγώθησαν τέσσαρες. Την επιούσαν επληροφορήθημεν ότι οι Τούρκοι εισήλθον εις Πολυάναν και κατέκαυσαν αυτήν. Η μάχη εξήντλησε σχεδόν ολοσχερώς τα πολεμοφόδια ημών και περιήγαγε ούτω, καίτοι επιτυχώς διεξαχθείσαν, την επανάστασιν και το σώμα εις θέσιν προβληματικήν»*[77].

Οι Τούρκοι διέπραξαν βαρβαρότητες. Στο Λιβάδι έσπασαν πόρτες με τσεκούρια και λεηλάτησαν σπίτια. Στο Λυκούδι σκότωσαν πολλούς κατοίκους. Κατά την επιστροφή τους στην Ελασσόνα πυρπόλησαν τη Μονή Ολυμπιώτισσας και την Τσαριτσάνη.

Το τρίτο τμήμα των επαναστατών αναγκάστηκε να συμπτυχθεί από τον Κολυνδρό στην Πέτρα του Ολύμπου και κατόπιν στον Κονισκό της Καλαμπάκας. Την 29η Μαρτίου 1878 επιτέθηκαν εναντίον Τουρκαλβανών στο Βελεμίστι (Αγιόφυλλο) και πήραν 2.000 πρόβατα και άλλα ζώα. Την 6η Απριλίου κατέλαβαν τη γέφυρα της Σαρακήνας και μετά από παραμονή δύο ημερών στη Μονή Βυτουμά συμπτύχθηκαν στα Άγραφα, στον Ισχόμαχο.

Κρίνοντας ο Σεϊζάνης τις επιχειρήσεις των επαναστατών γράφει: «Στην Ήπειρο επικρατεί λαβύρινθος διαρκούς αντενεργείας του επαναστατικού στοιχεί-

77. ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΘ. ΑΔΑΜΟΣ, ό.π.

ου και κυκεών αμφιταλαντεύσεων», γιατί δεν παρέχεται αποφασιστική βοήθεια σε όπλα και δεν στέλνονται από την κυβέρνηση αξιωματικοί.

Στη Μακεδονία καταφαίνονται *«αι μάλλον παρακεκινδυνευμέναι απόπειραι»*. Και προσθέτει: *Η Θεσσαλία έδωσε «πασών την λαμπροτέραν φλόγαν»*[78].

Η επανάσταση στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στο Πήλιο έληξε με αποτυχία. Με την επέμβαση της Αγγλίας, όπως αναφέρθηκε, δεν εισέβαλε ελληνικός στρατός στη Θεσσαλία και η ελληνική κυβέρνηση εμφανίζεται ως μη εμπόλεμος. Απέμεινε, όμως, ως εμπόλεμος κατάσταση η επαναστατική εστία της Θεσσαλίας. Για την ουδετεροποίηση και αυτής η Αγγλία *«ενήργησεν διά των πρακτόρων αυτής ίνα και αι εν Θεσσαλία και Ηπείρω επαναστάσεις καταπαύσωσι, υπισχνούμενη ότι εν τη συνομολογήσει της ειρήνης θα θεωρήση τας επαναστάσεις αυτάς ως υφισταμένας έτι»*[79].

Στις αρχές Απριλίου κατέφθασαν οι Άγγλοι πρόξενοι (πράκτορες κατά τον Παπαρρηγόπουλο) Μέρλιν και Βλων στην περιοχή Αλμυρού, όπου τους υποδέχτηκαν επαναστάτες με επικεφαλής τον Ι. Καρτάλη. Οι Άγγλοι δήλωσαν ότι μεταφέρουν την υπόσχεση της κυβέρνησής τους πως η Θεσσαλία θα απελευθερωθεί με διπλωματικές διαπραγματεύσεις. Ο Καρτάλης τους συνέστησε να συναντηθούν με τους αρχηγούς των επαναστατών της Δυτικής Θεσσαλίας και τους κατηύθυνε προς αυτήν. Στο Λουτρό Σμοκόβου οι πρόξενοι συνάντησαν τη 19η Απριλίου 1878 εκπροσώπους των επαναστατών και επανέλαβαν και σε αυτούς την ίδια υπόσχεση. Και θεωρήθηκε λήξασα και η επανάσταση του 1878 στη Θεσσαλία.

7.8. Το Συνέδριο του Βερολίνου

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος έληξε με ήττα της Τουρκίας. Η ραγδαία προέλαση του ρωσικού στρατού προς την Αδριανούπολη ανάγκασε την Τουρκία να υπογράψει την 3η Μαρτίου 1878 στον Άγιο Στέφανο, χωριό της Κωνσταντινουπόλεως, τη γνωστή Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Με αυτήν η Ρωσία αποσπούσε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία το Βατούμ, τη Δοβρουτσά και άλλα εδάφη, ενώ επέκτεινε τα σύνορά της στον Καύκασο. Στη Σερβία παραχωρούνταν το Μαυροβούνιο, η Μακεδονία και άλλα εδάφη.

Για να γίνει η «Μεγάλη Βουλγαρία» παραχωρήθηκε σε αυτήν όλη σχεδόν η Ανατολική Ρωμυλία, η μισή Θράκη και ολόκληρη η Μακεδονία, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική. Ο Ρώσος στρατηγός Ιγνάτιεφ, τηρώντας εντολή του τσάρου Αλέξανδρου Β' που τον εκπροσωπούσε στον Άγιο Στέφανο, επέβαλε να μη γραφεί ούτε λέξη περί Ελλάδας στη συνθήκη και να μην παραχωρηθεί σε αυτήν ούτε πιθαμή εδάφους.

78. Μ. ΣΕΪΖΑΝΗΣ, ό.π.
79. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου δεν ικανοποιούσε ούτε την Αγγλία, ούτε την Αυστρία, ούτε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Επιπλέον, ήταν αδύνατη η εφαρμογή της σε μερικές περιπτώσεις. Τη Θράκη π.χ. και τη Μακεδονία τις κατείχε η Τουρκία σταθερά, ενώ η Σερβία με τη Βουλγαρία αδυνατούσαν να τις αποσπάσουν από αυτήν. Ουσιαστικά η συνθήκη παρέμεινε «στα χαρτιά». Η Ρωσία αναγκάστηκε να διεξαγάγει διπλωματικές συζητήσεις με την Αγγλία και να δεχτεί τη μεσολάβησή της για τη σύγκληση στο Βερολίνο συνεδρίου των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών, για να αναθεωρηθεί η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και να υπογραφεί νέα.

Το Συνέδριο στο Βερολίνο διήρκεσε από την 1η Ιουνίου μέχρι την 1η Ιουλίου 1881, υπό την προεδρία του πρωθυπουργού της Γερμανίας Βίσμαρκ. Από τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες μετείχαν και οι πρωθυπουργοί: Ντισδραέλι Αγγλίας, Αντράσου Αυστρίας και Γκορτσάκωφ Ρωσίας. Από άλλες χώρες μετείχαν οι υπουργοί εξωτερικών: Γουλιέλμος Βάδιγκτον (Waddington) Γαλλίας, κόμης Κόρτι Ιταλίας και Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς Τουρκίας. Επίσης, μετείχαν πρωθυπουργοί βαλκανικών χωρών, καθώς και υπουργοί Εξωτερικών ευρωπαϊκών χωρών. Η Ελλάδα προσκλήθηκε ως παρατηρητής και όχι ως εμπόλεμος και εκπροσωπήθηκε από τον υπουργό Εξωτερικών Θεόδωρο Δηλιγιάννη και τον πρεσβευτή της στο Βερολίνο Αλέξανδρο Ραγκαβή. Σε κάποια συνεδρίαση κλήθηκαν οι Έλληνες και ανέπτυξαν *«την ανάγκην προσαρτήσεως της Κρήτης, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας»* στην Ελλάδα. Τους άκουσαν οι εκπρόσωποι των χωρών στο συνέδριο, αλλά μόλις διάβασαν μεταφρασμένο το σχετικό ελληνικό υπόμνημα, άρχισαν να απέρχονται από την αίθουσα. Στη διαμαρτυρία του Δηλιγιάννη γιατί δεν παραμένουν να εξετάσουν το ελληνικό αίτημα, απάντησε *«μετά κυνισμού ο Άγγλος επί των εξωτερικών υπουργός (Σαλίσμπουρυ), επιτέλους δεν επολεμήσατε ίνα έχητε αξιώσεις εδαφικών παραχωρήσεων»*. Η Αγγλία, λοιπόν, δεν τήρησε την υπόσχεση του πρωθυπουργού της, Ντισδραέλι, ότι θα υποστήριζε στο Συνέδριο του Βερολίνου την παραχώρηση εδαφών στην Ελλάδα *«ωσεί ήτο παρούσα»* σε αυτό. Ο *«Δισδραέλις δε μετά σοφιστείας ηθικής συνεβούλευσε τοις Έλλησι αντιπροσώποις αντί να ζητήσωσιν εδαφικήν επέκτασι, να ζητήσωσι την προστασίαν των εν Τουρκία ελληνικών πληθυσμών. (...) Ούτω δ' εξεπληρούτο κατά σοφιστικωτάτην και κακόπιστον ταύτην απόφασιν η εις την Ελλάδα δοθείσα αγγλική υπόσχεσις»*[80].

Η Ελλάδα βρέθηκε στο Συνέδριο του Βερολίνου απομονωμένη εξαιτίας της αγγλικής πολιτικής. Μερικοί αποδίδουν την απομόνωσή της σε προσωπική επιλογή του Ντισδραέλι. Όμως, ήταν οι αγγλικές τράπεζες με τους Άγγλους τοκογλύφους που επέβαλαν στην κυβέρνησή τους να υποστηρίζει την Τουρκία στη διατήρηση ευρωπαϊκών εδαφών. Την παραχώρηση εδαφών στη Σερβία και στη Βουλγαρία η Αγγλία αδυνατούσε να την εμποδίσει, γιατί οι δύο χώρες με-

80. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

τείχαν στο συνέδριο ως εμπόλεμες, ενώ τις υποστήριζαν και ευρωπαϊκές μετέχουσες σε αυτό.

Από την απομόνωσή της η Ελλάδα βγήκε χάρη σε απρόσμενη παρέμβαση της Γαλλίας. Ο Κουμουνδούρος πίστευε στις αρχές της Γαλλικής Επαναστάσεως, συμπαθούσε τη Γαλλία και τον πολιτισμό της, ενώ προωθούσε και την οικονομική συνεργασία μαζί της. Στη Γαλλία εξάλλου ήταν διαδεδομένος ευρύτατα ο φιλελληνισμός, που τον εκπροσωπούσαν σπουδαίοι πνευματικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες. Ένας από αυτούς, ο Λέων Γαμβέτας, πρόεδρος της γαλλικής Βουλής, παρενέβη αποφασιστικά. Τηλεγραφούσε κάθε μέρα από το Παρίσι στο Βερολίνο στον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Βάδιγκτον, που αντικαθιστούσε τον πρωθυπουργό της στο συνέδριο, για να παρέμβει υπέρ της Ελλάδας. Ο Βάδιγκτον, που είχε σχηματίσει και προσωπική γνώμη για το δίκαιο της Ελλάδας, παρενέβη υπέρ αυτής και πέτυχε να εγγραφεί στο Πρωτόκολλο αρ. 14 «*πρόσκλησις του Συνεδρίου προς τας κυβερνήσεις Τουρκίας και Ελλάδος ίνα συνεννοηθώσι περί διορθώσεως των ορίων, ως καταλληλοτάτης μεθορίου γραμμής κατά την γνώμην του Συνεδρίου λαμβανομένης της διηκούσης εν Θεσσαλία μεν διά της κοιλάδος του Πηνειού, εν Ηπείρω δε διά της του Θυάμιδος* (Καλαμά)» και «*καθ' ην περίπτωσιν δεν θα ήτο δυνατόν να συνεννοηθώσιν ηδύναντο να επικαλεσθώσι την μεσιτείαν των υπογραφουσών την συνθήκην του Βερολίνου Δυνάμεων*»[81].

Με το Βερολίνειο Συνέδριο πήραν όλες οι χώρες εδάφη από την Τουρκία. Η Ρωσία πήρε το Καρς και το Ασδραχάν. Η Σερβία και η Ρουμανία αναγνωρίστηκαν ανεξάρτητα κράτη. Το Μαυροβούνιο επεκτάθηκε και μεγάλωσε. Η Βουλγαρία αναγνωρίστηκε επαρχία στην Ανατολική Ρωμυλία με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη, αλλά παρέμεινε υποτελής στην Τουρκία. Στην Αυστρία παραχωρήθηκε το δικαίωμα να κατέχει στρατιωτικώς τις περιοχές Βοσνίας και Ερζεγοβίνης. Επωφεληθείς από αυτό ο Έλληνας αντιπρόσωπος ζήτησε να παραχωρηθεί και στην Ελλάδα παρόμοιο δικαίωμα για τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ο Βάδιγκτον του είπε: «*Η Αυστρία ίνα κατέχη τας επαρχίας αυτάς παρέταξεν από τούδε εις τα σύνορα αυτών 80 χιλ. στρατού. Αν έχητε και υμείς νυν 80 χιλ. στρατού, σπεύσατε να καταλάβητε τας χώρας ας αξιοίτε, χωρίς να ερωτήσητε μηδένα και χωρίς να περιμένητε τίποτα από το Συνέδριον*»[82]. Η Αγγλία, που δεν ήταν εμπόλεμος και δεν είχε δικαιώματα διεκδίκησης εδαφών από την Τουρκία, απέσπασε απόφαση του συνεδρίου με την οποία «αγόρασε» από την Τουρκία την Κύπρο με συμβολική τιμή, δηλαδή τζάμπα.

Η εγγραφή στο Πρωτόκολλο για τη Θεσσαλία χαρακτηρίστηκε μεγάλη επιτυχία της Ελλάδας και οι κυβερνητικοί παράγοντες θριαμβολόγησαν. Τυφλωμένοι από αντιπολιτευτικό μένος οι άλλοι πολιτικοί συμπεριφέρθηκαν με

81. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
82. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

ποταπότητα. Ο Χαρίλαος Τρικούπης κατηγόρησε από του βήματος της Βουλής την κυβέρνηση γιατί προτίμησε εδαφικές επεκτάσεις προς τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, αντί *«του δικαιώματος του προστατεύειν τους Έλληνας της Τουρκίας»*. Υποστήριξε δηλαδή τη «σοφιστική» άποψη του Ντισδραέλι, για να δικαιολογήσει την αθέτηση της υπόσχεσής του προς την Ελλάδα. *«Και πώς ηδύνατο η Ελλάς να ασκή την τοιαύτην προστασίαν άνευ της προς ταύτην αναγκαίας πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής δυνάμεως;»*, διερωτάται ο Παπαρρηγόπουλος[83]. Και συμπληρώνει απορών ο Μαρκεζίνης για το περίεργο «να ευρεθή ο Κουμουνδούρος εις θέσιν απολογουμένου, διότι επί των ημερών του εμεγάλωσεν η πατρίς του, είναι ομολογουμένως μελαγχολικόν και παράδοξον»[84]. Επαναλαμβάνεται: Πρέπει κάποτε να ερευνηθεί σε βάθος η συμπεριφορά μερικών Ελλήνων πολιτικών της εποχής εκείνης, που επαινούνται «μεγάλοι» και «αναμορφωτές» της Ελλάδας, αλλά που καταφέρονταν με πάθος κατά της πολεμικής προετοιμασίας της, καθώς και κατά της παράταξης στρατού της στα σύνορα με την Τουρκία, την οποία επίμονα ζητούσε ο τσάρος της Ρωσίας. Και να εξαχθούν συμπεράσματα για το αν θα επιτύγχανε περισσότερα στο Συνέδριο του Βερολίνου η χώρα μας ή όχι.

Έχοντας η Τουρκία την υποστήριξη του αγγλικού κεφαλαίου αρνούνταν να συμμορφωθεί προς τη σύσταση του συνεδρίου και δεν δεχόταν να συζητήσει με την Ελλάδα για τη διαρρύθμιση των συνόρων τους. Ο Κουμουνδούρος θεωρούσε την άρνησή της καταστροφική για την Ελλάδα. Γιατί με την προσάρτηση της Θεσσαλίας ήλπιζε στην επίλυση του βασανιστικού και δαπανηρού επισιτιστικού προβλήματος της χώρας. Με διπλωματικές ενέργειες προς τη Γαλλία, την Αγγλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, παρουσίασε την οξύτητα του προβλήματος αυτού και ζήτησε τη συνδρομή τους. Και τότε παρενέβη ένας νέος απρόσμενος παράγοντας: ο Γουλιέλμος Γλάδστων, που νίκησε τον Ντισδραέλι στις αγγλικές εκλογές. Ο Γλάδστων συνεννοήθηκε με τον Βίσμαρκ, συγκάλεσαν συνδιάσκεψη στο Βερολίνο και αυτή καθόρισε τα νέα μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας όρια.

Στη Θεσσαλία τα όρια επεκτείνονταν μέχρι την κορυφή του Ολύμπου και στην Ήπειρο πέρα από τον Καλαμά, συμπεριλαμβανομένων των Ιωαννίνων και των Ζαγορίων. Η Τουρκία διαφώνησε. Η Αγγλία κάλεσε το Μάρτιο του 1881 νέα συνδιάσκεψη και αυτή έβγαλε τελική απόφαση. Με αυτήν από τη Θεσσαλία εξαιρέθηκε η επαρχία Ελασσόνας και το μεγαλύτερο μέρος των Χασίων, με τη δικαιολογία ότι δήθεν οι περιοχές τους ήταν περισσότερο ορεινές και δεν θα εξυπηρετούσαν το επισιτιστικό πρόβλημα της Ελλάδας. Από την Ήπειρο παραχωρούνταν στην Ελλάδα μόνον η επαρχία της Άρτας. Για να αποδεχτεί η

83. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
84. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.

Αγγλία την παραχώρηση της Θεσσαλίας έθεσε στο βασιλιά Γεώργιο τον όρο να μην επιδιώξει η Ελλάδα την προώθηση των συνόρων της βόρεια της Μελούνας Τυρνάβου. Ο Γεώργιος τον αποδέχτηκε[85].

Για την πραγματοποίηση της απόφασης αυτής της συνδιάσκεψης του Βερολίνου έγιναν συζητήσεις μεταξύ των κυβερνήσεων Ελλάδας και Τουρκίας, με κατάληξη να υπογραφεί στην Κωνσταντινούπολη τη 2α Ιουλίου 1881 η «*Σύμβασις περί διαρρυθμίσεως των Ελληνο-Τουρκικών συνόρων*», γνωστή ως Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως. Ολόκληρη δημοσιεύεται στο Παράρτημα του παρόντος. Με τη σύμβαση αυτή τα σύνορα Ελλάδας και Τουρκίας ορίστηκαν στη γραμμή: τέσσερα περίπου χιλιόμετρα προς μεσημβρίαν των εκβολών του Πηνειού, κατευθύνεται κατόπιν προς δυσμάς, διέρχεται μεταξύ Κρανιάς και Αβαρνίτσας, Καλλιπεύκης και Αναλήψεως, Γκουνταμάνη, Κοκκινόπετρας, Λυγαριάς - Μελούνας, Τιταρήσιου περιοχής Τυρνάβου, υψωμάτων Ζάρκου Τρικάλων, Γαβρόβου Καλαμπάκας, Γεωργίτσας Γρεβενών, Ζυγού, Δοκιμίου και Περιστερίου Καλαμπάκας. Με τη σύμβαση παρέμεινε στην Τουρκία η επαρχία Ελασσόνας, ενώ η Ελλάδα αποδέχτηκε τον όρο «*προσάρτηση της Θεσσαλίας*», που δυστυχώς χρησιμοποιείται αβασάνιστα από αρκετούς και στην εποχή μας, ενώ αυτός δεν αποδίδει την πραγματικότητα. Προσάρτηση γίνεται όταν κάποιο κράτος ενσωματώνει στην επικράτειά του περιοχή και κατοίκους άλλης εθνότητας, πράγμα που δεν συντρέχει στην περίπτωση της Θεσσαλίας. Απελευθέρωση γίνεται όταν μια περιοχή κατακτημένη από ξένη χώρα αποδίδεται στη μητρική της, όπως συνέβη στη Θεσσαλία. Να σημειωθεί: για τα Επτάνησα, την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα δεν χρησιμοποιήθηκε ο όρος «προσάρτηση» αλλά ένωση με την Ελλάδα. Στη Θεσσαλία, λοιπόν, έγινε απελευθέρωση υπόδουλης ελληνικής περιοχής και εθνική απελευθέρωση Ελλήνων από ξένο, τουρκικό, ζυγό και ένωση με την πατρίδα τους, Ελλάδα.

85. Ο όρος αυτός δεν τηρήθηκε. Η Ελλάδα με τις άλλες βαλκανικές χώρες κήρυξαν το 1912 πόλεμο κατά της Τουρκίας. Ο στρατός της εξόρμησε από τη Μελούνα και απελευθέρωσε τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τα νησιά του Αιγαίου. Ο Γεώργιος μετέβη στη Θεσσαλονίκη και παρέστη στον εορτασμό της απελευθερώσεως, αλλά παρέμεινε αρκετό διάστημα εκεί. Την 5η Μαρτίου 1913, και ενώ έκανε το συνηθισμένο περίπατό του σε δρόμο της πόλης, τον δολοφόνησε με πιστόλι ο Σχινάς. Ο δολοφόνος συνελήφθη. Οι αρχές ανακοίνωσαν ότι ήταν ανισόρροπος. Αργότερα πήδησε από το κτίριο της διοίκησης του στρατού όπου κρατούνταν κι αυτοκτόνησε. Τα αίτια της δολοφονίας δεν έγιναν γνωστά. Κατά μία εκδοχή, ο Σχινάς χρησιμοποιήθηκε ως όργανο από τη Γερμανία, με σκοπό να διαδεχτεί τον Γεώργιο ο γιος του, Κωνσταντίνος. Κατ' άλλη, τον «τιμώρησαν» οι Άγγλοι επειδή παραβίασε την υποχρέωση να μην επεκταθούν τα σύνορα της Ελλάδας βόρεια της Μελούνας, υπονοώντας ότι έτσι δεν θα δημιουργούνταν αιτία σύγκρουσης Κωνσταντίνου - Βενιζέλου, που έφερε τον διχασμό και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο Σπ. Μαρκεζίνης στην «Ιστορία» του γράφει ότι μένει άγνωστο ποια θα ήταν η θέση της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο αν ζούσε ο Γεώργιος.

7.9. Η Απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881

Σε εφαρμογή της Συμβάσεως της Κωνσταντινουπόλεως, άρχισαν να αποχωρούν από τη Θεσσαλία οι Τούρκοι την 24η Ιουλίου 1881 και να εισέρχεται σε αυτήν ο ελληνικός στρατός από τον Δομοκό. Επικεφαλής του είναι ο στρατηγός Σκαρλάτος Σούτσος. Δίπλα του, τιμητικώς ως επιτελάρχης, ο Κωνσταντίνος Ισχόμαχος. Λίγο πιο πίσω, επίσης τιμητικώς, οι υπαξιωματικοί με τους στρατιώτες που πολέμησαν στη Θεσσαλία το 1878. Ο δημοσιογράφος Σπύρος Παγανέλης ακολουθούσε τον ελληνικό στρατό και περιγράφει τις συγκλονιστικές σκηνές που εκτυλίχτηκαν στο πέρασμά του[86]. Ο στρατός κατηφόρισε από τον Δομοκό. Φτάνοντας στον κάμπο πήρε κατεύθυνση προς τα δυτικά και προχωρώντας έφτασε στη Ματαράγκα. Με σύντομη τελετή και συγκινητικές εκδηλώσεις τίμησε το πεδίο της πρόσφατης μάχης και σκόρπισε άνθη στη μνήμη των πεσόντων επαναστατών. Ακολούθως, ο στρατός πέρασε από τους Σοφάδες, το Καλλίθηρο και άλλα πεδία μαχών και τίμησε τους πεσόντες και σε αυτά. Η είσοδός του στην Καρδίτσα υπήρξε συγκλονιστική. Η πορεία του προς τα Τρίκαλα έγινε την 21η Αυγούστου 1881 σε πανηγυρική ατμόσφαιρα. Στον Πηνειό δεν υπήρχε γέφυρα. Στρατιώτες και αξιωματικοί τον διέπλευσαν με γέλια και παιχνίδια. Η Μαρούλα Κλιάφα περιγράφει με γλαφυρότητα τις σχετικές σκηνές, καθώς και την αποθεωτική υποδοχή του στρατού στα Τρίκαλα[87].

Τα Τρίκαλα ορίστηκαν πρωτεύουσα νομού με δικαιοδοσία τη Δυτική Θεσσαλία. Εγκαταστάθηκε νομάρχης, πρόεδρος πρωτοδικών και άλλες ελληνικές αρχές. Ο στρατός τοποθέτησε συνοριακά φυλάκια στο Δοκίμι, για να ελέγχει τη διάβαση Ζυγού, στο Αγιόφυλλο και σε άλλα σημεία των Χασίων μέχρι το Ζάρκο.

Ο ελληνικός στρατός από τα Τρίκαλα κατευθύνθηκε στη Λάρισα. Επιτροπή αξιωματικών του εισήλθε στην πόλη το μεσημέρι του Σαββάτου της 30ής Αυγούστου και την παρέλαβε από τον Τούρκο διοικητή Χικμέτ. Αμέσως την άλλη μέρα, Κυριακή 31 Αυγούστου 1881, εισήλθε ο ελληνικός στρατός. Στην είσοδο της πόλης ανέμεναν οι εκπρόσωποί της και το σύνολο σχεδόν των κατοίκων της. Νεάνιδες έραιναν με άνθη. Το πλήθος χειροκροτούσε κι επευφημούσε σε ατμόσφαιρα συγκινήσεων μέχρι δακρύων. Του εισερχόμενου στην πόλη στρατού προηγείτο τιμητική φρουρά, που περιστοίχιζε το σημαιοφόρο, με υψωμένη τη σημαία. Στη Λάρισα κυμάτιζε πρώτη φορά στη μακραίωνη ιστορία της σημαία ελληνική. Επικεφαλής του στρατού είναι ο στρατηγός Σκαρλάτος Σούτσος, έφιππος. Λίγο πιο πίσω ο επιτελάρχης του, συνταγματάρχης, Κωνσταντίνος Ισχόμαχος, και οι άλλοι αξιωματικοί του επιτελείου, έφιπποι ε-

86. ΣΠ. ΠΑΓΑΝΕΛΗΣ, «Οδοιπορικές σημειώσεις».
87. ΜΑΡΟΥΛΑ ΚΛΙΑΦΑ, «Τρίκαλα, Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη».

πίσης. Ακολουθούσε συντεταγμένο το τμήμα που είχε πολεμήσει στη Ματαράγκα και οι υπόλοιπες μονάδες, ενώ το πλήθος παρακολουθεί σαν σε όνειρο παρασυρμένο από την έξαρση, στην οποία το εξακόντισε η απόκτηση της ελευθερίας.

Από τα Τρίκαλα ακολουθούσε το στρατό και ο Σπ. Παγανέλης, που περιγράφει στο βιβλίο του και την υποδοχή του στη Λάρισα, αλλά δεν αναφέρει το σημείο εισόδου του σε αυτήν. Πόλη άγνωστη σε εκείνον, με περίπου 14.000 κατοίκους τότε, δεν είχε επί Τουρκοκρατίας ονομασίες οδών. Το 1931 ο Παγανέλης παρέστη στη Λάρισα στον πανηγυρικό εορτασμό της Πεντηκονταετηρίδας Απελευθερώσεως της Θεσσαλίας, προσκληθείς τιμητικώς. Τότε διαπίστωσε ότι το 1881 ο στρατός εισήλθε από την οδό Φαρσάλων και το έγραψε στο ειδικό Λεύκωμα της Πεντηκονταετηρίδας. Ενδεχομένως να προκαλεί απορίες γιατί ο στρατός δεν εισήλθε από δυτικά, από την κατεύθυνση των Τρικάλων. Οι συγκοινωνίες διεξάγονταν διαφορετικά τότε. Οι Τούρκοι, για την προστασία τους στη Λάρισα από επιδρομές αρματολών και κλεφτών, είχαν οργανώσει την άμυνά τους με στήριγμα τον Πηνειό, που την περιέζωνε από βορρά, όπως και τώρα. Το στήριγμα αυτό το συμπλήρωσαν με κανάλι, που περιέζωσε την πόλη και από νότια, το Κολούρ Ντου, που δεν υπάρχει πλέον γιατί επικαλύφθηκε από τις οδούς Καραθάνου και Ηρώων Πολυτεχνείου. Στη συνοικία Σάλια παροχετευόταν από τον Πηνειό στο κανάλι νερό, που το διέτρεχε μέχρι τη συνοικία των Αγίων Σαράντα, όπου ξαναχυνόταν στον Πηνειό. Αλλά για να εισρέει το νερό στο κανάλι έπρεπε ο πυθμένας του να είναι ανάλογος προς τη στάθμη του ποταμού. Έτσι, το κανάλι ήταν βαθύ. Πηνειός και Κολούρ Ντου αποτελούσαν ενιαίο υδάτινο φράγμα που το πέρασμά του γινόταν από φρουρούμενες γέφυρες, τις ονομαζόμενες Πύλες Εισόδου στην πόλη. Από ανατολικά η είσοδος γινόταν από τη γέφυρα (Πύλη της Αγιάς) των Σουφλαρίων, εκεί όπου τώρα η μεγάλη γέφυρα για το χείμαρρο Κοτς Μπασάν. Από βορρά, από τη γέφυρα (Πύλη του Τυρνάβου) του Πηνειού στο Αλκαζάρ. Και από δυτικά και νότια η είσοδος από γέφυρα, που υπήρχε επί του Κολούρ Ντου, στη λεγόμενη Πύλη Φαρσάλων. Υπολείμματα της γέφυρας διατηρούνταν μέχρι τη δεκαετία του 1950, ενώ το Κολούρ Ντου είχε μπαζωθεί στο μεγαλύτερο μέρος του. Μετά την απελευθέρωση οι τρεις Πύλες διατήρησαν τις ονομασίες για δεκαετίες και σε αυτές εισπράττονταν οι δημοτικοί φόροι επί των εισαγομένων από αγρότες προς πώληση στην πόλη ζώων και αγροτικών προϊόντων. Η είσοδος του στρατού, λοιπόν, στη Λάρισα, σε σχηματισμό παρέλασης μάλιστα, έγινε από την τότε Πύλη της οδού Φαρσάλων, όπου η τωρινή διασταύρωση των οδών Παναγούλη και Ηρώων Πολυτεχνείου. Ο στρατός εγκατέστησε νομάρχη και δικαστική αρχή στη Λάρισα, ως πρωτεύουσα της Κεντρικής και Ανατολικής Θεσσαλίας. Επίσης, ο στρατός εγκατέστησε συνοριακά φυλάκια στην περιοχή Τυρνάβου - Καλλιπεύκης - Ολύμπου - Παπαπουλίου. Από τη Λάρισα ο στρατός εισήλθε σε πανηγυρική ατμόσφαιρα στον Βόλο τη 2α Νοεμβρίου

1881, από οδό στην οποία δόθηκε η ονομασία της ιστορικής αυτής για την πόλη χρονολογίας.

Η Θεσσαλία κατακτήθηκε το 1393 και απελευθερώθηκε το 1881. Η Τουρκοκρατία σε αυτήν διήρκεσε 487 χρόνια, πέντε αιώνες. Στη διάρκειά τους η Θεσσαλία έχυσε ποταμούς αίματος και δακρύων. Θυσίασε χιλιάδες τέκνων της. Τα βουνά της χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια του έθνους και άσβεστες εστίες του ανεπανάληπτου ελληνικού λαϊκού πολιτισμού και του ανυπότακτου πνεύματός του. Ανυψώθηκε στην πρωτοπορία της οικονομικής ανάπτυξης, με τις φημισμένες συντεχνίες της, και εισχώρησε στο ευρωπαϊκό εμπόριο με συνέπεια και με προϊόντα ανώτερα ποιοτικώς από ομοειδή ξένα, χωρίς κρατική στήριξη κι επιδοτήσεις. Με την παιδεία της, τους διδασκάλους της και τον Ρήγα κατέχει πρώτη θέση στην προσπάθεια αφύπνισης της εθνικής συνείδησης. Στον ένοπλο αγώνα κατέλαβε αξιόλογη θέση με τα αμέτρητα ξεσπάσματα των αρματολών της και τις επαναστάσεις των Νικοτσάρα, παπα-Βλαχάβα, Γεωργάκη Ολύμπιου. Αυτοί, ο Χριστόφορος Περραιβός, ο Ρήγας, ο Άνθιμος Γαζής κ.ά. διαπνέονταν από την ιδέα επαναστάσεως εθνικής, όχι τοπικής. Αυτή ακριβώς η ιδέα αποτελεί το κύριο γνώρισμα της αγωνιζόμενης Θεσσαλίας. Στη διάρκεια της Επαναστάσεως του '21 πρόσφερε τον υπουργό Στρατιωτικών Χρ. Περραιβό, πολεμιστή και λόγιο, τον αρχιστράτηγο, Γεώργιο Καραϊσκάκη, και αρκετές χιλιάδες έμπειρους πολεμιστές, που κατήλθαν και πολέμησαν στη Στ. Ελλάδα και στην Πελοπόννησο, αλλά δεν επέστρεψε κανένας στην πατρώα του γη. Στο νεαρό ακόμα ελληνικό κράτος η Θεσσαλία πρόσφερε τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, τον Οικονόμου εξ Οικονόμων, τον Διονύσιο Πύρρο, τον Ιωάννη Φιλίππου, που με άλλους λογίους έδωσαν τη μαγιά για την πνευματική αναγέννηση της ελεύθερης πατρίδας. Με αυτά και με άλλα επιτεύγματά της η Θεσσαλία προσήλθε στη μητέρα Ελλάδα με το κεφάλι ψηλά. Και με τη βεβαιότητα ότι ανταποκρίθηκε στις παραδόσεις και στις προσδοκίες του ελληνισμού στη διάρκεια της μακράς δουλείας της. Στον Επίλογο που ακολουθεί σκιαγραφείται πώς την υποδέχτηκε η μητέρα[88].

88. Για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας βλ. ΑΧ. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Η διπλωματική πλευρά της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας το 1881», Τρικαλινά, τ. Α' (1981). ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΦΗΚΑ-ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ, «Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο Ελληνικό Κράτος (1881-1885)». Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1989.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τη λήξη του Συνεδρίου του Βερολίνου το 1878 και με την προοπτική απελευθερώσεως της Θεσσαλίας ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος σχεδίασε προνοητικά την αξιοποίηση του πλούτου της. Θεωρούσε ότι με το σιτοβολώνα της θα μειωνόταν το βασανιστικό έλλειμμα σε σιτηρά και σε άλλα γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα, που καλύπτονταν με δυσβάστακτες εισαγωγές. Ο σχεδιασμός του απέβλεπε σε: 1) απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, 2) εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων και 3) συνδυασμένη αγροτική-βιομηχανική ανάπτυξη. Να δούμε τι έγινε:

Τσιφλίκια: Ο Κουμουνδούρος *«επεδίωκε να πλήξει τα τσιφλίκια (...) και να εξασφαλιστούν, έτσι, οι συνθήκες πλήρους ανέλιξης του αστοβιομηχανικού καπιταλισμού και στην Ελλάδα»*[1]. Άλλωστε ήταν δεδηλωμένος εχθρός των τσιφλικάδων. Πρωθυπουργός το Μάρτιο του 1871, απαλλοτρίωσε με νόμο 2.650.000 στρέμματα, *«με αποτέλεσμα να αποκατασταθούν στην πλειοψηφία τους Έλληνες χωρικοί ως ιδιοκτήτες»* στη Στερεά Ελλάδα. Από τις βουλευτικές εκλογές του 1882 βγήκε πανίσχυρος και ήταν πλέον βέβαιο ότι θα πραγματοποιούσε την απαλλοτρίωση και στη Θεσσαλία. Αλλά ο Κουμουνδούρος ήταν και δεδηλωμένος εχθρός της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα. Λοιπόν, σε συνωμοσία Άγγλων και ανακτόρων τού αφαιρέθηκε η πρωθυπουργία και δόθηκε στον «φιλοάγγλο» Χαρίλαο Τρικούπη. Η πτώση του Κουμουνδούρου προετοιμάστηκε με συκοφαντική εκστρατεία εναντίον του «με μυρίας κατακραυγάς και κατηγορίας ανυποστάτους»[2]. Κυριότερη από *«τας μυρίας κατακραυγάς»* που εκτοξεύτηκαν εναντίον του, ακόμα και μέσα στη Βουλή από τον Τρικούπη, ήταν ότι επιδίωξε την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, γράφει απορών ο Μαρκεζίνης[3]. Πρωθυπουργός τώρα ο Τρικούπης συμπεριφέρθηκε λες και ήθελε να τιμωρήσει τον Κουμουνδούρο και τους Θεσσαλούς για την απελευθέρωσή τους. Να τι έκανε:

Ο Τρικούπης διατήρησε τα τσιφλίκια επικαλούμενος όχι ότι θα τα αξιοποιούσαν καλύτερα οι τσιφλικάδες, αλλά ότι αν γίνει απαλλοτρίωση θα παραβιαστεί η Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως, με κινδύνους πολέμου εκ μέρους της Τουρκιάς κτλ. Το ίδιο φάντασμα επικαλούνταν επί σαράντα χρόνια όλες οι κατοπινές και ποικίλης απόχρωσης ελληνικές κυβερνήσεις. Λοιπόν, ο Νικόλαος Πλαστήρας, υπουργός της επαναστατικής κυβερνήσεως το 1924, υπέγραψε αναγκαστικό διάταγμα μιας σελίδας, με το οποίο απαλλοτριώθηκαν πέντε εκατομμύρια στρέμματα της Θεσσαλίας, χωρίς να κατηγορηθεί ότι παραβίασε

1. Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Αγροτικόν Ζήτημα στην Ελλάδα», έκδοση Εξάντας, Αθήνα, 1975.
2. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.
3. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, «Πολιτική Ιστορία».

τη συνθήκη εκείνη και χωρίς καν να απειληθεί πόλεμος με την Τουρκία. Κάτι ακόμα: Ο Ηπειρώτης ευεργέτης Κ. Ζάππας αγόρασε θεσσαλική έκταση 200.000 στρεμμάτων και τα δώρισε στο ελληνικό δημόσιο με τον όρο να διανεμηθούν σε ακτήμονες. Ο Τρικούπης δεν τα διένειμε αλλά τα κρατικοποίησε. Έτσι, από τη μια εισήγαγε τον κρατισμό και στη γεωργία και από την άλλη ταύτισε τα συμφέροντα κράτους και τσιφλικάδων.

Η διατήρηση των τσιφλικιών στη Θεσσαλία είχε βαρύτατες συνέπειες στην Ελλάδα, κοινωνικές και οικονομικές. Οι απαλλαγέντες από τα δεσμά της δουλοπαροικίας αγρότες στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, με το Χάτι Χαμαγιούμ του σουλτάνου, έχασαν την ελευθερία τους με τον Τρικούπη και ξαναέγιναν κολίγοι τσιφλικάδων. Δεν το δέχτηκαν και στη Θεσσαλία άρχισαν εξεγέρσεις κολίγων με νεκρούς. Τα παιδιά τους στρατευθέντα στη θεσσαλική 1η Μεραρχία εξόρμησαν το 1912 από τη Μελούνα. Σε αυτά έλαχε η τιμή της «κυρίας κατεύθυνσης» του ελληνικού στρατού, που ελευθέρωσε τη Μακεδονία και μέρος της Θράκης. Όταν επέστρεψαν, όσα επέστρεψαν, από τη Μικρά Ασία στα χωριά τους, από ελευθερωτές υπόδουλων Ελλήνων βρέθηκαν δουλοπάροικοι, παιδιά κολίγων. Δεν δέχτηκαν την προσβολή αυτή και στη Θεσσαλία άρχισαν νέες εξεγέρσεις. Εξεγέρσεις παλαιών πολεμιστών· με νέους νεκρούς[4].

Περισσότερα από τέσσερα εκατομμύρια στρεμμάτων της «εριβώλακος Θεσσαλίας» περιήλθαν σε περίπου 40 κεφαλαιούχους ξενιτεμένους Έλληνες, που δεν ήξεραν τι να τα κάνουν, ούτε καν πού βρίσκονταν αυτά. Και τα απέκτησαν με τίτλους άκυρους κατά το Εφετείο της Λάρισας. Με τους νέους τσιφλικάδες, τις επιστασίες τους και την οπισθοδρόμηση των ελεύθερων καλλιεργητών σε κολίγους, η αγροτική παραγωγή αποδιοργανώθηκε και η απόδοση της θεσσαλικής γης μειώθηκε. Έκπληκτος ο Π. Γεννάδιος διαπίστωσε το 1884 ότι «*μετά την ένωση της Θεσσαλίας το πρόβλημα του δημητριακού ελλείμματος της χώρας όχι μόνον δεν είχε λυθεί, παρ' όλες τις περί του αντιθέτου προσδοκίες, αλλά είχε μάλιστα επιδεινωθεί, καθ' όσον η Ελλάς εισήγαγε σιτηρά ακόμη περισσότερα από ό,τι πριν την προσάρτηση*»[5].

Λοιπόν, η Λάρισα τίμησε τον Αλ. Κουμουνδούρο με προτομή του στην κεντρική πλατεία της με την αφιέρωση «Τω επιφανέστατω πολιτικώ και ελευθερωτή της Θεσσαλίας» και με ονομασία του σε κεντρική οδό. Τον Τρικούπη τον θεώρησε εχθρό της Θεσσαλίας και δεν έβαλε το όνομά του σε καμιά οδό. Στον Βόλο, στην Καρδίτσα και στα Τρίκαλα υπάρχουν οδοί Χ. Τρικούπη. Τις έβαλαν τσιφλικάδες δήμαρχοι.

Εγγειοβελτιωτικά έργα: Το Δεκέμβριο του 1881, αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, ο Κουμουνδούρος συνήψε δάνειο 150 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων. Ένα μέρος του το προόριζε για εγγειοβελτιωτικά έργα

4. Περισσότερα βλ. ΛΑΖ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, «Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993».

5. Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

στην περιοχή, ώστε να προστατευθούν οι εκτάσεις από πλημμύρες και να αυξηθεί η παραγωγή τους, καθώς και για να αξιοποιηθούν άλλες παρθένες. Και το άλλο μέρος του δανείου το προόριζε για την ίδρυση ειδικής τράπεζας, που να δανείζει τους αγρότες τόσο για την αγορά κτημάτων όσο και για την καλλιέργεια. Με την πτώση του Κουμουνδούρου το δάνειο το πήρε ο Τρικούπης και το σπατάλησε σε διορισμούς υπαλλήλων και σε άλλα έργα, που τα άφησε ημιτελή και καταχρεωμένα. Η ειδική τράπεζα και τα εγγειοβελτιωτικά έργα που προγραμμάτισε ο Κουμουνδούρος το 1881 έγιναν έπειτα από 40 χρόνια, αλλά τα αρδευτικά βρίσκονται στο στάδιο των μελετών, που συντάσσονται χωρίς να προωθούνται σε εκτέλεση. Ο Τρικούπης, όμως, από αυτά τα ημιτελή και καταχρεωμένα έργα, που οδήγησαν τον ίδιο στο *«δυστυχώς επτωχεύσαμεν»*, αποκαλείται από πολιτικούς και ιστορικούς μεγάλος. Και καθιερώθηκε από αυτούς η αξιολόγηση των Ελλήνων πολιτικών με φιγουρατζίδικη δραστηριότητα και όχι με έργα σταθεροποίησης της οικονομίας.

Συνδυασμένη αγροτική-βιομηχανική ανάπτυξη: Κατά τον Σπύρο Μαρκεζίνη, ο Κουμουνδούρος κατάρτισε ειδικά νομοσχέδια για την ανάπτυξη της Θεσσαλίας[6]. Πρωταρχικό έργο έταξε την κατασκευή σιδηροδρόμου. Την 21η Σεπτεμβρίου 1881, και ενώ οι Τούρκοι παρέμεναν ακόμα στον Βόλο, υπέγραψε με οικονομικό όμιλο, που τον εκπροσωπούσε ο μεγαλοτραπεζίτης Κωνσταντινουπόλεως Θ. Μαυροκορδάτος, σύμβαση κατασκευής στη Θεσσαλία σιδηροδρόμου με αυτοχρηματοδότηση του ομίλου και με το προνόμιο να τον εκμεταλλεύεται επί 99 χρόνια. Ο όμιλος συνέστησε την Ανώνυμο Εταιρία Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, την εισήγαγε στο Χρηματιστήριο Παρισίων, αγόρασαν Έλληνες του εξωτερικού και ξένοι μετοχές του και εξασφαλίστηκαν κεφάλαια. Η σύμβαση επικυρώθηκε από τη Βουλή την 22α Ιουνίου 1882 και η κατασκευή άρχισε αμέσως χωρίς απανωτές μελέτες και χωρίς κρατικές ή άλλες επιχορηγήσεις, με σχέδια και επίβλεψη του εμπνευσμένου Ιταλού μηχανικού Ευάρεστου Ντε Κίρικο. Έπειτα από 18 μόνο μήνες στρώθηκε γραμμή μήκους 62 χιλιομέτρων και πλάτους 1 μέτρου μεταξύ Βόλου - Λάρισας. Και την 22α Απριλίου 1884 εγκαινιάστηκε στον Βόλο, παρουσία του βασιλιά Γεωργίου και του πρωθυπουργού Χ. Τρικούπη, η κυκλοφορία τρένου με τέσσερα δρομολόγια ημερησίως και διάνυση της απόστασης σε 2 ώρες και 27 λεπτά. Έπειτα από άλλα δύο χρόνια, τη 16η Ιουνίου 1886, εγκαινιάστηκε η κυκλοφορία του τρένου ως την Καλαμπάκα. Γέφυρες στον Πηνειό, στον Σοφαδίτη και άλλα τεχνικά έργα, χωματουργικές διανοίξεις σε βουνά, τα πάντα κατασκευάστηκαν σε τέσσερα περίπου χρόνια με τον κασμά. Και κατασκευάστηκαν τόσο καλά ώστε χρησιμοποιούνται και στην εποχή μας. Οι ωραίοι λιθόκτιστοι σταθμοί αποτελούν διατηρητέα μνημεία. Στο Βόλο ο εναρμονισμένος σταθμός προς το Πήλιο σε αλπικό στυλ προδιαθέτει τον ταξιδιώτη να επισκεφθεί το βουνό των Κενταύ-

6. ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ό.π.

ρων. Οι σύγχρονοι θαυμαστές του κρατισμού το ονόμασαν τώρα τρένο «Τρικούπης». Ο Κουμουνδούρος, που το προγραμμάτισε και εξασφάλισε την απρόσκοπτη κατασκευή χωρίς κρατική επιχορήγηση, αγνοήθηκε. Οι Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας περιήλθαν μεταπολεμικώς στον κρατικό ΟΣΕ. Και προκειμένου να διαπλατυνθεί από αυτόν η γραμμή Παλαιοφαρσάλου - Καλαμπάκας, μήκους 70 περίπου χιλιομέτρων, με υπάρχουσα υποδομή, με μέσα υπερσύγχρονα, με χρηματοδοτήσεις από την κυβέρνηση, με επιχορηγήσεις από την ΕΟΚ, με απανωτές μελέτες, με εργολαβίες και με τα παραλειπόμενά τους, χρειάστηκαν περισσότερα από δέκα χρόνια! Η γραμμή των 180 χιλιομέτρων στη Θεσσαλία κατασκευάστηκε εξαρχής σε περίπου τέσσερα χρόνια, με τον κασμά. Ο καθένας ας συμπεράνει.

Η κατασκευή των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας αποτελεί μοναδικό τεχνικό επίτευγμα στα ελληνικά χρονικά. Τα Πολυτεχνεία, τα τεχνικά επιμελητήρια και οι συναφείς επιστημονικές οργανώσεις πρέπει να το επικαλούνται για παραδειγματισμό. Γραμμή μήκους 160 χιλιομέτρων, γεφύρια, σταθμοί, μηχανοστάσια, αποθήκες, τα πάντα κατασκευάστηκαν με λιθοδομή, με κασμά και φτυάρι, χωρίς «μελέτες», χωρίς στρατιά χρυσοπληρωμένων «συμβούλων» και χωρίς επιδοτήσεις, σε διάστημα τεσσάρων μόνο χρόνων, δηλαδή σε χρόνο άπιαστο από την εξοπλισμένη με υπερσύγχρονα μέσα νεότερη Ελλάδα. Και κατασκευάστηκαν χωρίς κακοτεχνίες και καλαίσθητα. Σταθμοί, γεφύρια, τα πάντα βρίσκονται ακόμα σε χρήση.

Κατά τη συζήτηση στη Βουλή για την επέκταση από την Αθήνα στη Λάρισα της σιδηροδρομικής γραμμής, ο Κουμουνδούρος πρότεινε την ανάθεσή της σε εταιρεία, όπως έκανε ο ίδιος στη Θεσσαλία. Ο Τρικούπης, πρόδρομος του κρατισμού στην Ελλάδα, την ανέθεσε στο κράτος. Η γραμμή κατασκευάστηκε με πολιτικά κριτήρια. Αναρριχήθηκε σαν κατσικόδρομος σε βουνά, έφτασε στη Λάρισα έπειτα από περίπου τριάντα χρόνια, το 1911, απορρόφησε τεράστια ποσά, καταβρόχθισε δάνεια και επιχορηγήσεις της ΕΟΚ, αλλά παραμένει «ορεσίβιος» και καταχρεωμένη χωρίς να ανταποκρίνεται στο έργο της. Οι περισσότερες μεταφορές, εμπορευμάτων και επιβατών, πέρασαν στα αυτοκίνητα. Οι Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας λειτουργούσαν κερδοφόρα. Είχαν αποσβέσει τις εγκαταστάσεις τους τη δεκαετία του 1920, σε περίπου 30 χρόνια. Με νέα σύμβαση το 1926 το ελληνικό δημόσιο απέκτησε το δικαίωμα να εξαγοράσει τους Σιδηροδρόμους Θεσσαλίας έπειτα από 30 χρόνια, δηλαδή το 1956.

Η λειτουργία του θεσσαλικού τρένου ώθησε την εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της ώθησε την ανάπτυξη αστικών κέντρων. Αλλά το ότι η βιομηχανική ανάπτυξη δεν συνδυάστηκε από τον Τρικούπη με την αγροτική, έδωσε στρεβλή κατεύθυνση στην οικονομία της Ελλάδας. Ο Κουμουνδούρος, αντίθετα, έδινε προτεραιότητα στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα, του αγροτικού, για να παρασύρει κατόπιν αυτός σε ανάπτυξη και το δευτερογενή, το βιομηχανικό. Δηλαδή, αντιμετώπιζε το αγροτικό ζήτημα

της Θεσσαλίας *«μέσα από το σύνολο της οικονομίας και σαν βασικό παράγοντα ανάπτυξής της, με ανάπτυξη συνδυασμένη αγροτική-βιομηχανική»*[7]. Άλλωστε όλες οι μεγάλες χώρες έγιναν αυτές που έγιναν γιατί σε αυτές η αγροτική επανάσταση προηγήθηκε της βιομηχανικής τους. Αυτό το είχε κατανοήσει ο Κουμουνδούρος και γι' αυτό *«ενθάρρυνε την καλλιέργεια των αποκαλουμένων εμπορεύσιμων φυτειών* (βιομηχανικών) *και καταπολέμησε την τσιφλικάδικη παραγωγή σιτηρών»*[8]. Πολλοί μαρξιστές και οικονομολόγοι θεωρούν ότι η κατάργηση το 1924 της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ) του Λένιν και η αφαίρεση από τους αγρότες των παραχωρηθεισών με αυτήν γαιοκτησιών υπήρξαν αρνητικός παράγοντας στην ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης.

Ο Τρικούπης όχι μόνο δεν συνδύασε τη βιομηχανική με την αγροτική ανάπτυξη, αλλά ισχυροποίησε το τσιφλίκι ως θεσμό γεωργικής παραγωγής. *«Υπ' αυτές τις συνθήκες η Θεσσαλία όχι μόνο δεν επρόκειτο να διευκολύνει την βιομηχανική ανάπτυξη, όπως το είχε φανταστεί ο Κουμουνδούρος, αλλά αντιθέτως απέβαινε ένας παράγων επιβράδυνσης αυτής.* (...) *Συνοπτικώς η Θεσσαλία, γη των τσιφλικιών και των σιτηρών, αντί να προωθεί την βιομηχανική ανάπτυξη, σύμφωνα με τα σχέδια του Κουμουνδούρου, εξελίσσεται, λόγω της πολιτικής του Τρικούπη, σε μια σοβαρή τροχοπέδη αυτής της ανάπτυξης»*[9]. Ο Κουμουνδούρος *«είχε κατορθώσει να προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες στην εκβιομηχάνιση της χώρας, χάρη στην εχθρική στάση του απέναντι στα μεγάλα τσιφλίκια.* (...) *Κατά τα πρώτα 11 έτη, ήτοι μεταξύ 1867 και 1878* (περίοδος Κουμουνδούρου), *η ελληνική βιομηχανία εσημείωσε επιδόσεις κατά πολύ ικανοποιητικότερες από ό,τι κατά τα επόμενα 11 έτη, 1878-1889* (περίοδος Τρικούπη)».[10]

Ο Τρικούπης, λοιπόν, με τον κρατισμό του και την πολιτική προστασίας των τσιφλικιών διέσπασε τη συνδυασμένη αγροτική-βιομηχανική ανάπτυξη, στην οποία απέβλεπε ο Κουμουνδούρος. Από τον Τρικούπη και έπειτα όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν χωριστά τη βιομηχανική ανάπτυξη και χωριστά την αγροτική, με συνέπεια τη συνεχιζόμενη στρεβλή, παρασιτική, κατεύθυνση της οικονομίας της χώρας. Τη βιομηχανική ανάπτυξη την παρακινεί και η οικονομία της αγοράς. Αλλά τη γεωργία κυβερνώντες και υπηρεσίες δεν ξέρουν κυριολεκτικώς τι να την κάνουν. Αναμηρυκάζουν αξιώματα εγχειριδίων αγροτικής οικονομίας, άσχετων προς την ελληνική πραγματικότητα, και παρακινούν τους αγρότες σε αλόγιστη χρήση λιπασμάτων, φαρμάκων και μεταλλάξεων, που καταστρέφουν την ελληνική ποιότητα των προϊόντων και επιβαρύνουν το περιβάλλον. Τη συνδυασμένη αγροτική βιομηχανική ανάπτυξη, που εφαρμόζουν όλες οι χώρες και η οποία σημαίνει παραγωγή και κατεργασία στους τόπους παραγωγής κατά τύπους, ώστε να μεταφέρε-

7. Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

8. ΘΕΑΝΩ ΤΣΙΟΒΑΡΙΔΟΥ, «Η αλλαγή της δομής της γεωργίας με την προσάρτηση της Θεσσαλίας», Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο Βόλου, 1981.

9. Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

10. Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

ται στο τελικό προϊόν όλη η νοστιμιά που χαρίζει σε αυτά ο ήλιος και η γη της πατρίδας μας και τα κάνει ανώτερα όλων των ξενικών ομοειδών, ούτε καν τη σκέφτονται. Ο Τρικούπης, λοιπόν, υπήρξε και ο πρόδρομος της στρεβλής κατεύθυνσης της ελληνικής οικονομίας[11].

Πεθαίνοντας ο Κουμουνδούρος άφησε άπορες τις αδελφές του. Πρόταση στη Βουλή για συνταξιοδότησή τους ψηφίστηκε μόνο από επτά βουλευτές της Θεσσαλίας (Αγιάς, Καλαμπάκας και Λάρισας).

Οι άλλοι 20 περίπου Θεσσαλοί την καταψήφισαν. Ήταν τσιφλικάδες. Τόσο μίσος έτρεφαν κατά του Κουμουνδούρου. Δυστυχώς, αυτό το μίσος των αντιδραστικών δυνάμεων κατά της πολιτικής του Κουμουνδούρου για συνδυασμένη αγροτική-βιομηχανική ανάπτυξη και η εμμονή τους στον κρατισμό αποτελεί το φάντασμα, που διατηρεί εν ζωή τη στρεβλή, παρασιτική και ληστρική κατεύθυνση της εθνικής οικονομίας[12]. Αλλά ως πότε;

Πεθαίνοντας ο Κουμουνδούρος άφησε άπορες τις αδελφές του. Πρόταση στη Βουλή για συνταξιοδότησή τους ψηφίστηκε μόνο από επτά βουλευτές της Θεσσαλίας (Αγιάς, Καλαμπάκας και Λάρισας). Οι άλλοι 20 περίπου Θεσσαλοί την καταψήφισαν.Ήταν τσιφλικάδες. Τόσο μίσος έτρεφαν κατά του Κουμουνδούρου. Δυστυχώς, αυτό το μίσος των αντιδραστικών δυνάμεων κατά της πολιτικής του Κουμουνδούρου για συνδυασμένη αγροτική-βιομηχανική ανάπτυξη και η εμμονή τους στον κρατισμό αποτελεί το φάντασμα, που διατηρεί εν ζωή τη στρεβλή, παρασιτική και ληστρική κατεύθυνση της εθνικής οικονομίας.

Με την λειτουργία του τρένου στην Θεσσαλία άρχισε η μεταφορά από τον Βόλο μηχανημάτων, αδιανόητη πριν με τους αραμπάδες. Με αυτά έγιναν εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρισμού και άλλα για την κατεργασία αγροτικών προϊόντων παραγόμενων στην περιοχή, όπως κυλινδρόμυλοι για σιτηρά, υφαντουργίες για βαμβάκι και βαμβακερά αλατζάδων, χαλβά με σησάμι, χειροποίητων τσιγάρων, κατεργασίας ξυλείας, κτηνοτροφικών και άλλων προϊόντων που από το λιμάνι του Βόλου διοχετεύονταν στην Αθήνα. Αν είχε πραγματοποιηθεί η απαλλοτρίωση και τα αρδευτικά έργα του Κουμουνδούρου η Θεσσαλία θα περνούσε σε δυναμικότερη αγροτική και βιομηχανική ανάπτυξη, που θα παρέσερνε προς την κατεύθυνση αυτή και την υπόλοιπη Ελλάδα.

Με την εξαγγελία μεταπολεμικά της αλλαγής των καλλιεργειών οι γεωτεχνικοί του δημοσίου και οι αγρότες ζήτησαν την συμπλήρωσή της με «συνδυασμένη αγροτική- βιομηχανική ανάπτυξη» και άρδευση με σταγόνα. Δεν έγινε κανένα από τα δυο. Η άρδευση με τον παλιό τρόπο προκάλεσε και προκαλεί σπατάλη εθνικού πλούτου, κατασπατάληση των υδατικών πόρων, επιβάρυνση του περιβάλλοντος, αδιέξοδο της γεωργίας, ενώ ο υμνούμενος από το Όμηρο και από όλους κάμπος της Θεσσαλίας για τον πλούτο ερημοποιείται βαθμιαία σε Σαχάρα και η γεωργία έφτασε στο τετέλεσται. Πρωτογενής και δευτερογενής οικονομικός τομέας δεν αποδίδουν όσα θα μπορούσαν να αποδώσουν στην εθνική οικονομία, ενώ στο καθεστώς διατηρούνται τσιφλικάδικα υπολείμματα με τον χαρακτήρα του «αστοτσιφλικάδικου» που με τον κρατισμό και με την διαπλοκή έγινε παρασιτικό-ληστρικό κι έφερε την μεγαλύτερη οικονομική, πολιτική και κοινωνική κρίση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΕΡΙ ΔΙΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ (2 Ιουλίου 1881)

Προς εκτέλεσιν του άρθρου 18 της συνομολογηθείσης την 24η Μαΐου 1881 συμβάσεως μεταξύ της Υψηλής Πύλης και των αντιπροσώπων των υπογραψασών την Συνθήκην του Βερολίνου Δυνάμεων, αι Α.Α.Μ.Μ. ο Βασιλεύς των Ελλήνων και ο Αυτοκράτωρ των Οθωμανών, συμφωνήσαντες να συνομολογήσωσι πράξιν, αναγράφουσαν κατά λέξιν την ειρημένην Σύμβασιν διώρισαν προς τούτο:

Η Α.Μ. ο Βασιλεύς των Ελλήνων τον κ. Α.Γ. Κουντουριώτην, Έκτακτον Αυτού Απεσταλμένον και Πληρεξούσιον Υπουργόν παρά τη Α.Μ. τω αυτοκράτορι των Οθωμανών.

Και η Α.Μ. ο Αυτοκράτωρ των Οθωμανών τον Μαχμούτ Σερβέρ Πασάν, Πρόεδρον του Συμβουλίου του Κράτους Του.

Οίτινες λαβόντες την προσήκουσαν πληρεξουσιότητα, συμφώνησαν τα εξής:

Άρθρον 1. Τα νέα όρια της Τουρκίας και της Ελλάδος προσδιορίζονται ως έπεται: Η νέα οροθετική γραμμή, αρχομένη εγγύς της στενοπορίας του Καραλίκι Δερβέν μεταξύ των εκβολών του Σαλαμβριά και του Πλαταμώνος, τέσσαρα περίπου χιλιόμετρα προς μεσημβρίαν του τελευταίου τούτου σημείου, κατευθύνεται προς δυσμάς, παρακολουθούσα τας ακρωρείας, διέρχεται πρώτον μεταξύ Κρανιάς και Αβαρνίτσας, έπειτα μεταξύ Νεζερού και Αναλήψεως, φθάνει εις την κορυφήν του όρους Γοδαμάν, είτα κατέρχεται προς μεσημβρίαν, παρακολουθούσα την ακρώρειαν του Ολύμπου, φθάνει εις την κορυφήν της Κοκκινόπετρας, και διευθυνομένη προς δυσμάς από του σημείου τούτου, διά της αυτής πάντοτε ακρωρείας, διέρχεται μεταξύ Λυγαριάς και Δερβέν Μελούνας, και φθάνει εις την κορυφήν του όρους Κριτήρι. Διευθυνομένη εκείθεν προς νότον, η γραμμή φθάνει εις την δεξιάν όχθην του Ξηράγι (Ξηριά) και, παρακολουθούσα την γραμμήν της διανομής των υδάτων προς το νοτιοδυτικόν, αναβαίνει εις την κορυφήν των προς βορράν του χωρίου Ζάρκος υψωμάτων, στρέφει έπειτα προς το βορειοδυτικόν, διευθυνομένη προς την Δεμινίτζαν, παραμένει δε πάντοτε επί της γραμμής της διανομής των υδάτων, αφήνουσα εις την Τουρκίαν το χωρίον Ελευθεροχώρι. Πριν φθάσει εις την Δεμινίτζαν, εις απόστασιν δέκα και οκτώ περίπου χιλιομέτρων από του μέρους τούτου, η μεθόριος γραμμή στρέφει προς δυσμάς, παρακολουθούσα πάντοτε την γραμμήν της διανομής των υδάτων και διερχομένη διά των Φλαμπουρίστι, Γάβροβον και Γεωργίτσα φθάνει εις την κορυφήν του όρους Κράτσοβον. Είτα βαίνουσα προς δυσμάς, διά των ακρωρειών, διέρχεται διά των κορυφών των ορέων Ζυγού, Δοκίμι και Περιστέρι,

και φθάνει εις τον ποταμόν της Άρτης, παρακολουθούσα τον ρύακα, όστις φέρει διά της βραχυτέρας οδού τα βρόχινα ύδατα από της κορυφής του Περιστερίου εις τον ποταμόν εκείνον, διερχομένη πλησίον των χωρίων Καλαρρυτών και Μιχαλίτσι. Επέκεινα των τελευταίων τούτων σημείων η μεθόριος γραμμή παρακολουθεί την συνάγκειαν του ποταμού της Άρτης μέχρι των εκβολών του. Ο καθορισμός ούτος της γραμμής θέλει διενεργηθή επί τόπου υπό Επιτροπής, συναποτελουμένης εκ των πληρεξουσίων των εκ Δυνάμεων και των ενδιαφερομένων μελών. Η οροθετική αύτη Επιτροπή θέλει αποφασίζει κατά πλειοψηφίαν. Εκάστη δε Δύναμις θέλει έχει μίαν μόνην ψήφον. Η Επιτροπή οφείλει να συνέλθη εντός οκτώ ημερών από των επικυρώσεων της Συμβάσεως της 24ης Μαΐου ε.ε. ή και ταχύτερον, ει δυνατόν, όπως άρξηται των ενεργειών αυτής.

Άρθρον 2. Η Πούντα και η περιοχή αυτής, ως ωρίσθη υπό του άρθρου της εν Κωνσταντινουπόλει υπογραφείσης τη 21η Ιουλίου 1832 πράξεως θέλουσι παραχωρηθεί εις την Ελλάδα. Πάντα τα οχυρώματα τα δεσπόζοντα της εισόδου του κόλπου της Άρτης, προς τε το μέρος της Πρεβέζης και το της Πούντας, θ' αφοπλισθώσιν εντός τριών μηνών από της υπογραφής της συμβάσεως της 24ης Μαΐου ε.ε. και θα διατελώσιν αφοπλισμένα εν καιρώ ειρήνης μεταξύ των δύο Κρατών. Ο πλους εν τω κόλπω Άρτης θέλει είσθαι ελεύθερος.

Άρθρον 3. Η ζωή, η περιουσία, η τιμή, η θρησκεία και τα έθιμα των κατοίκων των παραχωρουμένων τη Ελλάδι χωρών, όσοι μείνουσι υπό την Ελληνικήν διοίκησιν, θέλουσι είσθαι σεβαστά και απαραβίαστα, θ' απολαύσωσι δε ούτοι των αυτών αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων, ων και οι εκ γενετής υπήκοοι Έλληνες.

Άρθρον 4. Η Ελληνική Κυβέρνησις θέλει αναγνωρίσει εν ταις παραχωρουμέναις χώραις το της ιδιοκτησίας δικαίωμα επί των αγροκηπίων, βοσκών, λειμώνων, νομών γρασιδοτόπων (Kechlar), δασών, και παντός είδους γαιών, ή ακινήτων, κατεχομένων υπό ιδιωτών ή κοινοτήτων, δυνάμει φιρμανίων, χοδζετίων, ταπίων και άλλων τίτλων, ή δυνάμει των οθωμανικών νόμων. Επίσης, θέλουσι αναγνωρισθεί οι τίτλοι ιδιοκτησίας των κτημάτων, άτινα καλούνται βακούφια, και χρησιμεύουσιν εις την συντήρησιν τζαμίων, εκπαιδευτηρίων, σχολείων και άλλων ευαγών ή αγαθοεργών ιδρυμάτων.

Άρθρον 5. Η Αυτού Μεγαλειότης ο Σουλτάνος δύναται, ως κατά το παρελθόν, να διαθέτη τας Αυτοκρατορικάς κτήσεις, ων αι πρόσοδοι εισπράττονται εις όφελος της Αυτού Μεγαλειότητος ή της Αυτοκρατορικής οικογενείας. Εν περιπτώσει αμφισβητήσεως περί την φύσιν και τον προορισμόν των κτημάτων τούτων, το ζήτημα θέλει υποβάλλεσθαι εις την εξέτασιν της επιτροπής, ης την σύστασιν προβλέπει το 9 άρθρον της παρούσης συμβάσεως, και, ενδεχομένως, κατά τους όρους του αυτού άρθρου, εις την απόφασιν των μεσολαβουσών Δυνάμεων.

Άρθρον 6. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας του, ειμή ένεκα λόγου

δημοσίας ανάγκης προσηκόντως βεβαιουμένης, οσάκις και όπως ο νόμος ορίζει, και μετά προηγουμένην δικαίαν αποζημίωσιν. Ουδείς ιδιοκτήτης δύναται να εξαναγκασθή όπως πωλήση τα κτήματά του εις τους καλλιεργητάς ή εις τρίτους, ουδέ να τοις παραχωρήση μέρος εξ αυτών, ουδεμία δ' επίσης τροποποίησις θέλει εισαχθή εις τας μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών σχέσεις, ειμί διά νόμου γενικού, εφαρμοστέου καθ' όλον το Βασίλειον. Οι εκτός του Βασιλείου εγκατεστημένοι ιδιοκτήται, όσοι ήθελον έχει ακίνητα εν ταις παραχωρηθείσαις χώραις, δύνανται να εκτιμηθώσι τα κτήματά των ή να διαχειρίζονται αυτά διά τρίτων.

Άρθρον 7. Οι κάτοικοι εις τας παραχωρηθείσας τη Ελλάδι χώραις γειτνιαζουσών επαρχιών, οίτινες από μακρού συνηθίζουσι να πέμπτωσι τα ποίμνιά των εις τα επί των χωρών αυτών λειβάδια, βοσκάς και αγροκήπια, θα απολαύσωσι και του λοιπού, ως εν τω παρελθόντι, του ωφελήματος τούτου.

Άρθρον 8. Εις τους Οθωμανούς των παραχωρουμένων τη Ελλάδι μερών εξασφαλίζεται η ελευθερία του θρησκεύματος και της λατρείας αυτών. Δεν θέλει δε προσβληθή κατ' ουδέν η αυτονομία και ο ιεραρχικός οργανισμός των υπαρχουσών ή σχηματισθησομένων μουσουλμανικών κοινοτήτων, ουδέ η διοίκησις της περιουσίας και των ακινήτων αυτών κτημάτων.

Ουδέν κώλυμα δύναται να παρεμβληθή εις τας θρησκευτικάς σχέσεις των κοινοτήτων τούτων προς τους πνευματικούς αυτών αρχηγούς. Τα εγχώρια θρησκευτικά δικαστήρια (Cheri) θα εξασκώσι και εν τω μέλλοντι την δικαιοδοσίαν αυτών επί υποθέσεων καθαρώς θρησκευτικών.

Άρθρον 9. Επιτροπή Τουρκο-ελληνική θέλει επιφορτισθεί να κανονίση εντός δύο ετών πάσαν υπόθεσιν, αναγομένην εις κτήσεις του Κράτους και παν ζήτημα αφορών συμφέροντα ιδιωτών σχετιζόμενα προς αυτάς. Η Επιτροπή αύτη θέλει ορίσει την πληρωτέαν παρά της Ελλάδος εις την Τουρκίαν αποζημίωσιν διά τα ακίνητα κτήματα όσα ήθελον αναγνωρισθεί ανήκοντα καλή τη πίστει εις το Οθωμανικόν Κράτος και αποφέροντα αυτώ ετήσιον εισόδημα. Τα ζητήματα, ων δεν ήθελε κατορθωθεί η από κοινής συνεννοήσεως λύσις, θέλουσιν υποβληθεί εις την απόφασιν των μεσολαβουσών Δυνάμεων.

Άρθρον 10. Η Ελλάς οφείλει να αναλάβη μέρος του δημοσίου οθωμανικού χρέους, ανάλογον προς τας προσόδους των παραχωρουμένων χωρών. Το μέρος τούτο θέλει ορισθεί βραδύτερον μεταξύ της Υψηλής Πύλης και των εν Κωνσταντινουπόλει αντιπροσώπων των μεσολαβουσών Δυνάμεων.

Άρθρον 11. Ουδέν μέτρον αφοπλισμού δύναται να ληφθή αποκλειστικώς και εξαιρετικώς ως προς τους Μουσουλμάνους.

Άρθρον 12. Η Ελληνική Κυβέρνησις θέλει υποβάλει εις την Βουλήν νόμον περί ανανεώσεως της περί καταδιώξεως της ληστείας συμβάσεως του 1856 (1.272).

Άρθρον 13. Οι εκ των παραχωρουμένων τη Ελλάδι χωρών καταγόμενοι, ή εν ταις επαρχίαις ταύτας σήμερον κατοικούντες, όσοι θέλουσι να διατηρήσωσι την Οθωμανικήν εθνικότητα θ' απολαύσωσιν επί τρία έτη από της ανταλ-

λαγής των επικυρώσεων, και μετά προηγουμένην δήλωσιν προς την αρμοδίαν αρχήν, του δικαιώματος να μεταφέρουσι την κατοικίαν αυτών εις το Οθωμανικόν Κράτος, και να εγκατασταθώσιν εν αυτώ, εν τοιαύτη δε περιπτώσει θέλουσι διατηρήσει την Οθωμανικήν αυτών υπηκοότητα. Όσοι μεταναστεύσωσιν εντός της ανωτέρω τριετίας θέλουσιν εξακολουθεί απολαύοντες του εν τη γ' παραγράφου του άρθρου 6 της παρούσης συμβάσεως αναγραφομένου πλεονεκτήματος υπέρ των εκτός του Βασιλείου εγκατεστημένων ιδιοκτητών. Κατά το αυτό τριετές χρονικόν διάστημα οι Μουσουλμάνοι δεν θέλουσιν υποχρεούσθαι εις στρατείαν.

Άρθρον 14. Η κατά το 9 άρθρον της παρούσης Συμβάσεως συνισταμένη επιτροπή επιφορτίζεται να κανονίση, όσον το δυνατόν συντομώτερον, τα ζητήματα τα αναγόμενα εις τους καθυστερουμένους εν ταις παραχωρηθείσαις επαρχίαις και εις την Οθωμανικήν Κυβέρνησιν οφειλομένους φόρους, επίσης δε και όσα ζητήματα ήθελον προκύψει εκ της κατά το έτος τούτο εισπράξεως των φόρων.

Άρθρον 15. Αι λεπτομέρειαι της εκκενώσεως και παραδόσεως των παραχωρουμένων χωρών κανονίζονται διά πράξεως ιδιαιτέρας, ήτις αποτελεί παράρτημα της παρούσης Συμβάσεως, και θέλει έχει την αυτήν ισχύν και κύρος ως και αν αποτελεί μέρος αυτής. Τα Αυτοκρατορικά Οθωμανικά στρατεύματα υποχρεωθήσονται να εκκενώσωσι τας παραχωρηθείσας χώρας εντός των υπό της πράξεως ταύτης τασσομένων προθεσμιών. Η Αυτοκρατορική Οθωμανική Κυβέρνησις θέλει εν τούτοις προσπαθήσει να βραχύνη αυτάς κατά το δυνατόν.

Άρθρον 16. Εννοείται ότι αι μεσολαβούσαι Δυνάμεις επιφυλάσσουσιν εαυταίς το δικαίωμα να διορίσωσι τεχνικούς επιτρόπους προς επιτήρησιν των περί την παράδοσιν των χωρών σχετικών εργασιών.

Άρθρον 17. Αμνηστεία πλήρης και τελεία θέλει χορηγηθεί υπό τε της Τουρκίας και της Ελλάδος προς πάντας όσοι ήθελον είσθαι αναμεμιγμένοι ή ενοχοποιημένοι εις τα προγενέστερα της παρούσης συμβάσεως πολιτικά γεγονότα, τα σχετιζόμενα προς το δι' αυτής λυόμενον ζήτημα.

Άρθρον 18. Η παρούσα σύμβασις θέλει επικυρωθεί, αι δ' επικυρώσεις αυτής θέλουσιν ανταλλαγεί εν Κωνσταντινουπόλει εντός τριών εβδομάδων, ή και ταχύτερον, ει δυνατόν.

Εις πίστωσιν των ανωτέρω οι οικείοι Πληρεξούσιοι υπέγραψαν αυτήν και επέθηκαν τας εαυτών σφραγίδας.

Εγένετο εν Κωνσταντινουπόλει την 2α του μηνός Ιουλίου (τ.ε.) του χιλιοστού οκτακοσιοστού ογδοηκοστού πρώτου έτους (1881).

(Τ.Σ.) (υπογρ.) Α. Γ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ (Τ.Σ.) (υπογρ.) ΣΕΡΒΕΡ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Άρθρον 1. Αι παραχωρηθησόμεναι τη Ελλάδι χώραι διαιρεθήσονται εις έξ τμή-

ματα, συμφώνως προς τας ενδείξεις, τας εν τω συνημμένω χάρτη σημειουμένας.

Άρθρον 2. Η εκκένωσις ενός των τμημάτων τούτων θέλει γίνει εντός τριών εβδομάδων από της ωρισμένης ημέρας προς ανταλλαγήν των επικυρώσεων της κατά την 24η Μαΐου ε.ε. υπογραφείσης Συμβάσεως. Τέσσαρα άλλα διαμερίσματα θέλουσιν εκκενωθεί εντελώς εν διαστήματι τριών μηνών από της αυτής ημέρας. Το έκτον διαμέρισμα περιλαμβάνον τον Βώλον και αποτελούν την μόνην οδόν, δι' ης η Οθωμανική Κυβέρνησις δύναται να εξαγάγη το υλικόν αυτής, θέλει εκκενωθεί εντός των δύο επομένων μηνών, τουτέστιν εντός προθεσμίας πέντε μηνών εν συνόλω από της ορισθείσης ημέρας προς ανταλλαγήν των επικυρώσεων της αυτής Συμβάσεως. Εννοείται, ότι αι διάφοροι αυτής προθεσμίαι θέλουσι βραχυνθεί, ει δυνατόν. Αι Οθωμανικαί Αρχαί θέλουσι καταγράψει το μέρος εκείνο του υλικού, ούτινος δεν ήθελε κατορθωθή η αποκόμισις κατά το ειρημένον πεντάμηνον διάστημα.

Άρθρον 3. Αι μεσολαβούσαι Δυνάμεις θέλουσι διορίσει στρατιωτικούς πληρεξουσίους, οίτινες θ' αποτελέσωσιν Επιτροπήν προωρισμένην να χρησιμεύση ως μεσάζουσα, κατά την υπό των Οθωμανικών Αρχών εκκένωσιν και την υπό των Ελληνικών κατάληψιν των παραχωρηθέντων μερών· Η Επιτροπή αύτη θέλει εξασκεί γενικήν επιτήρησιν της τε εκκενώσεως και της καταλήψεως των παραχωρηθέντων μερών· θέλει μεσολαβεί, όπως φέρη εις συνεννόησιν τους στρατιωτικούς διοικητάς εκατέρου Κράτους, είτε ως προς τας εκατέρωθεν στρατιωτικάς κινήσεις, είτε ως προς τον ορισμόν του διαστήματος, όπερ δέον να χωρίζη διαρκώς τα στρατεύματα των δύο Δυνάμεων, είτε ως προς τον χρόνον όστις δέον να μεσολαβή μεταξύ της εκκενώσεως και της καταλήψεως των διαφόρων παραχωρουμένων μερών.

Άρθρον 4. Αι Οθωμανικαί και αι Ελληνικαί Αρχαί θα παράσχωσι πάσαν συνδρομήν και προστασίαν τη Επιτροπή ταύτη εις εκπλήρωσιν της αποστολής της. Η παρούσα πράξις αποτελεί αναπόσπαστον μέρος της εν Κωνσταντινουπόλει σήμερον υπογραφείσης Συμβάσεως και θέλει έχει την αυτήν ισχύν και το αυτό κύρος. Εις πίστωσιν τούτων οι οικείοι πληρεξούσιοι υπέγραψαν αυτήν και επέθηκαν τας εαυτών σφραγίδας.

Εγένετο εν Κωνσταντινουπόλει την δευτέραν του μηνός Ιουλίου (ν.ε.) του έτους χιλιοστού οκτακοσιοστού ογδοηκοστού πρώτου (1881).

(Τ.Σ.) (υπογρ.) Α.Γ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ
(Τ.Σ.) (υπογρ.) ΣΕΡΒΕΡ

Αποδεχόμεθα, εγκρίνομεν και επικυρούμεν την Σύμβασιν ταύτην και το Παράρτημα αυτής κατά πάντας αυτής τους ορισμούς, υποσχόμενοι να τηρώμεν αυτούς πιστώς Ημείς τε και οι Ημέτεροι Κληρονόμοι και Διάδοχοι και να μη παραβαίνωμεν αυτούς μηδέ να επιτρέψωμεν την παρ' άλλου οιουδήποτε παράβασίν των.

Εις πίστωσιν των ανωτέρω υπεγράψαμεν την επικύρωσιν ταύτην και διετάξαμεν την σήμανσιν αυτής διά της του Ημετέρου Βασιλείου σφραγίδος.

Εγένετο εν Αθήναις την 30ή Ιουνίου του έτους χιλιοστού οκτακοσιοστού ογδοηκοστού πρώτου (1881)[1].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ
Α. ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΟΣ

Νόμος ΠΛΖ'

Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελλάδος και Τουρκίας Συμβάσεως της 20ής Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1881 αφορώσης τα νέα όρια μεταξύ των δύο Κρατών.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ομοφώνως μετά της Βουλής απεφασίσαμεν και διατάσσομεν

Άρθρον Μόνον. Η μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας συνομολογηθείσα και εν Κωνσταντινουπόλει υπογραφείσα την 20ή Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1881 Σύμβασις εξ άρθρων δέκα οκτώ ως και το Παράρτημα αυτής εξ άρθρων πέντε, ων αμφοτέρων το κείμενον έπεται εν μεταφράσει, έχουσι πλήρη και νόμιμον ισχύν. Ο παρών νόμος, ψηφισθείς υπό της Βουλής και παρ' Ημών σήμερον κυρωθείς δημοσιευθήτω διά της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως και εκτελεσθήτω ως νόμος του Κράτους.

Εν Αθήναις 11 Μαρτίου 1882

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Χ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ	Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ
Κ. ΛΟΜΒΑΡΔΟΣ	Δ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ
Σ. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ	Γ. ΡΟΥΦΟΣ

Εθεωρήθη και ετέθη η μεγάλη σφραγίς του Κράτους. Εν Αθήναις 11 Μαρτίου 1882

Ο επί της Δικαιοσύνης Υπουργός Δ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ

1. Αι επικυρώσεις αντηλλάγησαν εν Κωνσταντινουπόλει την 9ην Αυγούστου 1881.

Ο κατωτέρω κατάλογος αφορά τοπωνύμια θεσσαλικών οικισμών. Οι περισσότεροι από αυτούς, όσοι κατοικούνταν πριν από την Τουρκοκρατία, έφεραν τοπωνύμια ελληνικά ή παραφθαρμένα ελληνικά, σλαβικά, κουτσοβλαχικά. Κατά τον G. Weigand, από 65 τοπωνύμια της θεσσαλικής Πίνδου 22 ήταν κουτσοβλαχικά, 20 σλαβικά και 15 ελληνικά.* Κουτσοβλαχικά και παραφθαρμένα λατινικά έφεραν οικισμοί κατοικούμενοι μονίμως από Έλληνες βλαχόφωνους, στην Πίνδο των επαρχιών Καλαμπάκας και Τρικάλων, από τις οποίες διέρχονται οι υποχρεωτικές διαβάσεις, που συνδέουν τη Θεσσαλία με την Ήπειρο και κατ' επέκταση, τότε, την Ρώμη με τη Λάρισα που αποτελούσε διοικητικό και οικονομικό κέντρο της αυτοκρατορίας της. Σε ορισμένα από τα τοπωνύμια αυτά προστέθηκε αργότερα σλαβική κατάληξη, όπως στη λατινική Mezzo προστέθηκε το σλαβικό vos και σχηματίστηκε το μεικτό τοπωνύμιο «Μέτσο-βο» (υψ.1.100 μ.), που δηλώνει ότι βρίσκεται στο μέσο περίπου της τότε όδευσης Ιωαννίνων - Καλαμπάκας. Ή όπως στο ελληνικό τοπωνύμιο του χωριού Κλεινός (υψ. 850 μ.) στην Πίνδο Καλαμπάκας προστέθηκε το σλαβικό vos κι έγινε «Κλεινο-βός». Ή όπως με την ένωση των λατινοβλαχικών λέξεων «κάσιο», που σημαίνει τυρί, και «μάλα», που σημαίνει πολύ, σχηματίστηκε το τοπωνύμιο «Μαλακάσι» (υψ. 950 μ.), που σημαίνει χωριό που παράγει πολύ τυρί. Σλαβικά τοπωνύμια έφεραν τοποθεσίες και οικισμοί σε πεδινά, όπως Βελεστίνο Βόλου (υψ. 120 μ.), Πουλιάνα Τρικάλων (υψ.130 μ.), Τσαριτσάνη (υψ. 320 μ.), Βελέσνικο Τσαριτσάνης (υψ. 340 μ.) κ.ά. Και σε ορεινά όπως Οστροβός ή Αγναντιά (υψ. 735 μ.), στα δυτικά Χάσια Καλαμπάκας, Νεζερός ή Καλλιπεύκη Ολύμπου (υψ. 1.040 μ.), Πουλιάνα ή Κρυόβρυση Ολύμπου (υψ. 1.040 μ.), Σελίτσιανη ή Ανατολή Κισάβου (υψ. 960 μ.). Επίσης, στην τοποθεσία Μπάμπα (υψ. 1.800 μ.) στην Τριγγία Πίνδου Καλαμπάκας, στον Ασπροπόταμο, στον Κόζιακα κ.α.

Τουρκικά τοπωνύμια έφεραν τοποθεσίες και οικισμοί των κάμπων, κυρίως της Ανατολικής και της Κεντρικής Θεσσαλίας (Αλμυρού, Βελεστίνου, Καρδίτσας, Λάρισας, Τυρνάβου κτλ.), τους οποίους αποίκησαν οι Τούρκοι με μουσουλμάνους που μετέφεραν από την Ασία, κυρίως από το Ικόνιο, κι έμειναν γνωστοί ως Κονιάροι. Στα χωριά του Ασπροποτάμου των επαρχιών Καλαμπάκας και Τρικάλων, όπου ήταν μόνιμα εγκαταστημένοι βλαχόφωνοι, τα τοπωνύμιά τους ήταν ανέκαθεν ελληνικά, εκτός από τα λίγα παραφθαρμένα λατινικά ή σλαβικά, όπως προαναφέρθηκε. Γενικά, τα τοπωνύμια στα ορεινά και στα ημιορεινά της Θεσσαλίας (Αγράφων, Ασπροποτάμου, Κόζιακα, Χασίων,

*Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., τ. Α', σ. 38.

Πηλίου κτλ.) δεν επηρεάστηκαν από την Τουρκοκρατία, γιατί οι Τούρκοι παρέμειναν στα πεδινά της.

Μετά την απελευθέρωση τοποθετήθηκαν ελληνικά τοπωνύμια σε όσους οικισμούς έφεραν ξενικά ή ελληνικά παραφθαρμένα. Τα νέα αυτά τοπωνύμια παρατίθενται εδώ κατά επαρχίες, με αλφαβητική σειρά. Στην αριστερή στήλη προτάσσεται το παλιό και δίπλα το σημερινό, και αντίστροφα στη δεξιά στήλη προτάσσεται το σημερινό και δίπλα του το παλιό τοπωνύμιο. Οικισμοί που διατήρησαν την παλιά ονομασία τους δεν αναγράφονται, καθώς και όσοι εγκαταλείφθηκαν ή συγχωνεύθηκαν με άλλους. Οικισμοί που δημιουργήθηκαν με τις μετακινήσεις πληθυσμών το 1942-44, στην Κατοχή, το 1946-50, στον εμφύλιο πόλεμο, και κατόπιν πήραν ονομασία από το τοπωνύμιο της τοποθεσίας στην οποία εγκαταστάθηκαν δεν αναφέρονται εδώ.

Η ΠΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Το 1881, αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, ενεργήθηκε απογραφή των κατοίκων της υπό της Χωροφυλακής και το αποτέλεσμά της δημοσιεύθηκε σε ειδικό τεύχος του υπουργείου Εσωτερικών, από όπου και αναδημοσιεύεται εδώ κατά επαρχίες. Παραπλεύρως του ονόματος κάθε οικισμού εγγράφεται ο αριθμός των κατοίκων του και εντός παρενθέσεως ο αριθμός των αρρένων και των θηλέων. Οι οικισμοί στους οποίους δεν εγγράφεται αποτέλεσμα απογραφής δεν ανήκαν κατά τη διεξαγωγή της στις επαρχίες που υπάγονται τώρα. Άλλοι οικισμοί κατοικούνταν ακόμη από Κονιάρους, οι οποίοι δεν απογράφηκαν, ενώ άλλοι είχαν εγκαταλειφθεί από αυτούς με την αποχώρησή τους και κατά την απογραφή του 1881 δεν κατοικούνταν ακόμα από Έλληνες.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΓΙΑΣ

Κάτοικοι 12.418 (άρρενες 6.613, θήλεις 5.805)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αθανάτη - Μελιβοία
Αϊδίνι ή Τουρκοχώρι - Νερόμυλοι
Αληφακλάρ - Καλαμάκι
Βουλγαρινή - Έλαφος
Δέσιανη - Αετόλοφος
Δογάνη - Ανάβρα
Κάπιστα - Σωτηρίτσα
Κερμενλή - Πρινιά
Κουκοράβα - Αμυγδαλή
Μαρμάριανη - Μαρμαρίνη
Νιβόλιανη - Μεγαλόβρυσο
Ρέτσιανη - Μεταξοχώρι
Σελίτσιανη - Ανατολή
Τουρκοχώρι ή Αϊδίνι - Νερόμυλοι
Τσάγεζι - Στόμιο
Τσιούξιανη - Δήμητρα

Νέα ονομασία των οικισμών

Αγιά, κάτοικοι 1.891 (955, 936)
Αετόλοφος - Δέσιανη 220 (131, 89)
Αμυγδαλή - Κουκοράβα 495 (265,230)
Ανάβρα - Δογάνη 285 (146, 139)
Ανατολή - Σελίτσιανη 1.358 (779, 579)
Γερακάρη 58 (27, 31)
Δήμητρα - Τσιούξιανη 25 (12, 13)
Έλαφος - Βουλγαρινή 523 (275, 248)
Καλαμάκι - Αληφακλάρ 121 (36, 85)
Καλύβια
Καρίτσα 876 (460, 416)
Καστρί 67 (37, 30)
Κιχριά
Κόκκινο Νερό
Λάπατο
Μαρμαρίνη - Μαρμάριανη 120 (58, 62)
Μεγαλόβρυσο-Νιβόλιανη 570 (314, 256)
Μελιβοία - Αθανάτη 1.081 (560, 521)
Μεταξοχώρι - Ρέτσιανη 916 (475, 441)

Μονή Κομνηνών
Νερόμυλοι - Τουρκοχώρι 206 (84, 122)
Πλασιά - Νεοχώρι 168 (92, 76)
Πολυδένδρι 118 (63, 55)
Ποταμιά 282 (142, 140)
Πρινιά - Κερμενλί 104 (54, 50)
Σκήτη 425 (228, 177)
Σκλήθρο 570 (368, 202)
Στόμιο - Τσάγεζι 321 (180, 141)
Σωτηρίτσα - Κάπιστα 104 (62, 42)
Τσεκίρι 39 (21, 18)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΥΡΟΥ
Κάτοικοι 10.253 (άρρενες 5.389, θήλεις 4.869)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αϊδίνι - Κασσαβέτεια
Αϊντίνι - Βρύναινα
Ακιτσί - Μικροθήβες
Γενιτσίκ, υπήχθη στον Αλμυρό
Γερμί υπήχθη στον Αλμυρό
Γιαντσελί Άνω - Άγιος Σπυρίδων
Γιαντσελί Κάτω - Δούκα
Γκερεκλί, υπήχθη στον Αλμυρό
Γκιούζι, υπήχθη στους Κοκκωτούς
Γούρα - Ανάβρα
Δαουτσά - Πέρδικα
Ιντζέκ - Νεοχωράκι
Καρανταναλή - Άνω Μαυρόλοφος
Καραντζάν Νταγλί - Καστράκι
Καρατζάνταγλη Κάτω - Κάτω Μαυρόλοφος
Κελεμενί - Νεράιδα
Κελέρια, υπήχθη στα Βρύναινα
Κιτίκειο - Φυλάκη
Κιουλουλάρ - Ανθότοπος
Κλινοβός, υπήχθη στην Σούρπη
Κουρφαλί - Κρόκιο
Μιντζέλα Νέα - Αμαλιάπολη
Μπακλαλί - Αλία
Τουρκομουσλί - Αργιλοχώρι

Νέα ονομασία των οικισμών

Αλμυρός, κάτοικοι 3.304 (1.699, 1605)
Αγία Τριάς
Άγιος Σπυρίδων-Άνω Γιατζελί 34 (15, 19)
Αλία - Μπακλαλί 523 (288, 235)
Αμαλιάπολη - Μιντζέλα Νέα
Ανάβρα - Γούρα 603 (350, 253)
Ανθότοπος - Κιουλουλάρ 173 (105, 68)
Άνω Μαυρόλοφος - Καρανταναλή 536 (273, 263)
Αργιλοχώρι - Τουρκομουσλί 54 θήλεις
Αχίλλειο - Χαμάκ
Βράχος - Χαϊδαρλί
Βρύναινα 446 (229, 217)
Βρύναινα - Αϊντίνι
Γαύρος Κωδών
Γενιτσίκ 30 (14, 16)
Γιτσίκ Θέση 331 (175, 156)
Γκερικλί 204 (98, 106)
Γκιούζι
Γλαντσερί Θέση 331 (176, 155)
Δημητριάς
Δούκα - Γιαντσελί Κάτω
Δρυμών 114 (55, 59)
Ζαρκαδοχώρι - Χασουμλί 24 (12, 12)
Καλύβια 233 (120, 113)

Τσατάλι, υπήχθη στους Κοκκωτούς
Τσιγλιμπίκι, υπήχθη στον Πλάτανο
Τσουρνάτι, υπήχθη στον Ανθότοπο
Φτελιό - Πτελεός
Χαϊδαρλί - Βράχος
Χαμάκι - Αχίλλειο
Χαρλάι, υπήχθη στην Ανάβρα
Χασουμλί - Ζαρκαδοχώρι
Χεδαρλί, υπήχθη στον Αλμυρό

Καραμπάσι 38 (21, 17)
Κασσαβέτεια - Αϊντίνι 151 (80, 71)
Καστράκι - Καραντζά Νταγλί
Κάτω Μαυρόλοφος - Καραδαναλί
Κιουλουμπενλί (83 944, 39)
Κοκκωτοί 471 (251, 220)
Κουκουτί Νεζερού Κρόκιο - Κουρφαλί 354 (176, 178)
Κωφοί 115 (66, 49)
Μαυρόλοφος 125 (62, 63)
Μικροθήβες - Ακιτσί 126 (64, 62)
Μονή Ξενιάς και Κελέρια 112 (962, 50)
Μπασίτ 54 (26, 28)
Νέα Αγχίαλος
Νεοχωράκι - Ιντζέκ
Νεράιδα - Κελεμενί
Πέρδικα - Δαουτσά 234 (127, 107)
Πλάτανος 1.402 (780, 622)
Πτελεός - Φτελιό
Τσαϊράκι
Τσατάλι
Τσιγγέλι
Τσιγκλιμπίκι
Τσουρνάτι Φυλάκη - Κετίκειο 48 (21, 27)
Χαρλάι

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΛΟΥ

Κάτοικοι 59.500 (άρρενες 29.376, θήλεις 27.124)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αλικές - Νέαι Παγασαί
Απάν' Μαχαλάς - Άνω Βόλος
Αρτουάν - Κοκκινόβραχος
Βαρλαμέικα, υπήχθη στην Αργαλαστή
Βλιχάδες, υπήχθη στον Λαύκο
Γερμί - Ξερολίθι
Γιούρτσα - Μεγάλη Βρύση
Ζασθένι, υπήχθη στην Αργαλαστή
Καπακλί - Άγιοι Ανάργυροι
Κάπουρνα - Γλαφυρές
Καραμπάτσι - Άγιος Βλάσης

Νέα ονομασία των οικισμών

Βόλος, κάτοικοι 4.987 (2.678, 2.309)
Άγιος Γεδεών - Νταρμπεγλί 190 (107, 83)
Άγιος Γεώργιος Νηλείας 1.869 (977, 892)
Άγιος Γεώργιος Φερών 311 (153, 158)
Άγιος Δημήτριος Βελεστίνου - Ουζλάρ 85 (42, 43)
Άγιος Λαυρέντιος 1.731 (934, 797)
Αγροκήπιο - Τελτσικτσή 56 (30, 26)
Αερινό - Περσουφλί 40 (24, 16)

Καραμπάτσι υπήχθη στη Ν. Αγχίαλο.
Κατσιλοχώρι, υπήχθη στην Αργαλαστή
Κόνιαβη - Χλόη
Κουγιάτικα, υπήχθη στα Μελισσάτικα
Μουσαφακλί - Κοκκίνα
Μπαξέδες - Άλλη Μεριά
Μπιρ, υπήχθη στην Αργαλαστή
Μπούφα - Κορόπη
Μπρεστινίκα και Πεστινίκα-Ξινόβρυση
Νιάου - Αφέτες
Νταρμπεγλί - Άγιος Γεδεών
Ντομουσλάρ - Παλιό
Ουζλάρ-Άγιος Δημήτριος Βελεστίνου
Περσουφλί - Αερινό
Πρόπαν - Καλαμάκι
Σαραντζί - Περίβλεπτο
Σουβάλα - Σανατόριο Πηλίου
Ταχταλισμάν - Μικρό Περιβολάκι.
Τσελτσικτσή - Αγροκήπιο
Τζάστενη - Αύρα
Τσιφλίκια - Βροχιά
Χατζήμισι - Στεφανοβίκειο

Άλλη Μεριά - Μπαξέδες 724 (410, 314)
Ανακασιά 2.329 (1.226, 1.103)
Ανήλιο 664 (362, 302)
Άνω Βόλος - Απάν' Μαχαλάς
Αργαλαστή 2.331 (1.198, 1.133)
Βελεστίνο 856 (436, 420)
Βένετο 335 (186, 149)
Βροχιά - Τσιφλίκια
Βυζίτσα 763 (389, 374)
Γλαφυρές - Κάπουρνα 443 (236, 207)
Διμήνι 350 (185, 165)
Δράκεια 2.637 (1.409, 1.228)
Ζαγορά 3.442 (1.850, 1.592)
Καλαμάκι
Καλά Νερά
Κανάλια 1.144 (571, 573)
Καραμπάσι 1.105 (554, 551)
Κατωχώρι 1.494 (800, 694)
Κεραμίδι 1.140 (583, 517)
Κερασιά 565 (298, 267)
Κισσός 1.822 (919, 903)
Κοκκίνα - Μουσαφακλί 50 (28, 22)
Κουκουράβα και Σταγιάτες 440 (239, 201)
Λαμπινού 244 (93, 151)
Λαύκος1.919 (958, 961)
Λεχώνια Άνω και Κάτω 592 (295, 297)
Μακρινίτσα 3.864 (1.049, 1.815)
Μακρυρράχη 728 (372, 356)
Μελισσάτικα και Κάκαβος 409 (213, 196)
Μετόχι 342 (187, 155)
Μηλιές 2.094 (988, 1.106)
Μικρό Περιβολάκι - Ταχταλισμάν 118 (62, 56)
Μούρεσι 1.214 (639, 575)
Μπιρ 149 (82, 67)
Νεοχώρι 1.515 (752, 763)
Νιάου 593 (280, 313)
Ξερολίθι - Γερμί 27 (18, 9)
Ξυνόβρυση - Πεστινίκα 429 (220, 229)
Παλιούρι 162 (81, 81)
Περίβλεπτο - Σεραντζί 163 (91, 72)

Πινακάτες 864 (434, 427)
Πορταριά 2.685 (1.411, 1.274)
Πουρί 763 (405, 358)
Πρασούδα 2.100 (1.100, 1.000)
Προμύρι 1.355 (709, 646)
Πρόπαν 640 (301, 339)
Ριζόμυλος 275 (144, 131)
Σέσκουλο 335 (160, 175)
Σταγιάτες και Κουκουράβα 440 (239, 201)
Στεφανοβίκειο - Χατζήμισι
Συκή 149 (82, 67)
Τρίκερι 2.100 (1.100, 1.000)
Τσαγκαράδα 2.347 (1.210, 1.137)
Χλόη - Κονιάρη

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΛΑΣΣΟΝΑΣ

Η Επαρχία Ελασσόνας ελευθερώθηκε το 1912, αλλά η απογραφή των κατοίκων της ενεργήθηκε καθυστερημένα το 1920, λόγω των πολέμων που μεσολαβούσαν. Το αποτέλεσμα αφορά τους οικισμούς που ανήκαν διοικητικά σε αυτήν το 1920.

Κάτοικοι 30.248 (άρρενες 15.315, θήλεις 14.933)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αραδοσίβια Ζεϊνέλ - Στεφανόβουνο
Αραδοσίβια Ορτά - Γαλανόβρυση
Βελέσνικο - Αετοράχη
Βούρμπα - Μηλιά
Γκλίκοβο - Σαραντάπορο
Δελίνιστα - Γεράνεια
Δεμιράδες - Κοκκινόγι
Δούχλιστα - Δολίχη
Δριάνοβο - Δρυμός
Καραούλι - Σκοπιά
Κοκκινοπλός - Κοκκινοπηλός
Κονιατσή - Ευαγγελισμός
Μάλεσι - Πετρωτό
Μητσιούνι - Φλάμπουρο
Μπαρακάδες ή Μπαϊρακλί - Ασπρόχωμα
Μπισιρτσιά - Άκρη
Μυλόγουστα - Μεσοχώρι

Νέα ονομασία των οικισμών

Ελασσόνα, κάτοικοι 2.995 (1.514, 1.481)
Αγιονέρι - Τσερνίλο 217 (113, 104)
Άγιος Δημήτριος 892 (412, 430)
Αγιονέρι 217 (113, 104)
Αετοράχη - Βελέσνικο
Άκρη - Μπισιρτσιά
Αμούρι 293 (159, 134)
Αραδοσίβια - Ζεϊνέλ 723 (376,347)
Αραδοσίβια - Ορτά 603 (299, 304)
Ασπρόχωμα -Μπαρακάδες 104 (52, 52)
Βαλανίδα 530 (292, 238)
Βερδικούσα 1.594 (760, 834)
Βλαχογιάννι 879 (441, 438)
Βουβάλα 457 (232, 225)
Γαλανόβρυση - Αραδοσίβια Ορτά 603 (299, 304)

Παζαρλάδες - Λόφος
Πιτσούγγια - Δασοχώρι Δεσκάτης
Πουλιάνα - Κρυόβρυση
Σάντοβο - Καλλιθέα
Σέλος - Πύθιο
Τσερνίλο - Αγιονέρι

Γεράνεια - Δελίνιστα 305 (155, 150)
Γιαννωτά 357 (185, 172)
Δαμάσι 1863 (934, 929)
Δαμασούλι 114 (67, 47)
Δασοχώρι Δεσκάτης - Πιτσούγγια
Δολίχη - Δούχλιστα 223 (123, 100)
Δομένικο 1.021 (532, 489)
Δρυμός - Δρυάνοβο 364 (207, 157)
Ελευθεροχώρι Μεγάλο 513 (272, 241)
Ελευθεροχώρι Μικρό 152 (80, 72)
Ευαγγελισμός - Κονιατσή 622 (307, 315)
Καλλιθέα - Σάντοβο 608 (322, 286)
Καλύβια Αγίας Αναλήψεως 128 (79, 49)
Καλύβια Μητσιουνίου 68 (41, 27)
Καρυά 923 (480, 403)
Κεφαλόβρυσο 180 (95, 84)
Κλεισούρα 160 (95, 65)
Κοκκινόγι - Δημεράδες 199 (107, 92)
Κοκκινοπλός 1.349 (690, 659)
Κρυόβρυση -Πουλιάνα 415 (202, 213)
Λιβάδι 2.385 (1.140, 1.245)
Λόφος - Παζαρλάδες 265 (140, 125)
Λυκούδι 464 (237, 217)
Μαγούλα 458 (214, 244)
Μεριά 72 (37, 35)
Μεσοχώρι - Μυλόγουστα 486 (242, 244)
Μηλιά - Βούρμπα 410 (216, 194)
Μονή Αγίας Τριάδος (14 άρρενες)
Μονή Αγίου Αντωνίου 15 (14, 1)
Μονή Σπαρμού 49 (31, 18)
Μονή Σπαρμού Μετόχι 120 (56, 64)
Παλιόκαστρο 315 (158, 157)
Πετρωτό - Μάλεσι 95 (55. 40)
Πραιτώρι 429 (211, 218)
Πύθιο - Σέλος 648 (335, 313)
Σαραντάπορο - Γκλίκοβο 520 (274, 246)
Σκαμιά 530 (252, 278)
Σκόμεια 96 (58, 38)
Σκοπιά - Καραούλι 80 (48, 32)
Στεφανόβουνο - Αραδοσίβια Ζεϊνέλ 723 (376, 347)
Συκιά 510 (251, 259)

Τσαπουρνιά 202 (97, 105)
Τσαριτσάνη 2.934 (1.500, 1.434)
Φαρμάκι 120 (59, 61)
Φλάμπουρο - Μητσιούνι 147 (74, 73)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

Κάτοικοι 17.860 (άρρενες 9.491, θήλεις 8.368)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αϊβάν - Αηδόνα
Βανακούλια - Κρύα Βρύση
Βελεμίστι - Αγιόφυλλο
Βελίτσαινα - Καλλιρρόη
Βεντίστα - Αμάραντος
Βερεντζί - Άγιος Νικόλαος
Βοεβόντα - Βασιλική
Βουρλοχώρι - Αχλαδιά
Γάβροβο - Γάβρος,
Γκλόκοβος Καταφύτου, εγκαταλείφθηκε
Γκουντουβάσδα - Καλομοίρα
Δραγοβίστι - Πολυθέα
Καρούτια Κλεινοβού - Αμπέλια
Κλεινοβός - Κλεινός
Κόπραινα - Αύρα
Κόττορι - Κατάφυτο
Κουβέλτσι - Θεόπετρα
Κουκλαίοι - Ματονέρι
Κουτσούφλιανη Νέα - Παναγία
Κουτσούφλιανη Παλιά - Πλατάνιστη
Κριτσωτάδες - Ψήλωμα
Κρύα Βρύση Βανακουλίων, εγκαταλείφθηκε
Λεπενίτσα - Ανθούσα
Λιμπόχοβο Παναγίας - Καλυβοχώρι
Λουζέστι - Ελάφιο
Μάντρα Χότζα Χαλικίου, εγκαταλείφθηκε
Μαντραβέλι - Καλοχώρι
Μεϊντάν Κερασιά - Μεγάλη Κερασιά
Μερίτσα - Οξύνεια
Μπουροβίκο - Αμπελοχώρι
Μπούρσιανη Άνω - Χειμάδιο

Νέα ονομασία των οικισμών

Καλαμπάκα, κάτοικοι 1.022 (518, 504)
Αγία Τριάδα - Τραχανιώτη (ακατοίκητο)
Άγιος Γεώργιος 46 (24, 25)
Άγιος Δημήτριος - Τσιούγκουρο 118 (72, 46)
Άγιος Νικόλαος - Βερεντζί 42 (24, 18)
Αγιόφυλλο - Βελεμίστι 354 (195, 159)
Αγναντιά - Οστροβός 417 (226, 191)
Αηδόνα - Αϊβάν 190 (98, 92)
Αμάραντος - Βεντίστα 635 (336, 299)
Αμπέλια - Καρούτια Κλεινοβού
Αμπελοχώρι - Μπουροβίκο 354 (179, 175)
Ανθούσα - Λεπενίτσα 318 (182, 136)
Ασπροκκλησιά 261 (149, 112)
Αύρα - Κόπραινα 228 (116, 112)
Αχελινάδα 99 (52, 47)
Αχλαδιά - Βουρλοχώρι 85 (44, 41)
Βασιλική - Βοεβόντα 560 (285, 275)
Βιτουμάς 90 (52, 38)
Βλαχάβα 147 (78, 69)
Γάβρος - Γάβροβο 210 (118, 92)
Γερακάρι 312 (179, 133)
Γλυκομηλιά - Κάτ' Περλιάγκο 149 (76, 73)
Διάβα - Πρεβέντα 172 (83, 89)
Δολιανά 293 (144, 149)
Ελάφιο - Λουζέστι 67 (37, 30)
Θεόπετρα - Κουβέλτσι 273 (135, 138)
Θεοτόκος -Φλιάκα Κερασιά 109 (56, 53)
Κακοπλεύρι 400 (219, 181)
Καλλιρόη - Βελίτσαινα 157 (86, 71)
Καλογριανή 122 (68, 54)

Χειμάδιο - ΆνωΜπούρσιανη 20 (11, 9)
Χουτιάνα 20 (114, 16)
Χρυσομηλιά - Απάν' Περλιάγκο 266 (147, 119)
Ψήλωμα - Κριτσωτάδες 66 (33, 33)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
Κάτοικοι 56.856 (άρρενες 29.010, θήλεις 27.846)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αλμαντάρ - Αμπελών
Αμαρλάρ - Αχλαδιά
Αραχωβίτσα - Μάραθος
Ασλανάρ - Λεοντάρι
Βαΐτσια - Πτελέα
Βάναρη - Μαραθέα
Βελέσι - Δαφνοσπηλιά
Βλάσδο - Μοσχάτο
Βούνεσι - Μορφοβούνι
Βούνιστα - Προσήλιο
Βρόστιανη - Αμυγδαλή
Γκέρμπεσι - Καρποχώρι
Γλογοβίτσα - Θερινό
Γόλτσα - Άγιος Ακάκιος
Γράλιστα Αργυρίου - Μεγάλη Πέτρα
Γράλιστα Φαναρίου - Ελληνόπυργος
Δελή Ιμπραήμ - Αγιοπηγή
Δουβλατάν - Μεσοράχη
Δρανίτσα - Κτημένη Κάτω
Εκίμ Βελέσι - Πεδινό
Ζερέτσι - Κρυοπηγή
Ζογλώπι - Ραχούλα
Ζουλευκάρι - Ξινονέρι
Ίσαρι - Παλαιοκκλήσι
Καζνέσι - Άμπελος
Καζνέσι Μαγούλα - Αγία Παρασκευή
Καΐτσα - Μακρυρράχη
Καμπουραίικα ή Σιμοτέσι - Πολύδροσο
Καπουτσί - Άγιος Θεόδωρος
Καραλάρ Οθωμάν - Οθωμανικό
Καραλάρ Ουζούν - Γραμματικό
Κατούσι - Μεταμόρφωση

Νέα ονομασία των οικισμών

Καρδίτσα, κάτοικοι 4.504 (2.189, 2.315)
Αγία Παρασκευή - Καζνέσι Μαγούλα 276 (143, 133)
Αγία Τριάδα - Μερίχοβο 509 (247, 262)
Άγιοι Ανάργυροι - Παλιούρι Γουρίτσας 106 (56, 50)
Αγιοπηγή -Δελή Ιμπραήμ 161 (96, 65)
Άγιος Ακάκιος - Γόλτσα 228 (123, 105)
Άγιος Βησσάριος - Μεγάλο Παζαράκι
Άγιος Γεώργιος 668 (364, 304)
Άγιος Δημήτριος 183 (80, 103)
Άγιος Θεόδωρος - Καπουτσί 211 (114, 97)
Άγιος Ιωάννης 53 (31, 22)
Αγναντερό - Μεσδάνι 1.121 (566, 555)
Αετοχώρι - Μαρκελέσιο
Αηδονοχώρι - Χώτενα ή Χωτιάνα 222 (114, 108)
Αμάραντος - Μαστρογιάννη 386 (191, 195)
Αμπελικό - Μπόσκλαβο 161 (78, 83)
Άμπελος - Καζνέσι 293 (137, 156)
Αμπελών - Αλμαντάρ 197 (97, 100)
Αμυγδαλή - Βρόστιανη 155 (76, 79)
Ανάβρα - Τσαμάσι 68 (36, 32)
Ανθηρό - Μπουκοβίτσα 521 (261, 260)
Ανθοχώρι - Φλορέσι 361 (184, 177)
Ανώγι 144 (88, 56)
Απιδιά 211 (156, 55)
Αργιθέα - Κνίσοβο 157 (82, 75)
Αργύρι 357 (174, 183)
Αρτεσιανό - Πιτσαρί 464 (229, 235)

Κιάνα - Τρυγόνα
Κνίσοβο - Αργιθέα
Κοπρεντζή - Γεφύρια
Κουτσιαρί και Κοτσιαρί - Ιτέα
Κουβανάδες - Μελισσοχώρι
Κουμάδες - Σταυρός
Κουμπλέσι - Φουντουτό
Κουρτέσι - Πρόδρομος
Κουρτίκι - Μεταμόρφωση
Κρανιά Μολεντζικού - Περιβόλι
Λακρέσι - Βαθύλακκος
Λασποχώρι - Λεύκη
Λιάσκοβο - Πετρωτό
Λουμπράβα - Πηγή
Μαρκελέσι - Αετοχώρι
Μαρτιντζικό - Ελληνικά
Μαστρογιάννη - Αμάραντος
Μεγάλο Παζαράκι - Άγιος Βησσάριος
Μεζίλο - Δροσάτο
Μερίχοβο - Αγία Τριάδα
Μεσδάνι - Αγναντερό
Μικρό Παζαράκι - Πλατανιστός
Μιρούσι - Μύρινα
Μολεντζικό - Καλή Κώμη
Μολόσι, υπήχθη στην Ιτέα
Μουζιάρικου - Μελάνυδρο
Μουσαλάρ - Συκιές
Μπαλαμπανί - Ασημοχώρι
Μπαταλάρ - Κυψέλη
Μπεϊλίκι και Παλαιοκκλήσι - Παραγωγικό
Μπόσκλαβο - Αμπελικό
Μπουκοβίτσα - Ανθηρό
Μπουλή - Αστρίτσα
Νεβροβούνιστα - Πευκόφυτο
Νταούτι - Μέλισσα
Ντελή Βελή - Πτελοπούλα
Ντούγλιστα - Τρίλοφο
Οθωμάν Καραλάρ - Οθωμανικό
Ουζούν Καραλάρ - Γραμματικό
Παλιόκαστρο - Μητρόπολη
Παλιούρι Γουρίτσας - Άγιοι Ανάργυροι
Πάπα - Μεσοχώρι

Ασημοχώρι - Μπαλαμπανί 86 (50, 36)
Αστρίτσα - Μπουλή 308 (156, 152)
Αχλαδιά - Αμαρλάρ 186 (102, 84)
Βαθύλακκος - Λακρέσι 211 (112, 99)
Βατσινιά 175 (85, 90)
Βλάση 120 (54, 66)
Βλοχός 365 (176, 189)
Βούναινα - Τσιαμπασλάρ 40 (26, 14)
Βραγγιανά 910 (469, 441)
Γελάνθη 206 (96, 110)
Γεφύρια - Κοπρεντζή 213 (107, 106)
Γεωργικό - Τσιαούσι 199 (107, 92)
Γιαννίκι 109 (60, 49)
Γιαννιτσού 60 (36, 24)
Γοργοβίτες 144 (77, 67)
Γραμματικό - Ουζούν Καραλάρ 214 (104, 110)
Γριμπιανά 53 (25, 28)
Δαφνοσπηλιά - Βελέσι 115 (61, 54)
Δρακότρυπα - Σκλάταινα 642 (344, 301)
Δροσάτο - Μεζίλο 57 (22, 35)
Ελληνικά - Μαρτιντζικό 164 (83, 81)
Ελληνόπυργος - Γράλιστα 815 (417, 398)
Ερμήτσι 144 (79,65)
Ζαΐμη 199 (111. 88)
Ζαρχανάδες 213 (107, 106)
Ηλιά 104 (50, 54)
Θερινό - Γλογοβίτσα 88 (43, 45)
Θραψίμι 317 (163, 154)
Ιτέα - Κουτσιαρί 690 (372, 318)
Καλή Κώμη - Μολεντζικό 206 (107, 99)
Καλλιφώνι 430 (210, 220)
Καλλίθηρο - Σέκλιζα 443 (240, 203)
Καλογριανά 292 (162, 130)
Καλυβάκια 350 (186, 164)
Καμινάδες 364 9202, 162)
Κανάλια 1.320 (722, 598)
Καππάς 208 (102, 106)
Καρδιτσομαγούλα 719 (336, 383)
Καρποχώρι - Γκέρμπεσι 373 (189, 184)
Καρυά - Τριζόλο 167 (99, 68)
Καστανιά 373 (191, 182)

Προσήλιο - Βούνιστα 358 (169, 189)
Πτελέα - Βαΐτσια
Πτελοπούλα - Ντελή Βελή 111 (58, 53)
Πύργος 179 (86, 93)
Πύργος Ματαράγκας 191 (97, 94)
Ραχούλα - Ζογλώπι 487 (244, 243)
Ρεντίνα 1.167 (581, 586)
Ριζοβούνι - Ριζάβα 194 (105, 89)
Ροποτός 323 (158, 165)
Ρούσο 330 (169, 161)
Σαρακίνα 96 (45, 54)
Σαραντάπορο - Σπινάσα
Σοφάδες 1.425 (755, 670)
Σταυρός - Κουμάδες 415 (189, 226)
Στεφανιάδα 256 (115, 141)
Συκιές - Μουσαλάρ 306 (153, 153)
Τρίλοφο - Ντούγλιστα
Τρυγόνα - Κιάνα
Φανάρι 1.704 (715, 989)
Φίλια 206 (101, 105)
Φουντωτό - Κουμπλέσι 61 (29, 32)
Φράγκου 181 (98, 83)
Φυλακτή - Σερμενίκ 404 (182, 222)
Φύλλο - Σιαμπαλή 371 (190, 181)
Χαϊχάλ 74 (42, 32)
Χάρμενα 157 (78, 79)
Χατζή Εμίρ 70 (34, 36)
Ψαθοχώρι - Ράκοβα 225 (124, 101)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΛΑΡΙΣΑΣ

Κάτοικοι 48.816 (άρρενες 26.114, θήλεις 22.682)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αβδουλάρ - Νέο Περιβόλι
Αλήφακα - Κάστρο
Αλίτση - Κοκκίνες
Αμαρλάρ - Κοιλάδα
Αουντουκλάρ - Λουτρό
Ασαρλίκ - Όσσα
Γενί Σεχήρ - Λάρισα
Γιατσιλάρ - Δοξαρά
Γιαχαλάρ - Σωτήριο
Γκερλί - Αρμένιο

Νέα ονομασία των οικισμών

Λάρισα-Γενί Σεχήρ, κάτοικοι 13.169 (7.243, 5.935)
Αγία Παρασκευή - Καρατζόλι 207 (101, 106)
Άγιοι Ανάργυροι - Τζουρμακλή 556 (292, 264)
Άγιος Γεώργιος - Μπουχλάρ 249 (134, 118)
Αγναντερή - Δεδέργιανη 169 (96, 73)
Αγριοσυκιές και Χαρά - Σούμπασι 183

Γκιούλμπερι - Αμφιθέα
Γκοτς Μπασάν - Νέα Λεύκη
Γούνιτσα - Αμυγδαλή
Δεδέργιανη - Αγναντερή
Έιχαλι και Νέχαλη - Ομορφοχώρι
Θωμαΐ - Μάνδρα
Ιλεντσελού - Πουρνάρι
Ισαρλίκ - Παλαιοκκλήσι
Καϊσλάρ και Μπαϊσλάρ - Τερψιθέα
Καπατζιλάρ υπήχθη στην Νίκαια
Καραέριο - Κάμπος
Καραλάρ - Ελευθέριο
Καρατζόλι - Αγία Παρασκευή
Καρλίγκα - Αργυρόμυλοι
Κεσερλί Μεγάλο - Συκούριο
Κεσερλί Μικρό - Ελάτεια
Κετσελί - Ψυχικό
Κιλελέρ και Κιολελέρ - Κυψέλη
Κοτς Μπασάν ή Γκούσμπασαν - Νέα Λεύκη
Κιουτσούκ ή Μικρό Κεσερλί - Ελάτεια
Κιουτσούκ Χαλίτσι - Μικρό Χαλίτσι
Κριτσιλάρ - Πουρναριά
Λασποχώρι - Ομόλιον
Μαϊμούλι - Χάλκη
Μέγα Χαλίτσι - Δίλοφο
Μετεσιλί - Μελισσοχώρι
Μπαϊσλάρ και Καϊσλάρ - Τερψιθέα
Μπάκραινα - Γυρτώνη
Μπακράτσι και Σουικλί - Ζάππειο
Μπαλτζή - Κυψελοχώρι
Μπαμπά - Τέμπη
Μπαξιλάρ - Παραπόταμος
Μπεχτσιλέρ και Μπισλέρ - Μοσχοχώρι
Μπισλέρ και Μπεχτσιλέρ - Μοσχοχώρι
Μπουραζάν - Αχίλλειο
Μπουχλάρ - Άγιος Γεώργιος
Νεμπεγλέρ και Καπάτζιλερ - Νίκαια
Νέχαλη και Έιχαλη - Ομορφοχώρι
Νιάματα - Νάματα
Ορτά Μαχαλάς και Τόιβαση - Καλοχώρι
Οτμανλή - Μακρυχώρι
Σακαλάρ - Μέλισσα

(103, 80)
Αμπελάκια 1.564 (875, 689)
Αμυγδαλέα - Γούνιτσα 288 (142, 146)
Αμφιθέα - Γκιούλμπερι
Αναγέννηση - Σάρκολο 101 (58, 43)
Αργυρόμυλοι - Καρλίγκα 90 (52, 38)
Αρμένιο - Γκερλί 521 (254, 267)
Αχίλλειο - Μπουραζάν 137 (73, 64)
Γαλήνη - Άνω Πλατύκαμπος και Τοπουσλάρ
Γλαύκη - Σαρτζιλάρ 513 (272, 241)
Γυρτώνη - Μπάκραινα 120 (61, 59)
Δίλοφο - Χαλίτσι 105 (17, 58)
Δοξαρά - Γιατσιλάρ 283 (149, 134)
Ελάτεια - Μικρό Κεσερλί 272 (134, 138)
Ελευθεραί - Χατζηχαλάρ 234 (119, 115)
Ελευθέριο - Καραλάρ 108 (58. 50)
Ευαγγελισμός - Χατζόμπασι Τεμπών 84 (47, 37)
Ζάππειο - Μπακράτσι 285 (159, 126)
Καλό Νερό - Σουλεμέζ 162 (75, 87)
Καλοχώρι - Τόιβασι 405 (210, 195)
Καλύβια Λάρισας 61 (39, 22)
Κάμπος - Καραέριο
Καπατσιλάρ (Νίκαιας) 100 (56, 44)
Καρατσόλ Κραννώνος 163 (91, 72)
Κασάμπαλι 58 (30, 28)
Κάστρο - Αλήφακα 169 (93, 76)
Κιλιτσλάρ 76 (40, 36)
Κιόσκι 58, (35, 23)
Καρλίγκα 90 (52, 38)
Κοιλάδα - Αμαρλάρ 80 (38, 42)
Κοκκίνες - Αλίτση
Κουγιούν Γερή 79 (40, 39)
Κουλούρι 213 (114, 99)
Κουτσόχερο 78 (37, 41)
Κραννώνας - Χατζηλάρ 303 (164, 139)
Κυπαρίσσια - Σουφλάρ 174 (87, 87)
Κυπάρισσος - Σουλέτσι 163 (91, 72)
Κυψέλη - Κιολελέρ 205 (104, 101)
Κυψελοχώρι - Μπαλτζή 41 (26, 15)
Λουτρό - Αουντουκλάρ 201 (112, 89)
Λοφίσκος - Σαραχάτ 83 (41, 42)

Σαρασλάρ - Μεγάλο Μοναστήρι
Σαραχάτ - Λοφίσκος
Σαρίμισι - Πρόδρομος
Σάρκολο - Αναγέννηση
Σαρτζιλάρ - Γλαύκη
Σαρχανλάρ - Μόδεστος
Σουικλί και Μπακράτσι - Ζάππειο
Σουλεμέζ - Καλό Νερό
Σουλέτσι - Κυπάρισσος
Σούμπασι - Χαρά και Αγριοσυκιές
Σουφλάρ - Κυπαρίσσια
Σουφλάρ Συκουρίου - Χειμάδι
Σοφόμπασι - Σοφό
Ταουσάν - Μαυροβούνι
Τεκελή - Μικρό Βουνό
Τζαμί - Νέσσων
Τζουρμακλή - Άγιοι Ανάργυροι
Τόιβασι και Ορτά Μαχαλάς - Καλοχώρι
Τόιβασι Σουφλάρ - Χειμάδι
Τοπουσλάρ - Πλατύκαμπος
Τουρκομουσλί - Φιλίκια
Τουρσουλάρ - Ραχούλα
Τσουλάρ - Μελία
Χαλίτσι Μέγα - Δίλοφο
Χασάν Τατάρ - Μεσοράχη
Χατζή Μπαϊράκι - Μύρα
Χατζηλάρ - Κραννώνας
Χατζημουσταφάς - Ρέμα Νέων Καρυών
Χατζηόμπαση - Ευαγγελισμός Τεμπών
Χατζηόμπαση - Νίκη
Χατζή Χαλάρ - Ελευθεραί

Μακρυχώρι - Οτμανλή 466 (248, 218)
Μαυροβούνι - Ταουσάν 189 (93, 96)
Μεγάλο Μοναστήρι - Σαρασλάρ 513 (272, 241)
Μεγάλο Χαλίτσι - Μπουγούκ Χαλίτσι
Μελία - Τσουλάρ 264 (138, 126)
Μέλισσα - Σακαλάρ 286 (159, 127)
Μελισσοχώρι -Μετεσιλί 372 (203, 169)
Μεσοράχη - Χασάν Τατάρ 206 (108, 98)
Μικρό Βουνό - Τεκελή
Μικρό Κεσερλί 272 (134, 138)
Μικρό Χαλίτσι - Κουτσιούκ Χαλίτσι 105 (47, 58)
Μόδεστος - Σαρχανλάρ 124 (62, 62)
Μοσχοχώρι - Μπεχτσιλέρ 175 (106, 69)
Μπουχλάρ 249 (134, 118)
Μύρα - Χατζή Μπαϊράκι 170 (84, 86)
Νάματα - Νιάματα 69 (39, 30)
Νέα Λεύκη - Γκοτς Μπασάν
Νέες Καρυές
Νέο Περιβόλι - Αβδουλάρ 138 (77, 61)
Νέσσων - Τζαμί
Νίκαια - Νεμπεγλέρ 920 (489, 431)
Νίκη - Χατζηόμπασι 250 (123, 127)
Ομόλιο - Λασποχώρι 339 (200, 139)
Ομορφοχώρι - Νέχαλη 102 (53, 49)
Όσσα - Ασαρλίκ 420 (180, 240)
Παλαιοκκλήσι - Ισαρλίκ 59 (30, 29)
Παραπόταμος -Μπαξιλάρ 211 (114, 97)
Πλατύκαμπος - Τοπουσλάρ 1.204 (674, 530)
Πουρνάρι - Ιλεντσελού 168 (93, 75)
Πουρναριά - Κριτσιλάρ
Πρόδρομος Σαρίμισι 50 (27, 23)
Ραχούλα - Τουρσουλάρ 316 (158, 158)
Ρέμμα Νέων Καρυών - Χατζημουσταφάς
Σατόμπασι - Μαυρόλιθος 73 (43, 30)
Σουϊτλάρ (Ζαππείου) 77 (35, 42)
Σούμπασι Κιοϊ 183 (103, 89)
Σοφό - Σοφόμπασι 94 (51, 43)
Σπηλιά 1.003 (520, 483)
Συκούριο - Κεσερλί Μέγα 958 (498, 460)
Σωτήριο - Γιαχαλάρ 168 (91, 77)

Τέμπη - Μπαμπά 151 (82, 69)
Τερψιθέα - Μπαϊσλάρ 276 (148, 128)
Τουρκομουσλί 134 (71, 63)
Τουρσουλάρ
Φιλίκια - Τουρκομουσλί 134 (71, 63)
Χάλκη - Μαϊμούλι 945 (512, 433)
Χαρά - Αγριοσυκιές - Σούμπασι Κιοϊ 183 (103, 80)
Χασάμπαλη
Χατζημουσταφάς (Ν. Καρυών) 139 (76, 63)
Χειμάδι - Σουφλάρ Τόιβασι 94 (49, 45)
Ψυχικό - Κετσελί 176 (93, 83)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΚΟΠΕΛΟΥ

Η Επαρχία Σκοπέλου υπήχθη στο Νομό Μαγνησίας το 1899. Εδώ καταχωρίζεται η απογραφή του 1889.

Κάτοικοι 4.658 (άρρενες 2008, θήλεις 2.650)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Κυρά Παναγιά - Πελογοννήσι
Μαχαλάς - Αθέατο
Μουρτερό, εγκαταλείφθηκε
Ξηρό Νησί - Περιστέρα
Πλατάνια - Γλώσσα
Χιλιοδρόμια - Αλόννησος
Ψαθούρα - Θέουσα, νησί

Νέα ονομασία των οικισμών

Σκόπελος, κάτοικοι 4.658 (2008, 2.650)
Αθέατο - Μαχαλάς 90 (38, 52)
Αλόννησος - Πελαγονήσι 689 (343, 346)
Γλώσσα - Πλατάνια 1.341 (552, 789)
Θέουσα - Ψαθούρα, νησί
Κλήμα 431 (180, 251).
Κυρά Παναγιά - Πελαγοννήσι 40 (22, 18)
Περιστέρα - Ξηρό Νησί
Σκιάθος 3.387 (1.612, 1.775)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Κάτοικοι 37.049 (άρρενες 19.254, θήλεις 17.795)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αβραάμ και Βράνοι - Κηπάκι
Αχμέτ Αγά - Λόγγος
Βακούφ Τουρχάν - Ελευθεροχώρι
Βάνια - Πλάτανος
Βαρδάρι - Παράμερο
Βαρυμπόμπη - Φήκη

Νέα ονομασία των οικισμών

Τρίκαλα, κάτοικοι 5.563 (2.844, 2.719)
Άγιοι Απόστολοι - Ζαπτσαίοι 195 (103, 92)
ΆγιοςΒησσαρίων - Δούσικο 219 (117,102)
Αγ. Κυριακή 167 (82, 85)
Αγ. Μονή 289 (154, 135)

Φήκη - Βαρυμπόπη 214 (126, 88)
Φιλύρα - Λεσιανά 127 (66, 61)
Φωτάδα - Τσιάρα 195 (103, 92)
Χαϊδεμένη - Τουλπίτσα 65 (34, 31)
Χατζηπέτριο και Νεραϊδοχώρι - Βετερνίκ
Χρυσαυγή - Τουρναβί 175 (99, 76)
Ψυχή και Άγιος Νικόλαος - Καμνιάι

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΥΡΝΑΒΟΥ

Κάτοικοι 14.544 (άρρενες 7.700, θήλεις 6.844)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Γκριτζόβαλι - Βοτανοχώρι
Δελιλέρ - Δελέρια
Δερελή - Γόννοι
Καζακλάρ - Αμπελών
Καραδεμιρλέρ, υπήχθη στους Γόννους
Καραδερέ- Λυγαριά
Καραλή Δερβέν - Παπαπούλι
Καρατζόλι - Αργυροπούλι
Κιτσιλέρ - Εληά
Κόρδεσι, υπήχθη στους Γόννους
Κοτσιλάρ και Οξιλάρ - Αγία Σοφία
Μουσαλάρ - Ροδιά
Μπαλαμούτι - Ιτιά
Νεζερός - Καλλιπεύκη
Νυκτερέμ - Παλαιόπυργος
Οξιλάρ και Κοτσιλάρ - Αγία Σοφία
Ορμάν Τσιφλίκι - Δασοχώρι
Ουρτζούνι, υπήχθη στους Γόννους
Σατόμπασι - Μαυρόλιθος και Μικρόλιθος
Τατάρ Μπέη - Φαλάνη
Τσαϊρλί - Βρυότοπος
Τσαταλάρ - Πλατανούλια

Νέα ονομασία των οικισμών

Τύρναβος, κάτοικοι 4.337 (2.148, 2.189)
Αγία Σοφία - Οξιλάρ
Αιγάνη 223 (109, 114)
Αμπελών - Καζακλάρ 1.038 (522, 516)
Αργυροπούλι - Καρατζόλι 381 (189, 192)
Βοτανοχώρι - Γκριτζόβαλι
Βρυότοπος - Τσαϊρλί 162 (77, 85)
Γιάννουλη 74 (40, 34)
Γόννοι - Δερελή 948 (514, 434)
Δασοχώρι - Ορμάν Τσιφλίκι 139 (79, 60)
Δελέρια - Δελιλέρ 301 (161, 140)
Δένδρα 66 (42, 24)
Εληά - Κιτσιλέρ 48 (28, 20)
Ιτιά - Μπαλαμούτι 352 (196, 156)
Καλλιπεύκη -Νιζερός 1.414 (860, 554)
Καραδεμιρλέρ 24 (13, 11).
Κλούρα 21 (11, 10)
Κόρδεσι 46 (27, 19)
Κρανιά 641 (334, 307)
Λυγαριά - Καραδερέ 106 (111, 95)
Μαυρόλιθος και Μικρόλιθος - Σατόμπασι
Μπέη Μύλοι
Ντουρσανάδες 67 (38, 29)
Ουρτζούν 159 (73, 86)
Παλαιόπυργος -Νυχτερέμ 111 (59, 52)
Παπαπούλι - Καραλή Δερβέν
Πλατανούλια - Τσαταλάρ 232 (129, 103)

Πυργετός 938 (519, 419)
Ραψάνη 1.920 (1.065, 855)
Ροδιά - Μουσαλάρ 219 (112, 107)
Φαλάνη - Τατάρμπεη 477 (244, 233)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΑΡΣΑΛΩΝ ΚΑΙ ΔΟΜΟΚΟΥ

Η Επαρχία Φαρσάλων και Δομοκού απεγράφη το 1881 ως ενιαία, δεδομένου ότι αποτελεί ενιαία χωρογραφική περιοχή. Στην αμέσως επόμενη απογραφή, το 1886, διαχωρίστηκαν σε Επαρχία Φαρσάλων, υπαχθείσα διοικητικά στη Θεσσαλία, και σε Επαρχία Δομοκού, υπαχθείσα διοικητικά στη Στερεά Ελλάδα μαζί με αρκετά πεδινά χωριά, τα οποία βρίσκονται στους κάμπους της Θεσσαλίας και στην οποία είναι τοποθετημένα χωρογραφικώς. Εδώ δημοσιεύεται το αποτέλεσμα της απογραφής του 1881 μόνο για οικισμούς που ανήκουν σήμερα στην Επαρχία Φαρσάλων.

Κάτοικοι 9.648 (άρρενες 5.340, θήλεις 4.308)

Παλιά ονομασία των οικισμών

Αϊβαλί - Ρήγαιο
Αλχανί - Θετίδιο
Αναμπακλί - Νεράιδα
Άνω Δουβλατάν - Άνω Βασιλικά
Άνω Σιατερλί - Δίλοφο
Άνω Τσιαχμάτι - Ανωχώρι
Αρναουτλί - Άνω Σκοτούσσα
Αρτουάν Γενιτσαροχώρι - Ξυλάδες
Γερμί, υπήχθη στο Πολυδάμειο
Γκουσγκουνάρι - Μεγάλο και Μικρό Ευύδριο
Δεμερλί - Παλαιοφάρσαλος και Σταυρός
Δερεκλί Άνω, υπήχθη στο Ναρθάκιο
Δερεκλί Κάτω - Αμπελιά
Δουβλατάν Άνω - Άνω Βασιλικά
Δουβλατάν Κάτω - Κάτω Βασιλικά
Δρίσκολη - Κρήνη
Ιναλί - Παλαιόμυλος
Ιρενί - Ασπρόγεια
Ισαρλίκ και Τσακερλί - Πλάτανος
Κακλέντζι - Αχίλλειο
Καπλόμπασι - Καστράκι
Καραδεμερτζή - Χαλκιάδες
Καραμπαϊράμ - Πολυδάμειο
Κάτω Δουβλατάν - Κάτω Βασιλικά

Νέα ονομασία των οικισμών

Φάρσαλα-Τσατάλτζα, κάτοικοι 1.363 (806, 557)
Αγ. Τριάδα - Σουπλί 45 (23, 22)
Άγιος Αντώνιος - Κουτσελίρ 231 (135, 96)
Άγ. Γεώργιος - Χατζηομάρ 206 (138, 68)
Άγ. Κωνσταντίνος - Χατζήμπεη 165 (88, 77)
Αμπελιά - Άνω Δερεκλί 64 (38, 26)
Αμπελιά - Κάτω Δερεκλί 146 (68, 78)
Άνω Βασιλικά - Άνω Δουβλατάν 113 (59, 54)
Άνω Δερεκλί - Ναρθάκιο
Άνω Σκοτούσσα - Αρναουτλί 105 (53, 52)
Ανωχώρι - Άνω Τσιαχμάτι 176 (110, 66)
Αρτουάν 53 (29, 24)
Ασπρόγεια - Ιρενί 121 (69, 52)
Αύρα - Σαρήκαγια 116 (66, 50)
Αχίλλειο - Κακλεντζί
Βαμβακού - Μπαϊρακλί 303 (110, 193)
Βασιλή 301 (157 144)
Βασιλικά Άνω - Δουβλατάν Άνω 110 (60, 50)
Βρυσιά 166 (99, 67)

Κάτω Σιατερλί - Δένδρα
Κάτω Τσιαγμάτι - Κατωχώρι
Κιοπεκλί - Ναρθάκιο
Κισλάρι - Καλλιθέα
Κιτίκι - Κόκκινο
Κολαξίζι - Σκοτούσσα
Κουκόμπλασι, εγκαταλείφθηκε
Κουτσελίρ - Άγιος Αντώνιος
Λαζάρμπουγα - Σιτόχωρο
Μασιά Μαγούλα - Δενδράκι
Μέγα Γκουσγκουνάρ - Μέγα Ευύδριο
Μικρό Γκουσγκουνάρ - Μικρό Ευύδριο
Μπαϊρακλί - Βαμβακού
Μπεκήδες και Ορμάν Μαγούλα - Δασόλοφος
Μπετσιλέρ - Ελληνικό
Ντινόμπασι - Δενδροχώρι
Ορμάν Μαγούλα - Δασόλοφος
Παλαιοφάρσαλος και Δεμερλί - Σταυρός
Παλιοδερελί, υπήχθη στην Σκοπιά
Σαρήκαγια - Αύρα
Σιατερλί Άνω - Δίλοφο
Σιμικλή - Πολυνέρι
Σέχι - Ρευματιά
Σκαρμίτσα - Δομοκός
Σουπλί - Αγία Τριάδα
Ταμπακλή - Σκοπιά
Τατάρ - Ζωοδόχος Πηγή και Άγιοι Ανάργυροι
Τεκές Ιρενί - Άνω Ασπρόγεια
Τεκές Καραδεμερτζή - Κρεμαστή
Τζίνι - Λόφος
Τσαγκλί - Ερέτρια
Τσακερλί και Ισαρλίκ - Πλάτανος
Τσατάλτζα - Φάρσαλα
Χατζήομαρ - Άγιος Γεώργιος
Χατζήμπεη - Άγιος Κωνσταντίνος
Χατζόμπαση - Υπέρεια

Δασόλοφος - Μπεκήδες 244 (130, 114)
Δασόλοφος - Ορμάν Μαγούλα 45 (27, 18)
Δένδρα - Κάτω Σιατερλί 96 (50, 46)
Δενδράκι - Μασιά Μαγούλα 67 (38, 29)
Δενδροχώρι - Ντινόμπασι 66 (39. 27)
Δίλοφο - Άνω Σιατερλί 163 (77, 86)
Ελληνικό - Μπετσιλέρ 185 (103 82)
Ερέτρια - Τσαγκλί 86 (42, 44)
Ευύδριο - Μέγα Γκουσγκουνάρ 190 (100, 90)
Ευύδριο Μικρό - Μικρό Γκουσγκουνάρ 131 (69, 62)
ΖωοδόχοςΠηγή - Τατάρ 174 (118, 56)
Θετίδιο - Αλχανί 125 (66, 59)
Καλλιθέα - Κισλάρι 176 (90, 86)
Καπλόμπασι 30 (18, 12)
Καρυά 62 (44, 18)
Καστράκι - Καπλόμπασι 161 (75, 66)
Κάτω Βασιλικά - Κάτω Δουβλατάν 101 (51, 50)
Κάτω Δασόλοφος - Ορμάν Μαγούλα
Κατωχώρι - Κάτω Τσιαχμάτι 185 (92, 93)
Κόκκινο - Κιτίκι 144 (75, 69)
Κρεμαστή - Τεκές Καραδεμερτζή
Κρήνη-Δρίσκολη 250 (138, 112)
Λόφος-Τζίνι 129 (69, 60)
Μεγάλο Ευύδριο - Γκουσγκουνάρ
Μικρό Ευύδριο - Γκουσγκουνάρ
Μπάμπασι 41 (23, 18)
Μπαρόμπασι 23 (14, 9)
Ναρθάκιο - Κιοπεκλί 245 (116, 129)
Νεράιδα - Αναμπακλί 92 (48, 44)
Νταμπακλί 133 (75, 58)
Ξυλάδες - Γενιτσαροχώρι 64 (39, 25)
Παλαιόλουτρα 370 (237, 133)
Παλαιόμυλος - Ιναλί 73 (32, 41)
Παλαιοφάρσαλος - Δεμερλί 506 (299, 207)
Πλάτανος - Τσακιρλί 157 (92, 65)
Πολυδάμειο - Καραμπαϊράμ 134 (73, 61)

Πολυνέρι - Σιμικλή 294 (158, 136)
Ρεματιά - Σεχί 133 (71, 62)
Ρήγαιο - Αϊβαλί 62 (40, 22)
Ρίζι 21 (11, 10)
Σιτόχωρο - Λαζάρ Μπούγα 294 (169, 125)
Σκοπιά - Ταμπακλή
Σκοτούσσα Άνω - Αρναουτλί 105 (53, 52)
Σκοτούσσα - Κολαξίζι 122 (61, 61).
Υπέρεια - Χατζόμπασι 208 (108, 100)
Χαλκιάδες -Καραδεμερτζή 179 (91, 88)

Ο πληθυσμός της Θεσσαλίας, αμιγώς ελληνικός, το 1881 ανερχόταν σε 264.228. Το αποτέλεσμα της σχετικής απογραφής ήταν κατά επαρχίες το εξής:

Επαρχίες	Κάτοικοι	Άρρενες	Θήλεις
Αγιάς	12.418	6.613	5.805
Αλμυρού	10.253	5.389	4.864
Βόλου	59.500	29.376	27.124
Καλαμπάκας	17.860	9.491	8.368
Καρδίτσας	56.856	29.010	27.846
Λάρισας	48.816	26.114	22.682
Τρικάλων	37.049	19.254	17.795
Τυρνάβου	14.544	7.700	6.844
Φαρσάλων	9.648	5.340	4.308
Θεσσαλία	264.228	138.287	151.041

Την απελευθέρωση της Θεσσαλίας ακολούθησε ταχεία αύξηση του πληθυσμού της. Έπειτα από οκτώ χρόνια, στην απογραφή του 1889, ο πληθυσμός των νομών Λαρίσης και Μαγνησίας εμφανίζεται αυξημένος κατά 20.718 και το 1896 κατά άλλες 14.222. Ανάλογη, ασφαλώς, θα υπήρξε η αύξηση και στους νομούς Καρδίτσας και Τρικάλων. Την ταχεία αύξηση του πληθυσμού υποκινούσε η ανάπτυξη με γρήγορους ρυθμούς της αστικής οικονομίας, που συντελέστηκε χάρη στην κατάλληλη προετοιμασία της από τον Αλ. Κουμουνδούρο και κυρίως με το τρένο. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Κουμουνδούρος προγραμμάτισε, προνοητικώς και εγκαίρως, την αξιοποίηση του πλούτου της Θεσσαλίας πριν από το 1880, μόλις δηλαδή θεωρήθηκε βέβαιη η απελευθέρωσή της από τον τουρκικό ζυγό. Συγκεκριμένα, προετοίμασε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων με δάνειο και τη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής. Ως βασικό έργο υποδομής είχε τάξει την κυκλοφορία τρένου. Το Σεπτέμβριο του 1881, και ενώ ακόμα οι Τούρκοι κατείχαν το Νομό Μαγνησίας, παραχώρησε με σύμβαση σε Έλληνες κεφαλαιούχους του εξωτερικού το προνόμιο της κατασκευής του. Η γραμμή Βόλου - Λαρίσης και Βόλου - Καλαμπάκας, μήκους περίπου 185 χιλιομέτρων, άρχισε το 1882 και αποπερατώθηκε το 1886, σε τέσσερα μόλις χρόνια. Γέφυρες, σταθμοί, τα πάντα κατασκευάστηκαν με συνήθη σκαπτικά εργαλεία, με χειρωνακτική εργασία, με πέτρες, ασβέστη και τούβλα. Αλλά κατασκευάστηκαν με τόση τελειότητα ώστε χρησιμοποιούνται και στην εποχή μας. Ο ασυνήθης και άπιαστος αυτός τρόπος κατασκευής από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικό-

τητα με μηχανικά μέσα και τσιμέντα αποτελεί άθλο, τον οποίο δυστυχώς αποφεύγουν να μνημονεύουν και να επικαλούνται πανεπιστημιακές σχολές και σωματεία τεχνικών. Το έργο εκτελούνταν με σωστή μελέτη και κατάλληλη οργάνωση των εργοταξιών ταυτόχρονα από πολλά μέτωπα, με επίβλεψη ειδικών, που πηγαινοέρχονταν με άλογα και όχι με Μερσεντές.

Στην κατασκευή χρησιμοποιήθηκαν πολλές χιλιάδες εργαζόμενοι, όπως Ιταλοί ειδικευμένοι, κτίστες από τη Δυτική Μακεδονία και ανειδίκευτοι εργάτες μετανάστες, κυρίως Πελοποννήσιοι. Οι Θεσσαλοί αγρότες κρατήθηκαν καταπιεστικώς έξω από τη ζήτηση εργατικών χειρών για την κατασκευή του τρένου και από όλη την κατοπινή ραγδαία εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Η πολιτική διατήρησης των τσιφλικιών του Τρικούπη επανέφερε τα δεσμά των κολίγων και οι φυτοζωούντες και πλεονάζοντες αγρότες εμποδίζονταν να επωφεληθούν από τις διαφοροποιήσεις της οικονομίας και να αποκατασταθούν επαγγελματικά. Από αυτές, όμως, επωφελήθηκαν χιλιάδες Πελοποννήσιοι, για τους οποίους η Θεσσαλία έγινε η «Αμερική», ενώ για τους Θεσσαλούς αγρότες παρέμεινε τόπος σκλαβιάς. Οι μετανάστες ξεκίνησαν από χειρώνακτες στην κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής και από μικροθελήματα μέχρι αχθοφόροι και λούστροι σε αστικά κέντρα, αλλά παρασύρθηκαν από τη συντελούμενη ανάπτυξη και έγιναν αυτοί που έγιναν. Η ειρωνεία είναι ότι αγνοώντας οι πολλοί την πραγματικότητα απέδιδαν σε τεμπελιά των Θεσσαλών αγροτών την απουσία τους από το οικονομικό γίγνεσθαι της πατρίδας τους και την προκοπή των μεταναστών σε εξυπνάδα τους.*

Στους κατοίκους της Θεσσαλίας, εκτός από τους μετανάστες, προστέθηκαν το 1899 και οι 10.147 της Επαρχίας Σκοπέλου, η οποία υπήχθη τότε διοικητικά στο Νομό Μαγνησίας, καθώς και άλλοι 30.248 κάτοικοι της Επαρχίας Ελασσόνας, με την απελευθέρωσή της το 1912. Στο τέλος του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού αι. εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία και πρόσφυγες της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Μικράς Ασίας και οι κάτοικοί της πλησίαζαν τις 400.000. Στην απογραφή του 1940 ανέρχονταν σε 590.003.

Στην απογραφή του 2001 οι κάτοικοι της Θεσσαλίας ανήλθαν σε 754.893 ήτοι σε 60 χρόνια αυξήθηκαν κατά 164.890 ή κατά 21%. Η αύξησή τους συντελέστηκε με τον υψηλότερο ρυθμό για την ηπειρωτική Ελλάδα. Και οφείλεται στο δυναμισμό της οικονομίας της, που μαγνήτιζε μετανάστες για εργασία και επενδύσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τα κυριότερα από τα βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν:

Α

Αδαμαντίου Αδ., Θεσσαλία, λήμμα, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη.

Αναστασίου Αθ., «Τα Μετέωρα», Καλαμπάκα, 11.6.1999.

Ανθεμίδη Αχιλλέα, «Οι Βλάχοι της Ελλάδος», έκδοση Μάλλιαρη - Παιδεία, Θεσσαλονίκη, 1998.

Αριστοτέλους, «Ποιητικά».

Αρσενίου Λαζ., «Τα τσελιγκάτα», «έλλα», Λάρισα.

Αρσενίου Λαζ., «Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993», Τρίκαλα, ΦΙ.Λ.Ο.Σ., 1994.

Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος (1972 -).

Β

Βακαλοπούλου Α., «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού», Θεσσαλονίκη, 1961.

Βενέζη Α., Άρθρα, εφ. «Ακρόπολις», Αθηνών, 14-3-1971.

Βοΐλα Ι., «Η δικαιοσύνη στα Τρίκαλα», «Τρικαλινά», τ. 18ος, 1998.

Βρανούση Λ., «Επαρχείο Ελασσόνος».

Βρανούση Λ., «Συμβολή στην έρευνα για τα τραγούδια του Ρήγα και των μιμητών του». Αθήνα, 1948.

Βρανούση Λ., «Κώδιξ επιστολών και άλλων κειμένων των ετών 1759-1824, καταρτισθείς υπό Ιωάννου Οικονόμου [[Λογιωτάτου]] του Λαρισαίου...», ΚΕΜΝΕ, Ακαδημία Αθηνών, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου 14 (1964), σ. 265-311».

Βρανούση Λ., «Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798». Αθήνα, 1963.

Γ

Γεωργιάδη Ν., «Η Θεσσαλία», «έλλα», 1995 Λάρισα.

Γιαννούλη Ν., «Θεσσαλοί αγωνιστές του 1821», Θεσσαλικά Χρονικά Τ. 12, 1977-79.

Γοδδελά Δ., «Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά τους Ανατολίτες συγγραφείς», «έλλα», Λάρισα, 2000.

Δ

Δραγούμης Νικόλαος, «Ιστορικαί Αναμνήσεις», Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σειρά: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1973.

Ε

Εκδοτική Αθηνών, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμοι ΙΣΤ'.

Έλληνος, Ανωνύμου του, «Ελληνική Νομαρχία», Αθήνα, Κάλβος, 1968.

Ζ

Ζαούση Αλέξ., «Αμαλία και Όθων», έκδοση Ωκεανίδα, Αθήνα, 2002.

Ζέβγου Γ., «Σύντομη μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας», Αθήνα, Διόνυσος, χ.χ.

Θ

«Θεσσαλικά Χρονικά», Δελτίον της εν Αθήναις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών.

Θωμαΐδη Σ., «Διερευνήσεις του θεσμού της κοινωνικής προστασίας».

Κ

Καββαδία Γ., «Καραγκούνηδες», έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, 1980.

Καρασίμου Παναγιώτη, «Τα Σχολεία μας 1898-1997», Δωδώνη, 1998.

Καρατζένη Ν., «Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων», Άρτα 1991.

Κασομούλη Ν., «Ενθυμήματα Στρατιωτικά, της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821 - 1833», τ. Α, Β, Γ, εκδόσεις ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, Αθήνα 1997.

Καταφυγιώτη Λ., «Ιστορία της Θεσσαλίας και Θεσσαλοί αγρότες», Αθήνα 1947.

Κατσιαρδή - Hering Όλγα, «Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων», έκδοση Ηρόδοτος, Αθήνα - Αμπελάκια, 2003.

Κεραμοπούλου Αντ. Δ. «Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι», Βιβλιοθήκη Βλάχικων Μελετών, Θεσσαλονίκη, 2000.

Κολιόπουλου Γιάννη, «Ληστές», ΕΡΜΗΣ, Αθήνα 1979.

Κορδάτου Γιάννη, «Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς». 20ος ΑΙΩΝΑΣ, Αθήνα 1960.

Κορδάτου Γιάννη, «Ιστορία της Ζαγοράς».

Κούμα Κ., «Ιστορία ανθρωπίνων πράξεων», Εκδόσεις Ν. Καραβία, Αθήνα 1966.

Κουτρούμπα Δ. Γ., «Η Επανάστασις του 1854 κι αι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις», Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1976.

Κουκούδη Ασ., «Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι», έκδοση Ζήτρος Θεσσαλονίκη, 2000.

Λ

Λαζάρου Αχιλλεύς, «Βλάχοι και Βαλκάνια», έκδοση Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα, 1993.

Λαζάρου Αχ.: «Βλαχολογική προχειρότητα και επιστήμη», έκδοση Λάρισα, 1998.

Λαζάρου Αχ.: «Η Θεσσαλία από τις αρχές μέχρι το 1881», «Θεσσαλικά Χρονικά», της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, τ. 14ος.

Λαμπρινού Γιώργη, «Μορφές του '21, ιστορική μονογραφία», εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2002.

Λεονάρδου Ι. Αναστ., «Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία», εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Κώστας Σπανός, εκδόσεις ΘΕΤΤΑΛΟΣ, Λάρισα 1992.

Γουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ, «Περιήγηση στην Ελλάδα».

Μ

Μακρή Κίτσιου, περιοδικό «Γυναίκα», Αθήνα.

Μαρκεζίνη Σπ., «Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας», 4 τόμοι, Αθήνα 1968.

Μελετίου, «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα ...», συμπληρώσεις, επιμέλια Γαζής Άνθιμος, τόμοι 3, Β' έκδοση εν Βενετία 1807.

Μπγιώρνσταλ Ζ., «Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας», μετάφραση, προλεγόμενα, σημείωσεις Μεσεβρινός, έκδοση Τα τετράδια του Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979.

Μπωζούρ Φελίξ, «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδας στην Τουρκοκρατία (1787 - 1797)», εκδόσεις: Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1974.

Ν

Νημάς Θ., «Η Εκπαίδευση στην Δ. Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του θεσσαλικού Διαφωτισμού», διδακτορική διατριβή, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1995.

Ντάμπλιας Χ., «Η Ιστορία της Θεσσαλίας τον 13ο αι. και η Φραγκοκρατία», έκδοση Ηρόδοτος, 2002.

Ξ

Ξάνθος Εμμανουήλ, «Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας. Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής», Πάπυρος Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα 1997.

Ο

«Οι τρεις διδάσκαλοι Ανθ. Γαζής, Γρ. Κωνσταντάς, Δ. Φιλιππίδης», έκδοση Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Μηλεών.

Π

Παλιούγκα Θεόδωρου, «Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία 1423-1881», έκδοση «έλλα», Λάρισα, 1996.

Παπακωνσταντίνου Θ., «Ο κλεφταρματολός Μεϊντάνης, Ένας θρύλος στην ιστορία», Αθήνα, 1998.
Παπακωνσταντίνου Θ., «Το προεπαναστατικό κίνημα του καπετάν Νίκου Τζάρα (1770-1807)», Αθήνα 1997.
Παπακωνσταντίνου Θ., «Το προεπαναστατικό κίνημα του Παπα-Θύμιου Βλαχάβα στην Θεσσαλία και οι ξένοι ιστορικοί περιηγητές».
Παπακωνσταντίνου Κων., «Θεόκλητος Φαρμακίδης», Λάρισα, 2002.
Παπαρρηγόπουλου Κ., «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1970.
Περραιβού Χριστόφορου, «Απομνημονεύματα πολεμικά», εκδόσεις Χ. Κοσμαδάκη και Σια, επιμέλεια Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, σειρά: Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, Αθήνα χ.χ.
Πολίτου Π.Γ., «Απομνημονεύματα περί της τελευταίας εν Θεσσαλία Επαναστάσεως», ΑΘΗΝΗΣΙ 1879, ανατύπωση Καραβίας, Αθήνα 1986.
Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Λάρισας, 26-28 Απριλίου 1985.

Ρ

Ραδινού Γ., «Μελέτη περί του εν Θεσσαλία Αγροτικού Ζητήματος», εφ. «Θεσσαλία» Βόλου, 13.17.1909.

Σ

Σάθα Κ., «Τουρκοκρατουμένη Ελλάς. Ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453 - 1821)». Αθήνησι 1869, ανατύπωση Γ' Καραβίας, Αθήνα 1995.
Σαμπανίκου Εύη, «Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)», Φ.Ι.ΛΟ.Σ.Τρικάλων, σειρά: Κείμενα και Μελέτες, Τρίκαλα 1997.
Σεϊζάνης Μιλτιάδης, «Η πολιτική της Ελλάδος και η επανάστασις του 1878 εν Μακεδονία, Ηπείρω και Θεσσαλία», εν Αθήναις 1878, ανατύπωση Καραβίας, Αθήνα 2002.
Σβορώνος Ν., «Το ελληνικό έθνος, γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2004.
Σιμοπούλου Κ., «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα».
Σπυροπούλου Ν., «Η εξέγερση του Διονυσίου», «Χρονικά» Θεσσαλίας.
Στράβωνος «Γεωγραφικά», Βιβλίο Θ'.

Τ

Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας, «Τα πέτρινα γεφύρια της Θεσσαλίας», 1995.
Τριανταφυλλίδη Σοφοκλή., «Οι κολίγοι της Θεσσαλίας, μελέτη περί μορτής», ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, Αθήνα 1974.

Τρίτος, Μ.Γ., «Η Πατριαρχική Εξαρχία Μετσόβου, 1659-1924. Η θρησκευτική, εθνική και κοινωνική ζωή», Διδακτορική Διατριβή, Έκδοση Ιδρύματος Βαρώνου Μιχαήλ Τοσίτσα, Ιωάννινα 1991.

Τσοποτός, Δημήτριος Κ., «Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν», ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ, Αθήνα 1974.

Φ

Φαρμακίδη Επ., «Η Λάρισα», έκδοση Παρασκευοπούλου, 1926, Βόλος.

Φίνλεϋ Γεώργιος, «Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως», πρόλογος Γιάννη Κορδάτου, επιμέλεια Τάσου Βουρνά, εκδόσεις Ο Κόσμος, Αθήνα 1953 - 1954 και έκδοση Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, μετάφραση Αλ. Παπαδιαμάντη, επιμέλεια Άγγελος Μαντάς, Αθήνα 2008.

Φιλιππίδης Δανιήλ, Κωνσταντάς Γρηγόριος, «Γεωγραφία νεωτερική» επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Ερμής, Αθήνα 1988.

Χ

Χουμενίδη Λ., «Ιστορία του οικονομικού βίου».

Ψ

Ψιμοπούλου Αγ., «Μυστική αποστολή Χρυσόμαλλον Δέρας, στα όρια του Μύθου και της Ιστορίας», Δωδώνη, Αθήνα, 2001.

Ξενόγλωσσα

Sivignion Michel, «Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας», μετ. Γιούλη Αναστασοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1992.

Hauser Arnold, «Κοινωνική ιστορία της τέχνης», έκδοση Κάλβος, Αθήνα, 1969.